T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

XVIII. YÜZYILDA TRABZON'DA TİCARET

120471

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Necmettin AYGÜN

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

120471

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Rıfat ÖNSOY

Ankara-2002

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Necmettin AYGÜN'e ait XVIII. Yüzyılda Trabzon'da Ticaret adlı çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Rıfat ÖNSOY (Danışman)

Üye: Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ

Üye: Prof. Dr. Salim KOCA

Üye: Prof. Dr. Necdet HAYTA

Üye: Doc. Dr. Ahmet GÜNEŞ

ÖNSÖZ

Bu araştırma, Anadolu'nun Türkiye oluşundan günümüze kadar bu topraklar üzerinde yaşayan insanların doğa ile, yakın ve uzak beşeri çevresiyle kurduğu ilişkiler ağının bir dilimini, XVIII. yüzyılı, bu yüzyılda Trabzon ve çevresinde gerçekleşen ticarî faaliyetleri ele almaktadır. Son zamanlarda tarihî araştırmaların ağırlık noktasını şehir tarihleri oluşturmaya başlamıştır. Özellikle 1980'lerden sonra hızlanan taşra/bölge çalışmaları, siyasî ve askerî çalışmaların dışına çıkarak ekonomik ve kültürel alanlara doğru yön değiştirmektedir. Bu nedenle, araştırmamızın şehir tarihçiliğinin gelişmesine katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

Osmanlı dönemi ile ilgili araştırmaların, özellikle XVIII. yüzyılı ele alan çalışmalar açısından henüz yeterli seviyeye gelememiş olduğu söylenebilir. Osmanlı devletinin XV ve XVI. yüzyıllarının genellikle Osmanlı devletinin altın çağı, Tanzimat Dönemi'ni içine alan XIX. yüzyılın ise genelde Türk ulus-devletinin tarih öncesi olarak görülmesi, Osmanlı devletinin bu dönemleriyle ilgili olan araştırma ve incelemelerin artmasına, XVII. ve XVIII. yüzyılların ise ihmal edilmesine yol açmıştır. XVIII. yüzyıl, Osmanlı klasik dönemi ile modernleşme dönemi arasında bir "geçiş" dönemi olması bakımından tarihimizde büyük bir öneme haizdir.

Araştırma, günümüzde Doğu Karadeniz diye bilinen, Osmanlı döneminde ise Trabzon Eyaleti olarak geçen bölgenin önemli şehirlerinden bir olan Trabzon ve çevresinin ticarî hayatını incelemektedir. XVIII. yüzyıl Trabzon'unda ticaretinden tüccarına, iskele gümrüklerinden keten bezi üretimine kadar ticarî ve sınaî birçok konu ele alınmış, bölgenin ticarî alt yapısı, ulaşımı ve kredi kuruluşları üzerinde durulmuştur. Genelde Trabzon şehrine ağırlık verilmesine rağmen, Trabzon Eyaleti'ne bağlı olan Giresun'dan Batum'a kadar dar bir sahil şeridinde yer alan kaza ve nahiyelere de temas edilmiştir. XVIII. yüzyılda Trabzon ile bağlantı halinde olan Gürün'ün kumaş tüccarları ile Rumeli'nin tütün tüccarları ve Kafkasların köle tüccarları ile Kırım'ın Moskova alacası ve Leh çukası taşıyan tüccarları hakkında da bilgi verilmiştir. Bu nedenle, çalışmada bir şehir veya bölge sınırlarını aşarak mümkün mertebe elimizdeki verileri Osmanlı bağlamında değerlendirmeye ve onların bize söyledikleri kadar söylemediklerini de vurgulamaya çalıştık.

Araştırmam sırasında yardımlarını gördüğüm, özellikle de 1990 yılından beri yaklaşık on bir yıldır gerek lisans döneminde, gerekse yüksek lisans ve doktora çalışmalarım dönemlerinde, çalışmalarımı defalarca okuma sabrı göstererek gerekli olan düzeltme ve önerilerini esirgemeyen, destek ve teşvikleriyle devamlı sûrette yol

gösteren ve bu vesileyle yetişmemde büyük emeği geçen hocam ve danışmanım Prof. Dr. Rıfat Önsoy'a, Hacettepe ve Gazi üniversitelerindeki tüm hocalarıma ve araştırmamın bilgisayara aktarılmasındaki desteklerinden dolayı arkadaşım Yaşar Baytal'a en kalbî duygularımla teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖNSÖZ i
İÇİNDEKİLER iii
KISALTMALAR vi
HARİTA, TABLO VE GRAFİKLER viii
GİRİŞ
A-TRABZON'UN TARİHTEKİ YERİ 1
B-KONUNUN ÖNEMİ VE KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ 5
I. BÖLÜM
OSMANLI HAKİMİYETİNDE TRABZON 10
A-TRABZON'UN OSMANLI İDARESİNE GEÇMESİ 10
B- TRABZON'DA İSKÂN HAREKETLERİ VE ŞEHRİN İDARÎ YAPILANMASI 15
1-İskân Hareketleri Ve Nüfus 15
2-İdarî Teşkilat 20
C-XVIII. YÜZYILDA TRABZON'UN SOSYAL DURUMU 23
1-Gündelik Yaşam 23
2-Eşkıyalık Ve Göç Hareketleri 29
II. BÖLÜM
XVIII. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE TİCARÎ HAYAT 67
A-OSMANLILARIN İKTİSAT ANLAYIŞI 67
B-OSMANLI DEVLETİ'NİN DIŞ TİCARET İLİŞKİLERİ 87
III. BÖLÜM
XVIII. YÜZYILDA TRABZON'DA TİCARÎ ALT YAPI 119
A-ULAŞIM 120
B-LİMANLAR 131
C-ÇARŞI-PAZAR, BEDESTEN VE HANLAR 137
IV. BÖLÜM
XVIII. YÜZYILDA TRABZON'DA TİCARET VE TÜCCAR 164
A-TİCARET AMACIYLA TRABZON'A GELEN TÜCCARLAR 164
1-Acem Tüccarları 166
2-Erzurum Ve Çevresi Tüccarları 169
3-Gönye Ve Çevresi Tüccarları 177

4-Gürün ve Çevresi Tüccarları 178
5-Güneydoğu Anadolu Ve Çevresi Tüccarları 192
6-Batı Anadolu Ve Çevresi Tüccarları 194
7-Şebinkarahisâr Ve Çevresi Tüccarları 195
8-Kırım Ve Çevresi Tüccarları 197
9-İstanbul Tüccarları 200
10-Rumeli Ve Çevresi Tüccarları 201
11-Diğer Tüccarlar 208
B-TRABZONLU TÜCCARLARIN TİCARÎ FAALİYETLERİ 212
1-Sahtiyan Ticareti 214
2-Hububat Ticareti 218
3-Köle Ticareti 227
4-Maden Ticareti 229
5-Gemicilik 238
6-Muhtelif Emtia Ticareti 251
V. BÖLÜM
İKTİSADÎ VE KURUMSAL YAPISIYLA XVIII. YÜZYILDA TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASI 282
A-TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASININ İDARÎ YAPILANMASI 290
B-TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASI MÜLTEZİMLERİ 307
C-TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASININ DÜZENLİ ÖDEMELERİ 330
D-TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASINA BAĞLI OLAN BAŞLICA GELİR KALEMLERİ 338
1-Şehir İhtisâblığı Gelirleri 339
2-Dellâliye Ve Şemhâne Gelirleri 348
3-Keten Bezi Gelirleri 354
E-TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASINA AİT OLAN MALÎ VERİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ 360
F-TRABZON İSKELESİNDE TİCARÎ PROBLEMLER 376
1-Tüccarlardan Kaynaklanan Problemler 381
2-Gümrük Eminlerinden Kaynaklanan Problemler 390
3-Ehl-i Örf'ün Gümrük Gelirlerine Olan Müdahaleleri 399

5-Gümrükler Arası Problemler 403
SONUÇ 413
KAYNAKÇA 441
ÖZET 460

KISALTMALAR

a.g.e.,	Adı Geçen Eser
a.g.m.,	Adı Geçen Makale
a.g.t.,	Adı Geçen Tez
BOA,	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
BTTD,	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul
Çev,	Çeviren
Cevd,	Cevdet Tasnifi
D.BŞM.İCH,	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi İrad-ı Cedid Hazinesi
D.BŞM.TZG,	Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Trabzon Gümrüğü
Der,	Derleyen
DTCFD,	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi, Ankara
DVİA,	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul
Ed,	Editör
EHR,	English Historical Review, London
FD,	Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat
Haz,	Hazırlayan
İA,	İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1974
İFM,	İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi, İstanbul
IJMES,	International Journal of Middle East Studies, Cambridge University
IJTS,	International Journal of Turkish Studies, Madison
JEH,	Journal of Economic History, Iowa University
JEEH,	Journal of European Economic History
JESHO,	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS,	Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları, Harvard University
MM/MAD,	Maliyeden Müdevver Defterler/Maliye Defterleri
NPT,	New Perspectives on Turkey, İstanbul
OA/JOS,	Osmanlı Araştırmaları/Journal of Ottoman Studies, İstanbul
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara
OTAM,	Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi, Ankara Üniversitesi, Ankara
TAD,	Trabzon Ahkâm Defterleri
TAD,	Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi, Ankara

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

TDA,	Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, İstanbul
TDTS,	Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü
TED,	Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul
Terc,	Tercüme
TİD,	Tarih İncelemeleri Dergisi, Ege Üniversitesi, İzmir
TSAB,	Turkish Studies Association Bulletin, Maryland
TŞS,	Trabzon Şer'iyye Sicilleri, Milli Kütüphâne, Ankara
TTS,	Trabzon Tarihi Sempozyumu, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999

HARİTA, TABLO VE GRAFİKLER

Sayfa No

Harita I: Karadeniz Ve Çevresi 64
Harita II: XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehri 65
Harita III: XVIII. Yüzyılda Trabzon Ve Çevresi 66
Tablo I: Trabzon'da Taşıma Ücretleri 130
Tablo II: Ticaret Amacıyla Trabzon'a Gelen Tüccarlar (1704-1802) 179
Tablo III: XVIII. Yüzyılda Trabzon'a Gelen Tüccarların Dinsel Bileşimi 193
Tablo IV: XVIII. Yüzyılda Trabzon'da Tütün Fiyatları 207
Tablo V: XVIII. Yüzyılda Trabzonlu Tüccarlar 224
Tablo VI: XVIII. Yüzyılda Trabzon Piyasasında Köle Fiyatları 229
Tablo VII: XVIII. Yüzyılda Trabzonlu Tüccarların Dinsel Bileşimi 272
Tablo VIII: XVIII. Yüzyılda Trabzon Gümrük Mukataası Malikâne Mutasarrıfları Ve Mukataanın Yıllık Değerleri (Asl-ı Mal) 315
Tablo IX: Trabzon Gümrük Mukataası Mültezimleri Ve Mukataanın İltizam İhale Bedelleri (1701-1809) 328
Tablo X: Trabzon İskelesi Gümrük Mukataasının Gelir Ve Giderleri (1701-1804) 338
Tablo XI: XVIII. Yüzyılda Trabzon Gümrük Mukataasına Bağlı Şehir İhtisâblığı Mültezimleri Ve İltizam İhale Bedelleri 347
Tablo XII: Trabzon İskelesi Gümrük Mukataası İle İlgili Malî Verilerin Yıllara Göre Değişim Yüzdesi (1701-1809) 377
Grafik I: XVIII. Yüzyılda Ticaret Amacıyla Trabzon'a Gelen Tüccarların Kökenleri 252
Grafik II: XVIII. Yüzyılda Trabzonlu Tüccarların Ticaret Yaptıkları Mahaller 252
Grafik III: Trabzon İskelesi Gümrük Mukataası İltizam İhale Bedellerinin Yıllara Göre Dağılımı (1701-1809) 372
Grafik IV: XVIII. Yüzyılda Trabzon İskelesi Gümrük Mukataası Malikâne Mutasarrıflarının Hazineye Ödedikleri Yıllık Vergilerin Yıllara Göre Dağılımı 372

GİRİŞ

A-TRABZON'UN TARİHTEKİ YERİ

Trabzon, Anadolu'nun kuzey doğusunda, Doğu Karadeniz'in doğal bir limanının kıyısında, Asya ve Ortadoğu transit yolunun başında kurulmuş bir şehirdir. Trabzon, akarsu vadileriyle derin bir biçimde yarılmış dağlık ve engebeli alanlardan oluşmaktadır. Kıyıdan hemen sonra yer yer duvarı andıran bir biçimde yükselen, doğu-batı istikametindeki bu dağlar, güneye gidildikçe yumuşak bir eğimle daha da yükseldikten sonra, il sınırları başında Çoruh ve Harşit yarma vadilerine doğru oldukça dik yamaçlarla alçalmaktadır. Fazla girintili çıkıntılı olmayan Karadeniz kıyısında akarsuların taşıdığı alüvyonların yığılmasıyla küçük düzlükler oluşmuştur. Kuzeybatı rüzgarlarına (karayel) kapalı Akçaabat koyu ise doğal liman oluşturmaktadır[1].

Anadolu'nun bu kısmının son Bizans toprağı olması Trabzon'u tarihte önemli bir şehir haline getiren etkenlerden biridir. Kommenos devletinin (1204-1461) Müslüman Türklerin eline geçmesi İstanbul'un fethinden sonra Hıristiyan dünyasında büyük yankı yaratan olaylardan biri olmuştu. Bu yankının etkisiyle olsa gerek Fatih (1451-1481) Asya, Yunanistan ve Trabzon'u temsil eden üç katlı, Kanuni Sultan Süleyman ise (1520-1566) Ceneviz'e ısmarladığı ve zamanında çok sözü edilen tacına Mısır'ı da ekleyerek dört katlı taçla resmedilmişlerdi[2].

Roma ve Bizans dönemlerinde doğuya düzenlenen seferlerin üslerinden biri ve en önemlisi olan Trabzon, Osmanlı devletinin idarî taksimatında bu özelliğinden

---

[1] Trabzon İl Yıllığı, Ankara 1997, 9.
[2] Emiroğlu, Kudret, "Dünyadan Bakınca Trabzon", Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, 235.

dolayı Samsun'dan Abhazya topraklarına kadar olan geniş bir bölgeyi içine alacak şekilde bir eyalet olarak örgütlenmiş ve eskiden beri sahip olduğu coğrafi önemini böylece tarihi açıdan da en üst noktaya taşımıştır. Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) şehzadeliğini Trabzon'da geçirmesi ve oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın çocukluğunun aynı şehirde geçmesi Trabzon'un önemini daha da artırmıştır. Bununla birlikte, Trabzon'un Osmanlı devleti açısından önemi ticaretten daha çok siyasî ve askerî konumundan kaynaklanmaktaydı. Özellikle Anapa'dan Batum'a ve Batum'dan Nahcıvan ve Erivan taraflarına kadar olan Osmanlı askerî seferlerinde Trabzon limanı ve dolayısıyla Trabzon şehri hem askerîn hem de cephânenin ilgili bölgelere dağıtılmasını sağlayan önemli bir merkez konumunda olmuştur[3]. Diğer bir ifadeyle Trabzon, Güney Kafkasya, İran ve Anadolu ile İstanbul arasında bağlantı kurmakta ve yine İran, Anadolu ile Kırım ve çevresindeki liman şehirleri arasındaki ulaşımın merkez rolünü üstlenmekteydi. Bu nedenle Trabzon, ilk çağlardan beri farklı kültürlere sahip birçok yerleşim yeri arasında köprü vazifesi görmüş olduğundan dolayı renkli bir etnik ve kültürel yapıya sahip olmuştur. Yazılı kaynaklarda ilk kez İÖ 400 yılında Pers tahtı mücadelesine paralı asker olarak katılan on bin Yunanlının, yurtlarına dönmek için Doğu Anadolu'yu geçip Karadeniz dağlarından inerken görmüş oldukları manzara "Trabzon" hakkında verilen en eski bilgi olarak tarihe geçmiştir[4]. Bu tarihten sonra Trabzon birçok seyyahın anlatılarına konu olmuştur. Trabzon, yalnız XIX. yüzyılda Batılıların Doğu ülkelerini keşfetme duygularının iyi bir ifadesini bulduğu yayınlar olan seyahatnâmelerde[5] geçmekle kalmayıp XV. yüzyıldan itibaren Avrupa'da kaleme alınan birçok tiyatro eseri ve romanında, gidip görülmediği halde hep gezip görülecek, ilgi duyulması gereken egzotik bir şehir olarak belleklerde yer etmiştir[6]. Sahip olduğu tarihî ve edebî kültürün etkisiyle olsa gerek Trabzon, Avrupalı bilim adamları tarafından kendi ülkelerinde bulunmayan "nebâtât, eşcâr ve hayvânât-ı nâdire" için Osmanlı

---

[3] Trabzon'un askerî önemi sadece Osmanlı dönemine has bir olay değildir. Benzer şekilde Kurtuluş Savaşı müddetince Rusların denizden yaptıkları tüm engellemelere rağmen Doğu'da bulunan III. Ordu'ya mühimmat, levazım ve asker nakli Trabzon üzerinden yapılmıştı. Bkz:Özel, Sabahattin, Milli Mücadelede Trabzon, Ankara 1991, 1-8.

[4] Ksenophon, On Binlerin Dönüşü, (Çev.Hayrullah Örs), İstanbul 1939, 197-205.

[5] Emiroğlu, Kudret, "Trabzon Seyahatnâmeleri Bibliyografyası", Trabzon Kültür Sanat Yıllığı, 1988-89, İstanbul 1989, 189-219. XIX. yüzyılda Karadeniz ve çevresini ziyaret eden seyyahlar ve bu seyyahların bölge hakkındaki izlenimleri için Bkz:Ercüment, Sibel, XIX. Yüzyılda Batılı Seyyâhlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz, Hacettepe Üniversitesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1991.

[6] Avrupalıların Trabzon ve çevresi hakkındaki düşünceleri için Bkz:Emiroğlu, "Dünyadan Bakınca...", 231-244.

devletinde araştırma yapılacak bölge olarak seçilmiştir[7]. XIX. yüzyılda Trabzon'u gezen Amerikalı misyoner Hepworth doğa karşısındaki ifadeleri yüzyıllardır Avrupalıların Trabzon ve çevresine karşı olan hayranlıklarını özetler mahiyettedir: "Manzara sözcüklere sığdıramayacak kadar muhteşemdi. Sanki Efendimiz Küçük Asya'nın bu bölümünü özenerek yaratmış..."[8].

Çok eski bir tarih ve kültüre sahip olması Trabzon'u ülkemizin önemli şehirlerinden biri haline getirmiştir. Trabzon'un eski ve renkli tarihi, canlı bir ekonomiye dayanan gelişmiş sosyal yapısı, şehirde eski tarihlerden itibaren büyük bir kültür birikiminin oluşmasına yol açmış ve edebiyat, şiir, resim, tiyatro gibi çeşitli sanat faaliyetleri ve folklorik değerler bu gür kaynaktan yüzyıllar boyu esinlenerek önemli bir sanat ve kültür hayatının doğmasına ve gelişmesine yardımcı olmuştur. Böyle zengin bir kültür ortamında doğal olarak birçok sanat ve kültür taşıyıcısı ortaya çıkmıştır. Bedri Rahmi Eyüboğlu (resim), Şakir Şevket ve Mahmut Goloğlu (tarih) ile Sebahattin Eyüboğlu (düşünce) bunlardan sadece birkaçıdır.

Şüphesiz, tarihte Trabzon'u önemli bir şehir haline getiren çalışmamızın önemli bir kısmını teşkil eden Trabzon iskelesi ve onu Doğu Anadolu'ya bağlayan tarihi Trabzon-Erzurum-Tebriz yoludur. Bilindiği gibi Trabzon, İran vasıtası ile Orta Asya ve Hindistan'dan gelen malların Karadeniz limanlarına, İstanbul'a ve Avrupa'ya ulaştırıldığı önemli bir transit ticaret merkezidir. Trabzon limanı sadece İran üzerinden gelen ticaret yollarını Karadeniz limanlarına bağlamakla kalmayıp aynı zamanda Anadolu ve Balkanlardan gelen yolları da birbirine bağlayan önemli bir kavşak konumundadır. Trabzon halkı sahip olduğu ticaret ve gemicilik kültürü ile Karadeniz'de önemli bir mevki elde etmiş, eskiden beri Anadolu'dan gelen tüccar ve girişimciler Trabzon tüccarlarıyla işbirliği yaparak mallarını İstanbul ve Balkanlarda satma imkânına sahip olmuşlardır. Osmanlı devletinin iaşe politikası çerçevesinde Başkent İstanbul'da toplanan her çeşit mal yıllarca Trabzon iskelesi ve çoğunlukla

---

[7] Evâsıt-ı Zilkade 1211 / Mayıs ayı başları 1797 tarihinde Trabzon kadısına yazılan bir hükmün suretinde, tıp âlemine vâkıf olan Buşan ve kardeşinin Frenk diyarında bulunmayan tıbba dair bazı bitkiler, ağaçlar ve nadir olan hayvanları teftiş ve görmek için iki nefer yazıcı ve iki nefer müstemen yabancı tüccar adamlarıyla (yapılan karşılıklı antlaşmalarla veya verilen geçici müsaadeler neticesinde Osmanlı sınırlarında geçici olarak bulunan gayrimüslimlere müstemen / müstemin denirdi) Frenk tarafından bu iş için görevlendirilip Trabzon'a vardıklarında, deniz yoluyla Trabzon'a varıp gelince ahidnâmeye aykırı olarak cizye ve tekalif gibi bahanelerle rencide olunmamalarına ve kendi hallerinde olmak üzere gelip gitmelerine engel olunmamasına dikkat edilmesi önemle belirtilmekteydi, Bkz:Trabzon Şer'iyye Sicilleri, No:1946, Sayfa:31a. Trabzon Sicil Kayıtları bundan sonra TŞS, 1946 / 31a şeklinde yazılarak kullanılacaktır.

[8] Emiroğlu, "Dünyadan Bakınca...", 242.

Trabzon tüccar ve gemicileri vasıtasıyla Trabzon, Giresun, Gümüşhâne, Rize, Hopa, Batum, Sohum, Anapa taraflarına ve Doğu Anadolu'ya ulaşma imkânına sahip olmuştur. Bundan dolayı Trabzon, sadece kendisi ve çevresi açısından değil, aynı zamanda kara ve deniz yollarıyla bağlantı halinde olduğu çevresindeki tüm yerleşim birimleri açısından önemli bir şehir olmuştur. Bu özelliklerinden dolayı Trabzon, coğrafi şartlarının olumsuzluğundan dolayı çevresine ve âhar vilayetlere satacak pek fazla ticarî emtiası olmamasına rağmen her devirde önemli bir ticaret merkezi olmayı sürdürmüş, savaşlar ve yeni yolların keşfi gibi çeşitli nedenlerle artan veya azalan ticarî ehemniyetine rağmen Osmanlı devletinin tüm zamanlarında Doğu Karadeniz ve Anadolu'nun, Abaza ve Gürcü vilayetlerinin önemli bir limanı olmaya devam etmiştir.

Tarihte eski ve önemli bir ticaret kültürüne sahip olan Trabzon, günümüzde tarım ve sanayi alanındaki coğrafî kökenli olumsuzluklara rağmen sahip olduğu liman, havalimanı ve İran transit karayolu dolayısıyla eskiden olduğu gibi bölgesinde yine merkez konumunda bulunmakta olup, özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra (1991) Bağımsız Devletler Topluluklarıyla ticarî ilişkilerin artması hem şehir hem de bölge ekonomisi için büyük bir ümit kaynağı olmuştur[9]. Trabzon'un günümüzde olduğu gibi geçmişte de önemli bir ticaret merkezi olduğunu kara ve deniz yollarından limanlarına, tüccarından gümrüğüne kadar tüm yönleriyle ortaya koymak bu çalışmanın en önemli amaçlarından biridir. Zira, günümüzde Trabzon'un ekonomik yapısını ortaya koyan birçok özelliğin geçmişte de hemen hemen aynı olduğunu gösteren birçok belge ve bilgi arşivlerimizde mevcuttur.

---

[9] 1988 yılında Sarp sınır kapısı açılmadan önce Trabzon'da dış ticaret ile ilgilenen şirket sayısı 3 iken 1995 yılında bu sayının 400'e ulaşması bu ilişkilerin iyi bir göstergesidir. Günümüzde Karadeniz bölgesinin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Ülkeleriyle ilişkileri dış ticaret ve turizm alanında görülmektedir. Sınır ticareti, kıyı ticareti, bavul ticareti ve Trabzon serbest bölgesinden yapılan dış ticaret olmak üzere gelişmeler mevcuttur. Fındık, çay ve bakır konsantresi ihracatta en önemli yeri tutmaktadır. Bkz:Trabzon Ticaret Ve Sanayi Odası 2000 Yılı Trabzon İhracat Raporu, Trabzon 2001, (Basılı olmayan bu raporu bize temin eden Oda yetkililerine teşekkür borçluyuz). Fikir olarak 1989 yılının sonlarına dayanan Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİB), 25 Haziran 1992'de İstanbul'da 11 kurucu ülkenin imzalamış olduğu deklarasyonla hayata geçmiştir. Kurucu üyeleri Türkiye, Rusya Federasyonu, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Azerbaycan, Gürcistan, Moldavya, Ukrayna, Ermenistan ve Arnavutluk'tur. Dünya ticaretinin glabolleşmesine bir katkı olan KEİB, ekonomik işbirliği anlaşması niteliğindedir. Asıl amacı, bölge ülkelerinin zengin kaynaklarını seferber ederek uluslararası ekonomik faaliyetlerde Karadeniz havzasını etkin bir hale getirmektir. Trabzon'un günümüzdeki ekonomik yapısı hakkında Bkz:Çelik, Kenan, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi ve Doğu Karadeniz Ekonomisi". Gümrük Birliği Karadeniz İşbirliği Bölgesi ve Doğu Karadeniz Ekonomisi, (Ed.Erdinç Tokgöz), Ankara 1996, 79-117.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

B-KONUNUN ÖNEMİ VE KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Geçmişten günümüze siyasî, ekonomik ve kültürel önemi vurgulanmaya çalışılan Trabzon şehri, Romalı Hadrian'dan Marco Polo'ya, Yavuz'dan Kanuni'ye, Âşık Mehmed'den Tournefort'a, Evliya Çelebi'den Bıjışkyan'a kadar pek çok tarihi şahsiyetin siyasî, askerî ve iktisadî açıdan ilgisini çekmesine rağmen Osmanlı tarih araştırmacılarının ilgisini çekememiştir. İkinci bölümde ayrıntılı olarak ele alınan ve Osmanlı devletinin ekonomik yapısını inceleyen çalışmalara bakıldığında, Osmanlı sınırları içerisinde kalan Karadeniz, Abhazya vilayetleri, Doğu Anadolu ve Kafkaslar hakkında ayrıntılı çalışmaların bulunmadığı ve mevcut çalışmaların ise daha çok genellemeler ifade etmekten öteye geçemeyen çalışmalardan ibaret oldukları görülür. Bilhassa XIX. yüzyıla kadar Karadeniz ve çevresinin Avrupalı tüccarlara kapalı kalmasına Osmanlı devletinin özen göstermesi bu ilgisizliğin ana sebeplerinden biri olmalıdır. Karadeniz ve çevresinin Osmanlı devletinin özel "avlanma sahası" olmasından dolayı bu bölge hakkında tüccar veya konsolosların ayrıntılı bilgi verme süreci 1830'larda Karadeniz'de yabancı tüccarların yoğunlaşması, önemli liman ve ticarî merkezlerde konsoloslukların açılmasıyla gerçekleşecektir[10]. Bundan dolayı, XIX. yüzyıl öncesi Trabzon ve çevresi hakkında Osmanlı arşiv belgeleri ve sınırlı sayıdaki seyyahların gözlemleri dışında yerli ve yabancı kaynaklar mevcut değildir. Buna karşılık Akdeniz, Ortadoğu ve Balkanlar, kendi siyasî ve ekonomik menfaatlerinden dolayı Avrupalı tarihçilerin her zaman ilgi alanı olmuştur. Fransız ve İngiliz arşivlerinin XVII. yüzyıl sonları ile XVIII. yüzyıl başlarından itibaren çeşitli tüccar ve konsolos raporlarına dayanarak, Napolyon savaşları hariç, hemen hemen kesintisiz olarak vermiş oldukları bilgiler Akdeniz, Ortadoğu ve Balkanlar ile ilgili olan çalışmaların hızlanmasına, Osmanlı devletinin diğer bölgeleri ile olan çalışmaların ise sınırlı kalmasına yol açmıştır[11].

Yaklaşık 600 yıl kadar ayakta kalan ve üç kıtada birçok farklı ırk ve dinden olan toplulukları uzun süre bir arada yaşatmayı başarabilen Osmanlı devletinin çöküşünü basit birkaç siyasî ve sosyal nedene dayandırarak anlatmanın tarihsel ve

---

[10] XIX. Yüzyılda Trabzon ve Erzurum gibi şehirlerdeki tüccar ve konsolosların faaliyetleri için Bkz:The Economic History of Turkey 1800-1914, (Ed.Charles Issawi), Chicago and London 1980. İran ve Basra Körfezi için, The Economic History of Iran, 1800-1914, (Ed.Charles Issawi), Chicago and London, 1971.

[11] Marsilya'da bulunan Marsilya Ticaret Odası Arşivleri, Paris'te bulunan Ulusal Arşiv ve Dışişleri Bakanlığı Arşivi ile Londra'da bulunan İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve Devlet Arşivleri (Foreign Office, Public Record Office) kullanılarak Osmanlı iktisat tarihine ilişkin yapılan pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların birçoğu, Osmanlı devletinde ticarî hayatın ele alındığı ikinci bölümde değerlendirilmiştir.

metodolojik açıdan yetersiz olduğu bir gerçektir. Avrupa'da Yeni Çağın başlarından itibaren giderek gelişen ekonomik faaliyetlerin Osmanlı devletini olumsuz yönde etkilediği ve devletin gerileyip yıkılmasında önemli bir yer tuttuğu açık olmakla birlikte, Osmanlı devletinin iktisadî yapısı ve iktisadî düşünce sistemi üzerinde yeteri kadar durulmuş değildir. Devletin iktisadî yapısını ortaya koyan çalışmalar ise sınırlı olup daha çok Osmanlı devletinin merkezî iktisadî yapısını anlamaya yöneliktir. Ancak, Osmanlı devletinin sahip olduğu eyaletlerin her birinin kendine özgü sosyo-ekonomik yapısının olduğu da bilinen bir gerçektir[12].

Bu çalışma, Osmanlı taşra eyaletlerinden biri olan Trabzon Eyaleti'nin merkezi olan Trabzon'un genelde sosyo-ekonomik yapısını incelemeye yöneliktir. Trabzon ve çevresinin sosyo-ekonomik yapısı ve özellikle de Trabzon'daki ticarî yaşam ile ilgili olan çalışmalar henüz yeterli seviyede değildir. Trabzon limanı ile ilgili Issawi[13], Üner[14] ve Kütükoğlu'nun[15] makaleleri mevcut olmakla birlikte, Osmanlı arşivlerinin kullanılmaması ve genellikle XIX. yüzyılda Trabzon ve Erzurum'a yerleşen yabancı konsolos raporlarının esas alınması bu makalelerin ortak özellikleri olup dolayısıyla bu çalışmalar yetersiz ve sınırlı oluşlarıyla dikkat çekmektedirler; ilgili çalışmalarda Trabzon ve çevresinin XV ve XIX. yüzyıllar arasında kalan dönemlere ait arşivsel bilgi mevcut olmadığı gibi limanın işleyişi, işletilmesi ve özellikle de Trabzon'un ticarî altyapısı ile tüccarı hakkında ayrıntılı bilgi bulmak imkânsız gibidir. Ülkemizde son yıllarda hızlanan tarihsel araştırmalara bakıldığında nadir de olsa Osmanlı Trabzon'unun sosyo-ekonomik yapısı üzerine yapılan doktora düzeyinde çalışmalar bulunmakla birlikte[16], 1986 ve 1988 yıllarında Samsun'da

---

[12] Osmanlı devletinde her eyaletin hususi şartlarına, her bölgenin bünye ve ihtiyacına, kudretine ve eskiden beri tatbik edilegelmekte olan usul ve adetlere göre, malî-iktisadî bir takım ayrı kanunlara tabi olduğu ve muhtelif yerlerde az-çok birbirinden farklı vergi sistemleri tatbik edildiği bilinmektedir. Trabzon Eyaleti'nin kendine has sosyo-ekonomik uygulamalarını içeren kanunnâmeler için Bkz:Gökbilgin Tayyib, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", Belleten, XXVI, Ankara 1962, 293-337.

[13] Issawi, Charles, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900:Rise and Decline of a Route", IJMES, I, Cambridge 1970, 18-27.

[14] Turgay, A. Üner, "Trabzon", Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri, (1800-1914), (Çev.Gül Çağalı Güven), İstanbul 1994, 45-73 ve aynı yazar:"Ottaman-British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During the Nineteenth Century", Economie et Sociètes dans le'Empire Ottaman (fin du XVIIe-debut du XXe Siècle) içinde, (Der.J. Bacquè ve P. Dumont. Paris, Centre Natioal de la Recherche Scientifique), 297-315.

[15] Kütükoğlu, Mübahat S., "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (Samsun, 13-17 Ekim 1986), Samsun 1988, 97-131.

[16] Bostan, M. Hanefi, XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, Marmara Üniversitesi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993. Aynı konu üzerinde daha önce iki çalışma daha yapılmıştır. Bkz:Lowry, Heath W., Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583, (Çev.Demet ve Heath Lowry), İstanbul 1981 ve Gökbilgin, a.g.m.

düzenlenen kongrelerde sunulan bildiriler ile[17] 1996 ve 1998'de Giresun'da düzenlenen "Tarih ve Kültür" sempozyumlarında sunulan bildiriler zikre değerdir[18]. Son yıllarda Trabzon ve çevresi üzerine yapılan önemli çalışmalardan biri "Bir Tutkudur Trabzon" isimli eserdir[19]. Diğer bir kapsamlı çalışma ise 1998 yılında düzenlenen Trabzon Tarihi Sempozyumudur. Bu sempozyumda yerli ve yabancı birçok araştırmacı tebliğ sunmuş, Trabzon ve çevresi tarihi ilk çağlardan XX. yüzyıla kadar çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Karadeniz ve çevresi ile ilgili yapılan bütün çalışmalarda olduğu gibi, bu sempozyumda da dikkati çeken husus, Trabzon ve çevresinin iktisadî önemini ortaya koyan çalışmaların oldukça sınırlı oluşudur[20].

Verilen bilgiler neticesinde, Trabzon tarihinin iktisadî açıdan çalışılmasının gerekliliği açıktır. Trabzon'un iktisadî tarihi üzerinde çalışılması düşünüldüğünde bu konunun "Trabzon ve ona bağlı olan limanlar" olmadan mümkün olmayacağı bir gerçektir. Çünkü, Trabzon ve çevresinin tarım ve sanayi üretiminde yüzyıllardan beri kendine yeter bir kapasiteye "coğrafi" şartlardan dolayı sahip olamadığı bilinmektedir. Bundan dolayı, Trabzon'u Osmanlı devleti içerisinde önemli kılan faktör Trabzon limanı olmuştur. Buna rağmen, Trabzon limanının işleyişi, idarî yapısı, çevre limanlar ile olan bağlantısı, Başkent İstanbul, Anadolu, Balkan eyaletleri ve Kırım açısından önemi ile ilgili teferruatlı bir çalışmanın söz konusu olmaması ele alınan çalışmanın gerekliliğini ve önemini artırmaktadır.

---

[17] Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (Samsun, 13-17 Ekim, 1986), Samsun 1988. Bu kongrede konumuzla alakalı sunulan bildirilerden bazıları şunlardır: Kütükoğlu, a.g.m., 97-131;Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu", 133-145 ve Turan, a.g.m., 147-160. II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (Samsun, 1-3 Haziran, 1988), Samsun 1990. Bu kongrede Karadeniz ve çevresinin ekonomik yapısıyla ilgili olan çalışmalar şunlardır:Yuvalı, Abdülkadir, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", 233-240 ve Kodaman, Bayram, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", 92-97.

[18] Giresun Tarih Sempozyumu, (Giresun, 24-25 Mayıs 1996), İstanbul 1997 içerisinde: Emecen, Feridun, "Giresun Tarihinin Bazı Meseleleri", 19-24. Giresun Kültür Sempozyumu, (Giresun, 30-31 Mayıs 1998), İstanbul 1998 içerisinde:Güler, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Giresun'da Bazı Sosyal ve Ekonomik Meseleler", 45-58.

[19] Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997.

[20] Trabzon Tarihi Sempozyumu, (Trabzon, 6-8 Kasım, 1998), Trabzon 1999. Bu sempozyumda toplam kırk altı tebliğ sunulmuş olup bu tebliğlerin sadece sekizi Trabzon ve çevresinin ekonomik durumunu ele almaktadır. Bkz:Bostan, İdris, "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı", 303-309;Aygün, Necmettin, "Trabzon Gümrüğü 1750-1800", 311-325;Güler, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair Tespitler", 327-350;Öztürk, Mustafa, "XIX. Yüzyılın Başlarında Trabzon'da Fiyatlar", 369-377;Altunbay, Mustafa, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhane Ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri", 379-394;Atalar, Münir, "XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri Ve Önemi", 131-135;Öztürk, Temel, "Trabzon'da Fiyatlar 1700-1750", 351-368 ve Akpınar, Mehmet, "Reji Uygulamasına Trabzon Örneği", 541-552.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Osmanlı arşiv kayıtları bu çalışmanın esas kaynaklarıdır. Mahallinde tutulan "Şer'iyye Sicilleri"[21] eşsiz vurgu ve anlatımlarından dolayı yararlanılan en önemli arşiv kaynaklarıdır. XVIII. yüzyıla ait olan 84 adet Trabzon Kadı Defteri titizlikle taranarak çok önemli bilgilere ulaşılmıştır. Kadı Kayıtları'nın yanında bu bilgileri doğrulayıcı, pekiştirici ve denetleyici mahiyette Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki çeşitli tasniflerde yer alan defter ve belgelerden yaralanılmıştır. Bu defter ve belgeler serisinin en önemlilerinden biri XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan Trabzon Ahkâm Defterleri'dir. Özellikle, 1759 ile 1796 yılları arasındaki olayları içeren iki numaralı Ahkâm Defteri muhtevası açısından en çok yararlanılan defterdir. Malîyeden Müdevver Defterler ise gümrüğün masrafları ve hazineye teslim edilen miktarlarını gösteren önemli kayıtlardır. Bu defterlerin bazılarının kenarlarına düşülen derkenarlardan gümrük ve ticaretle ilgili çeşitli problemleri ve bu problemlerin çözümü için verilen hükümleri elde etmek mümkün olmuştur. Bu defterler haricinde Trabzon limanı ve Trabzon ile çevresindeki iktisadî faaliyetlere ışık tutan çeşitli bilgiler "Baş Muhasebe" tasnifi içerisinde yer alan İrâd-ı Cedid Hazinesi Kalemi ve Trabzon Gümrüğü gibi tasnifler ile "Cevdet Tasnifi" içerisinde yer alan Malîye, Darphâne ve İktisat Kalemleri'nden elde edilmiştir. Bilindiği gibi, gündelik yaşamı anlama ve anlatmada önemli kaynaklardan biri seyyahların eserleridir. Ancak, bu yüzyıla ait Karadeniz kıyılarını gezen seyyah sayısı sınırlı olup bu seyyahların verdikleri bilgiler ele alınan konu açısından yetersizdir. Bu nedenle, Trabzon ve çevresindeki ticarî faaliyetler ele alınırken XVI. yüzyıl seyyahı olan Âşık Mehmed[22], XVII. yüzyılın meşhur Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi[23] ile XIX. yüzyılın

---

[21] Şer'iyye Sicilleri, çalışmamızın ilerleyen kısımlarında "Trabzon Mahkeme Kayıtları", "Trabzon Kadı Kayıtları", "Kadı Defterleri" veya "Vesika" şeklinde yazılarak kullanılacaktır. İdarî ve adlî görevlere sahip olan Kadı Osmanlı taşrasının en önemli unsurlarından biri idi. Osmanlı kadısı hakkında Bkz:Ortaylı, İlber, Osmanlı Devleti'nde Kadı, Ankara 1994.

[22] Âşık Mehmed yaklaşık olarak 1556-1557 yıllarında Trabzon'un Tekfur Sarayı mahallesinde doğmuştur. Seyahati esnasında Karadeniz'den Macaristan'a, Kırım'dan Kahire ve Şam'a kadar geniş bir coğrafî alanı gezmiştir. Eseri Menâzirü'l-'avâlim'i 1598 yılında Şam'da telif etmiştir. Bkz:Ak, Mahmut, "Âşık Mehmed'e Göre Memleketi Trabzon ve Havalisi", Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, 181-205. Ak, bu çalışmasında Süleymaniye / Halet Efendi Kütüphanesi'nde bulunan 616 numaralı nüshadan yararlanmıştır.

[23] Trabzon valiliğine atanan Ketenci Ömer Paşa, vali olunca Evliya Çelebi'yi de kendisine kethüda yaparak 1640'ta İstanbul'dan Trabzon'a gemiyle gitmişlerdir. Ömer Paşa'nın valiliği 1644'e kadar sürmüştür. Baz:Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, (Haz.Zekeriya Kurşun ve diğerleri), İstanbul 1999. Aynı çalışmanın Trabzon ile ilgili kısmı için Bkz:Kurşun, Zekeriya, "Evliya Çelebi Trabzon'da", Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, 207-227. Kurşun, bu çalışmasında bilinen yazmalar arasında en eski ve en makbul olarak kabul edilen Topkapı Sarayı Bağdat Köşkü 304 numaralı yazmada yer alan Trabzon ile ilgili kısmı (C.II, Varak 248b-255a) olduğu gibi transkript yapmıştır. Aynı nüsha Dağlı tarafından kullanılmıştır. Bkz:Dağlı, Yücel, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Trabzon", TTS, Trabzon 1999, 287-302.

ilk dönemleriyle ilgili olarak Karadeniz ve çevresi hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler veren Bıjışkyan'dan[24] geniş ölçüde yararlanılmıştır.

Çalışmamızda, ele alınan iktisadî olayların devrin siyasî ve sosyal hadiseleriyle birebir bağlantılı olduğu kanısına varılarak, XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin siyasî, sosyal ve ekonomik yapısını, bazen geçmiş dönemlere de atıfta bulunarak ele almanın faydalı olduğu düşünülmüştür. Her açıdan bir değişim ve farklılaşma dönemi olan XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi bu çalışmada çok az yer tutar. Çünkü, ikinci bölümde değinileceği gibi Osmanlı devletinin XIX. yüzyıl askerî, siyasî ve ekonomik olayları karakter itibariyle XVIII. yüzyıl ve öncesindeki dönemlerden oldukça farklıdır. Şehrin Osmanlı fethinden sonra geçirmiş olduğu idarî ve sosyal değişim ile XVIII. yüzyılda Trabzon ve çevresindeki eşkıyalık ve göç hareketleri, konu bütünlüğü sağlamak açısından birinci bölümde, "Osmanlı Hakimiyetinde Trabzon" başlığı altında ele alınmıştır. Yapılan çalışmanın Osmanlı devletinin diğer bölgelerindeki ekonomik koşullarla olan bağlantısını kurabilmek için "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ticarî Hayat" konusu ikinci bölümde ele alınmıştır. XVIII. yüzyılda Trabzon'un ulaşım, han, iskele gibi alt yapı unsurları "XVIII. Yüzyılda Trabzon'da Ticarî Alt Yapı" kısmında ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise Trabzon tüccarı ile Trabzon'a birçok bölgeden gelen tüccarların faaliyetleri değerlendirilmiş ve bu bilgiler "XVIII. Yüzyılda Trabzon'da Ticaret ve Tüccar" başlığı altında incelenmiştir. Son bölüm olan beşinci bölümde ise Trabzon limanının idarî yapısı, liman ve gümrüklerdeki görevliler, gümrük mukataasına bağlı olan ihtisâb, dellâliye ve şemhâne gibi kalemlerin gümrük mukataası içerisindeki önemi, Trabzon gümrük mukataasının gelir sağladığı birimler, bu gelirlerden mahallinde yapılan ödemeler ve hazineye intikal eden miktarlar ile gümrükteki ticarî problemler "XVIII. Yüzyılda Trabzon İskelesi Gümrük Mukataası" başlığı altında ele alınarak incelenmiştir. Bu bölümler değerlendirilirken çalışmada geçen yer isimleri haritalarla gösterilmiş, gümrük mukataasına ait olan çeşitli veriler ile tüccarların dinsel bileşimleri tablo ve grafikler halinde gösterilmiş, bu vesileyle Trabzon ve çevresinin iktisadî yapısında XVIII. yüzyılda ortaya çıkan değişimler gerçek boyutlarıyla saptanmaya çalışılmıştır.

---

[24] Venedik Mekhitarist manastırında yetişen Bıjışkyan 1777'de Trabzon'da doğmuştur. 1817'de Boğaziçi'nin Anadolu yakasından başlayarak iki sene içinde 1819'da Rumeli Feneri'ne gelinceye kadar bütün Karadeniz sahillerini dolaşmıştır. Eserinde ticarî faaliyetler ile ilgili olarak vermiş olduğu bilgilerin Osmanlı arşiv kaynaklarıyla paralellik göstermesi bu seyahatnâmenin çalışmamızda önemli bir yer tutmasına neden olmuştur. Bkz:Bijişkyan, P. Minas, Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819, (Çev.Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1969.

I. BÖLÜM
OSMANLI HAKİMİYETİNDE TRABZON

A-TRABZON'UN OSMANLI İDARESİNE GEÇMESİ.

Tarihte Trabzon ve çevresi birçok uygarlığa sahne olduğundan Trabzon'un Osmanlılar tarafından 1461'de fethedilmesinden önceki dönemler hakkında bilgi sahibi olmak, Trabzon'un Osmanlı dönemini siyasî ve ekonomik açıdan daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır.

Karadeniz bölgesinin uygarlık yönünden en eski tarihinin MÖ 1.000.000-100.000 yılları arasındaki Alt Paleolitik (Yontma Taş) döneminde başladığı Kastamonu, Ünye ve Çoruh ırmağı çevresinde yapılan araştırmalardan anlaşılmıştır. MÖ III. bin yılından beri Anadolu'nun doğusunda Hurri devleti bulunmakta, bugün Trabzon ve Rize'nin yerleşim alanlarında Azziler yaşamaktaydı. MÖ IX. yüzyılda İskitlerin baskısıyla Kimmerler Karadeniz Ereğlisi'nden Trabzon'a kadar yayılarak yerleşmişlerdi. Karadeniz'in güney kıyılarındaki toplumlara ait ilk bilgi destan şairi Homeros'un İliad isimli eserinde yer almaktadır. Burada, Troialılara yardıma gelen ulusları sıralarken Alizonlar için "ta uzaklardan gelirler, gümüşün yurdu Alybe'den" ifadesi bulunmaktaydı. Bu ifadeden Giresun ile Trabzon'un çevresinde çeliğe (khalyps) adlarını veren Khalybelerin yaşadığı anlaşılmıştır. Bölgeye yerleşen diğer halklar Argonoutlar ve Amazonlardır[1]. Bilgin'e göre, Doğu Karadeniz bölgesinde Yunanlılardan önce İskitler, Makronlar, Kolkhlar, Driller, Mossynoikler, Khalybler ve Tibarenler gibi birçok otokton

---

[1] Özsait, Mehmet, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", TTS, Trabzon 1999, 35-37.

halk yaşamaktaydı[2]. Miletoslular MÖ VII. yüzyılın ortalarına doğru bu bölgeye nüfuz etmişlerdir. Bir Miletos kolonisi olan Sinop, Ordu, Giresun ve Trabzon'da koloniler kurmuştu. Trabzon kolonisinin MÖ 400 yılında Sinop'a vergi ödediği bilinmektedir. Trabzon, Pers hakimiyetinden sonra MÖ 312-280 tarihleri arasında Makedonya kralı İskender'in hakimiyetinde kalmıştır. MÖ 280-263 yılları arasında Trabzon, Pontus devleti idaresinde kalmıştır. Trabzon, MÖ 63-MS 395 yılları arasında Roma İmparatorluğu, 395-1204 yılları arasında ise Bizans İmparatorluğunun hakimiyetinde kalmıştır. 1204-1461 yılları arasında Trabzon Rum Pontus devletine bağlı kalan Trabzon 1461 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır[3].

Roma İmparatorluğu döneminde Trabzon önemli bir gelişme yaşamıştır. MÖ 63 yılında Pompeius Trabzon ve çevresini ele geçirmiş, Vespasianus devrinde ise (MS 69-79) Trabzon' u Yukarı Kelkit havzası üzerinden Anadolu'ya bağlayacak askerî yol ile sahil yolu inşâ edilmişti. Bu sayede şehir İran, Yukarı Mezopotamya ve Doğu Anadolu ile ticaret yapma imkânı bulmuştu. Hadrian (117-138) iki defa ziyaret ettiği Trabzon'da büyük inşaat faaliyetlerinde bulundu ve kendi adıyla anılan bir liman, hipodrom, tiyatro ve su kemerleri yaptırmıştı. Trabzon, 258 yılında İmparator Valerianus (253-260) zamanında Gotların burayı ele geçirip yağmalamasıyla eski canlılığını kaybetmişti. Bizanslılar devrinde Iustinianus I, şehri Çanlara ve İranlılara karşı tahkim etmiş, yeni kaleler inşâ ederek şehre su getirtmişti. Bu devirde Asya'dan gelen ticarî mallar açısından Trabzon limanı önem kazanmaya başlamıştı. Trabzon limanı Müslümanlar için de önemliydi. Trabzon'dan Anadolu'nun mahsulleri ve kıymetli kumaşları İslâm âlemine ihraç olunmakta, Müslüman tüccarlar Trabzon'da Ermeni, Rum ve Kafkasyalılarla ticarî ilişkilerde bulunmaktaydılar[4]. Trabzon, Roma hakimiyeti döneminde, Roma'nın doğu sınırlarını güvenceye almak istemesinin sonucunda önemli bir şehir olarak gelişmeye başlamıştı.

Selçuklu Türklerinin Trabzon ile olan ilişkisi XI. yüzyılda İbrahim Yınal ile başlar. Selçukluların, Hasankale zaferini (1048) kazandıktan sonra ilerleyişleri Trabzon ve çevresine kadar sürmüştür[5]. Trabzon, Melikşah zamanında bir ara Selçukluların eline geçse de (1080) daha sonra tekrar Bizanslıların eline geçmiştir. Anadolu Selçukluları zamanında Karadeniz bölgesindeki Türkmenlerin uzun bir süredir Ünye ve Bafra gibi

---

[2] Bilgin, Mehmet, Doğu Karadeniz, Trabzon 2000, 11-46.
[3] Bostan, a.g.t., 1-2.
[4] Mes'udî (ö.345 / 956), Mürûcü'z-zeheb ve Ma'âdinü'l-cevher (Neşreden. B. C. de Beynard-P. de Courteille), Paris 1861, I, 287'den naklen Mahmut Ak, "İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon", TTS, Trabzon 1999, 26.
[5] Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye , İstanbul 1971, 18.

hem Trabzon'dan hem de İstanbul'dan uzaktaki kıyı bölgelerini zorlamakta oldukları ve bu faaliyetleri sırasında Samsun'u ele geçirerek Karadeniz'de ilk limanı elde ettikleri bilinmektedir (1194)[6]. Trabzon Rum İmparatorluğu I. Alaaddin Keykubat zamanına kadar Türkiye Selçuklu devletine bağlı kalmıştır. Fakat, 1204'te İstanbul'un Latinler tarafından alınması üzerine Trabzon'a kaçan Andronikos Komnenos'un oğlu Aleksios kraliçe Tamara'nın himayesi ile kendini imparator ilan etmişti. Bu, Trabzon ve çevresinde yeni bir Pontus devrinin başlangıcıydı (1204-1461)[7]. Trabzon Pontus İmparatorluğunun etrafı zamanla sayı ve menşe bakımından farklı, çok sayıda göçebe Türkmen boyları ile kuşatılmış, İmparatorluğun Bizans dünyası ve diğer kısımlarıyla doğrudan hiçbir bağlantısı kalmamıştı. Bu bölgeye hakim olan Kommenos hanedanı zamanla İstanbul, civardaki Türk boyları, Gürcü ve İtalyalı silah tüccarlarıyla kurmuş olduğu ilişkiler ile devleti ayakta tutar hale gelmişti[8].

Aleksios devrinde (1204-1222) Pontus devletin sınırları genişlemekle birlikte devlet, Sinop'u İzzettin Keykavus'a terk ettikten sonra (1214) vergi vermeyi de kabul etmek zorunda kalmıştır. Alaaddin Keykubat zamanında ise Trabzon hem karadan hem de denizden kuşatılmış fakat şiddetli yağmur ve fırtınanın etkisiyle alınamamıştır[9]. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1243'te Moğollara yenilmesiyle imparator Manuel I (1238-1263) Moğollara bağlılığını bildirmişti[10]. Bu devir, Trabzon'un Asya transit ticareti açısından en gelişmiş olduğu devirlerden biriydi. Halk, Trabzon'da imal edilen yün, keten ve ipekli kumaş gibi malları ve dağlardan temin edilen işlenmemiş madenleri ihraç ediyor, şehir ve limandaki faaliyetler seyyahların dikkatini çekiyordu. Ticarî gayeler için Çin'i ziyaret eden Venedikli Marco Polo, Tebriz-Trabzon yoluyla memleketine dönmüştü (1295)[11]. XIV. asrın başlarında Ceneviz kolonisinin eline geçen Trabzon'da 1219'dan beri bir Venedik kolonisinin mevcut olduğu bilinmektedir. Cenevizliler Aleksios II zamanında (1297-1330) Trabzon'da birçok ticarî imtiyazlar elde

---

[6] Karadeniz bölgesinde Türkmenler uzun süreden beri Ünye ve Bafra gibi hem Trabzon'dan hem de İstanbul'dan uzak kıyı bölgelerini zorlamaktaydılar. Türkmenler 1194'te Samsun'u ele geçirmişlerdi. 1200 dolaylarında Aleksis III, Selçukluya bağlı Samsunlu tüccarlara saldırmıştı. Keykavus'un kuzeydeki büyük başarısı Karadeniz'de Selçukluların sürekli olarak ellerinde tutacakları bir limanı, Sinop'u ele geçirmek olmuştur. Bkz:Cahen, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, İstanbul 1984, 127-141. Koca, Salim, Sultan I. İzzettin Keykavus (1211-1220), Ankara 1997, 30-35.

[7] Baykara, Tuncer, I. Gıyaseddin Keyhüsrev 1164-1211, Ankara 1997, 33.

[8] Shukurov, Rustam, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar", (Çev.Kemal Çiçek), TTS, Trabzon 1999, 111.

[9] Aşan, Muhammet Beşir, "Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon İle Olan İlişkileri", TTS, Trabzon 1999, 128.

[10] Merçil, Erdoğan, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991, 153.

[11] The Book of Ser Marco Polo, London 1921, 46.

etmişlerdi. Güzelsaray ve çevresi (günümüzde Trabzon limanın batı kısmı) Cenevizlilerin hakimiyetinde idi. XIII. yüzyılın ortalarında Trabzon İmparatorluğu siyasî hayatını devam ettirirken, Anadolu'da Türkiye Selçuklu devleti yavaş yavaş çökmeye, Moğol hakimiyeti zayıflamaya ve bunun sonunda Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde Türkmen beylikleri ortaya çıkmaya başlamıştı.

1320'den sonra Moğol-İlhanlı nüfuzu azalmaya başlayınca bu defa Türkmenlerin Trabzon Rum İmparatorluğuna akınları başlamıştı. Manuel II zamanında Türkmenlerden Bayram Bey Trabzon'a hücum etmiş, Hamsiköy'e (Maçka dolaylarına) kadar gelmiş fakat, ağır kayıplar vererek geri dönmüştü (1332)[12]. Basilios (1332-1340) Trabzon'a akın düzenleyen Akkoyunlular ile savaşmış, Akkoyunlu beyi Tur Ali Bey Trabzon'a düzenlediği bir seferde İmparator'un kızı Despina'yı esir almıştı. Aleksios III (1349-1390) Trabzon'a yönelen Türkmen taarruzlarını engellemek için siyasî evlenmelere başvurmuştu[13]. Fakat, çok geçmeden Manuel III (1390-1417) Yıldırım Bayezid'in tehdidine maruz kalmış, 1398'de Samsun ve çevresini alan Bayezid, Rum İmparatorluğunun sınırlarına dayanmış ve Manuel'den kendisini tanıyarak haraç vermesini talep etmişti. 1404'te Trabzon'a giderek İmparator ile görüşen Clavijo, İmparatorun Timur'a vergi verdiğini belirtmektedir[14]. İstanbul'un fethinden sonra Fatih'e tâbi olup, vergi vermeye başlayan Rum İmparatorluğu bu kez de Safevilerin baskısıyla karşı karşıya kalmıştı. Şehri kuşatan Safevi şeyhi Cüneyd, şehir içerisinde bazı önemli bölgeleri ele geçirmesine rağmen başarılı olamamıştı.

Fatih, 18 Şubat 1451'de tahta çıktığı zaman imparator Kalo İoannes'e dostluk teminatı vermişti. Ancak, Rum İmparatorluğu Osmanlıya karşı hem Uzun Hasan ile hem de Gürcülerle ittifak kurmakta, Fatih ise bu durumu yakından takip etmekteydi[15]. Fatih, Trabzon üzerine Hızır Bey komutasında donanmasını gönderince, denizde donanmayı gören İmparator yılda 2.000 altın vermeyi kabul etmek zorunda kalmış, yapılan görüşmelerle bu miktar daha sonra 3.000 altına çıkarılmıştı. Fatih ile anlaşan İmparator, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı da kendi tarafına çekmek için kızını ona vermeyi uygun görmüştü. İmparator, Osmanlı tehlikesini iyice sezmiş olmalı ki

---

[12] Sümer, Faruk, Oğuzlar, İstanbul 1992, 242.
[13] Tekindağ, a.g.m., 459.
[14] Clavijo'ya göre, İmparator Manuel ile komşusu olan Türkler Timur'a vergi veriyorlardı. Bkz: Ruy Gonzales de Clavijo, Anadolu, Orta Asya ve Timur, (Terc.Rıza Doğrul), İstanbul 1993, 59-70.
[15] Fatih ile Uzun Hasan arasında Otlukbeli savaşına yol açan büyük mücadele, Papalığın ve bilhassa Venedik'in Akkoyunlu hükümdarını Osmanlı'ya karşı tahrik etmeleri ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için Bkz:Turan, Şerafettin, "Fatih Mehmed-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik", (TAD, III, 1966'dan ayrıbasım), Ankara 1967.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Karamanoğulları ile dahi anlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Kardeşinin ölümü üzerine yerine geçen David Kommenos, Osmanlıya vermiş olduğu vergiyi kestiği gibi Gürcistan'dan Fransa'ya kadar olan coğrafyadaki devlet ve kontlukları Osmanlı aleyhine birleştirmeye çalışmıştı. Bu arada David, Osmanlı tehlikesinden dolayı Trabzon kalesini tahkim etmeye ve silahlanmaya devam etmişti. 1453'te İstanbul'un Osmanlı devletinin eline geçmesiyle Paleologos hanedanı ve Bizanslı bazı ileri gelenler Trabzon'a kaçmışlardı. Bunlar ve hatta Hıristiyan Avrupa'nın, Trabzon Rum İmparatorluğunu Bizans'ın devamı olarak görmeleri Fatih'i rahatsız etmekteydi. Bu nedenlerin yanı sıra Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirerek siyasî ve iktisadî açıdan rahatlama düşüncesi ve Uzun Hasan'ın yayılmacı siyaset izleyerek Karadeniz sahillerine hakim olma faaliyetleri Fatih'i Trabzon'u fethetmeye yönelten sebepler arasında yer almaktaydı. Trabzon Pontus devletinin faaliyetlerini yakından takip eden Fatih, Trabzon seferine çıkmaya karar vermişti. Fatih, Trabzon seferine çıktığında Görele, Tirebolu ve Giresun kaleleri muhtemelen Trabzon Rum İmparatorluğunun denetiminde olup Kürtün, Dereli, Giresun, Tirebolu, Eynesil arasındaki geniş kırlık kesimde Oğuz boylarından biri olan Çepni[16] beylerinin elinde bulunmaktaydı[17]. Fatih, sırasıyla Amasra, İsfendiyaroğulları, Kastamonu ve Sinop'u ele geçirdikten sonra Trabzon üzerine yürüdüğünü belli etmemek için Sivas'a doğru yönelmişti. Durumu gören Uzun Hasan annesi Sâre Hatun'un da bulunduğu bir elçilik heyetini Yassı Çemen'de bulunan Fatih'e göndermişti[18]. Yapılan müzakerelerde, Osmanlı topraklarına ve Osmanlıya bağlı olan topraklara saldırmamak ve Trabzon devletine yardımda bulunmamak şartıyla anlaşma yapılmıştı. Fatih, Uzun Hasan'a güvenmediğinden annesi Sâre Hatun'u da beraberinde alarak Trabzon'a doğru harekete geçmişti. Yassıçemen yaylasından Bayburt ovasına inen Osmanlı ordusu Buradan Bulgar dağına çıkarak iki kola ayrılmıştı;Mahmud Paşa şehri kuşatmak ve kaledekilerin kaçmasını önlemek için Rumeli askeriyle batı yönüne gönderilmişti. Kendisi de kapıkulları ve Anadolu ordusuyla pek kullanılmayan sağ koldan bir yolu izleyerek Doğu yönünden Trabzon'a yürümüştü. Mahmud Paşa komutasındaki kuvvetler Fatih'ten bir gün önce Trabzon'a inerek şehri kuşatmıştı. Daha önce Trabzon'a gelen donanma ise şehri 28 günden beri abluka altında tutmaktaydı. Fatih'in Trabzon'a geldiğini gören David, Mahmud Paşa'nın göndermiş olduğu elçiler vasıtasıyla şehri teslim edeceğini bildirmiş ve nitekim 15 Ağustos 1461 yılında şehir

[16] Çepniler hakkında Bkz:Sümer, a.g.e., 241-248.
[17] İnan, Kenan, "Trabzon'un Fethi", TTS, Trabzon 1999, 142.
[18] Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Tarihi, II, Ankara 1988, 53.

Osmanlıların eline geçmiştir. Fetih sonrasında, yapılan anlaşma gereğince David ve ailesi önce İstanbul'a oradan da Edirne'ye gönderilmişlerdi[19]. Hiç şüphesiz, Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethi Anadolu'daki son Bizans kalıntısını ortadan kaldırdığı gibi, Doğu Karadeniz ve çevresindeki askerî ve ticarî ulaşımın Osmanlı denetimine girmesine imkân vererek Karadeniz'in bir Türk gölü olmasına zemin hazırlamıştı.

B- TRABZON'DA İSKÂN HAREKETLERİ VE ŞEHRİN İDARÎ YAPILANMASI

1-İskân Hareketleri Ve Nüfus

İlk çağlarda Helenlerden çok daha önceleri Doğu Karadeniz'de otokton diye ifade edilen halkların varlığından daha önce bahsedilmişti[20]. Kavimler göçüyle birçok Türk kavminin Kuzey Karadeniz'den Orta Avrupa'ya geçtikleri ve zamanla Balkanlardan Anadolu'ya kadar yayıldıkları bilinmektedir. Her ne kadar bu kavimlerin Doğu Karadeniz'e gelip yerleştiklerini gösteren bir kaynak mevcut değil ise de, günümüzde Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan bazı yer isimlerinde bu Türk kavimlerinin varlığı görülmektedir. Doğu Karadeniz'de, özellikle Avarlar, Sabirler, Bulgarlar, Macarlar, Peçenekler, Karluklar ve Kumanları çağrıştıran yer isimleri oldukça fazladır[21]. 1515/16'da Sürmene nahiyesine bağlı Zavli köyünde, 55 hane Hıristiyan'dan 9 hanenin Hıristiyan ismi taşımasına rağmen Kuman oldukları bilinmektedir. Yine aynı köyde, Türkçe Hoşoğlan, Timurci, Şişman gibi aile adları taşıyan Hıristiyanlar bulunmaktaydı[22]. Aynı şekilde, Bizans dönemine ait birçok önemli çalışma yapmış bulunan Bryer, Trabzon'daki Vazelon Manastırının kayıtlarında çok sayıda Türkçe ismin kayıtlı olduğunu belirtmiştir[23]. Shukurov'a göre, Trabzon Rum İmparatorluğunun kaynakları önemli sayıda Rumca olmayan isimler içermekteydiler. Shukurov'un araştırmasına göre, mevcut kaynaklardaki tanımlanamayan isimlerin oranı toplam lakap ve soy adların % 40'ından fazlasına tekabül etmekte olup adı geçen defterlerde tanımlanamayan isimlerin oranı % 52.7 idi ve muhtemelen Rum menşeli değillerdi. Yine Shukurov'a göre, bu isimlerin Türk, Arap ve Fars kökenli oldukları görülmekte

---

[19] David'in Edirne'de Uzun Hasan ve Avrupa ile haberleştiği öğrenilince 1463'te üç oğlu ile birlikte öldürülmüştür. Bkz:Tekindağ, a.g.m., 462 ve Uzunçarşılı, a.g.e., 57.

[20] Bkz:Bilgin, a.g.e., 11-46

[21] Yunanca'da "Ç" sesi olmadığı için günümüzde "Z" ile yazılıp söylenen isimlere "Ç" harfi yerleştirildiği zaman bölgede isminin Yunanca olduğu farzedilen pek çok yerleşim isminin Türkçe olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Macarlara işaret eden yer adları;Macara (şimdiki Alınyayla / Torul), Maçur (Çandirçaliş / Giresun), Macera (Gökçebel / Akçaabat), Mucura (Doğanköy / Düzköy / Akçaabat), Macarlı (Kuruçam köyünün mahallesi / Akçaabat), Macara (Vakfıkebir) bunlardan sadece birkaçını oluşturmaktadır. Benzer örnekler için Bkz: Bilgin, a.g.m., 67-74.

[22] Bilgin, a.g.m., 77.

[23] Bilgin, a.g.m., 77.

olup Kuman ve Hazarlara ait isimler de mevcuttu. Adı geçen Manastır Defterlerinde yer alan Türk isimlerinin göçebe değil de esnaf ve köylü olması Rum olmayan unsurların bölgeden uzun süreden beri yaşamakta olduğunu gösteren en iyi kanıtlardan biridir ve Shukurov'un ifadesiyle bölge daha XIV. yüzyılda "iki dilli" yani hem Türkçe ve hem de Rumca konuşan insanlardan oluşmaktaydı[24]. Doğu Karadeniz bölgesinin Türk unsurlarla olan bağlantısı dil bağlantısıyla da kesinleşmiştir. Karaörs, Nemeth gibi Avrupalı Türkologların çalışmalarına dayanarak Batı Rumeli Türk ağızlarının Trabzon ve çevresi ile Azerbaycan ağızlarıyla akraba olduğunu göstermiştir[25].

Trabzon'da iskân hareketleri, şehrin Fatih Sultan Mehmed tarafından 1461'de fethedilmesiyle hızlanmıştır. Trabzon'da gerek içe ve gerekse dışa doğru pek çok nüfus hareketinin fetihten XVI. yüzyılın sonuna kadar devam ettiği bilinmektedir. Trabzon'un fethinden kısa bir süre sonra (1486) dışa dönük olarak yapılan iskân hareketleri başlamıştır. Fetihten sonra bazı Hıristiyan bağ, bahçe ve asiyâb sahipleri Rumeli ve İstanbul'a sürülmüşlerdir[26]. Trabzon, Osmanlılar tarafından fethedilmeden önce (1461) çoğunluğunu Pontuslu Rumların ve daha az miktarda Ermeni, Ceneviz ve Venediklilerin oluşturduğu 4-5 bin kişilik bir nüfusa sahipti[27].

Trabzon'da 1486'da 7.575 kişiden oluşan bir nüfus bulunmaktaydı. Nüfusun yaklaşık % 27'sini (2.025 kişi) Müslümanlar, % 73'ünü de (5.550 kişi) Hıristiyanlar oluşturmaktaydı. Müslümanlar kale surlarının çevrelediği alanlarda yaşarlarken

---

[24] Shukurov, a.g.m., 112-117. Shukurov, eğer şehirde Müslüman tüccarlar mevcut olmasaydı XIV. yüzyılda şehirdeki en büyük alana Rumların niçin Arapça bir kelime olan "Meydan" dediklerini kanıt olarak vererek Müslümanların Rum İmparatorluğu içerisindeki varlığına işaret etmektedir. Ayrıca yazar, Trabzon'da yerleşen veya imparatorluk döneminde gelen Türklerin asimile olarak din değiştirdiklerini ancak, Türkçe konuşmaya devam ettiklerini belirtmekte ve bu durumu "Türkleşmenin Gizli Yüzü" olarak tanımlamaktadır. Bkz:Shukurov, a.g.m., 120. Daha önce, Müslüman tüccarların Trabzon Rum İmparatorluğu sınırları içerisinde ticaret yaptıklarını belirtmiştik. Bkz:Ak, a.g.m., 26.

[25] Karaörs, M. Metin, "Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı", TTS, Trabzon 1999, 89-98. Trabzon ve çevresinin Balkanlar gibi ilk Türk yerleşim yerleriyle olan bu türdeki bağlantıları günümüz bakış açısıyla anlamsız gibi gözükse de, çalışmamızın dördüncü bölümünde ele alınacağı gibi, XVIII. yüzyılda Trabzon tüccarının ticaret amacıyla gittiği yerlerin başında ilk olarak İstanbul ve daha sonra ise Rumeli ile Tuna kıyılarının gelmesi, bu iki farklı coğrafya arasındaki ilişkilerin köklülüğüne işaret etmektedir.

[26] Bostan, Hanefi, "XV ve XVII. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskân Hareketleri", TTS, Trabzon 1999, 168.

[27] Lowry, a.g.e., 18. Lowry, fetihten önce nüfus hakkındaki bu tahminlerini şehri 1436-38 yıllarında gezen İspanyol seyyahı Pero Tafur'a ve Anthony Bryer'e (Bryer, a.g.m., 121-123) dayandırmakta ve şehirde Türk ve Müslümanların varlığından bahsetmemektedir. Oysa daha önce, Shukurov'un Trabzon Rum İmparatorluğu Kilise Kayıtlarını kullanarak yapmış olduğu çalışmasında gerek Müslüman Türk veya Müslüman olmayan Türkler ile Müslüman Arap ve Farsilerin fetihten önce şehirde önemli bir yer tuttuklarından bahsedilmişti. Bkz:Skuhurov, a.g.m., 111-121.

Hıristiyanların büyük bir çoğunluğu kale dışında doğu ve batı mahallelerde oturmaktaydılar[28].1583'te ise Trabzon'da 11.000 kişiden oluşan bir nüfus bulunmakta olduğu ve bunun % 55'ini (6.100 kişi) Müslümanlar, % 45'ini de (4.900 kişi) Hıristiyanların oluşturduğu bilinmektedir[29]. Bununla birlikte, kentsel mekânda da değişikler olmuş fetihten sonra kale içerisine yerleştirilen Türkler, XVI. yüzyıl sonlarına doğru kale dışındaki mekânlara kadar yayılmışlardı. 1486 ile 1583 yılları arasında kalan yaklaşık bir yüzyıllık sürede şehirdeki Müslüman nüfusta % 200 artış olurken, Hıristiyan nüfusta ise % 13 azalma olmuştu[30]. Bostan, bu durumu şehre dışardan gelen ve şehirden dışarı yapılan göçlerle, ayrıca 1514 yılında Trabzon'da meydana gelen büyük bir yangın ile açıklarken[31] Lowry ise, şehirden dışa yapılan sürgünleri neden olarak gösterdikten sonra Hıristiyan şehirlilerin ödedikleri % 25 dolaylarındaki ispence vergisinin din değiştirme/ihtida olaylarına neden olduğunu ve şehirde kalan Hıristiyanların bu yüzden din değiştirerek kimlik kaybına uğradıklarını savunmaktadır[32].

XVI. yüzyılın sonlarına doğru ayrıntılı tahrirlerin yapılmasından vazgeçildiğinden dolayı[33], XVII. yüzyıl Trabzon nüfusu hakkında seyyahların gözlemlerine bakmak gerekmektedir. 1797 ve 1818 yıllarında bu bölgede dolaşan seyyahlar yaklaşık 15.000

---

[28] Bostan, a.g.m., 167.

[29] Bostan nüfus ile ilgili hesaplamaları yaparken her hâneyi 5 kişi ve her biveyi (dul) 4 kişi olarak kabul etmiştir. Bostan, a.g.m., 168. Bostan'ın kullandığı Tahrir Defterleri şunlardır: 1486 tarihli Trabzon Mufassal Timar Defteri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Malîyeden Müdevver Defter no:828), 1520 tarihli İcmal Defteri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tahrir Defteri no:387), 1515 ile 1532 yılları arasındaki kayıtları ihtiva eden Timar İcmal Defteri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tahrir Defteri no:53), 1554 tarihli Mufassal Tahrir Defteri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tahrir Defteri no:288) ve son olarak 1583 tarihli Mufassal Tahrir Defteri (Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadîme Arşivi Tahrir Defteri no:29). Trabzon'un fetihten sonraki iskân ve nüfus hareketleri üzerine başka bir çalışma da Jennings'e aittir. Bkz: Jennings R. C., "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century:A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", IJMES, 7, Cambridge 1976, 21-57.

[30] Bostan, a.g.m., 169.

[31] Şehirden sürgün edilen Hıristiyanların toplam sayısı yaklaşık 2.500 kişiye ulaşmakta olup bu rakam şehir nüfusunun fetihten önceki nüfusunun yaklaşık 1 / 3'i kadardı. Şehirden sürülen Hıristiyanlar, İstanbul başta olmak üzere Niğbolu ve Tokat dolaylarına yerleştirilmişlerdi. Hıristiyanların yanında aynı dönemlerde yaklaşık 100 kişilik bir Müslüman grubunun da kendi istekleriyle veya sürgün yoluyla İskenderiye, Mardin, Tokat, Antep ve Edirne çevresine yerleştiği görülmektedir. Fetihten sonra Trabzon'a, Orta Anadolu şehir ve kasabalarından yaklaşık 2.000 Müslüman yerleştirildiği fakat, daha sonraki yıllarda bu iskân siyasetinin azalarak devam ettiği Tahrir Defterlerinden anlaşılmaktadır. Bkz:Bostan, a.g.m., 171-177.

[32] Lowry, a.g.e., 119-177. Bostan, arşiv kayıtlarının verdiği bilgilere göre 1486 ile 1583 yılları arasında ancak 10 kişinin ihtida ettiğini dolayısıyla ihtida hareketlerinin bu yıllarda şehrin nüfus hareketlerinde başlıca etken olamayacağını savunur. Bkz:Bostan, a.g.m., 177.

[33] Tahrir Defterlerinin mahiyetleri hakkında Bkz:Öz, Mehmet, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", Vakıflar Dergisi, XXII, Ankara 1991, 429-439

kişilik bir nüfusa işaret etmektedirler[34]. Trabzon transit ticaret yolunun yoğun bir şekilde Avrupalılar tarafından kullanılmaya başlandığı 1830'lu yıllar öncesinde Trabzon nüfusunun 20.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir[35]. Osmanlı devletinde ilk nüfus sayımının 1831 yılında yapıldığı bilinir[36]. 1831 nüfus sayımına göre Trabzon'un merkez kazadaki erkek nüfusu 6.300, Trabzon sancağının tümü ise 72.175 kişi olup bunların 11.431'i Hıristiyan'dı. Trabzon Eyaleti'nin toplam nüfusu ise 136.552 kişiydi[37]. 1832 yılında Trabzon'u ziyaret eden Texier'e göre şehrin nüfusu 500'ü Ermeni (4 mahalle), 1.500 kadarı Rum (8 mahalle) ve 6.000'i Türk (28 mahalle) olmak üzere 8.000 hane kadardı[38]. Bununla birlikte, Trabzon nüfusu hakkında kaba/tahmini bilgiler de yok değildir. 1817-1819 yıllarında Karadeniz kıyılarını dolaşan Bıjışkyan, Trabzon'un çok eski devirlerde muhteşem ve çok nüfuslu bir şehir olduğunu, Sultan Ahmed zamanında (1603-1617) 18.000 hane bulunduğunu, fakat kendi zamanında (1817-19) ise ancak bunun yarısının mevcut olduğunu ifade etmektedir[39].

1840 yılında Trabzon'a uğrayan Fallmerayer şehir nüfusu hakkında şu bilgileri vermektedir;"Hiç kuşku yok ki okur, Trabzon'daki Hıristiyan nüfusun yanı sıra, Müslüman nüfusunu ve iki milletin birbirine olan sayısal oranı üzerine de kesin bilgi isteyecektir. Bu konuda Doğu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi Trabzon'da da hane

---

[34] Beauchamp, M, Voyage en Perse, en Arménie, en Asie Mineure et a Constantinople, Paris 1813 ve Kinneir, J. Macdonald, Joyrney Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814'ten naklen Stefanos Yerasimos, "XIX. yüzyılda Trabzon Rum Cemaati", (Çev.İsmet Akça-Didem Danış), Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, 283.

[35] Aucher-Eloy, Remi, Relations de Voyages en Orient de 1830 a 1838, Paris 1843'ten naklen Yerasimos, a.g.m., 283. Ayrıca Yerasimos, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rum nüfusunda bir artışa dikkat çekmektedir. Yerasimos'a göre, genelde yüzyıllardır Trabzon'a süren iç göç, Müslümanlaşma ve bazı Ortodoks Rumların Rusya'ya göç ederek yerleşmesi toplam nüfusta Rum nüfusunun azalmasına neden olmuştu. Bkz:Yerasimos, a.g.m., 302. Rumların artışında daha önce Müslüman olan bazı gayrimüslimlerin Tanzimat ve Islahat hareketleriyle beraber tekrar eski dinlerine dönme çabalarının etkisi önemli olmalıdır. Bkz: Emecen, Feridun, "Trabzon Eyaletinin Batı Sınırları", TTS, (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 166.

[36] Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra oluşturulan yeni ordunun ihtiyaçlarını karşılamak, askerlik yapabilecek nüfusu tespit edebilmek ve vergi dağılımını düzenleyebilmek amacıyla 1831 yılındaki nüfus sayımının yapılmasına karar verilmişti. Bununla birlikte Osmanlı devletinin yapmış olduğu en başarılı nüfus sayımının 1882-84 yıllarında yapılan sayım olduğu bilinmektedir. Bu sayıma göre Osmanlı devletinin nüfusu 17.388.662 kişi idi. Bkz: Karaçavuş, Ahmet, "XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu", TTS, (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 431-32.

[37] Karpat, Kemal H., Ottoman Population 1830-1914, Wisconsin 1985, 114.

[38] Texier, Charles, "Trabzon", (Çev.Ali Suat), Küçük Asya, I, İstanbul 1339, 122.

[39] Bıjışkyan, a.g.e., 113. Her bir hane 5 kişi kabul edilirse, XVII. yüzyılın başlarında Trabzon nüfusunun Bıjışkyan'ın verdiği 18.000 hane rakamına göre 90.000 kişi olması icap eder. Bostan'ın Tahrir Defterlerine dayanarak verdiği bilgilere göre, 1583 yılında Trabzon nüfusu yaklaşık 11.000 kadardı. Dolayısıyla, 1583 tarihli son tahrir defterinden Sultan Ahmed zamanına yani XVII. yüzyılın başlarına kadar geçen bu kısa sürede nüfusun yaklaşık sekiz kat artması pek gerçeğe uymamaktadır.

sayısı esas alınmaktadır;çünkü genel olarak her evde bir aile yaşamaktadır. Cemaat kayıtlarından alınan ve şu andaki (1840) Metropolit Constantious'un da teyit ettiğine göre şehirde irili ufaklı olmak üzere 5.800 hane bulunmaktadır. Buna göre şehrin nüfusu 30-33.000 arasında tahmin edilmektedir. 5.800 haneden 98'i Frenkler de dahil olmak üzere Katolik Ermenilere, yaklaşık 400'ü Rumlara ve geri kalan 5.000'i de Türklere aittir. Bu da elliye sekiz gibi bir rakam vermektedir. Edirne Antlaşması (1829) sonucu Ruslara bırakılan yerlerden göç edenlerle şehirdeki Türk nüfusunda büyük artış meydana gelmişti..."[40].

1847 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Bağdat'a idarî görev nedeniyle gönderilen Feruhan Bey, yol boyunca gördüklerini anlatan bir seyahatnâme kaleme almıştır. Seyahatnâmenin Trabzon ile ilgili bölümünde nüfus ile ilgili olarak şu bilgilere yer verilir, "Trabzon nüfusu, Türk, Ermeni ve Rum olmak üzere 33.000 kadardır. Şehirde ev sayısı, 3.000'i Türklere, 1.000'i Rumlara, 588'i Ermenilere, 140'ı Katolik ve 9'u Protestan Ermenilere, bir kısmı da yabancılara ait olmak üzere 5.000 kadardır. Yabancılar umumiyetle Avrupalı ve İranlı tacirlerdir. Bundan başka Rus, Yunan, İran, İngiliz, Avusturya, Fransız, Belçika ve Prusya konsoloshâneleri mevcuttur"[41]. 1860 yılı için İngiliz raporlarının verdiği nüfus Osmanlı verilerine dayanmakta olup, 40.000'i Müslüman, 10.000'i Rum, 3.000'i Ermeni, 1.500'ü Avrupalı tebaa, 600'ü İranlı, 500'ü Ermeni Katolik ve 100'ü Ermeni Protestan olmak üzere toplam 55.800 kadardı[42]. 1864'te şehri gezen Collas'a göre 15.000 Ermeni, 55.000 Rum ve 315.000 Müslüman olmak üzere şehrin kazalarıyla beraber toplam nüfusu 390.000 kişidir[43]. 1869'da şehri gezen Deyrolle ise, şehir nüfusunun 40.000 olduğunu belirtmektedir[44]. 1870 yılında Trabzon şehrinin nüfusu 9.459 erkek, 1871 yılında ise 9.802 erkek olarak belirlenmiştir[45]. 1881 yılı Trabzon Salnâmesine göre şehir 36 mahalle ile birlikte 10.383 erkekten oluşmaktadır. 1891 Trabzon Salnâmesine göre ise şehrin nüfusu 45.315'e

---

[40] Pınar, İlhan, "Alman Gezgini J. P. Fallmerayer'in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon", Tarih ve Toplum, 27 / 129, İstanbul 1997, 10-11. Fallmerayer'in de nüfus hesaplamasında yaklaşık 5 / 5.5 rakamını esas alması dikkat çekicidir (Daha doğrusu, Trabzon Metropolitinin 5 veya 5.5 rakamına göre hane sayısını hesapladığı görülmektedir).

[41] Bıjışkyan, a.g.e., 135. Bıjışkyan'ın çevirisini yapan H. D. Andreasyan, Feruhan Bey'in 1868'de Ermenice olarak basılan seyahatnâmesinin Trabzon ile ilgili bölümünü çevirerek aynı kitabın içerisine, ayrı bir bölüm olarak almıştır.

[42] Konsolos Stevens'in 1860 yılı ilk yarısı raporu , Parliamentary Accounts Papers, 1860, 191'den naklen İlber Ortaylı, "XIX. Yüzyılda Trabzon Merkez Livası ve Giresun Üzerine Gözlemler", Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, 264.

[43] Collas, M. C., La Turquie en 1864, Paris 1864, 276'dan naklen Sibel Ercüment, a.g.t., 64.

[44] Deyrolle, Theophile, 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a, (Çev.R. Ekrem Koçu), İstanbul, 15.

[45] Trabzon Vilayeti Salnamesi, 199.

yükselmişti[46]. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ise şehrin nüfusunun 40.000 kadar olduğu bilinmektedir[47].

Netice olarak, Osmanlı devleti kaynaklarına ve seyyahların verdikleri bilgilere göre Trabzon'un nüfusu aşağıdaki gibi özetlenebilir:Osmanlı fethinden önce Trabzon'un nüfusu 4-5.000 kişi, fetihten sonra 1486 yılında 7.575 ve 1583 yılında ise 11.000 kişidir. XVII-XVIII. yüzyıllara ait nüfus bilgileri bulunmamaktadır ancak, XVIII. yüzyıllın sonu ile XIX. yüzyılın ilk yıllarında şehir nüfusunun 15.000 kişi olması, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da benzer bir nüfusun olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Karadeniz'in uluslararası ticarette Batılı devletlerin ilgi alanına girdiği tarih olan 1830'lu yıllardan önce şehir nüfusu 20.000 kişi, transit ticaretin gittikçe arttığı 1830'lu yıllardan XIX. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık 30.000 ile 40.000 kişi arasındadır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gerek 1856 Kırım savaşı ve 1877/78 Osmanlı-Rus savaşının etkisiyle ve gerekse Trabzon-Tebriz ticaretinin sağladığı olanakların etkisiyle şehir nüfusunun arttığı ve 50.000 kişi kadar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, XIX. yüzyılın son çeyreğinde transit ticaretin önemini kaybetmesi sonucunda şehir nüfusunun azalmaya başladığı ve I. Dünya Savaşı'na doğru nüfusun 40.000 kişi civarında olduğu bilinmektedir.

2-İdarî Teşkilat

1461 yılında Osmanlı egemenliğine giren Trabzon'un önceleri bir beylerbeyilik teşkilatına bağlanmayarak bağımsız yönetici ve kumandanlar, kale dizdarları, subaşılar, kadılar, züemâ ve ümerâ tarafından yönetildiği veya Rum Beylerbeyiliğine bağlanıp bağlanmadığı tam olarak açığa kavuşmamıştır. Ancak, fetihten hemen sonra Trabzon'un sancak haline getirilerek idaresinin ilk olarak donanma komutanlarından Kâzım Bey'e verildiği bilinmektedir. 1478 yılında Torul ve çevresinin Rakkas Sinan Bey tarafından alınması ile birlikte sancak bölgesinin fethi tamamlanmış, II. Bayezid zamanında (1481-1512), önce şehzade Abdullah, daha sonra (1482 veya 1487 yıllarında) şehzade Selim'in Trabzon'a sancakbeyi olarak gönderilmeleri Trabzon'un merkezi otorite açısından önemini artırmıştı[48]. Trabzon sancağı 23 Ekim 1514 tarihinde yeni teşkil edilerek Bıyıklı Mehmed Paşa'ya verilen Erzincan-Bayburt Beylerbeyiliğine

---

[46] Tekindağ, a.g.m., 460. 1881-1882-1893 nüfus sayımlarında kadınlarda dahil olmak üzere Trabzon merkez sancağında toplam 282.028 kişi bulunmaktaydı. Bkz:Ercüment, a.g.t., 64.

[47] Yerasimos, a.g.m., 283.

[48] Kılıç, Orhan, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaletinin İdarî Taksimatı Ve Tevcihatı", TTS, Trabzon 1999, 179.

bağlanmıştı. 1520 yılında Rum Beylerbeyiliğine bağlı olan Trabzon[49], 1527-1528 tarihlerinde Anadolu Beylerbeyiliğine bağlı bir sancak (livâ) olarak yer almakta, ancak sancakbeyiliğin mahlûl olduğu bilinmektedir. Trabzon, Kanuni'nin Irakeyn seferinden döndüğü 1535 yılına kadar Rum eyaletine tabiliğini devam ettirmiş ve 1535 yılında teşkil edilen Erzurum Beylerbeyiliği'ne bağlanmıştır[50]. XVI. yüzyılın ortalarında Trabzon sancağı, Trabzon, Giresun, Kürtün, Torul, Of, Rize, Atina (Pazar), Arheve (Arhavi) ve Hemşin olmak üzere dokuz kazadan ibaretti[51]. 1568-1574 yıllarında Trabzon ve Batum, Erzurum vilayetine bağlı birer sancak idiler. 1578-1588 yıllarında Trabzon, Erzurum vilayetine bağlı bir sancak, Batum ise müstakil bir beylerbeyilikti. XVII. yüzyılın başlarında Trabzon bir eyalet olarak anılmakta ve bu eyalete bağlı olarak Batum ve Gönye sancakları bir sancak addedilerek ifade edilmekteydi[52].

1632-1641 yıllarında Trabzon, Eyâlet-i Batum nâmı diğer Trabzon şeklinde kayıtlarda yer almakta ve eyalete bağlı tek sancak olarak Gönye gösterilmekteydi[53]. Evliya Çelebi'ye göre, Trabzon Eyaleti Gümüşhâne Livâsı, Yukarı ve Aşağı Batum Livâları, Gönye Livâsı ve paşa sancağı olan Trabzon Livâsı olmak üzere beş sancaktan oluşmaktadır[54]. Trabzon Eyaleti 1653 ve 1669 yıllarında sadece Trabzon ve Batum sancaklarından oluşmaktaydı[55]. Trabzon Beylerbeyiliği 1650'lerden sonra müstakil hale gelerek sadece "Trabzon Eyâleti" olarak anılmıştı[56]. Bu bilgilerden hareketle anlaşılan o ki Trabzon, XVII. yüzyılın başlarına kadar müstakil bir eyalet

---

[49] Trabzon livasının XVI. asır başlarında ve Selim I devrinde Rum eyaleti, yani "Eyalet-i Rûmiye-i Suğra" denilen Tokat, Amasya, Sivas Eyaletine bağlandığı bilinmektedir. Bkz: Gökbilgin, a.g.m., 293-94. Trabzon 1520 tarihinde Anadolu Beylerbeyiliğine bağlı olmakla beraber, Kanuni Sultan Süleyman zamanında bazı değişiklikler yapılmıştır. 1582 yılında III. Murad devrinde, eyalet ve livalar yeniden düzenlendiğinde, Trabzon ve Batum birleştirilip, 'Trabzon Eyâleti' olarak teşkil edilmiştir. Eyalet merkezi Trabzon olup Beylerbeyi de Trabzon'da oturmaktaydı". Bkz:Baykara, Tuncer, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I, Ankara 1988, 96-99.

[50] 1569 ile 1585 tarihleri arasında Trabzon sancağı Erzurum beylerbeyliğine bağlıydı. Bkz: Aydın, Dündar, Erzurum Beylerbeyiliği ve Teşkilatı, Ankara 1998, 231.

[51] Gökbilgin, a.g.m., 310-337.

[52] Ayn-i Ali, Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsâ-i Mezâmin-i Defter-i Divân, İstanbul 1280, 29'dan naklen Kılıç, a.g.m., 180. Bostan'a göre, 1461-1600 tarihleri arasında Trabzon sancağının sınırları şu şekildeydi;Batıdaki sınır Batlama deresinden başlayarak doğuda Çoruh nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yere kadar uzanmaktaydı, XVI. asrın ikinci yarısında ise sınırlar biraz daha genişleyerek batıda Bayramlu (Ordu) kazası tabi Şemseddin (Bulancak) nahiyesi güneyde ise Karahisâr sancağının Alucra, Şiran nahiyeleri ve Bayburd sancağının Kale, Yağmurdere Bayburd, Kabohor ve İspir nahiyeleri ve Livane sancağı (bugünkü Yusufeli) ve Artvin'in güney mıntıkasına kadar uzanmaktaydı. Bkz:Bostan, a.g.t., 38.

[53] Kılıç, a.g.m., 180.

[54] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 48.

[55] Kılıç, a.g.m., 180.

[56] Bostan, a.g.t., 10.

olmak için beklemiştir. 1701-1702 tarihlerinde Batum ve Trabzon paşa sancağı, Gönye ise eyalete bağlı olan tek sancaktı. 1722-1740 yıllarında eyaletin paşa sancağı Trabzon'dur. Gönye, Batum ve Soğucak kalesi ise eyalete bağlı sancaklardır. 1732-1740 yıllarında eyaletin paşa sancağının Trabzon, diğer sancakların ise Gönye ve Batum olduğu bilinmektedir[57].

Trabzon'un batısındaki Canik sancağının Trabzon Beylerbeyiliğine bağlanması daha geç bir tarihtedir. Osmanlılar Samsun ve çevresini fethettikten sonra burayı Canik sancağı adı altında teşkilatlandırarak Rum (Sivas) Beylerbeyiliğine bağlamışlardı. Bu statü XVIII. yüzyıla kadar devam etmişti. Yolalıcı'ya göre, 1760 yılında Canik sancağı, muhassallığa dönüştürülerek Trabzon eyaletine dahil edilmişti[58]. XIX. yüzyılda idarî taksimatta bazı değişiklikler olmuş, Trabzon vilayetinin sınırları genişlemişti. 1860 yılında Trabzon vilayeti, Rize'nin de bağlı olduğu Trabzon merkez sancağı, Giresun'un bağlı olduğu Ordu sancağı, Karahisâr sancağı, Batum ve Acara kazalarının bağlı olduğu Lazistan sancağı ve Gümüşhâne sancağından oluşmaktaydı[59]. 1871 yılı Trabzon Salnâmesi'ne göre Trabzon vilayetine tabi kaza ve sancaklar şunlardı: Trabzon sancağı, Giresun kazası, Ordu kazası, Rize kazası, Of kazası, Tirebolu kazası, Lazistan sancağı, Acareteyn kazası, Livana kazası, Hopa kazası, Atina kazası, Canik sancağı, Ünye kazası, Çarşamba kazası, Bafra kazası, Niksar kazası, Gümüşhâne sancağı, Torul kazası, Kelkit kazası ve Şiran kazası[60]. Batum kazası 1877/78 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Ruslara bırakılmıştı. 1916 yılında Rusların işgaline uğrayan Trabzon 1918'de geri alınmıştı[61].

Çalışmamızla ilgili olan dönemde Trabzon'un idarî teşkilatlanmasını kısaca şöyle özetleyebiliriz:XVIII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon Eyaleti Trabzon, Batum ve

---

[57] Kılıç, a.g.m., 181. "Eyalet-i Trabzon:Livâ'-i Gönye, Livâ'-i Batum, Livâ'-i Kal`a'-i Soğucak. Bkz:Başar, Fahameddin, Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730), Ankara 1997, 22.

[58] Yolalıcı, M.Emin, XIX. yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara 1998, 14. Yolalıcı her ne kadar 1760 yılında Canik'in Trabzon'a bağlandığını belirtse de Trabzon Kadı Kayıtlarında XVIII. yüzyıla tarihli Canik ve çevresiyle ilgili her hangi bir problemin Trabzon mahkemesinde görüşüldüğünü gösteren bir kayıt yer almadığını göz önünde bulundurursak Öz'ün vermiş olduğu bilgileri daha doğru kabul etmek gerekecektir: "Yöre başlangıcından beri Amasya-Tokat merkezi etrafında kurulan Rum Beylerbeyliği (eyaleti) içinde yer almıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki yeni düzenlemeler ile Trabzon vilayetine bağlanıncaya kadar Canik, Rum (daha sonra adı Sivas olarak değiştirilmiştir) eyaletine bağlı kalacaktır". Bkz:Öz, Mehmet, XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Ankara 1999, 26.

[59] Ortaylı, a.g.m., 265.

[60] 1871 yılı Trabzon Vilayeti Salnâmesi, (Çev.Kudret Emiroğlu), Ankara 1993, 81-139. Tanzimat'tan sonra Trabzon Vilayeti altı sancaktan meydana geliyordu;bu livâ statüsündeki sancaklar ise Trabzon, Canik, Ordu, Karahisâr-ı Şarkî, Gümüşhâne ve Lazistan'dan oluşmaktaydı. Bkz:Yolalıcı, a.g.e., 14.

[61] Trabzon'da Rus işgali ve şehrin milli mücadelede günleri için Bkz:Özel, a.g.e.

Gönye (bazen Soğucak Kalesi'de ilave edilmektedir) sancaklarından müteşekkildir. Trabzon Eyaleti sancak sayısı bakımından belki de Osmanlı eyaletlerinin en zayıf olanıdır. Trabzon Eyaleti'nin Erzurum, Kars, Çıldır, Tiflis ve Sivas Eyaletleri'nin yanı sıra kuzeyden deniz ile çevrili olması coğrafi alan bakımından dar bir alana sıkışmasına vesile olmuş bu da doğal olarak sancak sayısının azlığına sebep teşkil etmiştir[62].

C-XVIII. YÜZYILDA TRABZON'UN SOSYAL DURUMU

1-Gündelik Yaşam

XVIII. yüzyılda, Trabzon ve çevresinde Müslüman tüccarlar ile gayrimüslim tüccarlar arasında, ekonomik faaliyetler alanında, önemli sayılabilecek birliktelikler olmakla birlikte, gerek ticarî ortaklık tesis etmede ve gerekse kredi faaliyetlerinde genelde aynı dinden olanların tercih edildiği görülmüştür. Ayrıca, XVIII. yüzyıl Trabzon ekonomisinde Müslüman, Ermeni ve Rum girişimcilere ait bilgiler bulunmakla birlikte Yahudilere ait her hangi bir bilginin varlığına rast gelinmemesi dikkat çekmiştir[63]. Bu nedenle, gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim olsun Trabzon halkının gündelik yaşamına eğilerek ekonomik faaliyetlerdeki dine ve ırka dayalı bu kısmi farklılığın sebepleri hakkında bazı ipuçlarına ulaşmanın mümkün olabileceği düşünülerek Trabzon halkının gündelik yaşamının ele alınması uygun görülmüştür.

Bir şehrin gündelik yaşamından veya başka bir deyişle gündelik kültüründen ne veya neler anlaşılacağı, kısacası bir şehrin gündelik kültür tarihinin ne anlama geldiği kesin kalıplar içerisine yerleştirilemeyen bir kavramdır[64]. Şüphesiz, devletin yönetim mekanizması dışındaki toplumsal dinamikler, halkın günlük yaşamını anlatması açısından gündelik kültüre daha yakın gözükmektedir. Aynı dinden veya aynı ırktan meydana gelen şehirlilerin veya köylülerin birbirleri arasında gerçekleşen gündelik faaliyetlerini günümüz toplumların yapılarına bakarak az çok tahmin edebiliriz. Günümüzde, genelde tek ırktan veya dinden meydana gelen "milli devlet" kimliğine sahip olan bireylerce, Osmanlı Trabzon'u gibi etnik bakımdan çeşitlenmiş, çeşitli din ve ırklara mensup halklar arasında gerçekleşen sosyal dinamikleri anlamak veya en azından tahminde bulunmak zordur. Meselâ, aynı kahvehânede, aynı bedestende ve çarşıda, aynı mesire yerinde yan yana gelen farklı dinlere ve ırklara mensup şehir sakinleri arasında gerçekleşen günlük faaliyetler birbirlerinin zihniyet dünyasına nasıl

---

[62] Kılıç, a.g.m., 191.
[63] Bkz:IV. Bölüm.
[64] Osmanlı toplumunun kültür tarihi ve halk kültüründen ne anlamamız gerektiği konusunda bir "deneme" için Bkz:Faroqhi, Suraiya, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, İstanbul 1998, 1-23.

yansımaktaydı?, şehrin önemli eğlence veya spor faaliyetlerinin gerçekleştiği meydanlarda yan yana gelen farklı kültürlerdeki şehir halkı eğlenme hakkını kullanırken bunu kendi dininden veya ırkından olan biriyle mi gerçekleştirmekteydi?. Bu ve benzeri sorulara cevap vermek gerçekten güç, yine de Trabzon halkın gündelik yaşamına ait bazı bilgiler bulunmaktadır.

Trabzon'da XVIII. yüzyılda Yahudiler hariç, Müslüman Türk, Arap ve İranlılar ile gayrimüslim Rum ve Ermenilerin bir arada yaşadıklarından daha önce bahsedilmişti. Hem Âşık Mehmed ve hem de Evliya Çelebi'ye göre, Trabzon'da sevilmeyen tek millet Yahudilerdir[65]. XVI. yüzyılda Yahudi debbağların Trabzon halkına iyi davranmamaları bu durumun ana nedeni olmalıdır[66]. Trabzon'da, 1486 ile 1583 yılları arasında geçen yaklaşık yüz yıllık süre içerisinde Müslüman nüfusunun % 200 oranında arttığı bilinmektedir. Bostan bu gelişmeyi şehre yapılan iç ve diş sürgün hareketlerine bağlarken Lowry ise gayrimüslimlerden alınan yaklaşık % 25 dolaylarındaki ispence vergisinin gayrimüslim halkın din değiştirerek kültürlerini kaybetmesinin asıl nedeni

---

[65] "Kim şehr-i Tarabefzûn içre çufûd tâ'ifesi görürlerse katl edeler. Selef-i pâdişâhlarına yarlığ-ı beliğleriyle Yahûdileri katl etmeğe me'mûrlardır kim, gördüklerinde amân vermeyüp katl ederler". "Ve bir cirmde olan Kal'a-i azîm içre cümle (...) mahalle-i Müslimîndir ve (...) mahalle keferedir. Gayrı Yahûdî mahallesi yoktur ebeden bir Yahûdî görseler ol ân katl iderler...". Bkz:Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 48, 50. Ayrıca,Kurşun, a.g.m., 215 ve Ak, a.g.m., 185.

[66] Evliya Çelebiye göre Trabzon'da Yahudi bulunmamasının nedeni özetle şu şekildeydi: "Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'da şehzâdelik yaptığı yıllarda iki kardeş Trabzon'da kaybolurlar. Trabzon'un bütün idarecileri ve vilâyet ahalisi bütün gayretli çalışmalarına rağmen iki kardeşi bulamazlar. Yıllar sonra bir gün cilalanmış bir kırmızı sahtiyan ile parlak bir sarı sahtiyan alışveriş esnasında 'ne hoş sahtiyan' denilerek pazarda elden ele dolaşırken bir Allah dostu dervişin eline geçer. Derviş adı geçen sahtiyanlara alıcı gözüyle bakarken ne görsün, sahtiyanın boynunda alışılmış surette olmayan çeşitli işaretler yazılıdır. Fakat sahtiyanda yazılı olanların ne anlama geldiği anlaşılmayıp sadece iman gözüyle bakanların bu işaretleri anlayabilmesi mümkündür. Sonuçta, adı geçen derviş tam bir dikkat ile sahtiyana baktığında sahtiyanda yazılı olanları okur;sahtiyanda, 'Ey bizim durumumuzu anlamak isteyen yirmi seneden beri Yahudi debbağlar elinde yer altında hapis durumdayız Allah ve Resûlullah rızası için bizi kurtar' anlamına gelen yazının kayıtlı olduğunu görür. Derviş, durum üzerine sahtiyanda yazılı olanları şehzâde Selim'e okuduktan sonra askerlerin tümü silahlanıp Debbağhâne kapısından dışarı çıkıp bütün Debbağ Yahudilerinin iş yerlerini basarak sahtiyan üzerinde yazılı olan mağarada bulunan kardeşler bulunurlar. Mağarada, iki kardeşin arkalarındaki derilerin yüzülmüş olarak arka arkaya olacak şekilde birbirlerine bağlandıkları görülür. Bu vaziyette iki kardeşten biri diğerini sırtında taşıyarak deri işlerken, altta olan, deri işlemeyi bırakan kardeş sırtta olacak şekilde yer değiştirmekte, daha önce sırtta olan kardeş ise deri işlemeye başlamaktaydı. Yahudi debbağların yüzlerce Müslüman'ı bin bir türlü eziyet ederek köle haline getirip kendilerine hizmet ettirdikleri ve hatta öldürdükleri öğrenilir. Yahudi debbağların bu türdeki acımasızlıklarını gören Trabzon ahalisi kale kapılarını kapayarak bütün Yahudileri çoluk çocuğuyla öldürerek şehri Yahudilerden temizlerler. O asırdan beri Trabzon halkının ellerinde Hatt-ı şerîf olup Yahudileri gördükleri yerde öldürürler. Bundan dolayı Trabzon'da Yahudi yoktur. Bazı Yahudilere Trabzon'a gitsenize denildiğinde 'Başına gelsin' derlerdi. Trabzon halkı Yahudileri asla sevmezler. Zira gayet mü'min ve muvahhid ve ehl-i sünnet ve'l-cema'at, hâlim ve selim âdemlerdir. Hak cümlesinden râzı ola". Bkz:Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 54, 55.

olarak görmekte ve "ihtida salgını" adını verdiği bu hadiseyi "XVI. yüzyılda Trabzon'da Müslüman olmak Hıristiyan olmaktan daha ucuzdu, diğer bir deyişle şehrin Hıristiyanları Müslümanlardan daha çok vergi veriyordu..." şeklinde açıklamaktaydı[67]. Ancak, aynı Tahrir Defterlerini inceleyerek Trabzon'daki sosyal durumu ele alan Bostan, yüz yıllık sürede ancak on kişinin ihtida ettiğini ortaya koymuştur[68]. Faroqhi ise, Hıristiyan ve Yahudi cemaatlere hoşgörüyle yaklaşılıyor olsa bile, bu cemaatlere pek fazla saygı duyulmaması, kıyafetlerdeki ayrımcılık, binek hayvanları kullanmalarına ve camilerin yanında oturmalarına müsaade edilmemeleri ile birlikte, ihtida eden gayrimüslimlere Sultan'ın hazinesinden bazen para verilmesi gibi yaklaşımların bazı kimselerin din değiştirmesine neden olabileceği üzerinde durmaktadır[69].

Ancak, Müslüman halkın gayrimüslimlere olan olumlu davranışlarının ve gayrimüslimler arasında zamanla ortaya çıkan veya daha önceden beri aralarında mevcut olan ayrılıkların din değiştirme olaylarına neden olabileceği de gözden ırak tutulmamalıdır[70]. Anadolu ve Balkanların Türkleşme ve İslamlaşma sürecinde birçok din adamının fetihten önce veya sonra fethedilen bölgelere yerleştiği bilinmektedir. 1350'li yıllarda Seyyid Ali Sultan Trakya'ya yerleşmişti[71]. Benzer şekilde, Trabzon'un Boztepe mahallesinde, şehir fethedilmeden çok önceleri Orhan Bey zamanında buraya gelip yerleştiği kabul edilen Ahi Evren Dede'nin mezarı bulunmaktadır[72]. Dervişlerin İslamlaştırma faaliyetleri yanında gayrimüslimlerin aralarındaki ayrılıklar seyyahların dikkatlerini çekecek kadar önemlidir. 1819'da Trabzon'u gezen Bıjışkyan'a göre, "Eski devirde Trabzon'da 365 kilise mevcuttur. Şimdi, Rumların elinde yalnız yedisi mühim olmak üzere ancak 24 kilise kalmıştır. Ayrıca birçok evde hususi şapeller vardır. Söylendiğine göre Rum ileri gelenleri birbirleriyle dargın olduklarından kiliseye gitmemek için evlerde şapeller yaparlardı. Bu dargınlık bugünde aralarında mevcuttur. (...) Sabah ve akşam ayin başlangıcından evvel Rum ve Ermeni kiliseleri halkı davet etmek üzere çan çalarlar, Müslümanlar da namaz vakti yaklaştığında çarşıda dolaşan

---

[67] Lowry, a.g.e., 140-177.
[68] Bostan, a.g.m., 177.
[69] Faroqhi, a.g.e., 28-29.
[70] Faroqhi, Türklerin 12. Ve 13. yüzyıllarda Anadolu'ya dağılmaları esnasında kilise örgütlenmesinin giderek önemini kaybettiğini, dinsel ihtiyaçların yerine getirilmesinde gayrimüslimlerin kendi başlarına kaldıkları ve bu durumun ise İslâmlaşmayı hızlandırdığını vurgulamaktadır. Bkz:Faroqhi, a.g.e., 29.
[71] Steinherr, Irene Beldicianu, "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Seyyid Ali Sultan:Heterodoks İslam'ın Trakya'ya Yerleşmesi", Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia 1380-1699, (Ed. Elizabet A. Zachariadou), İstanbul 1999, 50-72.
[72] Gologlu, a.g.e., 131.

bir adamla [namaz vaktini] halka duyururlar"[73]. Trabzon'u 1829'da gezen Alman Fallmerayer'de Ermeniler arasındaki bölünmüşlüğe dikkat çekerek, Ermenilerin kendi aralarında bölünerek mezhep taassubuna düşmüş olduklarını ve farklı ayin usulleri uyguladıklarını sözlerine eklemektedir[74]. Dolayısıyla, Trabzon'daki gayrimüslimlerin azalmasını veya din değiştirme faaliyetlerini Lowry gibi şehirli gayrimüslimlerden alınan vergilerle açıklamanın yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Fetihten önce ve sonra Trabzon'da yaşayan halk arasında ekonomik ve dinî sebeplerden dolayı din değiştirmeler olabileceği gibi şehirliler arasındaki kültürel etkileşimler de unutulmamalıdır. Bu nedenle Trabzon'un Osmanlı fethinden önce olduğu gibi fetihten sonra da gayrimüslim unsurlar arasında önemli derecede Türkçe isimlere rastlanılmıştır. Türkçe şahıs isimlerinde olduğu gibi bazı Rum yerleşim isimlerinin zamanla Türkçe bir isimle anıldığı bilinmektedir. Din değiştirme hareketlerinin XVII. yüzyılı takip eden yıllarda devam ettiği görülmektedir. Kadı Kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla XVIII. yüzyılın ilk dönemlerindeki din değiştirme hadisesi yüzyılın ikinci yarısına nazaran daha hızlıdır[75].

Bu etkenler neticesinde, Trabzon'da fetihten sonra mekânsal açıdan bir takım değişikliklerin yaşanmaya başladığı görülmektedir. Fetihten sonra, sadece kale içerisinde oturan Müslüman halk yavaş yavaş şehrin batı ve doğu varoşlarına yerleşmeye başlamıştır. 1486 yılında şehri güneyden kuzeye doğru bölen kalenin içerisinde Müslümanlar kale dışarısında ise Hıristiyanlar yaşamaktaydı. 1583 yılında ise Müslüman nüfus kale dışarısına, şehrin doğu ve batı varoşlarına yerleşmeye başlamıştır[76]. XVIII. yüzyıl Kadı Kayıtlarına göre, Müslim ve gayrimüslim halkın genelde aynı mahallelerde yaşadıkları gözlenmekle birlikte gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu mahallelerin varlığı da söz konusudur. Trabzon Kadı Kayıtlarında çeşitli davalar nedeniyle tutulan kayıtlarda kişiler ve yaşadıkları mahalleler kaydedilirken mahallenin dinsel kimliği genelde belirtilmemekteydi, Meselâ, "Medine-i Trabzon mahallatından

---

[73] Bıjışkyan, a.g.e., 103. Görünüşte Müslüman olan gayrimüslimlerin gizlice eski dinlerini muhafaza etmek için evlerinde ibadet etmeleri de mümkün olabilirdi. Bu gibilerin 1856 Islahat Fermanı'nın getirdiği haklar sonucunda eski dinlerine tekrar döndükleri bilinen bir gerçektir. Bkz:Emecen, a.g.m., 166.

[74] Fontainer, V., Voyages en Orient, Paris 1829, 34'ten naklen Ercüment, a.g.t., 83. 1869'da Trabzon'da bulunan Deyrolle, Ermenilerin Gregoryen ve Katolik mezheplerine mensup olduklarını ve bu yüzden aralarında mücadelenin eksik olmadığını belirtmektedir. Bkz: Deyrolle, a.g.e., 15. Trabzon Ermenilerinin şehrin varoşlarında yaşadıkları ve bir dinî liderlerinin olduğu XVIII. yüzyıl Trabzon Kadı Kayıtlarından anlaşılmaktadır, "Halen Trabzon varoşunda vâkı' tâ'ife-i Ermeniyân üzerlerine Fermân-ı Âlî Karabaş ta'yîn olunan Bedros nâm rahip hâlik olmağla...". Bkz:TŞS, 1934 / 63a.

[75] Din değiştirme ile ilgili bazı kayıtlat için Bkz:TŞS, 1867 / 121a.

[76] Lowry, a.g.e., 39, 117.

İmaret mahallesi sakinelerinden işbu bais el-kitab Emine bint-i Mehmed..." [77] gibi. Ancak, XVIII. yüzyılda bu yazım kuralına uymayan ve dinsel kimliği özellikle vurgulanan iki mahalle söz konusudur. Bunlardan biri Aya Vasil diğeri ise Aya Gorgor mahallesidir;"Medine-i Trabzon varoşunda vakı` kefere mahallatından Aya Vasil mahallesi mütemekkinlerinden...", "Medine-i Trabzon varoşunda kâin zimmiyan mahallatından Aya Vasil mahallesi mütemekkinlerinden..."[78], "Medine-i Trabzon varoşunda kefere mahallatından Aya Gorgor mahallesi mütemekkinlerinden..." [79]. Görüldüğü gibi Aya Vasil ve Aya Gorgor mahalleleri alışılagelmişten farklı olarak hem dinsel durumları hem de mekânları belirtilerek kaydedilmekteydiler. Anlaşılan o ki, XVIII. yüzyılda bu iki mahalle halen gayrimüslimlerin ağırlıkta olduğu veya tamamen gayrimüslimlerden oluşan mahallelerdi.

XIX. yüzyıl seyyahlarına göre, denizden yani kuzeyden güneye doğru uzanan kalenin doğu kısmında çarşılar, hanlar ve hamamlar bulunmakta olup bu kısım "çarşı" diye adlandırılmaktaydı. Kalede ikamet edemeyen Hıristiyanlar ve birçok Türk sahil kesiminden başlayan Çömlekçi ve Kemerkaya mahallelerinden başlayarak güneye doğru uzanan Boztepe mahallesini içeren mahallelerde otururlardı[80]. 1830'lu yıllardan sonra transit ticaretin canlanmasıyla Trabzon'a yerleşen konsoloslar ve yabancı tüccarlar şehrin bu kısmında oturmaktaydılar. Kalenin batı varoşu doğuya göre daha az nüfuslu olup burada Kavak/Kabak meydanı adı verilen bir meydan bulunmaktaydı ve bu meydanın çevresi dükkânlar, camiler ve bahçeli evler ile çevriliydi[81]. Trabzon'u 1843'te gezen Feruhan Bey'e göre, şehrin doğu kısmında sahil kenarındaki evler sık, orta mahallelerdeki evler daha seyrek, yukarı kısımda güney mahallelerdeki evler ise daha az nüfuslu olup evler geniş bahçeler içerisinde dağınık halde yer almaktaydı. Şehrin batı kısmındaki evler daha seyrek ve dağınık halde olup bahçeleri daha

---

[77] TŞS, 1898 / 29a.
[78] TŞS, 1946 / 18b-19a.
[79] TŞS, 1939 / 30b.
[80] Bıjışkyan, a.g.e., 103 ve Harita II.
[81] Bıjışkyan, a.g.e., 134-135. Trabzon'un güzelliği ve konumu şehri 1404'te gezen Clavijo'nun da dikkatini çekmiştir:"Trabzon kalesi sağlam bir durumdadır. Diğer taraflar hep ova olup sur gayet sağlamdır. Şehir etrafı hep bağ ve bahçe ile doludur. deniz kıyısı boyunca uzanan bir cadde şehrin diğer bir mahallesine ulaşıyor, burası ise gerçekten görülmeye değer bir yerdir. Çünkü, şehre gelen bütün mallar burada satılıyor. Denize yakın bir yerde sağlam surlarla çevrilmiş iki kale vardır. Bunlardan biri Venediklilere diğeri Cenevizlilere aittir. Burada Ermenilere ait bir piskopos ve bir kilise bulunmaktadır. Ermeniler pek sevilmiyorlar. Kiliselerinde kendi dillerinde ayin düzenliyorlar. Ayinleri birçok açıdan Katoliklerin ayinine benzemektedir". Bkz:Clavijo, a.g.e., 59-70.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

genişti[82]. İnan'ın Trabzon şehrinin XVII. yüzyıldaki görünümü ile ilgili yapmış olduğu çalışma XIX. yüzyıldaki seyyahları doğrular niteliktedir. Zira bu yüzyılda da Trabzon'daki evlerin bir kısmı iki katlı "fevkani ve tahtani" olup bahçe içerisinde yer almakta ve mahallelerin önemli bir kısmı bağ ve bahçelerden oluşmaktaydı[83]. Şehrin büyüklüğüne ve yeşilliklerle kuşatılmış olduğuna dikkat çeken Tournefort'un 1701 tarihli Trabzon resmine bakıldığında Trabzon kalesinin dışındaki doğu ve batı varoşlarda, sahil kısımları hariç denizden güney kısımlara gidildikçe evlerin seyrekleştiği, bağ ve bahçelerin arttığı, evlerin veya bahçelerin duvarlarla ve çitlerle çevrili olduğu görülür[84].

Trabzon'un toplumsal katmanları hakkındaki en iyi bilgileri Evliya Çelebi'de bulmak mümkündür;Evliya Çelebi'ye göre Trabzon halkı çeşit çeşit elbiseler giymekte olup bu görüntüleriyle gül bahçesini andırmaktaydılar ve halk eskiden beri yedi kısma ayrılmaktaydı:ilki güzel elbiseleri ve kürkleri olan âyân ve beyzâdelerdir, ikincisi ilim ile meşgul olan âlimler, üçüncüsü Azağa, Kazağa, Mikril'e, Abaza'ya, Çerkes'e ve Kırım'a giden tüccarlardır. Dördüncü kısım sanat ehlidir. Beşinci kısım gemiciler olup bunlar Karadeniz içerisinde gezerek ticaret yapıp kâr ederler. Altıncı kısım bahçıvanlardır. Son kısım ise balıkçılardır[85]. Benzer şekilde, 1869'da Trabzon'u gezen Deyrolle'ye göre, "Trabzon Türklerinin büyük bir kısmı tüccar ve balıkçıdır..."[86]. Şüphesiz, daha önce ifade edildiği gibi tarım ve sanayi açısından yetersiz olan Trabzon ve çevresi halkının seyyahların belirttiği gibi ticaret ve denizcilikle meşgul olması doğaldır. Seyyahların anlatılarında olduğu gibi, Trabzon halkının giyim-kuşamı ile ilgili ayrıntılı bilgileri Kadı Kayıtlarındaki terekelerde bulmak mümkündür. XVIII. yüzyılda Trabzon'da yaşayan Müslim ve gayrimüslimlerin terekeleri karşılaştırıldığında giyim, kuşam, oturma odası eşyası, aydınlatma, yatak odası eşyası, silah, bıçak ve benzeri eşyaların aynı olduğu, yaşam koşullarında, gayrimüslimlerin kalede oturamaması ve ev satın alamaması gibi mekânsal ayrım görülse bile tarım, ticaret ve sanayide ortak yanların mevcut olduğu bilinmektedir[87].

Netice olarak, Trabzon'da yaşayan Yahudiler hariç hemen hemen her dinden

---

[82] Feruhan Bey'e göre tek katlı evler şehre hakim ise de iki katlı havadar evler de yok değildir. Bkz:Bıjışkyan, a.g.e., 135.
[83] İnan, Kenan, "Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)", OA / JOS, VIII, İstanbul 1998, 172-173.
[84] J. Pitton de Tournefort, A Voyage into the Levant II, London 1718. 174-175. Fallmerayer'e göre, Trabzon'daki sokaklar Avrupa'da olduğu gibi evlerin cepheleri tarafından oluşmamakta çarşı hariç olmak üzere sokakları bahçe duvarları oluşturmaktadır. Bkz:Pınar, a.g.m., 159.
[85] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 52.
[86] Deyrolle, a.g.e., 15.
[87] Yılmazçelik, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal Durumu", TTS, Trabzon 1999, 262.

halkın günlük yaşam koşullarında büyük bir benzerlik görülse de, Trabzon'da bir Müslüman kolaylıkla bir gayrimüslim ile ortaklık kurarak ticaret yapabilmekte veya birbirlerine borç para verebilmekte ise de, iç ve dış ticaretin daha çok Müslümanların ellerinde olduğu, üretim ve sanatsal faaliyetlerin ise Müslümanlar ile gayrimüslimler tarafından eşit sayılabilecek oranda yürütüldüğü gerçeği ortada durmaktadır[88]. Bu nedenle, Trabzon ve çevresinde gayrimüslim nüfusun zamanla azalarak ekonomik faaliyetleri Müslümanlara kaptırmasını Trabzon'un fethinden sonra yaşanan iç ve dış göç gibi nedenlerle açıklamak mümkündür.

2-Eşkıyalık Ve Göç Hareketleri

Ekonomik faaliyetlerin gelişiminde savaşlar gibi, eşkıyalık ve göç hareketleri de önemlidir. Savaş olan veya eşkıyaların hakim olduğu bölgelerden tüccarların uzak durmaya çalıştıkları bilinmektedir[89]. Bu nedenle, eşkıyalık ve göç hareketlerinin yaratmış olduğu olumsuz koşulların XVIII. yüzyıl Trabzon'una olan yansımasını ele almak Trabzon ve çevresinde gerçekleşen ticaret ilişkilerini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Devlet otoritesinin zayıfladığı, merkezi idarenin Anadolu'da ve Rumeli'de hissedilir derecede azaldığı, hükümet yönetiminin taşradaki etkisini kaybettiği zamanlarda, özellikle Anadolu eyaletlerinin sancak, kaza, kasaba ve köylerinde yol kesme, soygun, rüşvet, iltimas ve başka yolsuzluklar alabildiğine yaygın bir hale gelmiş bulunuyordu[90]. XVIII. yüzyılda bu tip hareketler şehirlerden köylere, ticarî merkezlerden maden bölgelerine kadar yaygın bir hale gelmişti. Toplumsal düzenin altüst olmasına neden olan eşkıyalık hareketleri ve bu hareketler ile birlikte başka birçok nedenler ile ortaya çıkan göç hareketlerini daha iyi anlayabilmek için Osmanlı toplumundaki değişime kısa bir göz atmak faydalı olacaktır;Osmanlı toplum yapısı, birçok unsurdan oluşan karmaşık bir yapıdan meydana gelmekle birlikte toplum, iki büyük kısımdan oluşmaktaydı. İlki yöneticiler veya vergi ödemeyen "askerî" sınıftı. Diğeri, halk katmanlarından oluşan ve vergi ödeyen "reâyâ", sınıfıydı[91]. Bu iki toplumsal gurubun birbirlerine karışmaması ve bu guruplara ait üyelerin kabiliyetlerine göre toplumda belirlenmiş yerini muhafaza etmeleri toplumsal uyumun ve devlet sisteminin iyi bir

---

[88] Bkz:III. ve IV. Bölüm.

[89] Karadeniz ve çevresinde yaşanan savaşların Trabzon gümrük mukataası gelirlerine yapmış olduğu tesirlerin boyutları için Bkz:V. Bölüm.

[90] Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", Belleten, XXXVIII, Ankara 1974, 445.

[91] Akarlı, Engin, "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı", Çağdaş Kültürün Oluşumu, İstanbul 1986, 19-20.

şekilde işlemesinin temel dayanağı olarak görülmekteydi[92]. Osmanlı hükümdarları ilk iş olarak kendi mutlak gücünü temsil etmek üzere, toplumdaki her türlü etkin grupları tasfiye ederek, idarî görevlere sadece sarayda eğitim görmüş kendilerine bağlı "kul" ları getirmişlerdi. Osmanlı devletinin "Klasik Çağ" denilen XVI. yüzyıldaki en büyük başarısı yerel iktidar odaklarını ortadan kaldıran bürokratik bir devlet kurmuş olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu bürokrasi sayesinde uçsuz bucaksız topraklar etkili bir şekilde yönetilebiliyordu. Fakat, aynı yüzyılın sonunda meydana gelen bir takım değişmeler Osmanlı merkez ve özellikle de taşra teşkilatının bozulmasına neden olacaktı. Bilindiği gibi Osmanlı taşra sisteminin özü timarlar ve timarlı sipahilerden oluşmaktaydı. Bu sistem, devlete ait (mîrî) arazinin savaşlarda yararlılığı görülen, devlete hizmette bulunan kimselere dağıtılarak, bu kimselerin kendilerine verilen araziye ait örfî ve şer'î vergileri toplaması şeklinde gerçekleşmekteydi[93]. Bu sistem sayesinde devlet, kamu hizmetlerinin aksatılmadan yürütülmesini, her an hazır bir orduyu ve vergilerin rahatlıkla toplanmasını garanti altına almış oluyordu[94].

Osmanlı devletinin kuruluşundan XVI. yüzyılın sonuna kadar rahatlıkla uygulanabilen ve zirai ekonominin ve askeriyenin temeli olan timar sistemi bu tarihten sonra bozulmaya başlamış, bütün ıslahat gayretlerine rağmen düzeltilememiştir[95]. Osmanlı devleti, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren her zaman fetihle sonuçlanamayan, dolayısıyla da ganimet, toprak ve vergilendirebilecek tebaa sağlamayan pek çok savaşa girmişti. Bu seferler devletin ve halkın değerli kaynaklarını tüketmişti. Ayrıca, düşmanın yeni savaş teknikleri geliştirmesi bunların İmparatorluk tarafından taklit edilmesinin zorunlu kılıyordu. Osmanlı devleti XVI. yüzyılın sonundan itibaren Alman piyadelerine karşılık verebilmek için, eyaletlerdeki timarlı sipahileri gözden çıkararak,

---

[92] Toplumdaki adaletin ve devletin başarısının "adalet dairesi" denilen bir formülle elde edileceği fikri eski Doğu'ya ait bir özdeyişti. XI. yüzyılda yazılmış Kutadgu Bilig'den Tanzimat Fermanı'na kadar Türk siyasî literatüründe defalarca tekrarlanan bu ibareye göre:"Adldir mûcib-i salâh-ı cihân, cihân bir bağdır divâr-ı devlet, devletin nizâmı şeriattır, şeriate olamaz hiç hâris illâ melik, melik zabteyleyemez illâ leşker, leşkeri cem'edemez illâ mâl, malı cem'eden raiyyettir, raiyyeti kul eder pâdişâh-ı âleme adl". Bkz:İnalcık, Halil, "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi", (Çev.Mehmet Özden-Fahri Unan), Türkiye Günlüğü, 11, Ankara 1990, 30-31.

[93] Barkan, Ö. Lütfi, "Timar", İslam Ansiklopedisi, XII, İstanbul 1974, 286.

[94] Ergenç, Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Malî Nitelikleri", JTS, 10, Harvard University Press 1986, 87.

[95] Bozulan timar sistemini düzeltmek için Sadrazam Kuyucu Murad Paşa, IV. Murad ve Köprülü Mehmed Paşa büyük çaba sarf etmişlerdi. Ancak, bir türlü fayda vermeyen bu kurum, XIX. yüzyıl başlarında boşalan timarlar yenilenmeyerek alıkonulmuştu. Timarlı sipahilere de çeşitli memurluklar ve hizmetler verilerek bunların isyan etmeleri engellenmişti. Böylece ilk kaldırılan Osmanlı kurumu timar sistemi olmuştu. Bkz:Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, II, (Ed.Ekmelettin İhsanoğlu), İstanbul 1994, 242-244.

zamanın silahlarıyla donatmak suretiyle yeniçerilerin gücünü ve sayısını artırdı. Timarlı sipahilerin ateşli silah kullanmaya istekli olmamaları nedeniyle merkezî idarenin tercihi yeniçerilerden yana olmuştu. Ordu içerisinde timarlı sipahilerin ihmal edilmesi, bunların toplumsal statülerinin dayanağı olan toprak düzeni ve vergi sisteminin bozulmasına yol açmıştı[96]. Bu durum karşısında Osmanlı merkez bütçesinin yüzyılın sonuna doğru giderek açık verdiği görülür. Aynı dönemde, uluslararası ticaret yollarının Atlas okyanusuna kayması ve Amerikan gümüşünün Orta-doğu pazarlarını istila etmesi Osmanlı malî ve iktisadî yapısını bozmuştu. Bu durum karşısında devlet, tüm Osmanlı tarihinin en büyük tağşişlerinden birini yapmak zorunda kalmıştı[97].

İktisadî ve siyasî şartların bir sonucu olarak taşradaki timarlı sipahilerin ihmal edilerek yeniçerilerin sayılarının arttırılması, taşra düzeninin altüst olmasına reâyânın bir ölçüde sahipsiz kalmasına yol açmıştır. Timarların iltizama verilmesiyle çabuk ve mümkün olduğu kadar çok gelir sağlama hedeflenmişti. Ancak, timarlı sipahinin yerini alan mültezimler ve onun mahiyetindeki birçok görevlinin varlığı taşra sisteminin değişmesine ve devletle reâyâ arasına, daha önceleri görülmeyen ve halkın alışık olmadığı, "aracıların" girmesine neden olmuştu. Yüzyıllarca devletin ve özellikle Osmanlı eyalet ordusunun güç kaynağı olan timar usulü, giderek bir zorbalığa ve derebeyliğe zemin hazırlamıştı. XVII. yüzyılın sonlarında İran ve Avusturya ile yapılan savaşlar tüfekçilere ve hareket yeteneği olan piyadelere olan ihtiyacı artırmıştı. Piyadeye duyulan gereksinim sonucu savaşlarda yitirilmiş yeniçerilerin yerini doldurmak üzere, Balkanlarda Hıristiyan çocuklar yeniden devşirilirken, taşrada işsiz Müslüman delikanlılar da eyaletlerde silah altına alınmıştı. "Sekban" adı verilen bu adamlara ulufe ödeniyordu. Sekbanlar tüfekli piyade olarak görev yapmak üzere yetiştiriliyorlar ve yerel komutanların emrine giriyorlar, görevleri tamamlanır tamamlanmaz ise terhis ediliyorlardı[98]. İran savaşlarının 1590 yılında sona ermesinden sonra hükümetin "Celaliler" adını verdiği yirmi beş, elli kişilik ve daha kalabalık topluluklar halinde gezen silahlı haydutlar, Anadolu'da yaşamın güvensizliğini daha da

---

[96] İnalcık, "Osmanlı Toplum Yapısı...", 32.

[97] 1580'lerin başında 100 dirhem gümüşten 450 akçe kesilirken, tağşişten sonra aynı miktar gümüşten 850 akçe kesilmeye başlandı. Böylece bir hamlede akçenin gümüş içeriği % 44 azaltılmış oluyordu. Bkz:Pamuk, Şevket, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, İstanbul 1999, 147.

[98] İnalcık, Halil, "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration", Studies in Eighteenth Century İslamic History, (Ed.Thomas Naff and Roger Owen), London and Amsterdam 1977, 27-29.

artırmışlardı[99]. Nihayetinde, Karayazıcı, Deli Hasan, Kalenderoğlu Mehmed ve Canbuladoğlu Ali Paşa gibi Celali şeflerinin etkisiyle Anadolu halkı perişan olmuş, çiftliklerden, köylerden surlarla çevrili kentlerin, yada erişilemeyen dağ başlarının güvenli ortamına doğru "büyük kaçgun" hareketi ortaya çıkmıştı. İnsanların kitleler halinde yer değiştirmesi tarımda verimi etkilemişti. Celalilerin talana çıktığı, köylülerin saklandığı dönem boyunca tarlalar boş kalmaktaydı. Bunların yanı sıra aynı tarihlerde Osmanlı devletinin çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan kuraklık, sel ve don hareketleri gibi doğal afetler Anadolu halkını daha da kötü hale getirmişti[100]. Celali isyanları ile başlayan Anadolu'daki kargaşalık hareketleri devam eden yüzyıllarda "ehl-i örf"ün de benzer olaylara karışmasıyla toplumsal bir sorun haline gelerek, "eşkıyalık" adı altında Anadolu'nun hemen hemen her kısmında önü alınamayan bir hareket olarak varlığını devam ettirmiş, Osmanlı taşra teşkilatının bel kemiği olan kadılar bile bu olayların yarattığı ortamdan uzak kalamamışlardı[101]. Bu karışıklık dönemlerinde Osmanlı eyalet teşkilatında, halk ile devlet işleri arasındaki ilişkileri düzenlemeye çalışan yerel âyânların ortaya çıktığı görülmektedir. Osmanlı devletinin klasik döneminde kurumlar görevlerini gereği gibi yaptıklarından âyânın toplum içerisindeki nüfuzu oturduğu yerleşim yerlerinin dışına taşmazdı. XVII. yüzyılda görülen Celali isyanları ve timarlı

---

[99] Griswold'a göre, Celali adı, büyük olasılıkla 1519'da Şeyh Celal'in birkaç adamıyla birlikte Amasya, Tokat, Turhal üçgeni içerisinde kalan bölgede halkı isyana kışkırtmasından sonra sık kullanılır olmuştur. Bkz:Griswold, William J., Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611, İstanbul 2000, 10-11. Akdağ'a göre, "Celali İsyanı" denen büyük tarihi hadisede rol oynayanlar üç guruptan oluşmaktaydılar:ilki "ehl-i örf" azması denilen Celali şefleri, ikincisi "sipah zorbaları" veya "sipah oğlanı" olduklarını iddia edenler, sonuncusu ise beyler ve onların kapı ağaları. Bkz:Akdağ, Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celalî İsyanları, İstanbul 1995, 420. evâsıt-ı Muharrem 1139 / Eylül ayının ortaları 1726 yılına ait bir ferman suretinde, sekban tayfasının eşkıyalıkları kısa ve öz bir şekilde vurgulanmaktadır:Anadolu'nun sol kolunda olan beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, mütesellim, kedhüdayerleri, yeniçeri serdarları, has ve evkaf zabitleri ile âyân-ı vilâyet ve iş erlerine hitaben yazılan fermanda, bundan önce sekban süvarisi bayrak açıp kaza ve köy ahalilerine her çeşit kötülüğü yaptıkları, yolcuların yollarına çıktıkları, köylerde fukaranın mallarını zapt ettikleri ve yol keserek adam öldürdükleri anlatıldıktan sonra, kapılı veya kapısız adı geçen süvârî-i Müslümân eşkıyâsından taht-ı hükümetinizde olduğunu işittiğinizde bunların yakalanıp cezalarının verilmesi istenmekteydi. Bkz:TŞS, 1889 / 135a.

[100] XVII. yüzyılın sonunda İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde meydana gelen doğal afetler için Bkz:Griswold, a.g.e., 39-40.

[101] Kadılar, servet edinmek için sanki bir ehl-i örf memuru gibi hareket etmekte, zaman zaman 'âyân-ı vilayet' ile anlaşma yollarına başvurmaktaydılar. 'Devr'e çıkmak yasak olduğu halde kadılar devre çıkmakta, köy köy gezip, fakirlerin evlerine gelip, bedava yem, yiyecek, koyun, kuzu, arpa, saman gibi yiyecek maddeleri aldıkları gibi, haksız yere halkın akçelerini zapt edip zulümler yapmaktaydılar. Bkz:Özkaya, Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık, Ankara 1994, 38-39. Ankara âyânından ve eski kadılardan olan Ahmed Efendi, mütegallibeden Muslu Paşaoğlu Salih Bey ile anlaşarak Ankara halkından vergiler toplamaktaydılar. Bkz:Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirişleri Ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", Belleten, XLII / 165-168, Ankara 1978, 687.

sipahiliğin ihmal edilmesi yüzünden boş kalan timarlar iltizama verilince, mültezimlik yoluyla köylüye adeta hâkim olan âyân, güvenlik ve aşırı vergi baskısı sonucu toprağını terk eden çiftçi ve levendlerin kendisine sığınmasıyla çalışan ve savaşan nüfus bakımından da kuvvet kazanmıştı[102]. Devletin, giriştiği 1683 Viyana ve 1768 Rus savaşları sonucu taşrada oluşan otorite boşluğunu âyânlarla doldurmaya kalkması âyânın statüsünü kuvvetlendirmişti. Özellikle vergi tahsil etmek, malîyeye borç vermek ve gerektiğinde savaşlara katılmak gibi katkılarından dolayı âyânlar devlet ile toplum arasında önemli bir mevkii elde etmişlerdi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda uzun savaşlar dolayısıyla devlet, Anadolu'daki karışıkları önleyemeyince her bölgenin kendi âyânından asayişin korunması için yardım istemek zorunda kalmıştı. Merkezi otoritenin zayıf oluşundan yararlanan âyânlar, bir yandan görevlerini yürütürken çok defa da haklı veya haksız kendi menfaatlerini gözetmişlerdi. Bu durum ise Anadolu'daki eşkıyalık hareketlerini daha da karmaşık hale getirmişti.

Osmanlı devletinin her bölgesini kaplayan eşkıyalık hareketleri, benzer şekilde Orta ve Doğu Karadeniz'de hüküm sürmekteydi. Özellikle, Osmanlı devletinin XVIII. yüzyılda Ruslar ve İranlılarla yapmış olduğu savaşlarda bölge yöneticilerinin görev almasından dolayı, Trabzon topraklarının uzun süre başsız kalması eşkıyalık hareketlerini daha da artırmıştı. XVII. yüzyılda, Trabzon'da asayişsizlik hat safhaya varmış, her yerde derebeyi ve azgın eşkıya türemişti. Pazarbaşıoğlu Ali, Demircioğlu Ahmet, Nalbantoğlu Ali gibi sipahi zorbaları, levendleri ile bölgeyi harap ediyorlardı. 1604 yılında eşkıyalık hareketleri içerisinde Trabzon'un tanınmış ailelerinden Murathanoğlu Ali, Mustafa ve Abdurrahman kardeşler de yer almıştı. Devlet, Murathanoğlu Ali Paşa'yı 1607 yılında Trabzon valiliğine getirerek ayaklanmasını engellemeye çalışmıştı. Ancak, Kuyucu Murat Paşa bir yolunu bulup Celali elebaşılarından daha önce isimleri geçen Murathanlı üç kardeşi öldürerek ortadan

---

[102] Ekserisi sipah-silahdar, müderris, seyyid, kadı, mültezim, müftü, emekli kadı ve paşalara mensup olan yerli ailelerden çoğu âyân olabilmek için gayret sarf etmişlerdi. Âyânların gerek kendi aralarında ve gerekse devlete karşı giriştikleri mücadele halkın sosyal yaşamının kötüleşmesine yol açmıştı. Taşradaki otorite boşluğunu dolduran eşrâf ve âyân, hanedan ve derebeyi aileleri memleketin birçok yerinde varlık ve üstünlüklerini kabul ettirmişlerdi. Bunlar arasında Tuzcuoğlu Rize dolaylarında, Canikli Hacı Ali Paşa ve oğulları Samsun ve çevresinde, Çapanoğulları Yozgat ve çevresinde, Zennecizâdeler Kayseri'de, Müderrizâdeler Ankara'da, Karaosmanoğulları Manisa ve çevresinde, Tirsiniklioğlu ile Alemdar Mustafa Paşa Ruscuk dolaylarında ün kazanmışlardı. Âyânların ortaya çıkışı ve Osmanlı devletindeki faaliyetleri için Bkz:Mert, Özcan, "Âyân", DVİA, 4, İstanbul 1991, 195-198;Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Âyân", İslam Ansiklopedisi, 2, İstanbul, 1944, 40-42;Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın II. Yarısında Anadolu'da Âyânlık İddiaları", DTCFD, XXIV / 3-4, Ankara 1969, 194-217 ve aynı yazar, "Rumeli'de Âyânlık İle İlgili Bazı Bilgiler", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II, Ankara 1981, 1407-1416.

kaldırmıştı[103].

XVII. yüzyılda eşkıyalık hareketleri kadar, Güney Karadeniz kıyılarını ve özellikle de Trabzon'u rahatsız eden diğer bir olay Rus Kazakları'nın saldırılarıdır. Kazakların bu akınları, Azak kalesinden başlayarak Güney Karadeniz kıyılarına doğru uzanmaktaydı. Bundan dolayı Trabzon'a vali olarak atananlar, aynı zamanda Azak muhafızı olarak atanmakta ve bazen Trabzon'a uğramadan doğruca Azak'a gitmek zorunda kalmaktaydılar. Bu durumlarda Trabzon'un güvenliği ya mütesellimler[104] ya da Erzurum valileri[105] vasıtasıyla sağlanmaktaydı. 1614'te Sinop'u basan Don Kazakları devam eden yıllarda (1620, 1621, 1624 ve 1625) Giresun'dan Rize'ye kadar önemli yerleşim yerlerine saldırılarda bulunmuşlardı. Trabzon'a yapılan benzer bir saldırıda İmaret mahallesinde yangın çıkmış, Hatuniye imaretinin mutfak ve kileri yanmış ve Hatuniye medresesinin damlarını örten kurşunlar erimişti (1631-32)[106]. Aynı saldırılarda Trabzon bedesteninin yanarak sadece dört duvarının ayakta kaldığı bilinmektedir[107].

XVIII. yüzyılın büyük bir kısmında eşkıyanın genelde Trabzon'un batısında yer alan Giresun, Tirebolu, Görele ve Espiye gibi mahallerde ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle bu yerleşmelerde, bölgenin Türkleşmesinde önemli rolleri olan Çepni Türklerinin[108] devlet mallarına zarar vermeleri, halka her türlü baskıyı yapmaları devlet güçlerini zor duruma sokmuştur. Devletin eşkıya karşısındaki tavrı bölgedeki asayişsizliği özetler mahiyettedir:"Vilâyet-i Trabzon ehâlisinin ekseri öteden berü 'isyân ve tuğyân mecbûl olup..." [109]. İfadelerden anlaşıldığı gibi, Osmanlı merkezî idaresine göre Trabzon halkı yaratılışından isyana meyilli idi. Şüphesiz burada Trabzon halkından kasıt şehir ve çevresindeki ileri gelenler, âyân ve eşrâf idi ancak, ileride

---

[103] Celalilikle ün yapan Trabzonlu Murathanlılar, Gologlu'na göre Akkoyunlu Türkmenlerindendirler, ilk ataları ve Akkoyunlu beyzadelerinden Osmanlı ordusunda Çarhacılık yapmış olan Murat Bey, ya da son Akkoyunlu hükümdarı Sultan Murat'tır. 1508'de Şah İsmail 19 yaşındaki Sultan Murat'ın ülkesinin son parçasını da elinden alınca, ülkesiz kalan genç hükümdar, baldızının oğlu olan Trabzon Valisi Yavuz Sultan Selim'e sığınmış ve hizmetine girmişti. Bkz:Gologlu, a.g.e., 54.

[104] TŞS, 1919 / 82a.

[105] TŞS, 1897 / 75a-b.

[106] Gologlu, a.g.e., 59. Rus Kazaklarının Trabzon'a yapmış oldukları saldırılar sonucunda Fatih Sultan Mehmed Han Camii de harap olmuş, burada vazife gören imam, hatip ve müezzin başka mahallere görev yapmak üzere gönderilmişlerdi. Bkz:TŞS, 1900 / 114b, kayıt tarihi, 21 Ramazan 1048 / 26 Ocak 1639. XVII. yüzyılda Kazak eşkıyasının Güney Karadeniz kıyılarına olan saldırılarıyla ilgili olarak Bkz:Ostapchuk, Victor, "Five Documents From the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea Against the Cossack", JTS, 11, Harvard University Press 1987.

[107] Jennings, Ronald C, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon", JESHO, XXXIII, Lieden 1990, 317.

[108] Sümer, a.g.e., 242.

[109] TŞS, 1897 / 75a-b.

örneklerini göreceğimiz gibi, Allah'ın yeryüzündeki temsilcileri olarak kabul edilen Osmanlı padişahlarının[110], kendi adalet anlayışlarına göre yetiştirdikleri "kullarının" dahi devletin içine düştüğü zayıf durumlarda kendi menfaatleri doğrultusunda hareket edip Trabzon halkından pek geri kalmadıkları da bilinmektedir.

Erzurum Valisi İsmail Paşa'ya yazılan 1733 yılına ait bir ferman sureti, Cepni eşkıyasının bastırılması için devletin göstermiş olduğu uğraşı gözler önüne sermektedir[111]. Olayın gelişimi şu şekildedir;İstanbul'dan tayin edilen mütesellim Mürteza Trabzon ve çevresindeki Çepni eşkıyasının nizamı için görevlendirilir. Mürteza'ya yardımcı olmak üzere Trabzon'un eşkıyalıkla meşhur bazı aileleri bu iş için görevlendirilir. Bunlar eski Sekbanbaşı Abdurrahman ve vilayet âyânından Boladoğlu Mustafa ve diğer Yüzbin Mustafa'dan oluşmaktaydı. Mütesellim ve çevresindeki ileri gelenler, Trabzon'dan 300 kişiyi de yanlarına alarak batıya doğru Platana'ya (Akçaabat nahiyesinin merkezi) gelirler, buradan Akçaabat nahiyesi sakinlerinden eşkıyalıkla meşhur Kazancızâde Hüseyin oğlu Mehmet ve Hortolos oğlu Hüseyin ile Yoros nahiyesinden, daha sonra kendilerinden bahsedilecek olan Sakaoğulları'ndan Mehmet oğlu Bayraktar'ı ve 1.000'den fazla tüfeng-endazı yani tüfekli adamı alarak güya Cepni eşkıyasını temizlemek üzere Akçaabat'tan batıya doğru yola koyulurlar. Ancak, bu esnada 1.000'den fazla eşkıya Sekbanbaşı ile ittifak ederek Çepni eşkıyasını temizlemek yerine mütesellimi öldürmeye karar verirler. Nihayetinde, yalnız kalan mütesellim Çepni eşkıyasını bastıramadan Trabzon'a geri dönmek zorunda kalır. Ancak, mütesellimi öldürmeyi adamlarının da cesaretlendirmesiyle kafalarına koyan adı geçen vilayet âyânları mütesellimi takip ederler. Trabzon'a geldiklerinde adı geçen Boladoğlu, şehirden 200 kişiyi de yanına alır. Eski Sekbanbaşı Abdurrahman, Trabzon yeniçeri zabitini yaralayarak hapseder ve "bundan böyle zabit benim" diyerek Trabzon'da eşkıya zümresini de yanına toplayıp mütesellim kapısında mevcut bulunan Levendâtı dahi perişan ettikten sonra Akçaabat ve Yoros nahiyesi eşkıyasından 600 miktarı eşkıyayı, cemiyetlerine istihkâm olarak Trabzon'a yanına getirtir. Ve daha sonra, mütesellim Mürteza kale dışında olan kendi evinden Trabzon Beylerbeyilerinin oturduğu "Beylik Sarayı"na giderken, Boladoğlu'nun bir adamı ve Sekbanbaşı'nın bir adamı pusuda oldukları yerlerinden çıkıp harp aletleriyle mütesellimin üzerine hücum ederek kendisini yaralarlar. Sekbanbaşı'nın evine götürülen Trabzon mütesellimi çoktan ölmüştür bile. Durum üzerine, mütesellimi öldürenleri yakalamak üzere

---

[110] İnalcık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğunda İslam", Osmanlı Ansiklopedisi, 4, İstanbul 1995, 267.

[111] TŞS, 1897 / 75a-b, kayıt tarihi, evâsıt-ı Safer 1146 / Temmuz ayı ortaları 1733.

İstanbul'dan Dergâh-ı yeniçeri ocağından Mehmet mübaşir tayin olunur ve Sekbanbaşı Abdurrahman yakalanarak hapsedilir, geri kalan eşkıyanın da yakalanmasına özen gösterilmesi kendisine vurgulanır[112]. Bu olay, bölgedeki âyân ve eşkıyanın devlet görevlilerine karşı olan birlikteliğini ve güçlerini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca bu kayıt, valilerin olmadığı zamanlarda şehri idare eden mütesellimlerin kapılarında besledikleri ve faaliyetleri ile şehir eşkıyasından pek geri kalmayan levendâtın varlığına da işaret etmektedir. Aynı şekilde adı geçen kayıtta, bölgedeki eşkıyaların birbirleriyle olan ittifakları dikkat çekmektedir. Başka bir kayıtta ise, Giresun ve havalilerinde olan Çepni eşkıyasının ehl-i fesat ile yekdil oldukları, halka her türlü kötülükte bulundukları, adı geçen eşkıyanın yakalanarak cezalarının verilmesi ve geri kalanların esas vatanları olan Görele'ye iskân ettirilmeleri, Gümüşhâne taraflarına firar eden eşkıyaların kabul edilmeyip yakalanmaları ve asıl vatanları olan Görele'ye yerleştirilmeleri istenmekteydi (1733)[113].

Çepni eşkıyasının zulümlerinden dolayı bölgede yaşayan Çepni halkı yerlerini terk ederek bölgedeki bazı şehir ve kasabalara göç etmek zorunda kalmaktaydılar. 1733 yılına ait bir kayıtta, "Cepni tayfası eskiden beri Görele kazasında ikamet etmekte iken 'adem-i emniyetleri yani emniyetsizlikleri nedeniyle yerlerinden ayrılarak birkaç seneden beri etraftaki kasaba ve kazalara perakende ve perişan oldukları..." ifade edilmektedir[114]. Adı geçen kayıttan anlaşıldığı gibi Çepni tayfasının asıl vatanlarını terk etmesi güvensizlikleri nedeniyleydi. Yukarıda ele alınan üç farklı arşiv kaydından hareketle, Görele ve çevresindeki halkın dirlik ve düzenliğinin bozulmasının yaklaşık 1730'lu yıllarda had safhaya ulaştığı anlaşılmaktadır[115].

Goloğlu, bu yıllarda Trabzon ve çevresinde ortaya çıkan eşkıya faaliyetlerini

---

[112] Bu olayla ilgili olarak yapılan araştırma sonucunda, mütesellimin öldürülmesinde yer alan eşkıyanın Trabzon'un hemen hemen tüm ileri gelenlerinden oluştuğu görülmektedir. Adı geçen olayda yer alan ve merkezî hükümet tarafından âsî olarak kabul edilen Trabzon ileri gelenleri şunlardı:Sekbanbaşı Abdurrahman, Boladoğlu Mustafa, Yüzbin diğer Mustafa, Ters Ali, Genç Osman, Karaalioğlu Osman, Mirzaoğulları, Çarıkçıoğlu Ahmet, Bünyadoğlu İsmail, Girgirzâde Mehmet, Bedesten Ağası Ömer (Ömer, 1726 yılında Trabzon iskelesi gümrük mukataasını mültezim olarak işletmiştir. Bkz:Tablo IX), Ancakara Mehmet, Nasuhzâde Kahveci Seyit Ali, Mehmet Odabaşı, Alemdar Ahmet, eimme ve ulemadan Ortahisar imamı Ahmet ve hatibi Mehmet ve Bülbül İmam Mahmut, Çarşı imamı Eyüp, Şeyh (...) Hasan, Mürtezi Efendi demekle bilinen kimseler, Akçaabat ve Yoros taraflarından Kazancıoğlu Mehmet, Hortolosoğlu Hüseyin ve Mehmet, Sakaoğlu Bayraktar, Külenkoğulları Osman, Hacısalihoğlu Mehmet, Hacı Hasanoğlu, Seldakoğlu Mahmut, Hacı Mehmetoğlu İbrahim ve Küçük Hasan. Bkz:TŞS, 1897 / 75a-b.

[113] TŞS, 1897 / 76a ve Harita III.

[114] TŞS, 1897 / 71b, kayıt tarihi, Cemaziyelûlâ 1146 / Ekim ayı 1733.

[115] Trabzon Kadı Kayıtlarında, XVIII. yüzyılda, Görele ve çevresinde eşkıyalık hareketlerinin başlamasıyla ilgili olarak tespit edilebilen en eski kayıt, evâsıt-ı Rebiülevvel 1119 / Haziran ayı ortaları 1707 tarihlidir.

Laz-Çepni çekişmesi olarak değerlendirmektedir. Gologlu'na göre, "Lazlarla Çepniler[116] arasındaki geçimsizlik oldukça eski idi. Gerek Çepni ve gerekse Laz ağaları bölgelerinde bağımsız gibi yaşarlardı. Onlardan yana olanlar da ağalarından başka devlet adamı ve ağa konaklarından başka hükümet dairesi tanımazlardı. Derebeylerin özel askerî birlikleri dahi vardı. Meselâ Tirebolu'daki bir derebeyi, silahlı adamlarını Trabzon hükümetinin gözü önünde şehirden geçirip Rize'de Tuzcuoğlu ya da Lazistan'da Pansaoğlu ailelerine karşı savaşa götürürdü. Ve ağaların hükümet gözündeki değerleri, bu çatışmalardaki başarı derecelerine göre idi. Gücünü ispatlayan ağayı, hükümet de kendine kazandırmak ister ve ona Meselâ 'kapıcıbaşılık' gibi rütbe ve görevler verirdi"[117]. Goloğlu'nun, eşkıyanın sindirilmesi için devletin takınmış olduğu tavrı, yani eşkıyayı birbirine kırdırarak geriye kalanlar ile pazarlık yapma hususu ile ilgili yapmış olduğu tespiti yerindedir. Çünkü, gerek Celaliler ve gerekse eşkıyalar üzerine yapılan son çalışmalarda, devletin isyan halinde olan grupları tamamen ortadan kaldırmak yerine onlarla gerekirse pazarlıklara girişerek devlet sistemi içerisinde kendilerine bazı yöneticilikler veya arpalıklar vererek isyancıları sindirdiği ifade edilmektedir[118]. Ancak, Goloğlu'nun Trabzon ve çevresindeki isyan hareketlerini Laz-Çepni mücadelesi olarak yorumlaması gerçeğe pek uymamaktadır[119]. Çünkü, gerek daha önce bahsedilen ve gerekse daha sonra ele alınacak olan eşkıyalar arasında ırka veya dine dayalı bir birleşme ve birbirlerine veya devlete karşı planlı ve uzun süreli bir

---

[116] Mehmed Âşık, Evliya Çelebi ve Bryer'in eserlerinde Trabzon'un batısı Çepni, doğusu ise Laz veya Lezgi bölgeleri olarak gösterilmektedir. Bkz:Ak, a.g.m., 185., Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 49, 54 ve Bryer, Anthony, The Empire of Trebizond and the Pontos, London 1980 içerisinde "Trabzon Rum İmparatorluğu Ve Komşuları" ile ilgili harita.

[117] Goloğlu, a.g.e., 79.

[118] "Elitler devlete karşı isyan etmemişlerdir. Devlet tarafından yoğun bir şekilde manipüle edildikleri için kendi içlerinde yatay ve dikey rekabeti sürdürmüşlerdir. Aynı şekilde halk isyanları da görülmemiştir. Kırsal kesimlerde yayılan eşkıyalık ise devlet kuruluşunun ve savaşların bir yan ürünüydü ve devlet dokusu tarafından emilmişti. Devlet saflarında mevki peşinde koşma ve devletin iktidarını paylaşma geleneğinin güçlü olduğu yerlerde rekabet, merkezle bütünleşmeye yönelik, devletin gücünü pekiştiren muhafazakâr talepler şeklini alabilir...". Bkz:Barkey, Karen, Eşkıyalar ve Devlet, İstanbul 1999, 21. Griswold, a.g.e., 44-45. Faruk Sümer bölgedeki âyân hakkında şu bilgileri verir:"Devlet bu şahısları ilk önce eşkıya, mütegallibe ve derebeyi şeklinde tanımlamış, fakat bir şey yapamayacağını anlayınca da onları bölgenin meşru idarecileri olarak tanımak mecburiyetinde kalmıştır, bu kişilere 'âyân' unvanını vererek onları 'hanedan' yani 'aile' adlarıyla da anmıştır. Bu ailelerden inenler için kibarlık olsun diye oğul yerine 'zâde' ünvanını kullanmıştır". Bkz: Sümer, Faruk, Tirebolu Tarihi, İstanbul 1992, 103.

[119] Goloğlu, eserinde vermiş olduğu bilgilerin çoğunu, 1878 yılında basılan Şakir Şevket'in "Trabzon Tarihi" ne dayandırmaktadır. Bu kitap 1953 yılında Kemal Karadenizli tarafından "Trabzon Tarihi" ismiyle basılarak yayınlanmıştır. Goloğlu'nun alıntılar yapmış olduğu bu kitabın yazımında dipnot anlayışı hakim olmadığından Goloğlu'nun vermiş olduğu bilgilerin doğruluk derecesi tespit edilememektedir. Bkz:Karadenizli, Kemal, Trabzon Tarihi, Ankara 1954.

hareket, Osmanlı arşiv belgelerine göre söz konusu değildir.

Gologlu'na göre, 1738'de çeteleri temizlemesiyle meşhur Çeteci Abdullah Paşa Trabzon valiliğine atanmış ve Laz-Çepni mücadelesine el koyarak taraflar arasındaki silahlı çatışmayı bastırmıştı[120]. Ancak âyânların ve ağaların eşkıyalık hareketleri bitmek bilmediğinden 1751 yılında Trabzon valiliğine atanan Vidin kalesi muhafızı Hekimoğlu Ali Paşa birbirleriyle mücadele halinde olan derebeyleri egemenliği altına alarak bastırmış ve ilçeler halkını birbirlerine kefil yapılarak Trabzon'un asayişi sağlamıştı[121]. 1757 yılında Trabzon'da eşkıya yine başkaldırmıştı. Başkaldıranları bastırmak üzere bölgeyi iyi tanıyan Canikli Süleyman Paşa Trabzon valiliğine atanmış (1758), Süleyman Paşa'nın gayretleriyle Trabzon ve çevresindeki isyanlar geçici de olsa bastırılmıştı"[122].

Trabzon'un batısındaki halkın güvenliğini tehlikeye atarak göç etmelerine neden olan bölgedeki irili ufaklı âyân ve eşkıya idi. Bir başka ahkâm kaydı bölgedeki eşkıyanın acımasızlığını ve halkın karşı karşıya kaldığı durumu gözler önüne sermektedir (1767):"Yavebolu nâm-ı diğer Görele"[123] kazası sakinlerinden eşkıyalıkla bilinen ve haklarında birçok kez ferman yazılan Emanetoğulları Memiş, Hüseyin ve Ahmet, Dede Mehmet oğlu Hüseyin ve Resul, Uzunoğulları Halil ve Mustafa isimli eşkıyalar birbirleriyle yekdil ve yekcihet olup 180 senesinde (1766) 300 miktarı haşarat ile gece halinde Tüysüz Mehmet Ağa'nın konağını basarak 30 keselik (yaklaşık 15.000 kuruş) malını tamamen yağma ederler. Bununla da yetinmeyen eşkıyalar Mehmet Ağa'nın kadınları ve çocuklarının üzerlerinden elbiselerini çıkararak dışarı bırakırlar ve konaklarını zapt ederler. Eşkıyaların yaptıkları bunlarla sınırlı kalmayıp Beyli isimli köyde, derebeyliğe duymuş oldukları ilgiden olsa gerek, taştan kule misali bir bina yaparlar. Bu binada ikamet etmeye başlayan eşkıyalar faaliyetlerine devam ederek Daylu/Dayulu ve Arakoz isimli köyleri basarak sekiz nefer fukarayı kapıları önünde katlederler. Eşkıyalar, kırktan fazla fukaranın evini yakarak gerek nakit gerekse mal olarak 15 keselik (yaklaşık 7.500 kuruş) mallarını yağma ve zapt ederler. Adı geçen eşkıyaların köylere olan bu şekildeki baskınları beş aydan daha fazla bir müddet devam etmiş olup bu karışıklıklar esnasında bir köyden diğer köye halkın ulaşması

---

[120] Gologlu, a.g.e., 79.
[121] Gologlu, a.g.e., 81. Evâsıt-ı Rebiülevvel 1119 / Haziran ayı ortaları 1707 yılına ait bir vesikaya göre, isyanların görüldüğü Görele çevresinde devlet, isyanların üzerlerine gittiğinde halk "bundan sonra emr-i şerîfe itaat etmeyip isyanımız zuhur eder ise Matbah-ı Âmire'ye senede 88 kese akçe (yaklaşık 44.000 kuruş) taahhüd ederiz" demelerine rağmen yine eşkıyalık hareketlerine devam etmişlerdir. Bkz:TŞS, 1870 / 101a.
[122] Gologlu, a.g.e., 83.
[123] Yavebolu, Günümüzde Giresun'un sahilde yer alan Görele ilçesidir.

mümkün olmamıştı[124]. Giresun ve Keşap kazası ahalilerinin arzları sonucunda Trabzon valisi ve Giresun kadısına yazılan 1794 yılına ait hüküm suretinde, eşkıyaların kale kuşatacak kadar işi azıttıklarını göstermektedir;Laz Hüseyinoğulları demekle bilinen eşkıyalar, Tirebolu âyânı Süleyman Ağa'nın tahrik ve desteğiyle 40 günden daha fazla bir müddet Giresun kalesini muhasara altına alırlar ve Giresun civarında olan kasaba ve köylerin din adamları ve reâyâsına, adam öldürmek gibi akla gelmeyecek zulümlerde bulunurlar. Bu durum karşısında devlet, ahali ve reâyâ fukarasına vesair bir ferde "zulm ü te'addî" olunduğuna rızası olmadığını, eşkıyanın men ve def edilmesi gerektiğini Trabzon valisine tembihlemek zorunda kalmıştı[125].

XVIII. yüzyılda Giresun ve çevresinde terör estiren ve bu işi babadan oğula götürerek etkinliğini herkese kabul ettiren diğer bir eşkıya ailesi "Dizdaroğulları'dır". Diğer pek çok eşkıya gibi Giresun ve çevresinin ileri gelenlerinden olan Dizdaroğulları, lakaplarından anlaşılacağı üzere çeşitli devlet görevlerinde bulunarak elde etmiş oldukları kariyerlerini eşkıyalık yaparak kullanma yoluna gitmişlerdi. Hükümet, Giresun'daki Dizdaroğulları eşkıyasından halkı kurtarmak için Trabzon Eyâleti kendisine tevcih edilen Seyyid Numan Paşa'ya emir göndermişti. Numan Paşa'ya yardım etmek üzere ise Trabzon ağaları vesair derebeyleri ile Canik Muhassılı Hacı Ali Bey görevlendirilmişti. Durumu öğrenen Dizdaroğlu Arif, Ali ve Abdullah 1.000 kadar eşkıyayı çevresine toplayarak Giresun kalesine kapanmıştı. Kaleye, Giresun kadısını da alan eşkıyalar kadıya zulümden geri kalmamışlardı[126]. Numan Paşa, korunmuş ve yüksek bir konumda olan Giresun kalesindeki eşkıyayı kolay kolay ortadan kaldıramayacağını bildiği için kaleyi top ateşine tutmuştu. Kalede sıkışıp kalan Dizdaroğulları, Trabzon'da oturan derebeylerden Kuğu İbrahim ve diğer Trabzon ağalarının yardımlarıyla, gece vakti, kaçma imkânı elde etmiş ve Giresun kalesi ise Canikli Ali Bey tarafından daha sonra ele geçirilmişti[127].

Gerek bu isyan hareketinde gerekse daha önce kendisinden bahsedilen Sekbanbaşı Abdurrahman'ın Trabzon mütesellimini diğer Trabzon ağalarıyla bertaraf etme hadisesinde, devlet görevlilerine karşı Giresun ve Trabzon'daki âyân ve eşkıyanın birlikteliği dikkate değerdir. Neticede, her iki olayda Goloğlu'nun ifadesiyle "Trabzon'daki eşkıyaların devlete karşı olmadıkları sadece birbirlerine karşı oldukları" ifadesinin doğru olmadığı görülmektedir.

---

[124] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Trabzon Ahkâm Defterleri, no 2, sayfa 107, kayıt 1, bundan sonra bu defterler BOA.TAD, 2 / 107-1 şeklinde yazılarak kullanılacaktır.
[125] BOA.TAD, 2 / 361-1, kayıt tarihi, evâhir-i Zilkade 1208 / Haziran ayı sonları 1794.
[126] BOA.Cevd-Dahiliye, 12142'den naklen İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Giresun...", 50.
[127] Güler, "XVIII. Yüzyılda Giresun...", 52.

Devlete ve halka yapmış oldukları kötülüklerin haddi hesabı olmayan Dizdaroğulları'nın Giresun ve çevresindeki devlet gelirleriyle yakından ilgilendikleri görülmektedir. Dizdaroğulları'ndan Abdullah'ın 6 Ocak 1758'den önce Giresun merkez ile gayriden 20.000 akçelik bir zeameti tasarruf ettiği anlaşılmaktadır. Ancak, eşkıyalığı sınır tanımayan bu sülalenin elinden adı geçen zeamet alınarak, Kırım Han'ı Giray Han'ın arz ve iltimasıyla Hüseyin Fetdazoğlu Ali'ye verilmişti. Bununla birlikte, Dizdaroğlu Abdullah adı geçen zeametin mahsul ve rüsûmunu toplamaya devam etmiştir. Dizdaroğlu Abdullah'ın bu tavırları karşısında devlet, Trabzon ve Giresun kadılarına emir göndererek Abdullah'ın müdahalesinin ortadan kaldırılmasını istemişti[128].

Trabzon ve çevresindeki eşkıyalık hareketleriyle ilgili kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Giresun ve çevresindeki eşkıyalık hareketlerinin XVIII. yüzyılın önemli bir kısmında Trabzon Eyaleti'ne bağlı diğer kaza ve sancaklara oranla daha fazla görülmesinin sebebi, bölgenin dağlık olmasıyla birlikte Tirebolu, Şebinkarahisâr ve Espiye'de var olan maden yataklarıyla birebir ilgiliydi. Zira Gümüşhâne, Espiye ve Şebinkarahisâr'dan elde edilen madenlerin Trabzon iskelesine olduğu gibi Espiye ve Giresun iskelelerine nakledilerek İstanbul'a ulaştırılmasından dolayı önemli miktarda sermayenin adı geçen iskeleler ve çevresinde toplanması bölgedeki eşkıyanın iştahını kabartmış olmalıdır. Gümüşhâne ve çevresindeki madenlerde eşkıyanın tecavüzde bulunduğu ve halka zarar verdiği arşiv kayıtlarına yansıyan bilgilerden anlaşılmaktadır; 1757 yılına ait bir kayda göre, Trabzon ve çevresinde, Gümüşhâne madenlerinin etraf ve havalisinde eşkıya tayfası yurt edinip memleket nizamına zarar vermekteydi. Bunun üzerine bölgedeki eşkıyanın bertaraf edilmesi için Canik muhassılı Süleyman Bey, eşkıyayı temizlemekle görevli Diyarbakır Valisi İbrahim Paşa'nın maiyetine memur kılınmıştı[129]. Benzer bir olay Gümüşhâne madenlerine bağlı Tirebolu'daki yedi maden ocağında gerçekleşmişti;Kethüdâoğlu denilen eşkıya, Görtenbâlâ[130] sakinlerinden Küpeci Süleyman ve kardeşi Ali isimli derebeyler ile Halil isimli kimseyi yanına alarak Tirebolu kazasını karışıklığa sürüklemişti. Aynı kişiler, adı geçen maden-i hümayun kömürcüleri ve baltacı amelesine engel olarak madenin çalıştırılmasını aksatmışlar ve 1.200 kuruş kıymetinde devlet malı madeni zimmetlerine geçirmişlerdi. Adı geçen eşkıyalardan zimmetlerine geçirdikleri devlet malı maden talep edildiğinde eşkıyalar emre itaat etmeyerek fesatlık çıkarmışlardı. Durum, devlet tarafından Trabzon Valisi

---

[128] Güler, "XVIII. Yüzyılda Giresun...", 54-55.
[129] BOA.Cevd-Darphane, 2068, kayıt tarihi, evâhir-i Şaban 1170 / Mayıs ayı başları 1757.
[130] Kürtünbâlâ olmalı.

Osman Paşa'ya bildirilerek bu tür isyanda bulunan ve madenin çalışmasını engelleyen eşkıyaların üstesinden gelinmesi emredilmişti[131].

Gümüşhâne madenlerinin bulunduğu bölgelerin engebeli ve ormanlık olması, maden ocaklarının birbirinden uzak olması eşkıyaların saldırılarını artırmalarına zemin hazırlamaktaydı. XVIII. yüzyılın ilk yarısında eşkıyalıkta bölgeyi etkisi altına almış olan, daha önce kendilerinden bahsedilen Çepni tayfası bölgedeki madenler ve çevresindeki ahaliye musallat olmuşlardı. Bu durum madenci tayfasının ve madenci mültezimlerinin madenleri terk etmelerine ve üretimin düşmesine neden olmaktaydı[132]. Giresun'a bağlı Espiye iskelesi, tüccarların çok kullandıkları bir iskele durumunda olup bu bölgede Gümüşhâne'de olduğu gibi bakır maden ocakları bulunmaktaydı[133]. Ancak, Espiye madenleri de Giresun ve çevresindeki eşkıyaların ilgi alanları arasında yer almaktaydı. Özellikle, Gümüşhâne ve Espiye madenlerinden İstanbul'a nakledilmek üzere iskelelere gelen devlet malı madenler burada eşkıya tarafından yağmalanmaktaydı; 1772 yılına ait bir vesikaya göre Espiye iskelesinde bulunan 1.218 külçe (yaklaşık 31 ton) devlete ait bakır eşkıya tarafından zapt edilerek çevre iskelelere götürülüp satılmıştı[134].

Daha önce kendilerinden bahsedilen Dizdaroğulları'nın bu bölgenin en önemli gelir kaynakları olan madenlerden uzak durması düşünülemezdi bile. 1762 yılına ait bir ahkâm kaydında, Şebinkarahisâr şaphânesinin eski emini olan Selim Südde-i sa'âdet'e arzuhal[135] sunarak, Dizdaroğulları'nın baskısından kurtulamadığını ve emaneten üzerinde olan şap ve avarız gibi gelirleri bir türlü toplayamadığını ifade etmekteydi[136];H 1173-74/M 1759-61 senelerinde Şebinkarahisâr şaphâne mukataası iltizamen Selim'in üzerinde iken Giresun sakinlerinden Dizdaroğulları Ali ve Abdi isimli kimseler yine adı geçen mîrî mukataaya bağlı beş Canik kazasının H 1173/M 1759-60 senesine ait tahsil ettikleri avarız akçesinden 762,5 kuruş zimmetlerinde oldukları halde İstanbul'a gönderilmek üzere Giresun iskelesine götürülen ve burada depolanan 500 İstanbuli

---

[131] BOA.Mühimme Defteri, 200, sene 1208-1209, sayfa 147, belge tarihi, evâil-i Cemaziyelevvel 1208 / Aralık ayı ortaları 1793 'ten naklen Güler, "XVIII. Yüzyılda Trabzon...", 342-343.

[132] Altunbay, a.g.m., 385.

[133] BOA.Cevd-Darphane, 190.

[134] BOA.Cevd-Darphane, 2996, kayıt tarihi, 20 Rebiülâhir 1186 / 21 Temmuz 1772'den naklen İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde Eşkıyalık Hareketleri", OA / JOS, XV, İstanbul 1995, 201.

[135] Arz-ı hal, bir dilek veya şikayet bildirmek üzere alttan üste yazılan ve bu günkü karşılığı dilekçe olan belge türüdür. Arzuhal genelde reâyâ ve askerî sınıfın şahsi dilekçeleri iken "arz"lar ise genelde devlet görevlilerinin resmi dilekçeleridir. Bkz:Kütükoğlu, Mübahat S., Osmanlı Belgelerinin Dili, İstanbul 1994, 303.

[136] BOA.TAD, 2 / 44-3, kayıt tarihi, evâil-i Cemâziyelâhir 1176 / Aralık ayı sonları 1762.

kantar[137] (yaklaşık 28 ton) devlet malı şapını gereksiz yere mahzenden çıkararak çevredeki yerlerde istedikleri gibi satarlar ve İstanbul'a da devlete ait olan 40-50 kantar şap götürürler. Devlete ait şapların bir süre sonra Galata gümrüğünde olduğu tespit edildikten sonra kendilerinden devlete ait olan 500 kantar şap talep edildiğinde "Giresun iskelesinde depolanan devlet malı şap 500 kantar değil 100 kantardı" diyerek ancak 100 kantarı ikrar etmelerinden dolayı Selim'e 1.000 kuruşluk bir borç senedi verirler ve 400 kantar devlete ait şapı ise sattıklarını inkâr ederler. Bunun haricinde, yine aynı mukataaya bağlı Pazarsuyu ve Akköy kazalarının H 1174/M 1760-61 senesine ait olan ve eskiden beri alınan "mâl-ı maktû'ları" yani avarız malları olan 1.502,5 kuruşun tahsiline yine Selim tarafından gönderilen tahsildar Dizdaroğulları tarafından kovulur ve avarız vergisi Dizdaroğulları tarafından toplanır. Neticede, Dizdaroğulları'nın şaphâne mültezimi Selim'in gelirlerinden zorla 7.325 kuruşu zimmetlerine geçirdikleri anlaşılmaktadır. İlgili kayıtta, Dizdaroğulları'nın toplam 7.325 kuruştan oluşan borçlarından 3.325 kuruşu Selim'e vereceklerine dair söz verdikleri kayıtlıdır. Ancak, bir türlü başı dertten kurtulmayan mültezim Selim'in elinden bu defa da Şebinkarahisâr şaphâne mukataası devlet tarafından alınarak azledildiğinden dolayı durumu fırsat bilen Dizdaroğulları ise daha önce söz verdikleri 3.325 kuruşu vermekten kaçınırlar. Durum üzerine Giresun, Trabzon eyaletinden olması hasebiyle adı geçenlerin Trabzon mahkemesine çıkarılmasına ve gerek deftere göre ve gerekse borç senetlerine göre zimmetlerinde olan devlete ait malın yani 7.325 kuruşun tahsil edilmesi Trabzon valisi ve Trabzon kadısına emredilir[138].

Giresun ve çevresindeki kargaşalık olayları benzer şekilde, daha sınırlı olmakla beraber Ordu ili ve çevresinde ortaya çıkmakta, mal ve can kaybına yol açmaktaydı. XVIII. yüzyılda Trabzon vilayetine bağlı kaza ve sancaklar içerisinde eşkıyalıkla ilgili olaylara ait en eski kayıtlar Giresun ve Ordu kazalarına aittir. Bu olaylardan birinde, Bayramlu kazası (Ordu) kadısının arzına karşılık devlet tarafından Trabzon vilayetinde olan 79 cemaatin ve yeniçeri serdarlarının umumen neferatıyla Bayramlu ve çevresindeki eşkıyaları temizlemekle görevlendirildikleri görülmektedir. Eşkıyalıklarının misali ve sonu olmayan ve bir türlü ele geçirilemeyen eşkıyaların her ne suretle olursa olsun yakalanıp İstanbul'a sevk edilmesi ile ilgili olan olay şöyle gelişir;Bayramlu kazasına bağlı Boşça Ali isimli köyden Hacıoğlu Ali, Akpiker köyünden Hançerli

[137] Osmanlıda standart olarak 1 kantar 44 okka 56.449 kg. idi.
[138] BOA.TAD, 2 / 44-3. Şebinkarahisâr madenlerine hakim olmaya çalışan Dizdaroğulları, aynı yıllarda Espiye madenlerinin işleyişini kolaylaştırmak ve bölgedeki madenleri Çepni eşkıyasından korumakla görevliydiler. Bkz:Güler, "XVIII. Yüzyılda Trabzon...", 341.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Mehmet, Şayıh köyünden Çarşıoğlu Mehmet, Karaşitli'den Kara Hüseyin, Topçuoğlu Ali, Tartiloğulları İbrahim ve Mehmet, Dervişoğlu Mehmet, Ordu'dan Halil ve Nasuh ile birçok şakiler, 300 miktarı tüfeng-endaz eşkıya ile yekdil olurlar. Yanlarında olan savaş aletleriyle Bayramlu çarşısında tüccarın emvalini ve erzakını yağma ederler, gelip geçen yolcuların yollarına çıkarak eşkıyalık yaparlar, gece vakti bağırıp çağırırlar ve nicelerinin dahi çocuklarını ve bekar kızlarını alarak kendi istediklerine verirler[139]. Her ne kadar bu olaya neden olan eşkıyanın yakalanıp yakalanmadığı bilinmese dahi, daha sonra ele alınan eşkıyalıkla ilgili kayıtlarda aynı kişilere tekrar rast gelinmemesinden dolayı devletin bu hadiseyi bir şekilde sonuçlandırdığı anlaşılmaktadır.

Trabzon'un batısında yer alan bölgelerde faaliyet gösteren eşkıyaların halka ve devlet mallarına zarar verecek derecede bölgeyi denetim altında tutmaları ve rahat hareket etmelerinin temelinde devlet sisteminin (ve bir ölçüde timar sisteminin) bozulmasının yattığı 1706 yılına ait kadı kaydından anlaşılmaktadır. Trabzon kadısı, mütesellimi ve ağa vekiline gönderilen fermanda timarlı sipahilerin ve yeniçeri tayfasının bölgedeki etkinliklerinin tükendiği açıkça görülmektedir;adı geçen kayda göre, Görele ve Tirebolu kazalarında bulunan eşkıya liderleri ve benzeri fesat ehlinin haklarından gelinip cemiyetleri perişan edilmişken, bölgeye gelmesi gereken zeamet ve timar erbabı ile Dergâh-ı Âlî yeniçeri zabitleri daha önce gönderilmiş olan fermana[140] itaat etmeyerek görev yerlerine gelmemişlerdi. Bunun üzerine, Mehmet Çavuş vasıtasıyla buyuruldu[141] gönderilmiş ancak, adı geçenler emre itaat etmediklerinden Görele ve Tirebolu'da tekrar eşkıya türemişti. Durum üzerine, devlet idarecileri tarafından tekrar/mükerrer buyuruldu yazılır ve buyuruldu ulaştığında adı geçen bölgelerde yer alan köy ve nahiyelerde olan zeamet ve timar sahipleriyle cümle askerî tayfasının ferman gereğince eşkıyayı dağıtması ve serserileri ortadan kaldırması istenir. Aynı ferman suretinde, bu emre dahi itaat etmeyip, adı geçen zeamet ve timar sahiplerinin bayrakları altında bulunmayıp yani kendilerine tahsis edilen topraklarda ikamet etmeyerek Trabzon'da bulunanların kadı ve mütesellim nezaretinde kal'abend

---

[139] TŞS, 1870 / 100a, kayıt tarihi, evâsıt-ı Safer 1119 / Mayıs ayı ortaları 1707.

[140] Dîvân-ı Hümâyûn veya Paşakapısı'ndaki dîvânlarda alınan kararlara uygun olacak yazılı ve tuğra bulunan padişah emirlerine "Ferman" denilmekteydi. Padişah tuğrası taşıyan ferman, emir, hüküm, berat, nâme, mülknâme, sınırnâme ve ahidnâme gibi belgelerle bizzat hattı bulunan belgeler "Ferman" grubuna girmekteydi. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı Belgelerinin...", 99.

[141] Sadrazam, vezir, defterdar, kazasker, beylerbeyi gibi yüksek rütbeli vazifelilerin kendilerinden aşağı mevkilerde bulunanlara gönderdikleri emirlere "buyuruldu" denmekteydi. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı Belgelerinin...", 197.

olunmaları/hapsedilmeleri emredilmekteydi[142]. İlgili kadı kaydından anlaşıldığı kadarıyla, özellikle XVII. yüzyılda devlet tarafından yeniçeriler karşısında ikinci plana atılan timarlı sipahiler, bölgedeki eşkıya ve âyân karşısında dahi güçlerini yitirince Trabzon'a gelerek muhtemelen ticaretle ve benzeri işlerle uğraşarak geçimlerini sağlamaya başlamışlardı.

Trabzon'un batısındaki kaza ve sancaklarda devam eden gasp, yağma, adam öldürme ve devlet malına zarar verme gibi hareketler Trabzon merkezinde ve Trabzon'un merkez nahiyelerinde dahi önemli boyutlara ulaşmıştı. Bazı kimseler, gece ve gündüzleri Trabzon sokaklarında sarhoş ve ayık olarak fütursuz hareketlerde bulunmakta, halkı rahatsız etmekteydiler[143]. Bazıları ise, halkı rahatsız etmekle yetinmeyip Trabzon kalesini basacak kadar başına buyruk hale gelmişlerdi[144].

Trabzon'un batısında yer alan Akçaabat ve çevresi verimli topraklarının sağladığı imkânlar ve eskiden beri önemli ticarî limanlara sahip olmasından olsa gerek XVIII. yüzyılın ortalarında eşkıyanın yatağı haline gelmişti. Bu bölgedeki köylerin önemli bir kısmı ile Liman-ı Kebir (Vakfıkebir), İskefiye (Çarşıbaşı), Akçakale ve Platana (Akçaabat nahiyesinin merkezi) iskelelerinin gelirleri Hatuniye vakfına aitti[145]. Hatuniye vakfı gelirlerine göz dikerek vakıf köylerinin ve çevre köy reâyâlarına zülüm edip bölgeyi yaşanmaz hale getiren Sakaoğulları sülalesinden[146] Sakaoğlu Mustafa'dır. Hatuniye vakfı köylerinde düzenin bozularak köylülerin perişan hale gelmesi ile ilgili eşkıyalık hareketlerinin arşiv belgelerinden tespit edilebildiği kadarıyla, Haziran-Temmuz 1750 tarihinden önce başladığı[147], bu tarihten 9 yıl sonra Sakaoğlu

---

[142] TŞS, 1869 / 136b-137a.

[143] TŞS, 1907 / 167b, kayıt arihi, 7 Zilkade 1155 / 3 Ocak 1743.

[144] Trabzon Valisi İbrahim Paşa ve Trabzon Kalesi Dizdarı Ali'ye gönderilen fermanın suretinde, Trabzon'un kaza ve nahiyelerinde firar üzere olan eşkıyanın Trabzon arazisine ulaşıp insanları katlederek mallarını yağmaladıkları ve her türlü kötülükleri yaptıktan sonra Trabzon'un dış kalesine hücum ederek dış kapıyı zapt ettikleri, asker ehli olanlar ise iç kaleye kadar girerek iç kalede bulunan cephâne ve benzeri devlet mallarını muhasara edip yağmaladıkları belirtilmekteydi. Bkz:TŞS, 1918 / 6b, kayıt tarihi, evâhir-i Cemaziyelûlâ 1163 / Nisan ayı sonları ile Mayıs ayının ilk günleri 1750.

[145] Bu vakıf, Trabzon Valisi Yavuz Sultan Selim'in annesi Ayşe Gülbahar Hatun adına oluşturulmuştur. Maçka, Akçaabat, Çarşıbaşı ve Vakfıkebir'deki bazı köy ve iskelelerin gelirleri bu vakfa gitmekteydi. Bkz:TŞS, 1878 / 13a., 1924 / 26b. Gologlu, a.g.e., 33-36, 41.

[146] Gologlu'na göre, Sakaoğulları Akçaabat'ın eski bir ailesidir ve Akçaabat âyânlığı uzun süre bu ailenin elinde kalmıştır. 1788'de İskefiye (Çarşıbaşı) âyânı olan Sakaoğlu Mehmet Ağa ve 1797'de Akçaabat âyânlığına seçilerek 1872'ye kadar âyânlığı devam ettiği bilinen Sakaoğlu Mahmut Ağa'dan sonra oğlu Mehmet Ağa âyân olmuştur. Uzun süre Trabzon milletvekilliği, bakanlık ve başbakanlık yapan Hasan Saka bu aileden olup Yunus Efendi'nin oğludur. Bkz:Gologlu, a.g.e., 99.

[147] TŞS, 1918 / 11a.

Mustafa'nın bu bölgede etkinliğini artırdığı[148] ve 1766 yılına kadar bölgeyi hakimiyeti altında tuttuğu görülmektedir[149].

Hatuniye vakfı köylerinde ortaya çıkan eşkıyalık hareketleriyle ilgili tespit edilen ilk vesika 1750 yılına aittir. Bu vesikada, Gönye ve Trabzon kalelerindeki cephânenin yazımına memur olan Sadrıazam'dan Mehmet Ağa'nın Trabzon iskelesinden "menzil kayığına" binip Gönye'ye giderken, Hatuniye vakfı köylerinde ve iskelelerinde olan derebeyleri yanlarına toplayan eşkıyaların Mehmet Ağa'nın üzerine hücum etmeleri anlatılmaktadır. Eşkıyalar, Mehmet Ağa'nın oğlu ve cariyesini ele geçirip, iki adamını öldürüp mallarını da yağmalamışlardı. Aynı kayıtta, adı geçen eşkıyaların Gümüşhâne taraflarına firar ettikleri Hatuniye mütevellisi ile Gümüşhâne emininin bunların yakalanmasına memur oldukları kayıtlıdır[150]. Bu kaydın yazımından birkaç hafta sonraya tarihli başka bir kadı kaydında, muhtemelen aynı eşkıya olmalı, Hatuniye vakfı köylerinden Kalenderoğlu ve Hüseyin ile Trabzon'un doğusundaki Sürmene eşkıyası olan Çolak Hasan ve bunların yanında toplanan birçok eşkıyanın, bölgeden gelip geçen kayıkları ve yolcuları rahatsız ettikleri, bunlarla yetinmeyip kendilerine devlet tarafından yapılan baskılar nedeniyle olsa gerek, daha dağlık ve ıssız olan Gümüşhâne madenlerine gelip yerleştikleri ve buradaki madenci reâyâsına zarar verdikleri kayıtlıdır. Aynı vesikada, firar eden eşkıyanın madenlere yerleşmelerine devletin rızası olmadığı Gümüşhâne maden eminine bildirilmekteydi[151].

Sakaoğlu Mustafa'nın Hatuniye vakfı köyleri ve diğer köylerdeki faaliyetlerinden bahseden ilk vesika 1759 yılına aittir. İskefiye köyü[152] sakinlerinden Sakalu Mustafa, yanına topladığı 500-600 miktarı tüfeng-endaz eşkıya ile Akçaabat ve Yomra kazalarındaki Hatuniye vakfı köylerini ve diğer köyleri basarak köylülerin 100'er 200'er kuruşlarını alır ve bazı köylüleri dahi, muhtemelen kendilerine direnenleri öldürür ve vakfa ait 15 miktarı köyü yağmalar[153]. Bu olaydan üç yıl sonrasına ait olan bir kayıtta[154] Sakaoğlu Mustafa'nın eşkıyalıkta bayağı mesafe aldığı ve devletin almış olduğu tüm önlemlere rağmen Sakaoğlu'nun bir türlü ele geçirilemediği kayıtlıdır;Sarı Süleyman, Kalcıoğlu Ömer ve " 'abd-i memlûki" yani kölesi olan Derviş İsmail isimli eşkıyaları da

---

[148] TŞS, 1924 / 26b.
[149] BOA.TAD, 2 / 70-2.
[150] TŞS, 1918 / 11b, kayıt tarihi, evâhir-i Receb 1163 / Haziran-Temmuz 1750.
[151] TŞS, 1918 / 11a, kayıt tarihi, evâil-i Şaban 1163 / Temmuz ayı ortaları 1750.
[152] "İskefiye Karyesi" başka bir kayıtta "İskele Karyesi" olarak geçmektedir. Bkz:BOA.TAD, 2 / 28-2. Günümüzde Akçaabat ile Vakfıkebir ilçeleri arasında yer alan bu sahil yerleşiminin ismi "Çarşıbaşı" dır.
[153] TŞS, 1924 / 26b, kayıt tarihi, evâsıt-ı Zilhicce 1172 / Ağustos ayı ortaları 1759.
[154] BOA.TAD, 2 / 64-1.

yanına alan Mustafa, 400 kadar tüfekli eşkıya ile 16 köyü yağmalar, halkın bir kısmını öldürür ve vakfa ait olan halkın öşürlerini toplar. Sakaoğlu bunlarla da yetinmeyip, Pazarkapısı Camii[155] vaizi Mehmet Efendi'yi alenen öldürerek 20 keseden (yaklaşık 10.000 kuruş) daha fazla akçesini alıp mal, eşya ve kitaplarını da yağmalar[156]. Eşkıyalığa iyice ısınan Sakaoğlu Mustafa, bu defa da vakfa ait altı köyde yer alan 400 haneyi yağmalar. Daha önce öldürdüğü Pazarkapı Camii vaizinin akrabalarını da içeren 20 kişiyi "siz benden şikayet eylediniz" diyerek zulüm edip katleder ve bu kişilerin çoluk çocuklarını da başka bölgelere sürerek perişan eder. Sakaoğlu Mustafa'nın zulmünün benzeri ve nihayeti olmadığından Trabzon valisi ve kadısına ferman yazılarak, eşkıyalığı zahir olan Mustafa'nın bir an önce tutuklanarak mahkeme edilmesi ve fukaranın haklarının teslim edilmesi önemle vurgulanır[157].

Trabzon ve çevresindeki devlet, vakıf ve halk gelirlerini ele geçirmek için eşkıyalığı sınır tanımayan Sakaoğlu, benzer şekilde denizlerdeki ticarî hayattan da uzak durmamıştı. Batum ve Gönye tüccarlarından Hacı Ömer, Ali Reis, Abdullah, Hacı Mustafa ve Hacı Kara Ahmet isimli kimseler Batum ve Gönye'den hareket ederek İstanbul'a gemileriyle beraber mal götürmekteydiler. Ancak, ansızın çıkan fırtına yüzünden Giresun açıklarındaki Giresun Adası'na[158] demirlemek zorunda kalmışlardı. Şüphesiz, Sakaoğlu'nun bu bölgedeki faaliyetlerinden habersiz olduklarını tahmin ettiğimiz tüccarlar fırtına dinince tekrar yollarına devam etmeyi ummaktaydılar. Ancak bu böyle olmadı;Sakaoğlu Mustafa, yanındaki diğer eşkıya başları olan oğlu İsmail, Yeni Serdaroğlu[159] Hasan ve Hacı Hasan oğlu Mustafa ile birlikte üç kayık asker ile

---

[155] Başka bir kayıtta bu caminin ismi, "Eskihisâr Camii" diye geçmektedir. Vakıf köyleri haricinde Sakaoğlu Mustafa'nın Trabzon'un merkez mahallelerine de saldırarak Faros, İmaret, Soti ve Ayo Sofya gibi mahallelerde olan ahalinin evlerini yağmaladığı kayıtlıdır. Bkz: BOA.TAD, 2 / 64-1.

[156] Sakaoğlu Mustafa'nın bu eşkıyalıkları karşısında, Hatuniye vakfı köylerinden olan Akçaabat kazasına bağlı Mecure (günümüzde, yöre halkı bu köyü Muzura diye adlandırmaktadır) isimli köyün ulemâ, sulehâ, eimme, hutebâ, sâdât-ı kirâm, reâyâ ve berâyâsı huzura çıkarak durumu bildirmeleri ve vakıf mütevellisinin yapmış olduğu arz neticesinde Trabzon valisine bu hadiseyi halletmek üzere ferman yazılmıştı. Bkz:BOA.TAD, 2 / 28-2 ve BOA.TAD, 2 / 64-1, kayıt tarihi, 9 Zilkade 1175 / 1 Haziran 1762.

[157] BOA.TAD, 2 / 64-1, kayıt tarihi, evâhir-i Zilhicce 1177 / Haziran ayı sonları 1764.

[158] Karadeniz'in tek adası olan Giresun adasının eski ismi seyyahlar tarafından "Aretias" olarak söylenmişti. Evliya Çelebi ada için, Kazakların adaya şaykalarını saklayıp karadan asker dökerek şehirden para aldıklarını ve şehri ateşe verdiklerini ifade eder. Ada, sahile 3 mil uzaklıkta ve 3 mil çevreli bir alan olup, üzerinde bir manastır ile bir kilisenin yıkıntıları XIX. yüzyılın ilk yıllarında mevcuttu. Bkz:Karaman, Oktay, "Seyahatnâmelerde Giresun", Giresun Tarihi Sempozyumu (24-25 Mayıs 1996), İstanbul 1997, 166.

[159] Burada ismi geçen Serdaroğlu Hasan'ın 1850'de ölen ve Serdarzâdeler diye tanınan Akçaabat âyânı Mustafa Ağa ile aynı aileden olup olmadığını bilemiyoruz. XIX. yüzyılda Serdaroğulları ailesi hakkında daha geniş bilgi için Bkz:Goloğlu, a.g.e., 104.

tüccarlar ve gemilerine saldırarak emvâl ü eşyâlarını yağmaladıktan sonra 12.500 kuruşluk nakit altınlarını da gasp ederler. Durum üzerine devlet, Trabzon valisine emr-i şerîf yazarak mağdurların haklarının geri verilmesi için eşkıyanın yakalanıp mahkeme edilmesini ister. Ancak aynı kayıttan, Sakaoğlu'nun üç Trabzon valisi eskitmesine rağmen yakalanması ve yargılanmasının bir türlü mümkün olmadığı anlaşılmaktadır[160]. 1764 yılından itibaren arşiv kayıtlarında Sakaoğlu Mustafa'nın ismi bir daha geçmemektedir. Muhtemelen ya eceliyle ölmüştür ya da devlet, *Sakaoğlu meselesini*, XIX. yüzyıl başlarındaki Tuzcuoğulları isyanında olduğu gibi eşkıyaları birbirine kırdırma prensibinden yola çıkarak halletmiş olmalıdır[161]. Platana ve çevresinde eşkıyalıkla meşhur tanınmış ailelerden biri de Hacısalihoğulları'dır[162]. Trabzon'da eşkıyalığın doruğuna ulaştığı 1760'lı yıllar, Hacısalihoğlu Hasan'ı da bu olayların içine çekmiş olmalıydı. Trabzon valisine yazılan bir fermanın suretinde, Trabzon ve Gümüşhâne havalilerinde nice müddetten beri bazı derebeylerin ortaya çıktığı, Hacısalihoğlu Hasan'ın bazı sekbanları başına toplayarak Rize ve Of'taki derebeylere de "yekdil ve yekcihet olalım" diye haber gönderdiği ve bölgedeki gelirlerin toplanmasına engel olduğu, bundan dolayı Platana, Of ve Rize taraflarına bu sorunu halletmek üzere kethüda gönderildiği kayıtlıdır[163].

Trabzon'un diğer bir âyân ve eşkıya ailesi de Kalcıoğulları'dır[164]. Osmanlı kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Kalcıoğlu Ömer bu ailenin en eski eşkıyasıdır. Trabzon sakininden Şekerzâde Derviş Ali, Kalcızâde Ömer'in kendisine yapmış olduğu zulümden yaklaşık üç yıl sonra Rikâb-ı Hümâyûn'a arzuhal sunarak Kalcızâde Ömer'den şikayet eder. Derviş Ali'nin söylediğine göre Kalcızâde Ömer, Dimeli

---

[160] BOA.TAD, 2 / 68-3, kayıt tarihi, evâsıt-ı Safer 1178 / Ağustos ayı ortaları 1764.

[161] Aktepe, M. Münir, "Tuzcu Oğulları İsyanı", Tarih Dergisi, 5-6, İstanbul 1953, 21-52.

[162] Goloğlu'na göre Hacısalihoğulları, Tonya'nın Ahur köyünden Hacı Salih Ağa'nın ailesinden oluşan sülale olup Hacı Salih Ağa, Abdurrahman, Hasan ve Mustafa Ağa'ların babasıdır. Goloğlu, Hacısalihoğulları'nın yaklaşık olarak 1827'de asıl vatanları olan Tonya'dan Akçaabat'a geldiklerini yazar. Bkz:Goloğlu, a.g.e., 112, 234. Ancak, kendisinden bahsetmiş olduğumuz Hacısalihoğlu Hasan'ın daha 1762 gibi erken bir tarihte "Platana'da (Akçaabat Nahiyesi'nin merkezi) sakin olduğu Trabzon Kadı Defterinde kayıtlıdır. Bkz:TŞS, 1926 / 23a, kayıt tarihi, evâhir-i Zilkade 1175 / Haziran ayı ortaları 1762. Dolayısıyla, eski ve tanınmış bir aile olan Hacısalihoğulları'nın Tonya gibi ulaşım imkânlarının sınırlı olduğu bir köyde, (XVIII. yüzyılda Tonya, genelde Akçaabat'a, bazen de Gümüşhâne'ye bağlı bir köydür), yaşamak yerine aynı aileden bazılarının Akçaabat gibi deniz ve kara yollarıyla bağlantılı bir yerde yaşamaları akla daha uygun düşmektedir. Bkz:TŞS, 1868 / 11a.

[163] TŞS, 1926 / 23a.

[164] Goloğlu'na göre Kalcızâdeler, Trabzon'un şehirle Akçaabat arasında kalan bölgede oturan eski ve büyük bir ailesidir. Kalcızâde Ömer, Trabzon Eski Valisi Abdullah Paşa'ya vermiş olduğu destek nedeniyle Trabzon'un yeni valisi Görele'li Kuğuzâde Süleyman Paşa'nın emriyle başka bir eşkıya olan Rize âyânı Tuzcuoğlu Memiş Ağa tarafından 1791'de öldürülmüştü. Bkz:Goloğlu, a.g.e., 92.

Mehmet ve kardeşi İsmail, Yenicumalı Hacıoğlu ve Keskin demekle bilinen eşkıyalar yapmış oldukları zulümler neticesinde haklarında birçok emr-i şerîf yayınlanmasına rağmen bir türlü ele geçirilememişlerdi. Ancak, Kalcıoğlu Trabzon zabiti olmasından almış olduğu güçle adı geçen eşkıya ile yekdil olup fukaraya musallat olmuş ve 20 Nisan 1761'de kendisinin menziline girip 15.000 kuruştan daha fazla bir miktara baliğ olan emvâl ü eşyâsını yağmalayarak akraba ve yakınlarının evlerini de yakmıştır[165]. Aynı kayıtta, Doğu Karadeniz'deki eşkıyalık hareketlerinin boyutunu ortaya çıkaran önemli bilgiler bulmak mümkündür;Trabzon'un ser-eşkıyasından olan ve daha önce kendilerinden bahsedilen Dimeli Mehmet, kardeşi İsmail, Bozturur oğlu Osman, Küçük Hüseyin ve Hacı oğlu Hüseyin yanlarında olan 230 kişiyle Trabzon'a bir buçuk saat mesafede bir palanga[166] inşâ ederek burada yerleşip muharebe ederler. Bu durum karşısında Trabzon Eski Valisi Abdurrahman, kethüdasını bu eşkıya üzerine göndererek eşkıyalardan Küçük Hüseyin ile 25 kişiyi yakalayıp cezalarını verir ve eşkıyaların daha önce yapmış oldukları kuleyi yıkar. Fakat, diğer eşkıya başları ve yanındakiler kaçmayı başarırlar. Bunun haricinde aynı eşkıyaların halkı korkutarak ve zulüm ederek şehir içerisinde inşâ ettikleri menzilleri dahi halkın rica ve istekleri üzerine yıktırılır[167]. Özellikle, XVIII. yüzyılda 1723'te başlayıp aralıklarla devam eden ve 1746'da sona eren Osmanlı-İran savaşlarından ötürü, Trabzon yöneticileri para ve asker sıkıntısı çekip şehir âyânına ve ileri gelenlerine muhtaç olunca âyânlar daha da güçlenmiş olmalıdır. Bu kez eşkıyalık sevdasına kapılan Trabzon âyânının Şatıroğlu Mehmet Bey olduğu söylenir[168]. Ancak, Şatıroğulları'nın[169] gümrük eminliği, gümrük mültezimliği, avarız ve cizye tahsildarlığı ile Trabzon mutasarrıflığı yaptıkları bilinmekle birlikte[170] bu yüzyılda, daha önce örnekleri verilen türden devleti zor durumda bırakan bir isyan hareketi içerisinde yer aldıklarını gösteren her hangi bir olay söz konusu

---

[165] BOA.TAD, 2 / 70-2, kayıt tarihi, evâsıt-ı Rebiülevvel 1178 / Eylül ayı ortaları 1764. Bu hadisenin gerçekleştiği 1761 yılından yaklaşık bir yıl sonra Kalcızâde Ömer, daha önce eşkıyalıklarından defalarca bahsedilen Sakaoğlu Mustafa ile Hatuniye vakfı köylerine beraber saldırılar düzenlemişlerdi. Bkz:BOA.TAD, 2 / 28-2.

[166] Palanga, ağaç ve topraktan yapılmış ve hendek çevrilmiş hisarcık olarak bilinmekteydi. Bkz:Kâmûs-i Türkî, 347.

[167] BOA.TAD, 2 / 70-2.

[168] Goloğlu ve Özkaya, Şatıroğulları'nın isyan ettiklerinden bahsetmekteler, ancak her ikisi de bu ayaklanmanın ne zaman başladığı ve ne türde bir ayaklanma olduğu hakkında bilgi vermemektedirler. Goloğlu, a.g.e., 84;Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Trabzon...", 142.

[169] Şatıroğlu Mehmet'in XVIII. yüzyılda Trabzon'daki faaliyetleriyle ilgili kapsamlı bir çalışma olmamakla birlikte, Şatıroğlu Mehmet'in ticaretle ilgilendiği ve Trabzon mahkemesindeki borç alacak verecek davalarına şahit olarak sürekli katıldığı ile ilgili bilgi ve belgeler dördüncü bölümde yer almaktadır.

[170] Aygün, Necmettin, Trabzon Gümrüğü 1750-1800, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1997, 153.

değildir. Şatıroğulları'nın, Trabzon'da huzursuzluk çıkarmalarıyla ilgili tespit edilebilen tek olay 10 Mart 1743 tarihlidir. Trabzonlu Seyit Ahmet Reis'in Dîvân-ı Hümâyûn'a[171] sunduğu arzuhalinde, Şatıroğlu isimli kimsenin çocukları Ömer isimli kimse ile Ahmet, Mehmet ve İsmail birlikte kahve basarak oğlu Mehmet'i öldürdüklerinden dolayı Şatıroğlu Mehmet'in mahkemeye çıkarılmasını talep etmişti. Bunun üzerine Trabzon naibi ve yeniçeri ağasına yazılan emirde, adı geçenlerin katiller olduğu açık olduğundan Şatıroğlu Mehmet ve diğer eşkıyanın mahkemeye çıkarılarak yargılanması emredilir[172].

XVIII. yüzyılda, Doğu Karadeniz'de, diğer bir ifade ile Trabzon Eyaleti'nde eşkıyalık hareketlerinin en az görüldüğü veya sınırlı olduğu mahallin Rize ve çevresi olduğu görülür. Eşkıyalık hareketlerinin bu bölgede daha az görülmesini, devlet gelirlerinin bu bölgede daha sınırlı olmasıyla açıklamak mümkündür. XVIII. yüzyılın ilk yarısında doğduğu kabul edilen ve ticaretle uğraşarak zengin olan, devlete yararlı pek çok görevde bulunduktan sonra çeşitli nedenlerle XIX. yüzyılın ilk yıllarında eşkıya durumuna düşen Tuzcuoğlu Memiş Ağa ayaklanmasına yer vermeden önce aynı bölgede, daha önce kendisinden bahsedilmeyen ve yine Tuzcuoğulları'ndan olan Tuzcuoğlu Ömer isimli eşkıyanın ayaklanması söz konusudur. Trabzon Beylerbeyisi Ahmet Paşa ve Trabzon ile Rize kadılarına yazılan ferman suretinde, Rize sakinlerinden eşkıyalıkla bilinen Tuzcuoğlu Ömer isimli şakinin, şahsiyetinde olan melanet ve adam öldürme gibi huylarından dolayı birçok kişiyi de yanına topladığı, Rize ve çevresinde gezip dolaşarak eşkıyalık yaptığı ve bundan dolayı da Müslümanların muzdarip hale geldiği belirtilmekteydi[173]. Aynı vesikada, Tuzcuoğlu Ömer'in hükümet tarafından üzerine varılacağını hissedince cemiyetlerinin müteferrik ve perişan olduğu ve bundan sonra bu tip eşkıyanın bölgede türememesi ve herkesin kendi halinde yaşayıp gitmesi için Trabzon halkının 30.000 kuruşluk hüccet[174] ile

---

[171] Osmanlı devletinde yasama ve yürütme görevlerinin yerine getirilmesinde en yetkili organ Dîvân-ı Hümâyûn'du. Siyasî, idarî, askerî, örfî, şer`î, adlî ve malî işler ile şikâyet ve davalar hep burada görüşülüp karara bağlanırdı. Bkz:Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara 1998, 1-7.

[172] TŞS, 1907 / 131a.

[173] TŞS, 1924 / 33b, kayıt tarihi, 16 Zilkade 1176 / 29 Mayıs 1763. Bu tarihten yaklaşık üç ay önce yine Rize'de, Kafkama isimli köy sakinlerinden Piroğlu Hacı Ali yanına topladığı akrabaları ve 40-50 kadar eşkıya ile Rize kazasındaki Yudan, Eskinur ve Hacib isimli köylerde birçok insanı öldürerek mallarını gasp etmişti. Bkz:BOA.TAD, 2 / 45'ten naklen Güler, "XVIII. Yüzyılda Trabzon...", 343.

[174] Hüccet, senet, vesika manasına gelmekte olup, şer'î mahkemelerce verilen fakat îlâmdan farklı olarak, hüküm ihtiva etmeyen sadece kadı huzurunda iki tarafın anlaşmaya vardıklarına dair kadının tasdikini ihtiva eden bir belgedir. Hüccetler, kadılar tarafından tanzim edilen bir çeşit noterlik belgeleri olarak görülmektedirler. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı Belgelerinin...", 350.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

kefalete[175] bağlandığı, bu hüccetin Hazîne-i Âmîre'de olan Başmuhasebe Defterlerine kaydedildiği ve bu tür eşkıyanın tekrar ortaya çıkması halinde ise halkın taahhütleri gereğince, hüccete göre, 30.000 kuruşun birkaç katı ile tahsil edileceği kayıtlıdır.

Şimdiye kadar, Trabzon ve çevresindeki eşkıya ve âyânlar hakkında daha önce kendilerinden bahsedilen birkaç çalışma mevcut olup, bunlar daha çok Canikli ve Tuzcuoğulları üzerine yoğunlaşmışlardır[176]. Dolayısıyla, bu iki aile hakkında bilinenleri tekrar etmemek için kısa bir bilgi vererek bölgedeki eşkıyalık hareketleri ve bu hareketlerin devlet ve toplum üzerindeki etkilerine son verelim.

1772 yılında Trabzon valiliğine Trabzon eski valisi Süleyman Paşa'nın kardeşi Canikli Hacı Ali Paşa atanmıştı. Canikli, daha önce Canik muhassılı (vergi toplayıcısı) olup, eşkıyayı bastırmakla tanınmıştı. Bu esnada Trabzon yine eşkıyanın mücadele alanı haline gelmiş, şehirdeki karışıklıklar nedeniyle 1768'de başlayan Osmanlı-Rus savaşına Kırım seferi için asker toplanamayınca devlet, Trabzon yöneticilerini ve ileri gelenlerini tehdit ederek aynı durumun tekrarlanması halinde Moskof keferesi gibi kılıçtan geçirilecekleri bildirilmişti. Bunun üzerine Canikli Ali Paşa kısa sürede Trabzon'da düzeni sağlamıştı. 1780'li yıllarda Canikli ailesi ile Amasya ve Ankara bölgelerinde Çaparzâde ailesi arasında çekemezlik ortaya çıkmıştı. Trabzon Valisi Canikli Ali Paşa kuvvetleriyle Çaparzâde Mustafa'nın üzerine yürüyünce hükümet bu davranışı bir isyan olarak kabul etmiş ve Çaparzâde'nin büyük bir kuvvetle Ali Paşa üzerine yürümesine izin vermişti. Fakat, Ali Paşa devlet gözünde suçlu duruma düşmemek için Çaparzâde ile çatışmaktan kaçınmış ve 1781 yılına kadar Kırım Hanı Şahingiray'ın yanında sığıntı olarak kalmıştı. 1781 yılında Canikli Ali Paşa'nın suçsuz olduğu uygun görülünce tekrar Trabzon valiliğine atanmıştı[177].

1786 yılında ilk ve 1788 yılında ise ikinci kez Canikli Battal Hüseyin Paşa Trabzon valiliğine atanmış ve Anapa'nın korunması ile görevlendirilmişti. Trabzon kadılarına, mütesellimine, Trabzon yeniçeri zabiti ve iş erlerine yazılan bir fermanla bölge âyân ve ileri gelenlerinin istenilen miktarda asker hazırlayarak Anapa ve Soğucak kalelerinin korunmasına memur kılınmaları ile ilgili memuriyetleri ilan edilmişti.

---

[175] Osmanlı devletinde ve diğer pek çok medeniyetlerde devletin ve toplumun mağdur duruma düşmemesi için sosyal hayatın devamı ve bilhassa ekonomik ve ticarî işlemlerde "kefalet sistemi" yaygın olarak kullanılan bir uygulamaydı. Bkz:Saydam, Abdullah, "Osmanlılarda Kefâlet Usûlü", Tarih ve Toplum, 164, İstanbul 1997, 68-76.

[176] Özkaya, Yücel, "Canikli Ali Paşa", Belleten, 144, Ankara 1972, 503-517. Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Trabzon...", 133-145. Aktepe, a.g.m., 21-52.

[177] Goloğlu, a.g.e., 86. Canikli Ali Paşa'ya isyanı esnasında Platana Serdarı Hasan, Kuğuoğlu Süleyman, Bahadıroğlu Mehmet, Sakaoğlu Ali ve Şatıroğlu Ömer gibi bazı derebeyleri destek olmuşlardı. Bkz:Özkaya, "XVIII. yüzyılda Trabzon...", 145.

Adı geçen fermanda, XVIII. yüzyılda Trabzon ve çevresinde meşhur âyân ve ileri gelenlerin, ki bunların bir çoğu eşkıyadır, isimlerini bulmak mümkündür[178];Trabzon'da Kalcıoğlu Ömer 200, Kuğuoğlu Süleyman 100, Abanozoğlu 100 asker, Tonya'da Hacısalihoğlu 150, Vakfıkebir'de Bahadıroğlu 150 ve Kölenkoğlu 150 asker, İskefiye'de Sakaoğlu Mehmet 150, Platana'da Hacımusaoğlu 100 asker, Maçka'da Eyüboğlu kardeşler 200 asker, Yomra'da Gümrükçüoğlu Mehmet ve Küçükibrahimoğlu Ahmet 150'şer asker, Sürmene'de Küçükhacıoğlu ve Makuloğlu Hasan 150 asker, Of'ta Garaçoğlu 200, Canoğlu 150 ve Serilioğlu 200 asker, Rize'de Tuzcuoğlu 100, Ekşioğlu 200, Biroğlu 100, Yanbeyoğlu 150, Meto Mehmet 150 asker, Atina/Pazar'da Balta Hacı İsmail 150, Hemşin'de Sıçan Hacı Hüseyin 100, Viçe/Fındıklı'da Mehmet Bey 100 ve Hopa'da Mamoli Mustafa 200 asker.

1788 yılında Trabzon valiliğine atanan Sarı Abdullah Paşa 1790'lı yıllarda şehirdeki eşkıyayla mücadele etmekteydi. 1786 yılında âyânlık kaldırılarak yerine "Şehir Kethüdalığı" getirilmişti, 1790 yılında ise şehir kethüdalığından vazgeçilerek tekrar âyânlık sistemine geçilmesi âyânlara güç vermişti. Sarı Abdullah Paşa, Canikli Battal Paşa taraftarları olan bazı Trabzon âyânıyla mücadele ederek Anapa'yı savunmaya gitmemişti ve bu esnada Ruslar da Anapa'yı 1791 yılında ele geçirince Padişah III. Selim, Anapa'nın elden çıkmasından Sarı Abdullah Paşa'yı sorumlu tutarak öldürülmesini emretmiş ve yerine Trabzon valisi olarak Kuğuzâde Süleyman Paşa'yı atamıştı[179]. Trabzon kalesine sığınan eski vali Sarı Abdullah Paşa, Kuğuzâde'nin "Erzurum'a gidebilirsin" sözüne inanarak taraftarlarından diğer bir âyân olan Kalcızâde Ömer Ağa'nın yardımıyla yola koyuldu. Ancak, Abdullah Paşa'nın öldürülmesiyle görevlendirilmiş olan Kuğuzâde Süleyman Paşa, bu görevi diğer bir âyân olan Rizeli Tuzcuoğlu Memiş Ağa'ya vermişti. Nihayetinde Tuzcuoğlu, Abdullah Paşa ile Kalcızâde'yi yakalayıp öldürmüştü. Bir süre sonra da Trabzon halkı Canik muhassılı,

---

[178] Gologlu'nun eserinde adı geçen fermanın 1788 tarihli olduğu fakat hangi kaynaktan alındığı belli değildir. Bkz:Gologlu, a.g.e., 89. Bununla birlikte, Trabzon Kadı Kayıtlarına bakıldığında, aynı belgenin evâhir-i şehr-i Rebiülevvel 1202 / Aralık sonları 1787 ile Ocak başları 1788 tarihli olduğu görülür. Bkz:TŞS, 1939 / 56a.

[179] 1791'de Trabzon Valisi olan Kuğuzâde Süleyman, Görele Voyvadası İbrahim Ağa'nın oğludur. İbrahim Ağa Doğu Anadolu'dan Görele'ye gelmiş, voyvoda olarak on beş yıl hizmet yapmış, kazandığı ün hükümetçe tanınmasına yardımcı olmuştu. Kendisinden sonra oğlu Süleyman Paşa Görele voyvadası olmuş ve Trabzon mütesellimliğinde de bulunmuştu. Bkz: Gologlu, a.g.e., 91. Ancak, mütesellimliği esnasında ahaliye yapmış olduğu zulümden dolayı "fukaranın emn ü rahatları" için görevden alınarak yerine Gönye sancağı sakinlerinden Mehmet mütesellim olarak tayin olunmuştu. Bkz:TŞS, 1943, 129 / 53a, kayıt tarihi, 5 Muharrem 1207 / 23 Ağustos 1792. Bu kayıt eskiye ait bir bilginin tekrarı olmalı zira, Kuğuzâde 1791'de Trabzon'a vali olarak tayin edilmiş ve aynı yıl ölmüştür. Bkz:TŞS, 1944 / 40a ve BOA.Cevd-Maliye, 13229.

Karahisâr voyvodası ve Karadeniz kıyıları muhafızı olan Canikli Hayrettin Paşa ile amcası Miktat Paşa'ya karşı ayaklanmış ve bu olay üzerine gönderilen idam fermanıyla ikisi de yakalanıp öldürülmüştü[180].

XIX. yüzyıl başlarında Trabzon ve çevresinde eşkıyalığın ulaştığı boyutu ortaya koyan en önemli ayaklanma Rize ve Hopa âyânı Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın isyanıdır. Bölgedeki âyânları birbirine düşüren bu isyan hareketi bazı derebeylerinin Devlet yanında bazılarının ise Tuzcuoğlu yanında yer almalarına neden olmuş, ortaya çıkan bu bölünmüşlük ise devletin işini kolaylaştırmıştır. 1715'te doğduğu kabul edilen Tuzcuoğlu, ticaret ve ziraat ile uğraşmış, köylülere ödünç para vererek halkı kendisine bağlamıştı. Giderek zenginleşen Memiş Ağa, Rize ve çevresinin âyânı olmuş, kendisinin izni olmadan bölgesinde vergi toplanamaz olmuştu. Rize ve çevresinin vergisini devlete toptan veren Tuzcuoğlu, devlete sefer zamanlarında askeri kendi topluyordu[181]. Doğu sınırlarında Ruslara karşı göstermiş olduğu başarılarından dolayı kendisine "kapıcıbaşılık" verilmiş (1810), ancak bir müddet sonra, siyasî ve iktisadî ilişkilerden dolayı Trabzon Valisi Hazinedarzâde Süleyman Paşa ile araları açılmıştı. Vali Süleyman Paşa'nın devlete sürekli haber göndererek Memiş Ağa'nın âsî olduğunu ve başının vurulmasını gerektiğini bildirmesi Memiş Ağa'yı zor duruma sokmuştu. Bu arada Memiş Ağa, bölgede Trabzon Valisi Süleyman Paşa'ya üstünlük sağlama gayretinden olsa gerek Hopa, Rize, Of ve Sürmene havalilerinde halka baskı yapmaya başlamıştı[182]. Eşkıyalıklarını artıran Memiş Ağa, çevresine topladığı eşkıyalarla Trabzon limanına gelerek deniz taşımacılığına engel olmaya çalışmış, 1816 yılında ise Trabzon kalesini Trabzon müteselliminden savaşarak almıştı[183]. Yaklaşık üç ay kadar Trabzon'da bağımsız bir devlet başkanı gibi hareket eden Tuzcuoğlu Memiş Ağa,

---

[180] 1801'de Trabzon valiliğine eski Trabzon valisi Canikli Battal Hüseyin Paşa'nın oğlu Canikli Mahmut Tayyar Paşa getirilmişti. Ancak Caparzâdeler ile Caniklioğulları arasındaki mücadele devam etmekteydi. Caparzâdeler "Nizam-ı Cedid" yanlısı olup Canikliler ise bu yenilik hareketlerine karşı idiler. Bundan dolayı padişahın gözünde Canikliler itibarlarını yitirmişlerdi. Bkz:Goloğlu, a.g.e., 92-94. XVIII. yüzyılda, Trabzon ve çevresinde eşkıyaların etkinlikleri yanında birçok hayırsever insanın da toplum yararına olan imar faaliyetlerinde bulundukları görülmektedir:Trabzon kazalarından Yomra nahiyesi köylerinden Arsen isimli köy sakininden olup İstanbul'da yaşayan ashâb-ı hayrattan Alioğlu Ali Odabaşı, Mayıs ayının 13'ü 1777 tarihli bir kayda göre, adı geçen köyde sahibi olduğu bahçeyi mülkünden ayırarak köylünün inşâ eylediği caminin imamlarına, ortaya çıkan kârı her sene verilmek üzere vakf eylemişti. Yine, sahibü'l-hayrattan Trabzon Kalesi Dizdarı Seyit İbrahim Ağa süls malından (1 / 3) olmak üzere vakf ettiği 156 kuruş nakdinin kârını Trabzon çarşısında olan Hacı Kasım Camii görevlilerine tahsis etmişti. Başka bir hayır sahibi olan Boztepe mahallesinden Ketenci Hacı Mehmet ise bir cami inşâ etmişti. Bkz:TŞS, 1934 / 23b, 1936 / 24b, 1935 / 77a.

[181] Aktepe, a.g.m., 22.

[182] Aktepe, a.g.m., 23.

[183] Goloğlu, a.g.e., 104.

devletin aldığı önlemler sayesinde ilk olarak Rize'ye ve daha sonra ise ulaşılması daha güç olan Of'a kaçmasına rağmen 100 yaşını aşmış olduğu halde yakalanarak idam edilmiştir[184]. Devleti yaklaşık olarak 20 yıl kadar uğraştıran Tuzcuoğulları ayaklanmasının bastırılması bölgede bu türden eşkıyaların yeniden türemesini engellemiş, halkın düzeninin eski haline dönmesine ve devletin de bu bölgede denetim kurmasına imkân vermiştir[185].

Denilebilir ki, XVI. yüzyılın sonlarında çeşitli nedenlerle Osmanlı İmparatorluğunun pek çok bölgesinde ortaya çıkan isyan ve eşkıyalık hareketleri XVIII. yüzyılda bütün şiddetiyle Trabzon ve çevresinde de kendini hissettirmiştir. Trabzon ve çevresinde, Özellikle 1730'lu yılardan sonra eşkıyalık hareketlerinin hızlanmaya başladığı ve yüzyılın ortasında önü alınamayan önemli bir sosyo-ekonomik hadise haline geldiği görülmektedir. Trabzon ve çevresindeki eşkıyalık hareketlerinin ekonomik faaliyetlerle alakalı olan maden, ticaret ve tarım bölgelerinde yoğunlaşmaları eşkıyalık hareketleriyle ekonomik faaliyetler arasında önemli bir bağlantının olduğunu göstermektedir. 1730'lu yıllardan sonra Trabzon ve çevresinde ticarî ve sınaî sektörlere ait olan faaliyetlerdeki gelişmelerin daha önceki yıllara nazaran canlanmaya başlamasıyla[186], aynı bölgedeki eşkıyalık hareketlerinin hemen hemen aynı tarihlerde yoğunlaşmaya başlaması arasında önemli bir bağlantının ortaya çıkması bir tesadüf değil, daha çok bölgedeki âyân ve eşrâf önderliğinde gelişme gösteren eşkıyalık hareketlerinin bölgedeki ekonomik faaliyetler ile bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Osmanlı devletinde sosyal düzenin bozulmasındaki diğer bir gösterge, alınan

---

[184] Tuzcuoğlu Memiş Ağa ve onun ölümünden sonra benzer ayaklanmalara kalkışan oğulları ve akrabalarının isyanları esnasında Trabzon ve çevresindeki âyân ve eşkıyanın çoğu Tuzcuoğulları yanında yer almıştı. Tuzcuoğlu'na destek veren Trabzon âyânları şunlardı: Memiş Ağa'nın damadı Kalcıoğlu Osman Bey, Platana Serdarı Mustafa Ağa, Mısırlıoğlu Ali, Kasapoğlu İbrahim, Tonya âyânı Hacısalihoğlu Ali, Trabzon'dan Abanozoğlu Süleyman, Tirebolu'dan Kelalioğlu Ali, Bayburt Voyvodası Paşazâde Abdullah Bey, Sürmene'li Suiçmezoğlu Hasan Ağa ve diğerleri. Devletin yanında yer alan başlıca âyân ailesi ise Satırzâdelerden Osman Bey idi. Bkz:Goloğlu, a.g.e., 104 ve Aktepe, a.g.m., 39.

[185] XIX. yüzyılda, II. Mahmud'un 1808'de âyânlar ile anlaşmaya varması, Rumeli ve Anadolu'daki isyanlar ve cephedeki savaşlardan istifade ederek müstakil birer mahalli otorite haline gelen âyânların devlet tarafından tanınmasına, ancak âyânların hak ve imtiyazlarının sınırlanmasına neden olmuştu. II. Mahmud'un izlemiş olduğu merkezileşme siyaseti sonuç vermiş, taşradaki âyân giderek nüfuz kaybetmeye başlamıştı. Devlet, isyan eden âyânların çoğunu idam edip mallarını müsadere etmişti. Uygulanan merkezileştirme siyaseti sonunda, âyânlar idarî ve askerî güçlerini kaybetmiş olmakla beraber taşradaki sosyal ve iktisadî nüfuzlarını devam ettirmişlerdi. Tanzimat hareketleriyle taşrada oluşturulan vilayet liva ve kaza idare meclislerine mahalli temsilciler olarak âyânlar katılmaya devam etmiş, mahalli yönetimlerin oluşturdukları ziraat, ticaret ve sanayii meclislerinde etkinliklerini Cumhuriyet yönetiminde de devam ettirmişlerdi. Bkz:Ortaylı, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1995, 106-107 ve Mert, a.g.m., 198.

[186] Bkz:V. Bölüm.

tüm önlemlere rağmen önü bir türlü alınamayan göç hareketleridir. Osmanlı devletinde, XIX. yüzyıl hariç özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait göçlerle ilgili çalışmalar oldukça sınırlı olup Özkaya, Güler, Firuzoğlu ve Kasaba'nın çalışmaları bu açıdan dikkate değerdir[187].

Osmanlı devletindeki göçlerin sebepleri her bir bölgede farklı olmakla beraber ülkenin her bir tarafını saran eşkıyalık hareketleri, ehl-i şer ve ehl-i örfün halkı soyma çabaları, XVIII. yüzyılda girişilen uzun savaşların bir çoğunun kayıplara neden olması ve elden çıkan bölge halklarının Anadolu'ya doğru göç etmeleri ile artan enflasyon ve vergilerden dolayı reâyânın geçinmek için iş araması gibi nedenler esas etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır[188]. Osmanlı devletinde reâyânın yerlerini terk ederek başka yerlere göç etmeleri yasaktı. Sadece, "erbâb-ı mesâlih" yani iş sahipleriyle "erbâb-ı ticâret" yer değiştirebilmekteydi[189]. Buradaki iş sahiplerinden kasıt, insanların sorunlarını hükümete iletmek, işlerini takip etmek veya uğradıkları haksızlıkları hükümete şikayet etmek gibi işlerdi. Anadolu'daki pek çok şehir gibi Trabzon ve çevresinden göç eden insanlar daha çok başkent İstanbul ve Rumeli'yi seçmekteydi. Bundan dolayı, özellikle İstanbul'a yapılan göçlerin önünün alınması için göç veren yer idarecilerine sürekli uyarılar yapılmaktaydı. 1794 yılında Karadeniz kıyılarındaki tüm iskelelerinin kadılarına, zabitlerine ve gümrük eminlerine gönderilen hükümde, başkentte zahire kıtlığı yaşandığı, bundan dolayı ev göçü gelmemesi, bir neferin geçişine izin verilmemesi ve İstanbul'a geleceklerin engellenmesine itina gösterilmesi istenmekteydi[190]. Trabzon valisine, Kavak'tan Trabzon'a varınca sahilde olan kaza ve iskelelerin kadı ve naibleri, gümrükçüleri ve iskele eminlerine yazılan başka bir emirde ise, iş sahipleri ve ticaret ile ilgilenenlerden başka serseri ve başıboş olanların ve ev göçlerinin İstanbul'a gelip gitmelerine ruhsat verilmemesi, İstanbul'da hanlar ve köşelerde başıboş ve serseri ve ne olduğu bilinmeyen kişilerin yakalanarak azar azar kayıklara doldurularak memleketlerine sevk edilmesine ihtimam gösterilmesi

---

[187] Özkaya, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", TAD, XIV / 25, Ankara 1981-82, 171-194;Güler İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak 'İç Göçler' ", İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, XIV / 25, 1995-2000, İstanbul 2000, 155-212;Firuzoğlu, Safarov Rafik, "Kırım ve Kafkasya'da Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", Osmanlı, 4, Ankara 1999, 687-696 ve Kasaba, Reşat, "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği (1750-1850)", Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım, (Ed.Çağlar Keyder-Faruk Tabak) İstanbul 1998, 119-127.

[188] Özkaya, "Osmanlı...", 171-172 ve Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı...", 162-174.

[189] TŞS, 1827.

[190] TŞS, 1945 / 37a-b.

istenmekteydi[191].

Osmanlı devletinin birçok eyaletinde ortaya çıkan göç hareketlerinin benzer örnekleri Trabzon Eyâleti'nde de kendini göstermişti. İlk olarak, XVIII. yüzyılda bölgede ağırlığını hissettiren eşkıyalık hareketlerinden kaynaklanan göç hareketlerinden bahsetmek gerekir. Özellikle, XVIII. yüzyılın ortalarına doğru bölgede etkinliğini iyiden iyiye hissettiren ve devleti oldukça müşkül duruma düşüren Çepni eşkıyasının baskılarından dolayı, eskiden beri anavatanları Görele olan Çepni tayfasının güvensizliklerinden dolayı memleketlerini terk ederek çevredeki kaza ve kasabalara dağılıp perişan olduklarından daha önce bahsedilmişti[192]. Benzer şekilde, Gümüşhâne madenlerinde çalışan ve bu madenler çevresinde ikamet eden madenci reâyâsının Çepni eşkıyası ve Trabzon tarafından gelen silahlı eşkıyaların baskıları neticesinde madenlerden firar ederek başka bölgelere göç ettiklerinden ve bu nedenle madenlerin işletilemez hale geldiklerinden bahsetmiştik[193]. Trabzon sancağında olan kadılara umumen gönderilen hükümde, eşkıya taarruzları yüzünden ahalinin perakende olduğu, başka bir hükümde ise karışıklar nedeniyle ahalinin Rumeli tarafına Filibe, Ahyolu, Varna ve Edirne gibi yerlere kaçarak yerleştikleri anlatılmaktaydı[194]. Eşkıya önünden kaçarak başka yerlere yerleşen kişiler, muhtemelen eşkıya ile işbirliği yapmayan veya eşkıyalara direnenlerden oluşmaktaydı. Daha önce kendilerinden bahsedilen eşkıyabaşı Sakaoğlu Mustafa, yapmış olduğu eşkıyalıklardan dolayı kendisini şikayet eden köylüleri eziyet ederek öldürmüş ve geride kalan akraba ve yakınlarını da âhar

---

[191] Bkz:TŞS, 1927 / ?, kayıt tarihi, evâil-i Muharrem 1178 / Temmuz ayı başları 1764. İstanbul, Anadolu'nun her yerinden göç almaktaydı. 1731 yılına ait başka bir hüküm kaydına göre, Hilafet merkezi olan İstanbul'a etraftan muhtelif cinste pek çok kimselerin beyhûde yere gelip toplanması yiyecek ve zahire kıtlığına ve zarurete sebebiyet verdiğinden bundan sonra taşra vilayetlerinden işlerini yürütmek bahanesiyle toplu bir halde İstanbul'a gelmek isteyenlere mani olunup ancak halkın zaruri ihtiyaçları ve şer'î davaları olduğu vakit her kazadan bir mutemet kimse vekil tayin edilerek gönderilmesi hakkında evvelce emirler çıkarılıp herkese tembih edildiği halde etraftan, bilhassa Rumeli'den yine toplu olarak gelmeye başlamaları zahire kıtlığına ve halkın sıkıntıya düşmesine yol açtığı, Rumeli'nin ekseri yerlerinden İstanbul'a gelenlerin geçit yerleri Kavala Boğazı olmak cihetiyle men edilmeleri ve yollarının kapatılması kolay olduğundan bundan sonra kitle halinde İstanbul'a gelmek üzere Kavala Boğazı'ndan geçmek isteyenlere izin verilmeyip memleketlerine iadeleri önemle vurgulanmaktaydı. Bkz:Bulut, Rukiye, "XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusunun Artmaması İçin Alınan Tedbirler", BTTD, 3, İstanbul 1967, 31. İstanbul'un çevresinde yer alan Eyüp gibi semtler geniş bahçeleri sayesinde şehrin sebze ve hayvan ürünleri tüketimine katkı sağlamaktaydılar. İstanbul çevresinde yer alan bu gibi tarım alanları ve iş imkânları, özellikle Balkanların kırsal kesiminden gelen Makedon ve Arnavutların çoğunluğunu teşkil ettiği Müslim ve gayrimüslim göçmenlerin uğrak yerleriydi. Bkz:Faroqhi, Suraiya, "Migration into Eighteenth-Century 'Greater İstanbul' as a Reflected in the Kadı Registers of Eyüp", Turcica, 30, Paris 1998, 163-183.

[192] TŞS, 1897 / 71b.

[193] Altunbay, a.g.m., 385.

[194] Emecen, a.g.m., 166.

mahallere sürerek perişan etmişti[195].

Bu yüzyılda, Trabzon ve çevresindeki halkın âhar vilayetlere göç etmesindeki bir diğer faktör, halkın vergilerini verecek güçte olamayışından kaynaklanmaktaydı. Daha önce bahsedildiği gibi, XVII. yüzyıldan beri devlette baş gösteren enflasyona dayalı hareketler paranın değerinin düşmesine, halkın alım gücünün azalmasına ve vergilerini düzenli olarak ödeyememelerine neden olmuştu[196]. 1721 yılına ait olan ve Trabzon'a varıncaya kadar Güney Karadeniz sahilinde yer alan tüm idarecilere gönderilen hüküm sureti XVIII. yüzyılda reâyânın içinde bulunduğu durumu özetler mahiyettedir;ilgili kayda göre, Osmanlı devleti sınırları içerisinde Anadolu yakasında yer alan has, vakıf, zeamet ve timarlar dahilinde olan köy ve kasabalardaki emlak ve araziye mutasarrıf olan Müslüman ve zimmî reâyâ tayfasından bazıları, üzerlerine edası lazım gelen reâyâ vergileri ve tekaliften "tahlîs-i girîbân"/yakayı kurtarmak sevdasıyla ziraat ve çiftçiliğini terk ederek kadim yerlerinden ve yurtlarından kalkıp İstanbul'a gelip yerleşerek para kazanmaya çalışmaktaydılar. Bu durum karşısında devlet, göç eden halkın vermesi gereken tekalifi geride kalan halka yüklemek zorunda kalmış ve bu durum sonucunda ise zaten kendi vergisini veremeyen reâyâ külli perişan olmuştu. Bundan dolayı, reâyânın İstanbul taraflarına gelmelerine ruhsat verilmemesi, men edilmesi ve İstanbul'a gelen reâyânın da eski yerlerine iadelerine özen gösterilmesi istenmekteydi[197]. Dönemin sosyo-ekonomik olumsuzluklarına ayak uyduran timarlı sipahiler de farklı yollara başvurarak geçimlerini sağlamaktaydılar. Trabzon kazası yeniçerilerinden Bekiroğlu Mehmet, Mürteza ve Polank Mehmet ile torunları devlete arzuhal sunarak, "bilfiil Dergâh-ı Mu'allâm yeniçerilerinden olup rüsum-ı ra'iyyet talebiyle rencide olunmak icap etmez iken şahinci timarına mutasarrıf olan (...) isimli sipahi, 'siz benim şahinci timarı köyü reâyâsındansınız' diyerek kanuna aykırı bir şekilde kendilerinden reâyâ vergileri talep ettiğini" bildirerek şikayetçi olmuşlardı. Durum üzerine gönderilen emirde, adı geçenler araştırıldıktan sonra eğer gerçekten yeniçeri iseler şahinci sipahisinin "men' u def'" edilmesi emredilmişti[198].

Eşkıyalar ve vergiler altında ezilen halkın önünde iki seçenek bulunmaktaydı. Ya devlete isyan etmek ya da göç ederek geçimlerini sağlamak. Anadolu köylüsünün

---

[195] BOA.TAD, 2 / 64-1.
[196] Pamuk, a.g.e., 147.
[197] TŞS, 1880 / 169a-b, kayıt tarihi, evâsıt-ı Zilkade 1133 / Ekim ayı başları 1721. Reâyânın vergi ödeme sıkıntısı yüzünden veya yasa dışı vergiler karşısında çaresiz kalması gibi nedenlerle tarım alanlarını terk etmesi ve bundan dolayı köylerin boşalması XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin her tarafında görülen bir durumdu. Bkz:Özkaya, "Osmanlı...", 174-175.
[198] TŞS, 1871 / 94a, kayıt tarihi, evâhir-i Rebiülâhir 1120 / Temmuz ayı ortaları 1708.

devlete karşı isyana fazla meyilli olmadıkları ve daha çok yerel idarecilere karşı hakkını aramaya çalıştıkları bilinmektedir. Kadı Defterlerinden elde edilen izlenimlere göre gerek şehirden dışa ve gerekse Trabzon'a doğru, bireysel olarak yapılan göç hareketlerinde iş arama faktörünün daha ağır bastığı anlaşılmaktadır. Bu devirde Trabzon'dan, özellikle batı yönüne olmak üzere bazı kimselerin deniz yoluyla sürekli olarak yer değiştirdikleri görülmektedir. Bu çeşitte, Trabzon'dan âhar vilayetlere göç eden kişilerin terekelerine bakıldığında giyim kuşam eşyaları, ufak tefek bazı ev aletleriyle savunma amaçlı bıçak, kama vb. eşyaların yer aldığı ve çoğunun tereke miktarının 50 kuruş civarında veya daha aşağısında olduğu, yani fakir oldukları görülür. Bu bilgilerden hareketle, bu şekilde göç eden kişilerin büyük olasılıkla iş aramak amacıyla Trabzon'dan hareket ederek, günümüzde olduğu gibi, Osmanlı devletinin batı taraflarına gittikleri anlaşılmaktadır. Bu gibilerin işçi olduklarını söylemek yerinde olacaktır. Trabzon'dan dışa doğru yapılan bu türdeki göçler daha çok İstanbul, Rumeli ve Kefe taraflarına yapılmaktaydı[199]. Benzer şekilde, Trabzon'a dışarıdan yapılan göçler Doğu Anadolu ve Kafkaslardan olmaktaydı[200].

Bir sonraki bölümde değinileceği gibi, Osmanlı devletinde XVIII. yüzyılın son 20-30 yılı ile XIX. yüzyıl başları ticarî tarımın yaygınlaşmaya başladığı yıllardı. Bundan dolayı, Trabzon Kadı Kayıtlarında yer alan bu türdeki göçmenlerin daha çok iş aramak için Balkanlar ve diğer bölgelere göç ettikleri düşünülmektedir. Nitekim, Kasaba'nın İngiliz arşiv belgelerine dayanarak vermiş olduğu bilgiler tespitlerimizi destekler mahiyettedir. Kasaba'ya göre, Batı Anadolu'daki çiftlik sahipleri olan âyânlar, hem bölge civarındaki göçebelere hem de doğudan gelen Kürtler ile Lazlara da iş vermekteydiler ve Batı Anadolu'daki en büyük ücretli işçi gurubu Kürtler ve Lazlardan

---

[199] "Macka kazasına tabi (...) karyesinden olup İstanbul'da Şişeciler hanında vefat eden Aleksandır...", "Boztepe mahallesinden olup Kefe'de vefat eden Abdülbâki Çelebi...", "Medine-i Trabzon'un Hacı Kasım mahallesinden olup bundan akdem Bergos (Burgaz) taraflarında fevt olan Kara Hasan Beşe...". Bkz:TŞS, 1918 / 25b, 1871 / 6a, 1940 / 40b.

[200] "Kars kazası ahalisinden olup Trabzon çarşısında merhum Bünyad Ağa'nın misafir odalarında misafirken vefat eden Osman Beşe...", "Aslen Batum ahalisinden olup medine-i Trabzon'da Mumhâne önünde Sarhoş Ali Beşe demekle bilinen kimsenin kahvehânesinde misafirken vefat eden Abdi Beşe...", "Aslen Ahısha ahalisinden olup Trabzon gümrük emini hizmetinde iken vefat eden Abdullah oğlu Selim...", "Aslen Diyarbekir kasabası ahalisinden olup İstanbul'dan sefine ile Trabzon'a gelir iken sefinede vefat eden İsak oğlu Yusuf...", "Aslen Aydın ahalisinden olup medine-i Trabzon'da misafir odalarında misafirlik üzere bulunuyorken vefat eden...". Bkz:TŞS, 1870 / 67a, 1940 / 43b, 1911 / 14a, 1912 / 47b-48a, 1927 / 15b. İş aramak amacıyla yapılan göç olayları apayrı bir çalışmanın konusudur. Zira, bu tip bir çalışmada göç edenlerin terekeleri, göç yönleri ve isimlerinin yanlarına almış oldukları unvanları karşılaştırarak bu türdeki göçmenlerin sosyal durumları ve göç ediş nedenleri hakkında ayrıntılı veriler elde edilebilir. Buna benzer bir çalışma Faroqhi tarafından yapılmıştır. Bkz:Faroqhi, "Migration...", 163-188.

oluşmaktaydı[201].

Doğu Karadeniz'de, XVIII. yüzyılda yaşanan göç olgusunda önemli etkenlerden biri yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslarla girişilen uzun savaşların yarattığı sosyal ve ekonomik sorunlardır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devletinin giriştiği savaşlardan hemen hemen mağlubiyetle ayrılması, yıllar önce fethedilen topraklara doğru akın akın giden insanların bu defa geriye anayurtlarına doğru göç etmelerine neden olmuştu. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı ve devamında Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi (1783), Müslüman nüfusun Anadolu'ya doğru kapsamlı bir şekilde göç etmesine yol açmıştı. II. Katerina tarafından verilen garantiye rağmen Kırım yarımadasından tüm Müslümanların uzaklaştırılması ve yerine Ruslara yakınlık duyan toplulukların yerleştirilmesi siyaseti planlı bir şekilde yürütülmüş, Kırım'dan Anadolu'ya doğru 1772 yılında başlayan ilk göç harekatı devam eden yıllarda giderek hızlanmıştı. XVIII. yüzyılda Osmanlı devletine göç ettirilmiş olan Kırım göçmenlerinin sayısı tam olarak bilinmese de 200-300.000 kişi arasında olduğu tahmin edilmekte olup bu göçmenlerin çoğu deniz yoluyla Anadolu'ya göç etmişti. Kırım ve çevresinde Müslüman halktan boşalan yerlere ise çoğunluğu Rum ve Slavlardan oluşan Hıristiyanlar yerleştirilmişti[202].

Osmanlı devleti Kırım'ın işgali karşısında, kuzeydoğuda Osmanlı sınırının son ve önemli bir noktası olan Anapa'yı nüfus yönünden ve askerî açıdan destekleme siyaseti izlemiş, bölgenin imarına ve korunmasına gayret göstermişti. Bundan dolayı, Osmanlı idarecileri Rus istilaları sonucunda Anapa ve çevresinden ayrılarak Kastamonu sancağındaki Sinop ve Gerze ile Trabzon eyaletindeki Samsun, Çarşamba ve Ünye gibi kazalara gelip yerleşen Anapalıları tekrar memleketlerine yerleştirmeye çalışmıştı. Bu nedenle hükümet, adı geçen kazaların idarecilerine emirler yazarak hükümetlerinde olan Anapalıların bir nefer kalmayacak şekilde memleketlerine dönmelerinin sağlanmasını istemekteydi[203]. Kırım'dan gelen göçmenler sadece Anadolu'nun Karadeniz kısmında kalan yerlere değil Anadolu'nun iç kısımlarına da yerleştirilmekte ve bunlar için yeni köyler kurulmaktaydı[204]. Kırım'dan Anadolu kıyılarına göçler olduğu gibi Ekim 1788'de bazı ev göçleri de Karadeniz'in Anadolu ve

---

[201] Kasaba, Reşat, "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği (1750-1850)", Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, (Ed.Çağlar Keyder-Faruk Tabak) İstanbul 1998, 119-127.

[202] An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1600-1914, II, (Ed.Halil İnalcık-Donald Quataert), Cambridge University Press 1994, 650.

[203] BOA.Mühimme Defterleri, No:199, 168 / 9-487, belge tarihi, Nisan sonları 1793'ten naklen Güler, "XVIII. Yüzyılda Trabzon...", 346.

[204] Kırım göçmenlerinden bir kısmı Karaman'da iskân edilmiş ve bu göçmenler Karamanlılara hiç tanımadıkları ziraat usûllerini öğretmişlerdi. Bkz:Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı...", 175.

Rumeli yakasından Kırım tarafına olmaktaydı[205]. Bu türdeki göçmenler muhtemelen Rus Çarı ile Eflak ve Boğdan'ın Fenerli Beylerinin himayeci tutumları sayesinde Osmanlı devletinden ayrılmayı düşünen Rum halkı veya Rum gemiciler olmalıydı[206]. XVIII. yüzyılda Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın Ruslara verilmesi sonucunda, Kırım'dan yapılan göçler ile ilgili Trabzon Kadı Defterlerinden tespit edilebilen tek kayıt 27 Rebiülâhir 1192/25 Mayıs 1778 gibi erken sayılabilecek bir tarihe aittir. Bu kayıtta, Kırım ahalisinden gelen ev göçleri ve diğer vilayet masrafları için halktan alınacak olan para miktarı kayıtlıdır[207]. Kırım'dan gelen ev göçleri için halktan para toplandığına göre Kırım göçmenleri sorunu 1778 gibi erken bir tarihte önemli bir boyuta ulaşmış olmalıydı. Rusların Kırım ve çevresini işgal etmelerinden sonra Kafkaslara el atmaları Anadolu'ya olan göçleri daha da hızlandırmıştı. Özellikle, 1856 Kırım Savaşı ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Kafkaslardan Anadolu'ya önemli bir göç hareketini başlatmıştı[208]. Firuzoğlu'nun "Dağlılar" diye tabir ettiği Kafkas halklarının çoğunluğu, Rusya'dan Trabzon, İstanbul, Samsun, Varna ve diğer Türk limanlarına hareket etmişlerdi. Bu toplulukların Türkiye'ye yerleştirilmesinde organizasyon sıkıntısı çekildiğinden[209] Anadolu'ya sığınmak amacıyla memleketlerinden hareket eden mültecilerin, Trabzon'daki Rus konsolosunun verdiği bilgilere göre yaklaşık 100.000'i denizde, Türk limanları ve kıyılarında öldüğü bilinmektedir. Nihayetinde Rusya'nın yaklaşık 150 yıldır uyguladığı ve Müslümanların tehcir edilmesi ve boşalan yerlere Hıristiyanların iskân ettirilmesi siyaseti sonucunda Step tamamıyla, Kırım ise yarı yarıya Slavlaştırılmış, Kafkasya'nın üçte ikisinden daha fazlası kuzeyden Slavlarla

---

[205] BOA.Cevd-Dahiliye, 52, belge tarihi, 14 Muharrem 1203 / 15 Ekim 1788'den naklen Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı...", 176.

[206] Üner, a.g.m., 47. İkince bölümde tekrar değinileceği gibi, Karadeniz'de ticaret yapmaları Küçük Kaynarca Antlaşmasından önce yasak olan Ruslar, 1774 Antlaşmasıyla beraber Karadeniz'de ticarete başlamalarıyla gemici ihtiyaçlarını adalı Rumlardan sağlamaya çaba göstermişlerdi. Bkz:Bostan, İdris, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması Ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", Belleten, Ankara 1995, 367.

[207] TŞS, 1934 / 88b.

[208] Saydam'a göre Ruslar'ın Kafkasları sömürme siyaseti kısaca şöyleydi:"Kafkasya'yı ele geçirdiği ilk anlardan itibaren nüfuz ve hakimiyetinin kesinleşmesi için Rus hükümetleri, çok yönlü sömürge, iskân ve asimile politikası izlemişlerdi. Bir buçuk asır kadar süren bu dönemde takip edilen politikanın temel hedeflerini aşama aşama şu şekilde ifade edebiliriz:Bölgedeki Rus siyasî ve askerî hakimiyetini tesis etmek, muhalif unsurları temizlemek, Kafkasya'yı Rusya'ya dost insanların yurdu haline getirmek ve nihayetinde bölgeyi tamamıyla Ruslaştırmak. Bu maksatlara ulaşabilmek için izlenecek her yol mübah görülmekteydi. Hatta yönetimin anlayışına göre bu politikaları uygulamak ve başarıya ulaştırmak için yapılacak çalışmalar 'ilahi bir hak ve görev olup' temelini Avrupa sömürgeciliği gibi, İncil'den almaktaydı". Bkz:Saydam, Abdullah, "Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya", Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet, Trabzon 1998, 342.

[209] Osmanlı devletinin Kırım ve Kafkaslardan gelen göçler karşısında takip ettiği iskân siyaseti için Bkz:Saydam, "Kırım ve Kafkasya...", 681-684.

güneyden ise Ermenilerle Hıristiyanlaştırılmıştı[210]. Buraya kadar, karakteristik özellikleri genel hatlarıyla vurgulanmaya çalışılan Trabzon'un, Osmanlı hakimiyetine girdiği 1461 yılından itibaren geçirmiş olduğu siyasî ve sosyal değişimi kısaca özetlemek gerekirse şu sonuçlara varmak mümkündür;

Jeopolitik konumundan dolayı, eski devirlerden beri kurulan pek çok imparatorluk Trabzon şehrine bir şekilde sahip olmaya çalışmış, Trabzon ve çevresi bu imparatorlukların askerî ve iktisadî amaçlarına kara ve deniz ulaşımının sağladığı imkânlar ile destekte bulunmuştur. 1461 yılında Osmanlı egemenliğine giren Trabzon, Anadolu'da Türkleşmenin en son başladığı bir bölgeydi. Bundan dolayı Trabzon, Cumhuriyet Türkiyesine kadar bünyesinde önemli sayıda gayrimüslim nüfus barındırmış, bu durum ise şehrin sosyo-kültürel açıdan zenginleşmesine yol açmıştır. Trabzon'un fethinden sonra iç ve dış göçlerin ağırlıkta olduğu birçok sebepten dolayı gayrimüslim nüfus giderek azalırken Müslüman nüfus artmaya başlamıştır. Her ne kadar fetihten sonra gayrimüslim nüfus kaleden çıkarılıp yerlerine Müslüman nüfus yerleştirilmiş olsa da, gayrimüslim nüfus Trabzon'un ticarî ve kültürel öneme hâiz olan sahildeki Kemerkaya ve Çömlekçi gibi en iyi mahallelerinde oturmaya devam etmişlerdir. Fetihten itibaren Trabzon'un sahip olduğu toplam nüfusun XV. yüzyılda 5.000, XVI. yüzyılda 10.000, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda 15.000, XIX. yüzyıl başlarında 20.000, ortalarında 35.000 ve sonlarından Cumhuriyet devrine kadar ise 40.000 kadar olduğunu bilinmektedir.

Fetihten sonra idarî açıdan uzun bir müddet çevresindeki diğer beylerbeyliklere bağlı bir şekilde yönetilen Trabzon, Yavuz ve Kanuni'nin burada uzun müddet yaşaması ve Osmanlı devletinin doğu yönüne düzenlediği askerî seferlerden dolayı giderek önemli bir üs haline gelmiş ve bu etkenler neticesinde XVII. yüzyılın başlarında müstakil bir eyalet haline gelmiştir. Çalışmamız ile ilgili olan XVIII. yüzyılda Trabzon Eyaleti doğuda Gönye ve Batum sancaklarını, batıda Samsun iline kadar olan bölgeyi ve güneyde ise Gümüşhâne ve çevresini içerisine almaktadır. Bu bölgeler içerisinde yer alan Ordu, Giresun, Gümüşhâne, Trabzon, Rize, Hopa, Gönye ve Batum gibi kaza ve sancaklar Trabzon valilerinin denetimi altında bulunmaktaydı. XVII. yüzyılda eyalet haline gelen Trabzon, Ortaçağdaki ticarî konumunu bu yüzyıllarda askerî konumuyla değiştirmek zorunda kalmıştır. Eski yüzyıllarda daha çok transit ticaret açısından kendinden bahsettiren Trabzon, Osmanlı dönemiyle beraber devletin kuzeyde ve

[210] Kafkas halkları Anadolu'ya göç ederken daha çok deniz yollarını kullanmışlardı ve 1858-1865 yılları arasında Anadolu'ya göç eden Kafkasların sayısı yaklaşık 650.000 civarındaydı. Bkz:Firuzoğlu, a.g.m., 691-695.

doğuda düzenlediği askerî seferler dolayısıyla daha çok askerî yönü ile ön plana çıkmıştır.

XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin içinde bulunduğu savaşlar, bölge ekonomisini olumsuz etkilediği gibi Trabzon eyaletinin eşkıya yatağı haline gelmesine neden olmuştur. Osmanlı devletinin bu yüzyılda Ruslar ve İranlılar ile yapmış olduğu savaşlarda Trabzon idarecilerinin görev alması, çoğu kere valisiz kalan şehrin mütesellimler tarafından yönetilmesi ve Karadeniz ile çevresindeki savaşlar nedeniyle sık sık âyân ve eşrâfın yardımına başvurulması şehirdeki âyân ve eşrâfın kuvvet bulmalarına neden olmuştur. Bu durum bölgedeki iktidarın devletten, çoğu eşkıya olan şehir ileri gelenlerine doğru yön değiştirmesiyle sonuçlanmıştır. Timar sisteminin çağın gereklerinden dolayı devlet tarafından ikinci plana atılması ve ateşli silahlarla donatılmış yeniçeri askerinin timarlıların yerini almasıyla Osmanlı taşra sistemi büyük bir değişiklik geçirmeye başlamıştır. Bu değişim sonucunda, devlet gelirleri ve Anadolu köylüsü mültezim, muhassıl ve mutasarrıf gibi daha önce alışık olmadığı aracı grupların inisiyatifi altına girmiştir. Bu durum ise Anadolu topraklarında daha önceleri Osmanlı devletiyle özdeşleşmiş olan "adalet dairesi" felsefesinin yıkılmasına ve taşradaki devlet idaresinin, çoğunlukla kendi adına çalışan âyân ve eşrâfın adaletine terk edilmesine neden olmuştur.

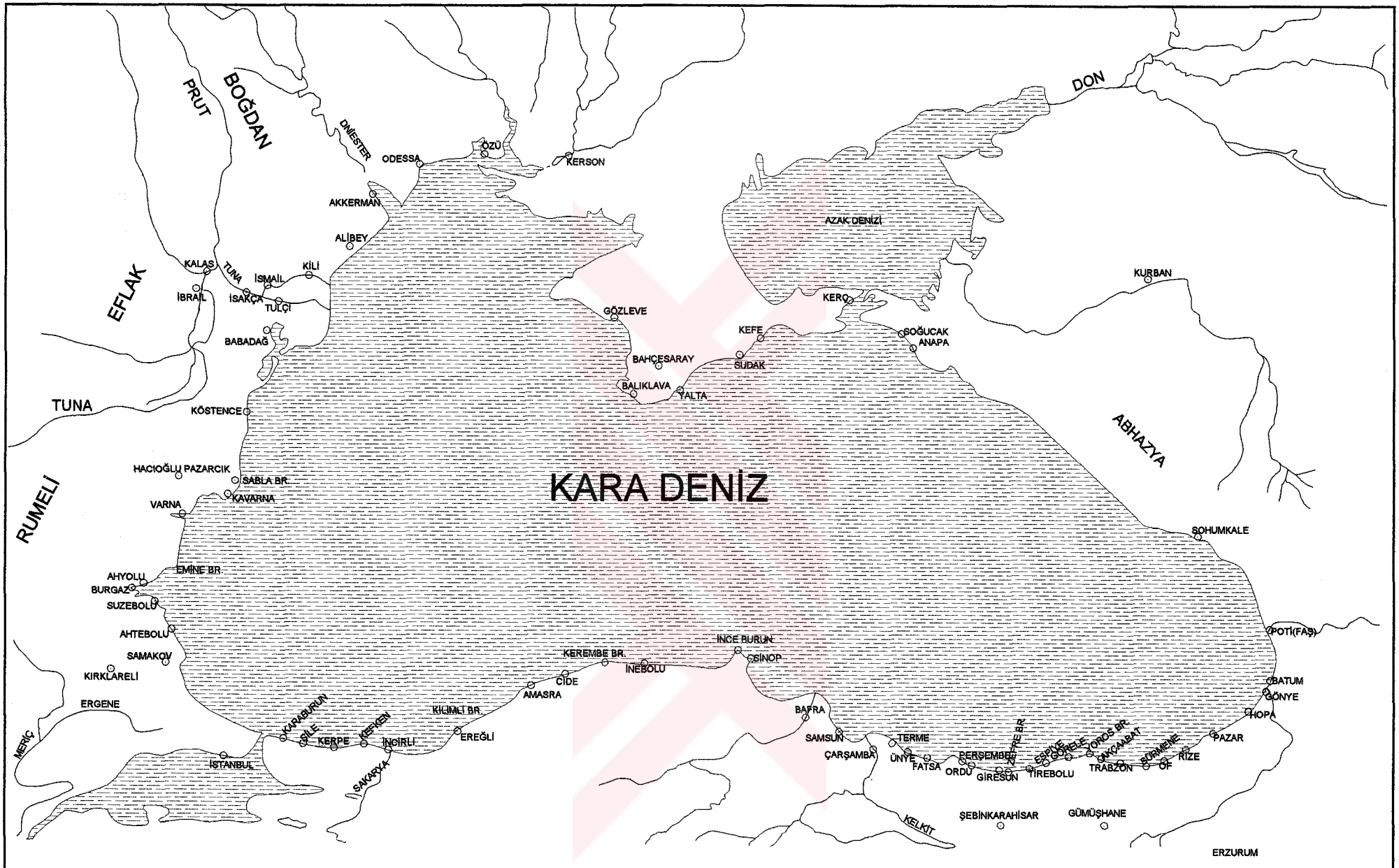
XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin her bir bölgesinde olduğu gibi, Giresun ve çevresinde Cepni eşkıyası ve Dizdaroğulları, Akçaabat dolaylarında Sakaoğulları ve Hacısalihoğulları, Trabzon'da Kalcızâdeler, yüzyılın sonlarına doğru Canikli sülalesi ile Rize'deki Tuzcuoğulları ve bunların denetimindeki birçok eşkıya bölgeyi yaşanmaz hale getirmişlerdir. Bölgedeki eşkıyalar, Trabzon ve Giresun kalelerini aylarca kuşatma altına alıp hükümet gibi hareket edecek kadar güç ve servet kazanmışlardır. Özellikle 1730-1770 yılları arasında yoğunlaşan eşkıyalık hareketleri esnasında Trabzon halkı, aylarca bir köyden diğer bir köye gidemeyecek şekilde malıyla ve canıyla muhasara altına alınmışlardı. XVIII. yüzyılda bölgede hakimiyet tesis eden eşkıyaların halka vermiş oldukları maddi zararlar ile XVIII. yüzyılda Doğu Karadeniz'in en önemli devlet gelirlerinden biri olan Trabzon iskelesi ve ona bağlı olan gelir kalemlerini yıllarca ihale ile alarak işletmek mümkündü. Bu açıdan, eşkıyaların gerek halka ve gerekse devlete vermiş oldukları zararların maddi ve manevi boyutları toplumsal düzeni alt üst edecek kadar önemlidir. Bu yüzyılda, eşkıyaların bölgedeki faaliyetleri sonucunda halk ya isyan gruplarına katılmış ya da Çepni tayfası veya Gümüşhâne madenci reâyâsı gibi yerlerini terk ederek başka mahallere göç etmek zorunda kalmışlardır. XVIII. yüzyılın önemli bir

kısmında eşkıya ve âyân aileleri genellikle aralarında anlaşarak devleti temsil eden idarecilere karşı yoğun bir ittifak içerisinde yer almışlardır. Trabzon ve çevresinde uzun yıllar dönüşümlü olarak iktidar süren eşkıya grupları devletin içerisinde bulunduğu siyasî ve iktisadî zorlukları değerlendirerek halkı soymaktan ve kendilerine karşı gelenleri öldürmekten geri kalmamışlardır. Bölgede hakimiyetlerini bir şekilde yerleştiren eşkıya aileleri, şehir çevresinde kule ve palanga inşâ edecek ve defalarca Trabzon ve Giresun kalelerini ele geçirecek kadar kuvvet bulmuşlardır. Eşkıyanın ayaklanma sebepleri tam olarak bilinmese de, giriştikleri faaliyetler değerlendirildiğinde, çoğunlukla devşirme olan kapıkullarına karşı Anadolu ileri gelenleri denilen âyân ve eşrâf sınıfının, hangi sebeplerden olursa olsun bir başkaldırı içerisinde oldukları görülür. Zira, güçlenen her âyânın daha sonra isyan ederek Trabzon Eyaleti'nin yönetim merkezi olan Trabzon kalesini ele geçirmek için çaba göstermesi taşradaki halkın yerel temsilcileri olarak sivrilen âyân ve eşrâfın Osmanlı yönetimine katılmak istemesinin bir göstergesi olarak görülmesi gerekir.

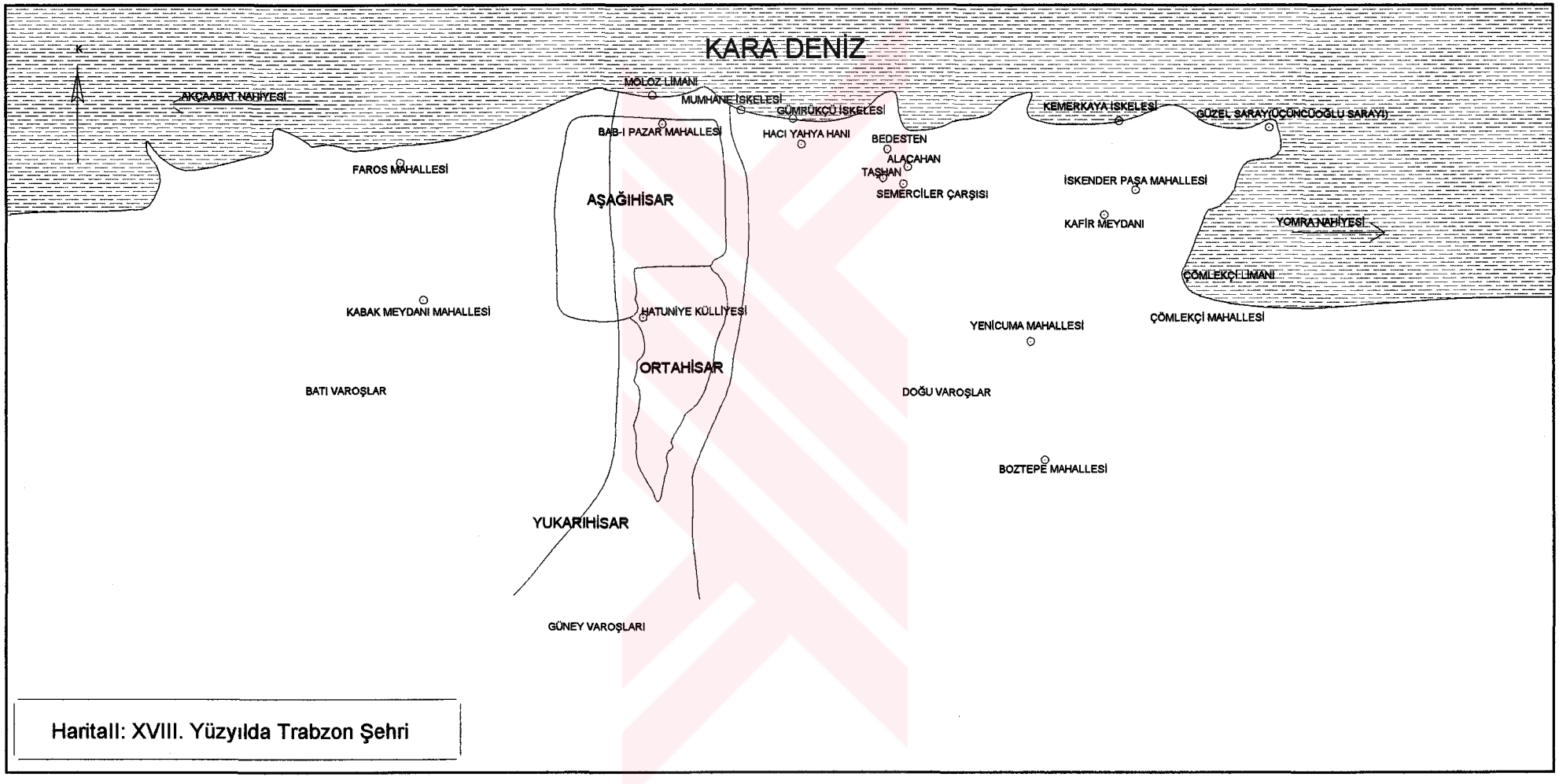
Trabzon ve çevresinde hakimiyet tesis eden âyân ve eşkıyanın hakimiyetlerinin uzun süreli olmaması bu eşkıyanın reâyâdan yeterli desteği alamadıklarını gösterir. Köylünün bu türdeki isyanlara destek vermemesi reâyânın ekip biçtiği toprağın gerçek sahibi olmaması ile ilgili olmalıdır. Zira, toprak mülkiyeti anlayışının yeterince gelişmediği Osmanlı köylüsü, eşkıyayla birleşerek işlemiş olduğu topraklarda hakimiyet kurmayı düşünmemiş olmalı ki, gerek eşkıya ve gerek ehl-i örfün zorbalıkları karşısında köylüler isyan etmek, ya da isyan edenlerin yanında olmak yerine genellikle toprağını terk ederek başka türde geçim kaynakları aramaya yönelmiştir. Gerçi, bölgedeki eşkıyaların çevresinde belirli sayıda Anadolu köylüsünün birikmiş olması, köylülerin ya da şehirde yaşayan halkın eşkıyadan az da olsa bir takım beklentiler içerisinde olduklarını göstermektedir. Trabzon ve çevresindeki eşkıya gruplarının her birinin hakimiyetleri kısa süreli olduğu gibi aralarında uzun süreli dinsel veya Laz-Çepni çatışması gibi ırka dayalı bir birleşme veya çatışma söz konusu değildir. Bu nedenle, XVIII. yüzyılda karşımıza çıkan Doğu Karadeniz eşkıyasının daha çok devlet gelirlerinden nimetlenme felsefesiyle hareket ettiklerini söylemek yerinde bir tespit olacaktır. Zira, kısa veya uzun süreli olsa da Trabzon ve çevresinde eşkıyalık hareketlerine başvuranların Gümüşhâne, Espiye, Tirebolu ve Şebinkarahisâr gibi bakır, gümüş ve şap madeni yataklarının bulunduğu bölgeler ile Doğu Karadeniz bölgesindeki en verimli tarım alanlarına sahip olan Akçaabat ve Yomra gibi Hatuniye vakfı köylerine saldırmaları ileri sürdüğümüz tespiti kuvvetlendirir mahiyettedir.

Şüphesiz, ilk iş olarak adı geçen gelir bölgelerine hakim olan âyân ve eşkıya, ikinci olarak Trabzon ve Giresun kalelerini işgal ederek hakimiyetlerini pekiştirmeye ve uzun süreli hale getirmeye çalışmışlardır. 1730'lu yıllardan sonra bölgede giderek yoğunlaşan eşkıyalık hareketlerinin, önceki yıllara nazaran bölgede giderek canlanan ticarî ve sınaî faaliyetlerdeki gelişmelerle aynı yıllara rast gelmesi dikkat çekmiştir. Bu durum, Trabzon ve çevresinde eşkıyalık hareketlerinde bulunanların siyasî amaçlardan çok ekonomik amaç veya beklentilerle isyan ettikleri gerçeğini kuvvetlendirmektedir. Bölgede hakimiyet tesis eden eşkıyalar karadaki hakimiyetlerini denizlerde de yaymaya gayret göstermişlerdir. Bu amaçla, bölgeden gelip geçen tüccar ve yolcu gemileri eşkıya grupları tarafından, öldürme hadisesi de dahil olmak üzere sürekli olarak rahatsız edilmişlerdir. Eşkıyaların tüm etkinliklerine rağmen devlet, bölgedeki âyân ve eşkıyanın temizlenmesinde âyân ve eşkıyayı birbirine kırdırma yöntemini kullanarak işin içinden çıkmasını bilmiştir. Bölge gelirlerinin fazla önemli olmaması, bölgede varlıklı ailelerin türemesine, zenginleşmesine ve bu zenginliklerini uzun yıllar muhafaza etmelerine imkân tanımadığından dolayı bölgede, devleti uzun süre uğraştıracak âyân ve eşkıya toplulukları türeyememiştir. Bu durum karşısında devlet var olan eşkıyaya, muhtemelen bazı devlet gelirlerinin kullanım hakkını vaat ederek onları birbirine düşürmüş ve geriye kalanları da kendi sistemi içerisinde asimile ederek ortadan kaldırmıştır. Zira, daha önce kendilerinden bahsedilen pek çok eşkıyadan devletin sadece Kalcızâde Ömer ve Tuzcuoğlu Memiş'i öldürerek, daha doğrusu diğer âyân ve eşkıyaya öldürterek ortadan kaldırdığı görülmektedir. Trabzon ve çevresinde isyan eden âyân ve eşkıyalara, daha sonraları, XVIII. yüzyılın sonlarına tarihli diğer arşiv kayıtlarında rast gelinmemesi, bunların devlet sistemi içerisine alınarak bir şekilde sindirildiklerini göstermektedir.

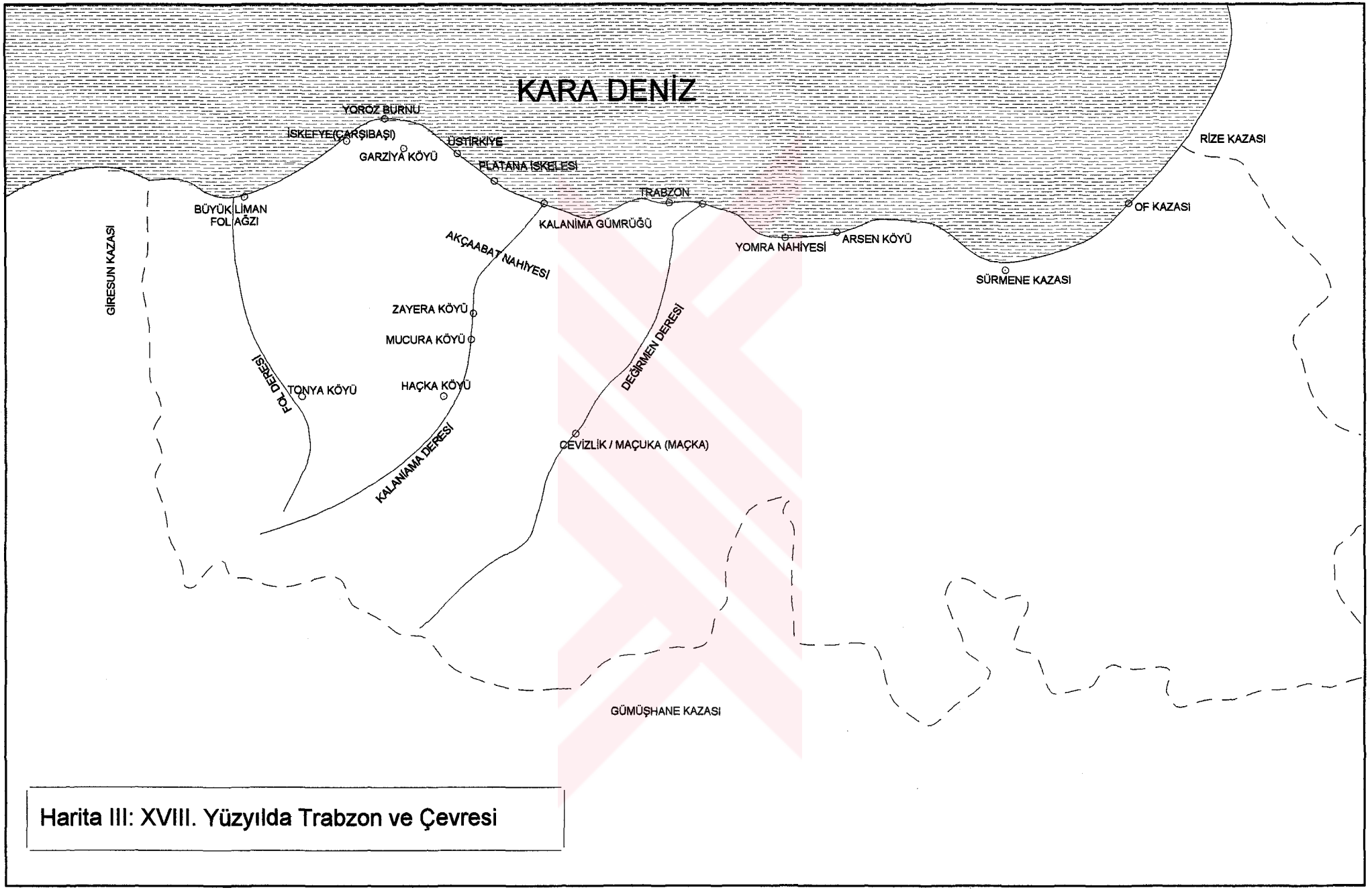
Neticede, her ne sebepten dolayı olursa olsun ayaklanan eşkıya devlet tarafından sindirilmiş olsa bile, bu isyan hareketleri bölge ekonomisine, devletin toprak sistemine, kısacası halkın ve devletin dirlik ve düzenine ağır darbeler indirmiştir. Trabzon ve çevresindeki eşkıyalık hareketleri, devlet görevlileri ile bölgedeki devlet mukataalarını idare eden mültezimlerin kanuna aykırı faaliyetleriyle bir arada değerlendirildiğinde, bölgedeki sosyo-ekonomik yaşamın gerek Trabzon halkı ve gerekse gelip geçen tüccar için pek de güvenli olmadığı ortaya çıkar. Bu nedenle, XVIII. yüzyılda Trabzon ve çevresindeki idarî ve sosyal düzensizlik sorununun içinden çıkılamayan, üstesinden bir türlü gelinemeyen ve ticarî yaşamı da önemli ölçüde etkileyen büyük bir sorun olduğu görülür.

Harita I: Kara Deniz ve Çevresi

Haritall: XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehri

Harita III: XVIII. Yüzyılda Trabzon ve Çevresi

II. BÖLÜM
XVIII. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE TİCARÎ HAYAT

Çalışmamızın esasını oluşturan Trabzon'daki ticarî faaliyetler ile ilgili bilgilere geçmeden önce bu bölgedeki ticarî gelişmeleri daha iyi değerlendirebilmek için Osmanlı devletindeki ekonomik yapıyı kısaca ele almak yerinde olacaktır.

A-OSMANLILARIN İKTİSAT ANLAYIŞI

Osmanlı devletinin ekonomik temeli tarıma dayanmaktaydı. Daha ilk dönemlerden başlayarak, yerleşik bir toplum düzeni ve gittikçe gelişen bir idarî ve askerî düzen üzerinde oturmaya başlayan Osmanlılarda, tarım ağırlıklı bir iktisadî düzenin hakim olduğu bilinmektedir[1]. Tüm sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi tarım haricinde milletlerarası, bölgeler arası ve bölge içi ticaret, kentsel ekonomik faaliyetler ve hayvancılık gibi geçim türleri ekonomide hakim unsurlardı. Osmanlı devletinin ekonomik yapıdaki temel görevi, düzene koyduğu ve kurallarla sabit hale getirdiği ekonomik sistemin aksamadan yürütülmesi ve denetlenmesiydi. Devlet, ekonomik yapının bozulmasına meydan vermemek için kendine has bir takım iktisadî ilkeler takip etmekte, devlet ve toplum ilişkilerinin bozulmaması ve adalet sisteminin iyi işlemesi için bu ilkelerin ihmal edilmemesine özen göstermekteydi.

---

[1] Öz, Mehmet, "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 66.

T.C. YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Pamuk'a göre, başkentin, ordunun ve diğer kentlerin iaşesinin sağlanması, vergi toplanması, uzun mesafeli ticaretin desteklenmesi ve denetlenmesi, para arzının istikrara kavuşturulması her devlet için önde gelen iktisadî politika sorunları arasında yer almaktaydı[2]. Sayar'a göre, Osmanlı devletinde iktisadî ilkelerin belirgin bir şekilde gözlenebildiği alanlar toprak rejimi, vergileme (müsadere de buna dahildir), sikke tağşişi ve narh sistemidir. Piyasa muamelatı devletin pazar üzerinde kurduğu hegemonya ile sürdürülmekteydi. Ancak, devletin fetihlerinin başarısızlığı karşısında bu sistemler çatırdamaya başlamıştır[3].

Osmanlı devletinin daha önce ifade edilen siyasî ve sosyal amaçlı "adalet dairesi" felsefesine benzer şekilde ekonomik alanda, tarım, ticaret ve sanayi kollarında kuruluşundan itibaren takip ettiği ve XIX. yüzyıla kadar genelde pek değişiklik göstermeden devam eden iktisadî ilkeleri bulunmaktaydı[4]. İlk olarak Osmanlı ekonomisinin bel kemiği olan tarımda devletin takip ettiği temel ilkelere bakmak gerekir;günümüzde dahi Türkiye tarım sisteminin esasını teşkil eden ve küçük köylü-aile işletmelerini esas alan toprak sistemi Osmanlı klasik döneminde devlete ait olan topraklarda uygulanan cift-hâne sisteminin uzantısı durumundadır. Osmanlı döneminde tarımsal ekonominin temel üretim aracı bir çift öküz ile çekilen sapandı. Bu geleneksel tarımın temel emek birimi ise aile reisi erkeğin simgelediği köylü ailesiydi[5]. Devlete ait topraklar yani mîrî arazi yalnızca hububat ziraati yapılan tarlalardan olup bağlar ve bahçeler mîrî arazi dışında kalmaktaydı. Devlet, daha önce bahsedildiği gibi, kapıkullarının ve halkının darlık ve açlıktan korunması için

---

[2] Pamuk, a.g.e., 10.

[3] Sayar, Ahmed Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul 2000, 69.

[4] Tabakoğlu'na göre, Osmanlı iktisat sisteminin oluşmasında, eski Anadolu uygarlıkları ve Türkistan tecrübesi olmakla birlikte, ilkeler ve kurumlar açısından İslâm ekonomisinin ve İslâm devletlerinin büyük bir önemi vardır. Özellikle Selçuklular, İlhanlılar, Eyyübiler, Memlükler ve Anadolu Beylikleri bunların en yakınlarıdır. İkta-timar, mukataa, fütüvvet-ahilik-esnaf, hisbe-ihtisâb gibi kurumlar İslâm devletlerinden alınmıştır. Bkz:Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 17. Genç'e göre devlet birçok iktisadî fonksiyonlar görmekte ve bu faaliyet esnasında çeşitli hedefler tespit etmekte idi. Ancak bu fonksiyon ve hedefler, hiçbir zaman sırf iktisadî bir mahiyet göstermez, ekseriya siyasî, dini, askerî, idarî veya mahalli hedef ve düşüncelerle iç içe birbirinden ayrılması zor bir karmaşıklık içerisinde bulunurdu. Bkz:Genç, Mehmet, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri", Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000, 43.

[5] Geleneksel tarımın temeli olan çift-hane sisteminde vergi birimi olarak kabul edilen emek birimi, evlenmiş çoluk çocuk sahibi olmuş erkek köylünün simgelediği köylü ailesidir. Devlet, vergi mükellefi olarak aile erkeğini muhatap kabul eder. Bkz:İnalcık, Halil, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", Osmanlı İmparatorluğu Makaleler, İstanbul 1993, 1-3

hububat ekimini sürekli kontrol etmek durumunda kalmıştı. Tarlaların bağ ve bahçe haline getirilmemesi Osmanlı tarım sisteminin en önemli ilkelerinden biriydi.

Devlet, kendine ait topraklar üzerinde timar sistemini uygulayarak taşra toplumunu kendine ait usuller dahilinde denetim altında tutmaktaydı[6]. Devletin, timar sistemi sayesinde toprak ve reâyâ üzerinde sıkı kontrolü sağlaması, reâyânın toprağını bırakarak göç etmesini engellemesi, toprakların bölünerek bağ ve bahçe haline gelmesini önlemeye çalışması[7] ve büyük çiftliklerin ortaya çıkmasını engellemesi gibi usuller devlet tarafından tarım sisteminde takip edilen önemli ilkelerdi. Bu ilkeler vasıtasıyla, devletin tarım arazisi üzerindeki denetimini sürdürme kaygısı, giderlerini ve sipahilere yaptığı harcamaları karşılamak için tarımsal üretime mutlak bağımlı olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu kaygıların neticesinde devlet, topraklar üzerinde yaşayan köylüleri zamanla işçi, ortakçı ve serf konumuna düşürmeye kalkışabilecek üçüncü şahıslara göz açtırmamaktaydı[8]. Devlet, başta İstanbul olmak üzere şehirlerin iaşesi, ordu için gerekli olan insan ve hayvan gücünün her türlü ihtiyacının karşılanması, reâyânın huzur ve adalet ortamı içerisinde yaşaması ve devlet ve toplum ilişkilerinin dengeli bir biçimde yürütülebilmesi için tarım sistemindeki klasik işleyişin bozulmamasına özen göstermesine rağmen[9], XVI. yüzyılın sonunda başlayan gerileme ve merkezin

---

[6] Timar sistemi sayesinde devletin topraklarında elde etmiş olduğu sosyo-ekonomik yararları ve sistemin uygulanış şekli için Bkz:Öz, "Tahrir Defterlerinin...", 429-39.

[7] Devlet, sahip olduğu toprakların bölünmemesi için gayret göstermiştir. Ancak, tahrir defterleri verilerine dayalı araştırmalar, özellikle XVI. yüzyılda, muhtemelen nüfus baskısının ve / veya devletin kanunnâmelerdeki çift resmi miktarının akçe değerindeki düşüşle paralel olarak değer kaybetmesine karşılık bu zararı telafi etmek için geliştirdiği politikaların sonucunda çiftliklerin parçalanmaya başladığını gösteren işaretler vardır. Saraya mensup ve saray çevrelerine yakın nüfuzlu kimselere devlet topraklarının arpalık veya mülk tahsisi şeklinde verilmesi ve bu kimselerin kendilerine verilen toprakları vakıf şekline dönüştürmeleriyle devlet topraklarında sistemin işleyişinde bozulmalar başlamıştır. Bkz:Öz, "Osmanlı Klasik...", 67 ve İnalcık, Halil, "Çiftliklerin Doğuşu:Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", 0smanlı'da Toprak Mülkiyeti Ve Ticarî Tarım, (Çev.Zeynep Altok), (Ed.Çağlar Keyder-Faruk Tabak), İstanbul 1998, 19.

[8] İnalcık, "Çiftliklerin Doğuşu...", 18.

[9] Seyfiye mensubu nüfuzlu bazı kapıkulları, Celali isyanları neticesinde köylülerin terk ettikleri toprakları sahiplenmekteydiler. Köleleri ya da kiraladıkları adamlarını yerleştirerek buraları kendi özel arazileri haline getiriyorlardı. Borcu olan pek çok köylü, yerel kadının bir kararıyla topraklarını o bölgedeki âyâna ve sipahilere vermek zorunda kalmıştı. 1600'den itibaren malî sıkıntıya düşen hazine, gitgide daha fazla miktarda mîrî araziyi şahıslara malîkane sisteminin icabı gereğince hayatta kaldığı müddetçe vermesi mîrî toprakların kişilerin mülkü haline gelmesine, köylülerin ise topraklarında kiracı haline dönüşmesine yol açmıştır. Bkz:İnalcık, "Çiftliklerin Doğuşu...", 22-23. Faroqhi'ye göre, XVII. yüzyılda Osmanlı merkezi idaresi, reâyâ arasında özel mülkiyetin yaygınlaşmasına karşı çıkmamış ya da özel mülkiyete gidişte almış olduğu önlemler yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla özel mülkiyet, XIX. yüzyıl yasal düzenlemelerinin hızlandırıcı müdahalesinden çok önce önem kazanmaya başlamıştı. Bkz: Faroqhi, Suraiya, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, İstanbul 1994, 326.

zayıflamasına bir önlem olarak timar sisteminden vazgeçilmesi ile toprakların daha önce ifade edildiği gibi Osmanlı köylüsünün pek alışık olmadığı mültezimlere ve mültezimler adına taşrada ortaya çıkan aracılara devredilmesi geleneksel Osmanlı tarım sisteminin ve bu tarım sisteminin getirdiği klasik ilkelerin yavaş yavaş terk edilmesine yol açmıştır. Ancak, köylü ailesini esas alan üretim biçimi büyük ölçüde devam etmiştir[10].

Şehirlerin iktisadî ve sosyal hayatında önemli rol oynayan ve devletin hassasiyetle üzerinde durduğu diğer bir ekonomik alan esnaf örgütleridir. İktisadî olduğu kadar şehir medeniyetinin oluşmasında toplumsal önemi bilinen esnaf örgütlerinin işleyişine ve bu işleyişin bozulmamasına devlet büyük önem göstermiştir[11].

Esnaf, şehir ve kasabalarda, mal ve hizmet üretimi ile ilişkili her hangi bir iş kolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış olarak çalışanların meydana getirdiği mesleki örgütlenmeler olarak tanımlanmaktadır[12]. Genel olarak "ehl-i hiref" diye anılan esnaf birlikleri, devlete ait yerlerde çalışanlar ve serbest çalışanlar diye ikiye ayrılmaktaydı. Devlet, esnafın teşkilatlanmasını gerçekleştirirken şu iki ilkeyi özellikle göz önünde bulundurmaktaydı:üretimin halkın ihtiyacını karşılaması (üretim politikası) ve her ürün ve hizmet için uygun bir fiyat oluşturulması (fiyat, narh politikası)[13]. Her bir malın hammaddeden başlayarak nihai tüketime hazır hale gelinceye kadar geçirdiği üretim aşamalarının her biri ayrı bir esnaf birimi olarak örgütlenmekle kalmaz, ayrıca her aşamada, farklı mal türleri varsa, onlarda ayrı birer örgütlenme birimi oluştururlardı[14]. Osmanlı esnafının her biri bulunduğu şehirle örgütlü olup farklı bölgelerdeki esnaf teşkilatlarıyla bağlantıları yok gibidir[15].

---

[10] Tabakoğlu'na göre, 1840'larda ülkedeki ekili toprakların % 80 civarındaki bir kısmı 60 dönümden küçük işletmeler tarafından ekilmektedir. Ancak, Rumeli'de daha büyük çiftlikler mevcuttur. Yinede Osmanlı tarımında geçimlik bir üretim tarzı hakimdi. Bkz:Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 18.

[11] Loncaların toplumsal yönüne dikkat çeken Mantran'a göre, cemaate dayalı bir toplumsal düzen olarak İslamiyet'te bireycilik kavramı olmadığından başkentin bütün erkek nüfusu bir loncaya bağlı kalmak zorundaydı. Bundan dolayı İstanbullu, önce etnik veya dinsel, sonra da mesleki bir muhite ait olmak zorundaydı. Bkz:Mantran, Robert, XVII. Yüzyılın II. Yarısında İstanbul, I, Ankara 1990, 332.

[12] Genç, Mehmet, "Osmanlı Esnafı ve Devlet", Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000, 293.

[13] Kal'a, Ahmet, "Esnaf", DVİA, XI, İstanbul 1995, 425.

[14] Genç, a.g.m., 294.

[15] Genç'e göre, debbağ esnafı hariç, esnaflar arasında bölge ve ülke çapında ilişkilere pek rastlanmaz. Hemen her yerde büyük çoğunluğu Müslüman olan debbağ esnafları Kırşehir'deki Ahî Evren Zâviyesi şeyhinin manevi liderliği altında, zayıf bir bağlantı içinde bulunuyorlardı. Bkz:Genç, a.g.m., 294.

Her esnaf topluluğu, mesleki faaliyetinde bağlı bulunacağı özel kuralları, normal olarak kendisi kararlaştırır ve bütün ustaların ortak kararı olarak onaylanmak üzere kadıya sunardı. Kadı, alınan kararların şeriat başta olmak üzere kanunlara ve geleneklere aykırı olmadığını görürse, teklifi Dîvân'a arz ederdi. Dîvân'ın onayından sonra, ustalar tarafından hazırlanmış bulunan taslak, kendileri için bağlayıcı niteliği olan temel belge haline gelirdi[16]. Hiyerarşik yapıda teşkilatlanmış olan esnaf sisteminde, İnalcık'ın "Altılar" diye isimlendirdiği esnaf şeyhi, esnaf kethüdası, yiğitbaşı, usta, kalfa ve çırak yer almaktaydı[17]. Esnaf örgütlerinin en önemli fonksiyonu, iktisadî hayatın gündelik faaliyetlerinin, mümkün olduğu kadar az ihtilaf doğuracak şekilde, sosyal dayanışma ve ahenk içerisinde oluşmasını sağlamaktı. Böylece devlet, toplumu ve ekonomiyi düzen içinde tutma ile ilgili görevinin bir bölümünü esnaf örgütlerine devrederek, güvenlik ve düzeni sağlamak açısından, son derece pahalı ve muhtemelen etkinliği daha düşük olacak olan bürokrasiden kurtulmuş oluyordu[18]. Esnafın ekonomik ve toplumsal önemini bilen devlet, esnafın istikrar içerisinde sıkıntıya düşmeden faaliyetlerini yürütebilmesine gayret ederdi. Esnaf örgütlerinin ihtiyaç duyacağı girdilerin düzgün akışını kolaylaştıracak, esnafı kıtlık ve işsizliğe düşürmeyecek tedbirleri dikkatle takip ederdi. Bir bölgedeki üretimden bölge esnafının muhtaç olduğu girdiler temin edilmedikçe, bölge dışına mal çıkarmayı, özellikle ülke dışına göndermeyi devamlı miktar kısıtlamaları, hatta ihraç yasaklarıyla kontrol altında tutar, buna karşılık esnafın faaliyetine yarayacak ithalatı serbest bırakır, teşvik ederdi[19]. Devlet, piyasa talebini karşılayabilecek miktarda ve kalitede uygun fiyatla üretim yapılmasını sağlamak amacıyla esnaf birliklerine çeşitli tekel hakları vermişti. Bunlar mutlak anlamda verilmiş bir tekel olmayıp hem tüketiciye ve hem de üreticiye fayda sağlamaması durumunda derhal lağvediliyordu[20]. Esnaf için gerekli olan ham madde daha önceden belirlenmiş olan

---

[16] Genç, a.g.m., 296.
[17] İnalcık, Halil, The Ottoman Empire:The Classical Age 1300-1600,London 1973, 153.
[18] Genç, a.g.m., 301.
[19] Genç, a.g.m., 302. Belirlenmiş esnaf birliklerine ait olan ham madde bu birliklerce satın alınarak aralarında dağıtılacağı iskele ve pazarlara tüccar eliyle getirildiğinde öncelikle ilgili esnaf birlikleri ihtiyacı kadarını alıyor ve ancak onlardan kalan ham madde tüccara satılabiliyordu. Bkz:Kal'a, a.g.m., 429.
[20] XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren esnaf, kendisine sağlanan tekel haklarından yararlanarak piyasa fiyatlarını tekelleri altına almış ve fiyatları yükseltmeye başlamıştı. Esnafların belirlenen narhların üstünde işlem yaptığını tespit eden devlet, piyasadaki fiyat artışlarının esnafın tekelleşmesinden kaynaklandığı sonucuna vardığından, III. Selim aldığı bir kararla, zaruri gıda maddeleri dışındaki esnaf tekellerini ortadan kaldırmıştır (1794). Bkz: Kal'a, a.g.m., 427-28.

belirli pazarlara gelmekte, orada tartılıp vergilendirildikten sonra esnaf temsilcilerine dağıtılmaktaydı[21].

Esnaf derneklerine bağlı bulunan zanaatkârlar, ihtisâb kurallarına bağlıydılar. Bu kurallar dahilinde esnaf ve zanaatkârlar, mahalli pazarların organizasyonundan ihtiyaç duydukları hammaddenin tedarik ve dağıtımına kadar birçok alanda muhtesib denen devlet memurunun kontrolünde idiler. Muhtesib, günlük hayatın akışı içerisinde halk ile esnaf (üretici-tüketici) arasındaki münasebetleri düzenleme ve esnafla ilgili kanunların uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmekle görevliydi. Osmanlı yönetimi fiyatlara uyulmasına çok önem vermekteydi. Zira devlet, dolandırıcılık, vurgunculuk ve spekülasyon yaratmanın kesin olarak önüne geçmekteydi. Bu nedenle, Mantran'a göre, XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılda görülen ekonomik bunalımda bile İstanbul'daki fiyatlar büyük sıçrama göstermemişti[22]. XVI. yüzyılda şehirlerdeki nüfusun artması ve iş olanaklarının genişlemesine paralele olarak esnaf mensupları arasında bağımsız teşebbüslere girenler ve bireysel dükkânlar açanlar ortaya çıkmıştı. Esnaf kurallarının sıkı bir biçimde uygulanmaması, askerî sınıftan bazı kimselerin esnaf teşkilatlarına yönetici olarak atanması ve esnaf derneklerinin yeniliklere kapalı olması, esnaf teşkilatının yozlaşmasına yol açmıştı[23]. Esnaf siteminde ortaya çıkan bozuklukları düzeltmek ve özellikle de gerekenden fazla dükkân ve usta sayısının önüne geçmek için XVIII. yüzyılda "gedik" sistemi getirilmişti[24].

---

[21] İnalcık, Halil, "The Ottoman Economic Mind and Aspect of the Ottoman Economy", Studies in the Economic History of the Middle East, London 1978, 217.

[22] Mantran, Robert, XVI. Ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, İstanbul 1991, 101. İhtisâb sistemi ve Muhtesib'in görevleri için ayrıca Bkz:Kazıcı, Ziya, Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi, İstanbul 1987;aynı yazar, "Osmanlılarda İhtisâb", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 113-122;Kütükoğlu, Mübahat, "Osmanlı İktisadî Yapısı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I, İstanbul 1994, 562-565. İhtisâb sisteminin Trabzon'daki işleyişi için Bkz:V. Bölüm.

[23] XVII. yüzyılda yeniçerilerin ulufelerini hazineye terk etmek koşuluyla esnaf loncalarında idarî pozisyonlara atanmaları yeniçerilerin esnafa müdahalesinde önemli bir aşama olarak görülmektedir. Esnaf örgütleri içerisine yeniçerilerin girişi, Osmanlı lonca sisteminin bozulmasının başka bir nedenidir. Yeniçeriler, sahip oldukları ayrıcalıklarla lonca sisteminin kontrolünde etkili olan muhtesib ve kadıya müdahale etmişlerdir. Bu durum ise lonca yapısının yeniçerilerin çıkarları doğrultusunda değişmesine neden olmuştur. Zira, yeniçeriler genellikle kadı ve muhtesib tarafından belirlenen pazar fiyatlarını görmezlikten gelmekte, kaliteyi düşürmekte ve her hangi bir ustanın sertifikasını almadan istedikleri yerlerde dükkân açmaktaydılar. Bu durum, XVIII. yüzyılda yeniçerilerin Halep, Kahire, Şam ve Balkanların birçok şehrinde esnafı yönlendirecek ve yeniçerilerin siyasî alanda da kuvvetlenmelerine neden olacak seviyeye ulaşmasın yol açmıştır. Bkz:İnalcık, "Classical Age...", 158-159 ve Yıldırım, Onur, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm:1650-1826", Toplum ve Bilim, 83, Ankara 2000, 146-176.

[24] Bu sistemle, hem zanaat kolundaki dükkân ve usta sayısı sınırlandırılmış, hem de bir branştakilerin diğerlerinin sahasına girmesi engellenmişti. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 610-613.

Osmanlı loncalarının kısır bir özerkliğe sahip olduğunu belirten Kuran, devlete danışmadan karar alabilen Batı Avrupa'daki benzerlerine kıyasla Osmanlı loncalarının idarecilerini ya da lonca usullerini değiştirmede biraz hantal kaldıklarını, kurumsal ve teknolojik değişikleri takip etmede daha az yatkınlık gösterdiklerini belirtmektedir[25]. Dış ticaretin büyümesi ile birlikte şehir ekonomisi üzerindeki hakimiyetleri yavaş yavaş dış ticareti ellerinde tutan yabancı tüccarlar ile onların şehirdeki temsilcileri olarak faaliyet gösteren dellâl ve simsarlara terk etmek zorunda kalan esnaf örgütleri önce perakende ticaret konusunda gerilemeye başlamıştır. Devletin korumacı tedbirleri sayesinde Tanzimat'a kadar ayakta kalan esnaf, Tanzimat'tan sonra uygulamaya giren liberal politikalar sayesinde dışarıdan gelen mallarla kalite ve fiyat açısından rekabet edemediği için gerilemeye başlamıştır. 1838 ticaret anlaşmasıyla Osmanlı şehirlerindeki yabancıların iç ticarette yer almaları sağlanınca esnaf örgütleri zor durumda kalmışlardır[26].

Neticede, Osmanlı devletinin esnaf ve pazar fiyatları üzerindeki ilkelerini kısaca şöyle özetlemek mümkündür:Devlet, piyasada rekabet sistemini canlı tutarken rekabetin rekabeti öldürmemesine de gayret göstermiş, bunun için etkili bir piyasa denetimi sağlamış, tekelci eğilimlerle mücadele etmiş ve fiyat istikrarının sağlanmasını sosyal refah için şart koşmuştur.

Tüccarın ve esnafın büyük şehirlerin oluşmasındaki rolünü bilen Osmanlı devleti çeşitli muafiyetler vererek bu grupları şehirlere çekmeye ve yerleştirmeye gayret göstermiştir[27]. Osmanlı devletinde şehir ve kasabalardaki zanaat ve ticaret

---

[25] Kuran, Timur, "Osmanlı Lonca Teşkilatı Üzerinde İslâmî Etkiler", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 105.

[26] Genç, a.g.m., 304. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren esnafın en önemli sıkıntısı piyasadan ham madde tedarik edememesiydi. Zira, ham maddeler vurguncular tarafından toplanıp yabancı tüccara daha fazla fiyata satılıyordu. Bu durum ise esnafın ürettiği mamullerin pahalıya mal olmasına yol açıyordu. XIX. yüzyıldan itibaren büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalan ve Avrupa kökenli fabrikasyon imalatın rekabetine karşılık veremeyen, daha ziyade iç pazara, yakın çevreye, yönelik faaliyette bulunan esnaf teşkilatı giderek dağılmaya başlamıştır. Tanzimat'tan sonra yeni düzenlemeler yapılarak esnafın tekrar teşkilatlanmasına çalışıldı. 1861 Kanlıca Muahedelerinden sonra esnaflıkta inhisar kaldırılarak yerli ve yabancı her isteyenin istediği branşta çalışması mümkün olmuştur. 1913 yılında ise gedik ve Lonca usulü kaldırılmıştır. Bkz:Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Sorunları", IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II, Ankara 1988, 1044; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 612 ve Kal'a, a.g.m., 430.

[27] İstanbul'un fethinden sonra şehrin harap durumunu gören Fatih, şehri gerçek bir başkent ve tüccar şehri haline getirmek için gayret göstermiş, bu amaçla Kefe'den bir gurup zengin tüccar sürülerek İstanbul'a yerleştirilmiştir. Benzer şekilde, II. Bayezid devrinde İspanya, Portekiz ve İtalya'dan göç eden pek çok Yahudi devletin önemli liman şehirlerine yerleştirilmiş ve bu grupların ticarî deneyimlerinden yararlanma yoluna gidilmiştir. Bkz: İnalcık, " Ottoman Economic Mind...", 207.

faaliyetleri esnaf teşkilatları vasıtasıyla yürütülürken, şehir dışı ve uzak mesafeler arasındaki ticaret genelde toptancı tüccarlar vasıtasıyla yürütülmekteydi. Bundan dolayı, şehir veya kasabalar yahut memleketler arasında yapılan geniş çaptaki ticaret toptan ticaret kapsamındaydı. Şehirler, bölgeler veya uluslararası ticaret yapan bu tip tüccarlara hacegân veya bezirgân denmekte olup bu tüccarlar, şehirlerdeki ticaret hanlarında odalar, depolar ve kasalar kiralayarak büyük çaplı ticarî işler çevirmekteydiler[28].

Cinsi ne olursa olsun emtia, o malın dağıtımının yapıldığı kapan veya hana getirilir ve burada perakendeci tüccara satış yapılırdı. Bu kapan ve hanlar, özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde her mal için ayrı olup genellikle un kapanı, bal kapanı, pamuk kapanı ve koza hanı gibi o malın adı ile anılırdı[29]. İnalcık'a göre, Osmanlı şehirlerinin inşâsında, ticaret ve ekonominin oluşmasında dinsel ve ticarî bir kompleksten oluşan imaretlerin belirgin bir rolü vardı. Genellikle vakıf şeklinde inşâ olunan bu imaretler dinsel ve hayırsever kuruluşlar olan cami, medrese, mektep, darülâceze ve hastahâneyi içermeleri yanında bedesten, han, kapalıçarşı ve çarşılardan oluşan ticarî kuruluşları da içermekteydiler[30].

Klasik İslâm şehirlerinden esinlenerek oluşan Osmanlı şehirlerinde üreticiler ve çarşılar bedestenin çevresinde sıralanmaktaydılar[31]. Şehir merkezinde sağlam binalar olarak inşâ edilen bedestenler tüccarlara ve varlıklı esnafa bir depo ve ticaret merkezi olarak hizmet etmekteydiler. Malların tüketiciye intikali perakendeci tüccar vasıtasıyla olup toptancı esnaf gibi perakendeci esnaf da belli çarşılarda toplanmışlardı. Dışarıdan bir şehre gelen tüccarlar mallarını genelde şehrin ticarî merkezi kabul edilen bedestenlere getirerek satmak zorundaydılar[32]. Faroqhi'ye göre bedestenlerde yaygın olarak satılan mallar kadife, kaftan, bogasi, battaniye

---

[28] Akdağ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 2, İstanbul 1995, 146.
[29] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 567.
[30] İnalcık, "Ottoman Economic Mind...", 207-208. Kütükoğlu'na göre, kıymetli kumaşlar ve mücevherat gibi mallar, çarşıdan demir kapılarla ayrılan bedesten denilen yerlerde saklanırdı. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 568.
[31] Ergenç'e göre, şehrin asıl merkezi bedestendir. Bedestenin etrafında sadece geceleme niteliği taşımayan, aynı zamanda ticaret yerleri de olan hanlar yer almaktadır. Bkz:Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920, Ankara 1980, 106.
[32] Güçer, Lütfi, "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Yıllığı, I, İstanbul 1987, 50-51.

mücevherat, altın, gümüş ve uzak diyarlardan getirilen mallardı[33]. Bedestenlerin çevresinde ise çarşılar ve hanlar yer almaktaydı[34].

Malların tüketiciye ulaştırılmasında pazarlar ve panayırlar önemli merkezlerdi. Pazarcılar her gün başka bir yerde kurulan pazarları dolaşırlardı. Faroqhi, bu türdeki pazarların şehirlerde üretilen malların daha küçük yerleşim yerlerine ulaşmasına olanak tanıması açısından önemli olduğu üzerinde durmakta, bu gibi pazarlarda gerek köylünün gerekse timarlı sipahinin ticarî ihtiyaçlarını gidermelerinin ve daha büyük topraklara sahip olanların da bağ ve bahçe ürünlerini satmalarının mümkün olduğunu belirtmektedir[35]. Pazar kurmadaki esas amaç, bir şehir, kasaba ve köy ile çevresinde bulunan taşra ahalisinin karşılıklı olarak ihtiyacını sağlamaya yöneliktir. Panayırlar hafta pazarlarından farklı olarak senede bir veya birkaç defa ve belirli zamanlarda, bir hafta veya on gün gibi bir müddetle açık kalıp oldukça geniş bir bölgenin tüccarlarını ve ticarî mallarını bir arada toplayan pazarlardı[36]. Osmanlı belgelerinde panayıra "yılda bir defa ikame olunan panayır tabir olunur pazar" denmekteydi[37]. Anadolu ve Rumeli'de pek çok panayır kurulmakta olup aktif panayırlar daha çok Rumeli ve Balkanlarda kurulmaktaydı. Rumeli'de Uzuncaâbad-ı Hasköy, İslimye, Petriç, Şehirköy, Siroz, Selânik-Luka, Nevrekop, Piriştine, Vudine, Şumnu, Filibe, Silivri ve benzeri birçok panayır bulunmakta olup uluslararası ticaret mahiyetinde olanlar Uzuncaâbad-ı Hasköy, İslimye, Silivri, Petriç ve Siroz idi[38].

---

[33] Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 34. Bununla birlikte, her bir bölgede yer alan bedestenlerde o bölgeye, mahalline ait olan mallar da satılmaktaydı. Trabzon bedesteni için Bkz:III. Bölüm.

[34] Güçer'e göre hanlar, ticaret yolları üzerinde inşâ edilmiş olan kervansaraylar gibi, devlet büyükleri ve hususi şahıslar tarafından cami, imaret gibi dini ve içtimai müesseselerin akarı olarak inşâ edilmiş ve şehre gelen bazı malların özellikle bu hanlarda satılması usulü getirilmişti. Bkz:Güçer, a.g.m., 51-52.

[35] Faroqhi, Suraiya, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks", Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire, London 1986, 41.

[36] Güçer, a.g.m., 44.

[37] Şen, Ömer, Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl), İstanbul 1996, 11.

[38] Şen'e göre Anadolu'da kurulan Ankara-Yapraklı, Zile, Amasya, İzmir-Buca, Balıkesir, Çan ve Gönen panayırları ulusal konumda bulunurlarken, Rumeli panayırları ise büyük ölçekli ve uzak bölgeleri de içine alan uluslararası konumdaki panayırlardan oluşmaktaydı. Yine Şen'e göre, panayırların yoğun olarak Rumeli'de kurulması ulaşım imkânlarının müsait olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu bölge panayırlarının sınıra yakın olması, Avrupalı tüccarların da katılımını teşvik etmekteydi. Bkz:Şen, a.g.m., 11 ve 113. Rumeli'de kurulan panayırlar için ayrıca Bkz:Sahillioğlu, Halil, "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin Ticarî İmkânları", BTTD, XIII, İstanbul 1968, 60-68. Anadolu ve Rumeli'de kurulan pazar ve panayırlar için Bkz:Erdoğdu, M. Akif, "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler I", OTAM, 5, Ankara 1994, 49-129 aynı yazar, "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler II", OTAM, 7, Ankara 1996, 339-384.

İç ticarette İstanbul'un ayrı bir önemi vardı. Saray ve şehir halkı ile kapıkulu askerlerinin mevcudiyetinden dolayı, bu kalabalık nüfusun beslenmesi ve her türlü günlük ihtiyaçlarının giderilmesi devlet idarecilerinin üzerinde durduğu en önemli konulardan biriydi. Bunun için başta Rumeli, Eflak ve Boğdan ile Batı Anadolu İstanbul'un zahire ambarı vazifesi görmekteydi. Bu bölgelerden İstanbul'a getirilen hububat genelde deniz yolu ile gelmekteydi[39]. Deniz yolu haricinde canlı hayvan ve birçok tüketim malı karayolu ile İstanbul'a ulaştırılmaktaydı. Karadeniz'in batı sahillerinden, Mısır'dan ve Ege bölgesinden sürekli olarak hububat ve pirinç getiren gemiler İstanbul'a ulaşıyordu[40]. İstanbul'un özel konumundan dolayı Osmanlı devleti, İstanbul'un iaşesini sağlamak için bir iaşe politikasını işler hale getirmişti. Başta buğday olmak üzere, bazı ürünlerin ihracı yasaklanmış ve birçok bölge belirlenerek, ürünlerini İstanbul'a gönderme zorunluluğuna bağlanmışlardı[41]. Bu sistem sayesinde birçok çeşit mal İstanbul'da toplanmaktaydı. Osmanlı devletinde uygulamada olan iaşe politikasının vermiş olduğu imkânlar sayesinde, Trabzon gibi tarım ve sanayi üretimi açısından yetersiz olan şehirler her türlü ihtiyaçlarını büyük ölçüde başkent İstanbul'dan karşılama fırsatını elde etmekteydiler[42].

Şehirlerde ticareti kolaylaştıran bedesten, han, kapalıçarşı ve pazarları şehirler ve bölgeler arasındaki ana yollar üzerinde kurulan kervansaray, han ve zaviyeler tamamlamaktaydı. Bu kuruluşlar kervan ticaretini kolaylaştırdıkları gibi uzak bölgeleri başkentle yakınlaştırmaktaydılar. Yollar üzerinde inşâ edilen bu gibi kuruluşlar, ticaret ve ulaşımın gelişmesine, tüccarın kervanlarıyla rahatlıkla seyahat

---

[39] İstanbul'a gelecek hububat, Tuna'da Silistre, Karadeniz kıyılarında Varna ve Burgaz'da ve Marmara Denizinde Tekirdağ gibi limanlarda toplanır buradan gemilerle İstanbul'a nakledilirdi. Bu bölgelerde kıtlık olması durumunda Batı Anadolu ve Mısır'dan hububat getirilmekteydi. Bkz:Todorov, Nikolai, The Balkan City, 1400-1900, Washington 1983, 99.

[40] Faroqhi, Suraiya, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı", Gelişme Dergisi, ODTÜ, 1979-80 özel sayısı, Ankara, 139.

[41] Mantran'a göre, Avrupalı seyyahlar İstanbul'daki yiyecek bolluğu karşısında hayrete düşmüşlerdir;başkente her yıl dört milyon koyun, üç milyon kuzu, iki yüz bin sığır gönderilmektedir;kent fırıncılarına her gün 20.000 kile yani 500.000 kg buğday tahsis edilmektedir;ve süt ürünleri, pirinç ve meyvalar gündelik olarak en çok tüketilen ürünler arasında yer almaktadır. Bkz:Mantran, "İstanbul'da Gündelik...", 143. Murphey'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. yüzyıl başlarındaki ticaret ve ekonomisinin niteliğini kavramak için, merkezden uzakta ve yerel düzeyde gerçekleşen süreçlere daha fazla dikkat göstermek gerekir. Bu süreçler, devletin ferman ve nizamnâmelerine bağlı olmaktan ziyade, kalabalık küçük tüccar kitlelerinin kendiliğinden ve fiiliyatta denetlenmesi imkânsız faaliyetlerinden hareketle gelişmekteydi Bkz:Murphey, Rhoads, "XVII. Yüzyılda Via Egnatia Boyunca Görülen Ticaret Örüntüleri", Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia 1380-1699, (Ed:Elizabet A. Zachariadou), İstanbul 1999, 191.

[42] Osmanlı devletindeki iaşe politikaları sayesinde olsa gerek, XVIII. yüzyılda Trabzonlu tüccarlar Trabzon ve çevresinin ihtiyaçlarını % 55.10 gibi yüksek bir oranda İstanbul'dan karşılamışlardır. Bkz:IV. Bölüm ve Grafik II.

edebilmesine ve yolcular ile tüccarların geceyi rahat bir şekilde geçirmelerine, konaklamalarına imkân tanımaktaydılar[43]. Devlet, ticareti kolaylaştırmak için şehirlerde ve ticarî yollar üzerinde kurulan bu tür kuruluşların vakfa dönüşmesine olanak sağlayarak destek olmaktaydı[44]. Zira Osmanlı devleti, önemli ticaret yollarını hakimiyetine alarak bunları başkent İstanbul ile bağlantılı ve işler kılmaya sürekli çaba göstermiştir.

XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarına kadar iç ticaret Osmanlı tebaası olan Müslüman ve gayrimüslim tüccarlar tarafından birlikte yürütülmüştür. Yabancı tüccarların iç ticarete müdahalesi ancak 1838 Balta Limanı Antlaşması ile gerçekleşmiş olup yabancı tüccarlar bu tarihe kadar iç ticarete daha çok ajanları vasıtasıyla sokulabilmişlerdir[45]. Devlet, ticareti teşvik edip tüccarın her türlü ihtiyaçlarını gidermeye çalışırken bazı malların ticaretine veya yurt dışına çıkarılmasına yasaklar koyarak iç ticareti ve halkı koruma yoluna gitmeye dikkat ederdi. Uzunçarşılı'nın belirttiği gibi devletin barış zamanlarında memleket dışına çıkaracağı eşya ile harp zamanlarında ihraç edeceği eşya arasında cins ve nevi itibariyle fark olup bunun çeşitli sebepleri vardı;bu, ya harp zamanında o eşyaya olan ihtiyacı veyahut çıkaracağı eşyanın çeşitli vasıtalarla savaştığı devletin eline geçmesi ihtimalinden kaynaklanmaktaydı[46]. Bu nedenlerden dolayı hububat başta olmak üzere tuz, at, silah, bakır ve benzeri değerli maddelerin yurt dışına çıkması genellikle yasak hale gelmişti[47].

---

[43] Ticareti ve tüccarı eskiden beri koruyan ve destekleyen Türkler, yollar üzerinde han ve kervansaray inşâ etmekte büyük gayret sarf etmişlerdir. Kervansaray gibi ticarî yapılar savaş zamanlarında sağlam bir kale, barış zamanlarında ise yolculara her türlü imkânı sunmaktaydılar;deve, at ve araba gibi araçlara, yüklerine ait özel yerler;yolcular için oda ve salonlar;onların ihtiyaçlarına cevap veren hamam, mescit ve kütüphâne ve dükkânlar gibi çeşitli mekânlar mevcuttu. Kervansaraylarda hekim, baytar ve tamirci gibi görevliler de bulunmaktaydı. Birbirlerine yaklaşık olarak bir günlük mesafede inşâ edilmiş olan kervansaraylar arasında her türlü emniyet ve âsâyiş tertibatı alınmış durumdaydı. Buna rağmen uğranılacak can ve mal kayıpları devlet tarafından telafi edilmekteydi. Bkz:Özönder, Hasan, "İpekyolu'nun Konya'daki İzlerine Dair Yeni Belgeler ve Bilgiler", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, (İstanbul 1989), Ankara 1990, 552. Karada önemli ticaret yollarının ve geçitlerinin güvenliğini sağlamak üzere teşkil edilen güvenlik kurumlarından biri de derbentlerdi. Derbentlerin kuruluş ve işleyişleri için Bkz:Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı, İstanbul 1990.

[44] İnalcık, "Ottoman Economic Mind...", 208.

[45] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 570.

[46] Uzunçarşılı, a.g.e., 686 ve Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 571.

[47] Çalışmamızın son kısmında ayrıntılı olarak değinileceği gibi, devlet tarafından yapılan tüm yasaklamalara rağmen tüccarların Anadolu limanlarına uğramadan mallarını gerek ülke içerisinde başka bölgelere ve gerekse âhar memleketlere kaçırmaları, özellikle XVI. yüzyıldan sonra yaygınlaşmaya başlamıştır.

Osmanlı devleti iç ticarette olduğu gibi dış ticaret ilişkilerinde bir takım prensiplere sahip olup, kapitülasyon ve gümrük politikaları dış ticarette izlenilen devlet politikalarının esasını oluşturmaktaydı.

Osmanlı devleti Anadolu'da öteden beri var olan transit bölge olma özelliğini koruyup güçlendirmek istemiştir. Osmanlı devletinin kurulduğu yıllarda Akdeniz ve çevresi dünya ticaret ilişkilerinin merkezi konumunda olduğundan Osmanlılar, savaş yıllarında dahi dış ticaret ilişkilerini ihmal etmemeye çalışmışlar bu amaçla Ceneviz ve Venedik gibi o dönemin en büyük iki tüccar ve nakliyeci devletlerine bazı imtiyazlar vererek ticarî hayatı canlı tutmaya gayret göstermişlerdir[48]. Venedik ve Cenevizliler, Osmanlıların ortaya çıkışından çok önce Bizans ve daha sonra Selçuklulardan aldıkları ticarî imtiyazlarla Anadolu ve Karadeniz'de faaliyette bulunarak zamanla önemli limanlarda koloniler oluşturmuşlardı. Osmanlılar devrinde ise Rumeli'ye asker sevkı gibi ihtiyaçlardan dolayı[49] devlet Ceneviz ve Venediklilerle ilişkileri sıcak tutmuş, Orhan Gazi zamanında, 1352 yılında ilk ticarî imtiyaz Cenevizlilere verilmişti[50]. Devam eden yıllarda Venediklilere[51], Fransızlara, İngilizlere ve pek çok Avrupa devletine ticarî imtiyazlar, kapitülasyonlar verilmiştir. Ancak, Osmanlılar kapitülasyonları verirken bir takım kurallara dikkat etmekteydiler; verilen ticarî imtiyazların fıkıh hükümleriyle çelişmemesine, devletin siyasî, ekonomik ve malî beklentilerine cevap vermesine özen gösterilirdi:Devlet, kapitülasyonları verirken siyasî beklentileri yanında, kendi sınırları içerisinde üretilmeyen veya kıt olan kumaş, kalay ve çelik gibi maddeleri sağlamayı ve hazinenin başlıca gelir kaynağı olan gümrük gelirlerini artırmayı esas almaktaydı[52]. Osmanlıların ilk devirlerinde dış ticarette alınan gümrük resmi oranları oldukça düşüktü. Selçuklular ve bazı Anadolu beyliklerinin Ceneviz ve Venediklilere uyguladıkları % 2 gümrük vergisi Fatih dönemine kadar aynı kalmış, Fatih dönemde % 4'e ve daha sonra ise % 5'e çıkarılmıştır. Dış gümrük oranları XVI. yüzyılın sonlarında % 3'e indirilmiş,

---

[48] Lybyer'e göre, bazı batılı araştırmacılar tarafından ileri sürülen "doğu ticaret yollarının Osmanlıların eline geçmesiyle gerilemeye başladığı" fikri, diğer bir tabirle Osmanlıların ticarete önem vermedikleri gerçeğe aykırıdır. Lybyer, doğu ticaret yollarının gerilemeye başlamasının Türklerin istemleri dışında gerçekleşen büyük keşiflere bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Bkz:Lybyer, Albert Howe, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", (Çev: Necmi Ülker), TİD, II, İzmir 1987, 157.

[49] Gallotta, Aldo, "Ceneviz", DVİA, 7, İstanbul 1997, 363.

[50] İnalcık, "Ottoman Economic Mind...", 210.

[51] Venediklilere, tek taraflı olmak koşuluyla ilk imtiyaz Yıldırım Bayezid devrinde, 1390 tarihinde verilmiş, karşılıklı ilk ticaret antlaşması ise Çelebi Mehmed zamanında 1419 tarihinde yapılmıştır. Bkz:Turan, Şerafettin, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", Belleten, XXXII, Ankara 1968, 248-249.

[52] İnalcık, "İmtiyâzât", The Anclopedia of Islam, III, London 1971, 1179-1189.

çalışmamızın esasını teşkil eden XVIII. yüzyılda ise gümrük oranları genelde % 3 ile % 5 arasında gerçekleşmiştir[53]. Osmanlı devleti yabancılara ahitnâmeler verip gümrük oranlarını düşük tutarak ticareti canlandırmış, Anadolu'yu tüccarlar için cazip hale getirmiştir. Devletin uygulamış olduğu tüm yasaklamalara rağmen batılı tüccarlar İstanbul ve İzmir gibi limanlarda konsolosluklar tesis ederek ajanları vasıtasıyla memleketin iç kısımlarıyla ticaret yapmışlardır[54].

Dış ticarete hakim olan tüccara gelince;dış ticaret, ticarî imtiyaz verilen ve "müstemen" denilen yabancı tüccarların ellerindeydi[55]. Kütükoğlu'nun belirttiğine göre, müstemen tüccarlar gerek ödedikleri gümrük resmi ve gerekse sahip oldukları hak ve imtiyazlar bakımından Osmanlı tebaası olan tüccardan daha imtiyazlı bir konumda idiler[56]. Turan'a göre, XVI. yüzyıl ortalarında Türk tüccarlar gruplar halinde Venedik'e ticaret yapmaya gitmekteydiler[57]. Mantran'a göre ise uluslararası güzergahta Osmanlı teknesi görülmemekteydi. Uluslararası ticaretin tümü İngiliz, Hollandalı, Fransız, Venediklilerin ve daha düşük ölçekte Cenevizli ve Raguzalıların ellerindeydi[58]. Osmanlı tebaası içerisinde Müslümanlardan daha çok gayrimüslimler dış ticaretle meşgul olmuşlardı. Gayrimüslimler dil bilmelerinden dolayı müstemen tüccarın aracılığını yaptıklarından, özellikle XVIII. yüzyılda dış ticaretteki faaliyetlerini artırmışlardı. Osmanlı azınlıklarından Rumlar, müstemenlere elçiliklerde ve ticarî

---

[53] Osmanlı devletinde gümrükler ve gümrük tarife oranlarına V. Bölümde geniş bir şekilde değinilecektir.

[54] Osmanlı devleti ahitnâmeli devlet tüccarına, müstemen tüccara, Osmanlı suları ve topraklarında kendi bayraklarını taşıyarak serbestçe ticaret yapabilecekleri, hiç kimse tarafından rencide edilmeyecekleri, gemilerinin kazaya uğraması halinde idareciler tarafından kendilerine gerekli kolaylıklarının sağlanacağı gibi mallarına dokunulmayacağı, kaçak borçluların yakalanacağı ve kendi aralarındaki davalara konsolosları tarafından bakılacağı gibi garantiler vermişti. Bkz:Güçer, a.g.m., 65-73 ve İnalcık, a.g.m., 1180. Osmanlılar, Ceneviz ve Venediklilerin Bizans'a yaptıkları gibi, Avrupa devletlerine bağımsız koloniler oluşturarak belirli yerleşim yerleri bahşetme yoluna gitmemişlerdir. Osmanlılar, başkentlerinde ikamet eden konsolosları sadece temsil ettikleri milletlerinin birer temsilcisi olarak görmüşlerdir. Fakat 1600'lerde durum değişmiştir, Osmanlı devletinin Avrupa devletleriyle siyasî ve ekonomik ilişkilerini geliştirmesi ile ortaya çıkan Batıya bağımlılık sonucunda konsoloslar siyasî alanda tam yetkili bir konum elde etmişlerdir. Bkz:İnalcık, "An Economic and Social...", 190-191.

[55] Sayar'a göre, Türklerin ticarî faaliyetlerden uzak durmasında din, töre ve devletin etkisi vardır;"Osmanlı-Türk toplumunun en önemli bir kurumsal özelliği olan din ve törenin karşılıklı etkinliği-ki buna devleti de katmak gerekir-bizim insanımızın madde, bu arada iktisadî sorunlar karşısında pasif tutumunu zaman içerisinde bileylemiş, ticarî faaliyetlere katılma küçümsenmişti. Mütevekkil, kanaatkâr, sabırlı ve içe dönük bir yaşantı çizgisini sürdüren Osmanlı-Türk insanı, ekonomik hayata bulaşmamış, bu faaliyet alanı Türklerden başka unsurlara, bilhassa gayrimüslimlerin eline kalmıştı". Bkz:Sayar, a.g.e., 1283-1284.

[56] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 581.

[57] Turan, a.g.m., 251.

[58] Mantran, "İstanbul'da Gündelik...", 149.

konularda yardımcı olmakta, evlilik de dahil olmak üzere bağlar kurmaktaydılar. Yahudiler ise malîye ve gümrük konularında yabancı tüccarlara yardım etmekteydiler[59]. İnalcık'a göre, Osmanlı tebaası gayrimüslimler Levant limanlarında tercüman, simsar ve ajan olarak Avrupalı tüccarlara hizmet ettikten sonra zamanla Venedik'te ve Avrupa'nın diğer ticaret merkezlerinde Avrupalı tüccarlara rakip hale gelmişler, bunun üzerine Venedikliler ve Fransızlar zimmî tüccarların faaliyetlerini kısıtlamaya yönelmişlerdir[60]. Devlet, zimmîlerin yabancı tüccarların egemenliğine girişini önleyemeyince[61] zimmîlerin Avrupa tüccarı gibi ticaret yapmalarına imkân vermiş ve "Avrupa tüccarı" adı verilen sınıf ortaya çıkmıştı (1802). Devam eden yılarda, Müslüman tüccarların talepleri karşısında, II. Mahmud (1808-1839), Müslüman tüccarı teşvik etmek ve tüccarlar arasında adaleti sağlamak için Müslüman tüccara dış ticaretle uğraşma yetkisi vermiş ve bunun sonucunda "Hayriye tüccarı" adı verilen sınıf ortaya çıkmıştı[62].

Osmanlı devletinin ekonomik alanda üzerinde durduğu diğer bir konu, imparatorlukta kullanılan para politikasıdır. Osmanlı devleti parasal uygulamalarda Roma ve Bizans'tan, Ortaçağ İslâm devletlerinden, Moğol-İlhanlı devletine, İtalyan kent devletlerinden İspanya'ya kadar Akdeniz havzasının önde gelen para

---

[59] Mantran, "a.g.e., 151.

[60] İnalcık, "İmtiyâzât", 1180.

[61] Devlet için zimmîlerin yabancı himayesine girmesi 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile tamamen güçleşmiştir. Eflak ve Boğdan'da nüfuz mücadelesine giren Avusturya ve Rusya, yalnız tüccar ve esnafı himayelerine almakla kalmamış, arzu eden herkese "patente" vermişlerdi. Rusya 1781'de, Avusturya 1782'de adı geçen yerlerde konsolosluk açtıktan sonra, sayıları on binlere varan Hıristiyan reâyâyı himayelerine almışlardı. Rusya Ege Denizi adalarında ticaretinin bulunmadığı yerlerde konsolosluklar açarak, yalnız buradaki Rumları değil, diğer reâyâdan isteyenleri de himayesine almıştı. Bkz:Bağış, Ali İhsan, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler 1750-1839, Ankara 1998, 38. İnalcık'a göre 1808'de sadece 120.000 Rum Rus himayesine alınmıştı. Bkz:İnalcık, "İmtiyâzât", 1187. Osmanlı devletinin Müslüman-Türk ticaret erbabı oluşturmak amacıyla uygulamaya koyduğu "hayriye tüccarı" sınıfı, tüm tedbirlere rağmen, devletin Avrupa ile politik ve ekonomik açıdan bütünleşmesinin ilk adımı olarak kabul edilen 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşmasını müteakiben, devlet sınırları içerisinde serbest ticaret kurallarının işlemeye başlaması sonucu, Avrupa tüccarları karşısında rekabete dayanamayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bkz:Bağış, Ali İhsan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 545.

[62] Hayriye tüccarının 1810 yılında bu imtiyazı elde ettikleri anlaşılmaktadır. Bkz:Bağış, a.g.e., 107. Sayar, III. Selim devrini Osmanlıların ticarî liberalizme geçişinde önemli bir aşama olarak kabul eder. Sayar'a göre, III. Selim'in Hayriye ve Avrupa tüccarının oluşmasına imkân vermesi daha sonraki yıllarda bu tüccar grupları sayesinde Avrupa'daki iktisadî düşüncenin Osmanlı devletine aktarılmasına esaslı bir zemin hazırlamıştır. Yine, Sayar'a göre, III. Selim devrinde ilk kez Avrupa'dan borç para alınmasının düşünülmesi ve III. Selim'in özel mülkiyete geçiş için müsadere sisteminin kaldırılması yolunda irade yayınlaması Osmanlıların ticarî liberalizme geçişinde ve Tanzimat'ın ekonomik iskeletinin oluşmasında önemli bir aşamadır. Bkz:Sayar, a.g.e., 180-186.

geleneklerinden etkilenmişti[63]. Pamuk'a göre, Osmanlı devletinin yüzyıllarca istikrarlı bir para ekonomisine sahip olmak istemeleri birkaç nedene dayanmaktaydı:sikkenin hutbe ile birlikte egemenliğin önemli simgelerinden biri olması, Osmanlıların bir yandan vergi toplamak, öte yandan askerlere, bürokratlara, tüccarlara ve diğer kesimlere ödeme yapmak için paraya ihtiyaç duymaları, Osmanlıların uzun mesafeli ticareti desteklemek ve ülkeyi bir ticaret merkezi haline getirmek istemeleri ve XVI. yüzyılda değerli madenlerin bollaşması ve kırla kent arasındaki iktisadî bağlantıların güçlenmesi nedeniyle para kullanımının yaygınlaşması ile birlikte ticarî hayata atılan kır nüfusu ile ticarete endeksli kent nüfusu arasında ortaya çıkan yoğun kredi ağlarının gelişmesi Osmanlı devletini para konularında dikkatli davranmaya sevk etmişti[64]. Bu nedenlerle, devlet para ve değerli madenler üzerinde korumacı bir yaklaşım içerisine girmek zorunda kalmıştır. Ancak, devletin çok geniş topraklara sahip olması ve birçok uluslararası ticaret yollarının topraklarından geçmesinden dolayı tek tip bir para politikası ve para düzenini uygulayamadığını belirtmek gerekir.

Osmanlı para birimi akçe idi. XVII. yüzyıla kadar akçe para birimi olma özelliğini muhafaza etmişti. Osmanlı devletinin resmi para birimi akçe olmasına rağmen mahalli ve uluslararası paralar da tedavülde idi. Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde uzun mesafeli ticarete İtalyan kent devletleri hakim olduğundan, Venedik dükası yalnız Osmanlı'da değil Avrupa'nın büyük bölümünde uzun mesafeli ticarette en yaygın kullanılan ödeme aracı olmuştu. Osmanlılar kendi adlarına ilk gümüş sikkeleri Orhan Bey zamanında, ilk altın sikkeleri ise Fatih Sultan Mehmed zamanında bastırmışlardı[65]. Vergi ve fidye gibi büyük ödemelerde veya servetli kimseler tarafından altın sikkeler kullanılmaktaydı. Öte yandan, günlük alışverişlerde nüfusun büyük bölümü için altın sikkeler büyük kalmaktaydı. Bu nedenle, halk arasında Osmanlı para düzenin temelini oluşturan gümüş akçe en yaygın ödeme aracıydı. Osmanlı para hiyerarşisinin en alt basamağında ise bakır mangırlar vardı.

Piyasalarda altın ve gümüşün bolluğu veya kıtlığı bir ölçüde yeni madenlerin açılmasına veya eskilerin kapanmasına, tedavüldeki sikkelerin eskimelerine ve eski sikkeler tekrar basılırken ortaya çıkan kayıplara bağlıydı. Özellikle, bolluklar ve

---

[63] Pamuk, a.g.e., 17-18. XVI. yüzyıldan itibaren Anadolu'da köy ile kent arasındaki ticarî ilişkiler yoğunlaşmıştı. Köylüler ürettikleri ürünleri kent pazarlarına satmaya götürmekteydiler, bazen köylülerin ürünleri ticaretle ilgilenen yeniçeriler ve diğer idareciler tarafından zorla ellerinden alınarak kent pazarlarında satılmaktaydı. Anadolu'da XVI. yüzyılda üretim ve tüketim ilişkilerinden dolayı para kullanımının yaygınlaştığı bilinmektedir. Bkz:Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 69-71, 361 ve Pamuk, a.g.e., 81-83.

[64] Pamuk, a.g.e., 18-19.

[65] Pamuk, a.g.e., 33, 66.

kıtlıklar dünyanın diğer bölgelerine karşı oluşan ticaret dengeleriyle ve değerli madenlerin piyasadan çekilerek yastık altına çekilmesiyle veya tekrar piyasaya sürülmesiyle ilişkiliydi. Bu amaçla devlet, piyasalarda sikke kıtlığı çekilmemesi için altın ve gümüşün ihracatını yasaklamakta[66] ve yurt dışından gelen yabancı sikkelerin ithalini özendirmekte, gümrük vergilerinden muaf tutmaktaydı[67]. Ekonominin gümüş ve bakır sikke talebini devlet karşılamayınca oluşan boşluğu Avrupa sikkeleri doldurmaya başlamıştı[68]. Tabakoğlu'na göre, Amerika'nın keşfinden sonra Avrupalıların elde ettikleri kıymetli madenlerin XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle gümüş sikkelerin Osmanlı piyasasında yoğunlaşması mal fiyatlarının yükselmesine, yabancı para bolluğu ise maden ocaklarının ve darphânelerin kapanmasına yol açmıştı[69].

Osmanlı devletinin para piyasalarına en önemli müdahalesi sikke tecdidi ve sikke tahsisleriyle olmaktaydı. Tahta geçen her padişah kendi adına para bastırmakta, eski sikkelerin kullanılması yasaklanarak halkın eski sikkeleri darphânelere getirilmesi emredilmekteydi. İlk defa Yıldırım Bayezid devrinde başvurulan bu sistem hazineye gelir sağlamakta fakat halk bu sistemden hoşnut olmamaktaydı. Özellikle, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ağırlaşan askerî masraflar, gümüşün piyasalarda bollaşması ve enflasyona neden olmasıyla piyasa ile resmi kur değerleri arasında fark oluşmasına neden olmuş bunun sonucunda devlet, giderek derinleşen malî sorunları sikke tashihine/tağşişine başvurarak halletmeye kalkışmıştı[70]. Pamuk'a göre, devletin sık sık sikke tağşişine başvurmasının birçok nedeni olmakla birlikte, devletin tağşişlerden sağladığı en önemli yarar kısa vadeli ek malî gelirdi. Bir tağşiş sonrasında devlet, eğer gücü

---

[66] Gümüşhâne madenlerinde üretilen altın ve gümüşün ülke dışına kaçırılmasının devlete ve halka vermiş olduğu zararlar hakkında daha geniş bilgi için Bkz:IV. Bölüm.

[67] Pamuk, a.g.e., 50.

[68] Balkanlardan Mısır'a kadar tedavül eden gümüş sikkeler içinde en önde gelenleri aslanlı guruş veya esedi guruş diye anılan Hollanda taleriydi. İspanya'nın sekiz reallik büyük gümüş sikkesi olan riyal kuruş daha da yaygın kullanılmaktaydı. Ayrıca, Avusturya taleri ve Polonya'nın Zolotası da tedavüldeydi. Balkanlarda Venedik dükası ve Macar altını en önemli altın sikkelerdi. Bu sikkeler, Osmanlı piyasalarında ilk dönemlerden itibaren kullanılmaktaydı ancak, yaygınlaşmaları XVII. yüzyılın ortalarından itibaren olmuştur. Doğu pazarlarına satacak mal bulamayan Avrupalı tüccarlar aradaki farkı değerli maden ve sikkelerle kapatmaya çalışırlardı. Bu durum Osmanlı piyasalarında yabancı sikkelerin yoğunlaşmasına neden olan başka bir etkendi. Bkz:Pamuk, a.g.e., 164 ve Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 553-554.

[69] Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 25.

[70] Özellikle 1585-86 tağşişinde akçenin gümüş içeriği % 44 azaltılmıştır. Böylece, 1580'lerin başında 100 dirhem halis ayar gümüşten 450 akçe kesilirken, tağşişten sonra aynı miktarda gümüşten 850 akçe kesilmeye başlanmıştır. Devam eden yıllarda, 1600, 1618, 1624, 1640, 1691, sikke tağşişine gidilmiştir. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 558-559.

yeterse, eski sikkelerin tedavülünü yasaklayarak ve darphâneye getirilen eski sikkeleri düşük fiyatlarla satın alarak da ek gelir sağlayabilmekteydi. Ayrıca devlet, darphâneye getirilen eski sikkelerin yeniden basımı için de ücret talep ediyordu[71]. İlk Osmanlı kuruşları İspanyol kuruşundan esinlenerek kesilmişti. Osmanlı kuruşları başlangıçta 80 akçe değerinde idi. Fakat devam eden yıllarda bir Osmanlı kuruşu 40 para ve 120 akçeye eşit hale gelmişti[72]. 1775'te bir iç borçlanma türü olarak yürürlüğe konan esham uygulaması kağıt paraya geçişin ilk habercisi olarak görülmektedir. İlk defa Sultan Abdülmecid'in saltanatında (1839-1861) kağıt para basılmasına teşebbüs edildi. "kâime", "evrâk-ı nakdiyye" veya "kavâim-i nakdiyye-i mutebere" denilen esham aslında devlet tahvili idi. Yani, bu ilk kağıt paralar faizli olduklarından daha ziyade esham mahiyetinde idiler. Bunlar para hükmünde olup ticarî hayatta kullanılabilmekte, varislere intikal etmekteydi. İlk faizsiz kaimeler 1850 yılında piyasaya sürüldü. Kağıt paranın az bir masrafla kolayca basılıp piyasaya sürülebilmesi devletin, piyasada kalpazanların türemesi ve bundan dolayı ortaya çıkan muhalefete rağmen, sıkça başvurduğu bir yöntem haline gelmişti. Kağıt paranın piyasaya sürüldüğü 1840 yılından önce sikke tağşişine başvurarak hazinedeki açıkları kapamaya çalışan devlet bu tarihten sonra özellikle 1856 Kırım ve 1877-78 Osmanlı Rus savaşlarını finanse edebilmek için sık sık kaime basımına başvurmuştur[73].

---

[71] Pamuk'a göre tağşişler uzun vadede fiyat artışlarının en önemli nedenidir. Pamuk, devletin sıkça başvurduğu tağşişlerin siyasal bir muhalefet yaratmasına neden olduğunu, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda önemli bir kesimi esnaf ya da dükkân sahibi olarak çalışan yeniçerilerin her tağşişten sonra alım güçlerinin azalmasıyla diğer muhalefet odaklarıyla işbirliğine giderek isyana yönelmelerine neden olduğunu belirtmektedir. Bkz:Pamuk, a.g.e., 213, 245;aynı yazar, "Osmanlılarda Para ve Enflasyon", Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı, 19, Ankara 1999, 183.

[72] Önsoy, Rıfat, Osmanlı Borçları 1854-1914, Ankara 1999, 21 ve Pamuk, a.g.e., 175.

[73] V. Mehmed (1909-1918) zamanında piyasaya sürülen kaimeler tam anlamıyla temsili para olup karşılıkları mevcuttu. Osmanlı lirası I. Dünya Savaşı'na kadar sağlam bir para olarak kabul edilmekteydi ve alım gücü yüksekti. Bkz:Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 27;Önsoy, a.g.e., 50-55 ve Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 555. Kazgan'a göre, ilk kağıt paranın piyasaya sürülüş nedenleri daha önce belirtilen çeşitli savaşlar, yeniçeri ocağının kaldırılıp yeni bir ordunun oluşturulması gibi nedenlerle sınırlı olmayıp, II. Mahmud devrinde canlanan ve 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşmasıyla resmileşen Osmanlılar ile Batılılar arasındaki ticaret ilişkilerinin yoğunlaşmasından kaynaklanmaktaydı. Zira, Osmanlı devletiyle kapitalist devletler arasında gerçekleşen yoğun ticaret ilişkileri neticesinde ithal fazlasının doğurduğu tediye açığı büyük boyutlara ulaşmıştı. İçerdeki bütün altın ve gümüş ve hatta bakır akçeler, bu tediye açığını kapatmak üzere dış ülkelere gitmişti. İçerdeki nakit paranın Avrupa'ya akışı ise, devlet mekanizmasını işlemez hale getiriyordu. Bu nedenlerle, Batı ile ilişkilerin ve iletişimin yoğunlaştığı bu dönemlerde kağıt paraya geçiş Kazgan'a göre olumlu bir gelişmeydi. Bkz:Kazgan, Haydar, Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali, İstanbul 1995, 72-73.

Netice olarak, Osmanlı devletinin ekonomik yapısı ve ekonomide takip ettiği temel ilkeleri kısaca şöyle özetleyebiliriz;iktisadî konularda Osmanlıların birinci önceliği, ordu, saray ve bürokrasi de dahil olmak üzere kent ekonomisinin iaşesiydi (iaşe-provizyonizm ilkesi)[74]. Osmanlı idarecileri kent piyasalarına mal sağlayan tüccarların oynadığı önemli rolün bilincindeydi. Osmanlı ekonomisi kendine mahsus bir piyasa mekanizmasına sahipti. Bu mekanizmada, üretim ve ticaret özendirilirken devletin koymuş olduğu kuralların ihlal edilmemesine gayret gösterilmekte, üretim ve ticarette kalite ve bolluğun devlet tarafından belirlenen kurallar çerçevesinde gerçekleşmesi halinde devlet ve toplumun refaha erişeceği kabul edilmekteydi (gelenekçilik ilkesi)[75]. Bu amaçla devlet, toprakları üzerinde yoğunlaşan ticaret yollarını denetimi altına alarak iç piyasada halkı darlığa düşürmemeye, ticarette üretici ve tüketiciyi zarara uğratacak temellerin önlenmesi için kuvvetli bir denetim mekanizması oluşturmaya ve yollarda güvenliğin sağlanmasına dikkat etmekte, dış ticarette yabancı devletlere ayrıcalıklar bahşederek iç piyasayı kuvvetlendirmeye ve

---

[74] Genç'e göre, iaşe ilkesine dayanan iktisadî politika için ihracat, üretim faaliyetinin hedefi değildir. Üretimin hedefi yurt içi ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. İhracat, bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra, yani ülke açısından hemen hiçbir değeri kalmayan malların satılması demektir. Bkz:Genç, "Osmanlı İktisadî...", 47.

[75] Genç'e göre gelenekçilik ilkesi, sosyal ve iktisadî ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve her hangi bir değişme çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olmasıdır. Bu amaçla ziraat, esnaflık ve ticarette iaşe ilkesinden kaynaklanan düzenlemelerin hedefi üretim ile tüketimi dengede tutmaktır. Dengenin bozulması halinde bunalıma düşme tehlikesi daima mevcuttur. Bkz:Genç, "Osmanlı İktisadî...", 48. Pamuk'a göre, Osmanlı devletinin ekonomiye müdahalesi genelde İstanbul için geçerli olup Osmanlı devletinin diğer şehirlerinde benzer müdahaleler aynı sertlikte değildi. Devletin sadece kıtlık, darlık ve parasal dalgalanmalar gibi olağanüstü istikrarsızlık devrelerinde narh listeleri hazırladığından yola çıkan Pamuk, aynı narh listelerinin daha istikrarlı dönemlerde, bazen yirmi otuz yıllık süreler boyunca hazırlamadığını ileri sürerek devlet müdahaleciliğinin fazla abartılmasından yakınmaktadır. Bkz:Pamuk, a.g.e., 16-17. Benzer şekilde Murphey, Osmanlı devletinin XV. yüzyıldan itibaren son derece merkezi bir bürokratik yapı göstermesine rağmen, kentler arasında gerçekleşen ya da kentlerin kırsal hinterlandından komşu kent pazarlarına yönelen mal akışını fiilen denetimi altına almayı asla başaramamıştır. Yine Murphey'e göre, Osmanlı imparatorluğunda taşra düzeyinde ekonomik hayata hakim olan tarz ve tempo, devletin talimatlarıyla olduğu kadar, yerel ekonomik faktörler ve önceliklerce de belirlenmekteydi. Bu nedenle, Osmanlının ekonomiyi düzenleme doğrultusundaki çabaları her zaman tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Bkz:Murphey, a.g.m., 192, 196, 198. Osmanlı devletinin piyasalara ve ekonomik hayata olan müdahaleciliği Genç tarafından değerlendirilmiştir. Genç'e göre devlet, XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortalarına kadar pek çok imalathâne kurmuş, bunlar için devlet bütçelerinden büyük çapta para harcanmış, ucuz ve kaliteli hammadde temini, gümrük ve benzeri vergilerden muafiyet, faizsiz uzun vadeli kredi ve hatta devlet tarafından satın alma garantisi sağlanmıştır. Genç, bütün bu koruma tedbirlerine rağmen devletin, ithalatı sınırlandırmaması veya vergilendirmemesini anlamanın çok zor olduğunu ifade ederek devletin korumacı politikalarının değişkenliği üzerinde durmaktadır. Bkz:Genç, "Osmanlı İmparatorluğunda...", 17.

hazineyi dolu tutmaya çalışmakta (fiskalizm ilkesi)[76], dışarıya altın ve gümüşün çıkarılmamasına, bazı stratejik öneme haiz malların ihracının yasaklanmasına ve belirli malların belirli mekanlara tahsis edilmesine özen göstermekteydi. Devlet bu amaçla tarım, ticaret ve üretim organizasyonlarında gerekli olan kurumsal yapıların oluşmasına ve bu kurumların güvenliklerinin sağlanmasına önem vermekteydi. Zira, daha önce ifade edildiği gibi Osmanlılar, tüm Orta-doğu devletlerinde olduğu gibi kapitalist faaliyetlerden çok "adalet dairesi" felsefesinden hareketle halkın güvenliği ve refahından sorumlu olduklarına inanmaktaydılar[77].

Birçok yönü ile temel ilkeleri ele alınan Osmanlı devletinin "klasik dönem" ekonomik yapısı ve Osmanlıların ekonomiye bakış açısı bazı yazarlarca eleştirilmiştir:Gibb ve Bowen, taşımacılık ve iletişim vasıtalarının geri kalmışlığının ve eşkıya ile hırsızlardan dolayı seyahat edenlerin sürekli güvensizliklerinin sadece ağır kişisel kayıplara neden olmadığını, aynı zamanda ticaretin temposunda genel bir yavaşlamaya neden olduğunu ilave olarak, bankacılık ve kredi faaliyetlerince yeterince gelişmemiş olmasından dolayı Müslüman tüccarların XVIII. yüzyılda yerlerini bankacılıktan yeterince yararlanan Avrupa tüccarlarına bırakmış olduğunu ileri sürmektedir[78]. Sayar'a göre, Osmanlılarda ilimle meşgul olan ulemanın, serbest ve hür aklın rehberliğinde felsefi ve spekülatif düşünceye hayat hakkı veremeyişi iktisat bilgi üretimine engel teşkil etmiştir, Yahya Kemal ve 1830'larda Osmanlı devleti hakkında izlenimlerini anlatan Lamartin'den alıntılar yaparak örnekler veren Sayar, Türklerin madde ve olaylar karşısında fazla düşünme gereği duymadıklarını, var olanı bozmak ve onda her hangi bir değişiklik meydana getirmek yerine madde ve olayları korumaya çalıştıklarını öne sürerek bu durumun Osmanlı-Türk insanında

---

[76] Fiskalizm, hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir. Bkz:Genç, "Osmanlı İktisadî...", 50. Osmanlı devletinin toprak, emek ve sermaye üzerinde iaşe, gelenekçilik ve provizyonizm ilkeleri ile takip ettiği kontrol sisteminin değerlendirmesi için Bkz:Genç, Mehmet, "Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi", V:Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, (İstanbul 1989), Ankara 1990, 13-25.

[77] Zaim'in Osmanlı devlet yapısı hakkında vermiş olduğu bilgiler, yukarıda vermiş olduğumuz bilgileri özetler mahiyettedir:"Osmanlı devletinin yapısı ve organizasyonu bir cümle ile şöyle ifade edilebilir:Devlet, siyasette ve askerîyede merkeziyetçi olup, iktisatta ve idarede adem-i merkeziyetçi idi. İktisadî hayatta, hukuki düzen itibariyle liberalci ve ferdiyetçi bir düzen hakim olduğu halde, kurumlaşmış toplum düzeni dini ve içtimai muhtevalı gönüllü teşekküllerden kurulu üçüncü sektör itibariyle düzenleyici ve müdahaleciydi". Bkz:Zaim, Sabahaddin, "Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadî Durumu", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 32.

[78] Islamic Society and the West, (Ed.Gibb and Bowen), I, London 1950, 300.

İktisadî düşüncenin oluşmasına engel teşkil ettiğini savunur[79]. Osmanlı devletinin ekonomik olaylara yaklaşım tarzını eleştirenlerden biri de Issawi'dir[80]. Osmanlı devletinin iktisat bilimine ve istatistiğe gösterdiği ilginin sınırlı olduğunu kaydeden Issawi, Osmanlı yöneticilerinin ekonomi politikalarında, hiçbir zaman merkantilist veya kapitalist bir evre yaşanmadığını ileri sürmekte ve Osmanlı devletinin doktrininin bir malî devlet doktrini olduğunu belirterek, devletin başlıca ekonomi politikasının kırsal ekonomiden alınan vergi miktarını azamileştirmekten ibaret olduğunu savunmaktadır.

Şüphesiz bu görüşlerin doğru yanları daha çoktur. Ancak, Osmanlı devletinin iktisadî amacı daha çok devlet hazinesinin gelirlerini artırmak ve iç pazarda yoklukların oluşmasına engel olmak olduğundan dolayı devlet, iktisadî hayata ilişkin kararlar verirken, Genç'in de belirttiği gibi siyasî, dini ve toplumsal yapıyı da göz

---

[79] Sayar, a.g.e., 102-103. Osmanlı klasik dengelerini sarsan 1585 parasal şoku etkisini ileri dönemlere kaydırırken başta padişah ve yöneticiler buhran karşısında çıkış yolları aramışlardı, I. Sultan Ahmed, Mehmed bin Saadeddin'e devlete ve millete arız olan bozukluğun sebebini sorar. Şeyhülislâm "bana ne bundan" cevabını verir. Ulema ile ilgili olarak bu örneği veren Sayar, esasen Osmanlı ulemasının, dış alemdeki (maddedeki) değişmelere pek kulak kabartmamasından yakınır. Esnaf ile tacirlerin faaliyetlerini yürütürken hileye başvurmaları halkın gözünde ticaretin ve tüccarın kirli ve hâkir görülmesine yol açmaktaydı. İslâm kurallarına göre Müslümanların aşırı mal biriktirmesi veya servete yönelmesi insanı sevaptan alıkoyduğu için ticarî faaliyetler ve servet edinme faaliyetlerine hep kuşkuyla bakılmaktaydı. Bkz:Sayar, a.g.e., 67, 123-126.

[80] Issawi'ye göre, Osmanlı devletinde kişisel faaliyetlerin İslâm hukukuna göre sınırlı olması, faiz yasağının bulunmasının bankacılık ve menkul kıymetler piyasasının oluşmasına engel oluşturması ve sigortacılık gibi iktisadî kurumların bulunmaması Avrupa ile Osmanlı devleti arasındaki en önemli ekonomik farklılıktır. Bkz:Issawi, Charles, "Ekonomik Miras", İmparatorluk Mirası, (Ed.L. Carl Brown), İstanbul 2000, 329. Issawi'nin aksine 1780'li yıllarda İstanbul'da beş yıl kalarak incelemeler yapmış olan İtalyan orientalisti Toderini, Babıâli bürokrasisi hakkında şunları yazıyordu:"...sayılar ilmine pek düşkündürler. Öyle iyi eğitilmişlerdir ki en iyi Avrupalı aritmetikçileri bile hayrete düşürürler. Yıllık geliri 2.5 milyar akçe olan devlet bütçesini, bir akçelik hataya düşmeden, ustalıkla kayıtlara geçirirler. Çok kısa ve sade bir metotla çok hızlı hesap yaparlar. Bizim dört tabaka kâğıtla iki saatte yaptığımız hesapları, onlar bir tabaka kâğıt üzerinde birkaç dakikada yapıverirler". Bkz:Genç, "Osmanlı İmparatorluğunda...", 28-29. Sayar'a göre, Ruslarla imzalanan 1829 Edirne Antlaşmasında Rusların Osmanlıların bütün ticarî faaliyetlerine serbest bir şekilde katılmasına imkân tanınması, Rusların Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisini kırmak ve Osmanlı devletinde İngiliz mallarını serbestçe satmak için Lord Palmerston, Blackque Bey, Urquhart ve Porsony'in özellikle basın yoluyla batı ekonomisi ve örgütleri hakkında haber ve bilgiler vermeleri ve 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile İngiliz mallarının serbestçe Osmanlı devletine girişi gerçek anlamda Avrupa iktisadî fikirlerinin ülke içine akmasına ve Osmanlı ekonomisinde yapısal değişikliklerin başlamasına zemin hazırlamıştır. Bkz:Sayar, a.g.e., 188-210. Osmanlı devletinde, 1838 ticaret antlaşmasıyla ortaya çıkan ticarî serbestlik fikrini ve bu fikrin uygulanmaya başlamasıyla ortaya çıkan olumlu veya olumsuz şartları, Osmanlı üretimini dış rekabetten korumak amacıyla ithal gümrüğünü yükseltme teşebbüslerini zamanın yerli ve yabancı idareci ve düşünce adamlarının görüşlerine göre ele alarak değerlendiren bir çalışma için Bkz:Önsoy, Rıfat, "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, (Ankara 1989), Ankara 1994, 255-262.

önünde bulundurmak zorundaydı[81]. Bundan dolayı devlet, yüzyıllarca kapitalist zihniyetten çok toplumun refahını ön planda tutan politikalar izlemiştir. Zira Osmanlı devlet geleneğine göre, Padişah ve onun çevresindeki yönetici sınıfın esas amacı toplumun güvenliğini ve refahını sağlamaktır[82].

B-OSMANLI DEVLETİ'NİN DIŞ TİCARET İLİŞKİLERİ

Osmanlı devletinin sosyal ve ekonomik yapısında XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başladığı kabul edilen bir değişim söz konusudur. Bu değişimin Osmanlı ekonomisinde, üretim ve ticaret ilişkilerinde meydana getirdiği yapısal değişikliklerin bir çoğu ise Avrupa kökenlidir. Bu nedenle, başta sanayileşmenin öncüsü olan İngiltere ve diğer Avrupa devletleri ile XVIII. yüzyıl ile birlikte Osmanlı devletinin başına musallat olan Rusya'da meydana gelen siyasî ve ekonomik gelişmeleri genel hatlarıyla ele alarak Osmanlı devletinin XVIII. yüzyıldaki dış ticaret ilişkilerini değerlendirmek daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.

Ortaçağın sonlarına doğru Avrupa'da yeni bir insan tipi ortaya çıkmaya, birey kendini sınırlayan kilise gibi kurumların hegemonyasından sıyrılarak yeteneklerini kullanmaya ve hür iradesiyle hareket etmeye başlamıştır. Yeniçağ Avrupa'sında birey gibi devlet sistemleri de kendilerini kilise ve papalığın etkisinden kurtarmaya başlamış, dinsel beklentiler yerine kendi menfaatlerini düşünen bağımsız milli devletler ortaya çıkmaya başlamıştı. Avrupa'da milli devletlerin oluşmasıyla devletlerarası rekabet ön plana çıkmış, daha önceki yıllarda olduğu gibi din esasına dayanan savaşlar yerine ekonomik zenginliği amaçlayan savaşlar devri başlamıştır. Avrupa'daki bu rekabet beraberinde yeni yerlerin keşfini ve sömürge imparatorluklarının oluşmasını sağlamıştı. İlk dönemlerde Portekiz ve İspanyollar, daha sonra İngiliz, Fransız ve Hollandalılar büyük sömürge imparatorlukları kurmuşlardır[83]. Bu keşifler ve sömürge faaliyetleri Avrupa insanının hür teşebbüs faaliyetlerini hızlandırmış, sanata, bilime ve ticarete önem veren devlet adamlarının ortaya çıkmasına neden olmuş, ticaretin gelişmesiyle toplumları yönlendirecek ve devletlerin baskıcı bazı uygulamalarını yeri geldiğinde karşı gelerek toplumun önünü açan burjuva sınıfının oluşmasına yol açmıştı. Bu gelişmeler sonucunda Avrupa insanı, toplumların zenginliğinin ticaretten geçtiğini kavramış ve ticaret önemli bir

---

[81] Genç, "Osmanlı İktisadî...", 43.
[82] İnalcık, "Osmanlı Toplum Yapısının...", 30-31.
[83] Kütükoğlu, Mübahat S., Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I (1580-1538), Ankara 1974, 1-5.

uğraş haline gelmişti[84]. Kapitalizmin ortaya çıkmasına yol açan bu gelişmeler devletlerin milli ekonomilerini geliştirmek ve hazinelerini dolu tutma gayretine yol açmış ve bu bağlamda Merkantilizm[85] denilen politikalar ortaya çıkmıştı[86]. Bu amaçla Avrupa devletleri, dünya ticaretini kendi ülkelerine yönlendirme[87], ticarî altyapı için gerekli olan yol ve köprü gibi ticarî yapı ve kurumları oluşturma, sanayii teşvik etme ve yerli üretimi koruma amacıyla yabancı mallara ağır vergiler uygulama ve ülkede ihtiyaç duyulan malların dış satımını yasaklama yoluna gitmişlerdi. Merkantilist politikalarının amaçlarına ulaşması için yoğun çaba harcayan Fransa ve İngiltere gibi devletler, Osmanlı devletine birbiri ardına birçok elçi ve temsilci göndererek ticarî imtiyaz arama yollarına gitmişlerdi[88]. Avrupa devletlerinin bu faaliyetleri beraberinde sanayi inkılabına giden yolu açmıştı. Bu yolda amacına ilk kez ulaşan ve dünyanın dört bir yanında ticaret ilişkileri tesis eden Avrupa devleti İngiltere olmuştur.

İngiltere, sahip olduğu sınırlı doğal kaynaklarından dolayı, iç üretimdeki yünlü imalatı hariç, bu üretim kolu XVIII. yüzyılın ortalarında bile iç üretimden yapılan ihracat değerinin yarısından daha fazlasını oluşturmaktaydı, Atlantik ticaretine

---

[84] Issawi'ye göre, Avrupa devletleriyle Osmanlı devleti arasında sanayileşme açısından farklar bulunmaktaydı:Avrupa'da ticaret ve zanaat erbabı görece daha büyük ekonomik ve politik güce sahipti. Bundan dolayı devlet üreticilerin çıkarlarını, çoğu zaman tüketicilerin aleyhine olmak üzere, gözetip kolluyordu. İtalyan, Alman ve Felemenk şehir devletlerinde tüccar ve zanaatkârlar önemli bir güce sahip olup iktisat politikalarının kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmekteydiler ve daha XIV. yüzyılda Avrupa'da sanayileşmenin refah anlamına geldiği inancı yaygındı. Bkz:Issawi, "Ekonomik Miras", 354.

[85] Merkantilizmde esas amaç dış ticaret vasıtasıyla ülkedeki değerli maden birikimini en üst seviyeye çıkarmaktır. Bkz:Kazgan, a.g.e., 17.

[86] Daha XIV. yüzyıldan itibaren, hem İngiltere ve hem de Fransa dış ticaretin fazla vermesini sağlayacak tedbirler almaya başlamışlardı;kendi ülkelerinde üretilenlere rakip olan malların ithalatına kısıtlamalar getirmiş, iç ve dış pazara yönelik üretim yapan yerli imalatçılar için girdi ithalatını ise teşvik etmiş, özellikle katma değeri yüksek ürünlerin, örneğin ham yün yerine kumaşların ihracatını artırmış ve genel olarak yerli üretimi geliştirmeye çalışmışlardı. Bkz:Issawi, "Ekonomik Miras", 355.

[87] 1625 yılında Ömer Talip isimli bir Osmanlı gözlemcisi keşifler neticesinde ortaya çıkan yeni duruma dikkati çekerek bunun Osmanlı devleti için arz ettiği olumsuzlukları şöyle dile getirmişti:"Şimdi Avrupalılar bütün dünyayı tanımayı öğrendiler, gemilerini her yere gönderiyorlar. Eskiden Hindistan, İndus ve Çin mamulleri Süveyş'e gelir ve Müslümanlar tarafından bütün dünyaya dağıtılırdı. Fakat şimdi bu mallar Portekiz, Felemenk ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a taşınıyor ve oradan bütün dünyaya dağıtılıyor. Kendilerinin ihtiyaç duymadıkları malları İstanbul ve diğer İslam ülkelerine getiriyorlar ve fiyatının beş katına satıp, çok para kazanıyorlar. Bu sebeple İslam ülkelerinde altın ve gümüş azalmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu Yemen kıyılarını ve oradan geçen ticareti ele geçirmelidir. Aksi halde çok geçmeden Avrupalılar İslam ülkelerine hükmedeceklerdir". Bkz:Önsoy, "Osmanlı Borçları...", 4.

[88] Fransız ve İngilizlerin Osmanlı devletinden ticarî imtiyaz elde etmek amacıyla giriştikleri faaliyetler için Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı-İngiliz...", 6-38.

yönelmek zorunda kalmıştı[89]. Dış ticaret ise İngiltere'de, İngiliz sanayi ürünlerine talep yaratmış, İngiliz sanayi ürünlerinin sayısını artıran ve ucuzlatan ham maddeleri elde etme imkânı sağlamış, sınaî gelişmeyi ve ziraî gelişmeyi finanse etmeyi kolaylaştıran ekonomik bir fazla yaratmış, ülke içi ticaretinin gelişmesine yardımcı olan kurumların ve yapının oluşmasına imkân hazırlamış ve büyük şehirlerin ve önemli liman şehirlerinin oluşmasına zemin hazırlamıştı[90]. Bu ticarî potansiyeli ile İngiltere XVIII. yüzyılda Atlantik ticaretinde mesafe almış, Batı Hint Adalarındaki Plantasyonlarıyla ticarî ilişkileri geliştirmiş ve yüzyılın sonlarına doğru yeni kurulan Kuzey Amerika ile ticaretini yoğunlaştırmıştı. Uzak Doğu'nun baharat ve çayı yanında Batı Hint Adaları'nın ürünleri de-şeker, tütün, pamuk, çivit ve boyama maddeleri-Avrupa'da temin edilemeyen değerli mallardı ve süratle günlük ihtiyaç maddeleri haline gelmekteydiler. Bu faaliyetler neticesinde, 1750'lerde sona eren yarım yüzyıl içinde İngiliz reeksport hacmi % 90 artmıştı[91].

İngilizlerin ülke içinde sahip oldukları dört kaynak dış ticaretlerini genişletme imkânını vermişti:denizci insan sermayesi;riske girme yeteneğine ve gerekli fonlara sahip tüccar sınıfının sağladığı ticarî avantajlar; büyük malî hüner ve tecrübeye sahip bir kredi merkezi olmanın sağladığı organizasyon üstünlüğü ve ticarî sınıfların kazanç hırslarına tam bir hoşgörü ile bakan bir hükümette ifadesini bulan anayasal miras. Bu üstünlükler onlara deneme yapma ve vaadkâr ticarî çizgileri izleme serbestliğini tanımıştı. İngiltere'de, ticarî sahada XVIII. yüzyılın başlarında ortaya çıkan yenilikler bu özelliklerden kaynaklanıyordu[92]. İngiliz sanayii ekonomisi, genişlemesini esas olarak uluslararası ticarete dayandırmıştı. Buna mecburdu,

---

[89] İngiltere'nin kendi kaynaklarına dayalı üretimi, toplam zenginliğinin dörtte birine ancak ulaşmaktaydı;geri kalanı ise sömürgelerine, ve diğer ülkelerin zenginliklerini taşıyarak ve bunların ticaretini yaparak devamlı kendi zenginliğini artıran ülke sakinlerinin çalışmasına borçluydu. Bkz:Hobsbawm, E. J., Sanayi ve İmparatorluk, (Çev.Abdullah Ersoy), Ankara 1998, 25.

[90] Deane'ye göre, bir ekonominin, sanayi öncesi bir durumdan sınaî bir duruma geçebilmesinin yollarından biri, muhtemelen en yaygın olanı, uluslararası ticaretin sağladığı fırsatları değerlendirmesidir. Ülke içinde fazlası olan malları, kıt olan mallar karşılığında dışarı satarak ülke içi pazara arzedilen mal ve hizmetleri genişletmek;iç üretimin değerini artırmak ve böylece milli hayat standardını hem nicelik hem de nitelik olarak geliştirmek mümkündür. Sanayi öncesi Avrupa için ekonomik büyümeyi başarmanın yolu ticaret ilişkilerini geliştirmek ve diğer kıtalarda yeni pazarlar açmaktı. Bundan dolayı, XV-XVII. yüzyılların ekonomik tarihi, Avrupa'nın ticarî ufkunu genişletme çabaları ile doludur. Bkz: Deane, Phyllis, İlk Sanayi İnkılabı, (Çev.Tevfik Güran), Ankara 1994, 46-50.

[91] XVIII. yüzyıl boyunca gelişen geniş karmaşık ve çok taraflı dünya ticaret ağının merkezi Londra idi:Geniş muhafazalı demirleme yerleri, büyük iskele ve depoları, zengin şehir bankaları, denizcilik sigortası uzmanları ve dünya çapındaki ticaret ilişkileri ile Londra, eşi bulunmaz bir şehir idi. Bkz:Deane, a.g.e., 47, 51.

[92] Deane, a.g.e., 48-49.

çünkü kömür dışındaki hammaddelerin yurt içi üretimi çok yüksek düzeyde değildi ve pamuklu sanayii gibi hayati öneme sahip sanayiler tümüyle ithalata bağımlıydı. Bundan dolayı İngiliz ekonomisi kendine has bir yapı üzerinde gelişmişti;bu yapı büyük ölçüde dış ticarete, yani genellikle gelişmiş bir ekonominin kendi imalat ürünlerini, diğer mallarını ve hizmetlerini (sermaye, bankacılık, gemicilik, sigortacılık vb) yabancı birincil mallarla (hammaddeler ve gıda maddeleri) mübadele etmesine dayanıyordu[93].

Özellikle XVIII. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de para piyasasında bir dizi gelişmeler ortaya çıkmış durumdaydı. 1694'te oluşan İngiltere Bankası, oluşturduğu imkânlarla çevresinde Londra Menkul Kıymetler Piyasası gibi pek çok malî kurumun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı. Bu banka, hükümet için para bulmakta, borç verenlerle borç alanlar arasında aracılık etmekte, devletin girişmiş olduğu savaşları özel sektörden finanse etmekte, hükümete borç vermekte, çok sayıdaki orta ve yüksek sınıfa mensup kişilerin ya da kurumların tasarruflarını toplamakta ve yüklenecek fâiz ve masrafları karşılayabileceğine güvenilen oldukça az sayıdaki borç isteklilerine fâiz karşılığında borç vermekteydi[94].

Avrupa devletleri, kendi sanayilerini İngiliz mamullerinin rekabetinden koruyabilmek amacıyla bir takım koruyucu tedbirler almışlardı. Böylece Avrupa'da sıkışan İngiltere kendisine yeni pazarlar aramak durumunda kaldığında Osmanlı İmparatorluğuna yönelmişti. Avrupa devletleri iç üretimlerini korumak için gümrük vergilerini yükseltirlerken Osmanlılar halen % 3 gibi bir gümrük vergisini uygulamada tutmaktaydılar. Osmanlı devletinin batı sanayinin ihtiyacı olan pamuk, yün, ipek, tiftik ve maden bakımından zengin kaynaklara sahip olması, Osmanlı toplumunun batı mallarına olan yönelimi ve Osmanlı sanayiinin batı sanayii ile rekabet edecek konumda olmaması İngilizlerin Osmanlı pazarlarına yönelmelerine neden olmuştu[95].

İngiltere'de, ekonomik hayatta görülen serbest ticaret, bankacılık ve kredi kolaylıkları gibi gelişmeler Fransa için de söz konusu idi. Meşhur iktisatçı Turgot

---

[93] Hobsbawm, a.g.e., 124.

[94] İngiltere Bankası, bu faaliyetleriyle para ve kredi taleplerinde düzenli bir piyasanın oluşmasına, zengin Hollandalı tüccarların İngiliz tahvillerine yatırım yapmasına ve böylece İngiliz ekonomisine yabancı yatırım akışına yardımcı olmuştur. Bkz:Deane, a.g.e., 161-163. Kazgan'a göre madeni para yerine kullanılan kâğıt paralar Venedik ve Cenevizlilerle beraber dünya ticaretindeki yerini almış, Ortaçağ dönemindeki feodal beylerin zenginleşmesine ve ilk krallıkların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bkz:Kazgan, a.g.e., 16-17.

[95] Önsoy, "Osmanlı Borçları...", 10. İngilizlerin Osmanlı pazarlarını ele geçirmeleri ve yerli dokuma sanayiini çökertmeye başlamaları İnalcık'a göre XIX. yüzyılın ortalarına doğrudur. Bkz:İnalcık, Halil, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", Osmanlı İmparatorluğu Makaleler, İstanbul 1993, 315-317.

(1721-1781), 1774 ve devam eden yıllarda buğdayın serbest dolaşımını sağlamış, angaryayı kaldırmış, Paris'te buğday kontrolü teşkilatını lağvetmiş, rıhtım ve hallerdeki buğday ambarlarını kapattırmış, fırıncılar ve buğdayla ilgili olan loncaları ortadan kaldırmayı başarmış, kısacası eski iktisat düzeninden kalan her yaklaşım Turgot tarafından ortadan kaldırılmaya başlanmıştı[96]. Turgot'un iç ve dış ticarî hayatı kolaylaştıran bu ve benzeri faaliyetleri Avrupa'da A. Smith (1723-1790) tarafından başlatılmış ve D. Richardo (1772-1823) tarafından tamamlanmıştı[97]. Bu gelişmeler neticesinde Marsilya ticaret odasına bağlı olan Fransız tüccarlar istedikleri Osmanlı limanlarında ve diğer ticarî merkezlerde serbestçe ticaret yapma haklarını elde etmişlerdi[98]. XVIII. yüzyıl aynı zamanda Avusturya'nın ekonomik alandaki faaliyetlerinin geliştiği bir dönemdir. XVII. yüzyılda her açıdan bir geri kalmışlık örneği gösteren Avusturya, 1701-1750 devresinde bir önceki yüzyılın ikinci yarısına göre tarımda % 103 artış sağlamış, hayvancılık alanında yeni damızlık türler getirilerek hayvancılık geliştirilmiş ve manifaktür üretimindeki artış Tuna boyu ülkelerinden tahıl, yün gibi tarımsal hammadde ithalatını artırmıştı[99]. 1719'da VI. Karl, Trieste'yi Venedik'e karşı önemli bir liman haline getirtti. Trieste ve Fiume gibi limanlar serbest liman haline getirildi. Bu iki liman, Avusturya'nın Akdeniz ticaretini geliştirmesinde önemli rol oynayacaklardır[100]. Bir yanda Tuna boyu ve Balkanlara, öbür yanda Doğu Akdeniz'e uzanan Avusturya merkantilizmi XVIII. yüzyılda altın

---

[96]Turgot bu faaliyetleriyle de yetinmeyerek XIX. yüzyıldaki Fransız merkez bankasının taslağı kabul edilen bankayı 1776'da kurdurtmuştu. Bkz:Kazgan, a.g.e., 45, 61.

[97] Fakat, iç ve dış ticaretteki serbestlik anlayışına ilk itiraz Alman iktisatçı F. List (1789-1846) tarafından 1830'lu yıllarda yapılmış, List'in himaye teorisi olarak bilinen bu iktisadî yaklaşımı Osmanlı devletinde 1860'lı yıllarda uygulamaya girmiştir. Böylece 1838 ticaret antlaşmasıyla % 5 olarak belirlenmiş olan ithal gümrüğü, yerli üretimi korumak amacıyla 1861'de Fransa ile yapılan antlaşmada % 5'ten % 11'e yükseltilmiştir. Bkz:Önsoy, "Osmanlı Borçları...", 12.

[98] Yılmaz, Serap, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci Hakkında Bir Araştırma", Toplum ve Ekonomi, 10, İstanbul 1997, 109-110.

[99] İmparatorluğun Tuna boyundaki fetihleri ve yeni pazar imkânları gerek Batı Avrupa'dan ve gerekse yerlilerden yeni müteşebbislerin ortaya çıkmasını sağlamış, Avusturya manifaktürü gelişmeye başlamış, İpekli ve pamuklu dokuma tesisleri kurulmuştur. Bkz:Ortaylı, İlber, "II. Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim Makaleler I, Ankara 2000, 4-5.

[100] Avusturya, açık deniz ticaretinde İngiliz ve Hollandalılarla baş edemeyeceğini anlayınca dış ticarette başarılı olabilmek amacıyla Balkanlara ve Doğu Akdeniz'e yönelmek zorunda kalmıştır. Zira bu dönemde Akdeniz'de Avusturya'nın yayılabileceği uygun bir ortam vardı. XVIII. yüzyılda İngiltere, Hollanda ve hatta Fransa ticarî faaliyetlerini Atlantik aşırı bölgelerde yoğunlaştırmışlardı. Bkz:Ortaylı, a.g.m., 6. Ortaylı'ya göre, Avusturya'da XVIII. yüzyıl Maria Theresia dönemidir:Bu dönemde Avusturya, Doğu Akdeniz, Mağrib ve Tuna boyunda önemli bir ticaret ve ulaşım devrimi oluşturmuş ve bu gelişmelerin neticesinde Avusturya, sosyal ve kültürel alanda Osmanlı Avrupa'sını etkilemiştir. Bkz:Ortaylı, İlber, "Osmanlı-Habsburg İlişkileri (1740-1770) Ve Osmanlı Dış İlişkilerinde Yapısal Değişmeler", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî Ve Sosyal Değişim Makaleler I, Ankara 2000, 432.

devrini yaşamaya başlamıştır. Avusturya, gelişen siyasî ve ekonomik yapısını daha da kuvvetlendirmek için Osmanlı devletinde Pasarofça antlaşmasından sonra (1718), diğer Avrupa devletleri gibi diplomatik temsilci bulundurmaya ve çeşitli muafiyetler elde etmeye başlamıştır. Bu gelişmeler, Avusturya ekonomisiyle birlikte bu ekonomiye her türlü hammaddeyi sağlayan Osmanlı Rumeli'sinin yaşam koşullarının değişmesine ve giderek ticarileşmesine ön ayak olmuştu.

Ortaylı'nın belirttiği gibi, XVIII. yüzyılda Avrupa değişmektedir. Eski devlet düzenleri, merkeziyetçi hükümet sistemlerine dönüşmektedir. Eski toplum yapıları değişmekte ve Avrupa artık milli devletlerin ve milliyetçi ideolojilerin hükmetmeye başladığı bir toplum olmaktadır[101]. XVIII. yüzyılda değişime uğrayan ve giderek güçlenen başka bir devlet Rusya'dır. XVIII. yüzyıl aynı zamanda Türk-Rus ilişkilerinin yoğunlaştığı ve kurumlaştığı bir dönemdir[102]. Büyük Petro'nun (1672-1725) köklü reformları sayesinde Rusya giderek güçlenmekteydi. Bu devir Rusya'sı Osmanlı devleti açısından henüz tehlikeli olarak kabul edilmemekte, Petro'nun reformları da Osmanlılar açısından pek önemli görülmemekteydi. Petro'nun ardı arkası kesilmeyen savaşları Rus sanayiinin başlıca itici gücü olmuştur. Bu amaçla devlet, askerî gereksinimleri karşılamak için birçok sanayi kuruşunun temellerini attı ve işletti. Top dökümhâneleri, silah yapımevleri kuruldu;demir ve bakır madenciliği geliştirildi, yeni maden yataklarının aranmasına başlandı ve bunun neticesinde Rusya XVIII. yüzyılda dünyanın büyük bir demir üreticisi haline geldi. Orduların üniformalarını sağlamak amacıyla yünlü dokuma fabrikaları açıldı. Rusların gücünün Osmanlılar tarafından kesin kes kabul edildiği dönem II. Katerina dönemidir (1762-

---

[101] Ortaylı, İlber, "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî Ve Sosyal Değişim Makaleler I, Ankara 2000, 377.

[102] Rusya ile Osmanlı devleti arasında diplomatik ilişkilerin tesis edilmesi XV. yüzyıldan itibaren söz konusudur. XV ve XVI. yüzyıllar Türk-Rus ilişkileri ticaret ve savaş etrafında döner. Rusya, Karlofça Antlaşması'na kadar İstanbul ile doğrudan ilişki kurabilen bir devlet değildir. İstanbul'da Rusların devamlı elçilik açmaları XVIII. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ise Rusya'nın Osmanlı devletine gücünü hissettirdiği bir antlaşmadır. Osmanlılarla Rusların ilişkileri III. İvan devrinde başlamıştır. III. İvan Kırım Hanı Mengli Giray ile iyi münasebetler tesis ederek Osmanlı devleti ile ticareti geliştirmek istiyordu. Bu amaçla 1492'de bir elçilik heyeti İstanbul'a kabul edilmiştir. Bu elçilik heyetinin Osmanlı devletinden ticarî beklentileri daha ağır basmaktaydı. III. Vasili devrinde ise (1505-1533) Osmanlı-Rus ilişkileri daha da gelişmiştir. Bu dönemde İstanbul ile Kefe arasındaki ticarî ilişkileri geliştirmek Rusya'nın esas beklentisiydi. Ancak Kanuni devrinden sonra Rus Kazaklarının Azak kalesi başta olmak üzere Osmanlı topraklarına ve sularına olan saldırıları Osmanlı-Rus ilişkilerini olumsuz etkilemeye başlamıştı. Devam eden yıllarda, özellikle XVII. yüzyılda, Rus Kazaklarının akınları Karadeniz'in güney kıyılarını ve başkenti içine almıştır. Bkz:İlgürel, Mücteba, "Osmanlı-Ukrayna Münasebetlerinin Başlaması", Belleten, LX, Ankara 1996, 155-164.

1796). XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Rusların Osmanlılar karşısında elde ettikleri askerî başarılar bu devrin ürünleridir[103].

Büyük Petro'dan sonraki dönemde[104] Rusya sarayı, yabancı yöneticiler, komutanlar ve Rus ilmi kurumlarına çağrılan Alman bilginlerle ıslahatı sürdürür. Baltık veya Almanya'dan gelen aristokratlar Rus ordu sistemini ve devlet örgütünü değiştirmektedirler. II. Katerina döneminde Rusya tarihi hem idare, hem aristokrasi ve monarşinin konumu açısından yeni ve sağlam bir evreye oturdu. Bu devirde, Avrupa'nın kültürü ve düşüncesi cemiyetin yüksek tabakası arasında yerleşmekle kalmayıp XIX. yüzyıl Rusya'sının gerçek temelleri atılmıştı[105]. Bu sanayileşme çabaları sonucunda Rusya'da Petro dönemi sona erdiğinde (1725) 200 civarında sanayi tesisi bulunuyorken bu sayı 1760'lı yıllarda 650'yi aşmıştı. Bu tesislerin bir çoğu devlet tarafından kurulmuş ve işletilmiş olduğundan dolayı bu yüzyılda Rusya'daki özel girişimci sayısı Avrupa devletlerine göre çok daha azdı[106].

Verilen kısa malumattan anlaşılacağı gibi, XVIII. yüzyılda belli başlı Avrupa devletleri ve Rusya, yerli sanayilerini desteklemek ve dış ekonomik müdahalelerin yıkıcı tesirlerinden korumak amacıyla merkantilist politikalar takip etmişler, dış ticareti desteklemişler, bankacılık[107], sigortacılık ve kredi faaliyetlerini düzenleyen yasaları uygulamaya koyarak kapitalist girişimcilerin ortaya çıkmasına ön ayak olmuşlardır. Avrupa'da ekonomik alanda meydana gelen bu değişikliklerin[108] bir

---

[103] Ortaylı, a.g.m., 380-382.

[104] Petro, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında cam, kadife, brokar ve ipek gibi bazıları Rusya'da ilk kez üretilen birçok malı yapan sanayileri besleyip destekledi. 1724 gümrük yasasıyla ileri derecede korumacı bir gümrük politikası benimsendi. Dolayısıyla Petro'nun bu sanayileşme çabaları "zorla endüstrileştirme" diye anılmıştır. Rusya'da sanayileşmenin yerleşmesiyle beraber iç ticaretteki sınırlamalar yavaş yavaş gevşetildi ve 1753'te iç gümrük vergileri kaldırıldı. Bkz:Falkus, M. E., Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914, (Çev.Alaaddin Şenel), Ankara 1986, 31.

[105] Ortaylı, a.g.m., 384.

[106] Falkus, a.g.e., 42.

[107] Osmanlı devletinde Avrupa'daki gibi banka görevi gören ilk kuruluş 1845 yılında kurulan İstanbul Bankası'dır. Bu banka kurulana dek Osmanlı devletinde büyük çaplı finansman sorunu Galata bankerleri vasıtasıyla yürütülmüştür. Ancak, bu bankerlerin yüksek faiz politikaları ve kendi çıkarları doğrultusunda piyasaları yönlendirmeleri, Avrupa ile artan ticarî ilişkiler bir banka kurulmasını beraberinde getirmiştir. İstanbul Bankası yalnız devletin finansman işlerini kolaylaştırmakla kalmayıp aynı zamanda halkın tasarruflarını değerlendirmesine yardımcı olmuştur. 1856 yılında ise Osmanlı Bankası kurulmuştur. Bkz: Kazgan, Haydar, "Osmanlı'da İlk Banka Örneği", Finans Dünyası, 47, İstanbul 1993, 105-108;aynı yazar, "Yeni Banka Modeli Arayışları", Finans Dünyası, 48, İstanbul 1993, 109-112.

[108] Avrupa kapitalizminin gelişimi ve Osmanlıya olan tesirleri için ayrıca Bkz:Kazgan, Gülten, "Küreselleşen Kapitalizm ve Osmanlı Ekonomisinin Yarı Sömürgeleşmesi:XVIII. Yüzyıl Sonundan Birinci Dünya Savaşına", İktisat, 394, İstanbul 1999, 25-37.

çoğunun Osmanlı devletinde uygulamaya girmesi için Tanzimat Fermanı'nın sonrasına kadar beklemek gerekecektir[109].

XVIII. yüzyılda gerek Avrupa'da ve gerek Osmanlı devletinde gerçekleşen ticaret ilişkileri ve bu ilişkilerin Trabzon ve çevresi açısından değerlendirilmesi çalışmamız açısından önemlidir.

XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin dış ticaret ilişkileri yoğun olarak Akdeniz ve çevresinde yer alan liman ve şehirlerde gerçekleşmekteydi. Osmanlı devleti ile Avrupa arasında ticarî mübadelede, çok eski tarihlerden XIX. yüzyılın sonuna kadar fazla değişmeden kalmış görünen başlıca özellik tekstilin, ham veya mamul olarak, hem ithalatta ve hem ihracatta, çoğunlukla % 50'yi aşan oranı ile daima en büyük paya sahip olmasıdır. Bu açıdan Osmanlı devletinde ipekli, pamuklu ve yünlü dokuma imalatı çok eski bir geleneğe sahip olup Osmanlı tekstil üretimi Avrupa'nın daima ilgisini çekmiş bulunmaktaydı. Bu açıdan, Osmanlı devletinde birçok imalat kolu bulunmakla birlikte, Avrupa devletleri açısından hemen her devirde başlıca ihraç kolu olan Osmanlı kumaş üretimine değinmek Avrupa-Osmanlı ticaret ilişkilerini anlamak açısından gerekli görünmektedir.

İnalcık'ın belirttiğine göre, 1300-1600 arası dönemde Anadolu, ürünlerini yalnızca Balkanlara ve Karadeniz'in kuzeyine değil, Batı ülkelerine de ihraç eden bir yaygın tekstil üretim bölgesiydi. Türkiye'de üretilen pahalı kemhalar ve sof kumaşı, Rus çarlarının ve boyarlarının, İtalyan ve Fransız prens ve prenseslerinin ve İsveç piskoposlarının da aralarında bulunduğu Avrupalı seçkinlerden büyük ilgi gören lüks tekstil ürünleriydi. Ankara soflarıyla ünlüyken, Bursa ipekli üretiminde, Aksaray, Gördes, Kula ve Uşak halı dokumacılığında ünlüydü. Borlu, Isparta, Karaman, Tire, Menemen, Çorum, Tokat ve Kastamonu pamuklu kumaş üretiminde uzmanlaşmıştı. Anadolu'daki tekstil üretimine karşın Avrupa'da ortaçağda İtalya, yünlü kumaşlarda uzmanlaşmıştı ve ürettiği yünlüleri Anadolu ve Asya'ya ihraç etmekteydi. Buna karşılık Avrupa, ipekli, altınlı ve nakışlı kemhalar, kadife, seten, ve ince pamukluları doğudan ithal etmekteydi. Avrupa'nın Doğudan aldığı yünlüler sadece halı ve softu.

---

[109] Osmanlı devletinde XVIII. yüzyılda batılılaşma hareketleri plansız bir şekilde başlamıştır. Matbaa gibi yenilikler bu dönemde başlamakla birlikte batılılaşma özel sektörden çok devletin ihtiyaçları üzerine gelişmiştir. Bu amaçla askerî kurumların ıslah edilmesi ilk olarak muhtedilerin ve daha sonra da Avrupa'dan gelen subayların desteğiyle gerçekleşmiştir. Yine XVIII. yüzyılda, askerî gereksinimler neticesinde 1703'de yünlü manifaktürü, 1720'de ipekli manifaktürü ve 1709'da yelkenbezi manifaktürü kurulmuştur. Bu dönemde kurulan sanayi tesisleri için Bkz:Önsoy, a.g.e., 26. XVIII. yüzyıldaki batılılaşma hareketleri için Bkz:Kuran, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, 1003-1009.

Doğudan ipekli ve pamuklu kumaş üretim yöntemini ilk alan Avrupa devleti İtalya idi. Diğer Avrupa devletleri de Doğunun tekstil ürünlerini taklit etmek için XV. yüzyılda yoğun bir mücadele içerisine girmişlerdi.

Saray başta olmak üzere Osmanlı devletinde ipekli dokuma kullanımı bir hayli yaygındı. Osmanlı tekstil üretiminden, özellikle de ipek üretiminden bahsedildiğinde ilk akla gelen Bursa olmaktadır. Daha XIV. yüzyılda dünya ipek ticaretinin merkezi haline gelen Bursa, bu yüzyılda İran'ın ipek üretilen bölgelerinden gelen kervanların Avrupalı tüccarlarla buluştukları merkezdi. 1300-1500 yılları arasında Avrupa'da ipekli dokumalara talebin hızla artmasından dolayı Bursa dünya ipek ticaretinin merkezi olmuştu. XVI. yüzyılda Halep, XVII. yüzyılda da İzmir ipek ticaretinde Bursa'nın önüne geçmişti. İranlı tüccarlar Bursa'ya getirdikleri ipekleri özellikle Floransa yünlüleriyle takas etmekteydiler. Bursa'ya gelen ipek ile diğer Asya ve Ortadoğu ürünleri buradan Edirne üzerinden Balkanlara, Polonya'ya ve Moldovya'dan Moskova Prensliğine kadar ulaşmaktaydı. XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa'da ipek dokumacılığı önemli boyutlara ulaşmış olduğundan Avrupalılar artık ipekli dokumalar yerine ham ipek almaya başlamışlardı. Venedik'ten ithal edilen önemli miktarda kaliteli ipekli kumaşı Osmanlıda imal etmek için, 1720 yılında ipekli manifaktür kurulmasına devlet tarafından karar verilir. Ülkede var olan ipek üretimi deneyiminin ve devlet korumasından aldığı desteğin bir sonucu olarak bu işletme yaklaşık 40 yıl, bir yangınla tahrip olana kadar başarılı bir şekilde üretim yapmıştı. Avrupalılar, XIX. yüzyılda ise ipek yerine sadece ipek kozası ihraç etmişler, bu durum ise Anadolu'daki ipek dokumacılığını olumsuz etkilemişti. Osmanlı devletinin başlıca ham ipek ihracatçılarından biri durumuna gelmesi XIX. yüzyılda görülen bir durumdur. Osmanlı devletinde, bu devirde, 17 milyon kilograma ulaşan ipek kozası üretiminin 5 milyon kilogramını Anadolu, 5.5 milyon kilogramını Suriye ve 3 milyon kilogramını ise Rumeli sağlıyordu. Rumeli'de Güney Makedonya ve Anadolu'da Bursa ve çevresi başlıca ham ipek üretim bölgeleriydi.

Anadolu'da ipekli, pamuklu ve yünlü dokumaların yanı sıra keten ve kenevir üretimi de önemliydi. Pamukluların kalın dokumalı olan ve ucuz pamuklu olarak kabul edilen kirpas denileni ile ince dokumalı olan dülbent türleri geniş kullanım alanlarına sahipti. Ucuz pamuklu dokumalar, kirpaslar Kastamonu, Amasya, Tokat, Çorum, Isparta, Konya, Karaman, Kayseri, Tire, Bergama, Denizli, Menemen, Akhisar ve Nazilli gibi birçok kent ve kasabada geniş bir üretime sahipti. Selânik-Makedonya bölgesindeki pamuk üretimi 1740 ila 1790 arasında 2.2 milyon okkadan

7 milyon okkaya yükselmişti. Günlük hayatta kullanılan pamukluların yanı sıra ordu için çadır, donanma için yelken bezi yapımında pamuklular kullanılmaktaydı. Avrupa'ya ihraç edilen kaba pamukluların Batı Anadolu'daki en önemli üretim ve ticaret merkezi İzmir'di. XVIII. yüzyılda İzmir'den Marsilya'ya ihraç edilen kalın pamuklu kumaşlar buradan İspanya'ya yeniden ihraç edilmekte, İspanyollar ise Fransa'dan aldıkları bu pamukluları plantasyonlarda çalışan kölelere giydirmek üzere Amerika'daki kolonilerine göndermekteydiler. Tokat pamukluları ise Kırım ve Rusya'ya kadar uzanan çok geniş bir pazara sahip olup Avrupa'ya dahi ihraç edilmekte ve Genç'in de belirttiğine göre, Avrupa'da "Yakındoğu basmaları" diye şöhret yapmış mamullerin yarıdan fazlası Tokat ve Amasya pamuklularından oluşmaktaydı. Batı Avrupalılar arasında pamuklu alımında başta gelen Fransızlardı ve Osmanlı devletinden yaptıkları ithalatın XVII. ve XVIII. yüzyılda % 10'una varan bölümünü pamuklu dokumalar oluşturmaktaydı. Özellikle, Atlantik ve çevresinden pamuklu kumaşlara olan talep, XVIII. yüzyılda Halep'teki pamuklu ihracatının artmasına neden olmuş devam eden yıllarda İngilizlerin ve diğer Avrupa devletlerinin pamuklu üretiminde mesafe almaları ve Atlantik pazarlarını ele geçirmeleri Halep pamuklu üretimine darbe vurmuştur. Kaba pamuklunun Anadolu'daki üretimi ve kullanımı XIX. yüzyılda Avrupa'nın kaliteli dokumalarından belki de en az etkilenen dokumalardı.

Kaba ve ucuz türleri ile yünlü kumaş Osmanlı devletinin birçok bölgesinde, özellikle Balkan topraklarında yaygın olarak imal edilmekteydi. Aba ve kebe adı ile bilinen bu ucuz yünlüler fakir ve orta tabakanın giyiminde kullanıldığı gibi, orta ve yüksek tabakanın mesken mefruşatında da kullanıldığı için geniş talebe konu idi. Osmanlı yünlüleri hem iç piyasaya hizmet ettiği gibi hem de Adriyatik bölgesinden İtalya'ya hatta kolonilerdeki köleleri giydirmekte kullanılmak üzere Marsilyalı tüccarlar tarafından önemli miktarda satın alınmaktaydı. Ancak kaliteli yünlülerde durum farklı idi. Ankara tiftiğinden yapılan kumaşlar istisna edilirse, Osmanlı devleti, orta ve yüksek kalitede yünlü ihtiyacını Batıdan ithalatla karşılamaktaydı.

XVI-XVIII. yüzyıllarda Anadolu'nun en ünlü yünlü dokuması softu. Sadece tiftik keçisi kılından yapılan bu kumaş Ankara ve civarı dışında pek az yerde dokunuyordu. Çuka (çuha) diye bilinen diğer bir yünlü dokuma daha çok Avrupa'dan gelen Venedik, Fransız ve en çok da İngiliz ve Hollanda malı olanları kullanılmaktaydı. Avrupa'dan sürülen Yahudi dokumacılar çuka üretiminde uzmandılar. XVII. yüzyılda çuka üretimi kalitesini kaybetmeye başlamış, asker dahi

çukayı kullanmaz hale gelmişti. Askerler, devletin kendilerine vermiş olduğu bu yünlüleri halka satarak ithal menşeli yünlü dokumalar satın alıp giymişlerdi. XVII. yüzyılda, Osmanlı devletinin Batı'dan yaptığı toplam ithalat içerisinde orta ve yüksek kalitedeki yünlü kumaş % 50 civarındaki payı ile en yüksek kalemi oluşturmaktaydı. Dışa olan bağımlılığı azaltmak amacıyla devlet, 1703'te Edirne ve Selânik'te çuka üretimine başlamaya karar vermiştir. Birkaç ay devam eden bu üretim faaliyeti kesilmişse de 1708 ve 1709 yıllarında 25-30 yıl kadar devam edecek şekilde üretime tekrar geçilmiştir. Kullanılan yapağının kalitesinin düşük olması ve Fransız yünlülerinin kalitesiyle rekabet edilememiş olsa gerek bu imalathânelerde üretilen çukalar Avrupa çukalarının seviyesine çıkamamıştır. XVIII. yüzyılda, Fransızlar başta olmak üzere İngilizler, Hollandalı ve Venedikliler yünlü üretiminde Osmanlı pazarlarını ellerine geçirmişlerdir. Osmanlı devletinde yünlü dokuma türleri olan aba ve şayak denilen dokumacılık da hayli gelişmişti. Rumeli'de Filibe başta olmak üzere Batı Anadolu'da, Balıkesir'de abacılık hayli yaygındı. Filibe ve İslimye'de üretilen aba dokumalarının ünü dünyaya yayılmıştı. Avrupa devletleri, özellikle İtalya, her devirde Anadolu ve Suriye'den dokuma teknikleri, boyama yöntemleri, hatta desen ve motifler aldığı ve ipek, mazı, kök boyası, pamuk ve şap ithal ettiği bilinen tarihi bir gerçektir. Bununla birlikte Quataert'e göre, XIX. yüzyıla gelindiğinde yün, pamuk ve keten üreticilerinin uluslararası ihracat pazarları tamamen yok olmakla birlikte, bu üreticilerin halı, kilim, dantel ve ham ipek ihracatı devam etmekteydi[110]. Coğrafi konumundan dolayı en elverişli kara ve su yolları Osmanlıları Avrupa'nın ticarî merkezlerine ve limanlarına ulaşma durumuna sahip kılmış bulunmaktaydı. Örneğin Akdeniz üzerinden Marsilya, Venedik, Ceneviz ve Balkanlar ile Tuna yolu üzerinden Avusturya ve bütün Orta Avrupa, Karadeniz limanlarından Doğu Avrupa, Kuzey Karadeniz ve Acem'e ticarî amaçla kolayca ulaşılabilecek yerlerdi.

Osmanlı devleti ile Dünya devletleri arasındaki ticaret ilişkileri, Osmanlı devletinin dış ticaret ilişkileri iç ticaret ilişkilerine nazaran daha belirgindi. Dış ticaret

---

[110] Osmanlı kumaş imalatı hakkında verilen bilgiler için Bkz:Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 155-192;İnalcık, Halil, "Türkiye'nin Tekstil Tarihçesi Üzerine Notlar", (Çev.Doğan Şahiner), Bir Masaldı Bursa, 61-67;"An Economic and Social...", II, 218-255;İnalcık, "Classical Age...", 121-126;İnalcık, "Ottoman Economic Mind...", 210;Genç, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", Toplum ve Ekonomi, 2, İstanbul 1991, 99-124;aynı yazar, "XVIII. Yüzyılda Türkiye'den Fransa'ya Yapılan Pamuklu İhracatı İle İlgili Bir Araştırma Hakkında Düşünceler", TDA, 57, İstanbul 1988, 152-156;"17-19. Yüzyıllarda Sanayi Ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", Türk Tarihinde Ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, (2-6 Temmuz 1986), Ankara 1987, 145-169;Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 625-633;Çizakça, Murat, "XIV.-XIX. Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği", Bir Masaldı Bursa, 69-81 ve Quataert, Donald, Osmanlı İmalat Sektörü, İstanbul 1999, 37-50.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ilişkilerinde deniz yollarının daha çok kullanıldığı görülmektedir. Osmanlı devletinin dış ticaret ilişkilerinde Akdeniz ve çevresiyle ilgili olan yerleşim yerlerindeki ticarî faaliyetler yapılan çalışmalar sayesinde daha iyi bilinmekle birlikte, başta Karadeniz olmak üzere Osmanlı devletinin doğu ve Güney Asya ile olan dış ticaret ilişkileri hakkındaki bilgiler sınırlıdır. XVIII. yüzyılda Osmanlı deniz ticaretinde Osmanlı limanları arasında gerçekleşen iç deniz ticareti uluslararası ticarete göre daha faaldir.

XVIII. yüzyılda Avrupa ile Osmanlı devletinin dış ticaret ilişkilerinde en yoğun olduğu bölge Akdeniz ve çevresiydi. Bu bölgedeki ticaret geniş bir ürün çeşitliliği içermekteydi. Osmanlı devleti, Avrupa'dan genellikle yünlü kumaş, madeni eşya, cam eşya, porselen, yüksek kalitede barut, demir, kurşun, kalay, kâğıt, tıbbî malzeme ve özellikle saat gibi nadir mallar ile koloni malları olan şeker, boya maddeleri, Mekke kahvesinden daha ucuz olan Antillerin kahvesini ithal etmekte, buna karşılık olarak bu yüzyılda ihraç değeri giderek artan pamuk ve pamuk ipliği başta olmak üzere, yün, ipek, işlenmiş veya işlenmemiş deriler, boyama maddeleri, Makedonya tütünü ve Ege adaları ve çevresinden elde edilen zeytinyağını ihraç etmekteydi.

XVIII. yüzyılda İzmir'in ticarî gelişimi dikkate değerdir. XVII. yüzyılın ilk yıllarında Cenevizlilerin eski bir antreposu olan Sakız'a rakip olarak ortaya çıkan İzmir, bu yüzyılın sonunda İran ipeğinin Batı'ya aktarılması sayesinde Sakız'ı sollamıştı. XVIII. yüzyıla gelindiğinde İzmir, Batı Anadolu'nun bir çıkış kapısı olarak İmparatorluğun kıyı ticaretinin yaklaşık 1/3'inin gerçekleştirildiği bir liman olmuştu. İzmir'deki başlıca ithalatlar, Fransız kumaşları başta olmak üzere çeşitli Avrupa kumaşları-kumaş, XVII. yüzyılın ilk yarısından XX. yüzyılın ilk yarısına kadar Batı Avrupa'nın Doğu Akdeniz'e ihraç ettiği en önemli mamul idi-ve koloni ürünleri. İzmir vasıtasıyla ortaya çıkan başlıca Anadolu ihracatları Ankara ve Bursa'dan gelen tiftik, Osmanlı ipeği ve İzmir'e yakın yerlerde üretilen pamuktan oluşmaktaydı. Özellikle pamuk, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'ya yapılan ihracat açısından önemli bir gelişme göstererek, İzmir'in Fransa'ya olan ihracatının toplam değeri içerisinde % 30 ile % 59 arasında bir yer elde etmişti. İzmir'den yapılan ham pamuk ihracatında Fransa'yı sırasıyla İtalya, Hollanda ve İngiltere izlemekteydi.

Mısır, Akdeniz ticaretinde önemli bir bölgeydi. Mısır'ın Avrupa'dan yapmış olduğu ithalatlar İzmir'in ithalatlarıyla hemen hemen aynı olup ihraç ürünleri olarak Mekke kahvesi, Antillerin kaba pamuğu ve safran, nitrat, pirinç, Afrika zamkı dikkat

çekmekteydi. Eskiden önemli bir baharat transit ticaret merkezi olan Kahire, Halep ve Bağdat gibi XVII. yüzyıldan itibaren bu özelliğini tamamen kaybetmişti. Kahire, bir tüketim merkezi olmakla birlikte İskenderiye, Mısır'ın tek önemli limanıydı. Mısır'ın Avrupa ile olan ticareti Osmanlı limanları ile olan ticaretine oranla daha önemsizdi. Osmanlı devletinin iç deniz ticaretinde İstanbul-İzmir-İskenderiye hattı başlıca eksen olup Mısır'ın, Selânik ve Mağrib ile olan ticarî bağlantıları da önemliydi. Fransız arşivlerine göre, İskenderiye'nin tüm Avrupa limanları ile olan ticareti onun dört büyük Osmanlı şehri olan İstanbul, İzmir, Selânik ve Tunus ile olan ticaretinde ortaya çıkan değerin yarısından daha azdır. Akdeniz ticaretinde Kuzey Afrika kıyılarının rolü sınırlı da olsa önemlidir. Fransa ve Cezayir'in ticaretinde, bu yüzyılda tüm Akdeniz'de olduğu gibi Fransızlar üstündü. Kuzey Afrika kıyıları ithal mallarını çoğunlukla Fransa'dan yapmakta, ihracatlarını daha çok Marsilya ve Livorno'ya yapmaktaydı. İhracatlarda Cezayir'in hububatı, yağı, derileri, bal ve mumu, Tunus'un ihracatları olan yün, post, mum, hurma, zeytinyağı ve yünlü Tunus kepleri çoğunlukla Avrupa'ya gitmekteydi.

XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında Haleb'in Basra, İran ve Hicaz'a olan kervan ticareti önemli bir seviyeye yükselmişti. İpek, zeytin ve pamuk üretimi sayesinde Halep uluslararası bir ticaret merkezi haline gelmişti. Halep, Ermeniler tarafından şehre getirilen İran ipeğinin pazarlanmasında özellikle XVII. yüzyılda en büyük antrepo olup İskenderun, Halep'teki ipeğin batı ülkelerine aktarılmasında başlıca ihraç limanıydı. Halep bu özelliğini XVIII. yüzyılda İzmir ile paylaşmak zorunda kalacaktır. Mazı, XVIII. yüzyılda, Halep'ten Avrupa'ya satılan başlıca yerel madde olmaya devam etmişti. Hem Suriye ve hem de Mısır, hacıların geliş ve gidişlerinden en çok yararlanan iki ülkeydi. Hacılar, gümrük vergilerinden muaf olduklarından dolayı kendi ülkelerinden getirdikleri malları yolları üzerinde serbestçe satmakta, yolları üzerinden veya hacdan yeni mallar alarak ülkelerine geri dönerken aynı işlemi tekrar ederek ellerindeki malları satarak yollarına devam etmekteydiler[111]. Hac ticaretinden en çok Şam'ın yaralandığı bilinmektedir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devleti ile İran arasında çeşitli aralıklarla devam eden savaşlar Orta-doğu ticaretinde bir gerilemeye neden olmuş, Doğu ürünleri Avrupalılar vasıtasıyla açık denizlerden Akdeniz ve çevresine ulaştırılmış,

[111] 1770 yılına ait bir ahkâm kaydında, hacılardan gümrük vergisi alınamayacağı, bazı tüccarlar gümrük vermemek için mallarını hacıların malları aralarına karıştırmış olsalar bile, adı geçen malların denetlenerek sadece hacı olmayan tüccar malından gümrük vergisi alınacağı belirtilmekteydi. Bkz:İstanbul Ticaret Tarihi, I, İstanbul 1997, 278.

dolayısıyla iki devlet arasındaki savaşlardan genellikle Batılı tüccarlar daha kazançlı çıkmıştır. XVII. yüzyılda İran körfezinde Hollandalılar ve İngilizler Portekizlilerin yerini almışlardı. İngilizler, Amerika'dan koloni mallarını, Avrupa kumaş mamullerini ve Hindistan ticaretinden elde ettikleri baharatı getirmekteydiler, dönüşte ise hurma, safran, yün, post, tütün, pirinç, tuz ve ipek ile pamuklu kumaşları götürmekteydiler. Irak, çevresine daha çok geniş miktarda hurma ihraç etmekteydi. Basra, Bağdat ve Musul Irak'ın önemli ticaret merkezleri olup Basra daha çok İran körfezi ve Hint ekonomisiyle birleşmişti. Musul coğrafi konumundan dolayı dağ ile çöl arasında bulunduğundan ticaret için dağlardan Kürt tüccarları ve çöl Bedevileri Musul'da alışveriş yapmaktaydılar. Dicle nehrinden Bağdat, Basra ve Hindistan'a kadar giden ticarî yolların yanı sıra Hindistan ve İran ile Osmanlı devleti arasında uzanmakta olan çok işlek kervan yolunun da Musul'dan geçmesi bu bölgeye ekonomik canlılık kazandırmaktaydı. Musul'da yerel olarak yün, et, hububat ve meyve gibi tarımsal malların ticareti yapılmakta olup lüks malların ticareti esasen dokumalardan oluşmaktaydı. Musul, Osmanlı-İran ilişkilerinin düzeldiği zamanlarda İran'dan Halep'e gelen İran ipeğinin transit ticaret merkezine dönüşmekteydi. XVIII. yüzyılda kahve, canlı hayvan ve hububat ticareti önemli olup bir önceki yüzyılda önemli olan İran ipek ticaretinden elde edilen kayıplar bu yüzyılda zirai ürünlerin ticaretiyle telafi edilmeye çalışılmıştı. Musul'un içinden ve civarından geçen kervanlar, Basra'dan aldıkları Hint mallarını Bağdat, Diyarbakır, İstanbul ve Halep'e götürüyorlardı. Basra üzerinden yürütülen İngiliz-Hint ticaretinin artması Musul'da, XVIII. yüzyıl ortalarında Osmanlı-İran savaşlarıyla gerilemiş olan transit ticaretin yeniden canlanmasına neden olmuştu. Bu transit ticaret vasıtasıyla Hint pamuğu, kahve, baharat ve şeker gibi mallar Musul'a gelmekte buradan yerel ihtiyaçlar karşılandıktan sonra geriye kalan mallar başka bölgelere yeniden satılmaktaydı. Musul'un tüccar halkı, Güney Anadolu'nun, Irak ve İran'ın bölgesel ticaretinde faal idiler. XVIII. yüzyılda Musullu tüccarlar arasında uzun mesafeli ticaretin başlıca malları kahve ve Hindistan pamukluları olmuştu. Hindistan'dan Basra'ya İngilizler vasıtasıyla her yıl önemli miktarda Hint çuhası, beyaz bez, ipekli ve pamuklu kumaş, baharat ve şeker gibi mallar gelmekte olup bu malların çok az bir kısmı Basra'da tüketilmekte geriye kalan mallar Dicle nehri vasıtasıyla Bağdat'a, buradan da İstanbul, Şam, Halep, Kahire ve diğer yerleşim merkezlerine nakledilmekteydi.

Levant'taki (Levant terimi coğrafi alan olarak Türk ve Berberi kıyılarını içine almaktaydı:Kuzey Afrika kıyıları, İstanbul, Selânik, İzmir, Mora limanları, Girit, Kıbrıs,

Suriye ve Mısır) Avrupa ticarî devletlerinin üstünlüğüne gelince[112], Venedik Levant'taki ticarî üstünlüğünü XVII. yüzyılda kaybetmişti. Hollanda ilk kez 1612'de ortaya çıkmıştı ve Fransa Levant'ta XVII. ve XVIII. yüzyılda İngiltere ile rekabet eden tek devletti. İngilizler, XVII. yüzyıl müddetince Osmanlı devletiyle olan ticaretlerinde diğer Avrupalı rakiplerine göre uzak mesafe ile üstündüler. XVII. yüzyılın sonunda Halep'te İngiliz ticarî temsilciliklerinin diğer Avrupa devletlerine göre daha fazla olması Levant'taki İngiliz üstünlüğünü yansıtmaktaydı. Ancak, XVIII. yüzyılda 1720'lerden sonra Levant'ta esasen tekstillere dayalı olan ticarî üstünlük Fransa'ya geçmişti. 1720'lerden 1760'lara kadar Fransa'nın Levant'a olan kumaş teslimatı dört katına çıkarken İngiltere'nin bu bölgeye olan kumaş teslimatı yarı yarıya inmişti. İngilizlerin daha çok Osmanlı gayrimüslimlerini aracı olarak bulundurmaları buna karşılık olarak Fransızların Levant'ta aracı kullanmaktan uzak durmaları, Fransızların Osmanlı siyasal ilişkilerinde aracı rolü üstlenmeleri Fransız ticaretini arttıran önemli unsurlar arasında yer almaktaydı.

---

[112] Akdeniz ve Orta Doğu'da Osmanlı devleti ile Avrupa devletleri arasında XVIII. yüzyılda gerçekleşen ticaret ilişkileri hakkında verilen bilgiler için Bkz:Panzac, Daniel, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18th Century", IJMES, 24, 1992, 189-206;aynı yazar, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Ticareti", (Çev.Serap Yılmaz), TİD, IV, İzmir 1989, 179-192;"An Economic and Social...", II;İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 259-317;Davis, Ralph, "English Imports from the Middle East, 1580-1780", Studies in the Economic History of the Middle East, (Ed.M. A. Cook), Oxford 1978, 193-206;Frangakis-Syrett, Elena, "Greek Mercantile Activities in the Eastern Mediterranean, 1780-1820", Balkan Studies, 28, Thassaloniki 1987, 73-86;aynı yazar, "İzmir'de Pamuk Ve Kumaş Ticareti", Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarım, (Çev.Zeynep Altok), (Ed.Çağlar Keyder-Faruk Tabak), İstanbul 1998, 101-118;Kasaba, Reşat, "İzmir", Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri, (1800-1914), (Çev.Gül Çağalı Güven), İstanbul 1994, 1-22;Ülker, Necmi, "The Emergence of Izmir as a Mediterranean Commercial Center for the French and English Interest 1698-1740", IJTS, 4 / 1, Madison 1987, 1-38;aynı yazar, İzmir Şehri Tarihi I, İzmir 1994;Islamic Society and the West, 216-313;Khoury, Dina Rizk, "Merchants and Trade in Early Modern Iraq", New Perspectives on Turkey, 5, İstanbul 1991, 53-85;aynı yazar, "Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi Ve Köylülük Üzerindeki Etkileri, (1750-1850)", Osmanlı'da Ticari Tarım Ve Toprak Mülkiyeti, (Çev.Zeynep Altok), (Ed.Çağlar Keyder-Faruk Tabak), İstanbul 1998, 160-179 ve State and Provincial Society in the Ottoman Empire-Musul, 1540-1834, Cambridge University Press 1997;Bayatlı, Nilüfer, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, Ankara 1999, 166-174;Reimer, Michael J., "Ottoman Alexandria:The Paradox of Decline and the Reconfiguration on Power in Eighteenth-Centruy Arap Provinces", JESHO, XXXVII, Leiden 1994, 107-146;Murphey, R., "Condition of Trade in the Eastern Mediterranean:an Apraisal of Eighteenth-Century Ottoman Documents from Aleppo", JESHO, XXXIII, Leiden 1990, 35-50;Mantran, Robert, XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, (Çev.Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1995;The Economic History of the Middle East 1800-1914, (Ed.Charles Issawi), Chicago and London 1966;Yılmaz, Serap, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu İle İlişkileri:XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti İle İlgili Bir Araştırma, Fransız Arşivlerinden I, Belleten, LVI, Ankara 1992, 31-69;aynı yazar, "XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından:Hindistan Ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk İpek Karışımı Kumaşları Fransız Arşivlerinden II", Belleten, LVI, Ankara 1992, 775-796.

Fransızların Akdeniz'deki ticarî üstünlükleri Fransız ihtilaline kadar devam edecektir. Karadeniz'in 1783'te ticarete açılması ve 1789'daki Fransız ihtilali Almanların Akdeniz ve Kara denize yayılmalarına ve bu denizlerde ticaretlerini geliştirmeleri Fransa'nın Osmanlı devletiyle olan ticarî üstünlüğüne son vermişti. Ancak şunu unutmamak gerekir k, XVIII. yüzyılda Fransa'nın Osmanlı devletiyle ticaret ilişkilerinin en üst noktasında olduğu bir dönemde bile Levant ticaretinin Fransa'nın toplam dış ticaretinde % 7.5 seviyesinde olması, İngiliz ticaretinin 1/10'i XVII. yüzyılda Akdeniz'de yapılıyorken, 1770'lerde bu oranın 1/100'e düşmesi, Avrupa devletleri açısından artık Akdeniz ve çevresi ticaretinin çok fazla önemli olmadığını ortaya koymaktadır. Zira, bu devirde açık deniz ticareti gittikçe gelişmiş ve Osmanlılar ise bu ticarette hiçbir şekilde yer almamışlardır. Başta Rumlar olmak üzere Osmanlı tebaası Yahudi ve Ermeni tüccarlar Avrupa devletlerine aracı olarak Avrupa ticaretinin başta İzmir olmak üzere çeşitli Osmanlı limanlarında başarılı olmasına katkıda bulunmuşlardır.

XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin dış ticaretinde Avrupa ile yoğun ticarî ilişkilerin yaşandığı diğer bir bölge Balkanlardır. Osmanlı fethinin Balkanlarda tamamlandığı yıllardan sonra ve özellikle XVI. yüzyılda, Dubrovnikli tüccarlar Osmanlı devleti ile Venedikliler arasında çıkan anlaşmazlıklarda aracılık rolü üstlenmelerinden dolayı Balkan ticaretini ellerine almışlardı. Hububat, güherçile, deri ve postlar, yün, koyun ve sığır gibi mallar Dubrovnikli tüccarlar vasıtasıyla Batı'ya nakledilmekteydi. XVII. yüzyılda Balkanların hem ticaret hem de nüfus açısından bir gelişmeye sahne olduğu bilinmektedir.

Selânik, Teselya, Mora, Alasonya, Livadya, Atina, Eğriboz, Seres, Kareferya, Drama ve Sofya pamuklu, Filibe ve çevresi ile Lofça, Sofya, Edirne, Ustrumca, Drama, İmroz, Limni, Eğriboz ve Selânik yünlü üretiminde Balkanların en önemli merkezleriydi. Seres ovalarında pamuk, keten ve ipek yetiştirilmekteydi. Seres şehri, Avrupa'daki Türk topraklarının en büyük pamuk pazarıydı, Selânik ise hem İstanbul'dan sonra Makedonya pamuğunun ihraç edildiği başlıca liman ve hem de Avrupa'daki en büyük Osmanlı limanıydı. Filibe'nin kaba yünlüleri (aba ve kebe) Filibeli tüccarlar tarafından Suriye ve çevresine kadar götürülerek pazar imkânı bulabilmekteydi. Balkanlarda üretilen buğday, deri ve yün her devirde ticarî amaçlı olarak önemini sürdürmüştü. Başta batı ülkeleri olmak üzere birçok farklı bölgelere yapılan pamuk, tütün, deri, buğday ve yün ihracatı zamanla Osmanlı uyrukları olan Rum, Bulgar, Yahudi, Ermeni tüccarların eline geçmesine neden olmuş, bu

faaliyetlerinin neticesinde ticarileşen Balkan halkları kendi milli devletlerinin oluşmasına ön ayak olmuşlardı. Yenice-i Karasu, Yenice-i Vardar ve Kırcaali Balkanlarda tütün üretiminin yapıldığı önemli merkezler olup bu mallar Kavala, Lagos ve Burgaz limanları vasıtasıyla ihracata konu olmaktaydı. Balkanlarda, adı geçen yerlerde yetişen tütün aynı şekilde Rumeli'nin Karadeniz limanları vasıtasıyla Güney Karadeniz limanlarına ve bu limanlar vasıtasıyla Sivas ve Bayburt gibi iç bölgelere nakledilerek satışa sunulmaktaydı[113]. Bulgaristan'dan Edirne yolu vasıtasıyla Anadolu'ya giren pirinç, tütün, hayvan postları, kaba yün kumaşlar (aba ve kebe) ve hırdavat ürünleri Suriye'ye kadar alıcı bulmaktaydı. Balkanların Avrupa'dan ihraç ettiği malların listesi daha önce sözü edilen İzmir gibi Osmanlı limanlarının ihraç mallarıyla hemen hemen aynıydı. Kahve ve pirinç gibi ana maddeler Mısır ile gerçekleşen ticaret sayesinde Selânik'e gelmekte olup buradan Balkanların iç kısımlarına dağılmaktaydı ve bu ticarette, Müslüman tüccarlar diğer milletlere nazaran daha faal idiler. Fransızlar, Arnavutluk kıyılarında ve Ege adalarında gerçekleşen ticarette en önemli Avrupa devletiydi. XVIII. yüzyıl ortasında Selânik limanında demirlemiş olan gemilerin ¾'ü Fransızlara aitti. Ancak, Yedi Yıl Savaşları'ndan sonra (1756-63) Adriyatik ve Balkan limanlarında Fransızların tüccar-gemici olarak üstünlükleri Osmanlı uyruklarından Arnavut ve Rumlara geçmişti. Arnavutluk kıyılarından İtalya'ya yapılan ticaret önemli olup daha önce isimleri zikredilen Balkanların ihraç ürünleri yanında zeytinyağı ve mısır bu ticaretin içerisinde yer almaktaydı. XVIII. yüzyılın ortasından itibaren artan miktarda Rum ve Arnavut gemiciler Balkan ticaretinde söz sahibi olmaya başlamışlardı.

Balkan ürünlerinin pazar sahalarından biri de Kuzey Avrupa pazarlarıydı. Pamuk, yün, tütün ve mum gibi Osmanlı ürünleri Lemberg, Leibzig ve Viyana vasıtasıyla Kuzey Avrupa'ya ulaşmaktaydı. XVI. yüzyılda Avrupa ticaretinde önem kazanmaya başlayan Leibzig fuarı XVIII. yüzyılda en parlak devrini yaşamıştı;bu fuara sadece Alman malları değil, Fransız, Hollanda ve İngiliz menşeli mallar da gelmekteydi. 1719'da Trieste'nin serbest ticaret merkezi olarak ilan edilmesiyle Habsburg, Akdeniz ve Balkan ekonomisine doğru genişlemeye başlamıştı. Özellikle, Avusturya'nın Balkanlardan satın aldığı tahıl, endüstriyel bitkiler (tütün, pamuk, ipek), hayvanî ürünler (deri, yün), yarı işlenmiş maddeler (aba, kaytan v.s.), balmumu, kereste ve bazı maden cevherleri Osmanlı Rumeli'sindeki tarım, ziraat ve ticaretin kompozisyonunu giderek değiştirmişti. Avusturya, Prusya, Saksonya ve

[113] Bkz:IV. Bölüm.

İsviçre'nin yeni dokuma fabrikaları Makedonya ve Teselya'nın yün ve pamuğuna ihtiyaç duymaktaydı. İtalya, Fransa ve Almanya'nın Balkan ürünlerine olan taleplerinin yükselmesi Makedonya pamuk üretiminin 1720 ile 1780 arasında üç misline çıkmasına neden olmuştu. Avusturya yönüne deri ve yüne dayanan yarı mamul maddelerinin ihracatı, Rusçuk, Plevne ve Filibe gibi merkezlerde Lonca teşkilatının nitelik değiştirmesine ve büyük sermaye sahiplerinin oluşmasına zemin hazırlamıştı. Balkanlar ile Avusturya yönünde ticaret ilişkilerinde bulunan tüccarlar daha çok Balkan halklarından olan Hırvat, Sırp ve Rumlardan oluşmaktaydı. Papalığın Osmanlı devletine abluka uyguladığı zamanlarda, çeşitli stratejik mallar kuzey yoluyla Boğaziçi'ne ulaşmaktaydı;mesela, İnebahtı savaşından bir kaç ay önce Polonya krallığı bir miktar kalayın-muhtemelen İngiliz kökenlidir-Osmanlı devletine ulaşmasını sağlamıştı. Polonya'ya giren Macar, Alman ve Hollanda gümüş paraları Polanya parasıyla birlikte Moldavya sınırından Osmanlı devletine ulaşmaktaydı. Polonya'ya yapılan Osmanlı ithalatları ipek, kumaşlar, tiftik, kuru üzüm, atlar ve sabun gibi mallardan oluşmakta, Polonya ise Osmanlı pazarlarına çok az kalem mal sunabilmekteydi;Osmanlı topraklarına yapılan Polonya ihracatları esasen İngiliz kumaşları, Silesian bıçakları, Rus kürkleri ve gittikçe artan miktarda gümüş sikkeden oluşmaktaydı. Bu açıdan Polonya ticaretinin Osmanlılar açısından pek kârlı olmadığı bilinmektedir[114].

---

[114] Balkan yarımadası ve Orta Avrupa'daki üretim-tüketim, yerel ve uluslararası ticaret ilişkileri hakkında verilen bilgiler için Bkz:Paskaleva, Virginia, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", İFM, 27, İstanbul 1969, 37-74; Stoianovich, Traian, "Osmanlı Hakimiyetinde Via Egnatia", Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia, (1380-1699), (Ed.Elizabeth A. Zachariadou), İstanbul 1999, 225-240;aynı yazar, "The Conquering Balkan Ortodox Merchant", JEH, 20, Iowa 1960, 234-313;Kolodziejczyk, Dariusz, "The Export of Silver Coin Through the Polish-Ottoman Border and the Problem of the Balance of Trade", Turcica, 28, 1996, 105-115;Todorov, The Balkan City 1400-1900;aynı yazar, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri", İFM, 27, İstanbul 1969, 1-36;"An Economic and Social...", II, 735-739;Murphey, "17. Yüzyılda Via Egnatia...", 191-214;McGowan, Bruce, Economic Life İn Ottoman Europe, 1600-1800", Cambridge 1981;Ortaylı, "Osmanlı-Habsburg...", 431-440;Faroqhi, Suraiya, "Textile Production in Rumeli and the Arap Provinces:Geographical Distribution and Internal Trade (1560-1650)", Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire, London 1986, 251-61-83;aynı yazar, "The Early History of Balkan Fairs", Peasant, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire, London 1986, 51-67;Sahillioğlu, Halil, "XVIII. Yüzyılın Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkânları", BTTD, 13, İstanbul 1968, 60-68;Ginio, Eyal, "Unutulmuş Bir Osmanlı Balkan Eliti:Mısır'daki Müslüman Tüccarlar", Osmanlı, Ankara 1999, 498-503; Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, "Sanayileşme Sürecinde Balkan Tekstil Endüstrisi", Toplumsal Tarih, 10, İstanbul 1998, 17-23;Elibol, Numan, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Hacettepe Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1996;Bozkurt, Nurgül, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Avusturya Ticari Münasebetleri", TİD, XII, İzmir 1997, 183-196.

XVIII. yüzyılda, Osmanlı devletinin doğu sınırlarında gerçekleşen dış ticaret ilişkileri hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Bu dönemlerin ticarî hayatında Doğu denildiğinde akla hiç şüphesiz İran ipeği gelmektedir. XVI. ve XVIII. yüzyılın ilk yıllarında Avrupa tezgahlarında dokunan ipeğin çoğunluğu İran kökenliydi. Batıya ihraç edilen ham ipek Hazar Denizi'nin batısı ve güneyinde yer alan İran'ın Şırvan, Karabağ ve Gilan bölgelerinde üretilmekteydi. İran ipeği pek çok farklı yolla Avrupa'ya ulaşmaktaydı. Halep, Bursa ve İzmir İran ipeğinin Batıya aktarıldığı başlıca merkezlerdi. İran ipeği XVII. yüzyıldan itibaren İngiliz ve Hollandalılar vasıtasıyla İran körfezinden Güney Afrika yoluyla Avrupa'ya aktarılmıştı. Devam eden yıllarda Ruslar, İran ipeğini Astrahan'ın Hazar denizi limanlarından Rusya su yolları vasıtasıyla Baltık veya Beyaz denize aktarmaya başlamışlardı, bu denizlere ulaşan İran ipeği Hollandalı gemiciler vasıtasıyla Amsterdam'a aktarılmaktaydı. XVII. yüzyılın sonlarına doğru Güney Afrika yolu ipek sevkıyatı açısından gerilerken Rus yolları gelişme kaydetmişti.

İran ipeğinin Anadolu topraklarına girdiği en önemli hat Tebriz-Erzurum yoludur. Ancak, bu yol ipek ticareti açısından XVIII. yüzyılda giderek önemini kaybetmeye başlamıştı, bunun birkaç nedeni vardı;ilki alternatif ticaret yollarından Batı'ya yapılan İran ipek sevkıyatının giderek önem kazanmasıydı;ikincisi ise belki de daha önemlisi Suriye ve Çin ham ipeğinde olduğu gibi İran ham ipeğinin Avrupa'da XVIII. yüzyılda gelişen yeni ipek işleme tezgahlarına uyum göstermemesinden dolayı Avrupa ipek imalathânelerinin daha kaliteli olan İtalyan ipeğine yönelmesiydi. Erzurum üzerinden Batıya ipek ihracatının azalmasında XVIII. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı-İran, Rus-İran ve Afgan-İran siyasî ve iktisadî ilişkilerinin de olumsuz etkileri söz konusudur. Osmanlı-İran ilişkilerinde Şah Abbas dönemi (1587-1629) iktisadî açıdan üzerinde durulması gereken bir dönemdir. Bu dönemde İran şahı, Osmanlı devletinin İran'dan gelen ipekten elde ettiği devlet gelirlerini ortadan kaldırmaya gayret göstermişti. Şah Abbas Hıristiyan dünyasında müttefik aramaya başlamış (1600), gönderdiği elçilik heyeti ilk olarak Rus ve Almanlar ile daha sonra da Papalık ile temasa geçerek Osmanlı düşmanlığı yapmaya devam etmişti, bu heyet aynı zamanda İspanya ve İngiltere'ye de uğramayı ihmal etmemişti. İran ile Avrupa devletleri arasındaki siyasî ve iktisadî nedenlerle başlayan yakınlaşmada Ermeni ve Gürcüler aracı rolü üstlenmişlerdi. XVII. yüzyılda İran ile Osmanlı devleti arasında Tebriz ve Bağdat şehirleri nüfuz mücadelesinin yaşandığı iki bölgeydi. 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla Bağdat

Osmanlı devletine, önemli ipek üretim merkezlerinin yer aldığı Azerbaycan ve Revan ise İranlılara kalıyordu. Şah Abbas'ın ölümü (1629) Osmanlı-İran ilişkilerinde yumuşama sağlamıştı. Şah Abbas tarafından kurulan ve İngilizler ile Hollandalıların destekleriyle İran körfezindeki Bender Abbas limanı süratle gelişmekte, önemli miktarlarda İran ipeği bu liman vasıtasıyla Güney Afrika yolundan Avrupa'ya ulaşmaktaydı. Ancak, İranlıların tüm alternatif yol arama girişimlerine rağmen Bağdat yoluyla Halep'e İran ipeği gelmeye devam etmekteydi. Zira, Afrika yolunun uzun olması ve Avrupa devletlerinin nakit para yerine mal teklif etmeleri İranlıları Osmanlı yolları ve pazarlarına ister istemez sevk etmekteydi. 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasından yüzyılın sonuna kadar Osmanlı-İran ilişkileri genelde dostane bir şekilde geçmişti. XVIII. yüzyıl, Kafkaslar ve İran'da Rus ve Afgan Osmanlı mücadelesinin baş gösterdiği yüzyıldır. 1667'de Ermeni tüccarlar Rus çarı ile İran ipeğinin Avrupa'ya Rus yolundan taşınması için bir antlaşma yapmışlardı. Rus çarı Deli Petro, İran'a 1715 yılında bir elçi göndererek bölgede hakimiyet kurmanın yollarını aramıştı. 1722 yılında ise Rusların Dağıstan üzerinden Azerbaycan'a inmeleri Osmanlı devletini harekete geçirmişti. Osmanlılar ile Ruslar, Gence, Karabağ, Revan ve Tebriz Osmanlılara, Dağıstan ve Hazar kıyıları da Ruslara kalacak şekilde anlaşmışlardı. Afganlılar ise 1722'de Isfahan'ı istila ederek Safevi hanedanının çökmesine, uygun olmayan ticarî koşulların ortaya çıkmasına ve Tebriz-Erzurum kervan ticaretinin gerilemesine neden olmuşlardı. 1724 yılında Osmanlılar Azerbaycan ve Tebriz'i ele geçirmekle birlikte, 1732 yılında Tebriz tekrar İran'a geçmişti. 1722'de Gilan ipek üretim bölgesi Ruslar tarafından işgal edilmişti. Rus Çarı, Hazar denizini kontrol ederek Hindistan'a bir yol açmak düşüncesindeydi. 1734'te gerçekleştirilen Rus-İngiliz ticaret antlaşmasıyla Asya mallarının Rusya üzerinden Avrupa'ya nakledilmesi kararlaştırılmıştı. 1724'te Osmanlılar ile Ruslar arasında bir antlaşma yapılmış ve Gilan ile Mazandaran'ın kontrolü Ruslara bırakılmıştı. 1723 yılında başlayıp aralıklarla devam ederek 1746 yılında son bulan savaşlar Erzurum'dan Anadolu'ya giren ipek ticaretine büyük darbe vurmuştu. Çalışmamızla ilgili olan dönemde İran ipek üretim merkezleri olan Tebriz ve çevresi 1746 yılında imzalanan antlaşma ile Kasr-ı Şirin Antlaşmasında olduğu gibi İranlılara bırakılmıştı. Bu siyasî ve iktisadî gelişmeler Erzurum yolunun önem kaybetmesine neden olmuştu. İran haricinde Mora, Kıbrıs, Suriye, Bursa'da ipek üretiminin artması ve Bengal ipeğinin dünya pazarlarına hakim olması Osmanlı-İran ticaretinde ortaya çıkan gerilemenin diğer nedenleridir. İran yönünden İpek ticaretinin çökmesiyle

İran'dan yapılan pamuk ticareti, özellikle XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ön plana çıkmıştı. Gürcü ve Çerkez köle ticareti ipek ve pamuk ticaretinden sonra doğu sınırlarımızda gerçekleşen ticarette önemli bir yer tutmaktaydı. Erzurum gümrük kayıtlarına göre, Osmanlı devletinden İran yönüne giden başlıca mallar kumaşlardı. Bu kumaşlar içerisinde Osmanlı kumaşlarının adları geçmekle birlikte Avrupa kumaşları en önemli yeri tutmaktaydı. Kumaşlar haricinde kaçak olarak altın ve gümüş, hırdavat ve züccaciye Anadolu'dan İran yönüne giden başlıca mallardı. 1740'larda sonra gerilemeye başlayan Osmanlı-İran ticareti Karadeniz'in Dünya ticaretine açılması ve İngilizlerin diğer yollara nazaran daha kısa ve ucuz olan Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunu tercih etmeye başlamalarıyla 1830'larda tekrar canlanmaya başlayacaktır[115].

Çalışmamızla birinci derecede ilgili olan Karadeniz ve çevresindeki ticaret ilişkilerinin Ortaçağdan XVIII. yüzyılın sonlarına kadar geçirmiş olduğu aşamaları ise kısaca şu şekilde ifade etmek mümkündür;

MÖ VII. yüzyılda Karadeniz havzasında görünen Yunan kolonilerinin Karadeniz ticaretinde yer almaları bilinmekle birlikte[116], Karadeniz ticaretinin canlanmasında İtalyan şehir devletleri olan Venedik ve Cenevizlilerin rolleri daha önemlidir. Özellikle, XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra İtalyan tüccar devletlerinin Karadeniz'e önem vermeleri, Karadeniz'deki ticaretin gelişmesine ön ayak olmuştu. 1261 Kemalpaşa (Nif) Antlaşmasıyla Bizans İmparatorluğundan Karadeniz'de ticaret yapma vaadini alan Cenevizliler, önceleri sadece ticaret amacıyla uğradıkları Karadeniz sahillerine yavaş yavaş yerleşerek buralarda koloniler kurma yoluna gitmişler, bu amaçla Karadeniz sahillerinde zamanla birçok şehrin yönetimini de

---

[115] Ermenilerin bölgedeki ticarî rolleri Trabzon ve çevresindeki ticaret ilişkileri anlatılırken ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Osmanlı-İran siyasî ve ticarî ilişkileri için Bkz:Saray, Mehmet, Türk-İran İlişkileri, Ankara 1999, 44-77;İnalcık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", Osmanlı İmparatorluğu Makaleler, İstanbul 1993, 170-179;Erim, Neşe, "Trade, Traders and the State in Eighteenth-Century Erzurum", NPT, 5-6, İstanbul 1991, 123-149;aynı yazar, "1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, (21-25 Ağustos, İstanbul 1989), Ankara 1990, 571-578;aynı yazar, "Erzurum Gümrüğü, as in International Transit Center, and some Problems of Administration", OA / JOS, XVI, İstanbul 1996, 189-197 ve XVIII. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1984;Herzig, Edmund, "The Iranian Raw Silk Trade and Eoropean Manufacture in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", JEEH, 19 / 1, 1990, 73, 89;Shahr, Fariba Zarinebaf, "Caravan Trade between Iran and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", TSAB, 16 / 1, Maryland 1992, 81-82;The Economic History of Iran, 1800-1914, 144-145;Riedlmayer, Andras, "Ottoman-Safevid Relations and the Anatolian Trade Routes:1603-1618", TSAB, 5, Maryland 1981, 7-9.

[116] Todorova, Elisaveta. "The Greeks in the Black Sea Trade During the Late Medieval Period", Etudes Balkaniques, Sofia 1992, 45-46.

ellerine almışlardı[117]. Papalığın Haclı Seferleri müteakibinde Mısır Memluk devletine ticarî ambargo uygulaması, ticarî yolların ve trafiğin Anadolu ve Karadeniz üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştu[118]. Tıpkı Anadolu ve Suriye üzerinden olduğu gibi Batılılar, Karadeniz yoluyla Avrupa-Asya arasındaki ticarete katılabilmekteydiler. Avrupalılar, Karadeniz yolunda İtalya ya da Güney Fransa'daki limanlardan hareket etmekte, ilk olarak Galata'ya, daha sonra Trabzon'a ve Trabzon'dan ise karayoluyla Tebriz'e varmaktaydılar. Ceneviz ve Venediklilerin Kırım sahillerine yerleşmelerinden sonra Güney Karadeniz limanlarıyla Kefe ve Azak arasındaki ticaret canlanmaya başlamıştı. Cenevizliler zamanla Amasra, Sinop, Samsun, Fatsa, Trabzon, Kefe, Tuna ve Don nehri ağzında, Venedikliler ise Kefe, Tana (Azak/Azov) ve Trabzon'da ticaret kolonileri oluşturmuşlardı[119]. İtalyan tüccar devletlerini Karadeniz'e yönelten sebeplerin başında Karadeniz ile Ege ve çevresinde üretilen malların birbirlerinden farklı olmasından kaynaklanmaktaydı; Kuzey Karadeniz toprakları önemli miktarda tahıl, et, balık ve diğer hayvan ürünleri üretip ihraç etmekteydi. Güney Karadeniz kıyıları ve Ege bölgesi ise yaşamak için tam tersine Kuzey Karadeniz'de üretilen mallara muhtaç durumda bulunmaktaydı. Güney Karadeniz kıyıları ile Ege'deki şehir ve kasabalar kuzeyin ihtiyacı olan şarap, zeytinyağı ve kurutulmuş meyvalar ile birlikte kumaş, mücevherat, ilaç ve ecza gibi lüks sayılabilecek malları kuzeye ihraç etmekteydiler[120]. Cenevizlilerin sahip oldukları Karadeniz'deki koloniler içerisinde Kefe, Tana ve Trabzon, Asya ticaretinin kapıları olmaları hasebiyle Karadeniz'deki diğer Ceneviz kolonilerine göre daha canlı bir ticarete sahne olmuşlardı. Bu yıllarda, Venedikliler ile Cenevizliler arasında Kırım taraflarındaki Kefe, Suğdak ve Tana limanları en önemli siyasî ve ticarî mücadele alanları haline gelmişti. Cenevizliler zamanla Kefe ve Suğdak'ta hakimiyetlerini tesis ederlerken Venedikliler ise sadece Tana'da egemenlik kurabilmişlerdi[121]. Tana, Astrahan'a deniz yoluyla ulaşan Şirvan, Gilan ve Mazenderan ipeği ile diğer Asya ürünlerinin Karadeniz'e çıkma imkânı bulduğu önemli bir ticarî merkezdi[122]. Ancak,

---

[117] Turan, Şerafettin, Türkiye-İtalya İlişkileri I, Ankara 2000, 57.
[118] Benzer şekilde, Haçlı Prensliklerine son veren Mısır'daki Eyyubi ve Memlük Sultanlıkları'nın Latinlere karşı sürdürdüğü savaş ve onlardan alınan limanların tahrip edilmesi, bu bölgede ticaret yapan Avrupalıları Asya içlerine giden yollar üzerinde başka ülkelere yönelmek zorunda bırakmıştı. Böylece Anadolu ve Karadeniz ticaret yolları önem kazanmaya başlamıştı. Bkz:Turan, a.g.e., 57, 135.
[119] Turan, a.g.e, 58.
[120] İnalcık, "An Economic and Social...", 271.
[121] Turan, a.g.e., 81-83.
[122] İnalcık, "An Economic and Social...", 222.

Altun Ordu Hanı Toktamış (1379-97) üzerine yürüyen Timur'un İtalyanların yerleşmiş oldukları limanları ve kaleleri tahrip etmeye yönelmeleri ve Tana'yı da ele geçirip tüccarların çoğunu esir almaları Kırım üzerinden yapılan Asya-Avrupa ticaretine büyük darbe indirmişti. Timur'un Tana'yı yağmalamasından sonra (1395) Kırım limanlarının eski canlılığını kaybetmesi, Venediklilerin Tana yerine Trabzon'a önem vermelerine yol açmıştı. Venedikliler ile Cenevizliler arasındaki ticarî mücadelede Venedikliler daha çok Suriye ve Mısır'da ticarî üstünlük tesis etmişlerken Cenevizliler Karadeniz ticaretini ellerine almışlardı[123]. İtalyan devletleri, Avrupa ülkeleri için önemli olan buğday, deri, kürk ve köleleri Kırım ve çevresinden sağlamakta, Anadolu limanları olan Sinop, Samsun ve Trabzon'dan çeşitli iplik ve dokumalar, deri, sahtiyan, şap, gümüş, bakır ve Asya ürünleri olan ipek ve baharatı satın alarak Batı'ya aktarmaktaydılar[124]. Ayrıca, özellikle Anadolu Selçukluları döneminde, Karadeniz'in kuzeyinden elde edilen köleler Türk, Tacik, Arap, Venedikli ve Cenevizli tüccarlar vasıtasıyla Anadolu, Suriye ve Mısır'a pazarlanmaktaydı. Bu yıllarda Sivas, Kıpçak ve Kafkaslardan getirilen köle ticaretinden bir hayli zenginleşmiş durumdaydı[125].

Ceneviz ve Venediklilerin Karadeniz'de ticaretlerini yoğunlaştırdıkları yıllarda Trabzon'da Trabzon Rum İmparatorluğu hüküm sürmekteydi. Trabzon ve çevresi gümüş madenleri açısından İtalyan tüccar devletlerinin ilgisini çektiği gibi Trabzon'un ticaret yolları üzerinde bulunması Asya ve Avrupa mallarının değiş-tokuşuna imkân vermekteydi. Cenevizlilerin Trabzon'a tam olarak hangi yıllarda yerleşmeye başladıkları bilinmemekle birlikte, İstanbul'un Latinler tarafından işgal edilmesiyle birlikte Trabzon'da kurulan Rum İmparatorluğu sayesinde Cenevizlilerin Trabzon yöneticilerinden ticarî imtiyazlar almaya başladıkları ve daha 1285'te Trabzon'daki Venediklilerle Cenevizliler arasında sorunlar ortaya çıktığı bilindiğine göre, Cenevizlilerin Trabzon'a yerleşmeleri anlaşılan çok eskilere gitmekteydi[126].

XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyıl Trabzon ticaretinin en gelişmiş olduğu devir olarak kabul edilmektedir. Zira bu devir, Ceneviz ve Venediklilerin Trabzon'a gittikçe

---

[123] Turan, a.g.e., 84. Çeşitli mahkeme zabıtları ve ticarî işlemler için düzenlenen noterlik evraklarına göre, XIV ve XV. yüzyıllarda Akdeniz ile Karadeniz arasındaki ticarî hayata İtalyan tüccar devletleri hakimdi. Ancak, aynı kaynaklara göre tahıl alım-satımı ile ilgilenen Bizanslı yönetici sınıfı da oldukça faal durumdaydı. Bkz:Müller-Wiener, Wolfgang. İstanbul Limanı, İstanbul 1998, 32-34.

[124] Turan, Şerafettin. "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildiriler, Samsun 1988, 147-158 ve İnalcık, "Classical Age...", 129-133.

[125] Turan, a.g.e., 162.

[126] Turan, a.g.e., 66.

önem vermeye başladıkları dönemdi[127]. Bu yılarda İtalyan tüccar devletleri Trabzon'dan gümüş, şap ve balmumu haricinde ipek ve baharat gibi Asya ürünlerini de elde etmekteydiler. Trabzon'dan Tebriz'e gelen kervanlar buradan Kazvin, Nişabur ve Hindistan'a ulaşmaktaydılar[128]. Osmanlı devletinin İstanbul'u 1453 yılında fethetmesi ve onu takip eden yıllarda Karadeniz ve çevresinin Osmanlıların eline geçmesi sonucu Karadeniz'de ticarî faaliyetler Osmanlı devletinin tekeline girmiş, Osmanlı devletinin Karadeniz ticaretinde kendi tebaasından olan Müslüman, Ermeni ve Rumlara öncelik tanıması İtalyan tüccar devletlerinin Karadeniz'den ayrılmalarına yol açmıştı[129]. Karadeniz ve çevresi Osmanlı devletinin Hazar ve Güney Rus steplerine yayılma siyasetinin temel taşı olmuştur. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karadeniz ticareti uluslararası yönünü kaybetmeye başlamış, Coğrafi Keşifler ile Akdeniz'deki ticaret faaliyetleri açık denizlere kayınca Karadeniz ticareti iyice zayıflamıştır. İtalyan tüccar devletlerinin Osmanlı denizlerindeki ticarî üstünlükleri XVII. yüzyıla kadar devam etmişti. Bu tarihten sonra ise Fransızlar ile artan siyasî ilişkilerden dolayı denizlerdeki üstünlük Fransızlara geçmişti. Yine de, Fransızların Karadeniz'e geçişlerine izin verilmemiştir[130].

Karadeniz ticaretinin gerilemesinde, Osmanlı-Safevi ilişkilerinin sürekli gerilim içerisinde olması başka bir etkendir. Bilindiği gibi, Trabzon limanını ticarî

---

[127] Ceneviz kolonisi Bizans döneminde Leonto-Kastron adı verilen ve sonradan Güzelhisâr diye anılan limandaki kalede oturmaktaydı. Cenevizlilerin kendilerine ait bir iskeleleri vardı. Venediklilerin Trabzon'a ticarete başlamaları Cenevizlilerden sonra, XIII. yüzyılın son çeyreğindedir. Bkz:Turan, a.g.e., 66, 83 ve Harita II.

[128] Bu dönemde, Moğol İlhanlı devleti ile Trabzon Pontus devleti arasında sıkı bir işbirliği vardı, çünkü;Tebriz ile Kefe arasındaki ticarî ilişkiler Trabzon, Erzurum ve Sivas üzerinden yapılmaktaydı. XIV. yüzyılın ortalarına doğru İlhanlı devletinin dağılması ve yerini birbirleriyle mücadele eden küçük devletlerin alması, Karadeniz ve çevresindeki ticarî hayatı olumsuz etkilemişti. Bkz:Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz...", 233-40.

[129] 1463-1479 Osmanlı-Venedik savaşı Venedik ticaretine büyük bir darbe vurmasına rağmen ticaret bütünüyle kesilmemişti, 1479 antlaşmasıyla Venedik'e Kefe ve Trabzon gibi Karadeniz limanlarıyla ticaret yapma müsaadesi verilmişti. Bu ayrıcalıklar Selim I ve Süleyman I zamanlarında daha da genişletilmiş fakat Trabzon ve Kefe bu ayrıcalıkların dışında tutulmuştu. Bkz:İnalcık, Halil, "İmtiyâzât", 1183. İstisnai olarak XVI. yüzyılın sonlarına kadar Venedikliler başta olmak üzere bazı Avrupa devletlerinin Karadeniz limanlarından buğday ve şarap temin etmelerine müsaade edilmiştir. Bkz:İnalcık, Halil, The Customs Registers of Caffa, 1487-1490, Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, I, (Ed.Victor Ostapchuk), Cambridge 1996, 110.

[130] Fransız elçisi:Padişahın, "yabancılara hareminin kapılarını açmasının bile" yabancı gemilerin Karadeniz'e girişine izin vermesinden daha kolay olacağını yazıyordu. Bkz:Müller-Wiener, a.g.e., 63. III. Ahmed cülusu münasebetiyle, 1703'de Çar Petro'ya yolladığı mektubunda, Türk egemenliğinde bulunan Karadeniz'e çıkmaya ruhsat verilmediğine, Azak denizinin bu denizden gayri bir yere çıkan kapısı olmadığına göre Azak, Taygan ve Voreneş'te yapılan gemilere bir mana verilemediğini ve kaldırılmasını talep ediyordu. Bkz: Tukin, Cemal, Boğazlar Meselesi, İstanbul 1999, 58.

açıdan önemli kılan faktörlerden biri Tebriz'den giren Asya ürünlerinin, özellikle İran ipeklilerinin, Trabzon limanı aracılığıyla Karadeniz havzasına dağıtılması oluşturmaktaydı. XVIII. yüzyılda Osmanlılar ve Rusların İran üzerindeki politikaları ipeklilerin Anadolu'ya girmesine engel oluşturmuştu. Bunun yanı sıra, tüccarların XV. yüzyılın sonlarına doğru Asya ürünlerini nakletmede Trabzon-İstanbul deniz yolu yerine Erzurum-Tokat-Bursa kara yolunu tercih etmeye başlamaları, Bursa'nın uluslararası ipek ticareti merkezi haline gelmesine yol açmıştı. İlhanlı Moğol Hanları zamanında İran'a İstanbul, Trabzon, Ayas gibi merkezlerden dağılan Avrupa yünlüleri, XV. asırda büyük miktarda Bursa pazarından gitmekte idi[131].

Osmanlı devletinin Karadeniz ve çevresinde bütünüyle hakimiyet sağladığı XVI. yüzyıl başlarından itibaren Karadeniz'deki ticaret ilişkileri Osmanlı uyrukları olan Müslim ve gayrimüslim Osmanlılar tarafından yürütülmeye başlanmıştı[132]. Karadeniz'deki limanların XVI. yüzyıl başlarından itibaren uluslararası limanlar ile bağlantılarının kesilmesiyle birlikte Karadeniz'deki ticaret ilişkileri genelde güney-kuzey ekseninde ve mahalli ihtiyaçların karşılanması biçiminde gerçekleşmeye başlamıştı. XVI. yüzyılda Kefe Karadeniz ticaretinin merkezi olarak görülmekteydi. Kırım, Dinyeper ve Astrahan arasındaki step kuşağının olduğu kadar Moskova grandükalığı, Kazan, Çerkezistan ve Gürcistan'ın besin ürünleri ve hammaddeleri, Kefe'den İstanbul'a akmaktaydı. Kefe, aynı zamanda İstanbul, Anadolu, Ege ve Avrupa'dan bölgeye ithal edilen çok çeşitli doğa ve imalat ürünleri için bir transit merkezdi. Büyük miktarda buğday, hayvani ürünler, tuzlanmış balık, bal ve balmumu gibi temel besin maddeleri ile deri, post ve köleler kuzeyin ihracatının esasını oluşturmaktaydılar. Pamuklu ve keten kumaşlar Anadolu'dan, ipekliler Bursa'dan, yünlü dokumalar Avrupa'dan, şap ve bakır Kuzey Anadolu'dan, kuru üzüm, incir ve zeytinyağı ise Ege'den Kefe'ye ihraç edilmekteydi[133]. XVI. yüzyılda Kefe, sadece Osmanlı devletinin Kırım hanlığı ve Rusya ile olan her türlü ilişkilerinde önemli bir

---

[131] İnalcık, Halil, "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar I Bursa", Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul 1993, 212 ve aynı yazar, "Harîr", The Encyclopedia of Islam, III, London 1972, 211-215. Karadeniz ticaretinin gerilemesinde diğer bir etken Kazak akınlarıdır. Osmanlı deniz kuvvetlerinin yetersiz kaldığı bu akınlar, Kanuni devrinde başlamış XVII. yüzyılın ilk yarısında ise Karadeniz'in güney kıyılarında giderek yoğunlaşmıştı. Karadeniz sahillerinde Kazaklar gibi Abazaların korsanlık ve yağma hareketlerine karşı Osmanlı devleti çeşitli savunma yapıları inşâ etmişti. Bkz:İlgürel, Mücteba, "Osmanlı-Ukrayna...", 155-165;Ostapchuk, "Five Document...", 49-100;Orhonlu, a.g.e., 24 ve IV. Bölüm.

[132] İnalcık, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", Arkheion Pontu, 35, Athens 1979, 100.

[133] İnalcık, "An Economic and Social...", 271-295.

merkez olmayıp aynı zamanda coğrafi konumu nedeniyle Karadeniz şehirlerinin antreposu konumunda bulunmaktaydı. Kefe'nin iki önemli kazası olan Taman ve Azak, Güney ve Kuzey Kafkasya'yı Karadeniz'e bağlamaktaydı. Azak, Taman ve Kerş (Kerç), Kuzey Karadeniz steplerini Kefe'ye bağlayan önemli merkezlerdi[134].

Karadeniz'de gerçekleşen güney-kuzey eksenli ticaretin Rusların 1783'te Kırım ve çevresini bütünüyle işgal etmesine kadar aynı şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin iaşe politikası çerçevesinde ticarî trafiği İstanbul'a yönlendirilmesi Karadeniz ve çevresinde üretilen malların İstanbul'a akmasını sağlamıştır. XVIII. yüzyılda, XVI. yüzyılın aksine Kefe ve çevresi yerine Rumeli ve Tuna'da yer alan iskelelerin daha faal oldukları görülmektedir. Bu yüzyılda, İstanbul ile Karadeniz limanları arasında gerçekleşen ticarette Kili, Kalas, İbrail, İsmail, Köstence ve Varna iskeleleri başı çekmekte, onları Kırım yarımadasındaki iskeleler izlemekteydi. Adı geçen Tuna ve Rumeli iskelelerinden İstanbul'a buğday, arpa, un, revgan-ı sade, revgan-ı don, revgan-ı asel, şem-i asel, revgan-ı çerviş, revgan-ı cılgı, balmumu, bastırma, yumurta, gön, kereste, kakum kürk, kalpak derisi ve zerdava gelmekteyken Kırım'dan revgan-ı sade, don yağı, şem-i revgan, kirpas ve yapağı, Azak'tan revgan-ı sade, ham demir ve havyar, Özi'den ise revgan-ı sade, şem-i revgan ve un gelmekteydi. Bu devirde, İstanbul'dan Kırım ve Tuna taraflarına XVI. yüzyılda olduğu sûrette pembe-i ham ve kirpas gibi Anadolu dokumaları götürülmekteydi. XVIII. yüzyılda, Tuna ve Rumeli taraflarından İstanbul'a nakledilen asel, revgan-ı sade, don yağı ve peynir, benzer şekilde Trabzon'a kadar getirilerek satılmaktaydı[135]. Bu bilgilerden hareketle, XVI. yüzyıl Karadeniz ticaretiyle XVIII. yüzyıl Karadeniz ticareti arasındaki en önemli fark, XVI. yüzyılda Karadeniz'de en önemli ticarî merkez olan Kefe'nin yerini Rumeli ve Tuna iskelelerinin almasıdır. Bu durum şüphesiz, XVIII. yüzyılda Rusların Kuzey Karadeniz kıyılarına yerleşmek amacıyla Osmanlı devletiyle girişmiş olduğu ardı arkası kesilmeyen savaşların bir sonucuydu. 1753'te Fransız konsolosu olarak Kırım Hanlığı'na gönderilen M. De Peyssonel'in Kırım ve çevresinin ticarî şartları hakkında vermiş olduğu bilgiler Anadolu'dan Kuzey Karadeniz kıyılarına yünlü ve pamuklu kumaş ticaretinin, XVI. yüzyılda olduğu gibi yoğun bir şekilde devam ettiğini ve ucuz Osmanlı bogasilerinin Fransız yünlü kumaşlarının sürümünü azalttığını

---

[134] Öztürk, Yücel, Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600, Ankara 2000, 509.
[135] İstanbul Ticaret Tarihi, I. XVIII. yüzyıla ait İstanbul Ahkâm Kayıtlarından oluşan bu çalışmada Karadeniz ticaretiyle ilgili birçok bilgiye ulaşmak mümkündür.

göstermektedir[136];Peyssonel'in raporunda kuzeye ihraç edilen dokumalar içerisinde Tokat, Amasya ve Kastamonu ürünlerinin ağırlıkta olduğu ve bu malların Sinop, Samsun ve İstanbul'dan nakledildiği görülmektedir. Aynı raporda ketenden yapılan "ince tire" isimli kumaş Trabzon ve Rize'den kuzeye nakledilmekteydi.

XVIII. yüzyılda, Karadeniz'e kıyısı olan limanlar içerisinde özellikle Sinop ve ona bağlı olan limanlar, Ankara, Sivas, Tokat ve Amasya'dan gelen Anadolu ve Orta-doğu ürünlerinin Karadeniz'in kuzey limanlarına dağıtımının yapıldığı en önemli limanlardı[137]. 1794-95 tarihli Samsun gümrük defterine göre, Amasya ve Tokat pamukluları başta olmak üzere hayvan derisi ve deri mamulleri, hayvani yağlar, bez, astar, yapağı ve fındık gibi mallar Samsun limanı vasıtasıyla Kefe, Anapa ve Gözleve'ye aktarılmakta buradan da Kırım Tatarlarına, Kuzey-Batı Kafkasya'daki Nogay ve Çerkez pazarlarına, bir kısmı da İsmail ve Bergos gibi Rumeli limanlarına nakledilmekteydi. Taygan'dan gelen demir ve Leh çuhası Samsun gümrüğüne yapılan en önemli ithalatlardı[138]. Ancak, özellikle belirtmek gerekir ki, XVIII. yüzyılda Tuna ve çevresinden elde edilen hububatın İbrail ve İsakçı limanları vasıtasıyla İstanbul'a nakledilmesi belki de Karadeniz'de gerçekleşen en önemli ticarî faaliyetti. Bu yüzyılda, Başkentten Güney Karadeniz kıyılarındaki idarecilere gönderilen yüzlerce emir, İstanbul'a adı geçen limanlardan getirilecek hububatın nakledilmesi için bölgedeki gemi ve reislerinin kefilleriyle beraber Kadı Defterlerine kaydedilerek İstanbul'a bildirilmesini ve bu duruma riayet etmeyenlerin cezalandırılmasını içermekteydi[139].

Trabzon, Sinop ve Samsun gibi Güney Karadeniz kıyısı limanları üretim açısından eskiden beri Osmanlı devletine fazla katkıda bulunmamaktaydı. Bu durum, şüphesiz bölgenin tarıma müsait olmaması ile ilgiliydi;XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başlarına ait Kefe ve Kili gümrük defterlerine göre Trabzon'dan Kefe taraflarına şarap, alüminyum, fındık, kenevir, ipek, başlıklar ve toprak kaplar gönderilmekteydi[140];çoğunluğu XVI. yüzyıla ait olan Osmanlı Kanunnâmeleri'ne göre Trabzon şarabı, keteni ve fındığı Harput, Kemah ve Erzincan sancakları, Tuna iskelesi, Edirne, Kili kalesi ve iskelesi ile ilgili olan ticarî kanunnâmelerde alınıp

---

[136] İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 299-303.
[137] Güler, İbrahim, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop, Marmara Üniversitesi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992, 204-219.
[138] Kodaman, a.g.m., 92-97. Bu yüzyılda, Samsun'a olduğu gibi Trabzon'a da Leh çuhası gelmeye devam etmiştir. Bkz:IV. Bölüm.
[139] Özellikle, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında özel sektör tarafından yapılan hububat ticaretinin yasak olduğu görülmektedir. Bkz:V. Bölüm.
[140] İnalcık, Halil, "Sources and Studies...", 114-116.

satılan önemli ticarî ürünler arasında gösterilmekteydi[141]. Faroqhi, XVI. yüzyıl tahrir defterlerine dayanarak Doğu Karadeniz'den İstanbul'a nakledilen mallar arasında keten, kenevir, ip, bakır, boraks ve fındığın yer aldığını ifade etmektedir[142];1640 tarihli Es'ar Defterine göre Trabzon ve çevresinden İstanbul'a şarap, Rize bezi, Trabzon ipliği, Trabzon çimşirinden kaşıklar ve Trabzon işi sandık gibi bölge coğrafyasına uygun mallar gönderilmekteydi[143]. Güney Karadeniz bölgesinin Osmanlı ekonomisine olan sınırlı katkısı Çızakça'nın ele aldığı Karadeniz'de ticaret yapan tüccar muhasebe defterlerinde dahi kendini göstermektedir;XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olan ve daha çok Karadeniz kıyılarından İstanbul'a mal taşıyan bu zengin tüccarların gidiş-geliş yönlerine bakıldığında Trabzon ve çevresi yerleşim yerlerinin adlarının geçmediği görülmektedir. Çızakça'nın üzerinde durduğu defterlerdeki ticaret ilişkileriyle XV ve XVI. yüzyıldaki ticaret ilişkilerinin benzerliği dikkat çekicidir;eskiden olduğu gibi kuzeyden tahıl, tuz ve köle güneyden ise dokumalar başlıca değiş-tokuş mallarıydı[144].

Rus tüccarları kara yollarını kullanarak Osmanlı topraklarında ticaret yapabilmekteydiler. Karadeniz'de ticaret yapmak için Osmanlı devletinin kapılarını eskiden beri zorlayan Rusya[145], 1739 Belgrad Antlaşması ile Osmanlı gemilerini kullanarak ticaret yapma hakkını elde etmişti, fakat Belgrad Antlaşmasına göre Rusya Karadeniz'de harp ve ticaret gemisi bulunduramayacaktı. Karadeniz'de Rusların ticaret yapmalarına, kendi gemileriyle Karadeniz ve Akdeniz'de tıpkı Fransa ve İngiltere tüccarı gibi serbestçe ticaret yapmalarına 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla müsaade edilmişti. Bu tarihlerde Rusya, adalar reâyâsına, özellikle de Rumlara imtiyazlar vererek Kırım'a göç ettirmeye çalışmakta, bunların gemi ve gemicilik deneyimlerinden yararlanmaktaydı. Devam eden yıllarda, 1784'te Avusturya'ya, 1799'da İngiltere'ye ve 1802'de Fransa'ya Karadeniz sularını kullanma hakkı verilmişti. Karadeniz'deki hububat ticaretinin Rusların eline

---

[141] Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 2, İstanbul 1990, 391, 434;3, İstanbul 1991, 261, 296, 300, 478 ve 7, İstanbul 1994, 728. Trabzon şarabı ve amforalarının ünü hakkında Bkz:Ascherson, Neal, Karadeniz, (Çev.Kudret Emiroğlu), İstanbul 2001, 121, 124.

[142] Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 99.

[143] Yücel, Yaşar, Es'ar Defteri (1640 Tarihli), Ankara 1992, 187, 183, 217, 228. 1640 yılına ait adı geçen Es'ar Defteri'nde Trabzon ve çevresiyle ilgili olarak ismi geçen mallar, şarap hariç benzer şekilde XVIII. yüzyılda İstanbul ve Rumeli taraflarına gönderilen başlıca Trabzon ve çevresi ürünleriydi. Bkz:IV. Bölüm.

[144] Çizakça, Murat, İslam Dünyasında Ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi, İstanbul 1999, 84-103.

[145] Daha XIII. yüzyılda kimi Rus tüccarlarının Selçuklu şehirlerine gelip gittikleri bilinmektedir. Bkz:Turan, a.g.e., 142.

geçmesinden endişelenen ve biraz da isteksiz oluşlarından dolayı Osmanlı devlet adamları Küçük Kaynarca Antlaşması ve devamında yapılan 1779 ile 1783 ticaret anlaşmalarıyla Ruslara Karadeniz'de serbest ticaret yapma müsaadesi vermelerine rağmen Rus ticaretini sürekli baltalamaktan geri durmamışlardır[146]. Rusların ve diğer devletlerin gerçek anlamda Karadeniz'deki varlıkları ancak 1829'da Ruslar ile imzalanan Edirne Antlaşmasıyla Osmanlılar tarafından kabul edilmiştir[147]. Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasıyla Müslümanlar elinde olan ticarî faaliyetler yavaş yavaş başta Rumlar olmak üzere gayrimüslimlerin ve diğer Avrupa devletlerinin ellerine geçmeye başlamıştı[148]. Rus Çarı ile Eflak ve Boğdan'ın Fenerli beylerinin himayeci tutumları sayesinde Rumlar büyük bir avantaj kazanmışlar, Müslüman tüccarlar Kuzey Karadeniz kıyılarından ayrılmaya, bazı Rum tüccarlar ise Rus vatandaşlığına girmeye başlamışlardır[149]. Netice olarak, Osmanlı devletinin klasik iktisadî sistemi ve XVIII. yüzyıldaki ticaret ilişkileri için kısaca şu sonuçlara varabiliriz;

Osmanlı devletinin ekonomik yapıdaki temel görevi, düzene koyduğu ve kurallarla sabit hale getirdiği ekonomik sistemin aksamadan yürütülmesi ve denetlenmesiydi. Bu sistem içerisinde başkent, ordu ve diğer kentlerin iaşesinin sağlanması yani gerek yönetenlerin ve gerekse yönetilenlerin her türlü ihtiyaç maddelerinin yeterince temin edilmesi, üretimin ve üreticinin korunması, vergilerin düzenli toplanması, uzun mesafeli ticaretin desteklenmesi ve denetlenmesi ile para arzının istikrara kavuşturulması gibi ilkelerden taviz verilmemesi devletin dikkatle üzerinde durduğu ekonomik politikalar arasında yer almaktaydı. Zira bu ilkeler sayesinde Osmanlı idarecileri, devlet ve toplumun refaha erişeceğine inanmaktaydılar. Osmanlı devleti tarım, sanayi ve ticarette ekonomik politikalarını uygulamaya koyarken dolandırıcılık, vurgunculuk ve spekülasyon yaratmanın kesin olarak önüne geçmeye çalışmakta, piyasada rekabet sistemini canlı tutmakta ancak, etkili bir denetim sistemi kurarak rekabetin rekabeti öldürmemesine gayret

---

[146] Rus tüccarlar çoğunlukla Adalar ve Ege denizi kıyılarından yiyecek maddeleri, pamuk, pamuk ipliği, ipekli kumaşlar ile çuka götürmekte, Rusya'dan dönüşlerinde ise havyar, peynir, tuzlu et, kuru balık, çay, hububat, demir, halat, kirpas, çuka, kürk, balmumu ve yelken bezi getirmekteydiler. Bkz:Bostan, İdris, "Rusya'nın Karadeniz'de...", 370-374.

[147] Osmanlı yönetimi, İstanbul'un zahire ihtiyacı ve ordunun ihtiyaç duyduğu malzemelerin azalacağı ve biraz da isteksiz oluşu nedeniyle Avrupa devletleri ve Rusya'nın Karadeniz'e giriş ve çıkışlarında sürekli sorun çıkarmıştır. Bkz:Beydilli, a.g.e.

[148] XVIII. yüzyılda, Karadeniz'de hakim olan tüccar ve gemiciler büyük bir çoğunlukla Osmanlı tebaası Müslümanlardan oluşmaktadır. Bkz:IV. Bölüm.

[149] Turgay, "Trabzon", 45-73.

göstermekteydi. Osmanlı devletinin ekonomide uyguladığı politikalar, kapitalist bir sınıf ile Merkantilist bir yapı üretmeye müsait olmadığından, devletin ekonomik yapısı Tanzimat'a varıncaya değin pek bir değişiklik göstermeden klasik kalıplar içerisinde kalmıştır. Bu açıdan, çalışmamızı içine alan XVIII. yüzyıl, ekonomik faaliyetlerin klasik kalıplar içerisinde yürütüldüğü bir devir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı devleti düzene koymuş olduğu iaşe sistemi çerçevesinde iç ve dış ticareti özendirmiş, ticaret için gerekli olan malî ve hukukî alt yapıların oluşmasına dikkat etmiştir. Devlet, yabancı ülkelere kapitülasyonlar bahşederek ve gümrük oranlarını düşük tutarak iç piyasada halkın her türlü malı elde etmesine ve gümrük vergileriyle hazinesini zenginleştirmeye önem vermiştir. Osmanlı devleti dış ticareti özendirmekle birlikte, ülke içindeki hayati öneme haiz bazı malların ülke dışına çıkmasını engellemek için yasaklar koymakta tereddüt etmemiştir. Osmanlı devletinde, ülke içi ticarete Müslümanlar hakimken ülkelerarası ticarete ise eskiden beri Avrupa ile sıcak ilişkiler tesis etmede başarılı olan Osmanlı tebaası gayrimüslimler ile yabancı tüccarlar hakim olmuştur.

Bilindiği gibi, Yeniçağ Avrupa'sında birey kendini sınırlayan kilisenin hegemonyasından sıyrılarak hür iradesiyle hareket etmeye başlamış, bireyler gibi devletler de kilise ve papalığın etkisinden kendilerini kurtararak dinsel beklentiler yerine kendi menfaatlerini düşünmeye başlamışlardı. Bu nedenle Avrupa'da milli devletlerin oluşmasıyla devletler arası rekabet ön plana çıkmış, din esasına dayanan savaşlar yerini ekonomik rekabete bırakmıştı. Bu gelişmeler neticesinde, Avrupa insanı toplumların zenginliğinin ticaretten geçtiğine inanmaya başlamış ve ticaret önemli bir uğraş haline gelmeye başlamıştır. Avrupa devletleri, Merkantilizme yani ticarî kapitalizme destek vererek ticareti desteklemişler, bankacılık ve sigortacılık gibi faaliyetlerin oluşmasına ön ayak olarak kapitalist girişimcilerin ortaya çıkmasına imkân vermişlerdir. Bununla birlikte, Avrupa'da ekonomik sahada ortaya çıkan sigorta ve bankacılık gibi finansal kurumların Osmanlı'daki yansımalarını görmek için Tanzimat'a kadar beklemek gerekecektir. Dördüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, XVIII. yüzyılda Karadeniz'in dört bir yanında ticaret ve taşımacılıkla ilgilenen Trabzon ve çevresi girişimcilerinin yanlarında taşıdıkları eşya ve nakit paralarından oluşan mal varlıkları ansızın çıkan fırtınalar nedeniyle denize gark olurken/batarken tüccarı destekleyecek veya ticarî hayata yeniden girmesini finanse edecek koruyucu bir ekonomik yapı yani sigortacılık veya banka destekli kredi

sistemleri bulunmamaktaydı. Dolayısıyla, Karadeniz'de ticaret yapan tüccarların yıllarca uğraşarak elde ettikleri birikimlerinden oluşan aynî ve nakdî sermayeleri, Osmanlı klasik ekonomik yapısının çıkmazlarından dolayı denize akıp gitmeye devam etmiştir.

Avrupa'da görülen merkantilist gelişmeler, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru el emeği yerine buhar gücünün kullanılmasıyla sanayileşme olgusunu gündeme getirmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de ortaya çıkan sanayi devrimi yeni mallar ile hizmetler, yeni üretim ilişkileri ve yaşama biçimleri yaratırken eskilerini de yıkıp ortadan kaldırmıştır. Avrupa'daki gelişmeler, XVIII. yüzyılın sonlarında sanayileşmiş Avrupa devletlerinin sanayi ürünlerini pazarlama gayretine ve sanayileri için hammadde bulma yarışına girmelerine neden olmuştur. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı piyasalarında özellikle İskenderiye, Halep, İzmir ve Selânik gibi Osmanlı ticaretinin yoğun olduğu yerlerde Avrupa devletlerinin ticarî malları yoğunlaşmaya başlamıştır. Başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa devletleri Akdeniz ve çevresindeki limanlarda konsolosluklar tesis ederek ticarî faaliyetlerinin sınırlarını genişletmeye başlamışlardır. Bununla birlikte, XVIII. yüzyılda Karadeniz ve çevresi ekonomik yapısında Avrupa'nın etkisi henüz söz konusu değildir. Osmanlı devletinin Karadeniz'i özel avlanma sahası olarak görmesi ve Karadeniz ticaretinin Osmanlı tebaası tarafından yürütülmesine imkân vermesi, Karadeniz'de Avrupa kapitalizminin 1830 gibi daha geç tarihlerde etki göstermeye başlamasına neden olmuştur. Bu açıdan, çalışmamızla ilgili olan XVIII. yüzyılın tümünde Karadeniz ve çevresindeki ticarî yaşamda Avrupa'nın ticareti ve ticarî vasıtaları görülmemekte, Karadeniz'deki ticarî yaşam klasik Osmanlı ekonomik yapısı içerisinde cereyan etmektedir.

XVIII. yüzyılda, XVI. yüzyılın başlarından beri yabancılara kapalı olan Karadeniz ve çevresindeki ticaret, Osmanlı devletinin iaşe sistemi çerçevesinde İstanbul merkezli bir trafik içerisinde yürütülmekteydi. Devlet, tüm ticarî trafiği İstanbul'a yönlendirdiği için Karadeniz'de ticaret yapan tüccarlar daha çok İstanbul'a uğrayarak memleketleri için gerekli olan her türlü ihtiyaç maddelerini temin etmekteydiler. Çoğunlukla Müslüman tüccarlar tarafından yürütülen Karadeniz ticaretinde, eski devirlerde olduğu gibi Kuzey Karadeniz kıyıları daha çok zahire ve köle gibi mallar açısından önem taşırken Güney Karadeniz kıyıları Anadolu'da üretilen çeşitli kumaşların İstanbul, Rumeli, Tuna kıyıları ve Kırım ile çevresine nakledilmesiyle meşgul olmaktaydı. Bu ilişkiler çerçevesinde gerçekleşen Karadeniz

ticaretinde Trabzon ve çevresi merkezli ticaret ilişkileri, tamamen Karadeniz ekonomisiyle bütünleşmiş olup Osmanlı klasik ekonomik yapısı içerisinde gerçekleşmekteydi. Benzer şekilde Trabzon, Osmanlı devletinin ekonomik yapısında eskiden beri üstlenmekte olduğu önemli bir geçiş bölgesi ve pazar olma özelliğini XVIII. yüzyılda da devam ettirmekteydi.

III. BÖLÜM

XVIII. YÜZYILDA TRABZON'DA TİCARÎ ALT YAPI

Osmanlı devletinin memleket içinde geniş bir iç ticaretin devamlılığını sağlamak için gerekli emniyet tedbirlerini almış olduğu, kara ve deniz yollarında ulaşımın emniyet ve selameti için gerekli hizmetlerin ihdas ve idamesi için bütün çarelere başvurduğu, ticaret için gerekli olan hukukî ve malî esasları sağlam temellere dayandırdığı belirtilmişti[1]. Her hangi bir şehirde gerek seyyar tüccarın ve gerekse yerleşik tüccarın ticarî faaliyetlerini kolaylaştırmak için zamanla bir takım yapıların oluştuğu bilinmektedir. Bedesten, kervansaray, han, çarşı, pazar, liman ve yolların varlığı ticaretin sağlam temellere oturması için gerekli altyapı vasıtalarıydı. Bir şehirdeki han ve bedesten gibi ticarî yapıların fazlalığı o şehrin ticarî açıdan diğerlerine göre daha faal olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilmekteydi[2]. Aynı şekilde, sanayi öncesi toplumlarda ekonomik şartların tabiat ve teknolojiye olan bağımlılığı ekonomide verimliliğin düşmesine, ulaşımın zor ve pahalı olmasına yol açtığı bilinen bir durumdur[3]. Bu amaçla, bu kısımda gerek Trabzon tüccarının ve gerekse âhardan Trabzon'a ticarî amaçlı olarak gelen tüccarların faaliyetlerini önemli ölçüde etkileyen ulaşım şartları, han ve bedesten gibi ticarî yapılar ile limanların durumu ele alınacaktır.

---

[1] Bkz:II. Bölüm.
[2] Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 35.
[3] Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda...", 19.

A-ULAŞIM.

Osmanlı topraklarını sınırlayan denizlerde yapılan ticaret hem iç ve hem de dış ticaret açısından oldukça önemliydi. Deniz taşımacılığının daha ucuz ve hızlı olması Osmanlı taşımacılığının daha çok denizlerde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Deniz taşımacılığı, beklenmedik kazalar, fırtınalar ve korsanlar gibi etkenler neticesinde kara yolu taşımacılığına göre daha riskli olmasına rağmen kara taşımacılığında kervanlarda yer alan hayvanların yem gibi bir takım giderlerinin oldukça pahalı olması, deniz taşımacılığında nakledilen yükün karadan taşınan yüke göre daha fazla ve kolay olması deniz taşımacılığının yaygınlaşmasına neden olmuştur[4].

Anadolu'da, XIX. yüzyılın ortalarına doğru demiryolları inşâ edilmeye başlayıncaya kadar kervanlar ile yapılan kara ticareti Osmanlı devletinin kontrolünde olup Müslümanlar tarafından yürütülmekteydi. İstanbul, Edirne, Halep ve Kahire önemli kara yollarının başlangıcında veya sona erişinde yer alan önemli merkezlerdi. Özellikle İstanbul'un Osmanlı yol sisteminin merkezi olduğunu belirtmek gerekmektedir. Yollar İstanbul'dan Anadolu ve Rumeli'ye üçer kol halinde yayılmaktaydı;sağ kol, orta kol ve sol kol. Anadolu'nun sağ kolu İstanbul'dan başlamakta Eskişehir, Konya, Adana ve Antakya'ya uğrayarak Halep şehrine ulaşmaktaydı;Anadolu'nun orta kolu İstanbul'dan başlamakta Gebze, İznik, Hendek, Düzce, Bolu, Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Harput yoluyla Diyarbakır'a ulaşmaktaydı;Anadolu'nun sol kolu yine İstanbul'dan başlamakta Gebze, Bolu, Tosya, Merzifon, Şebinkarahisâr, Erzurum yolu ile Kars'a varmaktaydı. Anadolu'da olduğu gibi Rumeli'de de yollar sağ, orta ve sol diye ayrılmışlardı;sağ kol İstanbul'dan başlayıp Kırklareli, Babadağı, İsakça, Akkerman'a uğrayarak Karadeniz sahilini takip edip Dinyeper nehrinin ağzındaki Özi'ye varmaktaydı;orta kol İstanbul'dan başlamakta Silivri, Çorlu, Edirne, Filibe, Sofya, Belgrad'a oradan da Budin'e gitmekteydi;Rumeli'nin sol kolu yine İstanbul'dan başlamakta Silivri, Tekirdağ, Gelibolu, Keşan, Gümilcine, Selanik, Yenişehir, Çatalca, Livadya'dan Adriyatik kıyısındaki Draç'a varmakta olup bu yola aynı zamanda Via Egnatia

---

[4] Deniz taşımacılığı hızlı olmak gibi bir avantaja sahipti:İstanbul'dan Sinop'a 4-6 günde, Trabzon'a 7-8 günde ulaşılmaktaydı. Oysa, aynı yerlere bir kara kervanı yaklaşık 40 günde ulaşabilmekteydi. Bkz:Mantran, "İstanbul'da Gündelik...", 149 ve Quataert, Donald, The Ottoman Empire 1700-1922, Cambridge 2000, 117.

denmekteydi[5]. Bu ana kara yollarına pek çok ikinci derecede yollar bağlanmaktaydı. Üzerinde durulacak olan tarihi Trabzon-Erzurum kervan yolu İran'dan Anadolu'ya girerek Erzurum'dan Tokat'a doğru ilerleyen Anadolu'nun sol kolunda yer almakta olup, eskiden beri artan veya azalan önemine göre bazen ana yol bazen de ikinci yol olarak tüccarlara, seyyahlara ve çeşitli askerî kuvvetlere doğal bir geçiş yolu olarak hizmet etmiştir.

Trabzon, hem kara yolu hem de deniz yolu vasıtasıyla çevresiyle askerî ve ticarî bağlantısını sağlayan bir kapı durumundaydı. Trabzon'u Doğu Bayezid üzerinden İran'ın gümrük kapısı olan bazergân yolu ile Tebriz'e bağlayan yaklaşık 953 kilometrelik yola Trabzon-İran transit yolu adı verilmekteydi. Bu yol, çok eski çağlardan beri kullanılan ve hemen hemen eski devirlerden beri güzergâhı değişmeden, zaman zaman artan veya azalan askerî ve ticarî ehemmiyeti ile, günümüze kadar gelmiştir. Bahr-i Siyah'ın Anadolu kıt'ası sevâhilince en başlı ticaret merkezlerinden birisi olan Trabzon'un kara ve deniz yolları ile olan bağlantısı en iyi şekilde Şerafettin Turan'ın ifadelerinde yer almaktadır:*"Bu kent önemli bir ithalat ve ihracat limanı olmasının dışında Karadeniz'den Doğu Anadolu'ya ve İran'a oradan da Asya içlerine uzanan ticaret yolunun üzerinde bulunmasından ötürü de öteden beri dikkatleri çekmişti. Çünkü Trabzon, Boğazlar ve Ege yolu ile Akdeniz'e ve Avrupa'ya bağlandığı gibi doğrudan doğruya Karadeniz üzerinden de Rusya'ya ve diğer Avrupa ülkelerine giden yolların kavşak noktasında bulunuyordu. Avrupa içlerinden, örneğin Almanya'da Lemberg'ten başlayan kara yolu Eflak (Moldovya)'dan geçerek İbrail (Braila) ve Akkerman (Cetatea Alba=Beyaz Şehir)'e ulaşıyor ve oradan da Tuna yoluyla Karadeniz'e açılıyordu. Buradan Tebriz'e gitmek için de denizden Trabzon'a varmak ve oradan gene kara yolunu izlemek en kısa ve güvenli yolu seçmek anlamına geliyordu.* Trabzon-Tebriz arasındaki kara yolculuğu ise kervanlarla 30-32 gün sürmekte olup, binek hayvanları bu yolu 12-13 günde almaktaydılar"[6].

Trabzon'un çevresiyle bağlantısını sağlayan kara yollarına bakıldığında, birçok yolun Trabzon'u iç kesimlere bağladığı ancak bunlar içersinde en çok kullanılan yolun Trabzon-Erzurum yolu olduğu görülür. Doğu Karadeniz'de kuzey

---

[5] Osmanlı devletinde askerî ve ticarî amaçlı olarak kullanılan kara yolları hakkında daha geniş bilgi için Bkz:Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia, (1380-1699), (Ed.Elizabeth A. Zachariadou), İstanbul 1999;Miroğlu, İsmet, "Osmanlı Yol Sistemine Dair", TED, İstanbul 1997, 241-251;Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 589-600;"An Economic and Social...", II, 483-489 ve Mantran, "İstanbul'da Gündelik...", 146-151.

[6] Turan, Türkiye-İtalya...", 65.

yerleşim yerlerini daha güneydeki yerleşim yerlerine bağlayan yollar arazinin dağlık ve engebeli olmasından dolayı genellikle aynı doğrultudaki vadileri takip etmek zorunda kalmışlardır. Günümüzde Giresun'a bağlı olan sahildeki Tirebolu ve Espiye ilçeleri, XVIII. yüzyılda Gümüşhâne ve çevresinden elde edilen gümüş ve bakırın Harşit vadisi vasıtasıyla denize ulaştırıldığı önemli çıkış noktaları olması açısından zikredilmeye değerdir. Özellikle Espiye iskelesi, XVIII. yüzyılda Torul ve Gümüşhâne taraflarını sahil kesimine bağlayan önemli bir çıkış noktası olduğundan olsa gerek yüzyıl boyunca gümrük kaçakçılığına yönelen tüccarlar ve ticaretten çıkar uman eşkıya zümresi daha çok bu bölge ve havalisinde toplanmışlardır[7]. Trabzon ve çevresinde Harşit vadisi haricinde Vakfıkebir'i iç kesimlere bağlayan Fol deresi, Akçaabat'ı iç kesimlere bağlayan Kalanima deresi, Yıldızlı ve çevresini iç kesimlere bağlayan Sera deresi, Sürmene'yi iç kesimlere bağlayan Manahoz deresi, Of'u iç kesimlere bağlayan Solaklı deresi ve bu dereleri takip eden vadiler önemli geçiş yollarıydı. Ancak, bu yolların ticarî amaçlı olarak eski devirlerdeki kullanım kapasitesi hakkında yeterli bilgi ve belge mevcut değildir. Bu vadilerin Trabzon ve çevresinin güney kesimleriyle Doğu Anadolu'yu Karadeniz sahiline yakınlaştırdığı ve bölgede yaşayan halkın sahildeki kadîm pazarlara ulaşmalarına imkân sağladıkları bir gerçektir. Ancak, İran yönünden veya Sivas taraflarından gelen tüccarların bu yolları kullanıp kullanmadıkları hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır[8]. XVIII. yüzyıla ait olan Osmanlı arşiv belgeleri içerisinde sadece Akçaabat'ı iç kesimlere bağlayan Kalanima deresi ile ilgili bir kayıt tespit edilebilmiştir. Bu kayda göre, 1727 yılında

---

[7] Bkz:Aygün, a.g.t., 134-137;çalışmamızın birinci bölümünde Şebinkarahisâr'dan elde edilen şapın ve Gümüşhâne'den elde edilen bakır ve gümüşün İstanbul'a gönderilmek üzere Karadeniz sahiline çıkarılması esnasında sık sık bölgede terör estiren eşkıyanın saldırılarına uğradıklarından bahsedilmişti.

[8] Trabzon-Erzurum yoluna göre ikinci veya üçüncü derecede önemli olan bu yolların tüccarlar veya kaçakçılar tarafından XVIII. yüzyılda kullanıldıklarına dair yeterli bilgi bulunmasa da, XIX. yüzyılda özellikle kaçakçılar tarafından yoğun bir şekilde kullanıldıkları bilinmektedir. Karadeniz'de ve özellikle Akçaabat ve çevresinde eskiden beri yetiştirilen tütünün Osmanlı dış borçlarına karşılık olarak Reji idaresine bırakılması yöredeki kaçakçılık faaliyetlerinin artmasına yol açmıştır. Reji idaresinin uygulamalarından memnun olmayan yöre üreticisi hem kara ve hem de deniz yollarını kullanarak yetiştirdikleri tütünlerini kaçak olarak Doğu Anadolu, Kafkasya ve Rumeli'ye naklederek satmaktaydılar. Kaçakçılık daha çok Doğu Anadolu üzerinden yapılmaktaydı. Akçaabat ve çevresinden daha önce bahsedilen dere vadileri vasıtasıyla Maçka, Bayburt, Erzurum ve Erzincan'a ulaşan yollar kaçakçılığın ana yolları konumundaydı. 300-400 kişilik silahlı kafileler halinde konvoy oluşturan kaçakçılar içerisinde kadınlar dahi yer almakta olup Reji idaresi almış olduğu tüm önlemlere rağmen, kaçakçıları yakalayıp öldürme gibi, tütün kaçakçılığının önüne bir türlü geçememişti. Bkz: Akpınar, a.g.m., 541-552. Doğu Karadeniz'de, 1970-1980 yılları arasında oldukça yaygın olan kaçak silah ve mermi ticaretinde yukarıda isimleri verilen yolların kullanıldığı çocukken büyüklerimiz tarafından, genellikle bir başarı ve kahramanlık örneği şeklinde ifade edilerek, bizlere anlatılmaktaydı.

Akçaabat nahiyesine bağlı Kalanima deresinde[9] Trabzon gümrük mukataasına bağlı bir gümrük merkezi yer almaktaydı;burada gümrük vergilerini ödeyen gayrimüslim tüccarlar Kalanima deresini takip ederek güneye doğru giderlerken aynı derede yer alan Mucura[10] isimli köyün tımarlı sipahisi Hasan Ağa, adı geçen tüccarlardan tekrar vergi almaya kalkışmıştı[11]. Aynı kayıtta, "*adı geçen köye her sene diyar-ı ahardan emtia ve eşya ile bazargânların bey' iştira...*" ettiklerinin kayıtlı olması Kalanima deresi yolunun eski zamanlardan beri tüccarlar tarafından kullanıldığını gösteren önemli bir işarettir.

Trabzon'u iç kesimlere bağlayan ana ticarî ve askerî yol Trabzon-Erzurum yoludur. Bu yolun kaderi bölgedeki diğer yollar gibi doğal çevre şartları tarafından belirlenmiştir. Trabzon-Erzurum yolu, bazen aynı vadiyi izleyen bazen de birbirinden tamamen ayrılan iki ayrı hat izlemekteydi. İlk hat, Trabzon'da Değirmendere sahilinden başlamakta ve Cevizlik'e (Maçka) ulaştıktan sonra buradan ikiye ayrılmaktaydı;Zigana dağını (2.025 m.) aşarak Ardasa (Torul) üzerinden Gümüşhâne'ye giden yol kış yolu, Cevizlik, Karakaban, Taşköprü, Bayburt yolu da yaz yolu olarak bilinmekteydi. İkinci bir hat ise Trabzon'un doğusunda yer alan Değirmenderesi-Maçka hattına paralel sayılabilecek bir şekilde işlemekte olup "eski yol" diye adlandırılmaktaydı. Bu yol, Trabzon'dan güneye doğru Trabzon şehri içerisinden başlamakta, Taksim yokuşundan sonra Yeni Cuma mahallesini geçip Boztepe'yi aşarak Gölçayır (Divranos) ve Hoşoğlan'dan (Kavak) devam ederek daha önce bahsedilen Cevizlik üzerindeki ana hatla birleşmekte, buradan itibaren yazlık veya kışlık yolu takip ederek Bayburt'tan Erzurum'a varmaktaydı[12]. Değirmenderesi'nden şehir içerisine girmeden Kaymaklı menziline varan ve buradan Gölçayır'a ulaşarak eski yol ile bağlanan diğer bir yol daha bulunmakta olup bu yol daha çok Değirmenderesi sahiline çıkarılan asker malzemesinin sevkıyatında kullanılmaktaydı[13].

---

[9] Bkz:Harita III.

[10] Mucura, günümüzde Akçaabat ilçesine bağlı Kalanima (Söğütlü) deresinde yer alan Doğanköy'dür.

[11] TŞS, 1889 / 70b, kayıt tarihi, 22 Zilkade 1139 / 11. 07. 1727.

[12] Günümüzde kullanılan Trabzon-Erzurum kara yolu hemen hemen yukarıda bahsedilen eski yerleşim yerlerinden geçmektedir. Bkz:Tozlu, Selahattin, Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu 1850-1900, Atatürk Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997, 242, 254;Bryer, Anthony-Winfield, David, The Byzantine Monuments and Topograph of the Pontos, I, Washington 1985, 48-54 ve Harita II ve III.

[13] TŞS, 1882 / 57b-58a, kayıt tarihi, 20 Şaban 1135 / 26.05.1723.

XVIII. yüzyılda Trabzon'u iç kesimlere ve İran'a bağlayan Trabzon-Erzurum yolunun kullanımı ve yolun fiziki şartları hakkında Osmanlı arşiv kayıtlarında sınırlı da olsa bazı bilgiler mevcuttur. Trabzon-Erzurum kervan yolu yapım çalışmaları, daha doğrusu var olan tarihi yolun iyileştirilmesi ile ilgili ilk bilgiler Romalılar dönemine aittir;I. yüzyıl ortalarından sonra Trabzon'da Roma hakimiyetinin başlamasıyla, Vaspasianus devrinde (MS 69-79) Trabzon'u yukarı Kelkit havzası üzerinden Anadolu'ya bağlayacak askerî yol ile sahil yolu inşâ edilmişti[14]. XVI. yüzyıl sonlarında (1578-1590) Osmanlı-İran savaşları müddetince Trabzon, askerî ikmal üssü olarak önem kazanmış ve şark seferi için gemi ile Trabzon'a gönderilen cephânenin Erzurum'a ulaştırılabilmesi için yolların bozuk yerlerinin tamiri ve temizlenmesi ile ilgili olarak Erzurum beylerbeyine, Trabzon, Ardahan ve Ardanuç sancakbeylerine birer hüküm gönderilmişti[15]. 1751 yılında Trabzon valiliğine atanan Vidin kalesi muhafızı Hekimoğlu Ali Paşa'nın imar faaliyetleri dikkate değerdir. İlk olarak, bu yüzyılda Trabzon'da önlenemez bir hal alan eşkıyalık hareketlerini bastıran Hekimoğlu, halkın da desteğiyle şehir içindeki yolların açılmasına ve yapılmasına el attı ve daha sonra ise Trabzon-Erzurum yolunu ele alınarak onarılıp düzeltilmesini sağladı[16]. Bilindiği gibi Osmanlı devletinde kale, sur, istihkâm, tersane, tophâne ve sair askerî tesisler ile yol, köprü gibi askerî ve sosyal binaların imar faaliyetleri genellikle devlet tarafından[17], han, hamam, arasta, bedesten, cami, kütüphâne, hastahâne, zaviye, imarethâne, kervansaray gibi dini, kültürel, ticarî ve sosyal nitelikli yapılar, "hayır işleme" ve öldükten sonra "kendi soyundan gelenlere değişmez bir gelir bırakma" düşüncelerinden hareketle genelde bir vakfa bağlı olarak bireyler tarafından inşâ edilmekteydiler[18].

---

[14] Tekindağ, Şehabettin, "Trabzon", İA, 12 / 1, İstanbul 1974, 457.
[15] Bostan, a.g.t., 338, hüküm tarihi 2 Nisan 1578.
[16] Goloğlu, a.g.e., 80-82.
[17] Osmanlı devletinde, inşâ ve tamir faaliyetlerinin belirli bir düzen dahilinde yürümesini sağlamak, Saray'ın inşâ ve tamir işleriyle ilgili isteklerini yerine getirmek ve inşaat esnafının her türlü işleriyle meşgul olmak Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın görevleri arasında yer almaktaydı. Bu teşkilatın en yetkili kişisi olan mimarbaşının bir görevi de, mahallinde kadı veya diğer görevliler tarafından inşâsı veya tamiri gerekli olan eserlerin tamiri ve inşâsı için gerekli olan mimarı belirleyerek Dîvân'a bildirmekti. Bu teşkilat, taşradaki yapım ve onarım faaliyetleri için vilayet ve şehir mimarlıklarını oluşturmuştur. Eyaletlerde, mimarbaşı ünvanını taşıyan eyalet mimarından başka onların emri altında çalışan başka mimarlar da bulunmaktaydı. Bkz:Dündar, Abdülkadir, Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl), Ankara 2000, 7-95.
[18] Cezar, Mustafa, "Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi", IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (Ankara 1981), Ankara 1989, 1402, 1410.

XVIII. yüzyılda, Trabzon-Erzurum yolundaki imar faaliyetleri devlet tarafından yaptırılmakta ve yine devlet tarafından finanse edilmekteydi. Trabzon-Erzurum yolunun düzeltilmesiyle ilgili tespit edilebilen ilk kayıt, İstanbul'dan gönderilerek Trabzon'da Değirmenderesi yalısına çıkarılan ve Ahıska tarafına irsali ferman olan şahi toplar ve diğer cephânenin nakli ile ilgilidir. Bu kayıtta, Değirmenderesi yalısından Maçka dolaylarında yer alan Karakaban'a giden yol kullanılmakta ve yolun üzerindeki ulaşıma engel teşkil eden taşların kırdırılması ve ağaçların kesilmesi için Maçka ve çevresindeki ahalinin göreve çağrılması yer almaktadır[19]. Trabzon yolunun tamiri ile ilgili ve daha ayrıntılı olan diğer bir kayıt, Trabzon şehrinin içerisinden başlayarak Boztepe'den Maçka'ya inen ve oradan yazlık yola girerek Karakaban'dan Bayburt'a devam eden yol ile ilgilidir[20]. Bu kayıtta, İstanbul'dan Trabzon'a gönderilen ve Erzurum-Kars tarafına gitmesi gereken üç adet havan topunun *"yolların gayet sarp olması ve araba işlemenin mümkün olmaması"* nedeniyle nakledilemediği kayıtlıdır. Aynı kayıtta, Trabzon-Erzurum yolunda çalıştıktan sonra hemen hemen hepsi gayrimüslim olan taşçı ustaları ve diğer amelenin mahkemede belirli menziller arası esas alınarak ücretleri tespit edilip çalışanların ücretlerinin ödenmesi yer almaktadır. Taşçı ustalarının Trabzon mahkemesinde vermiş oldukları bilgilere göre Trabzon-Erzurum yolunun Trabzon'da kalan kısmı onarılmıştı. Bu yol, sahilden Kaymaklı menziline, Kaymaklı menzilinden Gölçayır menziline, Gölçayır menzilinden Hoşoğlan'a ve Hoşoğlan'dan Karakaban'a varan yoldan oluşmaktaydı. Trabzon ile Erzurum arasındaki yolların yapımında gerekli olan finansman Trabzon ve çevresindeki devlet gelirlerinden karşılanmaktaydı. Trabzon cizyesi, Trabzon gümrük mukataası ve Trabzon ambar eminliği Trabzon kervan yolunun yapımında yer alan her türlü masrafın karşılanmasıyla sorumlu tutulan belli başlı devlet gelirleriydi[21]. Trabzon yolunun bazı kesimlerinin kayalık, uçurum ve bataklık olması Trabzon üzerinden Osmanlı devletinin doğu sınırlarına ulaştırılacak cephânenin ulaşımına engel teşkil etmekteydi, bu amaçla devlet sık sık taşçı ustaları kiralayarak bu yolun düzeltilmesine çaba göstermekteydi. Ancak, devlet tarafından yapılan bu girişimlerin yeterli olmamasından dolayı aynı yolların, sıkça, birkaç kez tamir edildiği görülmektedir. 1742 yılına ait bir kayıtta, yine askerî gereksinimlerin bir sonucu olarak Trabzon Valisi Hacı Veli Paşa emri ve Trabzon ambar emini marifetiyle

[19] TŞS, 1867 / 96a, kayıt tarihi, 16 Muharrem 1115 / 01.06.1703.
[20] TŞS, 1882 / 57b-58a.
[21] TŞS, 1906 / 90b.

Değirmenderesi yalısından Trabzon-Gümüşhâne sınırı diye tabir olunan Havace Mezarlığı'na kadar olan yolların düzeltilmesi için devlet tarafından gönderilen mimarbaşı ve Trabzon'un ileri gelenleri ile birlikte yapılan keşif neticesinde yolun tamirinin 9.200 kuruşa mal olacağı hesaplanmıştı. Aynı kayıtta, Değirmenderesi sahilinden Havâce Mezarlığı diye tabir olunan Gümüşhâne sınırına kadar olan mesafenin 13 saat olduğu görülmektedir. 1742 yılında, Değirmenderesi sahili ile Gümüşhâne sınırı arasında kalan mesafedeki yerleşim yerleriyle bu yerleşim yerlerinin birbirlerine olan uzaklıkları aşağıdaki gibidir:Değirmenderesi'nden Hoşoğlan'a 2.5 saat, Hoşoğlan'dan Cevizliğe (Maçka'ya) 4.5 saat, Cevizlik yakınındaki Hortokob'dan[22] Gümüşhâne sınırındaki Havace[23] Mezarlığı'na 6 saat ki toplam 13 saat[24].

Tarihi Trabzon-Erzurum yolunun XVIII. yüzyıldaki tamiri ile ilgili olarak verilen beş ayrı arşiv kaydı değerlendirildiğinde şimdiye kadar üzerinde durulmayan ve bu yol hakkında bilinmeyen bazı önemli bilgilere ve sonuçlara ulaşmak mümkün olmaktadır. XVIII. yüzyılda Trabzon'a ticaret amacıyla karadan veya denizden gelen tüccarların büyük bir çoğunluğu Sivas ve Erzurum ile bu yerleşim yerlerinin çevresinde yer alan şehir ve kasabalardan gelmişlerdir[25]. Hal böyle iken, incelenen arşiv kayıtlarında Trabzon-Erzurum yolunun veya bölgedeki başka bir yolun ticarî ulaşıma engel teşkil ettiğine dair yoğun bir tüccar şikayetinin yer almaması şaşırtıcıdır. Trabzon ile Erzurum arasındaki yollar ile ilgili tek şikayet, Trabzon ile Gümüşhâne arasında taşımacılık yaptıkları anlaşılan Torullu mekâreci Panayot ve Trabzonlu Hacı Hüseyin'in Trabzon mahkemesinde vermiş oldukları bilgilerde yer almaktadır;bu kişiler, XVIII. yüzyılda Trabzon ile Torul arasındaki yollarda emniyet olmadığından, muhtemelen eşkıyalardan, şikayetçiydiler[26]. Ele alınan arşiv kayıtlarında Trabzon-Erzurum yolunun araba kullanımına müsait olmadığı, sarp,

---

[22] Burası Aşağı Hortokop olmalı, günümüzdeki Maçka ilçesine bağlı Kozağaç köyü.

[23] "Havâce" şekliyle kayıtlarda yazılan bu kelime Farsça bir kelime olup "hâce" olarak okunmakta ve "hoca" anlamına gelmektedir.

[24] TŞS, 1908 / 37b-38a, kayıt tarihi, gurre-i Cemâziyelevvel 1155 / 04.07.1742. Adı geçen yerler arasındaki uzaklıklar 1735 yılına ait başka bir kayda göre şöyleydi: Değirmenderesi'nden Gölçayır'a 1 saat, Gölçayır'dan Hoşoğlan hanına 1 saat, Hoşoğlan hanından Cevizliğe varınca 5 saat, Cevizlik'ten Havace Mezarlığı'na 6 saat ki toplam 13 saat. Bkz:TŞS, 1899 / 3-4, kayıt tarihi, 27 Rebiülâhir 1148 / 16.09.1735. Trabzon Kadı Kayıtları arasında, Trabzon iskelesine 12 saat uzaklıkta Turnagölü denilen mesafe arasındaki yerlerin tamiri ile ilgili başka bir kayıt daha bulunmaktadır. Ancak, muhtemelen Trabzon-Gümüşhâne sınırında yer alan Turnagölü denilen bu yerin günümüzde neresi olduğu bilinmemektedir. Bkz:TŞS, 1906 / 90b, kayıt tarihi, 2 Şaban 1154 / 13.10.1741.

[25] Bkz:IV. Bölüm.

[26] TŞS, 1874 / 95a, kayıt tarihi, 2 Şaban 1127 / 02.08.1715.

uçurum ve çamur olduğu gibi şikayetler yukarıda verilen örnek hariç, tamamen devlet görevlileri tarafından askerî sebeplerle gündeme getirilmişti. Anadolu içlerinden gelerek Trabzon-Erzurum yolunu veya Trabzon'a ulaşan diğer yolları kullanıp ticaret yapan tüccarların kullandıkları yollardan şikayetçi olmadıklarına göre, bu durum, yolların taşıma kapasitesiyle tüccarların ticarî taşıma kapasiteleri arasında bir uyumun var olduğunu göstermektedir. Kısacası, bu yüzyılda Trabzon'a Anadolu yönünden gelen tüccarların genelde bir veya birkaç yük hayvanıyla birlikte sınırlı mal taşıyan "seyyar satıcı" görünümünde tüccarlar olduklarından dolayı, mevcut ulaşım sisteminin bu tipteki tüccarlar için yeterli olduğu anlaşılmaktadır[27].

Trabzon-Erzurum yolunun inşâ ve bakımı ile ilgili dikkat çeken diğer bir husus, arşivlerden tespit edilebilen kaynakların XVIII. yüzyılın ilk yıllarına ait olmasıyla ilgilidir. Bu kayıtlar sırasıyla 1703, 1723, 1735, 1741, 1742 yıllarına aittirler. Bilindiği gibi XVIII. yüzyılın ilk yarısı 1723'te başlayan ve aralıklarla devam ederek 1746 yılında sona eren Osmanlı-İran savaşlarının yaşandığı dönemdir[28]. Bu bilgiden hareketle, Osmanlı devletinin ancak savaş zamanlarında askerin veya cephânenin geçeceği yolların iyileştirilmesi ile ilgilendiğini, barış zamanlarında ise kara yollarının ulaşıma müsait olup olmaması ile ilgilenmediğini ifade etmek mümkündür. Trabzon-Erzurum yolu ile ilgili olarak tespit edilebilen son bir husus, taşlık, uçurum, sarp veya bataklık olmasından dolayı onarımı yapılan yolun en önemli kesiminin sahildeki Değirmendere ile Gümüşhâne sınırına kadar olan 13 saatlik[29] mesafede olan kısmı ile ilgilidir. Tarihi kervan yolunun sahilden başlayarak güneye doğru giderek yükselerek Maçka'dan sonra Zigana dağ silsilesinde yüksekliğin 2.000 metreyi aşması, özellikle kış aylarında kar, tipi ve yağmur nedeniyle, yaz aylarında ise yolların dikliği ve darlığı nedeniyle gelip geçenlere zor anlar yaşatmaktaydı. Bundan dolayıdır ki XVIII. yüzyıla tarihli olan yukarıdaki belgelerin hepsi sadece Değirmendere ile Gümüşhâne sınırına kadar olan Trabzon-Erzurum yolunun tamir ve bakımını ele almıştı[30]. Anlaşılan o ki, Trabzon-Erzurum

---

[27] Bu yüzyılda, Trabzon'a gelen tüccarların her açıdan ayrıntılı bir değerlendirmesi için Bkz: IV. Bölüm.

[28] Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, 59-61.

[29] *Verilen yerleşim yerleri arasındaki mesafe ölçüleri yük hayvanı veya menzil hesabına göredir.*

[30] Zigana ve çevresindeki yolların acımasızlığı XIX. yüzyıl Osmanlı arşiv kayıtlarına ayrıntılı bir şekilde yansımıştır. "...kışın ziyâde kar yağdığı vakıtda çığlar hâsıl olub ma'âz-Allah bu çığlar kaydığı hâlde altında takımıyla kârvân ve pek çok yolcu kaldığı ve ba'zı vâlîlerin me'mûriyetle gönderdiği âdemleri telef olduğu...", "...bu dağın dereleri hayli kârvân yutmuş ve yolcular batırmış bir mahall olduğundan bu yoldan gidib gelecek yolcu açık hava kollaşdırmak vâcibdir...". Bkz:Tozlu, a.g.t., 245.

transit yolunun Gümüşhâne sınırından Erzurum'a kadar olan kısmı, Trabzon'dan Gümüşhâne'ye kadar olan kısmına oranla ulaşıma daha elverişliydi. Trabzon-Erzurum yolunun teferruatlı bir şekilde tamir ve inşâsına ise 1869 yılında başlanmış, 1871 yılında tamamlanarak araba kullanımına elverişli hale getirilmiştir[31].

Osmanlı arşiv kayıtları ve seyyahların anlatılarına göre Trabzon'un, sahildeki kendine bağlı olan kazaları ve Karadeniz'in dört bir yanı ile olan bağlantısında deniz taşımacılığının hemen hemen tek mühim taşıma biçimi olduğu görülür. Karadeniz kıyılarında yer alan şehir ve kasabaların vadilerle bölünmüş olması deniz ulaşımını zorunlu kılmaktaydı. İstanbul'dan kara yoluyla Erzurum'a ulaşmak yaklaşık 25 gün alırken, İstanbul'dan uygun şartlarda deniz yoluyla Trabzon'a ve Rize'ye varılıp oradan kara yoluyla Erzurum'a varmak, İstanbul'dan kara yoluyla Erzurum'a varılan sürenin yaklaşık 1/3'ine denk düşmekteydi[32]. Karadeniz'in beklenmedik fırtınaları ve gemi kazaları gemicileri ve yolcuları korkutsa da, deniz yolunun kara yoluna göre daha kısa olması ve gemilerle daha çok mal taşınabilmesi deniz yolunu avantajlı kılmaktaydı. İstanbul'dan gemiyle Trabzon'a hareket eden ve 1404'te Trabzon'a ulaşan Clavijo'nun eserinde Karadeniz'in fırtınalı hali önemli bir yer tutar. Fırtına yüzünden Trabzon'a ulaşamayan Clavijo, Platana (Akçaabat nahiyesinin merkezi) limanına sığınmak zorunda kalır[33]. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Doğu Karadeniz ile ilgili kısmına bakıldığında bölgeyi denizden dolaştığı rahatlıkla anlaşılır[34]. Zira Çelebi, bölgedeki kara yollarının varlığından hemen hemen hiç bahsetmez. 1681'de İstanbul'dan İran'a giden Tavernier, deniz yolunu tercih etmiştir. Tavernier'e göre, İstanbul-Trabzon arası 970 mil (yaklaşık 1.796,4 m.), Trabzon Gönye arası 200 mil (yaklaşık 370.4 m.) kadardı[35]. 1701 yılında bölgeyi gezen

---

[31] Osmanlı devletinde, memleketin yol, köprü ve bina inşâsı vb. işlerine bakmak üzere 1848'de Nafia Nezareti kurulmuştu. Ticaret Nâzırı İsmail Paşa, 1850'de, Trabzon-Erzurum yolunun yapımı için görevlendirilmiş, halktan aldığı destek ile yolun onarımında önemli çalışmalar yapılmıştı. 1857'de ise Nafia Meclisi'nin bir şubesi olarak ülkedeki yol, köprü vb. imar faaliyetlerinde bulunmak üzere Meclis-i Meâbir kurulmuştu. Bu amaçla, ülkede öncelikle inşâ edilecek yolların yapımı planlanmıştı. Rusya ile İran ticareti açısından rekabete giren Osmanlı devleti Rusların Tiflis'ten İran sınırına kadar araba yolu inşâ etmesine karşılık olarak Trabzon-Erzurum yolunun iyi bir şekilde yapılmasına karar vermişti. Bu amaçla 1869 yılında esaslı bir çalışmaya girişilerek Değirmenderesi takip edilerek Maçka'ya ulaşan yeni yol araba ulaşımına uygun bir şekilde 1871 yılında tamamlanmıştı. Günümüzde Erzurum'a Trabzon'dan varmak için kullanılan hat bu hattır. Trabzon-Erzurum yolunun XIX. yüzyılda yeniden inşâsı için Bkz:Kaleli, Hüseyin, XIX. Yüzyılda Trabzon'da Ulaştırma Ekonomisi, Marmara Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998, 33-62 ve Tozlu, a.g.t., 7-23.

[32] Bryer-Winfield, "Byzantine Monuments...", 18.

[33] Clavijo, a.g.e., 59-70.

[34] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 46-76.

[35] Bryer-Winfield, "Byzantine Monuments...", 19.

Tournefort'un Trabzon ve çevresi ile ilgili olan resimlerine bakıldığında, Doğu Karadeniz'deki yerleşim yerlerini daha çok deniz cephesinden, kuzeyden, resmettiği dolayısıyla bölgeyi deniz yolu vasıtasıyla gezdiği anlaşılır[36].

Her ne kadar, Trabzon'un sahildeki yerleşim yerleriyle olan kara yolu bağlantısına işaret eden kayıtlar mevcut olsa da[37], Trabzon'un Akçaabat ve Sürmene gibi sahildeki kaza ve nahiyeleri ile olan bağlantısının çoğunlukla deniz yoluyla sağlandığı arşiv kayıtlarıyla sabittir;1706 yılında Trabzon'un Yomra nahiyesinden Ahmet, yine aynı nahiyeden Ali'nin evine gelerek ondan iki kile Trabzonî lazut alır;buradan karayoluyla Sürmene pazarına gitmek yerine kayığa binerek Yomra'nın yaklaşık 26 km. doğusunda bulunun Sürmene pazarına, sahip olduğu lazutunu satmaya yönelir. Ancak, adı geçen Ahmet Sürmene pazarına varamadan denizde çıkan fırtınadan dolayı bindiği kayık parelenir ve kendisi de bu vesileyle vefat eder[38]. Başka bir kayıtta ise Trabzonlu Nikola, Kili'den satın aldığı 300 kile (yaklaşık 7.697,7 kg.)[39] İstanbulî buğdayı Platana iskelesine gemiyle getirir; iskelede Mehmet Reis'e buğdayını teslim ederek *"ne kadar kayık bulursan buğdayımı bana irsal eyle"* diyerek kendisi buradan Trabzon'a gider. Ancak, adı geçen buğday yüklü kayık, Platana'dan Trabzon'a gönderilirken denizde çıkan fırtına yüzünden telef olur[40]. Evliya Çelebi'nin seyahatnâmesine bakıldığında, Trabzon'un batısında ve Trabzon'a yaklaşık 7 km. gibi çok kısa bir mesafede bulunan Sera Deresi halkının benzer şekilde, bütünüyle deniz yoluyla Trabzon'a gelip gittikleri görülür[41]. Verilen örneklerden açıkça anlaşılacağı gibi, Trabzon ve çevresinde yer alan sahil yerleşim yerleri arasındaki en yakın mesafelerde bile gerek tüccarlar gerekse pazara mal getiren veya götüren halk, coğrafi nedenlerden dolayı kara yolları yerine deniz yollarını tercih etmekteydiler. Bu durum hiç şüphesiz, Karadeniz sahiline dik bir biçimde inen ve deniz kenarından itibaren aniden yükselen dağların kara yolu ulaşımına imkân vermemesinin bir sonucuydu. Trabzon ve çevresinde taşıma ücretleriyle ilgili bazı bilgilere sahibiz. 1739 yılında, birbirini takip eden iki

---

[36] Tournefort, "A Voyage...", 174-175.
[37] Trabzon Kadı Defterlerinde, Trabzon'dan Sürmene ve Akçaabat'a kara yolu ile taşımacılıkta kullanılan yük hayvanlarının kiralama ücretleriyle ilgili kayıtların mevcut olması bölgedeki sahil yerleşim yerleri arasında kara yollarının varlığını gösterir. Bkz:TŞS, 1905 / 66b-67a.
[38] TŞS, 1869 / 99b.
[39] 1 İstanbul kilesi 25.659 kg. gelmekteydi.
[40] TŞS, 1893 / 51a, kayıt tarihi, 25 Cemâziyelâhir 1144 / 25.12.1731.
[41] "Cümle ahâlileri meneksile kayıklar ile Tarabefzûn'a bâzâra varup gelirler". Bkz:Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 47.

farklı aya ait taşıma ücretleri bulunmaktadır[42]. Trabzon'dan deniz veya kara yoluyla Akçaabat, Sürmene ve Gümüşhâne'ye taşınan yükler karşılığında, "cümle ma'rifetiyle ta'yîn olınan icârât" şu şekildeydi:

TABLO I: TRABZON'DA TAŞIMA ÜCRETLERİ (PARA)[43]

	20 Ekim 1739	21 Kasım 1739
Trabzon'dan Sürmene'ye kayık ücreti	80	100
Trabzon'dan Akçaabat'a kayık ücreti	30	-
Trabzon'dan Sürmene'ye bargir ücreti	30	40
Trabzon'dan Akçaabat'a bargir ücreti	20	30
Trabzon'dan Gümüşhâne'ye bargir ücreti	80	100

Günümüzde, kara yoluyla Trabzon-Akçaabat arası 15, Trabzon Sürmene arası 40 ve Trabzon Gümüşhâne arası ise yaklaşık 100 kilometredir. Osmanlı döneminde bu yerleşim yerlerinin merkezleri günümüzdeki yerleşim merkezleriyle hemen hemen aynı oldukları bilindiğinden tabloda verilen taşıma ücretleri kilometreye bölündüğünde, Ekim ayında bir bargir/yük hayvanı Trabzon'dan Sürmene'ye kilometre başına 0.75, Akçaabat'a 1.3 ve Gümüşhâne'ye 0.8 paraya, Kasım ayında ise Trabzon'dan Sürmene'ye 1, Akçaabat'a 2 ve Gümüşhâne'ye ise 1 paraya gitmekteydi. Taşımacılık ile ilgili olarak verilen ücretlere dikkatlice bakıldığında mesafe kısaldıkça taşıma ücretlerinin arttığı görülmektedir. Yine, verilen taşıma ücretlerine bakıldığında, deniz taşımacılığının kara taşımacılığına göre daha pahalı olduğu gözükmektedir. Ancak, bir kayığın bir yük hayvanından çok daha fazla yük taşıyabildiği göz önüne alındığında deniz taşımacılığının daha avantajlı olduğu kendiliğinden ortaya çıkar[44].

Aynı şekilde, XVIII. yüzyılda Trabzon'un İstanbul, Rumeli kıyıları, Kırım, Abaza Vilayetleri ve Güney Karadeniz şehir ve kasabalarıyla olan bağlantısı bütünüyle deniz yoluyla sağlanmaktaydı. Çalışmamızda kullanılan birçok arşiv kaynağına bakıldığında, Gümüşhâne-Erzurum yönü hariç, Trabzon'dan veya

[42] İlgili kayıtta yük hayvanı ve kayık ücretleri kuruş esasına göre verilmiştir. Verilen ücretlerin aralarında daha kolay ilişki kurulabilmesi için kuruş paraya çevrilerek tablo haline getirilmiştir. Bkz:TŞS, 1905 / 66b-67a.

[43] Bir Osmanlı kuruşu 40 para ve 120 akçeye karşılık gelmekteydi. Bkz:TŞS, 1913/10a.

[44] Karadeniz'de deniz ve kara taşımacılığında ödenen navlunlar ile ilgili bazı bilgiler de yok değildir;1701 yılına ait bir vesikada İstanbul'dan Trabzon'a 18 çuval kına getiren gemi reisine 45 kuruş taşıma ücreti verilmişti. Bkz:TŞS, 1947 / 28b. Başka bir kayıtta, Osmanlı devletinin kuzeydoğudaki sınırı kabul edilen Anapa'dan Trabzon'a Kırımlı bir tüccara ait malların nakledilmesinde gemi sahibine 29 kuruş navlun verilmişti. Bkz:TŞS, 1948 / 24a-b. İstanbul'dan Trabzon'a gönderilen cephânenin Trabzon'dan Kars kalesine nakledilmesinde siyah barut taşıyan bir bargire ise devlet tarafından 8 kuruş ödenmekteydi;bu taşıma esnasında 124 bargire 8 kuruştan toplam 992 kuruş ödeme yapılmıştı. Bkz:TŞS, 1882 / 21b-22a.

Trabzon'a, gerek askerî gerekse ticarî amaçlı taşımacılıkta adı geçen bölgeler arasındaki iletişimin bütünüyle deniz yoluyla sağlandığı görülür.

B-LİMANLAR.

Evliya Çelebi seyahatnâmesinde, Doğu Karadeniz'deki doğal limanlar hakkında bilgiler mevcuttur. Çelebi'ye göre, iyi demir tutar limanı olan Vona (şimdiki Ordu ili sınırlarında), Karadeniz gemicileri arasında Polata limanı demekle meşhur olan ve sekiz rüzgardan emin olan iyi demir tutan Platana, batı ve yıldız rüzgarlarına açık olan bu nedenle üç-dört demir bırakmaya muhtaç olan Sürmene büyük ve önemli limanlardır[45]. Karadeniz'in dört bir yanını gezerek önemli bilgiler veren Bıjışkyan'ın seyahatnâmesinde Karadeniz'deki liman vazifesi gören yerlerin coğrafi durumları geniş bir şekilde ele alınmıştır:

> "Karadeniz'de liman denilen pek çok yer varsa da, kışlaklar pek azdır, çünkü Fener'den Ereğli'ye kadar iyi bir liman yoktur. Amasra limanı iyi bir yer olmakla beraber emin bir yer değildir. Ağlimanı, İnceburun gibi tabii medhali ile en emin limandır;fakat bu da geniş bir yer değildir. En büyük ve en geniş liman Sinop limanıdır ki burada Romalılardan kalmış bir tersane de vardır. Vona limanı da büyük bir koyun mevcudiyeti sayesinde iyi bir yerdir ve burada üç yerde gemiler emniyet içinde durabilir. Keza, büyük koyları bulunan Platana ve Sürmene limanları emin yerlerdir. Eskiden Trabzon limanı da emin bir barınak idi;fakat şimdi bozulmuş bir haldedir" [46].

Bıjışkyan'ın ifadelerinden anlaşılacağı gibi, Trabzon sınırları içerisinde Platana limanı ve Sürmene limanı doğal limanlar olarak tarihi devirlerden beri önem kazanmışlardır. Daha önce birçok kez değinildiği gibi, İspanya kralı tarafından Timur'a elçi olarak gönderilen Clavijo, 1404'te İstanbul'dan Trabzon'a gelirken Karadeniz'in fırtınalı halinden dolayı Platana limanına sığınmak zorunda kalmış, ancak bir gün sonra Trabzon'a varabilmiştir. Clavijo, 1405 yılında seyahatini tamamladıktan sonra yine Platana'dan gemiye binerek 25 günde İstanbul'a varmıştı[47]. Yoroz burnunun varlığından dolayı Platana limanı batı rüzgarlarına karşı güvenli bir limandı. Güvenli konumundan dolayı Doğu Karadenizli gemicilerin sahip oldukları gemilerini yaz-kış sürekli olarak Platana limanına demirledikleri görülür. Bilindiği gibi, Osmanlı devletinde savaş zamanlarında veya bir takım hizmetlerin

---

[45] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 47-54 ve Harita I.

[46] Güney Karadeniz limanlarını bu şekilde betimleyen seyyah eserinde Karadeniz'in diğer önemli limanları hakkında da bilgi vermektedir. Bkz:Bışıkyan, a.g.e., 7.

[47] Clavijo, a.g.e., 59-70.

yerine getirilmek istendiği zamanlarda[48], her bir bölgedeki gemiler bölgenin idarecileri tarafından tespit edilerek kadı tarafından isim ve kefilleriyle deftere kaydedilerek İstanbul'a gönderilmekteydi. Buna benzer birkaç kayıt Trabzon Kadı Defterlerinde mevcut olup, bu kayıtlarda, bu türde kayıt altına alınan gemilerin tümünün Platana limanına demirlemiş olması, Platana limanının gemiciler açısından ne derecede önemli olduğunu göstermektedir[49].

Osmanlı topraklarında gerek Akdeniz'de ve gerekse Karadeniz'de pek çok tabii liman bulunmaktaydı. Karadeniz'de Trabzon, Sinop, Amasra, Varna, Ege'de İzmir, Selanik, Akdeniz'de Antalya, İskenderun ve Beyrut hem iyi birer barınak ve hem de art bölgelerine olan ulaşım imkânları sayesinde önemli limanlardı. Ancak, XIX. yüzyılın ortalarına kadar bu limanların hiçbirinde ne yanaşılabilecek rıhtımlar ve ne de yükleme boşaltma tesisleri mevcuttu. Gemiler açığa demirler, yolcu ve yükler kayık ve mavnalarla sahile taşınırdı[50].

Roma imparatoru Hadrian'ın (MS 117-138), iki defa ziyaret ettiği Trabzon'da büyük imar faaliyetlerinde bulunarak bir de liman yaptırdığı bilinmektedir[51]. Charles Texier, İmparator Hadrian'ın karantinanın bulunduğu Güzelsaray denilen kayaların altında denize doğru uzanan taşlığın yanındaki suni limanı oyarak liman haline getirdiğini, ancak burasının şimdi (1839) kum dolu olduğundan ve işe yaramadığından bahseder[52]. Bıjışkyan ise, Hadrian'ın yaptırdığı söylenilen limanın Hadrian tarafından ancak onarılmış olabileceğini ileri sürmektedir. Zira Bıjışkyan'a göre, Trabzon'a ait eski sikkelerde gemi burnu ve çapanın yer alması buranın eski bir ticaret merkezi olduğuna işaret ettiğinden burada Romalılardan daha önce bir limanın mevcut olması gerekmektedir[53]. 1701 yılında Trabzon'a uğrayan Tournefort'un eserinde yer alan Trabzon ile ilgili olan resme bakıldığında[54] Trabzon'un merkezinde, batıda Faroz mahallesinden doğuda Çömlekçi mahallesine

---

[48] "Tophâne-i âmireye irsal olınacak nühas mevsim-i derya ile sefineye tahmil ve Âstâneye irsal olınmak üzre...". TŞS, 1869 / 61a;"Sene-i mübarekde Moskof seferi düzenleneceğinden Ünye, Keşab, Giresun, Tirebolu, Atina ve (...) limanlarında kışlaklarda olan sefineler kışlaklardan kaldırılmayup sayılması...". Bkz:TŞS, 1871 / 83b, kayıt tarihi, 16 Muharrem 1123 / 06.03.1711.

[49] Tournefort (1701), Trabzon'daki en önemli limanın Platana olduğunu belirttikten sonra burasının büyük bir ticarete sahne olduğundan bahsetmektedir. Bkz:Tournefort, "A Voyage...", 176. Platana limanında demirlemiş olan gemilerin gemi sahipleri ve uzunlukları ile ilgili bilgiler, "Gemicilik" başlığı altında dördüncü bölümde geniş bir şekilde ele alınacaktır.

[50] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 597.

[51] Tekindağ, "Trabzon", 457.

[52] Texier, "Küçük Asya", 119-120 ve Harita II.

[53] Bıjışkyan, a.g.e., 51.

[54] Tournefort, "A Voyage...", 174-175.

kadar olan kıyı şeridinin liman görevi gördüğü anlaşılmaktadır. Aynı resimde, Faroz'dan Moloz'un doğusuna kadar olan alanda denizin içerisine doğru ilerleyen ve muhtemelen taşların/kayaların denize doldurulmasıyla oluşturulan dalgakıranlar dikkat çekmektedir. Bundan dolayı, XVIII. yüzyılda Aşağıhisâr surları dışında kalan Moloz ve çevresinin ticarî açıdan Trabzon şehrinin en işlek limanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira, Trabzon'daki en eski liman binasının Aşağıhisâr'a ve bedesten ile hanların yer aldığı Çarşı mahallesine yakın olması XVIII. yüzyılda Moloz ve çevresinin liman olarak kullanıldığının en iyi kanıtlarından biridir[55]. Ayrıca, Trabzon Rum İmparatorluğunun Trabzon'daki esas limanı Tournefort'un resminde yer alan liman ile aynı yerde bulunmakta olup Roma yapımı olarak kabul edilmekteydi[56]. Bıjışkyan'a göre, XIX. yüzyılın ilk yıllarında Trabzon'un en büyük limanı Çömlekçi'dir, Kanida, Tuzluçeşme, Taşdirek, Kemerkaya, Mumhâneönü ve kalenin önündeki Moloz da küçük limanlar olup gayet işlek idiler[57]. Ancak, Bıjışkyan her ne kadar Çömlekçi limanının Trabzon'un en büyük limanı olduğunu ifade etse de, bize göre XVIII. yüzyılda Çömlekçi limanının çevresinde büyük ve küçük kiremit kârhâneleri haricinde tek bir ticarî konaklama merkezinin dahi bulunmadığı göz önünde bulundurulursa, Çömlekçi limanının ticarî açıdan değil de daha çok bir barınak veya Erzurum taraflarına gönderilecek askerî malzemenin boşaltıldığı bir liman görevi gördüğü kendiliğinden ortaya çıkar. Gerçekten de, daha sonra ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi Trabzon'daki han ve misafirhâne gibi ticarî konaklama yerlerinin tümü Moloz ve Mumhâne limanlarının bulunduğu Aşağıhisâr ile Kemerkaya mahallesi arasında yer alan dar bir şeritte deniz kenarına yakın bir konumda yer almaktaydılar[58]. Bu verilerden hareketle biz, XVIII. yüzyılda Trabzon şehrinin ticarî açıdan en işlek limanlarının Aşağıhisâr ile Kemerkaya mahallesi arasında dar ve kısa bir sahil şeridinde yer aldığını düşünmekteyiz. XVIII. yüzyıla ait olan arşiv kayıtlarında Platana limanı, Sürmene limanı, Çömlekçi limanı[59], Kemerkaya limanı[60] ve Gümrükçü İskelesi çeşitli vesilelerle ismi geçen limanlar olarak

---

[55] Bıjışkyan, a.g.e., 48, 53 ve Harita II.
[56] Bryer, Anthony, "Trabzon İmparatorluğu'nda Gemicilik", (Çev.Kudret Emiroğlu), Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, 103.
[57] Bıjışkyan, a.g.e., 58.
[58] Bkz:Harita II.
[59] TŞS, 1877 / 43a.
[60] "Aslen Viçe (Fındıklı) kazası ehalisinden olub bu esnada Sefer-i Hümâyûndan gelür iken medîne-i Trabzon'da Kemerkaya iskelesinde vefat iden Mehmed Beşe...". Bkz:TŞS, 1931 / 2b.

gözükmektedirler[61]. Trabzon'un merkezinde yer alan limanlar büyük gemilerin yükleme ve boşaltmasına uygun değillerdi. Büyük gemilerle gelen emtia ve eşya liman ve çevresinden kiralanan kayıklar ile sahile çıkarılmaktaydı. 1741 yılına ait olan bir vesikada, Van ve Kars kalelerinde bulunmak üzere İstanbul'dan gönderilen top ve top arabaları ve benzeri mühimmatın uygun bir iskele olmadığından dolayı gemiden ihraç edilerek sahile çıkarılması için 10.542 kuruş kayık ücreti ve hammaliye ödendiği kayıtlıdır[62]. 1761 yılına ait başka bir vesika ise Trabzon limanın olumsuz şartlarını çok iyi bir şekilde gözler önüne sermektedir, metnin konumuzla ilgili kısmı aşağıdaki gibidir:

> "İşbu derûn-i Fermân-ı Âlîşânda mastûr olduğu üzre Trabzon kal'ası cebehânesinde mevcûd bulunmak içün Âstâne-i sa'âdetten irsâli fermân olan mühimmât-ı cebehâne sefîne ile Trabzon iskelesine vardukda iskele-i mezbûrun limanı olmayup deniz altı memlû (dolu) olduğundan mâ'adâ rûz-ı kasım dahî karîb olup lenger-endâz dahî muhâsara olmağın sefîne-i mezbûr kurbunda Sürmene iskelesine vusûl Trabzon ve Sürmene iskelelerinde sağîr ve kebîr mevcûd bulunan melekseler ile kat'an te'hîr ve tevakkuf olmaksızın ücret-i nakliyyesi Trabzon gümrük emini yedinden virilmek üzre..."[63].

Görüldüğü ve anlaşıldığı gibi, Trabzon'da özellikle kış mevsiminde gemilerin demirleyeceği bir limanın olmadığı, var olan limanın (kum ile) dolu olduğu, bundan dolayı da İstanbul'dan gemi ile gelen mühimmatın Trabzon'un doğusunda ve Trabzon'a yaklaşık 40 kilometre mesafede yer alan Sürmene limanına nakledildiği, vesikanın devamında ise, Sürmene'ye nakledilen cephanenin melekseler[64] kiralanarak tekrar Trabzon'a nakledildiği kayıtlıdır[65]. Trabzon limanlarına büyük

---

[61] "İstanbul ehâlisinden olup Gümrükçü iskelesi odalarında misafiret vech-i üzre sâkin iken vefât iden yeniçerinin vârisi olmayup terekesi canib-i beytü'l-mala ait olmağla...", Eski gümrük binası Mumhâne önüne yakın olduğundan, burada geçen Gümrükçü iskelesinden kasıt Mumhâne iskelesi olmalıdır. Bkz:TŞS, 1871 / 78a.

[62] TŞS, 1906 / 90b, kayıt tarihi, 4 Şevval 1154 / 13.12.1741.

[63] TŞS, 1925 / 20b-21a, kayıt tarihi, 15 Cemâziyelâhir 1175 / 11.01.1762.

[64] Doğu Karadenizli gemicilere has bir gemi türü olan melekseyi Evliya Çelebi şöyle tasvir eder:"Âmmâ meneksile ta'bîr etdükleri gemiler nehr-i Çoruğ kenarında hâsıl olan kaba kavak ağacından gemilerdir kim üç pâre tahtadandır. Bir tahtası tekne-misal altındadır. Birer tahta dahi yanlarındadır. Tâ bu mertebe levha-i kebirlerdir. Ve bu gemilerin kenarında iki âdem beli kalınlığı kamış ve hasır saz urulmuştur. Deryâ fırtınası ol kamışlardan gemi içine giremeyüp bu gemiler Karadeniz fırtınasında mantar gibi yüzer. Kıçı başı nâ-ma'lûm tekne gibi bir gûne turfe (görülmemiş, tuhaf) kayıklardır. Bu deryâda anlara meneksile derler. Yüzer âdem alır. Bkz:Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 56.

[65] Aynı vesikada, cephânenin Sürmene'den Trabzon limanına taşınmasında 20'şer kuruşa 31 adet büyük melekse, 19'ar kuruşa 24 adet küçük melekse kiralanarak Rizeli, Trabzonlu, Sürmeneli ve Platanalı olan melekse sahiplerine 1.231 kuruş nakliye ücreti ve yine aynı cephânenin nakledilmesinde 187.5 kuruş hammalîye ücreti ödendiği kayıtlıdır. Bkz:TŞS, 1925 / 20b-21a.

gemilerin yanaşması esnasında ortaya çıkan görüntü, XIX. yüzyıl seyyahlarından Deyrolle'nin eserinde çok iyi tasvir edilmiştir;*"...sahilin az derin olması, büyük vapurları açıkta demirletiyor;vapur geldiği zaman sürü ile üşüşen kayıklarla karaya çıkılıyor. Limanın biricik alameti olan taş ve kazıklarla yapılmış küçük iskelemsi bir set tüccar eşyasıyla dolu olduğu vakit yolcular, kayıktan yarı bellerine kadar denize giren hamalların sırtına biniyor ve karaya ayak basıyor"*[66]. Deyrolle'nin buradaki gözlemlerinin, daha önce ele alınan limanın olumsuz vaziyetini anlatan vesikada yaşananlardan pek farklı olmadığı görülmektedir.

Trabzon, Doğu Karadeniz'in en eski ticarî yerleşim merkezi olmasına rağmen limanların bakımıyla neden ilgilenilmediği anlaşılamamaktadır[67]. Bölge tüccarlarının, kara yollarının taşımacılığa müsait olmamasında olduğu gibi limanların yükleme ve boşaltmaya uygun olmaması ile ilgili devlete her hangi bir şikayette bulunmamalarını anlamak zordur. Tüccarların, limanların elverişsizliğinden yakınmamaları mevcut düzenin işlemesiyle de alakalı olmalıydı;zira, gemi ile âhar yerlerden gelen malların veya yolcuların sahile ulaştırılmasıyla geçinen kayıkçıların baskısı tüccarları sessiz kalmaya itmiş olmalıdır. Bu fikri destekleyen en önemli gözlem 1867-73 yılları arasında İngiltere'nin Trabzon konsolosu olarak görev yapan William G. Palgrave'ye aittir;*"Kazanç bakımından en iyi olanlar kayıkçılardır. Nasıl ki Anadolu kasabalarının dar ve kaldırımsız sokakları hammal sayısının artmasına yol açıyorsa, aynı biçimde, kötü yapılmış rıhtımlar, yanlış liman düzenlemeleri de sahil kasabalarındaki kayıkçıların sayısını, burada çalışan nüfusun % 20'lerine kadar yükseltmektedir"*[68]. Konsolosun, yukarıdaki gözlemlerinin XVIII. yüzyıl için de geçerli olduğu kanısındayız. Ayrıca, adı geçen Konsolos raporuna göre sayıları Trabzon halkının % 20'lerine ulaşan kayıkçı esnafı aleyhinde Trabzon idarecilerinin yapacağı her hangi

---

[66] Deyrolle, a.g.e., 7.

[67] Trabzon'daki limanların devlet tarafından dikkate alınarak onarım ve inşâlarına başlanması XIX. yüzyılın ikinci yarısındadır. Devlet tarafından liman inşaatının başlaması Trabzon-Erzurum yolunun tamir edilmesinden sonra gündeme gelmişti. Trabzon limanı ticarî açıdan olduğu kadar IV. Ordu'nun mühimmat ve asker sevkı bakımından da en önemli idi. Rusların, Poti-Tiflis demiryolunu inşâ etmeye başladığını haber alan Osmanlı devlet adamları Trabzon yolunun İran ticaretindeki rekabette geri kalmaması için sahildeki rıhtımların geliştirilmesini uygun görürler (1870). Trabzon'da, kuzeyden esen sert rüzgarlar deniz tabanındaki kumları rıhtım kıyısına atarak limanın kumla dolmasına neden olduğu gibi var olan rıhtımın da yıpranmasına neden olmaktaydı, bunun yanı sıra Değirmenderesi'nin getirdiği kumlar limanı kullanılamaz hale getirdiğinden derenin önüne 370 metrelik bir set yapılmıştı (1906). 1908 yılında ise Çömlekçi, Mumhâneönü ve Kalafataltı iskeleleri yenibaştan tamir edilmişti. Şu anda var olan Çömlekçi'deki Trabzon limanı ise 1954 yılında inşâ edilmiştir. Trabzon'daki limanların bakım ve inşâsı ile ilgili olarak yapılan girişimler için Bkz:Kaleli, a.g.t., 114-122 ve Tozlu, a.g.t., 33-46.

[68] Usta, Veysel, Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnâmelerde Trabzon, Trabzon 1999, 158.

bir uygulama, kayıkçı esnafının başkaldırısına neden olabilirdi. Dolayısıyla, limanların yetersizliği ve bakımsızlığı bir ölçüde mevcut düzenin devam ettirilmesiyle sıkı bir bağlantı içerisindeydi.

Osmanlı devletinde bazı zamanlarda kum ile dolu veya yetersiz olan limanların bakımının yapıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Sakız'da bu gibi bir limanın, Sakız sancakbeyinin devlete yaptığı uyarılar neticesinde köylülerin yardımıyla temizlendiği ve rıhtımın tamir edildiği kayıtlıdır (1584)[69]. Benzer şekilde, Payas limanında kullanılmak üzere limanın dibinin temizlenmesi için bir taraklı tekne kiralandığı bilinmektedir (1574-75)[70]. Aynı şekilde, bu sefer gemicilerin isteğiyle Ereğli iskelesi Mustafa Alemdar isimli kimse tarafından tamir edilmişti (1767)[71]. Trabzon merkezindeki liman ve rıhtımların bakımı ile ilgili XVIII. yüzyıla ait her hangi bir arşiv kaydı tespit edilememiştir. Ancak, Trabzon'daki Hatuniye vakfına bağlı Akçaabat nahiyesi sınırları içerisinde, Akçaabat'ın batısında yer alan Akçakale'de bulunan kalenin onarılması ile ilgili vakıf mütevellisinin Divan'a gönderdiği bir mektup suretine göre, *"Akçakal'a dimeğle ma'rûf kal'a mürûr-ı eyyâm ile harâbe müşrif (yıkılmaya yüz tutmuş, harabe olmuş) ve limanda sefâyîn ve kayıkların endâz olmağa (demirlemeye) 'adem-i emniyyet (emniyetsizlik) ve her vechile t'amîr ve termîme eşedd-i ihtiyâç ile muhtâc olmağla ehâlînin emn ve rahatlarına vesîle içün..."* kalenin onarılması gerektiğinden izin istenmekteydi[72]. Nihayetinde verilen cevapta, çevredeki ahaliye baskı yapılmadan kalenin onarılabileceği istenir. Adı geçen kayıt dikkatlice incelendiğinde, esas tamir edilmek istenenin Akçakale iskelesi olmadığı ortaya çıkar, Akçakale kalesi yıkılmaya yüz tutmuş olduğundan, kalenin hemen altında yer alan iskeleye gemicilerin güvenli bir şekilde demirleyememesi söz konusu olduğundan kalenin tamir edilmesi istenmekteydi[73]. İskelenin durumu ise ikinci planda kalmaktadır. Verilen örneklerden anlaşılacağı gibi XVIII. yüzyılda Trabzon, hem deniz ve hem de kara ulaşımı açısından Doğu Karadeniz'de önemli

---

[69] Faroqhi, a.g.e., 118.
[70] Faroqhi, a.g.e., 118.
[71] İstanbul Finans Tarihi I, (Haz.Ahmet Kal'a ve Diğerleri), İstanbul 1998, 227 / 2, kayıt tarihi, 18 Haziran 1767;1762 yılına ait başka bir ahkâm kaydında, Samatyakapı'da bulunan kazık ile deryaya çakma uzunluğu 45 zirâ' (30.6 m.) ve genişliği 6 zirâ' (4.08 m.) olan vakıf iskelesinin tamir edilmesi ilgili vakıf görevlileri tarafından iskeleye gelen gemicilerden elde edilen gelirden karşılanmaktaydı. Bkz:İstanbul Ticaret Tarihi, 196.
[72] BOA.TAD, 2 / 27-2, kayıt tarihi, Evâhir-i Rebiülâhir 1175 / 19.11.1761 ile 27.11.1761 arası.
[73] Akçekale beldesinde yer alan kalenin ne zaman inşâ edildiği bilinmemekle birlikte Geç Bizans devrinde yapıldığı düşünülmektedir. Bkz:Okman İbrahim-Sümerkan M. Reşat, Kültür Varlıklarıyla Trabzon, I, Trabzon (tarihsiz), 107. Eskiden olduğu gibi günümüzde de iskele ile kale aynı mekânda birbirlerine çok yakındırlar.

bir konumda olmasına, Trabzon'un çevresiyle olan iletişiminin büyük bir çoğunluğu deniz yoluyla sağlanmasına rağmen, Osmanlı devletinde ve dolaylı olarak da Trabzon'da, askerî sebepler haricinde yol ve liman gibi ticarî, askerî ve ekonomik alt yapı vasıtaların onarılmasına pek gerek duyulmadığı, özellikle tüccar ve gemi sahiplerinin ise bu gibi imar ve inşâ faaliyetleriyle hiç ilgilenmedikleri sonucuna varmak mümkündür.

C-ÇARŞI-PAZAR, BEDESTEN VE HANLAR.

Osmanlı kayıtlarında çoğunlukla "Sûk"[74] veya "Sûk-i Sultânî"[75] diye geçen Trabzon'un merkez çarşısı veya çarşılar topluluğu, bünyesinde taşıdığı en iyi anlamlardan birini Cerasi'nin ifadelerinde bulmaktadır:

> "Osmanlı Levanten kenti tek ve temsili bir merkeze sahip olmasa bile, buna karşın çarşı alanı, kent cemaati ve günlük yaşamdaki her şey ile ilgili kent yaşamının kaynadığı yerdir. Osmanlı polietnik yapısında, dini ve kültürel etkinlikler bir tür belirsizlik içinde kapalı kalmışlardır;oysa çarşı kent sakinlerinin bütünü için özel, onu kullanan etnik ve dini cemaat için kamusal bir yerdir. Kentteki toplumsal kitlenin tümünün kamusal yaşamının geçtiği yerdir. Her teb'a için ve çevreden gelen köylüler için, özel olmayan ve dini alana girmeyen her tür konu, ticaretten idari uygulamalara, siyasal anlaşmazlıklardan bireysel iş tartışmalarına kadar, burada doğal ortamını bulur. Bütün Anadolu ve Balkan halklarının kullandıkları ortak dilde çarşı, carsija veya pazar kelimeleri kamusal, herkese açık olma ile eş anlamlıdır...Osmanlı kentinin hayat damarları başka hiçbir yerinde olmadığı kadar merkez-çarşıda atar;orada bütün sosyal gruplara ait erkek ve kadınlar karşılaşır, bütün dil ve dialektler işitilir"[76].

Cezar'a göre, sürekli ve düzenli ticarî faaliyetler ancak şehir merkezinde gerçekleşme imkânına sahipti[77]. Eyice'ye göre çarşı, alışverişin yapıldığı, iki

---

[74] "Fî'l-asl Erzurum ehâlisinden olup medîne-i Trabzon sûkunda vâkı' el-Hâcc Hüseyinzâde hanında ber-vech ticâret mütemekkin iken...". Bkz:TŞS, 1946 / 16b.

[75] TŞS, 1907 / 20a;1934 / 43b;1946 / 23a. Gerçekten de Osmanlı çarşısı sadece ticaret ilişkilerinin gerçekleştiği mekanlar değillerdi. Ticaret haricinde pek çok toplumsal işlevler, merkez çarşıda hayat bulmaktaydı. Meselâ, Faş kazası ahalisinden olan ve Trabzon'da Saçlı Hoca mahallesinde misafireten bulunurken vefat eden Hatice'nin malları Trabzon sûkunda müzayede ile satılarak 33 kuruş elde edilmiş, bu para ile vasiyetine binaen bir mushâf-ı şerîf alınmak istenmiş fakat tereke masraflarından geriye kalan 18 kuruş 24 para mushâf-ı şerîf almaya yetmediğinden terekesinden kalan para varislerine teslim edilmek üzere vasîsine teslim edilmişti. Bkz:TŞS, 1931 / 3b. Benzer şekilde, Trabzon'un İskenderpaşa mahallesinden olup 1742 yılında vefat eden Hasan Beşe'nin terekesi tahrir ve taksim olunduktan sonra bir kısım eşyası varislerinin bilgisi dahilinde sûk-i sultânîde müzayede ile satılmıştı. Bkz:TŞS, 1907 / 20a.

[76] Cerasi, Maurice M., Osmanlı Kenti, (Çev.Aslı Ataöv), İstanbul 1999, 115 ve aynı yazar, "18. Yüzyıl Osmanlı Kenti", (Çev.Kemal Atakay), Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı, İstanbul 1999, 201-215.

[77] Cezar, Mustafa, Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classic Period and the Ottoman Construction System, İstanbul 1983, 21.

tarafında dükkânların sıralandığı bir veya birkaç sokaktan meydana gelmiş olup bir yerleşme yerinde kendiliğinden ortaya çıkan çarşılardan başka bir vakıf binasına gelir sağlamak ve eğer bu vakıf eserler bir cami ise cemaati oraya çekmek için, böyle vakıf eserlerin yakınlarına veya uzaklarına da çarşılar kurulmaktaydı[78]. Ergenç, Osmanlı (Türk-İslam) şehrini tanımlarken ticarî yapıların merkezi rolüne dikkati çeker:

> "Osmanlı şehir planında egemen öğeler câmi, bedesten ve imâret siteleridir. Şehre gelen yollar buralarda sonuçlanır ve aralarında düzenli bir bağlantı vardır. Bu odak noktaları arasındaki çatı, ekonomik etkinliklerin sahnesi olan çarşı ve pazar yerleriyle doldurulmuştur. Şehrin asıl merkezini bedesten oluşturur. Etrafında, yalnızca bir geceleme niteliği taşımayan, aynı zamanda bir ticaret yeri olan hanlar yer almıştır. Çoğunlukla kentin büyük câmi, ya da câmilerinden bazısı da burada yer alabilir. Bu merkezden diğer odak noktalarına doğru bir yayılma göze çarpar. Yayılmanın mihverini de bedestenden başlayan ve uzunçarşı denilen geniş cadde oluşturur. Uzunçarşı, şehirde üretilen her türlü mal ve hizmet erbabının bulunduğu kesimdir. Uzunçarşıya açılan sokaklarda, her biri ayrı iş kolunda mal ve hizmet üreten esnaf örgütleri yer alır"[79].

Trabzon şehri, Osmanlı topraklarına en son katılan bir Anadolu toprağı olduğundan (1461), şehrin fiziksel gelişiminde Ergenç'in ifade ettiği gibi câmi veya bedesten benzeri bir yapının merkezi konum teşkil ettiğini söylemek oldukça güçtür. Aynı şekilde, İslâm dini haricindeki dinlere ait herhangi bir dinsel yapının da Trabzon şehrinin gelişmesinde merkez rolü oynadığını söylemek imkânsız gibidir. Trabzon şehrinin oluşumuna bakıldığında ki bu oluşumda Trabzon kalesi[80] esas merkez konumda olup, şehrin yapılaşmasında Trabzon-Erzurum yolu ile deniz ulaşımının, kısacası coğrafi faktörlerin, dinsel veya ticarî faktörlere göre daha önemli olduğu anlaşılır. Meselâ, çok eski devirlerde kurulmuş olan Trabzon kalesinin ana giriş-çıkış kapılarına bakıldığında, bu kapıların bir kısmının doğu-batı yönünde denize paralel bir şekilde, bir kısmının da deniz ile irtibatlı bir şekilde inşâ edildikleri görülür. Kalenin bu şekildeki yapılaşmasında şehrin doğu varoşlarında yer alan Kafir meydanı[81] ile batı varoşlarında yer alan Kavak/Kabak meydanının önemli bir etkisi

---

[78] Eyice, Semavi, "Bedesten", DVİA, 5, İstanbul 1992, 303.
[79] Ergenç, "Osmanlı Şehrinde...", 106.
[80] Hellenistik dönemde inşâ edildiği tahmin edilen Trabzon kalesi, MS. VI. yüzyılda İmparator Iustinianus tarafından genişletilmek yoluyla yeniden inşâ edilmiştir. Bkz:Anabolu, Mükerrem, Trabzon'daki Bizans Çağı Yapıları, İstanbul 1969, 3;Bryer-David, "The Byzantine Monuments...", 186-187.
[81] Seyahatnâmeler ve arşiv kayıtlarında Kafir Meydanı, Gavur Meydanı, Meydan-ı Şarki olarak geçen bu meydana günümüzde halk dilinde Taksim veya Belediye Meydanı denmektedir.

olmalıdır. Kafir meydanı, Trabzon merkezindeki irili ufaklı birçok limana oldukça yakın olup, tarihi Trabzon-Erzurum yolunun başlangıcı, İran'dan gelen yolcu ve ticarî malların deniz ile buluştuğu ilk yerdir. Kalenin aşağı kısmında, diğer bir tabirle "Aşağıhisâr" denilen kısmında yer alan Moloz, Pazarkapı veya Mumhâne kapılarının deniz ulaşımına göre biçimlendiklerini anlamak hiç de zor değildir[82].

Trabzon çarşısı veya çarşıları, günümüzde Trabzon'un Çarşı mahallesi diye bilinen ve Osmanlı döneminde de Çarşı mahallesi olarak kayıtlarda yer alan[83] Aşağıhisâr'ın doğu kısmında, kuzeyde denizden başlayarak güneye doğru yükselen denize meyilli arazide yer almaktaydı. Âşık Mehmed'e göre Trabzon'un sanatkârlarının çarşıları ve bezzastanı bu kapının (Aşağıhisâr'ın dört kapısından biri olan Mumhâne kapısı) dışında ve karşısında deniz kenarındaydı[84]. Evliya Çelebi'ye göre, Trabzon'un en güzel çarşıları Mumhâne[85] kapısının dışında kalmaktaydı[86]. Bıjışkyan, şehrin doğu varoşunun çarşıları, hanları, hamamları ve namlı camileriyle "şehir" olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Görüldüğü gibi, her üç seyyah, Trabzon'un büyük çarşısının veya çarşılarının Trabzon kalesinin doğu varoşunda, denize yakın olan güney kısmında yer aldıklarını vurgulamaktadırlar. İsmi verilen mekândaki çarşı veya çarşılar topluluğu bedesten, han ve çok sayıda dükkân ile imalathânelerden meydana gelmekteydi[87]. Bu çarşıların oluşmasında limanların etkisi unutulmamalıdır. Zira, daha önce örnekleri verilerek vurgulandığı gibi Trabzon'un ulaşımında deniz taşımacılığı en önemli taşımacılık biçimiydi. Bundan dolayıdır ki, Trabzon'da çarşı ve pazarların oluşmasında bedesten veya hanların oluşumunda esas belirleyici faktör deniz taşımacılığıdır, limanlardır. XVIII. yüzyılda kullanılan Trabzon gümrük binası, kalenin doğu varoşunda yer alan yukarıda bahsedilen çarşıya ve Aşağıhisâr'a yakın bir konumda yer alması Trabzon'daki esas ticaret merkezinin adı geçen mahallerde olduğunun diğer bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır[88]. Günümüzde bedesten ve bazı hanların bulunduğu Çarşı mahallesi diye bilinen mahalle, doğudan Cumhuriyet caddesi, batıdan Kuzgundere,

---

[82] Bkz:Harita II.
[83] TŞS, 1868 / 30a;1912 / 23b.
[84] Ak, a.g.m., 188.
[85] Perunak Feruhan Bey'in gözlemlerine göre, Mumhâne önünde, "Mumhâne iskelesi" isimli bir iskele yer almaktaydı. Bkz:Bıjışkyan, a.g.e., 70.
[86] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 52.
[87] Bkz:Tablo II.
[88] XVIII. yüzyıl Trabzon ileri gelenlerinden Çubukçuzâde Hacı Ahmet'in terekesinde varislerine kalan mirasından 12 dükkânın yarım hissesinin, Trabzon çarşısında gümrük yakınında olduğu kayıtlıdır. Bkz:TŞS, 1916 / 37b-38a-b., kayıt tarihi, selh-i Ramazan 1160 / 05.10.1747.

güneyden Maraş caddesi ve kuzeyden ise sahildeki devlet karayolu ile sınırlıdır. Trabzon'daki ticarî konaklama merkezlerinin arşivlere yansıyan inşâ yerlerinden, eski Trabzon resim ve fotoğraflarından ve ayrıca günümüz Trabzon'unda yapılan gözlemlerden hareketle, XVIII. yüzyılda Trabzon'un merkez çarşısının diğer bir tabirle Trabzon sûkunun yukarıda sınırları tarif edilen günümüzdeki Çarşı mahallesinin içerisinde daha dar bir alanda yer aldığı düşünülmektedir;bize göre, XVIII. yüzyıl Trabzon merkez çarşısı doğuda Eski semerciler çarşısının[89] bulunduğu Eski Semerciler sokak, güneyde yine Semerciler çarşısının[90] bulunduğu Semerciler sokak, kuzeyde o dönemde denize komşu olan bedesten caddesi ve batıda ise Mumhâne önü ve çevresi ile sınırlı olan üçgenimsi alan içerisinde yer almaktaydı[91]. Günümüzde, bedesten ve yanındaki Çarşı camiinin yer aldığı mekan, Trabzon çarşısının orta kısmı olarak arşiv kayıtlarında yer almaktaydı[92]. Trabzon'da Mumhâne kapısının dışında kalan çarşı haricinde Trabzon'un bazı mahallerinde benzer şekilde çarşı ve pazarlar yer almaktaydı. Ortahisâr'da, 70-80 miktarı esnaftan oluşan "Küçük Pazar" bulunmaktaydı[93]. Ortahisâr'ın haricinde, Aşağıhisâr'ın içerisinde "Bab-ı Pazar" mahallesi de ticarî yönüyle içerisinde birçok esnafı ve hanı barındırmaktaydı[94].

XVI. yüzyılda Trabzon'da, Paşmakçılar çarşısı, Kuyumcular çarşısı ve Debbağîn çarşısı bulunmaktaydı[95]. Mutaflar çarşısı (kıl dokunan veya satılan çarşı), Kasım Beşe çarşısı, Yüncüler çarşısı, Abacılar çarşısı, Kazancılar çarşısı, Saraç

---

[89] TŞS, 1897 / 9b.
[90] TŞS, 1870 / 66b.
[91] Verilen belge ve bilgilerin aksine İnan, Trabzon'un büyük çarşısının ve esnaflarının daha çok Aşağıhisâr'da yer aldığını vurgulamaktadır. Ancak, bu doğru değildir. İnan'ın sadece 1643-1656 yıllarına ait sınırlı sayıda sicili taramış olduğunu göz önüne alarak yanılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Bkz:İnan, "Kadı Sicillerine Göre...", 176-177. Benzer bir yanılgı Jennings için de geçerlidir;Jennings günümüze kadar gelen Trabzon bedesteninin Trabzon'un Çarşı mahallesinde değil de Pazarkapı mahallesinde olduğunu düşünmektedir. Oysa, bedestenin Çarşı mahallesinde yer aldığı aşikârdır. Bkz:"Pious Foundations...", 285. Meselâ, günümüze kadar gelebilmiş Trabzon hanlarından biri olan Taş Han, günümüzde, Trabzon'un Çarşı mahallesinde yer almakta olup Osmanlı kayıtlarında, "Medîne-i mezbûrenin çarşusunda vâkı' inde'l-ehâlî ve'l-cîrân ma'lûmü'l-hudûd Taş Han dimeğle ma'rûf..." ifadesinden hareketle, XVIII. yüzyıl Trabzon çarşısı ile günümüzdeki Trabzon'un Çarşı mahallesinin aynı yerler olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bkz:TŞS, 1876 / 19a.
[92] "Medîne-i Trabzon'da vasat sûkunda vâkı' elsine-i nasda (halk dilinde) Çarşı camii demekle meşhûr ashâb-ı hayrattan...", Bkz:Özyüksel, Murat, Trabzon'daki Türk-İslâm Eserleri ve Kitabeleri, I, Trabzon 2000, 136.
[93] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 52.
[94] Bkz:Harita II. Arşiv kayıtlarına göre, Aşağıhisâr'da, "İç Kale" diye başka bir kısım daha yer almaktaydı. Meselâ, Erzurum taraflarından olan tüccar Arabacı Mustafa, İç Kale'de Bab-ı Pazar mahallesinde yer alan İkizzâde hanında ticaret amacıyla bulunmaktaydı. Bkz:TŞS: 1927 / 44b, 1931 / 6a.
[95] Bostan, a.g.t., 353.

çarşısı, Baklacılar çarşısı, Attar çarşısı, Balıkçılar çarşısı, Gazazlar çarşısı, Haffaflar çarşısı ve Galle pazarı (hububat pazarı) XVII. yüzyılda Trabzon'da yer alan çarşı ve pazarlardı[96]. XVIII. yüzyıla ait Osmanlı arşivlerinden tespit edilen Trabzon çarşı isimleri ise şunlardır:Tütüncü çarşısı[97], Abacılar çarşısı[98], Arasta çarşısı[99], Eski Semerciler çarşısı[100], Çıkrıkçılar çarşısı[101], Kazancılar çarşısı[102], Semerciler çarşısı[103], Çilingirler çarşısı[104], Halaçlar çarşısı[105], Sipahiler çarşısı[106], Debbağhâne çarşısı[107], Demirciler çarşısı[108] ve Uzun çarşı[109]. Trabzon çarşıları ile ilgili olarak verilen bilgilere dikkatlice bakıldığında Trabzon'da XVII. yüzyılda on iki, XVIII. yüzyılda ise on üç çarşı bulunduğu ancak, her iki yüzyılda çarşı isimlerinin hemen hemen aynı olması beklenirken bu çarşıların bir çoğunun isimlerinin farklı olduğu görülür;anlaşılan o ki zaman ilerledikçe yerleri aynı olan bazı çarşılar ticarette değişen şartlar neticesinde (Meselâ tütün içmenin yaygınlaşması gibi) yeni bir isim ile anılmaya başlamışlardır. Kadı Defterlerindeki kayıtlardan tespit edilen adı geçen çarşılar haricinde, aynı kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Trabzon'da bazı yerleşim yerleri çarşı-pazar görevi görmekteydi;kayıtlardaki ifadelere göre "Mumhâne önünde bir dükkân..."[110], "Simciler başında bir dükkân..."[111], "Alacahan köşesinde Demirciler yanında..."[112], ve muhtemelen aynı yer olan "Demirciler içinde olan berber dükkânı ile birlikte han..."[113], "Kasabhâne kurbunda olan çörekçi fırını..."[114], "Trabzon

---

[96] Jennings, "Pious Foundations...", 271-336 ve İnan, "Kadı Sicillerine Göre...", 176-177.
[97] TŞS, 1931 / 6a.
[98] TŞS, 1893 / 71a.
[99] TŞS, 1897 / 9b.
[100] TŞS, 1897 / 9b.
[101] TŞS, 1897 / 9b.
[102] TŞS, 1897 / 9b.
[103] TŞS, 1870 / 66b.
[104] TŞS, 1870 / 66b.
[105] TŞS, 1870 / 66b.
[106] TŞS, 1911 / 31a.
[107] TŞS, 1911 / 31a. "Debbağhâne sûkunda vâkı' kârhâne...". Bkz:TŞS, 1917 / 52b.
[108] TŞS, 1878 / 48a.
[109] TŞS, 1946 / 43b.
[110] TŞS, 1939 / 35a. "Aslen Canikli olup Trabzon sûkunda olan Mumhâne önündeki Çörekçi Abdurrahman fırınında ticaret amacıyla bulunurken bundan önce vefat eden Halim Alemdar...". Bkz:TŞS, 1942 / 21b, "Aslen Batum ehalisinden olup Trabzon'da Mumhâne önündeki Sarhoş Ali Beşe diye bilinen kimsenin kahvehânesinde misafirlik amacıyla bulunurken bundan önce vefat eden Abdi Beşe...". Bkz:TŞS, 1940 / 43a.
[111] TŞS, 1939 / 35a.
[112] TŞS, 1944 / 61b, 62a-b, 63a-b, 64a-b, 65a-b, 66a (Bu kayıt, Trabzon mahallelerinde yaşayan halkın birbirlerine kefil olmalarıyla ilgili olup her sınıftan meslek sahiplerini adı geçen kayıtta bulma imkânı vardır) ve TŞS, 1933 / 80b.
[113] TŞS, 1916 / 37b-38a-b.
[114] TŞS, 1864 / 13b.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

çarşısında gümrük yakınında olan dükkân ve mahzeni..."[115], aynı şekilde "Gümrük karşısında attar dükkânı..."[116], "Çömlekçi'de olan kiremit kârhânesi..."[117], "Taş han karşısında kürkçü dükkânı..."[118], "Bezzastan derununda bir dükkân..."[119], "Sirkeciler'de Murathânzâde mahzeni..."[120], "Trabzon gümrüğü mülhakatından Bîtpazarı dellâliyesi..."[121] gibi mahaller Trabzon'daki daha küçük çarşı ve pazarlardı[122].

XVIII. yüzyılda, yukarıda isimleri geçen çarşı ve pazarlarda hizmet veren çeşitli iş kollarında çalışan meslek sahipleri ise şunlardı[123]:Abacı, Aşçı, Aşçıbaşı, Attar, Babuççu, Bakkal, Balıkçı, Berber, Bezzaz, Bıçakçı, Bostancı, Boyacı, Camcı, Cenger, Çakmakçı, Çamaşırcı, Çanakçı, Çıkrıkçı, Çizmeci, Çoban, Çuvalcı, Çörekçi, Çubukçu, Debbağ, Dellal, Demirci, Duhancı (Tütüncü), Esirci, Eskici, Etmekçi/Habbaz, Fırıncı, Hallaç, Hamamcı, Hammal, Hancı, Hasırcı, İplikçi, Kahveci, Kalaycı, Kalpak, Kalyoncu, Kantarcı, Kasap, Kavukçu, Kayıkçı, Kazancı, Kazzaz/Gazzaz, Keresteci, Kettan, Kundakçı, Kuyumcu, Kürekçi, Kürkçü, Lüleci, Mataracı, Mekari, Mıhçı, Mumcu, Mücellid, Neccar, Paçacı, Reis, Saatçi, Sandalcı, Sandıkçı, Sarraç, Semerci, Sıvacı, Şerbetçi, Tabancacı, Tarakçı, Taşçı, Terzi, Tokmakçı, Tuzcu, Varilci ve Yorgancı[124].

Ayrı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte[125], XVIII. yüzyıl Trabzon Kadı Defterlerinde yer alan meslek sahiplerinin öldükten sonraki tereke taksimlerine

---

[115] TŞS, 1916 / 37b-38a-b.
[116] TŞS, 1916 / 37b-38a-b.
[117] TŞS, 1916 / 37b-38a-b.
[118] TŞS, 1916 / 37b-38a-b.
[119] TŞS, 1939 / 35a.
[120] Rumeli'den, Karlu (Karlova/Filibe) kasabasından Mehmet Beşe ticaret amacıyla bu mahzende ikamet etmekteydi. Bkz:TŞS, 1912 / 37a.
[121] TŞS, 1898 / 48a. Özer, Bît pazarı ile Sipahi pazarı veya Sipahi çarşısının aynı mekânlar olduğunu belirtmektedir. Bkz:Özer, Mustafa, "Trabzon'un Osmanlı Dönemi Ticaret Hayatı ve Ticaret Yapıları:Genel Bir Değerlendirme", Trabzon İl Yıllığı, Ankara 1997, 89.
[122] Cerasi'ye göre, Osmanlı dönemi Türk çarşısı küçük boyuttaki dükkânlar, tek ve bütün bir bina içinde inşâ edilmiş paralel iki dükkân sırasından oluşan arasta, kalın duvarlı, değerli malların depolandığı bedesten, zanaatkârlar, tüccarlar ve gezginlerin kullandığı hücrelerle çevrelenmiş revaklı avludan oluşan hanlardan ve dar sokaklardan oluşmaktaydı. Bkz:Cerasi, a.g.e., 121.
[123] Dînî, idarî ve askerî meslekler bu sınıflandırmanın dışında tutulmuştur.
[124] Bu meslekler, XVIII. yüzyıla ait olan Trabzon Kadı Defterlerinin taranmasından elde edilmiştir. Trabzon'daki iş sahipleri ve mesleklerin yer aldığı bir kayıt için Bkz:TŞS, 1944 / 61b, 62a-b, 63b, 64a, 65a-b.
[125] Trabzon esnafının XVIII. yüzyıldaki faaliyetleri, birbirlerine göre mal-mülk açısından zenginlikleri, birbirlerine olan sayısal üstünlükleri hiç şüphesiz ayrıca ele alınması gereken başlı başına bir konudur. Bizim Trabzon esnafı hakkında yapmış olduğumuz değerlendirmemiz özenle taramış olduğumuz Trabzon Kadı Defterlerine dayanan gözlemlerimizi oluşturmaktadır.

bakıldığında[126], bu meslekler içerisinde debbağlar ve attarların daha zengin oldukları, kazzazlar, saraçlar, kayıkçılar, bakırcılar, eskiciler ve çörekçilerin de Trabzon'da oldukça yaygın olan meslek sahipleri arasında oldukları anlaşılmaktadır.

Debbağhâne sakinlerinden iken vefat eden Debbağ Hacı Hasan'ın terekesine bakıldığında, 600 akçelik tahmilathâne, 3.000 akçelik gön, 6.000 akçelik bir debbağ dükkânı ve 600 akçelik mülk-i menzili bulunmakta olup, toplamda ise 1.000 kuruşluk bir varlığı bulunmaktaydı[127]. Diğer meslek sahiplerinin terekelerine bakıldığında bunların attarlar ve debbağlar kadar servet bırakamadıkları hemen dikkat çekmektedir. Meselâ, Kazzaz Halil'in terekesi 411 kuruş ve 3 paradan oluşmakta olup terekesinde 495 paralık ibrişim ve ipek yer almaktaydı[128]. Aynı şekilde, gemici tayfasından Halil Reis'in 796 kuruştan oluşan mal varlığına bakıldığında terekesinde, İskenderpaşa mahallesinde 250 kuruşluk bir bahçe, Çömlekçi limanında merbut/bağlı olan üç ortaklı bir geminin 1/3 hissesinden 401 kuruş ve yine Çömlekçi'de kardeşiyle ortak 15 kuruşluk kârhâne yer almaktaydı[129]. Buna karşın, Trabzon'un Zağnos Kapısı mahallesinden Attar Sim-Mehmet Efendi'nin terekesine bakıldığında, 3.366,5 kuruştan oluşan terekesinde şahsi eşyaları haricinde çarşıda olan attar dükkânı ve Taş handa olan attar hırdavatının satılmasından 1.252 kuruş 9 para elde edildiği kayıtlıdır[130]. Aynı şekilde, Trabzon'un Faroz mahallesi sakinlerinden Attar Hacı Hüseyin'in 3.318 kuruş 42 akçelik terekesinin yaklaşık 140 kuruşluk kısmı[131] attar dükkânındaki mallarından oluşmaktaydı[132]. Başka bir attar esnafının terekesi 3.500 kuruşa kadar ulaşmaktaydı[133]. Attarlar gibi Trabzon debbağlarının zenginlikleri ile ilgili başka bir tereke taksiminde debbağ esnafının diğer bir yaklaşımla dericiliğin Trabzon'da en

---

[126] Tereke taksiminin uygulanması hakkında Bkz:Öztürk, Said, İstanbul Tereke Defterleri, İstanbul 1995.

[127] TŞS, 1922 / 72b, kayıt tarihi, 13 Şevval 1169 / 11.07.1756. XVIII. yüzyılda, bir sonraki kısımda görüleceği gibi Trabzon ile Erzurum ve Erzincan arasındaki ticaret ilişkilerinin esasının sahtiyan alım satımı ile ilgili olması, Trabzon debbağlarının zenginliklerinin kaynağını bir ölçüde açıklamaktadır.

[128] TŞS, 1946 / 16a.

[129] TŞS, 1880 / 33a.

[130] TŞS, 1893 / 23a-b.

[131] Trabzon çarşısında bir kahvehânenin yıllık kirasının 20, aynı yerde bir berberhânenin yıllık kirasının 15 kuruş olduğu göz önüne alınırsa, adı geçen terekede attar dükkânındaki 140 kuruşluk attar eşyasının ne kadar önemli bir zenginlik olduğu daha iyi anlaşılır. Bkz:TŞS, 1910 / 42b-43a.

[132] Trabzon Kadı Defterlerinde yer alan tereke taksimlerinde, attarlar kadar ayrıntılı ve zengin tereke bırakan başka bir esnaf zümresi tespit edilememiştir. Ayrıca, Trabzon'daki attarların hemen hemen tümünün Müslüman olmaları dikkat çeken başka bir olgudur. Bkz:TŞS, 1880 / 84a-84b.

[133] TŞS, 1932 / 127a-b, 128a.

çok para getiren meslek olduğunu yakalamak mümkündür. Meselâ, Debbağ Yani diye bilinen Hacı Ömer Ağa'nın 4.580 kuruştan oluşan terekesinin büyük bir bölümü farklı köylerde yer alan köylülere vermiş olduğu önemli miktardaki borç paradan ve Trabzon mahalle ve kazalarında olan 500 kuruşluk dört ev, bahçe ve değirmenden oluşmaktaydı[134]. 1.300 kuruşluk terekeye sahip başka bir Trabzonlu debbağ olan Hacı Ahmet'in terekesinde çeşitli kürklerden oluşan giyim ve ev eşyaları haricinde, işyeri olan Debbağhâne çarşısında 100 kuruşluk bir kârhâne, kârhânede olan 300 kuruşluk gön ve 10 kuruşluk tahmilathâne yer almaktaydı[135]. Dericilik gibi, Gümüşhâne madenlerinin Trabzon'a yakın olmasından dolayı, Trabzon halkı açısından bakırcılık önemli bir iş koluydu. Trabzon'da, bakır dükkânlarında bakır işlenmeyerek mahalle aralarında kaçak olarak bakır işlenmesi önemli bir sorun halini almıştı[136]. Anlaşılan o ki, XVIII. yüzyıl Trabzon'unda bakır işçiliği oldukça kâr getiren mesleklerdendi. Benzer şekilde, Trabzon'un Maçka kazasından Yordan oğlu Topal Haçyan, Trabzon'dan ayrılarak ilk olarak Kudsi Şerîf'e gitmiş oradan da İstanbul'a geçerek, Sultan Bayezid'de kazancılık yaparken vefat etmişti[137]. Yine, bakırcılık mesleği ile alakalı olarak üretilen bakır kapların kalaylanması, yani kalaycılık önemli bir uğraş alanıydı;1742 yılında vefat eden Kalaycı Hasan Beşe'nin terekesi 1.077 kuruştan oluşmaktaydı. Kalaycı Hasan'ın terekesinde Trabzon çarşısında içerisinde ev eşyası bakırların bulunduğu bir tencere dükkânı ile başka bir bakır eşyası ve kalay âlâtının 250 kuruş değerinde olduğu, yine aynı çarşıda yer alan bir kalaycı dükkânında yer alan kalay âlâtının 10 kuruş olduğu ve diğer bazı eşyalarının müzayede ile 66 kuruşa satıldığı görülmektedir. Adı geçen kayıttan anlaşıldığı kadarıyla tencere ve kalay dükkânları Kalaycı Hasan'a ait değildi, Kalaycı Hasan muhtemelen kiralamış olduğu bu dükkânların birinde bakır kap imal etmekte diğer dükkânında ise imal ettiği kapları kalaylamakta ve daha sonra adı geçen dükkânların her hangi birinde satışa sunmaktaydı[138]. Trabzonlu girişimciler kalaycılıktaki deneyimlerini Bursalı tüccarlar ile ortaklık kurarak yürütecek kadar işlerinde uzmanlaşmışlardı[139].

---

[134] TŞS, 1917 / 67a, kayıt tarihi, 10 Zilkade 1162 / 22.10.1749.
[135] TŞS, 1917 / 52b, kayıt tarihi, 7 Zilkade 1161 / 29.10.1748.
[136] TŞS, 1874 / 170b.
[137] TŞS, 1868 / 14a, kayıt tarihi, 11 Muharrem 1116 / Mayıs 1704.
[138] TŞS, 1907 / 20a.
[139] BOA.TAD, 2 / 292-4, kayıt tarihi, evâil-i Muharrem 1199 / 24.11.1784-03.12.1784.

XVIII. yüzyılda Trabzon esnafları içerisinde sadece saatçi esnafı[140] ile debbağ esnafı[141] üzerine şeyh atanması ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Ayrıca, bölgedeki ticarî ve askerî ulaşımın daha önce bahsedildiği gibi genellikle deniz vasıtasıyla karşılanması kayıkçıların ve gemi sahiplerinin sayıca fazlalığını ortaya çıkarmıştır. Trabzon'daki kalabalık kayıkçı tayfasının başında kayıkçıların idarî sorumluluğunu yürüten bir kayıkçılar kethüdasının bulunması, kayıkçı esnafının örgütlenmesini vurgulamak açısından önemlidir[142]. XVIII. yüzyılda, Trabzon'un Çömlekçi mahallesinde Murathanlılar ve Bünyadzâdeler gibi Trabzon'un zengin ailelerine ve diğer başka ailelere ait beş tane kebîr kiremit kârhânesinin[143] ve Trabzon'un diğer bir nüfuzlu ailesi olan Çubukçuzâdelerden Çubukçuzâde Ahmet'e ait bir kiremit kârhânesinin var olması[144], kiremit ve çanak-çömlek imalatının şehir üretimi ve ticaretinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Şehirdeki esnaflar hakkında verilen bu kısa malumattan hareketle, XVIII. yüzyıl Trabzon'unda attarcılığın ve dericiliğin daha çok para getiren uğraşlar olduğu, bakırcılık, kayıkçılık, kalaycılık, kazzazcılık (ipekçilik), saraçlık, eskicilik ve çörekçiliğin de yaygın meslekler olduğu, her ne kadar esnaf meseleleri arasında kettancılığın pek yer almadığı gözlense de, Trabzon'da keten bezi dokumacılığının bir mukataa halinde işletildiği[145] ve ketenin hem işlenmiş olarak ve hem de ham olarak tâ Mısır'a kadar sürümünün var olduğu göz önünde bulundurulursa[146] kettancılığın da önemli meslekler arasında yer aldığı söylenmelidir. Ve son olarak, devrin şartlarıyla bağlantılı olarak hamam işletmeciliğinin önemli bir iş kolu olduğunu[147] söylemek mümkündür[148]. Daha önce ifade edildiği gibi, şehirde XVIII. yüzyılda abacılar,

---

[140] TŞS, 1907 / 132a.
[141] TŞS, 1914 / 10b.
[142] "Mahalle-i mezbure sakinlerinden iken bundan akdem vefat iden kayıkçılar kethüdası Acem Abdullah Reis...". Bkz:TŞS, 1931 / 6a.
[143] TŞS, 1889 / ?, kayıt tarihi, 22 Rebiülevvel 1148 / 11.09.1735.
[144] TŞS, 1937 / 37b, 38a-b.
[145] Trabzon'daki keten bezi mukataası, bir dönem Trabzon gümrük mukataası gelirlerine dahil olduğundan bu mukataa ile ilgili bilgiler beşinci bölümde ele alınacaktır.
[146] İstanbul Ticaret Tarihi, 125.
[147] Attarcılık ve hamamcılık XVIII. yüzyılın önemli iş kollarından olmalıdır, Meselâ Trabzon'un Ortahisâr'da olan Bayram Bey mahallesi sakinlerinden Ali Ağa, aynı şehirden Hacı Ali ile birlikte beş yıl süreyle inan ortaklığıyla ortaklık kurarak hamamcılık ve attarcılık üzerine faaliyet göstermişlerdi. Bkz:TŞS, 1898 / 17b, kayıt tarihi, 15 Zilkade 1147 / 08.04.1735.
[148] Evliya Çelebi'nin Trabzon sanayisi hakkında vermiş olduğu bilgiler tespitlerimizden daha farklıdır:"Dünyada Trabzon kuyumcuları kadar usta kuyumcu yoktur. At gemleri, buhurdan, gülaptan, kılıç, geddare, aşçı bıçakları işlerler ki benzerleri yoktur. Gurguroğlu bıçağı ki kim bu bıçağı kullansa düşmandan kinini alır ve Trabzon baltası. Ve çok sevilen ve beğenilen sedef kakmalı masa, sanduka, rığdan, divid ve iskemlesi bir burada ve bir de Hindistan'da yapılır", Bkz:Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 53.

debbağlar, kazancılar ve hallaçlara ait çarşıların yer alması Trabzon'da dericilik, dokumacılık ve bakırcılığın önemli iş kollarından olduğunun en iyi göstergeleridir[149].

Trabzon merkezinde yer alan çarşı pazarların haricinde, Trabzon kaza ve nahiyelerinde yerel ihtiyaçların karşılanmasıyla uğraşan önemli kadîm pazarlar bulunmaktaydı. Hâtuniye vakfı akarlarından olan ve Trabzon'un batısında deniz sahilinde yer alan Platana[150], Akçekale, Yoros, İskefiye (Çarşıbaşı), Fol Deresi[151] ve Yavebolu nâm-ı diğer Görele[152] gibi kaza ve nahiyelerde pazar kurulmakta olup bu pazarlarda satılan malların gelirleri Hâtuniye vakfına gitmekteydi[153]. İskefiye pazarının 1703 yılına ait bir vesikaya göre yeni kurulduğu anlaşılmaktadır[154]. Bu pazarlar içerisinde Platana pazarının diğerlerine göre daha eski bir pazar olduğu görülmektedir. 1703 yılına ait olan vesikada, evkaf-ı şeriften olan Platana mukataası pazarının *yüz seneden daha fazla bir süredir kurulu olduğu*, Hâtuniye vakfı mütevellisi tarafından ifade edilmekteydi[155]. Evliya Çelebi, haftada bir kurulan Platana pazarında 10.000 kişinin toplandığını ve bu pazarın çevresinde "niçe yüz pâre ma'mûr âbâdân kurrâlar" olduğunu belirttiğine göre[156] Platana pazarı kuruluşu açısından çevresindeki pazarlara göre çok daha eski bir pazar olmalıydı. Bu pazarlar haricinde, Trabzon'un doğusunda yer alan Sürmene[157], Of ve Rize'de pazar

---

[149] Sadece XVII. ve XVIII. yüzyıllarda değil benzer şekilde, XVI. yüzyılda Trabzon'da yer alan toplam üç çarşıdan ikisinin Paşmakçılar ve Debbağlar çarşıları olması, dericiliğin Trabzon'daki en eski ve köklü bir uğraş alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz:Bostan, a.g.t., 376-378.

[150] Evliya Çelebi'ye göre, Polata (Platana / Pulathâne, Akçaabat'ın merkezi) pazarının etrafında yüz kadar gelişmiş bereketli köy bulunmakta olup bu vadide haftada bir pazar kurulmakta ve bu pazarda 10.000 insan toplanmaktaydı. Ayrıca Çelebi, buradaki mamur kasabanın (Akçaabat) Trabzon'daki Hâtuniye vakfına bağlı olduğunu belirtmektedir. Bkz: Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 47.

[151] Yoros ve Fol Deresi pazarları 1715 yılına ait başka bir Kadı Defterinde geçtiklerine göre bu pazarlar da, Platana pazarı gibi eski pazarlardan olmalıdır. Bkz:TŞS, 1874 / 60a, kayıt tarihi, Mart ayının ilk günleri 1715.

[152] Bkz:TŞS, 1874 / 60a ve 1874 / 172b, kayıt tarihi, evâhir-i Zilhicce 1126 / 27.12.1714-06.01.1715 arası. Görele, günümüzde Giresun'a bağlı sahilde yer alan bir ilçedir.

[153] Bölgeyi 1817-1819 yılları arasında gezen Bıjışkyan'a göre, Trabzon'un batısındaki deniz sahilinde Büyükliman'a (günümüzde Trabzon'un Vakfıkebir ilçesi) yakın olan Çamlık, Folağzı (burası ismi geçen Fol Deresi ile aynı yerdir) ve bir çay ile dükkânları bulunan İskefiye pazarı yer almaktadır. Bkz:Bıjışkyan, a.g.e., 39 ve Harita III.

[154] TŞS, 1868 / 83a, kayıt tarihi, 25 Cemâziyelâhir 1115 / 05.11.1703.

[155] TŞS, 1868 / 83a.

[156] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 47.

[157] 1706 yılında Sürmene pazarının varlığı kayıtlı olduğuna göre, Trabzon'un doğusunda yer alan pazarlar içerisinde Sürmene pazarının diğerlerine oranla daha eski olduğu söylenebilir. Bkz:TŞS, 1869 / 99b.

kurulmakta olup bu pazarların dellâlbaşıları Trabzon gümrük mukataasına bağlı bulunmaktaydılar[158].

Son olarak, Trabzon ve Trabzon'a bağlı olan kaza ve nahiyelerde yer alan kadîm pazarların Karadeniz sahilinde olan yerleşim yerlerinde kurulduklarını özellikle belirtmek gerekir. Bu durum, XVIII. yüzyılda sahil yerleşimlerinin iç kısımlara nazaran daha kalabalık nüfusa sahip olması ve bölgedeki ulaşımın daha çok deniz yollarıyla sağlanmasından kaynaklanmış olmalıdır. Trabzon şehrinde çarşıyı oluşturan unsurlardan en önemlisi Trabzon bedesteni olmalıdır. Bedestenler, transit ticarete konu olan malların alınıp satıldığı, içerisinde büyük ve yerleşik tüccar dükkânlarının bulunduğu[159] kapalı pazar yerleri olup kargir yapılar olduklarından dolayı yangın ve yağmalara karşı değerli malların korunmasında çok önemli bir işleve sahiptiler[160]. Cezar, bedesten ve hanların tipik Türk ticarî yapılarından olduklarını belirtmektedir[161]. Trabzon bedesteni, günümüzde Çarşı mahallesi olarak bilinen mahallede, denize yakın bir konumda yer almaktadır[162]. Yavuz Sultan Selim'in annesi adına tahsis edilen İmâret-i Hatuniye Vakfı gelirlerinden olan[163] bedestenin yıllık geliri, 1515-1532 yıllarında 6.322 akçe, 1583 yılında ise 5.000 akçedir[164]. 1632 yılında, Rus Kazaklarının saldırıları sonucunda Trabzon bedesteni kullanılamaz hale gelerek sadece dört duvarı ayakta kalabilmiş ve daha sonra ise

---

[158] TŞS, 1890 / 104a-b, kayıt tarihi, 10 Rebiülâhir 1140 / 25.11.1727.

[159] İnalcık, Halil, "The Hub of the City:The Bedestan of İstanbul", IJTS, I, Madison 1979-80, 1.

[160] Bu özelliklerinden dolayı bedestenlerde tüccarların kıymetli malları dışında çarşı esnafının, tüccarların kasaları, evrakları, defterleri, esnaf ve zanaatkâr loncalarının belgeleri, şehir zenginlerinin para ve mücevheratları saklanmaktaydı. Bkz:İnalcık, "Classical Age...", 143;Eyice, a.g.m., 303;Ergenç, "Osmanlı Şehrinde...", 106 ve Güçer, a.g.m., 50.

[161] Cezar, "Typical Commercial...", 21.

[162] Trabzon bedesteninin ne zaman ve kimler tarafından inşâ edildiği tartışmalı bir konudur. Dört kapısı ve kareye yakın bir planda inşâ edilen bedesten hakkında Eyice, "...mimari özellikleri ve çözüm bekleyen problemleri bakımından bütün bedestenler arasında tek örnektir" demektedir. Bkz:Eyice, a.g.m., 310;Ballance ise, bedestenin yapımında Bizans üslûbunun varlığını belirtmekle birlikte, Türk işçiliğinin ağır bastığını vurgulamaktadır. Bkz: Ballance, Salina, "Trabzon'daki Erken Devir Türk Yapıları", (Çev.Solmaz Turunç), Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, 256.

[163] Hatuniye Vakfının merkez yapıları olan cami, türbe, medrese gibi yapılar Trabzon'un Hatuniye mahallesinde Atapark'ın güneyinde yer almaktaydı. Gülbâhar Hatun Camii, Yavuz Sultan Selim tarafından annesi Gülbâhar Hatun adına H 920 / M 1514 yılında inşâ olunmuştu. Zamanla bu cami çevresinde medrese, imaret, mektep, darü'l-kurra ve türbe inşâ olunarak bir külliye ortaya çıkmıştı. Ancak, günümüzde cami ve türbe haricindeki yapılar ayakta değildir. Bkz:Özyüksel, a.g.e., 85.

[164] Bostan, a.g.t., 346-347.

onarılmıştır[165]. Evliya Çelebi'ye göre, kargir bir bina olan Trabzon bedestenin sakinleri Arap ve Acem olup gayet zengin ve olgun muhteşem tüccarlardır[166].

Trabzon bedesteni ile ilgili XVIII. yüzyıla ait arşiv kaynaklarına bakıldığında, Evliya Çelebi'nin büyük tüccar diye ifade ettiği Arap ve Acem tüccarların yerlerini Trabzon sakininden çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşan yerli tüccarlara bırakmış oldukları görülmektedir. Sivaslı bir tüccar olan Ömer Beşe'nin, Trabzon'da ölümü neticesinde ortaya çıkan 1.848,5 kuruşluk (221.828 akçe) terekesinin yaklaşık 1.719,5 kuruşu, Trabzon ve kazalarındaki tüccar, esnaf ve Trabzon'un batısında yer alan sahildeki köylerin sakinlerine daha önce vermiş olduğu borçların alacaklarından oluştuğu görülmektedir[167]. Ömer Beşe'ye borcu olanlar arasında bedestende ticaret yapan tüccar veya esnaf da yer almaktaydı. Sivaslı tüccar Ömer Beşe'nin, bedestendeki tüccarlara farklı zamanlarda on kez borç para verdiği kayıtlıdır. Borçluların, yani bedestende bulunanların ne tür bir ticaretle meşgul oldukları ve gerçekten bedestende dükkânlarının bulunup bulunmadıkları belli olmamakla birlikte bunların dokuzunun zimmî (bunlardan ikisi dellâldır) ve birinin Müslüman olduğu açıktır. Trabzon'da, yaklaşık elli dokuz kişiye borç veren Ömer Beşe'nin terekesinden hareketle, Trabzon bedesteninde yaklaşık sekiz-on tüccarın ticaret yaptığını, dolayısıyla bedesten içerisinde sekiz-on kadar dükkânın yer aldığını ve bu dükkân sahiplerinin önemli bir kısmının gayrimüslimlerden oluştuklarını söylemek mümkündür[168]. 1758 yılına ait bir kayıt, Trabzon bedesteninde hangi tür malların satıldığını göstermesi açısından önemlidir. Trabzon'un Akçaabat kazasına tabi Polata isimli köy[169] sakinlerinden olan Kostant oğlu Âfakas isimli şahsın Trabzon bedesteninde 231 kuruşluk iki dolabın sahibi olduğu kayıtlıdır. Adı geçen kayıtta, bedestende yer alan dolaplarda onlarca top büyük ve küçük entariler ve ham bakır yer almaktaydı[170]. Trabzon bedesteni ile ilgili başka bir kayıt, bedesten kethüdâsına berat verilmesiyle ilgilidir;bu kayıtta, Hâtuniye evkafından olan Trabzon bedesteni kethüdâlığı, 7.000 akçeyi Hâtuniye vakfına ve 23.000 akçeyi de Haremeyn-i

---

[165] Jennings, "Pious Foundations...", 317.
[166] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 52.
[167] TŞS, 1874 / 95b-96a, kayıt tarihi, evâhir-i Receb 1127 / 23.07.1715-01.08.1715 arası.
[168] Bıjışkyan, eskiden bedestende İran ile iş yapan zengin Ermeni tacirlerin oturduklarını ancak, kendisi zamanında (1817-19), bedestende Türk tacirlerin oturduklarını belirtmektedir. Bkz:Bıjışkyan, a.g.e., 54.
[169] Akçaabat Nahiyesi'nin merkezi olan Platana karyesinin XVIII. yüzyıl arşivlerinde nadir de olsa "Bolathâne / Polathâne" olarak geçmesinden dolayı Polata karyesinden kasıt Platana karyesi olmalıdır.
[170] TŞS, 1917 / 63a, kayıt tarihi, 25 Rebiülâhir 1172 / 26.12.1758.

Şerîfeyn hazinesine teslim etmek üzere toplam 30.000 akçeye (250 kuruşa) daha önce Hacı Ali oğlu Ömer'e verilmiş, ancak Ömer daha sonraları vefat ettiğinden dolayı bedesten kethüdâlığı Ömer'in oğlu İbrahim Halife'ye verilmişti[171].

Trabzon'da ticarî faaliyetlerin merkezileştiği mekânların başında şehrin pek çok köşesinde, genellikle daha çok bedestenin bulunduğu merkezî çarşıya ve denize yakın bir şekilde inşâ edilen hanlar yer almaktaydı. Hanlar, ticarî oldukları kadar dışardan Trabzon'a çeşitli nedenlerle gelen misafirleri ağırlama görevini de yerine getirmekteydiler[172]. Trabzon'un bir eyalet merkezi olması şehir merkezinde han, menzil ve misafir odası gibi sosyo-ekonomik yapıların inşâ edilmelerine ivme kazandırmış olmalıdır. Trabzon'daki hanların çoğunluğunun kişi isimleriyle anılması, Mantran'ın dediği gibi, sahiplerinin büyük tüccar veya toptancı olmalarıyla ilgili olmalıdır[173]. XVI. yüzyılda Trabzon şehrinde, birçoğu vakıflara[174] ait olmak üzere üç han, XVII. yüzyılda ise bir önceki yüzyıla göre daha fazla olması gerekirken tek bir hanın varlığı bilinmektedir[175]. Osmanlı dönemi Trabzon hanları ile ilgili özellikle Karpuz'un çalışmaları[176] dikkat çekmekle birlikte, bu çalışmalar arşivlere dayalı olmadığından ve sadece günümüze kadar ulaşan üç-beş han üzerinde, daha çok mimarî özellikleri dikkate alınarak ele alınmış olduklarından yeterli bilgi içermemektedirler. Oysa arşiv kaynakları, ticaret amacıyla Trabzon'a gelen tüccarların kullandıkları hanlar hakkında önemli bilgiler verdikleri gibi, bu hanların sayıca şimdiye kadar bilinenlerden çok daha fazla olduklarını göstermektedirler.

Osmanlı arşivlerinde, Trabzon'a ticaret yapmak amacıyla gelen veya yine ticaret amacıyla Trabzon'dan limanı kullanarak transit geçen seksen bir tüccar veya

---

[171] TŞS, 1897 / 82a, kethüdâlık beratının veriliş tarihi, 27 Receb 1146 / 03.01.1734. Trabzon bedesteninin bir de ağası bulunmaktaydı. Bedesten "ağası" ile bedesten "kethudâsı" aynı kişiler olmalıdır. Bkz:TŞS, 1877 / 43a.

[172] Batum'dan Ünye'ye kadar Doğu Karadeniz bölgesi ahalisi aralarında ortaya çıkan çeşitli anlaşmazlıkları Trabzon mahkemesinde çözüme kavuşturmak için Trabzon'a gelmekte, burada çeşitli han ve misafir odalarında odalar kiralayarak kalmaktaydılar:"Trabzon'un Saçlı Hoca mahallesinde müste'ciren (kira ile) bulunan Hüseyin, yüce mahkemede bu belgenin sahibi Yordan oğlu Bafu üzerine dava edip ikrarda bulunarak dedi ki...", Bkz:TŞS, 1940 / 34b.

[173] Mantran, "İstanbul'da Gündelik...", 112.

[174] Hanlar, devlet büyükleri ve özel şahıslar tarafından cami, imaret gibi dini ve ictimaî müesseselerin akarı olarak inşâ edilmişlerdi. Vakıfların şehrin fiziki yapısına ve ekonomik gelişmesine olan katkıları için Bkz:Yediyıldız, Bahaeddin, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya Da Türk Hayrât Sistemi", Osmanlı, 5, Ankara 1999, 17-33.

[175] Bostan, a.g.t., 353-354;Jennings, "Pious Foundations...", 292 ve İnan, "Kadı Sicillerine Göre...", 176.

[176] Karpuz, Haşim, "Trabzon'daki Türk Devri Yapılarına Toplu Bakış", Trabzon İl Yıllığı, Ankara 1997, 79-84;aynı yazar, "Trabzon'da Türk Devri Yapıları", Türkiye İş Bankası Trabzon Özel Sayısı, 18, 15-18 ve Özer, a.g.m., 85-100.

tüccar grubu tespit edilmiştir[177]. Bu tüccarların çok büyük bir çoğunluğu bireysel olarak, küçük bir kısmı ise gruplar halinde Trabzon'a gelerek ticarî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu tüccarların altmış dördü Trabzon'daki han, menzil, mahzen veya misafirhânelerde kalarak ticarî faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Geriye kalan on yedi tüccar ya transit olarak şehirden geçmiş ya da kaldığı yer ismi ayrıntılı olarak verilmeyerek sadece, "Mumhâne önünde...", "Trabzon Debbağhânesi'nde..." gibi genel ifadelerle bulundukları yer belirtilmiştir[178]. Arşivlerden tespit edilebildiği kadarıyla birçok yerleşim yerinden Trabzon'a gelen tüccarlar işlerini yürütebilmek için on dört farklı han, bir misafirhâne, bir menzil, bir oda ve bir mahzen olmak üzere on sekiz farklı konaklama yerinde kalmışlardır[179]. Trabzon'a gelen tüccarların konakladıkları yerler hakkında Osmanlı arşivlerinden tespit edilebilen bilgiler aşağıdaki gibidir:

- ✓ Yeni Han:Bu han, Semerciler sûkunda (çarşısında) yer almakta olup kayıtlarda, "Yeni Han" veya "Hân-ı Cedîd" şeklinde geçmektedir. Trabzon'a ticaret amacıyla gelen 64 tüccar veya tüccar grubu içerisinden 15 tüccar veya tüccar grubu Yeni hanı tercih etmiştir. Yeni han, % 23.43 kullanım oranıyla XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelen tüccarların en çok tercih ettikleri han konumundadır. Yeni hanın işleyişi ile ilgili 1766 yılına ait bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayda göre, Molla Mehmet oğlu İlyas, Semerciler sûkunda olan Yeni hanın 24 hissesinden beş hissesine sahip olup, sahip olduğu beş hissenin iki hissesini 300 kuruşa başkasına satmıştı. Yeni han, hisse halinde satılmış olduğuna göre geliri muhtemelen Trabzon'daki her hangi bir vakfa ait olmalıydı[180]. Yeni han, 1744 yılında yıllık 800 kuruşa işletilmek üzere Maliye Eski Tezkerecisi Mehmet Selim'in tasarrufunda bulunmaktaydı[181]. Tüccarların Yeni handa kaldıklarına dair en eski bilgi 1713 yılına aittir[182]. Bu bilgi ve hanın isminden hareketle Yeni hanın XVII. yüzyıl sonları ile XVIII. yüzyıl başlarında inşâ edildiğini söylemek mümkündür.

---

[177] Bkz:IV. Bölüm.
[178] Bkz:Tablo II.
[179] Bkz:Tablo II.
[180] Yeni hanın bir hissesi 150 kuruş olduğuna göre, 24 hissesinin değeri 3.600 kuruş civarında olmalıdır. Bkz:TŞS:1918 / 10b, kayıt tarihi, 7 Muharrem 1180 / 15.06.1766.
[181] Aynı kayıtta, İmaret hamamı yıllık 240 kuruşa, Ortahisâr'daki Çifte hamam 190 kuruşa aynı kişinin tasarrufunda yer almaktadır. Bkz:TŞS, 1910 / 42b-43a, kayıt tarihi, 29.11.1744.
[182] Bkz:Tablo II.

✓ Taş Han:Alaca han, Hacı Yahya hanı ve Sabır han gibi Trabzon'un günümüze kadar gelebilmiş dört hanından birisidir. İskender Paşa evkafındandır[183]. Osmanlı dönemi avlulu, iki katlı şehir hanlarının güzel bir örneği olarak kabul edilmektedir. Trabzon Valisi İskender Paşa[184] tarafından 1531-33 yılları arasında yaptırıldığı rivayet olunmakla birlikte kitabesi olmadığından kesin yapılış tarihi bilinmemektedir[185]. Trabzon'da Çarşı mahallesinde, bedestene yakın bir konumda Çarşı Camii'nin yanında yer almaktadır[186]. İki katlı olan hanın XVI. yüzyılda ilk katında 17 hücre, ikinci katında ise 24 hücre yer almakta olup bir Ermeni'ye üç yıllığına 16.000 akçeye (133.3 kuruş) kiraya verildiği bilinmektedir[187]. Taş hanın yıllık kirası, XVII. yüzyılda 26.400 akçeye (220 kuruş) kadar yükselmişti[188]. XVIII. yüzyılın ilk yıllarında Taş hanın, isminden anlaşıldığı kadarıyla yeni inşâ edilen Yeni hanın rekabetinden dolayı tüccarlar tarafından pek tercih edilmediği anlaşılmaktadır. Meselâ, XVIII. yüzyılın başlarından 1751 yılına kadar Taş han âhardan gelen tüccarlar tarafından sekiz kez tercih edilirken Yeni han aynı zaman dilimi içerisinde on bir kez tercih edilmişti. 1717 yılına ait bir vesika, Taş hanın XVIII. yüzyılın başlarındaki durumunu yansıtır durumdadır;vesikaya göre Taş han, İskenderpaşa vakfı mütevellisi Şem'i Hatun tarafından 36 adet odaları, 27 adet dolap ve sofası, dışarısında olan 9 dükkânı ve 2 tuvaleti ile birlikte üç seneliğine 750 kuruşa (yıllık 250 kuruş), beş seneliğine 1.115 kuruşa (yıllık 223 kuruş), toplamda ise sekiz yıllığına 1.865 kuruşa kiraya arz olunmuştu. Ancak, kimse talip olmayınca Taş han, vakıf mütevellisi tarafından, vakfın daha önce borçlu bulunduğu Ahmet Ağa'ya aynı şartlar ile kiralanmıştı[189]. XVIII. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde Taş hanın yıllık kirası önceki yıllara oranla daha da yükselerek, 1724-25 yıllarında yıllık 480 kuruşa, 1732-33 yıllarında yıllık 560 kuruşa ve 1746 yılında ise yıllık 550 kuruşa kiraya verilerek işletilmişti[190]. Bu verilerden hareketle, Taş hanın XVIII. yüzyılın ilk yıllarında, muhtemelen yeni inşâ olunduğu tahmin olunan Yeni hanın

---

[183] TŞS, 1874 / 96a.
[184] İskender Paşa, 1512 tarihinden itibaren 1533 tarihine kadar dört kez Trabzon valiliğinde bulunmuştur. 1529 yılında Kafir meydanında İskenderpaşa Camii ile medresesini yaptırmıştır. Bkz:Goloğlu, a.g.e., 45.
[185] Karpuz, "Trabzon'daki Türk Devri...", 82.
[186] "Medîne-i mezbûrenin çarşusunda vakı' 'inde'l-ehâlî ve'l-cîrân ma'lûmü'l-hudûd Taş Han dimeğle ma'rûf...", Bkz:TŞS, 1876 / 19a.
[187] Bostan, a.g.t., 350, 354, tarih, 22 Şaban 972 / 25 Mart 1565.
[188] Jennings, "Pious Foundations...", 285.
[189] TŞS, 1876 / 19a, kayıt tarihi, 12 Rebiülevvel 1129 / 24 Şubat 1717.
[190] Bkz:TŞS, 1902 / 56b;1904 / 17b-18a;1914 / 1a.

rekabetinden dolayı tüccarlar tarafından pek rağbet edilmediği ancak, yüzyılın ilerleyen yıllarında tekrar önem kazandığı anlaşılmaktadır. Taş han ve muhtemelen diğer hanlar, sadece dışardan Trabzon'a gelen tüccarlar tarafından değil, aynı zamanda Trabzonlu esnaf veya tüccar tarafından da depo olarak kullanılmıştır;Trabzonlu Attar Sim-Mehmet Efendi 1.250 kuruş 9 paralık attar hırdavatını Taş hanın bir odasında saklamaktaydı[191]. Benzer şekilde, Gümüşhâne'den İstanbul'a nakledilecek olan devlete ait/mîrî bakır külçeleri Taş hanın odalarında depolanmakta, buradan zamanı geldikçe gemilere yüklenerek İstanbul'a sevk olunmaktaydı[192]. Taş han, XVIII. yüzyılda âhardan gelen tüccarlar tarafından 13 kez tercih edilmiş olup, % 20.31 kullanım oranıyla Yeni handan sonra Trabzon'da en çok kullanılan han konumunda bulunmaktadır. Günümüzde, Taş hanın kuzeydeki giriş kısmında giriş kapısı hariç, toplam beş dükkân, birinci katında 17 oda ikinci katında ise 24 oda/hücre yer almaktadır. Günümüzdeki haliyle Taş hanın fiziksel açıdan XVIII. yüzyıldan farkı daha çok dış cephede yer alan dükkânlarda kendini göstermektedir. XVIII. Yüzyılda Taş hanın dış cephesinde 9 dükkân bulunurken günümüzde bu dükkânların sayısı 5'e düşmüştür[193]. Adı geçen dükkânların sayısal olarak azalmaları esasında eskiden oldukça küçük olan dükkânların yıkılıp genişletilmesiyle ortaya çıktığı anlaşılmıştır[194].

---

[191] TŞS, 1893 / 23a-b.

[192] TŞS, 1867 / 91a;1868 / 25a ve 27a ve 1870 / 16a.

[193] Horuluoğlu, Taş hanın XVIII. asırda yeniden inşâ olunduğunu çünkü, bu günkü haliyle XVI. asrın mimarisine uygun olmadığını belirtmektedir. Bize göre, bu ifade bir ölçüde doğru olmalıdır. Çünkü, Taş hanın XVI. yüzyıldaki dükkân, oda, dolap ve sofa sayısıyla bizim XVIII. yüzyılda arşiv kayıtlarından tespit edebildiğimiz dükkân, dolap vb. sayısı arasında çok az da olsa farklar bulunmaktadır;benzer şekilde XVIII. yüzyılda Taş hanın birinci ve ikinci katında 36 oda / hücre yer alırken günümüzde bu sayı yaklaşık 41 kadardır. Bkz:Horuluoğlu, Şamil, Trabzon ve Çevresinin Tarihi Eserleri, Ankara (tarihsiz), 55.

[194] Günümüzde, Taş handa sınırlı sayıda esnaf faaliyet göstermektedir. Han içerisindeki oda veya dolaplarda fazla bir fiziksel değişiklik yapılmadığını ancak, eskiden dışarıda yer alan ve daha çok dolap şeklinde olan küçük dükkânların 1960'lı yıllardan itibaren hanı ayakta tutan ana direklere dahi zarar verecek şekilde yıkılarak genişletildiği, dışarıdaki küçük dükkânların hanın içerisinde yer alan dolaplarla birleştirildiği ve böylece hanın dışarısındaki küçük dükkânların büyük dükkânlar haline getirildiği, handaki eski esnaflar tarafından ifade edilmiştir. Ayrıca, Trabzon'un Çarşı mahallesindeki bazı eski yapıların sahipleri veya esnafları ile yapılan fikir alış-verişinde, Trabzon'daki eski dönemlere ait olan binaların nasıl tahrip edildiği ile ilgili olarak bazı ilginç konuşmalara şahit olma fırsatımız olmuştur. Bunlardan birinde, Trabzon sahilinde olan ve eskiden soğan pazarı denilen ticarî merkezde yer alan eski bir bina sahibinin, sahip olduğu binasının devlet tarafından korunmaya alınmaması için bina üzerinde olan kitabesini oğluna söktürterek kırdırttığını ve binanın bazı yerlerine yeni bölümler açarak binaya yeni süsü verdirttiğini büyük bir hararetle anlattığını gördük.

- ✓ Simcizâde Hanı:Kayıtlarda, "Hacı Simcizâde Hanı" veya "Hacı Simci Efendizâde Hacı Abdullah Efendi Hanı" diye de geçen Simcizâde hanı, Trabzon sûkunda yer almaktaydı[195]. XVIII. yüzyılda Trabzon'da konaklama yerlerinde kalan 64 tüccar veya tüccar grubu tarafından sekiz kez tercih edilen bu han, % 12.5 kullanım oranıyla Yeni han ve Taş handan sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Simcizâde hanının âhardan gelen tüccarlar tarafından kullanımı ile ilgili tespit edilebilen ilk kayıt 1770 yılına ait olduğundan bu hanın XVIII. yüzyılın ikinci yarısında inşâ olunduğu düşünülmektedir[196].
- ✓ Hüseyin Efendizâde Hanı:Kayıtlarda, "Hacı Hüseyin Hanı", "Hacı Hüseyin Efendizâde Hanı", "Hacı Hüseyin Efendizâde Seyit Abdullah Efendi Hanı", "Hacı Hüseyinzâde Seyit Abdullah Efendi Hanı" ve "Çörekçi Hacı Hüseyin Hanı"[197] şeklinde de geçen bu han Trabzon'un Çarşı mahallesinde yer almaktaydı[198]. Hüseyin Efendizâde hanı % 10.93 kullanım oranıyla âhardan gelen tüccarlar tarafından yedi kez tercih edilmiş olup, Trabzon'da en çok tercih edilen dördüncü ticarî konaklama yeri olarak kayıtlarda yer almaktadır. Bu hanın kullanımı ile ilgili arşivlerden tespit edilebilen ilk kayıt 1745 yılına aittir[199]. 1797 yılına ait bir vesikaya göre, Hacı Hüseyin hanı Mehmet Ağa isimli bir mültezim tarafından işletilmekteydi[200].
- ✓ İkizzâde Hanı:Kayıtlarda "İkizzâde Hasan Ağa Hanı" şeklinde yazılarak da geçen İkizzâde hanı, İç Kale'de, Bab-ı Pazar mahallesinde[201] yer almaktaydı[202]. İkizzâde hanı, Çıkrıkçılar karşısında bir cami inşâ edecek kadar zengin olan bir aile tarafından yaptırılmıştı[203]. İkizzâde hanı Trabzon'a dışarıdan gelen tüccarlar içerisinde sadece üç tüccar tarafından kullanılmış olup, % 4.68 kullanım oranıyla beşinci sırada yer almaktadır. Bu hanın kullanımı ile ilgili tespit edilebilen ilk kayıt

---

[195] Bkz:Tablo II.
[196] Bkz:Tablo II.
[197] TŞS, 1912 / 23b, H 1158 / M 1745-46.
[198] Bkz:Tablo II. Başka bir kayıtta, Hüseyin Efendizâde hanının Trabzon sûkunda yer aldığı kayıtlıdır. O halde, kayıtlarda genellikle "Trabzon sûku" diye yazılarak geçen bölgenin "Çarşı Mahallesi" ile aynı bölge olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bkz:TŞS, 1927 / 16a ve 1912 / 23b.
[199] Bkz:Tablo II.
[200] TŞS, 1946 / 23a.
[201] Bab-ı Pazar mahallesi 1523 yılında, Trabzon kalesinin Aşağıhisâr kısmının kuzeydoğusunda denize yakın bir konumda yer alan bir mahalle olup (Bkz:Lowry, "Trabzon Şehrinin...", 48) günümüzde eskiden olduğu gibi Pazarkapı mahallesi olarak anılmaktadır. Bkz:Harita II.
[202] Bkz:Tablo II. "Derûnî Kal'ada vâkı' İkizzâde Hasan Ağa Hanı...". Bkz:TŞS, 1927 / 44b.
[203] Bkz:Tablo II.

1759 yılına ait olduğuna göre İkizzâde hanının yüzyıl ortalarına doğru inşâ olunduğunu söylemek mümkündür[204].

- ✓ Müftü Efendi Hanı:Trabzon sûkunda yer alan Müftü Efendi Hanı[205], Trabzon'a uzak bölgelerden gelen 64 tüccar içerisinde, XVIII. yüzyılın ikinci yarısı başlarında sadece üç kez tercih edilmiş olup, % 4.68 kullanım oranına sahiptir[206]. Müftü Efendi hanında âhardan gelerek konaklayan ilk tüccar Gürünlü Abdullah oğlu İsmail'dir (1753). Dolayısıyla, Müftü Efendi hanının XVIII. yüzyılın ortalarına doğru inşâ edildiğini söylemek mümkündür.
- ✓ Karaçengeloğlu Hanı:"Karaçengel Hanı" veya "Karaçengelzâde Hacı Mehmet Ağa Hanı" şekliyle de yazılarak kayıtlarda yer alan bu hanın Trabzon'un hangi mahallesinde olduğu arşiv kayıtlarından tespit edilememiştir. Bu hanın varlığı ile ilgili ilk bilgi 1744 yılına aittir[207]. XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelen tüccarlar tarafından sadece iki kez kullanılan Karaçengeloğlu hanı, Trabzon'daki tüm ticarî konaklama yerleri içerisinde % 3.12 kullanım oranına sahip bulunmaktadır[208].
- ✓ İki Kapılı Han:Trabzon sûkunda yer almaktaydı. Bu hanın varlığı ile ilgili tespit edilebilen ilk kayıt 1765 yılına aittir. İki kez ticarî amaçlı olarak Trabzon'a gelen tüccarlar tarafından kullanılan bu han, Trabzon'daki tüm ticarî konaklama yerleri içerisinde % 3.12 kullanım oranına sahip bulunmaktadır[209].
- ✓ Murathanzâde Mahzeni:"Murathanzâde Ebubekir'in Zevcesi Hanı" şekliyle de yazılarak kayıtlarda yer alan Murathanzâde mahzeni, Trabzon'da Sirkeciler içinde yer almakta olup % 3.12 kullanım oranıyla bu yüzyılda sadece iki tüccar tarafından ticarî amaçlı olarak kullanılmıştır[210].

XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelerek ticarî yapılarda kalan 64 tüccar veya tüccar grubu içerisinde sadece bir kez ticarî amaçlı olarak kullanılarak kayıtlara geçen ve

---

[204] Bkz:Tablo II.
[205] Bkz:Tablo II.
[206] Müftü Efendi Hanı, 1817-19 yılları arasında Trabzon'u gezen Bıjışkyan'a göre Trabzon'un büyük yapılarındandı. Bkz:Bıjışkyan, a.g.e., 54.
[207] Bkz:TŞS, 1910 / 36b, kayıt tarihi, 22 Şaban 1157 / 30.09.1744.
[208] Bkz:Tablo II.
[209] Bkz:Tablo II.
[210] Bkz:Tablo II. Murathanlılar veya Murathanzâdeler, son Akkoyunlu hükümdarı Sultan Murat'tan geldiği kabul edilen Trabzon'un eski ailelerindendirler. Kadı Kayıtlarından tespit edilebildiği kadarıyla Murathanzâde Ahmet, 28 Receb 1156 / 17.09.1743'te Trabzon Eyalet mütesellimi olarak tayin edilmiştir. Bkz:TŞS, 1907 / 128b, 1910 / 66b ve 1911 / 6b. Goloğlu, 1737'de Trabzon müteselliminin Murathanzâde Mehmet olduğunu söylemektedir. Bkz: Goloğlu, a.g.e., 242. O halde, XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Murathanzâdelerin Trabzon mütesellimliğini sülale içerisinde tuttukları söylenebilir.

Trabzon'daki tüm ticarî konaklama merkezleri içerisinde % 1.56 kullanım oranına sahip olan konaklama yerleri ise şunlardır:

- ✓ Alaca Han:Trabzon'un günümüze kadar gelmiş dört hanından birisidir. Çarşı mahallesinde, Bakırcılar semtinde, Alacahan sokağında yer almakta olup avlulu üç katlı bir handır. Günümüzde büyük bir çoğunlukla harabe halde olup bazı kısımlarında bakırcı ve kalaycı esnafının faaliyet gösterdiği görülmektedir. Kitabesi olmadığından kesin yapılış tarihi bilinmemekle birlikte, yakınındaki Alaca Hamam ile birlikte XVIII. yüzyıla tarihlendirilmektedir[211]. Gümüşhâne ahalisinden Agob nâm zimmî, ticaret amacıyla 1782 yılında Alaca handa kaldığına göre bu hanın XVIII. yüzyılın ikinci yarısında inşâ olunduğunu söylemek mümkündür[212].
- ✓ Hacı Yahya Hanı:Taş han, Alaca han ve Sabır han gibi günümüze kadar ulaşabilmiş dört Trabzon hanından biri olan Hacı Yahya hanı, XVIII. yüzyıl arşiv kayıtlarında "Medîne-i mezbûre çarşusunda el-Hâcc Yahya Hanı" şeklinde yazılarak kaydedilmiştir[213]. Hacı Yahya hanı, günümüzde "Gön Han" veya "Vakıf Han" olarak bilinmekte olup Trabzon'un Çarşı mahallesinde, Bedesten caddesinde, bedestenin kuzey batısında Mumhâne önüne yakın bir konumda, sahil yolu kenarında yer almaktadır[214]. Üç katlı avlulu bir han olan Vakıf han, Karpuz'a göre birlikte inşâ olunduğu güneydoğu kısmındaki caminin şadırvanı üzerindeki kitabeden hareketle 1781-82 yılında Hacı Yahya adında bir hayırsever tarafından yaptırılmıştı[215]. Ancak, adı geçen caminin şadırvanı üzerindeki kitabeye bakıldığında kitabe Karpuz'un vermiş olduğu bilgilere göre daha farklı bilgiler vermektedir. Kitabede yer alan H 1196/M 1781-82 yılı, adı geçen cami veya şadırvanın Hacı Yahya tarafından değil oğlu olan Trabzon'un Nakibü'l-eşrâf Kaymakamı Seyit Hacı Abdullah tarafından yaptırıldığını göstermektedir[216]. Dolayısıyla Cami yanındaki hanın Hacı Yahya tarafından çok daha eski dönemlerde yapıldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Karpuz, her ne

---

[211] Karpuz, "Trabzon'da Türk Devri...", 82.
[212] Bkz:Tablo II;Alaca Han ile ilgili olarak ticaretle ilgisi olmayan başka bir kayıt daha mevcuttur. Bkz: TŞS, 1947 / 36a, (H 1214-1215 / M 1799-1800).
[213] TŞS, 1888 / 37a.
[214] Bu han, sahil yolu yapılmadan önce sahil kenarında, attarlar derûnunda ve eski gümrük binası yakınında idi. Bkz:Akbulut, Ömer, Trabzon Kitabeleri, İstanbul 1954, 55.
[215] Karpuz, "Trabzon'daki Türk Devri...", 82.
[216] Yapının giriş kapısı üzerindeki kitabeye bakıldığında, ilgili yapının Hacı Yahya tarafından değil, oğlu Abdullah tarafından 1781'de yaptırıldığı kayıtlıdır. "Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Kaim-makâm-ı Nakibü'l-eşrâf es-Seyyid el-Hâcc Abdullâh bin el-Hâcc Yahyâ Efendi sene 1196 / 1781-82.

kadar bu hanın 1781 yılında yaptırıldığını ifade etse de bu hanın çok daha eski tarihlerde yaptırıldığı arşiv kayıtlarıyla sabittir;Rize sakinlerinden Abdullah oğlu Esirci Hasan Beşe, 10.07.1726 tarihinde ticaret amacıyla bu handa kalmıştır[217]. Bu kayıttan hareketle, Hacı Yahya hanının XVIII. yüzyıl başlarında Seyit Hacı Abdullah'ın babası Hacı Yahya tarafından inşâ edilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Karpuz'un vermiş olduğu 1781 tarihi, ya cami ile şadırvanın inşâ tarihi olmalı veya Seyit Hacı Abdullah'ın babası Hacı Yahya tarafından inşâ olunan hanının çeşitli sebeplerle yeniden inşâ edilmesiyle ilgili olmalıdır.

- ✓ Zincirli Han:Bu hanın Trabzon'un hangi mahallesinde olduğu hakkında bilgi sahibi değiliz. 1715 yılında Harput kazasından Boğdasor isimli bir tüccar tarafından kullanılan Zincirli hanın XVIII. yüzyılın başlarında inşâ olunduğu söylenebilir[218].
- ✓ Yalı Han:Bu han, 1778 yılına ait başka bir kayıtta yer alan "Leb-i deryâda vâkı' han odaları" isimli deniz kenarında olan han ile aynı han olmalıdır[219]. Yalı Han, sadece Bayburtlu bir tüccar tarafından 1788 yılında kullanılmıştır[220]. Bu verilerden hareketle Yalı hanın XVIII. yüzyılın ikinci yarısında inşâ edilmiş olabileceği söylenebilir.
- ✓ Mir Beyi Hanı:Bu hanın Trabzon'un hangi mahallesinde olduğu tespit edilememiştir. Arşiv kayıtlarında, "Trabzon'da vakı' Mir Beyi Hanı" şekliyle geçmekte olup, 1756 yılında Hopa kazasından Ali Beşe'nin bu handa kalmış olduğu görülmektedir[221].
- ✓ Hacı Mustafa Hanı:Trabzon sûkunda yer alan bu han, 1796 yılında İranlı Hâkim İsmail isimli bir tüccar tarafından kullanılmıştır[222].
- ✓ Hava Hatun'un Misafirhânesi:Bu misafirhâne, Trabzon'un diğer bir ticaret merkezi olan Aşağıhisâr'da, Bab-ı Pazar mahallesinde yer almaktaydı. 1748 yılında, tütün tüccarı olduğu anlaşılan Abdullah oğlu Hacı Ahmet bu misafirhânede kalmış olup vefat ettiğinde yanındaki mal varlığından oda ve dükkân kirası olarak beş kuruş alınmıştı[223]. Bu bilgilerden hareketle, tüccarların kalmış oldukları han ve misafirhâne gibi ticarî yapıların muhtemelen iki katlı

---

[217] TŞS, 1888 / 80a, kayıt tarihi, 10 Zilkade 1138 / 10.07.1726.
[218] Bkz:Tablo II.
[219] Bkz:TŞS, 1934 / 42b, H 1192 / M 1778.
[220] Bkz:Tablo II.
[221] Bkz:Tablo II.
[222] Bkz:Tablo II.
[223] Bkz:Tablo II.

oldukları, alt katlarında dükkânlar ile hayvanların bakım ve konaklaması için ahırlar, üst katlarında ise tüccar ve diğer yolcuların kaldıkları odalar bulunduğu anlaşılmaktadır.

- ✓ Molla İsmail Menzili:Trabzon'da Sarmaşık mahallesinde yer alan bu menzilde, 1754 yılında Rumeli'nin Karasu Yenicesi'nden zengin bir tütün tüccarı kalmıştı[224].
- ✓ Veli oğlu Ahmet'in Odası:Bu odanın Trabzon'un Çarşı mahallesinde yer aldığı kayıtlıdır. 1704 yılında Malazgirt kasabasından kumaş tüccarı olduğu izlenimi veren Ebubekir Beşe bu odada kalmıştır[225].

XVIII. yüzyılda, tüccarlar tarafından kullanılan ve özellikleri hakkında arşiv kayıtlarına göre bilgiler verilen han, misafirhâne, menzil, oda ve mahzenler haricinde, çeşitli nedenlerle Trabzon'a gelen ve ticaretle ilgisi olmayan misafirler Sulu Han[226], Trabzon çarşısında Hacı Tosun Hanı[227] ve yine Trabzon çarşısında Semercioğlu Hanı[228] gibi hanlarda konaklamışlardır. İsimleri verilen bu hanların Trabzon'un Çarşı mahallesinde yer almalarından hareketle, misafirlik haricinde ticarî amaçlı hanlar olarak da hizmet verdiklerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Zira hanlar, ticarî ve konaklama hizmetlerini yerine getiren yapılar oldukları gibi aynı zamanda bazı zenginlerin büro ve depoları olarak da hizmet veren yapılardı.

Yukarıda isimleri verilen hanlar ve diğer konaklama merkezleri hakkında verilen bilgilerden hareketle Trabzon'da, XVIII. yüzyılda, ticarî faaliyetlerin büyük ölçüde gerçekleştiği mekânın günümüzde bedestenin bulunduğu, XVIII. yüzyıl arşiv

---

[224] Bkz:Tablo II.

[225] Bkz:Tablo II. Özönder, Konya'da "Tüccar Evleri"nin varlığına dikkat çekmektedir; Özönder'e göre, tüccar evleri sadece kadınlar tarafından işletilmekte ve müşterilerini kadınların teşkil ettiği dükkândırlar. Genellikle şehrin kenar semtlerinde mahalle aralarında, tanınmış aile ve tüccarların ev ve konaklarındaki zeminde bulunan bir geniş oda veya salonda hizmet veren tüccar evlerini işleten hanımların genelde beylerinin çarşıda attariye ve manifatura dükkânları bulunmaktaydı. Bkz:Özönder, a.g.m, 555-56. Her türlü giyim ve kuşam eşyasının satıldığı Konya'daki tüccar evlerinin Trabzon'daki Hava Hatun'un misafirhânesi veya Veli oğlu Ahmet'in odalarıyla kullanım açısından ne şekilde bir bağlantısının olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak, Konya'daki bu geleneğin Osmanlı Trabzon'unda da mevcut olması gerektiği düşünülmektedir.

[226] Sulu hanın arşiv kaynaklarındaki varlığı ile ilgili ilk kayıt, H 1215 / M 1800 yılına aittir. Bkz:TŞS, 1947 / 43a. Cumhuriyet döneminin son yıllarında yıkılan bu han, Meydan semtindeki Meydan hamamının karşısında yer almaktaydı. Bkz:Özer, a.g.m., 97. Bu hanın, XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında inşâ edilmiş olduğu söylenebilir.

[227] Hacı Tosun hanının varlığı ile ilgili sadece 1728 yılına ait bir kayıt bulunmaktadır. Bkz: TŞS, 1890 / 36a.

[228] Trabzon çarşısında yer alan Semercioğlu hanı ile ilgili olarak tespit edilen ilk ve tek arşiv kaydı, H 1137 / M 1724-25 yılına aittir. Bkz:TŞS, 1885 / 31a. Bu kaynaktan hareketle Semercioğlu hanının XVIII. yüzyılın ilk yıllarında inşâ olunduğunu söylemek mümkündür.

kayıtlarında "Çarşı Mahallesi" diye geçen, günümüzde dahi halen "Çarşı Mahallesi" diye bilinen merkez ve çevresi olduğunu söylemek mümkündür[229]. Çarşı mahallesi haricinde, Aşağıhisâr'da yer alan Bab-ı Pazar mahallesinin de Trabzon ticaretinde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır[230]. XVIII. yüzyılda, ticarî amaçlı olarak kullanılan han ve diğer konaklama merkezlerinin önceki yüzyıllara oranla sayısal olarak çok daha fazla olması dikkat çekmektedir. XVIII. yüzyıl arşiv kayıtlarında, ticarî amaçlı olarak 14 han, bir menzil, bir misafirhane, bir oda ve bir mahzen yer almakla birlikte, sadece misafirlik amacıyla yaklaşık on iki farklı han, menzil veya misafirhânenin gelip geçen yolculara hizmet verdikleri görülmektedir. Yeni han[231] ve Taş han, XVIII. yüzyılda Trabzon'a ticarî amaçlı olarak gelen ve konaklama merkezlerinde kalan 64 tüccar veya tüccar grubunun 28'ini ağırlayarak, % 43.75'lik

---

[229] Bkz:Harita II.

[230] Trabzon'da, ticaret haricinde çeşitli amaçlarla Trabzon'a gelen misafirler yukarıda isimleri verilen konaklama yerleri haricinde aşağıdaki mekânlarda da kalmaktaydılar:"Hâtuniye camii şerifi kurbunda vakıf odalarında...":TŞS, 1913 / 28a, Hacı İbrahim'in misafir odaları:TŞS, 1920 / 3b, Trabzon sukunda Şatırzâde'nin misafir odaları:TŞS, 1918 / 99b, Şatırzâde İbrahim Ağa hanı:TŞS, 1931 / 9a, Kemerkaya'da, Bayramoğlu Zimmî'nin misafir odaları:TŞS, 1920 / 3a, Bab-ı Pazar mahallesinde Küçük Dizdar Seyit Ahmet Ağa'nın misafir odaları:TŞS, 1920 / 45a, Gümrük Odaları:TŞS, 1927 / 15b, Gümrükçü iskelesi odaları:TŞS, 1871 / 78a, (Gümrük odalarıyla, Gümrükçü iskelesi odaları şeklinde XVIII. yüzyıl arşiv kayıtlarında geçen bu bina hakkında şehri 1817-19 yıllarında gezen Bıjışkyan şu bilgileri verir:"Gümrük binası da, deniz üzerinde iki katlı ve taş merdivenli yüksek bir yapıdır. Bunun yanında, kezâ iki katlı ve kargir bir han vardır". Bkz:Bıjışkyan, a.g.e., 53.), Leb-i Derya'da olan han odaları:TŞS, 1934 / 42b, (Leb-i Derya hanı / Yalı han, Bıjışkyan'da geçmektedir, 54), Bünyad Ağa'nın misafir odaları:TŞS, 1870 / 67a ve Nim-Bıyıkzâde Ali Ağa'nın han odası:TŞS, 1916 / 28b;Nim-bıyıkzâde/Yarımbıyıkzâde'nin hanı muhtemelen Aşağıhisâr'da Pazarkapı mahallesinde yer almaktaydı. Zira, aynı mahallede günümüzde Yarım Bıyık Sokak ve Yarım Bıyıkoğlu Evi yer almaktadır.

[231] Yeni Han, daha önce ifade edildiği gibi XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelen tüccar ve misafirlerin en çok kaldıkları han olmasına rağmen XIX. yüzyıl seyyahlarının anlatılarında ismi geçmemektedir. Yeni inşâ olunmasından dolayı bu isimle adlandırılan Yeni Han'ın XIX. yüzyılda başka bir isim aldığını düşünmek mümkündür. XIX. yüzyılda Trabzon'u gezen Feruhan Perunak Bey, birçok han ismi saydıktan sonra şehrin büyük tacirlerinin Meydan, Baraşkeva (Sabır Han), Taş, Alaca ve Paşayanoğlu hanlarında oturduklarını belirtmektedir (Bkz:Bıjışkyan, a.g.e., 74). Feruhan Bey'in isimlerini vermiş olduğu Taş ve Alaca hanları hakkında daha önce bilgi verilmiş olduğuna göre geriye Meydan, Baraşkava ve Paşayanoğlu hanları kalmaktadır. Meydan hanı isminden anlaşıldığına göre İskenderpaşa mahallesinde, Meydan semtinde yer almalıydı, oysa Yeni Han XVIII. yüzyıl arşiv kayıtlarında, Trabzon'da Semerciler çarşısında, başka bir kayıtta ise Semerciler yakınında bulunduğu kayıtlı olduğuna göre Meydan hanı elenmektedir. Dolayısıyla geriye, Yeni Han'ın ismini alacak iki han kalmaktadır, bunlardan biri Paşayanoğlu hanı olup hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Diğeri ise, Baraşkeva (Sabır Han) olup günümüzde Kunduracılar caddesinde, Semerciler yokuşu ismi verilen semtte yer aldığı, üç katlı avlulu bir han olduğu ve XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında inşâ olunduğu Alaca han, Vakıf han (Hacı Yahya Hanı) ile birlikte şehirdeki üç katlı hanlardan biri olduğu sanat tarihçileri tarafından belirtildiğine göre (Bkz:Özer, a.g.m., 90-91 ve Özer, Trabzon Hanları, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi (Basılmamış Lisans Tezi), Ankara 1989, 62) kesin olmamakla birlikte iki hanın semtlerinin aynı olmasından hareketle, XVIII. yüzyıl arşiv kayıtlarında "Yeni Han" diye geçen hanın, XIX. yüzyılda Baraşkeva hanı (Sabır Han) diye bilinen han olduğu düşünülmektedir.

kullanım yoğunluğuyla Trabzon'a gelen tüccarların hemen hemen yarısını ağırlamışlardır. Bu nedenle, Yeni Han ve Taş Han, muhtemelen XVIII. yüzyıl Trabzon'unun en büyük ve en iyi hizmet veren iki hanı olmalıydı. Bu hanları kullanım oranlarına göre Simcizâde, Hüseyin Efendizâde, Müftü Efendi, İkizzâde hanlarıyla diğer birçok han takip etmektedir. Ticarî amaçlı olarak kullanıldığı tespit edilen on sekiz konaklama merkezine, misafirlik amacıyla hizmet veren diğer on üç konaklama yeri eklendiğinde han, menzil, misafirhâne, oda ve mahzenden oluşan 31 farklı konaklama yerinin, ticarî amaçlı olanlar ağırlıkta olmak üzere Trabzon'a dışarıdan çeşitli amaçlarla gelen yolculara hizmet verdikleri görülür. Bu verilerden hareketle, XVIII. yüzyılda Trabzon'da canlı bir ticarî yaşamın söz konusu olduğunu, ticarî faaliyetlerin bir gerekliliği olarak inşâ olunan han, misafirhâne, mahzen ve menzil gibi yapıların sadece Trabzon'un ekonomik açıdan gelişmesine katkıda bulunmakla kalmayıp aynı zamanda şehrin fiziksel, mimarî ve kültürel gelişmesinde de önemli faktörler olduklarını rahatlıkla söylemek mümkündür[232].

Ticarî faaliyetlerin gerçekleşmesinde, bedesten ve han gibi sağlam ve büyük binaların yanında ambarların varlığı da, aynı şekilde bir şehirdeki ticarî potansiyelin kapasitesi açısından önemli olmalıdır. XVIII. yüzyılda, Osmanlı devletinin İran ile giriştiği uzun savaşlarda (1723-1746) Trabzon'un bir ikmal merkezi olarak kullanıldığından, Kili, İsakça ve İbrail ile diğer hububat üretim merkezlerinden gönderilen zahirenin Trabzon'a nakledilerek savaş mahalline sevk edildiğinden daha önce bahsedilmişti. XVIII. yüzyıla tarihli Trabzon Kadı Defterleri, bu yüzyılda Trabzon üzerinden savaş alanlarına yapılan bu türdeki hububat nakli ile ilgili pek çok kayıt içermekte olup, bu kayıtlar sayesinde Trabzon'daki ambarlar ve bu ambarların fiziksel yeterliliği hakkında bazı bilgilere ulaşılmaktadır[233]. Trabzon'da, savaş alanlarına gidecek zahirenin depolanmasında ilk olarak devlete ait olan ambarların kullanıldığı görülmektedir. 1734 yılında, Trabzon'da devlete ait on parça ambar yer

---

[232] Trabzon hanları hakkında, daha önce isimleri verilen araştırmacıların adı geçen hanlar ve diğer ticaret yapılarının tarihlendirilmesi ile ilgili olarak vermiş oldukları bilgilerin çoğunlukla yanlış ve yetersiz olduklarını özellikle belirtmek gerekmektedir. Bu araştırmacıların gayretleri ve alanlarında öncü oldukları malum olmakla birlikte, Trabzon'daki ticarî binaların günümüze kalmış şekillerinden hareket ederek ya da Trabzon Müzesi Müdürlüğünün veya Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesinin bu yapılar hakkında günümüze ulaşan kalıntılara dayanarak vermiş oldukları raporlara bağlı kalmaları, zincirleme bir takım yanlışlar içerisine girmelerine neden olmuştur. Oysa, Trabzon'daki ticarî yapıların veya diğer yapıların tarihlendirilmesinde veya bu yapılar hakkında başka bilgilere ulaşılmasında Trabzon Kadı Defterlerinin öncelikle incelenmesi gereken kaynaklar oldukları bir gerçektir.

[233] Meselâ, 1889 numaralı Trabzon Kadı Defteri ile 1909 nolu Kadı Defteri, Trabzon'dan İran taraflarına gidecek olan zahire ve cephânenin sevkı ile ilgili olup bütünüyle İran seferine ayrılmışlardı (ilgili kayıtlar 1735-36 ve 1743 tarihlidirler).

almaktaydı[234]. Ancak, İran'a yapılan sefer hazırlıklarında devlete ait olan ambarların oldukça yetersiz kaldığı, bunun sonucunda ise devletin Trabzon halkına ait olan mahzenleri kiralayarak zahire depoladığı kayıtlarda yer almaktadır:"*İsakça, Kalas ve İbrail iskelelerinden sefineler ile Trabzon iskelesine nakli fermanım olan zehayir ve peksimed ceste ceste sefineler ile iskeleye nakl olundukça bunları koymak için miri ambarları kifayet etmediğinden seneyn-i sabıkada olageldiği üzre münasib ambar ve mehazin ve hanelere tahmil ve...*"[235]. 1735 yılına ait başka bir kayıtta, İran seferi için şark taraflarına gönderilmek üzere Trabzon ambarlarında bulunmak için İstanbul'dan gönderilen zahirenin depolanması amacıyla Trabzon iskelesinde devlete ait ambar ve mahzenler olmadığından, Trabzon ambar emini Ömer Ağa ve şehir ileri gelenlerinin marifetleriyle daha önce (bu gibi sefer zamanlarında) zahire konulagelmiş mahallerden Çömlekçi mahallesinde olan Murathanzâde, Yünyadzâde (Bünyadzâde olmalı), Berberzâde ve (...) Hacı Ömer isimli kimselerin beş adet kebir kiremit kârhâneleri ve yine mahalle-i mezburede olan Sufiye isimli nasraniyye (...) ve (...) ve (...) zimmîler menzilleri, Tuzluçeşme mahallesinde olan Kaba Andon ve Taşçıoğlu Simyon ve İstaverano isimli zimmîlerin menzilleri ve (...) Aşağıhisar'da olan Abacı Yuri ve Kostant'ın menzilleri (...)'nin bazı duvarlarının tamire muhtaç olduğu belirtilmekteydi. Sonuçta, adı geçen yerlerde yapılan keşif neticesinde 1.100 kuruş ile kereste, mıh, taş, kireç ve neccar tedarik edilip tamiratın yapıldığı anlatılmaktadır[236]. Başka bir kayıtta ise Rumeli taraflarından satın alınan ve İsakça ambarlarından sevk olunan buğday, un, arpa ve peksimetin Trabzon'da 88 adet bina, mahzen, menzil ve kiremithâneye depolandığı ve bu depolama karşılığında, Trabzon ambar emini tarafından mal sahiplerine 1.559,5 esedi kuruş kira ödendiği belirtilmektedir[237].

Devlet, Trabzon'daki mîrî zahirenin depolanmasına kiralama yoluyla çare bulduğu gibi, Trabzon'da daha önceden var olan bir takım büyük yapıları tamir ederek sorunu halletmeye gayret göstermekteydi. 1744 yılına ait ferman suretinde, Trabzon'da mevcut olan zahirenin depolara yerleştirildiği ancak *"bundan sonra üç-beş sefine zehayir lazım gelse bir türlü vaz' olunacak mahall olmadığı"* belirtildikten

---

[234] TŞS, 1897 / 102b.
[235] TŞS, 1907 / 139b, kayıt tarihi, 27 Zilhicce 1154 / 05.03.1742.
[236] Yapılan tamirat neticesinde Neccarbaşı Mehmet oğlu Hacı Ali, Taşçıbaşı Agob, Irgatbaşı Hasan oğlu Ali, Mıhçı Abdullah oğlu Hüseyin, Kireççi Dimitri oğlu Fakure ve Keresteci Ebubekir oğlu Hacı Hasan'a Trabzon mahkemesinde 978.5 kuruş ödenmişti. Bkz:TŞS, 1899 / ?, kayıt tarihi, 22 Rebiülâhir 1148 / 11.09.1735.
[237] Bkz, TŞS, 1899 / 17a-b, 18a-b, 19a-b, kayıt tarihi, 15 Receb 1149 / 19.11.1736.

sonra, daha önce Trabzon'a gelen zahirenin çoğu Üçüncüzâde Sarayı'na[238] konulduğu ancak bu sarayın da bir tarafının harabe olduğu, bundan dolayı İran seferi takribiyle Trabzon iskelesine gelen zahire için bir ambar gerekli olduğu, "*olur olmaz mahallere vaz' olunan zehayirin telef ve zayi' olacağına binaen*" bir ambar inşaatının emredildiği yazılıdır[239]. Gerek İran seferleri nedeniyle ve gerek savaş olmadığı zamanlarda devlet, zahire depolamada kullanmak için *Üçüncüoğlu maktul Ömer Paşa'nın müceddeden bina eylediği sarayı* sürekli tamir ettirdiği görülmektedir. 1743 yılında, Üçüncüoğlu sarayının alt katında yer alan yedi adet odanın tamire muhtaç olan mahallerinin Trabzon Valisi Mehmet Paşa ve Ambar Emini Ali Ağa marifetiyle yeniden bina ve tamir olunduğu görülmektedir[240]. Başka bir kayıtta ise, Üçüncüoğlu sarayına bir "ambar-ı kebir"in inşâ olunmakta olduğu kayıtlıdır[241]. Bu haliyle, Trabzon'da depo görevi gören yapıların devletten daha çok yerel girişimcilere ait olduğu anlaşılmaktadır. Neticede, XVIII. yüzyılda Trabzon'daki ticarî alt yapının Trabzon ticaretindeki yeri ve önemi hakkında şu sonuçlara varabiliriz;

Sanayi öncesi toplumlarda gerçekleşen ticaret ilişkilerinde ulaşım ve konaklama gibi etkenlerin ticarî hayatın kolaylaşması veya zorlaşmasında önemli bir etkiye sahip oldukları bilinmektedir. Ulaşım sorunu, bu yüzyılda Trabzon ticaretinin alt yapısında önemli bir engel olarak gözükmektedir. Trabzon ve çevresinin doğal yapısı ulaşım şartlarını zorlaştırdığından Trabzon'un sahildeki yerleşim yerleri birbirleriyle olan ilişkilerini deniz yolu vasıtasıyla yerine getirmek zorunda kalmışlar, bu nedenle kayıkçılık ve gemicilik mesleği Trabzon ve çevresinde önemli bir geçim

---

[238] Bkz:Harita II. Üçüncüzâde Ömer Paşa 1741 yılında Trabzon valiliğine atanmıştı. Torullu olup İstanbul'da eğitim görerek vezir olmuştu. Trabzon limanını üstünde, Güzelhisâr denilen düzlükte kendine bir saray yaptırmıştı. Bu bina, o yıllarda Trabzon'un en büyük ve en güzel binası idi. Ancak, Padişah ile zamanla arası bozulan Vali Ömer Paşa devlet tarafından öldürülmüş ve sarayı da yıktırılmıştı. Bkz:Goloğlu, a.g.e., 80;Goloğlu, Ömer Paşa'nın yapmış olduğu sarayın yıktırılmasından sonra uğursuz sayılan Güzelsaray'a artık kimsenin yerleşmediğinden bahsetmektedir. Oysa, yukarıda örnekleri verildiği gibi, Trabzon Kadı Defterlerinde bu sarayın zahire depolamak için defalarca onarıldığı kayıtlıdır. Ayrıca, XVIII. yüzyılda bazı Trabzon valilerinin makamları Güzelsaray'da yer almakta, çeşitli vesilelerle bu sarayda vali huzurunda mahkeme oluşturularak halkın dertlerine çözüm arandığı kayıtlarda yer almaktaydı. Meselâ, Trabzon Valisi Ali Paşa, İskenderpaşa mahallesinde yer alan Üçüncüoğlu sarayının bir odasında ikamet buyurmaktaydı. Bkz:TŞS, 1919 / 5a, kayıt tarihi, 24 Şevval 1166 / 24.08.1753 ve TŞS, 1913 / 42a, kayıt tarihi, 12 Şaban 1166 / 14.06.1753.

[239] TŞS, 1910 / 64a, kayıt tarihi, 5 Şevval 1157 / 11.11.1744.

[240] Yapılan bu tamirat neticesinde kireç, taş, kereste ve diğer masrafların 865 kuruş 105 akçeye baliğ olduğu ve gerekli ödemelerin ambar emini tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Bkz:TŞS, 1909 / 13a, kayıt tarihi, gurre-i Cemâziyelâhir 1156 / 23.07.1743. Güzelhisâr tabir olunur Üçüncüoğlu müteveffâ Ömer Paşa'nın sarayına zahire nakledilmesiyle ilgili başka bir kayıt için Bkz:TŞS, 1913 / 14a, H 1165 / M 1752.

[241] TŞS, 1915 / 35b, kayıt tarihi, selh-i Cemâziyelâhir 1160 / 08.07.1747.

alanı olarak ortaya çıkmıştır. Trabzon'un Anadolu yönü ile olan bağlantısı büyük bir çoğunlukla sadece Trabzon-Erzurum kara yoluyla sağlanmaktaydı. Ancak, adı geçen tarihi yolun hem ticarî şartlara ve hem de İran taraflarına yapılan askerî sevkıyata uygun olmadığı ve bundan dolayı da devlet tarafından sıkça tamir edilmek zorunda kaldığı görülmüştür. Bununla birlikte, hem Trabzon tüccarının ve hem de âhardan Trabzon'a gelen tüccarların Trabzon'un ulaşımından şikayetçi olmadıkları dikkat çekmiştir. Benzer şekilde, Trabzon'da yer alan irili ufaklı birçok iskelenin yükleme ve boşaltmaya müsait olmadıkları ve iskele konumundaki bazı yerlerin kum ile dolu oldukları halde gerek Trabzonlu ve gerekse Trabzon ile ticaret yapan diğer tüccarların hiç bir şekilde bu olumsuzluklardan rahatsızlık duymadıkları veya adı geçen iskelelerin tamir edilmesi ile ilgili her hangi bir talepte bulunmadıkları görülmüştür. Trabzon'un kendisiyle ve çevresiyle olan ulaşımı esasen deniz ulaşımına dayanmaktaydı. Trabzon merkezindeki limanlar gemicilerin barınmalarına müsait olmamakla birlikte özellikle Trabzon'a bağlı olan Platana ve Sürmene limanları doğal limanlar olarak Karadeniz'deki şiddetli rüzgarlara karşı gemicilerin sıkça sığınmak zorunda kaldıkları emin barınaklar olmuşlardır. Trabzon ve çevresindeki ulaşım ve yükleme-boşaltma şartlarının olumsuzluklarına rağmen tüccarlara hizmet eden bedesten, han ve çarşı-pazar gibi ticarî merkezlerin sayısal olarak fazlalıkları dikkat çekmiştir. Zira XVIII. yüzyılda, Trabzon'da her türlü ticarete hizmet edecek çarşı ve pazarlar sadece şehir içerisinde değil aynı zamanda Platana, Fol Deresi, İskefye, Sürmene ve Of gibi Trabzon'un kaza ve nahiyelerinde dahi bulunmaktaydı. Trabzon sahilinde denize yakın konumda olan birçok ticarî yapı, Trabzon'a gelen tüccarların konaklama ve depolama faaliyetlerine yeterince destek olmuştur. XVIII. yüzyılda yaklaşık otuz bir farklı han, menzil, mahzen, misafirhâne ve odanın özellikle uzak diyarlardan Trabzon'a gelen tüccarlara hizmet ettikleri görülmüştür. Bu yüzyılda, Yeni Han ve Taş Han âhardan Trabzon'a gelen tüccarlar tarafından en çok kullanılan hanlar olarak Trabzon tarihindeki yerlerini almışlardır. Denilebilir ki, Trabzon ve çevresindeki ulaşım şartlarının aksine şehir içerisinde yer alan konaklama merkezleri tüccarların her türlü ihtiyaçlarını rahatlıkla karşıladıklarından dolayı XVIII. yüzyılda Trabzon şehrinde canlı bir ticarî hayata imkân verecek konaklama, depolama ve satış mahalleri yeterince mevcuttur. Trabzon'daki ticarî konaklama ve depolama merkezleri ile ilgili olarak verilen bilgilerden hareketle, XVIII. yüzyılda zenginler başta olmak üzere özel sektöre ait olan birçok han, misafirhâne, menzil, mahzen ve kiremithânenin sadece özel

sektörün ticarî ve konaklama ihtiyaçlarına cevap vermekle kalmayıp, aynı zamanda devletin İran taraflarına düzenlediği Şark Seferleri'nde, devlet tarafından Trabzon'a gönderilen zahirenin depolanmasında askerî açıdan önemli bir görevi de yerine getirdikleri anlaşılmaktadır[242].

[242] Trabzon'da depo görevi gören büyük binaların çoğunlukla özel müteşebbislere ait olması dikkat çekmektedir. 1735 yılına ait olan bir kayıtta, daha önce isimleri verilen Çömlekçi mahallesindeki kiremit kârhânesi sahiplerinden olan Murathanzâde ve Bünyadzâdeler Trabzon'un ileri gelen ailelerindendirler. Murathanzâdelerin XVIII. yüzyılda, Trabzon eyalet mütesellimi olduklarından daha önce bahsedilmişti. Bünyadzâdeler ise, XVIII. yüzyılın başlarından yüzyıl ortasına kadar Trabzon mahkemesinde görülen çeşitli ticarî alacak-verecek davalarının vazgeçilmez şahitlerinden olup Bünyadzâde Seyit Ali bunların en tanınmışları arasında yer almaktaydı. Bkz:TŞS, 1906 / 15a ve 1928 / 12a. Trabzon'un XVIII. yüzyıldaki etkin simalarından olan diğer bir aile Çubukçuzâdelerdir. Trabzon'un ticaretle alakalı olan her bir semtinde pek çok dükkân ve işletmenin yarı hissesine sahip olan ve aynı şekilde, Trabzon mahkemesinde ticarî alacak-verecek davaları başta olmak üzere çeşitli davalarda sürekli şahit olarak yer alan Çubukçuzâde Ahmet'in terekesinde yarı hissesi 125 kuruş olan bir kiremithânenin var olduğu kayıtlıdır. Bkz:TŞS, 1937 / 37b, 38a-b, kayıt tarihi, selh-i Ramazan 1160 / 05.10.1747.

IV. BÖLÜM

XVIII. YÜZYILDA TRABZON'DA TİCARET VE TÜCCAR

Her ne kadar Trabzon, I. Bayezid zamanında (1389-1402) Erzincan, Tokat ve Amasya şehirlerinin Osmanlı yönetimine girmesinden sonra İran ipek yolunun Trabzon deniz yolu yerine Bursa kara yoluna yönelmesi[1] ve İtalyan şehir devletlerine Karadeniz ticaretinin yasaklanmasıyla birlikte[2] daha önceki dönemlerde sahip olduğu ticarî canlılığını kaybetmiş olsa bile yerel ve bölgeler arası ticarette, XVIII. yüzyılda önemli bir liman olmaya devam etmiştir. Sahip olduğu coğrafi konumu ve ticaret kültürü bu yüzyılda Trabzon şehrini Karadeniz'de önemli bir konumda tutmaya devam etmiştir.

A- TİCARET AMACIYLA TRABZON'A GELEN TÜCCARLAR

Trabzon XVIII. yüzyılda, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi Orta Anadolu'dan Doğu Anadolu'ya, Kafkaslardan Kırım'a ve Bağdat'tan Rumeli topraklarına kadar çok geniş bir alanda yaşayan pek çok tüccarı kendine çekebilecek ticarî kapasiteye sahip bulunmaktaydı. Bu nedenle Trabzon, bu yüzyılda

---

[1] İnalcık, daha XIV. yüzyıl sona ererken tarihi Kefe-İstanbul, Trabzon-İstanbul, Sivas-İstanbul ipek yollarının geçmişteki önemlerini kaybettiklerini ve İran ipek ticaretinde Bursa'nın ön plana çıkmaya başladığını belirtmektedir. Bkz:İnalcık, "An Economic and Social...", 223.

[2] Osmanlı devleti Venediklilere Balkanlar ve Arap topraklarında ticaret serbestisi tanırken (1540) Kefe ve Trabzon'u bu serbestliğin dışında tutmuştur. Oysa, daha önceki yıllarda (1513 ve 1521) Venediklilere verilen müsaadelerde Venediklilerin Karadeniz'de ticaret yapmaları serbest bırakılmıştı. Bkz:İnalcık, Imtiyâzât, 1183.

ticaretin giderek önem kazandığı, ticarî işlemlerin yoğunlaştığı bir şehir haline gelmiştir.

Osmanlı arşiv kaynaklarının verdikleri bilgilere göre, XVIII. yüzyılda Trabzon'a Anadolu ve çevresinden 81 tüccar veya tüccar grubunun[3] gelerek ticarî faaliyetlerde bulundukları görülmektedir. Trabzon'a gelen tüccarlar Osmanlı devletinin çeşitli şehir, kasaba, nahiye, köy ve iskelelerinden hareket etmekte, kara ve deniz yoluyla Trabzon'a ulaşmaktaydılar. XVIII. yüzyılda, Trabzon'a gelen tüccarları geliş yerlerine göre birkaç bölgeye ayırarak incelemek mümkündür. Trabzon'a gelen tüccarlar Acem, Erzurum ve Çevresi (Erzurum, Erzincan, Kars, Gümüşhâne, Bayburt, Kürtün), Gürün ve Çevresi (Gürün, Kayseri, Divriği, Darende), Güneydoğu Anadolu ve Çevresi (Diyarbakır, Antep, Bağdat), Gönye ve Çevresi (Rize, Fındıklı, Hopa, Gönye, Acara, Ahısha), Şebinkarahisâr ve Çevresi (Şebinkarahisâr, Canik, Tokat), Kırım ve Çevresi (Kefe, Karasu), Rumeli ve Çevresi (Filibe, Karasu Yenicesi, Ruscuk, Karlu), İstanbul, Batı Anadolu (Manisa, Burdur) ve

---

[3] Trabzon'u XVIII. yüzyılda ticaret amacıyla kullanan 81 tüccar veya tüccar grubunun özellikle Trabzon Kadı Kayıtlarına ne şekilde geçtikleri hakkında bilgi vermek gerekmektedir: Osmanlı devletinde her hangi bir tüccarın kadı kayıtlarına girebilmesi, tespit edilebildiği kadarıyla altı farklı şekilde ortaya çıkmaktaydı. Bunlardan ilki, tüccarın ticaret yaptığı mahalde vefat etmesi durumundadır. Bu durumda, tüccarın malları bölgedeki idareciler tarafından zabt edilir, varisi varsa varisine teslim edilir, yoksa malları beytülmale kalmak üzere şehrin merkez çarşısında müzayede ile satışa çıkarılırdı. İkincisi, tüccarın hastalanması durumundadır. Bu durumda tüccar, hasta halindeyken ticaret yaptığı mahalden birini veya yanındaki başka bir tüccarı, bu çoğunlukla hemşehrisi ya da ortağı olurdu, yanında mevcut olan eşyasını satmak veya ailesine teslim etmek üzere vekil tayin ederdi. Eğer hasta olan kişi vefat ederse, vekili malların geleceği hakkında en yetkili kişi haline gelirdi. Üçüncü durum, tüccarın gümrüğe mallarını getirmeden kaçakçılığa yönelmesi ve yerel idareciler tarafından tespit edilmesi durumunda, dördüncüsü de gümrük memurlarının tüccarlardan aşırı ve kurallara aykırı olarak gümrük vergisi talep etmeleri durumunda kadıya yapılan şikayet başvuruları neticesinde kayda geçmekteydi. Tüccarların Trabzon Kadı Kayıtlarında yer aldıkları beşinci durum, tüccarların eşkıyanın veya herhangi birinin saldırısına, zulmüne uğraması halinde gerçekleşmekteydi. En son ve altıncı durum ise tüccarların aralarındaki alacak verecek davaları veya daha önceden gerçekleştirdikleri ortaklıklar neticesinde ortaya çıkan kâr veya zararın taraflar arasında paylaşımı esnasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların mahkemeye yansıması durumunda ortaya çıkmaktaydı. Dikkat edilirse, bir tüccarın Trabzon'a gelip gelmediği ancak tüccarın bir problem yaşaması halinde bilinebilmekteydi. Dolayısıyla, her hangi bir problem yaşamadan normal şartlar altında ticaret yapan bir tüccarın Osmanlı kayıtlarında yer alması oldukça zor bir ihtimaldi. Bu bilgilerden hareketle, XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelen 81 tüccar veya tüccar grubu, yukarıda belirtilen her hangi bir nedenden dolayı arşivlere geçen tüccarlar olduklarından sayı olarak az gözükmektedirler. Ancak, bu tüccarlara normal şartlar altında Trabzon'da ticaretlerini gerçekleştiren birçok tüccar ilave edildiğinde, XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelen tüccarların yukarıda verilen sayıdan çok daha fazla olması gerektiği kendiliğinden anlaşılır. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tasnifleri içerisinde, nadir de olsa bazı gümrüklere ait tüccarların ödedikleri gümrük vergilerini, isimlerini, mallarını vb. gösteren ayrıntılı defterler bulunmaktadır. Bu defterlerde tüccarlar hakkında bilgi edinmek mümkündür. Ancak, Trabzon için XVIII. yüzyıla ait bu tipte bir defter tespit edilemediğinden Trabzon Kadı Defterleri tüccarlar hakkında bilgi edinmede ana kaynak olarak karşımıza çıkmaktadırlar).

geliş yerleri tespit edilemeyenler de "Diğer Tüccarlar" olarak on bir bölgeye ayrılarak incelenecektir.

1-Acem Tüccarları

Trabzon, İran tüccarının Karadeniz'e çıkış kapısı olmakla birlikte, XV. yüzyıla girerken Bursa'nın Batı ve Doğu ticaretinde önem kazanmasıyla birlikte İran tüccarının deniz yolu yerine karayolunu tercih ederek Bursa'ya yönelmeye başladığından, XVIII. yüzyılda Osmanlı-İran, Afgan-İran ve Rus-İran askerî ve siyasal ilişkilerinde yaşanan olumsuzlukların tarihi Tebriz-Erzurum-Trabzon yolunun eski önemini kaybetmesine neden olduğundan, İran ipeklilerinin Batı'ya aktarılmasında, Tebriz-Erzurum yoluna alternatif olarak Rusya ve Ümit Burnu gibi yolların kullanılmaya başlandığından ve İran ham ipeğinin kalite açısından İtalyan ipeğine oranla daha düşük olmasının İran ipeğine olan Avrupa talebini azalttığından daha önce, Osmanlı devletinin doğu sınırlarında gerçekleşen dış ticaret ilişkileri hakkında verilen geniş malumatta bahsedilmişti[4]. XVIII. yüzyılda Acemli tüccarların Trabzon ile olan ilişkilerinde, Acemli tüccarlar hakkında tespit edilebilen ilk kayıt 1704 yılına aittir. Bu kayıtta, Acem'in Isfahan şehri Çulha mahallesinden ve Acem tüccarından olan ve Trabzon'da ticaret amacıyla bulunan Ermeni Parsek oğlu Panos, ortakları Nevaseret oğlu Yakubcan, Bedbeh oğlu Oyed ve Kesyar oğlu Melkon isimli zimmîler, Trabzon mahkemesinde beyanda bulunarak İstanbul'dan mal alarak Trabzon iskelesine geldiklerinde Trabzon gümrüğünde, gümrük vergisi ödemede sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdi. Ancak, adı geçen kayıtta Acemli Ermenilerin İstanbul'dan ne tür mallar satın aldıkları hakkında bilgi yer almamaktadır[5]. Acemli tüccarlar ile ilgili diğer bir kayıt 1713 yılına ait olup bu kayıt, bir önceki kayda göre daha ayrıntılı bilgi vermektedir;Acem'in Göl Kenaz kasabası tüccar tayfasından olan Sehire ve Azizin Ta'baz isimli kimseler yine aynı kasabadan tüccar tayfasından Hasan ve Nurvez isimli tüccarların vekilleri olarak, Trabzonlu gemi sahibi Küçük Reis diye bilinen Mehmet Beşe'den davacı olurlar. Dava konusu ise şu şekildeydi:Acemli Hasan ve Nurvez İstanbul'dan *üç sandık içinde Silan/Seylan boncuğu*[6] *üç yüz dirhem kehribar on iki vukıyye cemek (bir tür boya*

---

[4] Bkz:II. Bölüm.

[5] TŞS, 1868 / 22a, kayıt tarihi, 6 Rebiülevvel 1116 / 09.07.1704. Acemliler ile Trabzon gümrük emini arasında yaşanan gümrük vergisi sorunu BOA.MAD, 10306 / 10'da aynı şekilde yer almaktadır. Acemli tüccarlar konu üzerinde bu kadar durduklarına göre taşıdıkları mallar miktar ve değer açısından önemli olmalıdır.

[6] Metnin devamında bu kısım altı sandık içinde boncuk, bir denk kağıt ve seklem (?) şeklinde yazılarak kaydedilmiştir.

olmalı, 15.36 kg.), bir kutu lüle, tarak, sabun, bir torba Hindivan tabir olunur ot ve Karacalı şalları vb. satın alarak İstanbul'da Mehmet Reis'in gemisine yükleyip Elegri/Elgeri iskelesine gelerek gemiden karaya çıkarlar ve karadan adı geçen kasabaya (Göl Kenaz) hareket ederler. Ancak, tüccarlar memleketlerine giderken ne hikmetse, İstanbul'dan satın aldıkları malları beraberlerinde götürmeyerek sefinede bırakırlar ve adı geçen tüccarları mallarını almak için vekilleri olarak tayin ederler. Fakat, gemici Mehmet Beşe vekil olarak gelen Acemli tüccarlara malları teslim etmez. Nihayetinde, Trabzon mahkemesinde yapılan duruşmada Gemici Mehmet Beşe, adı geçen malların Hasan ve Nurvez'e ait olduklarını kabul eder, ancak vekil olarak gelen kişilerin vekilliklerini kabul etmez. Bunun üzerine, Trabzon'un çeşitli mahallelerinden mahkemede bulunan şahitlerin ifadeleriyle vekillerin gerçek vekil oldukları ispatlanır ve mallar Mehmet Beşe tarafından tamamen vekillere teslim edilir. Neticede, gerek Acemli tüccarlar ve gerekse Gemici Mehmet Beşe arasında hiçbir şekilde alacak-verecek kalmadığı karşılıklı olarak ifade edilerek tarafların talepleriyle mahkeme kararı kayda geçirilir[7]. Bu olayda isimleri geçen Acemli tüccarların Trabzon üzerinden Acem'e gittikleri zayıf bir ihtimal olmakla birlikte[8], bu kayıtta başka bir konu gerçekten dikkat çekmektedir. Bu konu, Acemli tüccarların İstanbul'dan satın alarak Acem'e nakletmek istedikleri malların büyük bir kısmının Hindistan ve çevresi kökenli olmalarıydı. Oysa, eskiden bu gibi mallar ya Orta-doğu (Kızıldeniz de dahil olmak üzere) üzerinden veya Tebriz-Erzurum üzerinden Anadolu'ya girerek tüketiciye ulaşmaktaydı. Burada ise tersi bir durum söz konusudur. Bu durum, daha önce ifade edildiği gibi Güney Afrika yolunun eski yollara nazaran Avrupalılar tarafından giderek daha çok tercih edilmesi ile ilgili olmalıydı. Bu vesika ayrıca, XVIII. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinde eskiye oranla değişen dengeleri ve eski yolların önemlerini yitirmelerini gösteren güzel bir arşiv kaydı olarak dikkat çekmektedir.

Acemli tüccarlar hakkında arşivlerden tespit edilebilen son kayıt 1796 yılına aittir. Bu kayıtta, İran tarafından olan Hâkim İsmail'in Trabzon çarşısında Hacı Mustafa hanında ticaret amacıyla bulunurken vefat ettiği ve yanında 1.023 paralık

---

[7] TŞS, 1873 / 67a, kayıt tarihi, 12 Zilhicce 1125 / 30.12.1713.

[8] Bu iskelenin Ereğli iskelesi olması muhtemeldir. Ancak, tüccarların İstanbul'dan satın aldıkları malları ilk olarak karadan değil de, denizden hareket ederek İstanbul'a yakın bir konumda yer alan Ereğli'ye çıkardıktan sonra, Acem'e karadan gitmeleri şaşırtıcı olup, benzer örneklerle desteklenmeye muhtaç gözükmektedir. İlgili mahkemenin Trabzon'da görülmesinin sebebi ise Gemici Mehmet Beşe'nin ve olayda yer alan şahitlerin Trabzonlu olmasından kaynaklanmalıydı.

(25.57 kuruş) terekesi olduğu kayıtlıdır[9]. Aynı kayıtta, Hâkim İsmail'in Trabzon'daki faaliyetleri hakkında ise hiç bir bilgi yer almamaktadır. Acemli tüccarlar hakkında arşivlerden tespit edilebilen bu üç kayda göre bir değerlendirme yapıldığında şu sonuçlara ulaşmak mümkün olmaktadır;

Acemli tüccarların ikisi Trabzon'u transit olarak kullanırken sadece biri ticaret amacıyla Trabzon'da bulunmuştur. Bu durum, Trabzon'un Acemliler tarafından çoğunlukla bir geçiş noktası olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Her üç tüccar ile ilgili olan kayıtların ilki 1704, ikincisi 1713 ve sonuncusu 1796 yıllarına ait olmaları dikkat çeken başka bir husustur. Bilindiği gibi 1723-1746 yılları Osmanlı-İran savaşlarının aralıklarla devam ettiği yıllardır. Bu yıllarda Trabzon'a hiçbir Acemli tüccarın gelmemesi, savaşların ticaret üzerinde yarattığı olumsuz durumu gözler önüne sermektedir. Osmanlı-İran savaşlarının sona erdiği XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bile Acemli tüccarların Trabzon'a sadece bir kez gelmeleri ticaret-savaş ilişkisine daha farklı açıdan bakmak gerektiğini göstermektedir. Trabzon'a XVIII. yüzyılda ticaret amacıyla gelen 81 tüccar veya tüccar grubu[10] içerisinde sadece üç tüccar veya tüccar grubunun Trabzon yolunu kullandığı, bu haliyle Acemli tüccarların tüm tüccarlar içerisindeki oranının % 3.70 gibi oldukça düşük olması[11], Trabzon-Erzurum yolunun bu yüzyılda Acemli tüccarlar tarafından çoğunlukla tercih edilmediğini göstermektedir. Dolayısıyla, İran tüccarının Trabzon'u veya Karadeniz ve çevresini ticarî faaliyetleri açısından tercih etmemelerini sadece bölgede yaşanan savaşlara bağlayarak açıklamanın yeterli olmadığı görülmektedir[12]. Özellikle, tarihi Tebriz-Erzurum yoluna alternatif yolların ticarî

---

[9] Bkz:Tablo II.

[10] Trabzon'a gelen veya Trabzonlu olup âhar yerlere giderek ticaret yapan tüccarlar tasnif edilirken tek başına ticaret yapan tüccarın kendi ismi, grup halinde ticaret yapanlardan sadece işletmeci konumunda olan ve bilfiil ticarete katılan girişimcinin ismi dikkate alınmış, tüccarların sayısal fazlalıklarından çok belirli zaman dilimi içerisindeki Trabzon'a geliş veya gidiş yoğunlukları dikkate alınmıştır. Trabzon'a uzak mesafelerden gelen tüccarlardan sadece Acem ve Erzurum'dan birkaç tüccarın grup halinde ticaret yaptıkları görülürken, Gürünlü tüccarlar başta olmak üzere geriye kalan tüccarlar, genelde tek başlarına ticaretlerini gerçekleştirmişlerdir.

[11] Bkz:Grafik I.

[12] 1667'de, Ermeni tüccarların Rus Çarı ile İran ipeğinin Avrupa'ya Rusya üzerinden taşınması için bir antlaşma yaptıkları, 1734'te gerçekleştirilen Rus-İngiliz ticaret antlaşmasıyla Asya ürünlerinin Rusya üzerinden Avrupa'ya nakledilmesine karar verildiği ve İran Körfezine yerleşen ve Güney Afrika yolunu kullanan İngilizlerin İran ve çevresindeki Ermenilerin ekonomik güçlerinden yararlanmaya çalıştıkları daha önce belirtilmişti. Bkz:II. Bölüm. Ayrıca, XVIII. yüzyılda, XVI. yüzyıla oranla Anadolu'da ipek üretiminin yaygınlaşmasıyla birlikte İran ipeğine olan bağımlılığın daha az olması, Acemli tüccarların Anadolu'daki faaliyetlerinin azalmasında muhtemelen önemli bir faktör olmalıydı. Bkz:Erim, "Trade...", 129.

amaçlı olarak kullanılmaya başlanması ve eskiye nazaran artık önemli ticarî pazarların doğuda değil de Osmanlı devletinin batı sınırlarında kurulmaya başlanması, Acem ticaretinin Trabzon açısından önem kaybetmesine neden olmuş olmalıdır.

2-Erzurum Ve Çevresi Tüccarları

Acemli tüccarların aksine, bu yüzyılda Erzurum ve çevresi tüccarlarının Trabzon şehri ve Trabzonlu tüccarlar ile olan ilişkileri dikkate değer yoğunluktadır. XVIII. yüzyılda başta Erzurum olmak üzere, Erzincan, Gümüşhâne, Kürtün, Bayburt, Malazgirt ve Karslı tüccarların Trabzon'a sıkça uğradıkları kayıtlarda yer almaktadır. XVIII. yüzyılda âhar mahallerden Trabzon'a 81 kez gelerek ticaret yapan tüccarların 19'u, % 23.45 oranıyla Erzurum ve çevresi tüccarlarından oluşmakta olup, toplamda Gürün ve çevresi tüccarından sonra ikinci sırada yer almaktadırlar[13]. Erzurum ve çevresinin Trabzon'a yakın olması ve bu bölge tüccarının İstanbul ve Rumeli taraflarına ulaşmada daha kısa yol olan deniz yolunu tercih etmeleri iki bölge arasındaki ticaret ilişkilerini kolaylaştırmış olmalıdır.

Erzurum ve çevresi tüccarlarının XVIII. yüzyılın başından yüzyıl sonuna kadar Trabzon'a düzenli bir şekilde gelerek ticaret yaptıkları görülmektedir[14]. Erzurum ve çevresi tüccarlarının bir kısmı ticaretlerini bütünüyle Trabzon ile gerçekleştirirlerken diğer bir kısmı ise, İstanbul'dan aldıkları mallarını nakletmede deniz yolunu kullanarak Trabzon iskelesine gelmekte, buradan Trabzon-Erzurum kara yoluyla Erzurum'a dönmekte kısacası Trabzon'u transit olarak kullanmaktaydılar. İlk olarak Trabzon ve Trabzonlu tüccarlar ile ticarî faaliyetlerde bulunan[15] Erzurum ve çevresi tüccarların faaliyetlerine göz atalım;

1704 yılında, Erzurum'a bağlı Malazgirt kasabasından Halil oğlu Ebubekir Beşe, Trabzon'un Çarşı mahallesinden Veli oğlu Ahmet'in misafir odalarında bulunurken vefat etmişti. Ebubekir Beşe'nin yanında yer alan 191 kuruş ile 13 akçelik terekesi içerisinde 180 kuruşluk 10 batman[16] (yaklaşık 80 kg.) ham ipek, 4 kuruşluk 5 adet beyaz Diyarbakır bezi ve yarım kuruşluk bir Ahıska şalı gibi bazı

---

[13] Bkz:Grafik I.
[14] Bkz:Tablo II.
[15] Gerek Erzurum ve gerek başka yerlerden Trabzon'a ticaret amacıyla gelen pek çok kişinin terekelerinde günlük kullanım eşyaları haricinde ticarî eşyaları olmadıkları görülen pek çok tüccar yer almaktadır. Bu gibi tüccarlar üzerinde gerekli olmadıkça durulmayacaktır.
[16] 1881 yılında yeni batman 10 kiloya eşit kabul edilmiştir. Bu tarihten önce eski batman 7.697 kilo olarak kabul edilmekteydi. Günümüzde Kayseri, Erzurum ve Tokat'ta 8 kiloluk ağırlığa batman denmektedir. Baz:Kallek, Cengiz, "Batman", DVİA, 5, İstanbul 1992, 200.

eşyalar yer almaktaydı[17]. Aynı şekilde, 1711 yılında Trabzon'a gelen ve Erzurum'un İskender mahallesinden olup Trabzon'da Taş handa ticaret amacıyla bulunan Ermeni Serab, başka bir Ermeni'ye 80 şidde[18] ve 100 dirhemlik[19] pişmiş ipek emanet etmiş fakat aralarında ticarî anlaşmazlık çıkınca mahkemelik olmuşlardı[20].

Trabzon'da dericilik mesleğinin çok eski bir uğraş alanı olduğundan ve XVIII. yüzyılda esnaf zümresi içerisinde debbağların nicelik ve nitelik açısından diğer esnaflardan çok daha üstün olduklarından bahsedilmişti[21]. Erzurum ve çevresi tüccarları ile Trabzonlu tüccarlar arasında işlenmiş, cilalanmış deri olarak kabul edilen sahtiyan ticaretinin önemi dikkat çekmektedir. Trabzonlu tüccarlar genelde sahtiyanı Erzurum ve Erzincan'dan satın almakta, bazen kendileri Trabzon'da işlemekte ve bazen de Erzurum veya Erzincanlı tüccarlar adına âhara satmak üzere götürmekteydiler. Meselâ Erzincanlı Çıplakoğlu Hacı Mehmet, 1713 yılında Trabzon mahkemesinde Ahmet Çelebi'den davacı olur. Dava konusu ise 150 adet sahtiyandan kaynaklanmaktaydı;Hacı Mehmet, Erzincan'da Ahmet Çelebi'ye âhara satmak için Trabzonlu Eyübzâde Mehmet Çelebi'ye teslim etmek şartıyla 150 adet sahtiyanı teslim eder. Muhtemelen Ahmet Çelebi bu sahtiyanları Eyübzâde'ye teslim etmemiş olacak ki Hacı Mehmet hem 150 adet sahtiyanı ve hem de daha öncesinden yaptıkları ortaklıktan dolayı[22] kendi hakkına düşen 540 kuruşu Ahmet Çelebi'den talep eder. Bunun üzerine Ahmet Çelebi 150 adet sahtiyanı aldığını tamamen inkâr eder ve ortaklıktan kaynaklanan parayı da defalarca aralarında hesap görerek kendisine verdiğini ifade eder. Mahkeme sonucunda, mahkemede bulunan şahitlerin de ifadeleriyle Ahmet Çelebi, Erzincanlı Hacı Mehmet'e 25 kuruş vermek şartıyla bu mesele tatlıya bağlanır[23]. İlgili davanın tam metni aşağıdaki gibidir:

> "`An asl Erzincân kazâsı mahallâtından Gergerek mahallesi sâkinlerinden olup hâlâ medîne-i Trabzon mahallâtından Mahkeme mahallesinde misâfiret vechî üzre sâkin Çıplakoğlı dimeğle ma'rûf el-Hâcc Mehmed ibn-i el-Hâcc Hüseyin nâm kimesne meclis-i şer'-i hatîr-i lâzımü't-tevkîrde medîne-i mezbûre mahallâtından Aşağı Hisâr mahallesinde sâkin işbu rafi'ü'l-kitâb Mühürdârzâde dimeğle ma'rûf

[17] TŞS, 1868 / 30a, kayıt tarihi, 26 Receb 1116 / 24.11.1704.
[18] Bu ağırlık birimi şihta veya şıhsa ile aynı olmalıdır. 1 şıhsa 1.313,2 kg.
[19] 1 dirhem 3.207 grama eşit olarak kabul edilmekteydi.
[20] TŞS, 1871 / 18a, kayıt tarihi, 7 Muharrem 1123 / 25.02.1711.
[21] Bkz:III. Bölüm.
[22] Bu ortaklık çeşidi İslâmî ortaklıklardan biri olan mudârebe ortaklığı olup, tüccarların ortaklıkları üzerinde ayrıntılı olarak Trabzonlu tüccarların ticarî faaliyetleri kısmında durulacaktır.
[23] TŞS, 1873 / 25, kayıt tarihi, gurre-i Muharremü'l-harâm 1125 / 28.01.1713.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Ahmed Çelebi ibn-i Ali Ağa nâm kimesne mahzarında ikrâr ve takrîr-i kelâm idüp bundan akdem kazâ-i merkūmda mezbûr Ahmed Çelebi'ye yüz elli sahtiyân âhara bey' içün kazâ-i merkūmdan medîne-i mezbûreye getirüp işbu hâzır bi'l-meclis Monlâ Eyyübzâde Mahmud Çelebi'ye teslîm itmek içün def' ve teslîm idüp ol dahi ber-vech muharrer ahz ü kabz itdükten gayrı mezbûr Ahmed Çelebi zimmetinde alâ tarîku'l-mudârebe beşyüz kırk guruş dahi hakkum vardur diyüp mârr ü'z-zikr yüz elli aded sahtiyân ile beşyüz kırk guruş mâl-ı mudârebeyi mezbûr Ahmed Çelebi'den talep ve da'vâ eyledüğümde mezbûr Ahmed Çelebi zikr olınan yüz elli sahtiyânı bi'l-külliye inkâr ve beşyüz kırk guruş mâl-ı mudârebeyi senin ile hesâblaşup sana edâ idüp zimmetimi berî itmişdüm diyü ısbât sadedinde iken beynimizde münâza'ât-ı keşîde ve muhâsamât-ı şedîde vâkı' olmuşidi el-hâle hâzihî beynimüzde muslihûn tavassut idüp da'vâmız göremeden mezbûr Ahmed Çelebi ile beni yirmi beş guruş üzerine sulh itdüklerinde ben dahi sulh-i mezbûrı kabûl ve bedel-i sulh olan meblağ-ı merkūm yirmi beş guruşu mezbûr Ahmed Çelebi yedinden bi't-tamam ve'l-kemal ahz ü kabz idüp husûs-ı mezkûra müte'allik cem'-i da'vâ ve metâlibât-ı eymân muhâsamâtdan mezbûr Ahmed Çelebi'nin zimmetini ibrâ-i 'âmm ile ibrâ eyledim didikde gıbbe't-tasdîku'ş-şer'î mâ vâkı' bi't-talep ketb olındı. Fî gurre-i Muharremi'l-harâm sene hamse ve 'ışrîn ve mi'e ve elf" [1 Muharrem 1125/28.01.1713].

Trabzon mahkemesinde 1726 yılında görülen başka bir dava yine sahtiyan ticaretiyle alakalıdır;Erzurum'un Boyahâne sakinlerinden iken vefat eden Hacı Hasan'ın varislerinin vekili, Trabzon'un Hacı Kasım mahallesi sakinlerinden Bayraktar Ahmet Beşe'den davacı olur. Hacı Hasan sağlığında Erzurum'dan 200 adet kırmızı sahtiyanı[24] Trabzon'a Ahmet Beşe'ye göndererek teslim eder. Hasan Ağa, bu sahtiyanı âhara satmak için Trabzon'a hareket eder. Ancak, adı geçen sahtiyanları âhara götüremeden vefat eder ve sahtiyanlar Ahmet Beşe'de emaneten kalır. Bu nedenle Erzurumlu tüccarın vekili 200 adet sahtiyanı Ahmet Beşe'den talep eder. Ahmet Beşe ise sahtiyanları adı geçen vekile teslim etmez. Ahmet Beşe'ye bunun sebebi sorulduğunda Ahmet Beşe cevabında, kendisi hakkında söylenenlerin doğru olduğunu ancak adı geçen vekilin Hacı Hasan'ın vekili olup olmadığını ispat etmesi gerektiğini belirtir. Mahkemede hazır bulunan şahitlerin ifadeleriyle vekilin vekilliği sabit görülür ve 200 adet kırmızı sahtiyanın satılmasından elde edilen 259 kuruş 19 para Hacı Hasan'ın vekiline Ahmet Beşe tarafından teslim edilir[25]. Ele alınmış olunan her iki kayıtta, Erzincan ve Erzurum'da işlenen sahtiyanın Trabzonlu

---

[24] Kırmızı sahtiyanlar kırımızı renkteki elbiseler gibi pahalıydılar. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 636.

[25] Anlaşıldığı kadarıyla bu yıllarda bir kırmızı sahtiyan yaklaşık bir kuruş on iki para değerindeydi. Bkz:TŞS, 1885 / 80a, kayıt tarihi, 10 Zilkade 1138 / 10.07.1726.

tüccarlar tarafından âhara pazarlanmaya çalışılması dikkat çekmektedir. Bu durum, Trabzon tüccarının âhar bölge tüccarlarıyla olan köklü ticarî ilişkilerinin Erzurum ve çevresi tüccarına göre daha köklü ve yaygın olmasının bir sonucu olmalıydı. Ayrıca, Erzincan veya Erzurumlu tüccarlar ile Trabzonlu tüccarların ortaklıklar tesis etmeleri, her iki bölge girişimcileri arasındaki ticaret ilişkilerinin ne kadar eskiye dayandığını göstermektedir[26].

Trabzon'da bakırcılık ve bakır ticareti debbağlık gibi önemli bir ticarî iş koluydu. 1726 yılına ait bir kayıtta, bakır ticareti ile ilgilenen Erzurumlu bir tüccarın varlığı kayıtlıdır. Erzurum'un Camii Kebir mahallesinden olan Ahmet oğlu Seyit Mehmet Ağa, Trabzon'da 815 batman (yaklaşık 6.5 ton) bakır külçesi satın alarak Trabzon'da Yeni Han'ın bir odasını kiralamış ve bakırları bu odaya depolamıştı[27]. Mehmet Ağa'nın bu bakırları ne amaçla satın aldığı kayıtta açık olmamakla birlikte, adı geçen bakırları ya Erzurum ya da Rumeli taraflarına götürüp satacağı muhtemeldir[28].

Erim, 1744'te 222 kölenin ve 1770'te ise 132 kölenin Ahıska gümrüğünden Anadolu'ya girdiğinden bahsetmektedir[29]. Daha sonra üzerinde durulacağı gibi Trabzonlu tüccarlar arasında köle ticareti önemli bir uğraş alanıydı. Aynı şekilde, Erzurumlu tüccarların da Gürcü ve Çerkez köle ticaretiyle meşgul oldukları anlaşılmaktadır. 1758 yılına ait bir kayıtta, Erzurumlu olup ticaret amacıyla Trabzon'da bulunan ve Yeni Han'da kalan Abdullah oğlu Alemdar'ın Trabzon'dan Gümüşhâne'ye doğru giderken vefat ettiği kayıtlıdır. Aynı kayıtta, Alemdar'ın yanında 100 kuruşluk bir "Acemü'l-asl" cariye bulunduğu yer almaktadır[30]. Trabzon ve Erzurum gibi iki transit ticaret merkezinin Kafkaslara yakınlığı köle ticaretini kolaylaştırmaktaydı. XVIII. yüzyılda Gümüşhâne, Bayburt ve Kürtünlü tüccarlar, Erzurum ve Erzincanlı tüccarlar gibi Trabzon'a gelerek çeşitli hanlarda kalıp ticaretle meşgul olmuşlardı. Ancak, bu tüccarların Trabzon'daki ticarî faaliyetleri hakkında kayıtlar isim ve kaldıkları yerler haricinde başka bilgi vermezler[31].

---

[26] Trabzonlu tüccarlar ile Erzurum ve çevresi tüccarları arasında sahtiyan ticareti ile ilgili birkaç kayıt daha mevcut olup bu kayıtlar Trabzonlu tüccarların ticarî faaliyetleri üzerinde durulurken ele alınacaktır.
[27] TŞS, 1886 / 99b.
[28] Trabzon üzerinden gerek yasal ve gerekse kaçak olarak pazarlanan bakır genelde Rumeli taraflarındaki pazar ve panayırlara götürülerek satılmaktaydı. Bkz:V. Bölüm.
[29] Erim, "Trade...", 133.
[30] TŞS, 1923 / 94b, kayıt tarihi, gurre-i Cemâziyelâhir 1171 / 10.02.1758.
[31] Bkz:Tablo II.

Trabzon'a ticaret amacıyla gelen Erzurum ve çevresi tüccarları kendi mahallerinde üretilen malları Trabzon'da satarken Trabzon'da üretilen veya buraya başka bölgelerden gelen malları alarak memleketlerine dönmekteydiler;Erzurumlu Keşiş oğlu Makrubic Trabzon'da Yeni Han'da ticaret amacıyla bulunurken 1796'da vefat etmişti[32]. Durum üzerine Trabzonlu Havacelizâde/Hâcezâde Hacı Mehmet, Trabzon beytülmal emini huzurunda Erzurumlu tüccarın ortağı olduğunu ve ölmeden üç gün evvel de ortağının yanında olan (ticarî) eşyanın kendisine ait olduğunu söylediğini ispatladıktan sonra, Makrubic'in 485.5 kuruştan oluşan terekesine el koymuştu. Makrubic'in terekesine bakıldığında, Erzurum ve çevresi tüccarlarının Trabzon'daki faaliyetleri hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Makrubic'in terekesinde *160 kuruşluk 8 tura sahtiyan, 48 kuruşluk aba[33] gaytan, 4 top[34] (52 m.) 14 kuruşluk keşnek, 14 kuruşluk 4 batman (yaklaşık 32 kg.) yerli tütün, 18 kuruşluk 13 top (169 m.) Bergos şalı kuşak, 4 kuruşluk bir tömbeki, 26 kuruşluk 19 top (247 m.) ham çember, 1.5 kuruşluk bir sandık, 1.5 kuruşluk bir sandık daha, 2 kuruşluk iki tespih, 45 kuruşluk bir tane İslimye işi tüfek, 4 kuruşluk bir fişeklik, 15 kuruşluk bir kurt postu kürk, 3 kuruşluk bir tane köhne entari, 9 kuruşluk köhne çuka[35] şalvar, 1 kuruşluk bir çift çorap ve bir kalpak, 40 kuruşluk iki minder, bir yastık, bir yorgan ve bir keçe, 6 kuruşluk bir matara ve bir kapaklı tencere, 13 kuruşluk üç tane kullanılmış keçe, 4 kuruşluk 6 tane köhne garar[36] (büyük kıl çuval) ve 1.5 kuruşluk bir cezve ve bir şam'adan* yer almaktaydı. Daha önce belirtildiği gibi, Erzurumlu tüccarın Trabzonlu tüccar ile ticarette ortak olması iki şehir arasındaki ticarî

---

[32] TŞS, 1946 / 16b, kayıt tarihi, gurre-i Rebiülâhir 1211 / 23.09.1797.

[33] Kaba bir yünlü dokuma olan, kışın ve yağmurlu havalarda giyilen aba, Bulgar toprakları başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde üretilmekteydi. Bununla birlikte Filibe ve İslimye aba dokumacılığında uluslararası bir üne sahipti. Bkz:II. Bölüm.

[34] Çalışmamızdaki uzunluk hesaplamalarında, 1 top kumaş 13 metre olarak kabul edilmiştir. Ancak, 1 top uzunluğun her yerde 13 metre olmadığı görülmektedir;1767 yılına ait bir ahkâm kaydına göre, İstanbul'da kapan-ı dakik tüccarlarına satılması gereken yelken bezinin beher topunun 165 zirâ' yani 112.2 metre, 22 kıyye / okka (28.2 kg.) olması ve 1 top yelken bezinin 31 kuruştan satılması karara bağlanmıştı. (İstanbul Ticaret Tarihi, İstanbul 1997, 266). Dolayısıyla 1 top kumaşın uzunluğunun 13 metreden daha uzun olabileceğini de düşünmek gerekmektedir.

[35] Halk dilinde daha çok çuha olarak bilinen çuka, Osmanlı devletinde kullanımı bir hayli yaygın olan bir tür yünlü dokuma çeşidiydi. Ancak Venedik, Fransız, İngiliz ve Hollanda çukaları daha kaliteli kabul edilmekteydi. Selânik çuka dokumasında önemli bir merkez olup burada dokunan çukalar yağmurluk ve elbise dikiminde kullanılmaktaydı. XVII. yüzyılda yerli çukanın kalitesinin oldukça bozulduğu söylenmesine rağmen (Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 627-628.) Trabzon'a gelen tüccarların yanlarında getirdikleri çukalarda yabancı menşeli olanlara rast gelinmediğine göre XVIII. yüzyılda yerli çuka kullanımının halk arasında yabancı çuka kullanımına göre daha yaygın olduğunu söyleyebiliriz.

[36] Büyük çuval anlamındaki garar, halk arasında daha çok harar olarak bilinmektedir.

faaliyetlerin köklü geçmişini göstermesi açısından bu kayıt dikkate değerdir. Makrubic'in terekesi dikkatlice incelendiğinde günlük ticarî olmayan eşyaları haricinde geri kalan eşyaları içerisinde Bergos şalı kuşak, İslimye işi tüfek ve aba gaytan Rumeli taraflarına, sahtiyan Erzurum ve çevresine, yerli tütün Trabzon veya Orta Anadolu'ya[37] geri kalan çember gibi dokumalar Tokat ve çevresine ait mamuller olmalıdır. Bu verilerden hareketle, Trabzon ve çevresinin hem Anadolu'nun iç kesimlerinin ve hem de Rumeli ve çevresinin ürünlerinin alınıp-satıldığı bir antrepo görevi gördüğünü söylemek mümkündür. O halde, Erzurumlu Makrubic'in ölmeden önce Trabzon'a getirdiği mallarının bir kısmını sattığı gibi bir kısım mallarını da Trabzon'dan satın aldığı anlaşılmaktadır.

Erzurum ve çevresi tüccarları Trabzon ile direkt olarak ticaret yaptıkları gibi, İstanbul ve Rumeli kıyılarına giderek ticaret yapmak için Trabzon'u transit olarak kullanmaktaydılar. Erzurum sakininden olup tüccar tayfasından olan Hacı Ali, Zenasr, Ahmet, Mehmet, Mustafa Çelebi, Muharrem, Musa ve Halil isimli tüccarlar ile birlikte 1720 yılına ait bir mahkeme kaydına göre, İstanbul'dan attarlara mahsus eşya satın alarak Trabzon iskelesine gelirler ve gümrüklerini öderler. Ancak, Trabzon Subaşısı olan Bayraktar Ali isimli kimse, tüccarlardan gümrük vergisi haricinde bac namıyla ikinci bir vergi isteyince tüccarlar ile Trabzon subaşısı mahkemelik olurlar[38].

Birinci bölümde, Trabzon ve çevresindeki eşkıyalık hareketlerinin bölgede nasıl bir huzursuzluğa ve önü alınamayan yasadışı hareketlere yol açtığı ayrıntılı olarak ele alınarak eşkıyaların daha çok ticarî merkezlerde yoğunlaştıklarına dikkat çekilmişti. Benzer şekilde 1754 yılına ait olan bir mahkeme kaydı, Trabzon'un bu yıllardaki siyasî ve toplumsal durumu ile ticarî alt yapısını gözler önüne sermektedir. Erzurum ahalisinden olan Çukadari Osman Ağa, Trabzon Valisi Ali Paşa'nın ikamet buyurdukları sarayında yapılan ve Trabzon'un askerî, idarî, hukukî ve sivil temsilcilerinin tümünün hazır olduğu mahkemede yöneteni ve yönetilenleriyle bütün Trabzon halkından davacı olmuştu. Dava konusu ise özetle şu şekildeydi:

> "Çukadari Osman Ağa, mahkemede olmayan ve yine Erzurum ahalisinden olan Alioğlu Yusuf, Abdullah oğlu Molla Mehmet ve Mehmet oğlu Mustafa ile 6.000 kuruş kendisi ve ortakları da 4.000 kuruş vererek 10.000 kuruşa ortaklık kurarlar. Bu parayla mahkeme tarihinden sekiz sene önce (1746) âhar canibe gidip (muhtemelen İstanbul veya Rumeli kıyıları) üç sene kalarak şişeden evani (kap-kacak, yemek takımları vb.),

[37] XVIII. yüzyılın başlarında, Trabzon ve Orta Anadolu'da tütün üretimi yapılmaktaydı. Rumelili tüccarlar ele alınırken bu konuya tekrar değinilecektir.
[38] TŞS, 1878 / 34b, kayıt tarihi, 20 Zilkade 1132 / 23.09.1720.

sahan, leğen, ibrik, bardak, buhurdan (tütsülük), gülistan, nargile vesair evaniden 10.000 kuruşluk (1.200.000 akçe) satın alarak sandıklara koyup deniz yoluyla 1162 senesi evâyilinde (1748) bir selamet Trabzon iskelesine varırlar. Adı geçen tüccarlar, Trabzon iskelesinde gemiden malları çıkararak sandıkları deve yükü haline getirirler. Sandıkların 5-6 yükünü Çukadari Osman Ağa'nın ortağı olan Yusuf yükleyerek Erzurum'a gider. Çukadari Osman Ağa geri kalan sandık yüklerini Erzurum'a nakletmek için deve tedarik etmek istediğinde Trabzon'da deve bulamaz. Zira Çukadari Osman Ağa'nın Trabzon'da bulunduğu vakit, Trabzon Valisi Çeteci Abdullah Paşa'nın[39] Trabzon'dan ayrılmasına denk geldiğinden develerin tümü Abdullah Paşa'nın maiyetine verilmişti. Bunun üzerine Çukadari Osman Ağa ve diğer ortağı, geri kalan malları Kafir Meydanı'nda[40] Kürekçi Karabet Ermeni'nin menziline koyarak Erzurum'a giderler. Ancak, Trabzon'da o yıllarda eşkıya zümresi ortaya çıktığından adı geçen Ermeni'nin evine konan eşyalar eşkıyalar tarafından yağma edilir. Malların 6.000 kuruşu Çukadari Osman Ağa'nın malı olduğundan bu miktarı Trabzon halkından talep eder. Bu talep üzerine, Trabzon idarecileri ve ileri gelenleri tarafından Trabzon mahkemesinde kendisine verilen cevapta, Osman Ağa'nın anlattıkları aynen tekrarlanır ve ilave olarak Çukadari Osman Ağa ve ortaklarının Trabzon gümrükçüsüne 80 kuruş gümrük vergisi verdikleri anlatılarak Çukadari Osman Ağa'nın ifadelerinin doğruluğu kabul edilir. Ancak kaydın devamında, Trabzon'un o yıllarda mütesellim elinde olduğu, Vali İbrahim Paşa'nın Trabzon'a gelmesine az bir zaman kala Trabzon'un sancak ve kazalarından rezil, yüzsüz ve asi zümresinden 3.000 kadar kişinin Trabzon'u yağmaladıkları, halkın ve idarecilerin eşkıyanın baskısından dolayı kaleye sığınmak zorunda kaldıkları, bu esnada asilerin dışarıda olan ev, çarşı, reâyâ evleri (gayrimüslimlerin evlerini kastediyor olmalı) ve kiliselerden 400 keselik (yaklaşık 200.000 kuruş/24.000.000 akçe) maldan daha fazla bir malı ele geçirdikleri, nüfusun bir kısmını öldürdükleri ve bu esnada Trabzon mütesellimin yağmalanan eşyadan bir kısmını kurtararak kadı bilgisi dahilinde Yeni Han'ın bir odasına yerleştirdiği, ancak bu eşyanın da adı geçen Yeni Han'da aynı yılın Ramazan ayında yakıldığı ifade edilir. Metnin devamında ise ilgili davanın dört kez görüldüğü, fakat yine de Erzurumlu tüccarın itiraz ettiği, Trabzon halkı asilerin saldırıları esnasında kalede muhasara altında olduğundan dolayı malların yağmalanmasından sorumlu tutulamayacağı kanaatine varılarak, Çukadari Osman Ağa'nın iddiasının men edilmesine karar verilir" [41].

Bu mahkeme kaydı, Trabzon'da vali olmadığı zamanlarda şehrin mütesellimler tarafından idare edilmesinin ne kadar kötü sonuçlar doğurduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. Bu açıdan, daha önce belirtildiği gibi, Goloğlu'nun Trabzon'un mütesellimler tarafından yönetilmesi ile ilgili tespitlerinin doğruluğu bir

[39] 1738 yılında Abdullah Paşa'nın Trabzon valiliğine getirildiği, çeteleri bastırmadaki ustalığından dolayı "Çeteci" unvanı alan Abdullah Paşa'nın Trabzon'a gelir gelmez Trabzon'daki eşkıyalık hareketlerine son verdiği bilinmektedir. Bkz:Goloğlu, a.g.e., 79.
[40] Bkz:Harita II.
[41] TŞS, 1919 / 82a, kayıt tarihi, 27 Rebiülâhir 1167 / 21.02.1754.

kez daha ortaya çıkmaktadır[42]. Adı geçen kayıtta, eşkıyanın Trabzon'da yağmaladıkları malların değeri olan 200.000 kuruş ile Trabzon gümrük mukataasını tüm gelir kaynaklarıyla beraber yaklaşık 27 sene ihale ile kiralayarak işletmek mümkündü. Bu örnekten hareketle, XVIII. yüzyılda Trabzon kalesini ve şehri defalarca basan eşkıyanın[43] şehrin sosyal ve ekonomik yaşamına vurmuş olduğu olumsuz etkinin ne derece büyük olduğunu anlamak mümkündür. Erzurumlu tüccar ile ilgili olan metnin ticaretle alakalı olan kısımlarına bakıldığında bazı önemli sonuçlara ulaşmak mümkün olmaktadır. İlk olarak XVIII. yüzyılda Trabzon üzerinden ticaret yapan tüccarlar içerisinde ticarî mal olarak en kıymetlisinin bu kayıtta geçtiğini belirtmek gerekmektedir. Zira XVIII. yüzyılda, gerek Trabzonlu tüccarlar içerisinde ve gerekse âhardan Trabzon'a gelerek ticaret yapan tüccarlar içerisinde 10.000 kuruşluk mal taşıyan başka bir tüccar veya tüccar grubuna rastlanılmamıştır. Ayrıca, bu kayıttan hareketle madeni eşya, ev eşyası ve hırdavat gibi çeşitli malların Trabzon'a olduğu gibi şüphesiz Erzurum'a da Rumeli'de yer alan pazar ve panayırlardan ulaştığını düşünmekteyiz. İkinci bölümde, Rumeli'deki büyük pazar ve panayırların Fransızlardan İngilizlere, Almanlardan Osmanlılara kadar pek çok tüccarın katıldığı ve her türlü ticarî malın kolaylıkla bulunabileceği pazarlar olduğundan bahsedilmişti. Bu açıdan Rumeli'deki panayırların Erzurum tüccarı açısından vazgeçilmez ticarî mekânlar oldukları ortaya çıkmaktadır. Bu kayıtta, üzerinde durulması gereken diğer bir husus Erzurumlu tüccar Çukadari Osman Ağa ve ortaklarının mallarının yağmalanmasından sonraki durumlarıdır. Zira, Osman Ağa'nın davayı kazanmak için Trabzon mahkemesine daha önce dört kez ve son başvurusuyla beraber beş kez başvurduğu ve sürekli ret edildiği düşünülürse, Osman Ağa'nın ne kadar zarar ettiği ve mağdur durumda olduğu anlaşılır. Bu yüzyılda, Trabzon'un en muteber hanı olan Yeni hanın yıllık kirasının 800 kuruş olduğu göz önüne alınırsa, Çukadari Osman Ağa'nın 6.000 kuruş kaybından dolayı içine düşmüş olduğu iktisadî darlığın, Osmanlı devletinde tüccarın teşvik ve desteklenmesinde ortaya çıkan eksikliklerin yaratmış olduğu olumsuzlukların hangi boyutlarda olabileceği açısından bize çok iyi bir ip ucu vermektedir. Zira, bu olayı yaşamış bir tüccarın bir daha ticaretle uğraşması veya en azından Trabzon'u ticarî faaliyetlerinde düşünmesi imkânsız gibi bir şeydir.

---

[42] Goloğlu, XVII. ve XVIII. yüzyılda, Trabzon valilerinin genellikle Azak ve Anapa gibi kalelerde görevlendirilerek şehrin mütesellimler eline teslim edilmesinin Trabzon'un sahipsiz ve imarsız kalmasına neden olduğu üzerinde durmaktadır. Bkz:Goloğlu, a.g.e., 68-84.
[43] Bkz:I. Bölüm.

3-Gönye Ve Çevresi Tüccarları

Trabzon'a ticaret amacıyla Trabzon'un doğu kesimlerinden Rize kazası, Hopa iskelesi, Gönye sancağı, Acara ve Ahıska kazalarından kısacası Karadeniz'in en doğusundan, Kafkaslar ve çevresinden tüccarlar gelmekteydi. Gönye, XVIII. yüzyılda Trabzon'a bağlı, Trabzon'un kuzeydoğusunda yer alan bir sancaktı. Rize'nin doğusundan Batum'a kadar olan bölge Gönye sancağına bağlıydı[44]. Evliya Çelebi, Rize ve doğusundaki yerleşim yerleri hakkında bilgi verirken bu bölgedeki Lazların Mekrilistan'dan çimşir ve esir satın alarak Trabzon limanına getirdiklerini ve bu işten çok kâr elde ettiklerini belirtmektedir[45]. Benzer şekilde Bıjışkyan, Rize ve Batum arasında kalan ahalilerden Lazların mahir satıcılar olduklarını ve esir ticaretiyle ilgilendiklerinden bahsetmektedir[46]. XVIII. yüzyılda, Rizeli tüccarların köle ticaretleriyle ilgili olarak 1725 yılına ait bir kayıt mevcuttur[47]. Bu kayıtta, Rizeli Esirci Hasan Beşe ile yine Rize'den Esirci Rumoğlu demekle bilinen Veli oğlu Ali Beşe arasında köle alım-satımı esnasında sorun yaşandığı görülmektedir. Esirci Rumoğlu, diğer Esirci Hasan Beşe'ye tahminen 15 yaşında Kırımlı bir köleyi Gürcü köle diye 200 kuruşa satmış, Hasan Beşe daha sonra hazakbir olanların yani bu konuda uzman olanların ifadeleriyle durumu öğrenince şikayetini Trabzon mahkemesine yansıtarak hakkını aramıştı. Neticede Rumoğlu, Esirci Hasan Beşe'ye 180 kuruş kıymetinde 13 yaşında Acem asıllı bir kız köle ve 20 kuruş nakit vererek aralarındaki sorunu ortadan kaldırmıştı.

Trabzon'a köleler, daha önce ifade edildiği gibi Ahıska gümrüğü vasıtasıyla Erzurum yönünden ulaştığı gibi, Batum iskelesi vasıtasıyla deniz yoluyla da ulaşmaktaydı. 1714 yılına ait bir kayıtta, Gürcistan tarafından hareket edip gümrük vergilerini Batum ve Gönye iskelelerinde vererek İstanbul'a gemiyle esir taşıyan tüccar tayfasından Trabzon, Sürmene, Of ve Rize iskelelerine uğradıklarında tekrar gümrük vergisi alınması şikayete konu olmuştu[48]. Başka bir kayıtta ise, aslen Gönye sancağına bağlı Hopa iskelesi[49] sakinlerinden Esirci Ahmet Beşe ve ortağı Ali Beşe, mahkemede Trabzonlu olması muhtemel görünen Çörekçi Hacı Hamza'dan davacı

---

[44] Kılıç, a.g.m., 181;Başar, a.g.e., 22 ve Harita I.
[45] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 54.
[46] Bıjışkyan, a.g.e., 61-66.
[47] TŞS, 1888 / 37a, kayıt tarihi, 23 Safer 1138 / 31.10.1725.
[48] TŞS, 1874 / 160a-b, kayıt tarihi, 22 Cemaziyelâhir 1126 / 05.07.1714.
[49] Trabzon Kadı Defterlerinde, günümüzde Artvin'in sahildeki bir ilçesi olan Hopa, "Hoye" veya "Hobe" şeklinde yazılarak kaydedilmekteydi. Başka bir kayıtta ise Hopa, "kaza" olarak geçmektedir. Bkz:TŞS, 1923 / 2b.

olurlar[50]. Adı geçen esir tüccarları Hacı Hamza ile köle ticaretinde[51] Gürcü vilayetinden köle getirmek amacıyla şirket tesis etmişlerdi. 56 kuruşa Gürcü vilayetinden satın alınan bir kölenin Trabzon'a getirilmesiyle birlikte maliyeti 85 kuruşa çıkmıştı. Trabzon'a getirilmesi 85 kuruşa mal olan köleyi Hacı Hamza, "bu köle benimdir" diyerek alıkoyar. Altı ay süreyle Hacı Hamza'nın zimmetinde olan köle bir süre sonra vefat edince ortaklar arasında anlaşmazlık ortaya çıkar. Nihayetinde, Müslümanların da araya girmesiyle Hacı Hamza, diğer esirci ortaklarına 60 kuruş vererek aralarında anlaşma sağlanır. Üzerinde durulan kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, XVIII. yüzyıl günlük yaşamında Gürcü asıllı köleler daha değerli olup onları sırasıyla Acem ve Kırımlı olanlar izlemekteydi. Rize kazası ve Gönye sancağı tüccarları haricinde Acara kazasından bir tüccar ve Ahısha (Ahıska) kazasından da iki tüccar Trabzon'a ticaret amacıyla gelerek Trabzon hanlarında kalmışlardı[52]. Ancak, bu tüccarların Trabzon'da ne gibi bir ticaretle meşgul oldukları hakkında daha fazla bilgiye sahip değiliz. Rize'den Ahıska'ya kadar olan bölge içinden XVIII. yüzyılda Trabzon'a dokuz tüccar veya tüccar grubu gelmiştir. Kafkasya ve çevresinden gelen bu tüccarların kara yoluna nazaran deniz yoluyla Trabzon'a ulaşmaları yüksek bir ihtimaldir. Gönye ve çevresi tüccarlarının Trabzon'a âhardan gelen tüm tüccarlar içerisindeki oranı % 11.11 olup, Gürün ve çevresi ile Erzurum ve çevresinden sonra üçüncü sırada yer almışlardır[53]. Ayrıca, Gönye'ye bağlı olan ve bu devirde önemli bir iskele olduğu anlaşılan Hopa ve iskelesi halkının hem gemicilikte ve hem de ticarette çevresindeki yerleşim yerlerine oranla daha faal olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Zira bu yüzyılda, Gönye sancağından Trabzon'a gelen beş tüccardan üçünün Hopalı olduğu görülmektedir.

4-Gürün Ve Çevresi Tüccarları

Trabzon'a ticaret amacıyla gelen tüccarların sayıca en önemli kısmı Gürün ve çevresinden gelmişlerdir. XVIII. yüzyılda Gürün ilk olarak Sivas'ın Yeni İl kazasına bağlı bir kasaba olarak Trabzon Kadı Defterlerinde yer almıştır[54]. Daha sonraki yıllarda Gürün kasabası[55], Gürün kazası[56] ve Sivas sancağına bağlı

---

[50] TŞS, 1893 / 14a, kayıt tarihi, 28 Zilkade 1143 / 04.06.1731.
[51] Köle ticareti arşiv kayıtlarında daha çok "esircilik ticareti" olarak yer almaktadır.
[52] Bkz:Tablo II.
[53] Bkz:Grafik I.
[54] TŞS, 1870 / 74a.
[55] TŞS, 1870 / 63a-74a.
[56] TŞS, 1934 / 22b.

TABLO II: TİCARET AMACIYLA TRABZON'A GELEN TÜCCARLAR (1704-1802)

İsmi	Kökeni	Ticaret Amacıyla Bulunduğu Yer	Ticarî Alanı	Terekesi	Kaynak	Tarih[1]
Parsek oğlu Panos[2]	Çulha Mahallesi/Isfahan/Acem	-	-	-	BOA.MAD,10306/10	1704
Halil oğlu Ebubekir Beşe	Ağa Gölü Köyü/Malazgird Kasabası[3]/Erzurum	Veli oğlu Ahmet'in odası[4]	Kumaş Tüccarı	191 kuruş 13 akçe[5]	TŞS,1868/30a	1704
Musa Oğlu Hacı Osman Ağa	İstanbul	Molla Siyah Mahallesi	-	-	TŞS,1869/32b-33a	1707
Zekre oğlu Araklis[6]	Gürün Kasabası	Taş Han	-	-	TŞS,1870/63a	1708
-[7]	Şeyh Mahallesi/Antep	Taş Han	-	-	TŞS,1870/62b	1708
Kerakos oğlu Serab[8]	İskender Mahallesi/Erzurum	Taş Han	Kumaş Tüccarı	-	TŞS,1871/18a	1711
Ali oğlu Ahmet Beşe[9]	Cami-i Kebir Mahallesi/Erzurum	Yeni Han[10]	-	221 kuruş 1 akçe	TŞS,1873/45a-46b	1713
Hasretkulu oğlu Hasan[11]	Acem	-	-	-	TŞS,1873/67a	1713
Hacı Hamza	Erzurum	-	-	-	TŞS,1874/44a	1714
Mustafa	Burdur Kasabası/Hamit Sancağı	Yeni Han	-	678 kuruş	TŞS,1874/46a	1713
Kirkor oğlu Boğdasor	Harput Kazası/Diyarbakır	Zincirli Han	-	154 kuruş 50 akçe	TŞS,1874/59b	1715
Hüdavirdi oğlu Ömer Beşe	Gürün Nahiyesi/Sivas Sancağı	Taş Han	Kumaş Tüccarı	1.848,5 kuruş	TŞS,1874/95b-96a	1715
Mehmet oğlu Süleyman Beşe	Manisa/Saruhan Sancağı	Yeni Han	-	143 kuruş 115 akçe	TŞS,1875/5b	1716
Hacı Ali[12]	Erzurum	-	Attar Tüccarı	-	TŞS,1878/34b	1720

[1] Tabloda verilen tarihler genelde adı geçen belge veya vesikanın Kadı Defterlerine kayıt tarihidir. Olayların ortaya çıkış tarihi değildir.
[2] Ermeni olan Panos, aynı şehirden Nevasarat oğlu Yakubcan, Beroh oğlu David ve diğer birçok tüccarla ortak olup İstanbul'dan mal alarak Trabzon iskelesine gelmişlerdi. Ancak, burada gümrük vergisi ödenmesinde sorun çıkmıştı. Aynı olay Trabzon Kadı Kayıtlarında yer almaktadır. Bkz:TŞS, 1868 / 22a.
[3] Tablodaki yer isimlerinin yazımında vilayet, kaza, nahiye, kasaba ve karye gibi idari ve adli birimler arşiv kayıtlarındaki yazılış biçimleriyle ifade edilmişlerdir.
[4] Veli oğlu Ahmet'in odası Çarşı mahallesinde yer almaktadır.
[5] Bu yüzyılda 1 Osmanlı kuruşu genellikle 40 para ve 120 akçeye eşitti.
[6] Ermeni.
[7] Gayrimüslim.
[8] Ermeni.
[9] Ticaret amacıyla İstanbul'a gitmişti, fakat İstanbul'dan Trabzon'a gemiyle dönerken hastalanmış ve Trabzon'da, Yeni handa vefat etmişti.
[10] Yeni Han Semerciler kurbunda yer almaktadır. Bkz:BOA.TAD, 2 / 74-4. Başka bir kayıtta Yeni hanın Semerciler sûkunda yer aldığı kayıtlıdır. Bkz:TŞS, 1918 / 10b.
[11] Başka bir Acemli olan Haşim oğlu Nurvez ile İstanbul'dan satın aldıkları malları Erzurum'a götürmekteydiler.
[12] Tüccar tayfasından olan Hacı Ali, yine Erzurum tüccarından olan Zenasr, Ahmet, Mehmet, Mustafa Çelebi, Muharrem, Musa ve Halil ile İstanbul'dan Erzurum'a götürmek üzere attarlara mahsus eşya satın alarak gemiyle Trabzon iskelesine gelmişlerdi. Ancak, Trabzon Subaşısı olan Bayraktar Ali, tüccarların ödedikleri gümrükleri haricinde kanuna aykırı bac talebinde bulunarak adı geçen tüccarları rahatsız etmişti.

Ahmet oğlu Seyit Mehmet Ağa	Cami-i Kebir Mahallesi/Erzurum	Yeni Han	Bakır Tüccarı	-	TŞS,1886/99b	1726
Abdullah oğlu Hasan Beşe	Rize	Hacı Yahya Hanı[13]	Esir Tüccarı	-	TŞS,1888/37a	1725
Hasan oğlu Ahmet Beşe	Hopa İskelesi/Gönye Sancağı	-	Esir Tüccarı	-	TŞS,1893/14a	1731
Abdulfettah oğlu Ahmet Beşe	Divriği Kazası	Yeni Han	-	-	TŞS,1903/7b	1737
Osman Beşe	Gönye Sancağı	İstanbul'dan Trabzon'a gelirken	-	491 kuruş	TŞS,1904/44b	1739
İbrahim oğlu İshak Beşe	Erzincan	Yeni Han	-	18 kuruş	TŞS,1907/20b	1742
Serkis oğlu Bezzaz Avanis[14]	Gürün	Yeni Han	Kumaş Tüccarı	223 kuruş	TŞS,1907/21a	1742
Mehmet Beşe	Gürün	Yeni Han	Kumaş Tüccarı	180 kuruş	TŞS,1907/21b	1742
Mustafa oğlu Abdurrahman	Darende	Yeni Han	Kumaş Tüccarı	34 kuruş 35 para	TŞS,1907/28b	1742
Kelbaba oğlu Hazar[15]	Rumeli	Yeni Han	-	44 kuruş	TŞS,1907/60a	1743
Alemdar Osman Ağa[16]	Erzurum	Yeni Han	-	111 kuruş	TŞS,1907/63a	1743
Serkiz oğlu Toros	Gürün	Taş Han	-	-	TŞS,1910/13a	1744
Serdengeçti Ağası Hacı Ahmet Ağa	Uruscuk Kasabası/Rumeli	Hacı Hüseyin Hanı[17]	Tütün Tüccarı	508 kuruş	TŞS,1912/23b	1745
Mehmet Beşe	Karlu Kasabası/Rumeli	Murathanzâde Mahzeni[18]	-	-	TŞS,1912/37a	1745
Abdullah oğlu Hacı Ahmet	Rumeli	Hava Hatun'un Misafirhânesi[19]	Tütün Tüccarı	1.100 kuruş	TŞS,1913/10a	1752
Sefer oğlu Tomas[20]	Erzincan	-	-	-	TŞS,1916/11b	1747
Eknaverus[21]	Gürün	Taş Han	-	-	TŞS,1916/12a	1748
Tercanoğlu Bogos	Gürün	Taş Han	-	-	TŞS,1918/98a	1751
Avanis	Gürün	Taş Han	-	-	TŞS,1918/98b	1751
Seyit Reis	Erzincan	Trabzon Debbağhânesi	-	-	TŞS,1918/90a	1751
Ali oğlu İsmail Beşe	Kefe	-	-	-	TŞS,1918/90b	1751
Çukadari Osman Ağa	Erzincan Kapısı/Erzurum	-	-	-	TŞS,1919/82a	1754
Melkon oğlu David[22]	Karahisâr-ı Şarki	Müftü Efendi Hanı	-	-	TŞS,1920/49a	1755

[13] Hacı Yahya hanı medine-i mezbure çarşısında yer almaktadır.
[14] Ermeni.
[15] Gayrimüslim.
[16] Başka bir kayıtta Osman Ağa'dan, "Tortumlu Alemdar Osman Beşe" diye bahsedilmektedir. Bkz:TŞS, 1910 / 12b.
[17] Hacı Hüseyin hanı Trabzon'da Çarşı mahallesinde yer almaktadır.
[18] Murathanzâde mahzeni Trabzon'da Sirkeciler'de yer almaktadır.
[19] Bu misafirhâne, Aşağı Hisar'da Bab-ı Pazar mahallesinde yer almaktadır.
[20] Ermeni.
[21] Ermeni.
[22] David ile Karabet aynı handa ticaret amacıyla bulunmakta olup, inan şirketi üzerine ortak idiler.

Kesoz oğlu Karabet	Tepencere	Müftü Efendi Hanı	-	-	TŞS,1920/49a	1755
Agob oğlu Kesar[23]	Tokat	Hacı Hüseyin Hanı	-	-	TŞS,1921/13b	1753
Kirakos oğulları Rakar ve Serosa	Tepencere	Taş Han	-	-	TŞS,1921/13b	1753
Abdullah oğlu İsmail	Gürün	Müftü Efendi Hanı[24]	-	380 kuruş	TŞS,1919/8a	1753
Avanis	Gürün	Taş Han	-	37 kuruş	TŞS,1919/17b	1753
Abdullah oğlu Hacı Yusuf	Karasu Yenicesi	Molla İsmail Menzili[25]	Tütün Tüccarı	-	TŞS,1919/77b-78a	1754
Mabedros	Tokat	Yeni Han	-	374.5 kuruş	TŞS,1920/21b	1754
Abdullah oğlu Hüseyin Beşe	Horsut Köyü/Ahısha Kazası	Yeni Han	-	234 kuruş	TŞS,1922/8a	1756
Abdullah oğlu Ali Beşe	Hopa Kazası[26]	Mir Beyi Hanı	-	109 kuruş	TŞS,1923/2b	1756
Mir Mehmet oğlu Hasan	Gürün	Taş Han	-	1.238 kuruş 36 akçe	TŞS,1923/4b	1759
Abdullah oğlu Alemdar	Erzurum	Yeni Han	Esir Tüccarı	-	TŞS,1923/94b	1758
Topal Şahin	Viçe Kazası[27]/Gönye Sancağı	Karaçengeloğlu Hanı[28]	-	92 kuruş	TŞS,1923/98a	1758
Bağdatlı Mustafa	Lala Paşa Mahallesi/Erzurum	Murathanzâde	-	34 kuruş 21 para	TŞS,1923/100a	1758
Makrubic	Tepencere	Ebubekir'in Zevcesi Hanı Hacı Hüseyin Efendizâde Hanı	-	101 kuruş	TŞS,1924/20a	1760
Arabacı Mustafa[29]	Erzurum/Kars	İkizzâde Hasan Ağa Hanı[30]	-	557 kuruş	TŞS,1925/19b	1762
Bağdatlı Osman Beşe	Bağdat	Karaçengel Hanı	-	80 kuruş 14 para	TŞS,1927/37b	1764
Ohan oğlu Evasım	Kürtün	Hacı Hüseyin Efendizâde Seyit Abdullah Efendi Hanı	-	332 kuruş	TŞS,1927/7a	1765
Ebubekir oğlu İbrahim	Kapı Ağası Mahallesi/Kefe	İki Kapılı Han	-	327.5 kuruş	TŞS,1927/15a	1765
Abdullah oğlu Yusuf	Kasım Paşa/Galata	Hacı Hüseyin Efendizâde Seyit Abdullah Efendi Hanı	-	4.183 para 12 kuruş	TŞS,1927/16a	1766
Hasan Reis	Hopa	Yeni Han	-	200 kuruş 2 para	TŞS,1931/2a	1770

[23] Kesar, Kirakos oğulları ile mudârebe şirketi ile ticarette ortaktı.
[24] Bu han Trabzon sûkunda yer almaktadır.
[25] Bu menzil Trabzon'da Sarmaşık mahallesinde yer almaktadır.
[26] Hopa kazası, Gönye sancağına bağlı olup aynı zamanda bir iskeleye sahiptir. Bkz:TŞS, 1893 / 14a.
[27] Viçe, Günümüzde Rize ilinin Fındıklı ilçesidir.
[28] Karaçengelzâde Hacı Mehmet Ağa Hanı. Bkz:TŞS, 1910 / 36b.
[29] Başka bir kayıtta Arabacı Mustafa'nın aslen Karslı olduğu kayıtlıdır. Bkz:TŞS, 1925 / 18a.
[30] İkizzâde Hanı İç Kale'de Bab-ı Pazar mahallesinde yer almaktadır. Bkz:TŞS, 1927 / 44b.

Agob oğlu Serkiz	Gürün	Hüseyin Efendizâde Hanı	-	2.430 para	TŞS,1931/2b	1770
Boyacı oğlu Kirkor	Tanzere	Simcizâde Hanı[31]	-	143 kuruş 12 para	TŞS,1931/3b	1770
Molla Hasan	Karlova Kasabası/Filibe	İkizzâde Hanı	Tütün Tüccarı	-	TŞS,1931/6a	1770
Ohan oğlu Bedesyar	Karahisâr Kazası	Simcizâde Hanı	-	225 kuruş 20 para	TŞS,1932/120a	1774
Hanik oğlu Avanis	Gürün	Simcizâde Hanı	Kumaş Tüccarı	449 kuruş 7 para	TŞS,1932/97b	1774
Karabed oğlu Marat	Gürün Kazası	Taş Han	-	349 kuruş 19 para	TŞS,1934/22b	1778
Aleks oğlu Matos	Erzurum	Hacı Hüseyinzâde Seyit Abdullah Efendi Hanı	-	6.794 para/yaklaşık 170 kuruş	TŞS,1934/40a	1778
Dede[32]	Gürün	Taş Han	Kumaş Tüccarı	122 kuruş 15 para	TŞS,1934/43b	1778
Agob	Gümüşhane	Alaca Han	-	190 kuruş 30 para	TŞS,1936/20a	1782
Seyit Ahmet Çelebi	Karahisâr-ı Şarki	-	-	88 kuruş 11 para	TŞS,1939/17b	1787
Baron oğlu Totoros	Bayburt	Yalı Han	-	83.5 kuruş	TŞS,1939/39b	1788
Mumu Alemdar	Ahısha	İkizzâde Hanı	-	280 kuruş 28 para	TŞS,1940/44a	1791
Makdusi Makrubic oğlu Garar[33]	Tanzere	Hacı Simcizâde Hanı	-	76 kuruş 13 para	TŞS,1941/37a	1791
Halim Alemdar	Canik	Mumhane Önü[34]	-	128 kuruş 20 para	TŞS,1942/21b	1792
Ahmet oğlu Abdurrahman	Taver Karyesi/Acara Kazası	Trabzon sûkunda	-	263 kuruş 20 para	TŞS,1942/23a-b	1792
Semavan oğlu Ok/Ovak	Gürün	Simcizâde Hanı	Kumaş Tüccarı	205 kuruş 10 para	TŞS,1945/22b	1795
Hâkim İsmail	İran	Hacı Mustafa Hanı[35]	-	Yaklaşık 25.5 kuruş	TŞS,1946/13a	1796
Makrubic	Erzurum	Simcizâde Hanı	Kumaş Tüccarı	485.5 kuruş	TŞS,1946/16b	1796
Mehmet Beşe	Esir Kazası	Hacı Kasım Mahallesi	-	80 kuruş 16 para	TŞS,1946/22a	1797
Hander[36]	Gürün Kazası	Simcizâde Hanı	Kumaş Tüccarı	225 kuruş 11 para	TŞS,1946/23a	1797
Aprit	Gürün Kazası	Simcizâde Hanı	-	82 kuruş 4 para	TŞS,1946/23a	1797
Arap Hacı Abdullah	İstanbul[37]	Trabzon'a gelirken[38]	-	301.5 kuruş	TŞS,1947/28b	1798
Mehmet oğlu Seyit Mustafa	Kayseri	İki Kapılı Han[39]	-	887 kuruş 12 para	TŞS,1947/28b	1798
Hanparsım	Karasu/Kırım Canibi	Anapa'dan gelirken	-	592 kuruş	TŞS,1948/24a-b	1802

[31] Hacı Simci Efendizâde Hacı Abdullah Efendi Hanı. Bkz:TŞS, 1932 / 120a. Bu han, Trabzon sûkunda yer almaktadır. Bkz:TŞS, 1946 / 23a.
[32] Gayrimüslim.
[33] Garar'ın Tirebolu kazasına gider iken yolda vefat ettiği kayıtlıdır.
[34] Halim Alemdar'ın Trabzon sûkunda, Mumhane önünde yer alan Çörekçi Abdurrahman'ın fırınında ticaret amacıyla bulunurken vefat ettiği kayıtlıdır.
[35] Bu han Trabzon sûkunda yer almaktadır.
[36] Gayrimüslim.
[37] Hacı Abdullah'ın nereli olduğu belli değildir, aslen İstanbul'da misafir olarak sakin olduğu kayıtlıdır.
[38] Ticaret amacıyla Trabzon'a gemi ile gelir iken vefat eden ve malları beytülmal olan Hacı Abdullah'ın ticari eşyası 58 kantar 32 kıyye (yaklaşık 3.316 kg) 301.5 kuruş değerinde 18 çuval kınadan (hına / hınnâ) oluşmaktaydı.
[39] Bu han Trabzon sûkunda yer almaktadır.

Gürün nahiyesi[57] şeklinde kayıtlarda geçen Gürün'den bu yüzyılda Trabzon'a 21 tüccar gelmiştir. XVIII. yüzyılda, Gürün ve çevresi tüccarlarının Trabzon'a gelen 81 tüccar içerisindeki yeri % 25.92 ile birinci sırada yer almaktadır[58]. Gürün ve çevresinden gelen tüccarların 18'i Gürünlü, geriye kalanların biri Kayseri, biri Divriği ve diğeri de Darendeli idi. Günümüzde Sivas iline bağlı bir ilçe olan Gürün'ün tarihteki ticarî rolü hakkında fazla bir bilgi olmamakla beraber, Halep'ten gelip Diyarbakır'dan Sivas'a doğru devam eden tarihi ipek yolunun Orta doğudan Anadolu'ya giren kısmının üzerinde bulunması, Gürünlü tüccarların Osmanlı devletinde ticarî alanda önemli bir konum elde etmelerine fırsat vermiş olmalıydı[59]. Bu dönemde, Trabzon'a gelen ve Trabzon'da hastalanarak veya vefat ederek Trabzon Kadı Defterlerinde kayda giren Gürünlü tüccarlara ait tereke kayıtları incelendiğinde Gürünlü tüccarların Trabzon'daki faaliyetleri hakkında çok daha fazla bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Trabzon'da, Yeni Han'da ticaret amacıyla bulunurken vefat eden ve isminden de anlaşılacağı üzere tekstil işiyle uğraşan Gürünlü Ermeni Bezzaz Avanis'in toplam 223 kuruştan oluşan terekesinde[60] *117 kuruşluk üç kesim bez, 45 kuruşluk dağ bezi, 15 kuruşluk keten parçası, 32 kuruşluk dört top Rize bezi, 1 kuruşluk 14 deste çimşir kaşık, 32 kuruşluk ince sicim ve çuval, kebe (kalın keçe), yorgan, ibrik ve tas gibi günlük ticarî olmayan eşyalar* yer almaktaydı. Avanis, muhtemelen memleketi ve çevresinden getirdiği malları Trabzon'da sattığı gibi Trabzon'dan, Trabzon ve çevresinin üretim mamulleri olan Rize bezi, çimşir kaşık ve keten parçası satın alarak ya Trabzon'da ya da memleketine götürerek satacaktı. Ancak, elindeki malları satmaya veya memleketine götürmeye ömrü yetmemişti.

"Trabzon bezi" diye bilinen ketenli dokumalar eski dönemlerden beri Trabzon'un âhar vilayetlere ihraç ettiği başlıca meta arasında yer almaktaydı.

---

[57] TŞS, 1874 / 95b-96a.

[58] Bkz:Grafik I.

[59] Diyarbakır, İran, Irak ve Azerbaycan'dan gelen ve giden yolların kesiştiği bir şehirdi. Van, Halep ve Bağdat açısından Diyarbakır önemli bir şehirdi. XIX. yüzyılda Gürünlü tüccarların Şam ve Halep dokumaları ile Rize keten kumaşları dahil olmak üzere çeşitli kumaşları sattıkları, karşılığında yün aldıkları ve daha sonra aldıkları yünü iplik haline getirerek tekrar satarak yünlü kumaş üretiminde bir hayli mesafe aldıkları ve Gürün'ü Sivas vilayetindeki başlıca tekstil merkezi haline getirdikleri bilinmektedir. Bkz:Quataert, "Osmanlı İmalat...", 112-114 ve Yılmazçelik, İbrahim, XIX. Yüzyılın İlk Yıllarında Diyarbakır (1790-1840), Ankara 1995, 13, 15, 315.

[60] "Fi'l-asl Gürün kasabası ehalisinden olub medine-i Trabzon'da vaki' Han-i Cedid'de ber-vech ticaret mütemekkin iken bundan akdem halik olan Bezzaz Avanis veledi Serkiz nam Ermeni'nin yanında mevcud terekesini kabz...". Bkz:TŞS, 1907 / 21a, kayıt tarihi, selh-i Rebiülâhir 1155 / 03.07.1742.

Trabzon köylerinde yetiştirilip, halkın geçim kaynaklarından biri olan keten şehirde imal edilerek tüccarlar tarafından başka yerlere sevk edilmekteydi[61]. XVI. yüzyıl Trabzon Kanunnâmeleri'ne göre (1519-1533), Trabzon'a gelen tüccarlar mallarını sattıktan sonra keten bezi alıp gitmekteydiler[62]. XVIII. yüzyılın başlarında (1703) Platana ve İskefiye pazarlarında satılan ketenden alınan bac vergisini kimlerin toplayacağı problem haline gelmişti[63]. Adı geçen kayıttan anlaşıldığı kadarıyla Platana ve İskefiye pazarlarında satılan malların en önemli kısmı keten ve ketenli mamullerden oluşmaktaydı. Uzunçarşılı, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Başdefterdâr olan İskender Bey'in 6.000'i geçen maiyeti ve köleleri için don ve gömleklik olarak her sene gemilerle Trabzon bezlerinden getirttiğini, Sultan Abdülaziz'in de yerli mallarını sevdiği için Trabzon bezinden hilali gömlek giydiğini, vefat ettiği zaman sırtından çıkarılan gömleğin Trabzon bezinden olduğunu belirtmektedir[64]. Demek ki, Osmanlı devletinde son yıllara kadar Trabzon'un ketenli dokumaları modasını kaybetmemişti. XVIII. yüzyılın başlarında Akçaabat nahiyesine tabi Tonya karyesi[65] zaimi köyünün mahsulüne kanaat etmemekte, köyünden gelip geçen keten yüklerinden gümrük vergisi talep ederek tüccara zülüm etmekteydi[66]. Benzer şekilde, Trabzon'da üretim kapasitesinin oldukça geniş olduğu düşünülen ve gömlekten çarşafa kadar[67] kullanım alanı oldukça geniş olan ketenli dokumalar 1794 yılında "kirbas" adı altında "bilâ tamğâ" yani damga vergisi ödenmeden kaçak olarak Erzurum ve Diyarbakır taraflarına götürülmekteydi[68]. "Trabzon Bezi" sadece Anadolu ve Balkanlara değil aynı zamanda İstanbullu Yahudi tüccarlar tarafından İskenderiye'ye kadar nakledilmekteydi;1757 yılında İstanbullu Yahudi Matardin, İskenderiye gümrükçüsüne teslim etmek üzere Alanyalı gemi kaptanına vermiş olduğu eşyalar arasında iki top (26 m.) Trabzon bezi yer almaktaydı[69].

Bezzaz Avanis'in hemşehrisi olan ve Trabzon'da ticaret amacıyla bulunurken Trabzon sûkunda Simcizâde hanında vefat eden Semavan oğlu Ok'un terekesi bütünüyle ticarî eşyasından oluşmaktaydı[70]. Ok'un terekesinde *her bir topu*

---

[61] Tekindağ, a.g.m., 469.
[62] Akgündüz, a.g.e., 6, 296-298.
[63] TŞS, 1868 / 83a, kayıt tarihi, 25 Cemâziyelâhir 1115 / 05.11.1703.
[64] Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, 4 / 2, Ankara 1983, 581.
[65] Bkz:Harita III.
[66] BOA.MAD, 10156 / 99, kayıt tarihi, 22 Cemâziyelâhir 1125 / 16.07.1713.
[67] Trabzon'un Boztepe mahallesinden Hafız Ayşe'nin terekesinden Bkz:TŞS, 1946 / 23a.
[68] BOA.MAD, 10238 / 121, kayıt tarihi, gurre-i Muharrem 1209 / 29.07.1794.
[69] İstanbul Ticaret Tarihi, 125.
[70] TŞS, 1945 / 22b, kayıt tarihi, 25 Muharrem 1211 / 31.07.1796.

110 para kıymetinde 18 top ve 49.5 kuruş kıymetli Kilis (bezi)[71]*(234 m.), her bir topu 2 kuruştan 9 top ve 18 kuruş kıymetli Keştek (?) (117 m.), her biri 35 para kıymetinde 17 tane 595 para (14.87 kuruş) kıymetli peştamal*[72]*, bir tane 3 kuruş kıymetli peştamal, 6 tane 6 kuruş kıymetli kefere kuşağı, her biri 30 para kıymetli 37.5 kuruşluk 50 çember, yine 7.5 kuruş kıymetli 15 çember, 6 kuruşluk bir alaca entari, her biri 3 kuruş kıymetli 30 kuruşluk 10 entari, 4 top 6 kuruş kıymetli elvan bez (52 m.), 1 top 90 para kıymetli Erzurum bezi (13 m.), yine 2 top 6 kuruş kıymetli elvan bez (26 m.), her biri 35 para kıymetli 525 paralık (13.12 kuruş) kırmızı pabuç ve 3 para kıymetli iplik vs.* yer almaktaydı. Gürünlü tüccar Ok'un terekesinde yer alan toplam 205 kuruş 10 paralık ticarî eşyanın hemen hepsi Anadolu'nun çeşitli bölgelerine ait keten, yün ve pamuk ağırlıklı kumaşlardan oluşmaktaydı. Semavan oğlu Ok, Trabzon'a daha yeni gelmiş olmalı ki Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden getirdiği kumaş ve benzeri ürünlerini Trabzon'da satamadan veya başka kumaşlar ile değiştiremeden vefat etmişti. Zira Ok'un terekesinde, Trabzon ve çevresine ait her hangi bir ticarî mal yer almamaktaydı.

Gürünlü tüccarlardan bazılarının terekelerine bakıldığında tüccar olduklarını anlamak oldukça güçleşmektedir. Zira yanlarında mevcut olan eşyaların miktar ve kıymetleri çok az, bunun aksine çeşit açısından bir zenginlik göze çarpmaktadır. Bu gibi kişilerin tüccar oldukları, yanlarında aynı cins mal grubundan çok sayıda olmasından tespit edilebilmektedir;öyle ki bu gibi tüccarların yanlarında top top bez ve kumaş, onlarca çember ve kuşak gibi mallar bulunmaktaydı.

Trabzon'da Hacı Simcizâde hanında ticaret amacıyla bulunurken vefat ederek malları varisleri olmadığından beytülmal olan Handız isimli tüccarın 225 kuruş 11 paralık terekesi kıymet açısından az ama çeşit açısından oldukça renkliydi[73]. Handız'ın terekesinde *79 paralık köhne bez astarı, 2 tane 82 paralık köhne gömlek, 2 tane 89 paralık köhne kuşak, 219 paralık bir yeni kilim, 130 paralık bir eski kilim, 80 paralık eski keçe, 488 paralık 8 büyük kıl çuval, 417 paralık kara keten, 175 paralık beyaz keten, 52 paralık yeni peşkir, 560 paralık Rize keteni, 227 paralık mavi çember, 172 paralık balmumu, 164 paralık pamuk, 403 paralık iplik ve*

---

[71] İlgili kayıt "Kilis top" şeklinde yazılmakta, bu yazım şekli muhtemelen Kilis kumaşı ya da Kilis bezine işaret etmektedir.

[72] Peştemalın pamuklu dokuması yaygın olmakla birlikte ipek ve ipek karışımı ile keten ve keten-pamuk karışımı olanlar da mevcut olup genelde hamam eşyası ve divan örtüsü için kullanılırdı. XIX. yüzyıl ortalarında Tokat dokumacıları ipek ve keten karışımı olan peştamal üretmekteydiler. Bkz:Quataert, "Osmanlı İmalat...", 104, 111 ve İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 302.

[73] TŞS, 1946 / 23a, kayıt tarihi, 29 Rebiülevvel 1212 / 21.09.1797.

birçok çeşitte az miktarlarda kumaş ve hırdavat bulunmaktaydı. Bu haliyle Gürünlü tüccarı, mahalle aralarında seyyar satıcılık yapan ve halk arasında "çerçi" denilen tüccarlardan ayırmak oldukça zordur. Aynı şekilde, Handız'ın terekesinde hangi malların kendi günlük kullanım eşyası ve hangi malların ise ticarî eşyası olduklarını ayırt etmek imkânsız gibi olsa da terekesinde yer alan keten parçaları, Rize bezi ve balmumu gibi Trabzon ve çevresinden satın alınan ürünler, Handız'ın bölgeler arası ticarete katılan bir tüccar olduğunu netleştirmektedir. Benzer bir tereke ise yine Gürünlü Aprit'e aittir. Aprit, Trabzon çarşısında Hacı Hüseyin hanında ticaret amacıyla bulunurken vefat etmiş, malları görünürde varisi olmadığından dolayı Trabzon çarşısında açık artırma ile satılarak beytülmale teslim edilmiştir[74]. Aprit'in 82 kuruş 4 paradan oluşan terekesinde *130 para kıymetli enfiye ve 111 para kıymetinde 10 deste kaşık*tan başka ticarete konu olabilecek hiçbir şey yer almamaktaydı. Başka bir Gürünlü tüccar olan Avanis'in 449 kuruş 7 paradan oluşan terekesinde, *100 kuruşluk üç kesim bez, 35 kuruşluk boyalı Mardin*[75] *ve 3 kuruşluk peştamal* yer almakta olup ticaretle alakalı başka bir eşyası gözükmemekteydi[76].

Gürünlü tüccarların yanlarında getirdikleri mallar kıymet ve miktar açısından fazla olmamakla birlikte, Trabzon ve çevresi halkının her türlü kumaş ihtiyacını karşılayacak çeşitliliğe sahip bulunmaktaydılar. Zira, Anadolu ve çevresinin dört bir köşesinden o devirde makbul sayılan dokuma türlerinin Gürünlü tüccarlar vasıtasıyla Trabzon ve çevresine ulaştığını söylemek mümkündür. Balkanlardaki yünlü kumaş imalatçılarının tersine Anadolu'daki kumaş imalatçıları daha çok pamuklu kumaş üretiminde yoğunlaşmış olup, Gürünlü Dede isimli gayrimüslimin 122 kuruş 15 paradan oluşan terekesi pamuk ağırlıklı olmak üzere Anadolu'daki önemli dokuma merkezlerini gözler önüne sermektedir[77]. Trabzon'da ticaret amacıyla bulunurken Taş hanın odalarında vefat eden Dede'nin terekesinde *birçok kez farklı yerde kaydedilmiş yaklaşık 290 paralık 6.5 top Musul ve siyah Musul bezleri (84.5 m.),*

---

[74] TŞS, 1946 / 23a, kayıt tarihi, 28 Rebiülevvel 1212 / 20.09.1797.

[75] Mardin, Osmanlı devletinin önemli dokuma merkezlerinden biri olmalıdır. Mardin, XIX. yüzyılda bir tür yünlü dokuma olan aba üretiminde uzmanlaşmış bir bölgeydi. Diyarbakır ile olan bağlantısı sayesinde ürettiği mallar Anadolu'nun kuzeyine ulaşabilmekteydi. Bkz: Quataert, "Osmanlı İmalat...", 122-123. XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelen tüccar terekelerinde ve Trabzon bedestenindeki Akçaabatlı bir tüccar olan Âfakas'ın dolaplarındaki kumaşlar içerisinde Mardin mamullerinin bulunması, XIX. yüzyılda olduğu gibi XVIII. yüzyılda dahi Mardin'in Anadolu'nun kuzeyine mamullerini sevk edecek kadar önemli bir üretim merkezi olduğunu göstermektedir. Bkz:TŞS, 1917 / 63a.

[76] TŞS, 1932 / 97b, kayıt tarihi, 27 Cemâziyelâhir 1188 / 04.09.1774.

[77] TŞS, 1934 / 43b, kayıt tarihi, 17 Cemâziyelevvel 1192 / 13.06.1778.

yine birçok kez farklı kıymetlerle kaydedilmiş 417 paralık 14 Tokat çemberi[78]*, 208 paralık 21 Erzincan kuşağı, 67 paralık 3 Diyarbakır kuşağı ve birçok kez kaydedilmiş çiçekli betmi (?), alaca*[79] *betmi, celis betmi, çekevele betmi, surti betmi, germesut betmi, senari betmi, senari ve germi, al çuka, yine birçok kez kaydedilmiş 633 paralık manusa*[80]*betmi, beyaz sacaklı çember, beyaz bez peştamal, kırk kalem sağir peştamal, barça çekevele betmi, alaca çarşaf, siyah pamuk peştemal, çit*[81] *çember ve benzeri dokumalar* ile liste uzayıp gitmekteydi. Aynı kayıtta, Gürünlü tüccar Dede'nin yine Gürünlü olan İstefan'a, Bezzaz oğlu Nikola'ya ve Hacı Bey'e yaklaşık 291 kuruş borcu bulunduğu ve bu borçlarından bir kısmını ödediği kayıtlıdır. Bu verilerden hareketle tüccar Dede'nin kumaş tüccarı olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür[82].

Gürün ve çevresi tüccarlarının Trabzon'dan özellikle Rize bezi başta olmak üzere çeşitli miktarlarda keten bezleri aldıkları görülmektedir. 1759'da Trabzon'a gelen Gürünlü tüccar Mir Mehmet oğlu Hasan'ın terekesinde yer alan 1.000 kuruşluk 120 top (1.560 m.) ham keten şimdiye kadar Trabzon'a gelen tüccarların Trabzon'dan satın aldıkları tahmin olunan en büyük miktarı göstermektedir[83]. Rize bezi, kolay yanmamasını sağlayan olağanüstü hafifliği sayesinde tüm imparatorlukta büyük rağbet görüyordu. Quataert'e göre, XIX. yüzyılda Rize'nin keten dokumaları Anadolu, Suriye, Mısır, Yemen, Hicaz, Basra, Bağdat ve İran'a kadar geniş bir sürüme sahipti[84]. Keten ve ketenli dokumalar Gürünlü tüccar Hasan'ın ve diğer tüccarların terekelerinden hareketle anlaşıldığı kadarıyla, XIX. yüzyılda olduğu gibi

---

[78] Genelde pamuklu bir dokuma olan çember, şehir ve köylerde kadınların giydiği bir çeşit başlık olup örtüsü arkadan topuklara kadar sarkmaktaydı. Bkz:İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 301.

[79] XIII. yüzyıldan beri Hindistan, İran ve Türkiye'de tüketimi bir hayli yaygın olan ipek-pamuk karışımı olan bir grup kumaşa kutni ve alaca denmekteydi. Alacadan yelek, iç çamaşırı, minder, kilim, atlas, ev döşemesi ve hamam eşyası gibi birçok eşya yapılırdı. Bkz:İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 297 ve Quataert, "Osmanlı İmalat...", 104.

[80] Manusa, başka bir pamuklu çeşidi olup çizgili kumaş anlamına gelmekte, elbiselik ve döşemelik olarak kullanılmaktaydı. Bkz:"An Economic and Social...", II, 835 ve Quataert, "Osmanlı İmalat...", 104.

[81] Çit, pamuklu bir çeşit basma olup 17-18. yüzyıllarda büyük ölçüde Hindistan'dan ihraç edilirdi. Çit, Osmanlı devletinde de üretilmekteydi. Bkz:İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 294-295.

[82] Bir başka kumaş tüccarı da, yine Gürünlü Mehmet Beşe'dir. Trabzon'da Yeni handa 1742 yılında vefat ettiğinde yanında 180 kuruşluk eşya yer almaktaydı. Mehmet Beşe'nin terekesinde bir kuruşluk bir top ham bez (13 m.), 37 kuruşluk 75 (arşın olmalı) üç kesim bez (51 m.), 6 kuruşluk üç parça ham keten ve 125 kuruşluk (...) top çadır yer almaktaydı. Bkz: TŞS, 1907 / 21b.

[83] TŞS, 1923 / 5a, kayıt tarihi, selh-i Muharrem 1173 / 23.09.1759.

[84] Quataert, "Osmanlı İmalat...", 115, 169.

XVIII. yüzyılda aynı şekilde Trabzon ve çevresinin diğer bölgelere pazarladığı en önemli ihraç malıydı. Gürünlü tüccar Hasan'ın Trabzon'da Müftü hanında sakin olan Osman ve Esirci Ali'ye, ayrıca balık tüccarı olan zimmîye borç para vermesi Gürünlü tüccarların Trabzon'daki faaliyetlerinin boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir.

Gürün ve çevresinden Trabzon'a ticaret amacıyla gelen 21 tüccar içerisinde ticaret ilişkileri açısından diğer Gürünlü tüccarlardan farklı olan biri vardı ki terekesi gerçekten üzerinde durulmaya değer önemli bilgilerle doludur. Şu ana kadar ele alınan Gürünlü tüccarlar daha çok mal getirip götürmek üzerine ticaretlerini yoğunlaştırırlarken, Sivas sancağında Gürün nahiyesine bağlı Aşveri/Asveri isimli köy sakinlerinden Bali oğlu Hüdaverdi/Hüdavirdi oğlu Ömer Beşe Trabzon'da daha farklı ticarî faaliyetlerle meşguldü. Taş handa ticaret amacıyla sakin iken vefat eden Ömer Beşe'nin en büyük özelliği, Trabzon ve çevresinde yaşayan halka yaklaşık 59 kez borç para vermesinden kaynaklanmaktaydı. Ömer Beşe'nin esas ticarî alanının ne olduğu açık olmamakla beraber, Hüssamzâde Mahmut Ağa'dan kumaş bahasından 34 kuruş 4 akçe daha alacağının olması ve terekesinde 8 top (yaklaşık 104 m.) 80 kuruşluk keten bezinin bulunması, muhtemelen diğer Gürünlü tüccarlar gibi kumaş ticaretiyle uğraştığını göstermekle[85] birlikte, Ömer Beşe'nin esasen para ticaretiyle uğraştığını söylemek daha gerçekçi olacaktır. Gürünlü Ömer Beşe'nin Trabzon'da borç verdiği kişilerden bazıları esnaf ve tüccar olup bu kişiler şehrin bedesten gibi önemli ticaret merkezlerinde ticaret yapmaktaydılar. Ömer Beşe'nin Trabzon ve çevresinde borç verdiği kişilerin listesi aşağıdaki gibidir:

1. Bedestende Ebubekir oğlu Süleyman Beşe'de:ödenen 20 kuruş kalan 55 kuruş.
2. Han'da (kendi kaldığı Taş Han olmalı) Hacı Hasan oğlu Mustafa Beşe'de: ödenen 49 kuruş kalan 10.5 kuruş.
3. Bedestende Suh oğlu Yordan zimmîde:ödenen 34 kuruş kalan 2 kuruş.
4. Tepegöz oğlunda:ödenen 49 kuruş kalan 114 kuruş.
5. Bedestende Dellâl (...) zimmîde:33 kuruş.
6. Bedestende Kular oğlu Vartevan zimmîde:186 kuruş.
7. Yeni Han'da Tepegöz oğlu İrze'de:4 kuruş.
8. Yeni Han'da Ağdazer zimmîde:ödenen 90 kuruş kalan 44.5 kuruş.
9. Bedestende Emirze (...) Meyhakide:ödenen 40 kuruş kalan 24 kuruş 10 akçe.
10. Etmekçioğlu Nemur zimmîde:ödenen 50 kuruş kalan 53.5 kuruş.
11. Odabaşı (...) zimmîde:ödenen 31.5 kuruş kalan 14 kuruş 1 akçe.
12. Bedestende Fosturul zimmîde:ödenen 43 kuruş kalan 7.5 kuruş.
13. Bedestende Tahtacıoğlu Mardurus zimmîde:ödenen 40 kuruş kalan 37.5 kuruş.
14. Terzi Vinam zimmîde:ödenen 27 kuruş kalan 15 kuruş 1 rub'.
15. Mina oğlu Avedik zimmîde:ödenen 20 kuruş kalan 12.5 kuruş.

---

[85] TŞS, 1874 / 95b-96a, kayıt tarihi, evâhir-i Receb 1127 / Temmuz ayı sonları 1715.

16. Hüssamzâde Mahmud Ağa'da kumaş bahasından ber-muceb-i defter:ödenen 3 kuruş kalan 34 kuruş 4 akçe.
17. Vasiyetini yerine getirmeye yetkili İsmail Efendi'de:ödenen 72 kuruş kalan 9 kuruş 1 kuruş alacağını sildi.
18. Bedestende Tahtacıoğlu'nun yanında Yordan oğlu Alastol zimmîde:2 kuruş.
19. Eskici oğlu Mehmet Beşe'de:ödenen 20 kuruş kalan 16 kuruş.
20. Taş Han'da Bedros oğlu Sanol'da:ödenen 50 kuruş kalan 22 kuruş.
21. Odabaşı (...) zimmîde:10 kuruş.
22. Bedestende Dellâl (...) :1.5 kuruş.
23. Bedestende Anderye zimmîde:63 kuruş (firar eylemiştir dediler).
24. Hammal oğlu Hacı İsmail'de:ödenen 2 kuruş kalan 2 kuruş 3 rub'.
25. Taş handa Kul oğlu Hüseyin Çelebi'de:ödenen 170 kuruş kalan 100 kuruş.
26. Süleyman Reis'te:ödenen 83 kuruş kalan 187 kuruş.
27. Tark oğlu Yani zimmîde:0.5 kuruş.

Ömer Beşe'nin Trabzon'daki iktisadî etkinliği adı geçen kişilerle sınırlı değildir. Terekenin devamında Gürünlü tüccar Ömer Beşe'nin, Trabzon'un batı sahilinde yer alan İskefiye'ye kadar olan yaklaşık 37 kilometrelik geniş bir bölge içerisinde yaşayan köylüler başta olmak üzere birçok kimseye borç para verecek kadar Trabzon'da tanınmış olması gerçekten dikkat çekicidir[86]:

28. Platanalı Fındıkoğlu Lefte'de ve Tonos'ta:ödenen 18 kuruş kalan 42 kuruş.
29. Lalagli[87] Hüseyin Beşe oğlu İsmail Beşe'de:ödenen 19 kuruş kalan 19 kuruş.
30. İskefiyeli Beşir Beşe oğlu Hasan Beşe'de:ödenen 22 kuruş 1 akçe kalan 57 kuruş 3 akçe.
31. Kalağrali[88] Bektaş'ta:ödenen 15 kuruş 1 akçe kalan 46 kuruş.
32. Babuççu oğlu Hasan Beşe'de:ödenen 64 kuruş kalan 9 kuruş 1 kuruş alacağını sildi (toplam alacağı 74 kuruş idi).
33. Garziyalı[89] (...) oğlu Ebubekir Beşe'de:2 kuruş 1 kuruş alacağını sildi.
34. Yoros köyünde (...) oğlu Ahmet Beşe ve oğlu Süleyman Beşe ve (...) oğlu diğer Süleyman Beşe'de:29 kuruş.
35. İskefiyeli Hasan oğlu Hüseyin Beşe'de:15 kuruş 3 rub'.
36. Kalağrali Uzun Boğus oğlu Sefer'de ve oğlu Serakdis'te:ödenen 15 kuruş kalan 20 kuruş 1 akçe.
37. Vaçenoslu Molla Hasan'da:ödenen 20 kuruş kalan 81 kuruş.
38. Kalağrali Molla Ahmet oğlu Ömer Beşe'de:ödenen 20 kuruş kalan 33 kuruş 1 rub'.
39. (...) oğlu Hasan Beşe'de:ödenen 20 kuruş kalan 10.5 kuruş.
40. Köse Bektaş'ta:10 kuruş.
41. Vaçenos mahallesinden Samsun isimli köyden Sinan Beşe oğlu Hamza Beşe'de:ödenen 14 kuruş kalan 21 kuruş.
42. Kardeşi Hüseyin Beşe'de:1 kuruş.

---

[86] Bu çalışma hazırlanırken bir yandan da ileriye dönük bir çalışma olarak terekeler üzerinde dikkatlice durulduğundan dolayı, Trabzon'da Ömer Beşe kadar borç verme işinde tanınan ve bilinen kişilerin yok denecek kadar az olduğunu belirtmek Sivaslı tüccarların Trabzon'daki faaliyetlerini anlamak açısından zikredilmeye değerdir.

[87] Lalank olmalı, günümüzde Akçaabat ilçesine bağlı Karpınar köyü.

[88] Günümüzde Akçaabat ilçesine bağlı Meşeli köyü.

[89] Günümüzde Akçaabat ilçesine bağlı Gökçekaya köyü.

43. Hasan Beşe'de:16 kuruş.
44. Oksuli İrze'de:2 kuruş 9 akçe.
45. (...) David'in yeğeni Oraf zimmîde:33 kuruş (1 kuruşu sildi).
46. Vaçenoslu Molla Hüseyin'de:6 kuruş 1 rub'.
47. Vaçenos'a tabi Samsunlu Mahmut Beşe'de:ödenen 21 kuruş 8 akçe kalan 26 kuruş 3 akçe.
48. Vaçenos'a tabi Samsunlu Mahmut Beşe'nin kardeşi Musa Beşe'de:ödenen 20 kuruş kalan 17 kuruş 11 akçe.
49. İskefiyeli Hasan Halil oğlu Mustafa Beşe'de:9 kuruş 11 akçe.
50. Üstirkiyeli[90] Uzun Süleyman oğlu Ahmet ve Selim oğlu Mürteza oğlu Beşe oğlu Mustafada:ödenen 10 kuruş 4 akçe ve bayramda ödenen 27 kuruş kalan 45 kuruş.
51. Üstirkiyeli Yani oğlu Liye zimmîde:41 kuruş bir akçe (firar eyledi dediler).
52. Mumcu Hacı Musa'nın kardeşi Hasan Beşe'de:22 kuruş.
53. Zayerali[91] Telcioğlu Mehmet Beşe'de:52.5 kuruş.
54. Mokoşkiyeli Süleyman oğulları Hasan Beşe ve Mustafa Beşe'de:1 kuruş ve 1 akçe.

Toplam terekesi 1.848,5 kuruştan oluşan Gürünlü Ömer Beşe'nin bedestende on kişiye ki muhtemelen bunlar Trabzon'un en zengin esnaf veya tüccarları olmalıdır[92], bu yüzyılda Trabzon'un en itibarlı hanlarından olan Taş handa üç kişiye ve Yeni handa iki kişiye borç vermesi, pabuççu, etmekçi, terzi ve mumcu gibi meslek sahipleriyle veya bu meslek sahiplerinin çocuklarıyla temas halinde olması, Gürünlü Ömer Beşe'nin Trabzon esnaf ve tüccarı içerisindeki itibarı ve etkinliğini ortaya çıkarmaktadır. Aynı şekilde, Ömer Beşe'nin, Akçaabat'tan İskefiye'ye kadar gerek sahilde ve gerekse sahilden yukarıda yer alan Zayera, Garziya ve Galeğra gibi köy ahalilerine borç verecek kadar bilinen ve tanınan birisi olması Gürünlü Ömer Beşe'nin yıllarca Trabzon ve çevresinde kalarak bölge insanı ile köklü siyasî ve ticarî ilişkilere giriştiğini göstermektedir[93]. Köylere varıncaya kadar Trabzon ve çevresinden birçok farklı işle meşgul olan kişilerin kredi faaliyetleri içerisinde yer almaları, bölgedeki ekonomik faaliyetlerin gelişmişliğini göstermesi açısından dikkate değerdir.

Gürünlü tüccarlar kadar olmasa da, Sivas ve çevresinden Kayseri, Darende ve Divriği'den Trabzon'a ticaret amacıyla birer kez tüccarların geldiği görülmektedir. Bunlardan Kayserili tüccar Seyit Mustafa Alemdar'ın terekesi ticarî mal taşıması

---

[90] Günümüzde Akçaabat ilçesine bağlı Darıca beldesi.
[91] Günümüzde Akçaabat ilçesine bağlı Akdamar köyü.
[92] Güçer, Evliya Çelebi'ye atfen bedestenlerin ticarette bahşettikleri ehemniyetlerinden dolayı bedestenlere yerleşmenin ve bir dükkân sahibi olmanın büyük bir mesele olduğunu belirtmektedir. Bkz:Güçer, a.g.e., 51.
[93] Aynı terekede, Ömer Beşe'nin Trabzon'da üç kişiye borçlu olduğu kayıtlıdır. Bunlardan birinin Trabzon Kalesi Beşlüyan Bölükbaşısı Mustafa'nın olması, Ömer Beşe'nin Trabzon'daki yöneticiler ile de temas halinde olduğunu göstermektedir.

açısından Darende ve Divriğili tüccarlara oranla daha önemlidir[94]. Trabzon'da İki Kapılı handa ticaret amacıyla bulunurken vefat eden Seyit Mustafa'nın 887 kuruş 12 akçeden oluşan terekesinde *günlük kullanım eşyalarının yanı sıra 2 pastav*[95] *(yaklaşık 28 m.) 150 kuruşluk Leh çukası, 28 kuruşluk 14 batman (yaklaşık 112 kg.) yerli tütün, nakit olarak 252 para (6.3 kuruş), 307 kıyye*[96]*(392.9 kg.) 460.5 kuruşluk siyah barut, 92 kıyye (117.7 kg.) 138 kuruşluk beyaz iplik ve 10 kuruşluk 2 Humus işi kuşak* yer almaktaydı. Kayserili Seyit Mustafa vefat ettiğinde yanında mevcut olan bir kısım eşyasını memleketi ve çevresinden Trabzon'a getirmişti. Bununla birlikte, Leh çukası, yerli tütün ve siyah barutun İstanbul, Kırım veya Rumeli taraflarından Trabzon'a gelen mallar oldukları[97] ve Seyit Mustafa'nın bu malları Trabzon'dan satın aldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Trabzon'a ticaret amacıyla gelen tüccarlar, memleketleriyle Trabzon arasında karşılıklı mal akışına yardımcı olarak her iki şehir ve çevresinde üretilmeyen veya elde edilemeyen bazı malların kolayca tedarik edilmesine imkân vermekteydiler.

Trabzon'a ticaret amacıyla gelen Darende ve Divriğili tüccarların terekelerinde, bu tüccarların Trabzon'daki faaliyetlerine ışık tutacak bilgiler yer almamaktadır. Yukarıda bahsedilen tüccarlar haricinde geriye kalan Gürünlü tüccar hakkında, Divriği ve Darendeli tüccarların terekelerinde olduğu gibi pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Gürün ve çevresinden gelen 21 tüccarın 14'ü, çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu gayrimüslim tüccarlardan (% 66.66) ve 7'si ise Müslüman olan tüccarlardan (% 33.33) oluşmaktadır[98]. Kısacası, Gürün ve çevresinin Trabzon gibi uzak mesafelere olan ticaret ilişkilerinin 2/3'sinin gayrimüslim Ermeniler tarafından yürütüldüğünü söylemeliyiz. Quataert, Gürün ve çevresindeki tekstil üretiminin her ne kadar XIX. yüzyılın ilk yarısında büyük gelişme gösterdiğini belirtse de[99], bize göre Gürün'deki tekstil üretimi ve Gürünlü tüccarların uzak bölgelere olan tekstil ürünleri satışı XVIII. yüzyılın ortalarında Anadolu'nun tekstil sektöründeki

---

[94] TŞS, 1947 / 28b, kayıt tarihi, 15 Safer 1213 / 29.07.1738.
[95] 1 standart pastav 50 arşın ve 32.5 metreye, 1 Akkerman pastavı ise 21 arşın ve 13.65 metreye karşılık gelmekteydi.
[96] Bir vukıyye, kıyye ve okka birbirlerine eşit olup 1.28 kiloya denk gelmekteydiler.
[97] Leh çuhası, bu yüzyılda Samsun gümrüğüne Taygan taraflarından gelmiş olduğuna göre, Trabzon'a da aynı yerden Kırımlı tüccarlar vasıtasıyla gelmiş olmalıdır. Bkz:Kodaman, a.g.m., 92-97.
[98] Bkz:Tablo III.
[99] Quataert, "Osmanlı İmalat...", 112.

yerini çoktan almıştı bile[100].

5-Güneydoğu Anadolu Ve Çevresi Tüccarları

Osmanlı devrinde ticaret ve tüccardan bahsedilince, nedense insanın aklına hep sürüler halindeki yük hayvanlarıyla beraber bir şehirden başka bir şehre veya bir bölgeye giden onlarca tüccar gelir. Ancak, bu yüzyılda Trabzon'a gelen tüccarlar bu düşünceyi insanın hayal dünyasından silip atacak bir görüntü vermektedirler. Bırakınız sürüyle gelen bir tüccarı, gelenlerin tüccar olduğunu anlamak oldukça zordur. Trabzon Kadı Defterlerinde bu tüccarlar hakkında *"ticaret tarikıyle sakin iken..."* ifadesi de yer almasaydı, Trabzon'a gelen tüccarların pek çoğunun tüccar

---

[100] Bkz:Tablo II. XVIII. yüzyılda Trabzon'a ticaret amacıyla kara yollarından gelen tüccarların büyük bir kısmı Ermeni idi. Osmanlı devletinin Doğu Anadolu ve Güney Kafkasları topraklarına kattığı yıllarda (XVI. yüzyılın sonları) bu bölgelerde yerleşik olan Ermeniler daha Bizans döneminde çok farklı coğrafyalara dağılmış vaziyette idiler. Eski dönemlerde önemli ticaret yollarının Ermenilerin yaşadığı bölgelerden geçmesi Ermenilerin ticarî hayatta önemli roller üstlenmelerine neden olmuş olmalıdır. Ermenilerin Acem, Orta doğu, Orta ve Doğu Anadolu ile Karadeniz'in kuzey limanlarında Orta Çağın sonlarından beri ticarette etkili oldukları bilinmektedir. Daha XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın önemli bir kısmında Boğdan ve çevresindeki ticarette Ermeniler önemli rol oynamaktaydılar. İnalcık'ın belirttiğine göre, Akkerman-Boğdan ve Polonya yolundaki her kervanın başı bir Ermeni idi. Yine İnalcık'a göre, Kırım, Eflak, Boğdan ve Polonya'daki ticaret merkezlerinde yerleşen Ermeniler ticarî hayatta başı çekmekteydiler. Doğu Anadolu ve Kırım'dan göçüp adı geçen yerlere yerleşen Ermeniler Türkçe bildiklerinden dolayı Osmanlı yönetimindeki bölgelerde rahatça hareket edebilmekte Bursa, Galata ve Kefe'de mal alım satımıyla ilgilenmekteydiler. Boğdan voyvodalarına tacir, danışman ve paralı asker olarak hizmet eden Ermeniler Boğdan ve çevresinde itibar elde etmişlerdi. XV. yüzyılın ortalarında Bursa'dan Polonya'ya yapılan ithalatlar Ermeni tüccarların ellerindeydi. XVI. yüzyılın başlarında ise Karadeniz'den soyutlanan İtalyan şehir devletlerinin yerini Osmanlı tebaasından Müslüman Türklerle birlikte Ermeni, Rum ve Yahudi tüccarlar almıştı. XVII. yüzyılda Hindistan, İran ve Osmanlı devleti arasındaki İpek ve kumaş ticareti Ermenilerin elindeydi. Hindistan ve İran ticaretindeki üstünlükleri Ermenilerin daha sonraki yıllarda Osmanlı topraklarındaki ticaret ilişkilerini sağlamlaştırmıştı. Ermeniler, Şah Abbas zamanında (1587-1629) Osmanlıya karşı bir savunma önlemi olarak Isfahan'a zorla yerleştirilmişlerdi (1604). 1667'de Rusya'nın İsfahan'daki Yeni Culfa'nın Ermeni tüccarlarıyla anlaşmasıyla Ermeniler Astrahan yoluyla Moskova içlerine kadar giderek ticaret yapmaya başlamışlardı. XVIII. yüzyılda Halep'e getirilen İran ipeği Ermenilerin tekelindeydi. Ermeniler, ham ve işlenmiş ipeklileri Rusya içlerine kadar pazarlamakta, Hollanda bayrağı altında Levant'ta ticaret yapmakta ve Amsterdam'da yerleşerek ticaret ile meşgul olmaktaydılar. XVIII. yüzyılda esasen Isfahan'ın varoşunda Yeni Culfa'da yerleşen Ermeniler Erzurum ile Acem arasındaki ticareti tekellerine almışlardı. XVII ve XVIII. yüzyıllarda İran Körfezi ve çevresinde ticarî üstünlük kurmaya çalışan İngilizler tüm isteksizliklerine rağmen Ermenilerin bilgi ve deneyimlerinden uzak kalamamışlardır. Çünkü, İran, Ortadoğu ve Hindistan ticaretinin tek hakimi Ermeni tüccarlardı. İran'ın 1722 yılında Afgan istilasına uğramasıyla Ermenilerin önemli bir kısmı Hindistan'a göç etmiş ve Ermeni ticareti önemli bir sarsıntı yaşamıştı. Ermenilerin ticarî etkinlikleri hakkında daha fazla bilgi için Bkz:İnalcık, "An Economic and Social...", 285-287; İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 270;"An Economic and Social...", II, 502-503;Erim, "Trade...", 136;Ferrier, R. W., "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", EHR, XXVI / 1, Oxfort 1973;Baladouni, Vahé, "Armenian Trade with the English East India Company:an Aperçu", JEEH, 15 / 1, 1986, 153-154 ve Ercan, Yavuz, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Ankara 2001, 88-91.

olup olmadığı anlaşılamaz bir hal alacaktı. Osmanlı devletinin pek çok yerleşim yerinden olduğu gibi Güneydoğu Anadolu ve daha aşağısından, Harput, Antep ve Bağdat'tan tüccarlar Trabzon'a gelerek ticaret yapmışlardır.

TABLO III: XVIII. YÜZYILDA TRABZON'A GELEN TÜCCARLARIN DİNSEL BİLEŞİMİ

	Tüccar sayısı	Müslüman	%	Gayrimüslim	%
Acem	3	2	66.66	1	33.33
Erzurum ve çevresi	19	12	63.15	7	36.84
Gönye ve çevresi	9	9	100	-	-
Gürün ve çevresi	21	7	33.33	14	66.66
Güneydoğu Anadolu ve çevresi	3	1	33.33	2	66.66
Batı Anadolu ve çevresi	2	2	100	-	-
Şebinkarahisâr ve çevresi	6	2	33.33	4	66.66
Kırım ve çevresi	3	2	66.66	1	33.33
İstanbul	3	3	100	-	-
Rumeli ve çevresi	6	5	83.3	1	16.6
Diğerleri	6	1	16.6	5	83.3
Toplam	81	46	56.79	35	43.20

1715 yılında, Diyarbakır'a bağlı Harput[101] kazasından gelen Kirkor oğlu Boğdasor'un, Trabzon'da Zincirli handa vefat etmesinden başka bir bilgiye sahip değiliz[102]. Aynı şekilde, Antep'in Şeyh mahallesinden olup 1708 yılında Taş handa ticaret amacıyla bulunduğu sırada vefat eden tüccarın Trabzon'daki faaliyetleri hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır[103]. Bağdatlı olup, 1764 yılında Karaçengeloğlu hanında vefat eden ve Bağdatlı olarak bilinen Osman Beşe'nin 80 kuruş 14 paradan oluşan terekesinde yer alan kumaşların, şahsi günlük kullanım eşyaları mı yoksa ticarî eşyaları mı olup olmadıkları pek anlaşılamamaktadır. Bağdatlı tüccarın görünürde varisi olmadığı için "*suk-i sultanide ba'de'l-müzayede füruht olunan terekesinde" 164 paralık 5 eski keçe, 179 kuruşluk 9 eski entari, 46 paralık 2 eski kilim, eski ve yeni birçok gömlek*[104]*, şalvar, yağmurluk, kumaş astarı, bakır kap-kacak, hırdavat vb.* yer almaktaydı. Bağdat'tan Trabzon'a gelen bir tüccarın yaklaşık 20'ye yakın eski ve yeni gömleğinin var olması, bu gömleklerin muhtemelen günlük kullanım eşyası olmadıklarının bir göstergesi olmalıdır. Bu haliyle Bağdatlı Osman Beşe tipik bir seyyar tüccar örneği sergilemektedir.

---

[101] Quataert, XIX. yüzyılda Harput'u kaba pamuklu kumaş ve yünlü kumaş üretiminde önemli bir bölge olarak kabul etmekteydi. Yine Quataert'e göre Harputlu dokumacılar 1880'lerde yörede üretilen pamuğun dörtte üçünü tüketmekte, 1898'de ise Harput vilayeti Erzurum, Trabzon, Sivas, Bitlis ve Diyarbakır'a rekor düzeyde (220.000 top) manusa (çizgili kumaş) ve kırmızı basma göndermekteydi. Bkz:Quataert, "Osmanlı İmalat..."118-119.

[102] TŞS, 1927 / 37b.

[103] Bkz:Tablo II.

[104] Adı geçen kayıtta bir Acem gömleği 20 para değerindeydi.

6-Batı Anadolu Ve Çevresi Tüccarları

XVIII. yüzyılda, Hamit sancağına bağlı Burdur kasabası ahalisinden olan Mustafa ile Saruhan sancağına bağlı Manisa'dan gelen Mehmet oğlu Süleyman Beşe isimli tüccarlar Trabzon'a ticaret amacıyla gelmişlerdi[105]. Hamit sancağına bağlı Burtur (Burdur) kasabasından 1713 yılında Trabzon'a gelen tüccar Mustafa'nın 678 kuruştan oluşan terekesi Burdur ile Trabzon arasındaki ticaret ilişkilerine dair ipuçları vermektedir. Burdurlu tüccarın terekesinde *40 kuruşluk elvan Sürmene*[106] *ipliği, 3 kuruşluk 6 elvan karacalı kuşağı, 3 kuruşluk Tokat çemberi, 8 kuruşluk 3 Halep alacası, 1 kuruşluk 3 top mavi gaytan, 1.5 kuruşluk siyah aba yağmurluk ve başlık, 120 kuruşluk Gürcü asıllı bir köle, 120 kuruşluk Gürcü asıllı bir cariye, 90 kuruşluk bakırdan 90 (muhtemelen kıyye olmalı) yeni sini ve güğüm, 228 kuruşluk bakırdan 228 (kıyye olmalı) yeni güğüm* bulunmaktaydı[107]. Burdurlu Mustafa'nın terekesine bakıldığında, Batı Anadolu ve çevresinden pek fazla mal getirmediği, ya da getirmişse de bu malları Trabzon'da satarak Trabzon'dan mal alıp tekrar geri dönmek üzereyken vefat ettiği anlaşılmaktadır. Mustafa'nın terekesinde yer alan yaklaşık 318 kuruşluk bakırdan güğüm ve sini, Sürmene ipliği (40 kuruş) ve Gürcü köleler (240 kuruş)[108] Trabzon ve çevresinde alım satımı yapılan belli başlı ticarî mallar arasında yer almaktaydı. Burdurlu tüccarın 678 kuruştan oluşan terekesinin yaklaşık yarısının Trabzon'dan satın aldığı bakır ev eşyalarından oluşması Trabzon bakır işçiliğinin ülke içerisindeki sürümünü gözler önüne sermektedir. Burdurlu Mustafa'nın terekesinde dikkati çeken başka bir husus terekesinin giderleri arasında yer alan 450 kuruşa Trabzonlu İbrahim'in el koymasıdır. Zira İbrahim'in, Burdurlu Mustafa ile ortak olduğundan dolayı adı geçen 450 kuruşa el koyduğu kayıtlıdır. Burdurlu tüccarın 678 kuruşluk terekesinde Trabzon ve çevresi ile ilgili 598 kuruşluk ticarî malın yer almasında Trabzonlu ortağının etkisi muhtemeldir. Saruhan sancağına bağlı Manisa sakininden olup 1716 yılında Trabzon'a gelen başka bir Batı Anadolu tüccarı olan Mehmet oğlu Süleyman Beşe'nin terekesi 143 kuruş 115 akçeden oluşmaktadır. Yeni handa ticaret amacıyla bulunurken vefat eden Süleyman Beşe'nin terekesinde *48 akçelik eski kırmızı keçe kebe, 160 akçelik yeşil dolama, 95 akçelik eski alaca entari, 120 akçelik eski kebe, 10 akçelik urgan, 120*

---

[105] Bkz:Tablo II.
[106] Sürmene,Trabzon'un doğusunda yer alan Trabzon'un sahil ilçesidir. Bkz:Harita III.
[107] TŞS, 1874 / 46a, kayıt tarihi, 4 Ramazan 1126 / 13.09.1714.
[108] İnalcık, XVI. yüzyılda, Mısır'dan getirilen zenci kölelerin Antalya limanı vasıtasıyla Konya ve Bursa gibi Anadolu şehirlerine yoğun bir şekilde satıldığından bahseder. Bkz:İnalcık, "An Economic and Social...", 285.

akçelik eski siyah yağmurluk, 8 akçelik iki adet Kütahya fincanı[109], *27 akçelik alaca zibun, 101 akçelik eski bez parçası, 424 akçelik 4 top kesnik (?), 37 kuruşluk 3 (parça) üç kesim tabir olunur elvan bogasi*[110] *keçe, 14 kuruşluk (...) taklidi 8 top Tokat çemberi, 33 kuruşluk 22 ağaç*[111] *(14.96 m.) yeni yeşil çuka, 16 kuruşluk 14 ağaç (9.52 m.) kaba çuka ve 18 kuruşluk 12 ağaç (8.16 m.) al çuka vb.* yer almaktaydı[112]. Bu haliyle Süleyman Beşe'nin Manisa'dan daha çok kaba yünlü dokumalar ile[113] pamuklu dokumalar getirdiği görülür. Batı Anadolu tüccarları hakkında belirtilmesi gereken önemli bir husus, her iki tüccarın Trabzon'a 1713 ila 1716 yıllarında gelmesiyle ilgilidir. Bu yıllardan sonra, her ne sebeptense Batı Anadolu ve çevresinden hiçbir tüccar Trabzon'a uğramamıştır[114].

7-Şebinkarahisâr Ve Çevresi Tüccarları

Trabzon'a XVIII. yüzyılda Trabzon dışından gelen 81 tüccar veya tüccar grubunun altısı, toplam tüccarlar içerisinde % 7.40 oranıyla[115] Trabzon'un batısında yer alan Güney Karadeniz kıyıları ve bu bölgenin iç kesimlerindeki şehir ve kazalar olan Canik, Tokat ve Şebinkarahisâr'dan gelmiştir. Tokat, XVIII. yüzyılda Erzurum ile İzmir arasında en güvenli ve en çok kullanılan yol üzerinde bulunmasından dolayı hem İran kervanlarını ağırlamakta ve hem de ürettiği meşhur pamuklu ürünlerini ve basmalarını Samsun ve Ünye'den Karadeniz ve çevresine, Kırım taraflarına ve Anadolu'nun diğer şehir ve kasabalarına pazarlamaktaydı. Tokat pamukluları kalitesinden dolayı Kırım ve çevresinde Fransız yünlü kumaşlarına darbe vuracak kadar bir sürüme sahipti[116]. Trabzon'a gelen Gürün ve çevresi tüccarlarının terekelerinde birçok Tokat basmasının ismi geçmesi Tokat'taki tekstil üretiminin yaygınlığını ortaya koymaktadır. Ancak, Tokatlı tüccarların Trabzon'a pek uğramadıkları görülmektedir[117]. Tahminimize göre, Tokat'a yakın olan Samsun,

---

[109] Kütahya fincanı Anadolu'nun her tarafında meşhur olmalıydı;1762 yılına ait bir ahkâm kaydında Kütahya'dan İstanbul'a fincan getiren kalabalık bir tüccar tayfasından aşırı vergi istendiği görülmektedir. Bkz:İstanbul Ticaret Tarihi, 194.

[110] "Üç kesim tabir olunur elvan bogasi", daha önce birçok terekede geçen "üç kesim bez" ile aynı kumaş türü olmalıdır. İnalcık bogasiyi Anadolu'nun ince pamuklu kumaşı olarak takdim eder ve kaftan, kapama, zıbın gibi giyecek veya döşemelik olarak kullanıldığından bahseder. Hamid-ili, Karaman ve Tokat bogasileri dünyaca meşhurdu. Bkz:İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 296.

[111] Ağaç ile arşın aynı ölçü birimleriydi.

[112] TŞS, 1875 / 5b, kayıt tarihi, 25 Muharrem 1128 / 20.01.1716.

[113] Bu yünlülerin Rumeli'den Trabzon pazarına gelme olasılığı göz ardı edilmemeli.

[114] Bkz:Tablo II.

[115] Bkz:Grafik I.

[116] Genç, "17-19. Yüzyıllarda...", 272-292.

[117] Bkz:Tablo II.

Ünye ve Terme gibi limanlar sayesinde Karadeniz'e daha kolay çıkmalarından olsa gerek Tokatlı tüccarlar daha uzakta olan Trabzon'a gelmeyi ticarî beklentileri açısından avantajlı bulmamaktaydılar. Her ne kadar bu yüzyılda Tokatlı tüccarlar Trabzon'a sıkça gelmemekte iseler de, Tokat çemberleri diğer Anadolu tüccarları tarafından Trabzon'a getirilen en önemli mamuller arasında yer almaktaydı. XVIII. yüzyılda Trabzon'a iki Tokatlı tüccar gelmişti. İkisi de gayrimüslim olan bu tüccarlardan 1753 yılında Trabzon'a gelerek Hacı Hüseyin hanında ticaret amacıyla kalan Agob oğlu Kesar Trabzon'da ortaklık kurarak ticaret yapmaktaydı. Kesar, Trabzon mahkemesinde Trabzon'da Taş handa ticaret amacıyla ikamet eden Tepencere ahalisinden Kirakos oğulları Rakar ve Serosa isimli iki kardeş huzurunda, *mahkemenin yapılmasından 15 sene önce (yaklaşık 1738'de) Tepencereli tüccarlar ile mudârebe şirketi üzerine ortaklık kurarak onlara 600 kuruş vermişti. Adı geçen Kesar, bu iki kardeşin 15 yıl süreyle 600 kuruşu işlettiklerini, ortaya çıkan kârdan üzerine düşen fâizi ve 600 kuruş ana parasını aldığını, iki kardeşten bu ortaklıktan dolayı başka hiç bir alacağının ve hakkının kalmadığını* ifade etmişti[118]. 1754 yılında Trabzon'a gelerek Yeni handa ticaret amacıyla bulunurken vefat eden diğer bir Tokatlı tüccar hakkında başka bir bilgi yer almadığı gibi, her iki Tokatlı tüccarların Tokat ile Trabzon arasında kumaş ticareti ile ilgilenip ilgilenmedikleri hakkında her hangi bir bilgi mevcut değildir. XVIII. yüzyılda Şebinkarahisâr'dan Trabzon'a toplam üç tüccar ticaret amacıyla gelmiş olup bunlardan sadece Melkon oğlu David'in Trabzon'daki faaliyetleri hakkında bilgi bulunmaktadır[119]. 1755 yılında Trabzon'a ticaret amacıyla gelerek Müftü Efendi hanında kalan David, yine aynı handa kalan Kesoz oğlu Karabet ile ortak idi. Ancak, adı geçen ortaklık mahkemede son bulmuştur. David, adı geçen Karabet ile mahkeme tarihinden bir buçuk yıl önce (1753) inan şirketi ile ortak olup ortağına ana para olmak üzere 3.804 kuruşluk eşya teslim etmişti. David, mahkeme tarihinden üç ay önce Müslümanlar huzurunda adı geçen şirketten dolayı ortaya çıkan hakkını ortağından talep etmiş ancak Karabet, Trabzon mahkemesinde vermiş olduğu cevabında, adı geçen tarihte aralarında şirketin hesaplarının görüldüğünü ve ortaklıktan dolayı David'e 640 kuruş ödeme yaptığını belirterek gerekirse şirketin hesaplarının tekrar gözden geçirilmesini talep etmişti. Nihayetinde, mahkemede yapılan hesaplamalarda Karabet'in David'e 3.165 kuruş teslim ettiği görülmüş;ilave olarak Karabet'in David'e 636 kuruş daha ödeme

---

[118] TŞS, 1921 / 13b, kayıt tarihi, gurre-i Rebiülevvel 1167 / 27.12.1753.
[119] TŞS, 1920 / 49a, kayıt tarihi, 15 Ramazan 1168 / 25.06.1755.

yapması gerektiği kararına varılmıştır. Ancak, bu mahkeme kaydına göre Karabet ile David'in ne tür bir ticaret üzerine ortaklık kurdukları açık olmadığından dolayı David ve Karabet'in Trabzon'a hangi tür malları getirdikleri hakkında ne yazık ki değerlendirme yapamamaktayız.

1792 yılında, Canik'ten Trabzon'a ticaret amacıyla gelerek Trabzon sûkunda, Mumhâne önündeki Çörekçi Abdurrahman'ın fırınında vefat eden Halim Alemdar'ın Trabzon'daki faaliyetleri hakkında kayıtlar daha başka bilgi vermezler.

8-Kırım Ve Çevresi Tüccarları

Kırım ve çevresi her devirde Güney Karadeniz liman şehirleri olan Sinop, Samsun ve Trabzon ile direkt ticarî ilişkilerde bulunan bir bölgeydi. XVIII. yüzyılda, Kırım ve çevresinin ticaret ilişkilerinde esas merkez görevini İstanbul ve çevresi görmekteydi. Osmanlı devleti temel gıda maddelerinin bir kısmını ve önemli sayıdaki köleyi yüzyıllardır Kırım ve çevresinden sağlamıştır. İstanbul'un büyük tüccar ve gemicileri Kırım ve sınır hattı kabul edilen Anapa ve çevresinden, Mısır'a kadar geniş bir sürüm alanına sahip olan başta beyaz köle olmak üzere buğday, süzme tereyağı, balmumu, kürk, deri, zerdeva, peynir, tuzlu et, balık ve havyar satın almakta, bu bölgelere İstanbul ve Güney Karadeniz limanlarından sanayi malları, hırdavat ve tekstil ürünleri götürerek satmaktaydılar[120].

XVIII. yüzyılda, Kırım ve çevresinden sadece üç tüccar ticaret amacıyla Trabzon'a gelmiştir[121]. Benzer şekilde Trabzonlu tüccarlar sadece bir kez Kırım taraflarına giderek ticaret yapmışlardır[122]. Oysa, gerek Kırım ve çevresinden Trabzon'a gelen ve gerekse Trabzon'dan Kırım ve çevresine giden tüccarların daha fazla olması beklenirdi. Bu durumun ortaya çıkmasında Karadeniz ve çevresinde XVIII. yüzyılda gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşlarının ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısında hızlanan Kırım'daki hanlık kavgalarının[123] yarattığı olumsuz ortamın etkisi muhtemeldir. Ancak, Kırım ve çevresinin Ruslara geçmesinden sonra bile (1783), Kırım ve çevresinden İstanbul ve Ege adalarına ticaret ilişkilerinin devam ettiği göz önünde bulundurulursa[124], bu yüzyılda Trabzon ile Kırım tarafı arasındaki ticaret ilişkilerinin niçin zayıfladığını anlamak için Karadeniz'de ticarî dengelerde ortaya

---

[120] Çızakça, "İş Ortaklıkları...", 84-103;Bıjışkyan, a.g.e., 89-99 ve İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 299-303.
[121] Bkz:Tablo II.
[122] Bkz:Tablo V.
[123] Kırım'daki Giray hanedanının hanlık mücadeleleri hakkında Bkz:İnalcık, Halil, "Kırım", DVİA, 6, İstanbul 1967, 746-56 ve aynı yazar, "Giray", DVİA, 14, İstanbul 1996, 76-78.
[124] Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de...", 353-394;Beydilli, a.g.m., 687-755 ve Çızakça, "İş Ortaklıkları...", 84-103.

çıkan değişikliklere bakmak gerekecektir. Bize göre, Osmanlı devletinin İstanbul'u devletin ticaret merkezi olarak belirlemesi, tüm taşımacılık trafiğini bu yönde düzenlemesi ve Karadeniz'i yabancılara kapatılmasıyla İstanbul'un Karadeniz'de nihai varılacak liman haline gelmesi Trabzon ile Kırım tarafı arasındaki ticarî ilişkilerin zayıflamasının başlıca nedenleri olmalıdır. Meselâ, bir Kırımlı veya bir Trabzonlu tüccar her türlü malı İstanbul'da bulabileceğini bildiğine göre sadece bir veya birkaç tür mal için İstanbul haricindeki bir başka yere, Trabzon'a veya Kırım'a niçin gitsin ?. Zira daha sonra üzerinde durulacağı gibi, bu dönemde Trabzonlu tüccarların büyük bir çoğunluğunun ticaret yapmak için ilk olarak İstanbul ve daha sonra ise Rumeli kıyılarını seçmesi[125] Osmanlı devletinin Karadeniz ekonomisi üzerinde uyguladığı İstanbul'u merkez kabul eden devlet politikalarının bir sonucundan başka bir şey olamazdı.

Bu şartlar dahilinde, XVIII. yüzyılda Kırım ve çevresinin en önemli şehri olan Kefe'den üç tüccar ticaret yapmak için Trabzon'a gelmişti. Kefeli tüccarlardan biri olan Ali oğlu İsmail Beşe Trabzon'da, Kefe'den getirdiğini tahmin ettiğimiz 42 adet gönü, Trabzonlu Debbağ Hacı Halil ile 210 kuruş değerinde Gürcü asıllı bir köle karşılığında takas etmişti. Ancak, Gürcü olması gereken köle bazı kimselerin haber vermesiyle Acem asıllı çıkınca, Kefeli İsmail Beşe adı geçen Acem asıllı köleyi geri vermek için çabalar ve olay Trabzon mahkemesine yansır. Mahkemede, Trabzonlu Debbağ Hacı Halil'e Kefeli tüccarın iddiası ve talebi sorulunca adı geçen debbağ şu cevabı verir:"*Adı geçen Gürcü asıllı köleyi 42 adet gön karşılığında mübadele ettik. Ancak, bu mahkemeden elli gün önce İsmail Beşe, Debbağhâne'de benim yanıma gelerek kölenin Acem asıllı olduğunu söyledi. Ben de, adı geçen köleyi kabul etmiyorsan getirip gönlerini alabilirsin dedim. Fakat, İsmail Beşe, hazırda olan Müslümanların huzurunda adı geçen köle Acem asıllı olsa da makbulümdür dedi*". Debbağ Halil'in bu ifadelerinden sonra mahkemedeki şahitlere başvurulur. Neticede, şahitler de Debbağ Hacı Halil'in doğru söylediğini ifade ettiklerinden Kefeli İsmail Beşe'nin talebinin ret edilmesine karar verilerek olay kayda geçirilir[126]. Adı geçen mahkeme kaydı Kefe ve çevresinin kürk ve deriler açısından zengin olduğunu, Trabzon'a hem Gürcistan üzerinden Batum vasıtasıyla ve hem de Erzurum yönünden gelen kölelerin birçok âhar vilayete olduğu gibi Kefe taraflarına da gönderildiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu kayıt, her iki şehir ve çevresinde

---

[125] Bkz:Tablo V.
[126] TŞS, 1918 / 90b, kayıt tarihi, 27 Rebiülâhir 1164 / 25.03.1751.

ticarete konu olan bazı malları göstermesi açısından önemlidir. Trabzon'a gelen bir diğer tüccar Kefe'nin Kapıağası mahallesinden Ebubekir oğlu İbrahim olup İki Kapılı handa vefat ettiğinde yanında 327.5 kuruş terekesi bulunmaktaydı. Ancak, İbrahim'in terekesinden Trabzon'daki ticarî faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi elde edilememektedir[127]. Kendilerinden bahsedilen bu iki Kefeli tüccarın Trabzon'a geliş tarihleri Kırım'ın Rusların eline geçmeden önceki tarihler olup iki tüccarın da Müslüman olması dikkat çekmektedir. 1783 yılında, Kırım'ın Rusların eline geçmesinden sonra ise Trabzon'a tek bir Kırımlı tüccarın geldiği görülür. Bu tüccar, henüz Rusların eline geçmeyen Anapa vasıtasıyla Trabzon'a ulaşmaya çalışan Kırım taraflarından olan Karasulu[128] bir tüccardı. Ancak, Karasu Kırım yarımadasında yer alan bir dört büyük yerleşim yerinden biri ve bu yıllarda Rus idaresinde olduğuna göre, Karasulu tüccarın gerçekte Karasu'da mı yoksa Anapa'da mı yaşayarak ticaret yaptığı Kırım ve çevresindeki tüccarların durumunu anlamak açısından önemli bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhtemelen, daha önce buralarda ticaret yapan Müslüman tüccarlar Rusların bölgeyi istilasından sonra bölgeden ayrılmış olmalıydılar. Turgay'a göre, Rusya'nın Kırım ve çevresini etkisi altına alışından sonra Müslüman tüccarlar ya göç ederek ya da sürgün edilerek Kuzey Karadeniz limanlarından ayrılacaklardı. Bu durum ise bölgede giderek yerleşen Osmanlı Rum tüccarlarının işine yarayacaktı[129]. Benzer şekilde Bıjışkyan, Rusların Kefe ve çevresini ele geçirmelerinden sonra nüfusun azaldığına ve eskiden ticaretle uğraşan Ermenilerin buradan uzaklaştıklarına dikkat çekmektedir[130].

XVIII. yüzyılın sonlarında, Kırım tarafından Karasu sakinlerinden olup Osmanlı sınırı olarak kabul edilen "Anapa in'am-ı serhadd-ı mensureden", Veli İbrahim Reis gemisiyle Trabzon'a ticaret amacıyla gelirken yolda eceliyle halik olan Hanparsım isimli gayrimüslim tüccarın terekesinde Kırım ve çevresinin belli başlı ürünlerini bulmak mümkündür. Hamparsım'ın görünürde varisi olmadığından terekesinde yer alan malları Trabzon merkez çarşısında müzayede ile satılmıştı. Hamparsım'ın 592 kuruş 6 paradan oluşan terekesinde günlük kullanım eşyaları haricinde yaklaşık 462.5 kuruştan oluşan ticarete konu olacak malları

---

[127] Bkz:Tablo II.

[128] Bıjışkyan, Kırım'da Karasu, Hacısu ve Elma gibi orta çapta ırmakların var olduklarından ve Kırımlı prenslerden birinin çok nüfuslu büyük bir şehir olan ve yanından bir ırmak geçen Karasu'da oturduğundan bahseder. Bkz:Bıjışkyan, a.g.e., 94. Bu dönemde, Kırım'ın Rusların elinde olması Hanparsım'ın Anapa'dan Trabzon'a hareket etmesine neden olmuş olabilir.

[129] Turgay, "Trabzon", 47.

[130] Bıjışkyan, a.g.e., 97.

bulunmaktaydı[131];*46 kuruşluk 48 (kıyye olmalı) ev eşyası bakır kab-kacak, 28 kuruşluk 45 (arşın olmalı) çuka balık, 15.5 kuruşluk post, 50 kuruşluk 400 arşın ferak bezi*[132] *(yaklaşık 272 m.), 50 kuruşluk 2 top Moskova alacası (26 m.), 75 kuruşluk 5 tulum*[133] *sade yağ (282.2-400 kg.), 10 kuruşluk 51 arşın keten parçası (34.68 m.), 30 paralık 3 deste kaşık, 176 kuruşluk 44 arşın mavi çuka (yaklaşık 30 m.) ve 28 kuruşluk nakit akçe.* Hanparsım'ın yanında mevcut olan mallarının % 80'i ticarî eşyasından oluşmaktaydı. Hanparsım'ın Trabzon'da satılan bu malları karşılığında Trabzon gümrüğüne 20 kuruş, Anapa'dan Hanparsım'ı getiren gemi sahibine de 29 kuruş verilmişti. Hanparsım'ın Trabzon'a getirmeye çalıştığı ticarî eşyası üzerinde durulmaya değerdir. Zira Hanparsım, Trabzon'a ulaşamadan denizde vefat ettiğine göre gemideki eşyası bütünüyle memleketi ve çevresinin bölgeler arası ticarete konu olan belli başlı ticarî eşyasından oluşması gerekirdi. Meselâ, genelde ketenli dokumaların Trabzon ve Rize gibi birçok Anadolu şehrinde üretildiği, Güney Karadeniz limanlarından Kuzey Karadeniz'e götürüldüğü düşünülür. Ancak burada, İnalcık'ın işaret ettiği gibi, muhtemelen Rusya ve Kerç gibi keten üretim merkezlerinden Kuzey Karadeniz kıyılarına ulaşan ketenin Anadolu'ya satışı söz konusudur[134]. Hamparsım'ın terekesindeki Moskova alacası[135], balıklı çuka, post, mavi çuka ile yaklaşık 282.2 ile 400 kg. arasındaki sade yağ, Kuzey Karadeniz kıyıları ve onun art bölgesinin tipik ürünleriydi.

9-İstanbul Tüccarları

XVIII. yüzyılda, İstanbul'dan Trabzon'a üç tüccar ticaret yapmak için gelmişti. 1707 yılında, İstanbul'da Emin Bey mahallesinden Musa oğlu Hacı Osman Ağa Trabzon'da Molla Siyah mahallesinde ticaret amacıyla bulunmaktaydı. Osman Ağa'nın Trabzon'da ne tür bir ticaret yaptığı bilinmemekle birlikte, Trabzonlu Reis

---

[131] TŞS, 1948 / 24a-b, kayıt tarihi, 15 Rebiülevvel 1217 / 16.07.1802.

[132] Şemseddin Sami'ye göre ferak, Avrupa'da resmi makamlar tarafından giyilen siyah bir setre (ceket) olup önden etekleri olmayıp sadece arkadan etekleri bulunmaktaydı. Bkz:a.g.e., 986.

[133] 1 Akkerman tulumu, 1 veya 1.5 kantar gelmekteydi. 1 kantar 44 okka, 56.44 kg. geldiğine göre Hanparsım'ın yanındaki 5 tulum sade yağ 282.2 ile 400 kg arasında olmalıydı.

[134] İnalcık, Fransa'nın 1753 Kırım Konsolosu Peyssonel'e atfen ketenden dokunan ince tirelerin Kefe taraflarına Trabzon, Rize ve Rusya'dan ithal olunduğunu belirtmektedir. Bkz: İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 301-303. Ayrıca, Azak denizinin girişindeki önemli bir merkez olan Kerç'ten Güney Karadeniz limanlarına taşınan mallar arasında kenevir de yer almaktaydı. Bkz:İnalcık, "An Economic and Social...", 281.

[135] XIII. yüzyıldan beri Hindistan, İran ve Türkiye'de çok tüketimi olan ipek-pamuk karışımı bir grup kumaş çeşidine kutnî ve alaca denirdi. Moskova'da alaca dokunmasının iklim açısından zor olması gerekirdi veya gerçekten Moskova'da alaca dokunduğu hakkında bilgi sahibi değiliz. Zira, bu bölge iklim açısından pamuk ve ipek üretimine pek müsait değildi. Bkz: İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 297-98.

oğlu Salih Ağa'dan daha önce vermiş olduğu 100 kuruş borcunu aldığı görülmektedir[136]. Diğer bir İstanbullu tüccar olan Abdullah oğlu Yusuf'un Trabzon'da Hacı Hüseyin hanında ticaret amacıyla bulunurken 1766'da hastalandığı kayıtlıdır[137]. İstanbullu tüccarlar içerisinde ticarî faaliyetleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler bulunan tüccar Arap Hacı Abdullah'tır. İstanbul'dan Trabzonî Hüseyin Reis gemisi ile Trabzon'a mal getiren Arap Hacı Abdullah'ın İstanbul'da misafir olarak bulunduğu kayıtlıdır. Bu kayıttan, Hacı Abdullah'ın tam olarak nereli olduğu anlaşılamamaktadır. Trabzon'a varamadan denizde, gemide vefat eden Hacı Abdullah'ın tek bir tür ticarî mal taşıdığı görülmektedir. Hüseyin Reis'in gemisi Platana iskelesine vardıktan sonra, Hacı Abdullah'ın malları iskeleye çıkarılır ve daha sonra aynı mallar buradan Trabzon iskelesine kayıkla nakledilir. Hacı Abdullah'ın 58 kantar 32 kıyyeden oluşan 18 çuval[138] kınası Trabzon sûkunda açık artırma ile satılarak bu satıştan 301.5 kuruş elde edilir. Yaklaşık 3.316 kilo gelen kınanın satışından elde edilen 301.5 kuruştan, kınaları İstanbul'dan getiren gemi reisine 45 kuruş ve Platana iskelesinden Trabzon iskelesine aynı malların taşınması ile gümrük vergisi olarak da 24.5 kuruş verilmişti[139]. Trabzon ile iş yapan İstanbullu tüccarların sayıca az olması muhtemelen Trabzon'un üretimden çok bir tüketim merkezi olmasıyla ilgiliydi. Ayrıca, belki de en önemlisi Trabzon'un tüketim ihtiyaçlarını karşılayacak kadar Trabzonlu tüccarın İstanbul-Trabzon hattında çalışması[140] bu hatta başka tüccarların girmesine ihtiyaç vermemekteydi.

10-Rumeli Ve Çevresi Tüccarları

Daha önce belirtildiği gibi[141], Rumeli ve çevresi XVIII. yüzyılda, sanayileşen Batı devletlerinin yoğun ticarî ilişkilerde bulunduğu bir bölgeydi. Almanya ve Rusya gibi devletlerin Balkan ticaretine girmesiyle birlikte Balkanlarda ve Orta Avrupa'da yer alan fuar ve panayırların ticarî yoğunlukları bu yüzyılda en üst seviyesine çıkmıştı. XVIII. yüzyılda Balkanlarda pamuk, yün, buğday, mısır ve tütün üretimi ihracata konu olan önemli ürünlerin başında gelmekteydiler. Bu yüzyılda Trabzon'a gelen Rumeli ve çevresi tüccarlarının terekelerinde yer alan önemli miktarlardaki

---

[136] TŞS, 1869 / 32b-33a.
[137] TŞS, 1927 / 16a.
[138] Kayıttaki 18 çuval kına yaklaşık 3.316 kg. geldiğine göre bir çuval kına yaklaşık 184 kg. gelmekteydi.
[139] TŞS, 1947 / 28b, kayıt tarihi, gurre-i Muharrem 1213 / 15.06.1798.
[140] Trabzonlu tüccar ve gemi sahiplerinin büyük bir çoğunluğu Trabzon-İstanbul hattında iş yapmaktaydılar. Bkz:Tablo V.
[141] Bkz:II. Bölüm.

tütün balyaları ile diğer ürünler, Rumeli ve çevresindeki ekonomik gelişmenin habercisi gibidirler.

XVIII. yüzyılda Rumeli taraflarından gelen tüccarların Trabzon'da ticaret yapmaları diğer tüccarlara göre daha geç bir tarihte başlamıştır. Trabzon'a gelen ilk Rumelili tüccar olan Gayrimüslim Kelbaba oğlu Hazar'ın Trabzon'a gelişi 1743 yılında olup Rumeli'nin neresinden olduğu kayıtlı değildir. Trabzon'da Yeni handa ticaret ile meşgulken vefat ettiği kayıtlı olan bu tüccarın günlük kullanım eşyalarından oluşan 44 kuruşluk terekesinden başka adı geçen kayıtta her hangi bir bilgi yer almamaktadır[142]. Kelbaba oğlu Hazar'dan sonra Rumeli'nin Karlu[143] kasabasından Mehmet Beşe'nin 1745'te Trabzon'a geldiği görülmektedir. Mehmet Beşe'nin Trabzon'daki faaliyetleri hakkında kayıtlar bir şey söylememektedir[144]. Mehmet Beşe ile aynı yılda, 1745'te, Trabzon'a gelen Serdengeçti Ağası Hacı Ahmet Ağa'nın terekesinde yer alan önemli miktardaki Rumeli tütünü bu yüzyılda Trabzon'a gelecek olan Rumeli tüccarlarının hangi malların ticaretinde yoğunlaşacaklarını gösterir mahiyettedir[145]. Serdengeçti Ağası'nın 508 kuruştan oluşan terekesinde 275.7 kuruşluk tütün, 85 kuruşluk bir cariye ile bir köle ve 147.5 kuruşluk çeşitli dokumalar yer almaktaydı. Trabzon'dan satın alındıkları kesin olan Acem asıllı olan iki kölenin 85 kuruştan işlem görmesi daha önce birçok kayıtta ele alınan Gürcü köle sürümünün çok daha kuvvetli olduğunu göstermektedir. Serdengeçti Ağası'ndan yedi yıl sonra, 1752'de, Trabzon'a gelen Abdullah oğlu Hacı Ahmet'in 1.100 kuruştan oluşan terekesi Rumelili tüccarlar hakkında daha ayrıntılı bilgiler içermektedir[146]. Trabzon'a gelen hemen hemen her tüccarın terekesinde olduğu gibi, Rumelili Hacı Ahmet'in terekesinde çeşit açısından fazla ama miktar ve kıymet açısından oldukça az olan pamuklu, yünlü ve ketenli ev ile giyim eşyalarını[147] bulmak mümkündür. Fakat, bu eşyalar Hacı Ahmet'in 1.100 kuruşluk terekesinin sadece 39 kuruş 23 parasını oluşturmaktaydı. Hacı Ahmet'in 1.100 kuruşluk terekesinin yaklaşık 1.060 kuruşu Rumeli'den Trabzon'a getirmiş olduğu tütünden

---

[142] TŞS, 1907 / 60a.
[143] Trabzon Kadı Defterlerinde Karlu kasabası şeklinde geçen bu yer, günümüzde Bulgaristan'a bağlı olan Karlova / Karlıova şehridir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Karlıova, Filibe ve çevresi kadar olmasa da aba üretiminde önemli bir yerleşim yeriydi. Bkz:Todorov, "Bulgaristan'da Esnaf...", 25.
[144] TŞS, 1912 / 37a.
[145] TŞS, 1912 / 23b, kayıt tarihi, 6 Zilhicce 1158 / 30.12.1745.
[146] TŞS, 1913 / 10a, kayıt tarihi, 11 Receb 1165 / 25.05.1752.
[147] Hacı Ahmet'in terekesinde eski çuka şalvar, eski entari, kuzu kürk, eski mintan, aba yağmurluk, mavi çuka, evani nühas gibi mallar yer almaktaydı.

oluşmaktaydı. Hacı Ahmet'in yanında yer alan tütün çeşitli tasnifler dahilinde farklı kıymetlerde satılmaktaydı. Meselâ, kıyılmış kaba tütünün her bir kıyyesi/okkası 10 para, vezir tütünün her bir okkası 18 para, kıyılmış tütünün her bir okkası 8 para, basma tütünün her bir okkası 10-17 para, Yenice tütünün basma halindeki bohçasının her bir okkası 30 para, kaba tütünün her bir okkası 6 para ve Yenicenin bez bohçalı tütünün her bir okkası 10 paradan satılmaktaydı[148].

Rumeli tütününün, Trabzon ve çevresinde bu kadar sürüm yapması Rumeli'den gelen tütünlerin kalitesiyle veya Anadolu'da tütün üretiminin yaygın olmamasıyla ilgili olmalıdır. Tütün, mısır, domates ve patates gibi Amerika kıtasına ait ürünlerin XVII. yüzyılda Anadolu ve çevresinde ekilmeye başlandığı bilinmektedir[149]. Gerçi, bu dönemde bazı tüccarların terekelerinde "yerli tütün" yer aldığından bahsedilmişti. Meselâ, 1796 yılında Trabzon'a ticaret amacıyla gelen Erzurumlu tüccarın terekesinde 4 batman yerli tütün yer almaktaydı[150]. Benzer şekilde, 1798 yılında Trabzon'a gelen Kayserili tüccarın terekesinde de yerli tütün bulunmaktaydı[151]. Ancak, her iki tüccarın yerli tütünü ticarete konu etmeleri XVIII. yüzyılın sonlarına rast gelmektedir. Oysa, Rumelili tüccarların Trabzon ve çevresine tütün satışına başlamaları 1745 yılına rastlar. Dolayısıyla, Anadolu'da yerli tütün ticaretinin Rumeli tütününün etkisinden dolayı olsa gerek bu yüzyılda pek yaygınlaşmadığı kanısına varmak mümkündür. Rumeli tütününün Anadolu'da yoğun bir şekilde alıcı bulması, Anadolu'da XVIII. yüzyılda tütün yetiştirilmediği anlamına gelmemelidir. Trabzon Kadı Defterlerinde 1705 yılı gibi erken bir tarihte Canik, Trabzon ve Karahisâr-ı Şarkî sancaklarında tütün zer' olunduğuna (ekildiğine) dair yeterince bilgi mevcuttur. Hatta 1705 yılına tarihli olan bu kayıtta, Canik, Trabzon ve Şebinkarahisâr'da ekilen tütünün tüccarlar tarafından Rumeli taraflarına kaçak

---

[148] TŞS, 1913 / 10a ve Tablo IV.

[149] Tütünün Amerika'nın keşfiyle XVI. yüzyılda Avrupa'ya ve XVII. yüzyılda, İngiliz tüccarları vasıtasıyla Osmanlı ülkesine getirildiği bilinmektedir. Osmanlı devletinde tam olarak hangi tarihte tütün ekiminin yapıldığı bilinmemekle birlikte XVII. yüzyılın ikinci yarısında hem Anadolu'da ve hem de Balkanlarda tütün ekildiği bilinmektedir. Bkz:Kütükoğlu Mübahat S., "Tütün 'Zer'iyye Resmi' ve Dış Tesirlerle Kaldırılması", VIII.TTK. Bildirileri, II, Ankara 1981, 1429;Tabak, Faruk, "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü", Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti Ve Ticarî Tarım, (Çev.Zeynep Altok), (Ed.Çağlar Keyder-Faruk Tabak), İstanbul 1998, 148-149. Macaristan sınırında savaşan yeniçeriler Anadolu'da tütün kullanımının yaygınlaşmasında önemli rol oynamışlardı. 1640'larda yeniçerilerin ve süvarilerin tütün içmeyi alışkanlık haline getirmeleri Osmanlı idarecilerini sıkıntıya sokmuştu. IV. Murad'ın tüm yasaklamalarına rağmen tütün içilmesi bir türlü engellenememişti. Bkz:Faroqhi, "Osmanlı Kültürü...", 238.

[150] TŞS, 1946 / 16b.

[151] TŞS, 1947 / 28b.

olarak götürülmesi şikayet konusu olmuştur[152]. Başka bir kayıt ise, Erzurum ve Tokat taraflarında 1704 yılında tütün ekildiğini göstermektedir[153]. Bu verilerden hareketle, Anadolu'da daha XVIII. yüzyılın başlarından itibaren tütün ekimi ve ticaretinin yapıldığı ancak, Rumeli tütünü muhtemelen kalitesinden dolayı olsa gerek Anadolu'da üretilen yerli tütünün ticarî piyasasını daralttığı sonucuna varabiliriz. Zira, Anadolu'da ekilen tütün çeşitleri üzerinden ne kadar gümrük vergisi alınacağı ile ilgili bir kayda bakıldığında, tütün isimlerinin "Kırcaali", "Yenice", "Debre", "Karlova" ve "Yenice-i Vardar" şeklinde geçmesi Rumeli tütünün Anadolu'daki şöhretini anlatması açısından yeterlidir[154]. Bundan dolayıdır ki, Rumeli taraflarından özellikle Bulgar topraklarından gelen tüccarlar Trabzon ve çevresindeki tütün ticaretini ellerine almış gözükmektedirler.

Rumelili tüccarların Trabzon ve çevresindeki faaliyetlerini en iyi şekilde gözler önüne seren kayıtlardan biri 1770 yılına aittir. Filibe kazasına bağlı Karlova kasabası ahalisinden olan Molla Hasan, Trabzon'da İkizzâde hanında ticaret ile meşgulken hastalanır. Hasta halindeyken Trabzonlu İsmail Beşe'ye *"Eğer ben ölürsem tahrir ve defter olunan zimem-i nass ve eşyayı ahz ve kabz ve babama teslim etmek için tarafımdan vasi muhtar tayin olundun..."* diyerek, Trabzon ve çevresindeki alacakları ve diğer malları için İsmail Beşe'yi kendisine vekil tayin eder. Bu amaçla, kadı nezaretinde tertip edilen defterde yer alan mallar sadece ağırlık olarak verilmiş, defter olunan malların toplam kıymeti hakkında ise bir bilgiye yer verilmemiştir[155]. Ancak, defter olunan malların ağırlıklarından hareketle Molla Hasan'ın XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelen Rumelili tüccarlar içerisinde en zenginlerinden biri olduğunu ifade etmek mümkündür. Molla Hasan'ın Rumeli'den getirdiği malların listesi şu şekildeydi:

- ✓ *352 (kıyye olmalı) demir çubuk,*
- ✓ *32 kıyye Debre tütünü,*
- ✓ *22.5 kıyye Karlova tütünü,*
- ✓ *Gümrükçü Hasan Ağa kefaletiyle Uzunsokak'ta Gümüşhâne'(li) Hasan Beşe'de 145 kıyye Karlova ve 56 kıyye Debre tütünü (kıyyesi 3.5 kuruştan),*
- ✓ *Kefili İsmail Beşe'de 1.087,5 kıyye demir,*

---

[152] TŞS, 1866 / 77b.
[153] TŞS, 1868 / 85b-86a.
[154] TŞS, 1866 / 77b
[155] TŞS, 1931 / 6a, kayıt tarihi, 5 Receb 1184 / 25.10.1770.

- ✓ *Tebacılar başında Fizli Ebubekir Beşe'de 68 kıyye Debre tütünü (her bir batmanı 3.5 kuruştan, 10 kuruş teslim edildi),*
- ✓ *Tütüncü çarşısında 199.5 kıyye Debre tütünü (her bir batmanı 3.5 kuruştan),*
- ✓ *Sipahi çarşısında Zebur Osman'da 55 kıyye Debre tütünü (12 kuruş teslim edildi),*
- ✓ *İncekara oğlu Ali'de 54.5 kıyye Debre tütünü (batmanı 3.5 kuruştan)*
- ✓ *Bayburtlu Raven kahvesi karşısında topal keferede 69 kıyye Debre tütünü (her bir batmanı 3.5 kuruş),*
- ✓ *Ve zincirli iki altın.*

Defter, Molla Hasan'ın Gümüşhânelilere vermiş olduğu tütünlerin kayıtlarıyla devam etmektedir:

- ✓ *Gümüşhâne'de Molla Hüseyin'de 255 kıyye bir yük Karlova tütünü ve bir yük Debre tütünü (her bir batmanı 3.5 kuruştan),*
- ✓ *Karakullukçuya verilen 331.5 kıyye iki yük Karlova ve bir yük Debre tütünü (her bir batmanı 3.5 kuruştan),*
- ✓ *İslam oğlu Mahmut Beşe'de 218.5 kıyyelik bir yük Karlova ve bir yük Debre tütünü (batmanı 3.5 kuruştan),*
- ✓ *Manus oğlu zimmîde 301 kıyyelik Karlova ve Debre tütünü,*
- ✓ *Ömer Beşe'ye verilen 476 kıyyelik iki yük Karlova ve iki yük Debre tütünü (batmanı 3.5 kuruş, teslim edilen 80 kuruş),*
- ✓ *Emir Mehmet'te 473 kıyyelik 2'şer yük Karlova ve Debre tütünü (batmanı 3.5 kuruş, teslim edilen 50 kuruş),*
- ✓ *Halakos oğlu Bavli keferede 253 kıyye birer yük Karlova ve Debre tütünü (beher batmanı 3.5 kuruş, teslim edilen 40 kuruş).*

Molla Hasan'ın defter olunan eşyaları arasında yaklaşık 1.439,5 kıyye demir ve demir çubuk (1.845,4 kilo) ile 3.009,5 kıyye Karlova ve Debre tütünü yer almaktaydı. Defterde, kıyye/okka cinsinden 3.852,1 kg. gelen tütün yaklaşık 481.5 batman gelmekteydi. Karlova ve Debre tütününün her bir batmanının 3.5 kuruştan satıldığı göz önüne alınırsa, Molla Hasan'ın Rumeli'den getirdiği tütünün yaklaşık 1.685,2 kuruş kıymetinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Tütün tüccarının defter olunan malları arasında çeşitli çarşılarda bulunan bazı kimselerden alacaklı olması ve bu çarşılar içerisinde aynı zamanda tütüncüler çarşısının bulunması, XVIII. yüzyılda Trabzon'da tütün ticaretinin göstermiş olduğu gelişmeyi vurgulamak açısından dikkate değerdir. Molla Hasan'ın Gümüşhânelilere satmış olduğu tütünler

Gümüşhâne'de tüketileceği gibi, tütünlerin bir kısmının buradan Erzurum taraflarına tekrar satılması mümkündür. Rumeli'den gelen tüccarların yanında mevcut olan malların ağırlık olarak Anadolu yönünden kara yoluyla gelen mallardan daha fazla oldukları dikkat çekmektedir. Bu durum, Rumeli'den gelen tüccarların gemiyle gelmelerinden dolayı daha az masrafa daha çok miktarda mal taşıma imkânlarının olmasıyla da ilgiliydi. Zira bir yük hayvanının taşıma kapasitesi sınırlı olduğu gibi, yiyecek, konaklama ve diğer masraflar da önemli bir yekûn teşkil etmekteydi[156]. Bu durum ise, Anadolu yönünden Trabzon'a gelen tüccarları miktar açısından az ancak çeşit açısından daha fazla mal taşımaya sevk etmiş olmalıdır.

Trabzon'a gelen Rumeli tütünü, tütünü getiren Rumelili tüccarlar tarafından Trabzon'da pazarlandığı gibi, Rumeli'den Trabzon'a gelen tütünleri satın alan ve şehir içerisinde bu işin ticaretini yapan aracı kişiler de bulunmaktaydı. Meselâ, Uzunçarşı'da tütüncü lâkaplı bir zimmîye yapılan bir ödemenin söz konusu olduğu görülmektedir. Bu zimmî muhtemelen tütün alım satımıyla uğraşmaktaydı[157]. Benzer şekilde, Trabzon'un Boztepe mahallesinden olan Hacı Mehmet Efendi'nin terekesi dikkat çekmektedir[158]. İlgili kayıtta, Mehmet Efendi'nin tüccar veya esnaf olduğuna dair hiçbir bilgi verilmez. Ancak, Mehmet Efendi'nin terekesinde 98 kuruşluk 262 kıyye Debre tütünü, 54 kuruşluk 160 kıyye Vardal (r) tütünü, 41 kuruşluk 123 kıyye Kırcaali tütünü, 24 kuruşluk 58 kıyye İzmir sabunu, 1.5 kuruşluk 6 kıyye Trablus sabunu yer alması ve birkaç kişiden tüfek satışından dolayı alacağının bulunması Mehmet Efendi'nin tütün ticareti başta olmak üzere Trabzon'da bulunmayan bazı malların ticaretini yaptığını göstermektedir. Mehmet Efendi, belki de Rumelili tüccarların Trabzon'daki aracısı olarak Rumeli tütününü Trabzon ve çevresine pazarlamakla meşguldü. XVIII. yüzyılda Rumeli'den Trabzon'a gelen diğer bir tüccar Karasu Yenicesi'nden Hacı Yusuf idi. Hacı Yusuf Trabzon'da vefat edince memleketinden gelen Hüseyin Ağa terekesine sahip çıkmıştı. Hacı Yusuf'un 975 kuruş 26 akçeden oluşan terekesinin 72.5 kuruşu Trabzon'a gelen bütün tüccarlarda olduğu gibi hemen hemen birer parçadan oluşan ev ve giyim eşyasından, geriye kalan yaklaşık 902 kuruş 87 akçesi ise müzayede ile Trabzon çarşısında satılan

---

[156] Bir yük hayvanı 50-80 kg, bir deve ise 200-300 kg. arasında yük taşıyabilmekteydi. Bkz: İnalcık, "An Economic and Social...", xxxiii-xxxix ve Aydın, Mustafa, "Alman Seyyahı Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 419. Eski devirlerde kara taşımacılığına etki eden faktörler için Bkz:Ortaylı, İlber, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", Osmanlı İmparatorluğunda İktisadî Ve Sosyal Değişim Makaleler I, Ankara 2000, 95-104.

[157] TŞS, 1946 / 43b.

[158] TŞS, 1917 / 66b-67a, kayıt tarihi, 7 Cemaziyelevvel 1162 / 25.04.1749.

tütününden oluşmaktaydı[159]. Hacı Yusuf'un terekesinde Yenice tütünü (okkası 63 akçe), Kaba Karlova tütünü (okkası 20 akçe), Debre tütünü (okkası 27 akçe) ve karışık tütün (okkası 24 akçe) yer almaktaydı. Rumeli'den getirilerek Trabzon'da satılan tütünün 1 kilosunun para cinsinden fiyatları kabaca aşağıdaki gibidir;

TABLO IV: XVIII. YÜZYILDA TRABZON'DA TÜTÜN FİYATLARI (1 KG.-PARA)

	1744	1745	1748	1770	1796	1798
Kaba Karlova tütünü	46.8	-	-	-	-	-
Karlova tütünü	-	-	-	6.6	-	-
Debre tütünü	63.1	11.5	-	6.6	-	-
Karışık (Debre-Karlova) tütün	56.1	-	-	-	-	-
Vardar tütünü	-	10.2	-	-	-	-
Kırcali/Kırcaali tütünü	-	5.9	-	-	-	-
Vezir tütün	-	-	14	-	-	-
Kıyılmış tütün	-	-	6.2	-	-	-
Kıyılmış kaba tütün	-	-	7.8	-	-	-
Kaba tütün	-	-	4.6	-	-	-
Yenice tütünün basma halindeki bohçası	-	-	23	-	-	-
Yenice tütünün bez bohçalısı	-	-	7.8	-	-	-
Basma tütün	-	-	7.8-13	-	-	-
Yerli tütün	-	-	-	-	6.06	3.46

XVIII. yüzyılda, Trabzon piyasasında en yüksek fiyattan satılan tütün Yenice tütünüydü. Yenice tütününü Debre ve Karlova tütünü izlemekte, Kırcali tütünü ise en düşük fiyata sahip bulunmaktaydı[160]. Rumeli'den Anadolu'ya gelen tütünün gümrüklerden geçerken gümrük vergileri tahsil edildiğinde aynı şekilde en yüksek gümrük vergisi Yenice tütününden alınmaktaydı. Gümrüklerde, Yenice tütünün her bir okkasından yarım kuruş alınırken Kırcaali tütününden 40, Kaba tütünden ise 20 akçe alınmaktaydı (1702)[161]. Aynı şekilde, Osmanlı kayıtlarında Yenice tütünü yerine bazen "Tütünün A'lası" ifadesi kullanılmaktaydı (1704)[162]. Bu yüzyılda, Trabzon'da satılan Rumeli tütününün sabit bir fiyat yerine sürekli değişen fiyatlardan satıldığı görülmektedir;tütünün çok hassas bir bitki olmasından dolayı yetiştirme, depolama ve taşıma esnasında yaşanan olumsuzlukların aynı cins tütünün farklı fiyatlardan satılmasına neden olduğunu düşünmekteyiz. Meselâ, 1748 yılında en iyi kalitedeki Rumeli tütününün bir kilosu Trabzon'da 23 para iken aynı Rumeli tütününün kilosu 1750'li yıllarda Kefe'de 62.4 ile 78 para arasındaydı[163]. Dolayısıyla, aynı cinsteki tütünün dahi muhtemelen kalitelerinden dolayı farklı fiyatlardan satıldığı

[159] TŞS, 1919 / 77b-78a, kayıt tarihi, 24 Cemaziyelâhir 1167 / 17.04.1754.
[160] Bkz:Tablo IV.
[161] TŞS, 1866 / 77b.
[162] TŞS, 1868 / 85b-86a.
[163] İnalcık, "The Custom Registers...", 132.

anlaşılmaktadır. Trabzon piyasasında satılan tütünün fiyatlarına bakıldığında, Rumeli'den gelen tütün fiyatlarının 1744 yılından 1770 yılına kadar geçen 26 yıllık süre içerisinde azalma eğilimi gösterdiği görülmektedir;Meselâ Debre tütününün 1 kilosu 1744 yılında 46.8 para iken aynı tütün 1745'te 11.5, 1770'te ise 6.6 paraya düşmüştü[164]. Trabzon tütün piyasasında Rumeli tütününe yerli tütünün ne derece rakip olduğu bilinmemektedir ancak, 1770 yılında Karlova ve Debre tününün 1 kilosunun 6.6 paraya düşmesiyle, yüzyıl sonunda yerli tütünün 1 kilosunun 6.06 paradan satılması arasında bir rekabet ilişkisi söz konusu olmalıdır. Zira yüzyılın ikinci yarısında, hem Rumeli ve hem de yerli tütün fiyatlarının hemen hemen aynı olduğu görülür. Benzer şekilde, 1770 yılından sonra Rumeli'nin zengin tütün tüccarlarının yüzyılın sonuna kadar Trabzon piyasasında bir daha görünmemeleri yerli tütünün rekabetinden dolayı olmalıdır[165].

11-Diğer Tüccarlar

XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelen 81 tüccar veya tüccar grubu içerisinde sadece 6 tüccarın tam olarak hangi bölgeden geldiği tespit edilememiştir. Bu altı tüccarın üçü kayıtlarda "Tebencere" veya "Tepencere"[166] ahalisi diye geçmektedir[167]. Bu üç tüccarın üçünün de gayrimüslim ve Ermeni olmalarından hareketle Tepencere'nin, Sivas, Tokat ve Şebinkarahisâr üçgeni içerisinde bir yer olduğu düşünülmektedir. Zira Sivas, Tokat ve Şebinkarahisâr'dan gelen tüccarların büyük bir çoğunluğu hem gayrimüslim ve hem de Ermeni idi[168]. 1753 yılına ait bir kayıtta, ticaret yapmak amacıyla Trabzon'a gelen Tokatlı Agob oğlu Kesar'ın Tepencere ahalisinden olan Rakar ve Serosa isimli tüccarlar ile 15 yıllık geçmişe dayalı bir ortaklık içerisinde olduğu kayıtlıdır[169]. Bu kayıt, Tepencere'nin Tokat ve çevresinde bir yer olduğunu kuvvetlendirmektedir. Geliş yerlerinin tam olarak neresi olduğu tespit edilemeyen diğer iki tüccar kayıtlarda "Tanzare" ve "Tanzere" şeklinde geçmektedir[170]. Buradan gelen tüccarlardan Boyacı oğlu Kirkor'un 143 kuruş 12 paradan oluşan terekesindeki mallar Gürünlü tüccarların terekelerinde yer alan mallara çok benzemektedir. Kirkor'un terekesinde yer alan mallardan bazıları *33.5 kuruşluk ham keten, 4 kuruşluk 2 top yağlı çit, 4 kuruşluk 4 top ham çit, 5 kuruşluk*

---

[164] Bkz:Tablo IV.
[165] Bkz:Tablo IV.
[166] TŞS, 1935 / 53a.
[167] Bkz:Tablo II.
[168] Bkz:Tablo III.
[169] Bkz:Tablo II.
[170] Bkz:Tablo II.

10 Diyarbakır kuşağı, 1.5 kuruşluk yarım top Diyarbakır mağnusası, 7 kuruşluk bir top Halep alacası, 0.25 kuruşluk ham çit, 7 kuruşluk 17 yeni kilim, 5 kuruşluk 25 kıyye (32.05 kg.) şap ile genellikle birer tane olmak üzere sınırlı sayıda eski alaca entari, eski mağnusa entari, eski yelek, eski peşkir, eski don, eski kuşak, tütün kesesi, eski baş terlik, eski kefere yağlığı, siyah tahta sandık, eski uçkur, eski boğça ve çuka parçası, eski yorgan, eski minder, eski kemer, billur bardak ve 11.32 kuruş nakit akçeden oluşmaktaydı. Kirkor'un terekesi birçok çeşitte günlük şahsi kullanım eşyası ile birlikte Gürünlü tüccarları hatırlattığı gibi, terekesinde yer alan yaklaşık 32 kilo şap, kayıtlarda Tanzare veya Tanzere diye geçen bu yerleşim yerinin, tıpkı Tepencere isimli yer isminde olduğu gibi Sivas, Tokat ve Şebinkarahisâr çevresinden ve özellikle de Osmanlı devletinin şap üretim merkezlerinden biri olan Şebinkarahisâr'dan olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. 1791 yılında Tanzare denilen yerden Trabzon'a ticaret amacıyla gelerek Hacı Simcizâde hanında kalan Makruş oğlu Garar muhtemelen ticarî işlemlerini tamamladıktan sonra Trabzon'dan Tirebolu[171] kazasına doğru giderken yolda vefat etmiştir[172]. Tirebolu ve Espiye, Trabzon'dan Şebinkarahisâr taraflarına giderken yol üzerinde bulunan geçiş noktalarındandı. Ayrıca, Tanzare ve Tanzere diye geçen bu yerden gelen iki tüccarın hem gayrimüslim ve hem de Ermeni olmaları tahminlerimizi daha da kuvvetlendirmektedir[173]. Bu yüzyılda, Trabzon'a gelen diğer bir tüccar ise Esir kazasından Mehmet Beşe'dir. Esir kazasının hangi bölgemizde olduğu hakkında bilgimiz olmadığı gibi buradan gelen Mehmet Beşe'nin Trabzon'daki faaliyetleri hakkında ilgili kayıtta her hangi bir bilgi yer almamaktadır[174].

Anadolu ve çevresinden gelen tüccar mallarının Trabzon'da alınıp satılmasında Trabzonlu esnaf ve tüccarın rolleri hakkında fazla bir bilgi olmamakla birlikte, Erzurum ve Erzincan yönünden gelen sahtiyanın Trabzon'a pazarlanmasında Trabzon tüccar veya esnafın Erzurum ve Erzincanlı tüccarlarla ortaklıklar içerisine girdikleri, aynı şekilde Rumeli tütünü ile yerli tütünün Trabzon'da alınıp satılmasında Trabzonlu tüccarların etkin oldukları ve Trabzon'da bir tütüncüler çarşısının bulunduğu daha önce ifade edilmişti. Benzer şekilde, birçok bölgeden tüccarlar tarafından Trabzon'a getirilen çeşitli kumaşların Trabzon'daki alım satımıyla Trabzon tüccar ve esnafının ilgilendiği görülmektedir. Meselâ, Trabzon

---

[171] Tirebolu, günümüzde Giresun iline bağlı bir sahil ilçesidir.
[172] Bkz:Tablo II ve Harita I.
[173] Bkz:Tablo II.
[174] Bkz:Tablo II.

bedesteninde iki dolap sahibi olan Akçaabatlı esnaf veya tüccar olan Kostant oğlu Âfakas'ın bedestendeki dolaplarında 28 kuruşluk 19 büyük ve küçük "Mağnisa" entari[175], 21.5 kuruşluk 26 mavi üç kesim büyük ve küçük entari (üçü bir top), 30.5 kuruşluk 72 üç kesim büyük ve küçük entari (dördü bir top), 13.5 kuruşluk 30 yine üç kesim küçük entari (beşi bir top), 1.5 kuruşluk 4 üç kesim küçük entari (altısı bir top), 5 kuruşluk 3 Mardin bez kürk, 11 kuruşluk 10 Mardin bez[176] entari, 7.5 kuruşluk 3 Mardin üç kesim bir top, 28 kuruşluk 68 kıyye 3 külçe ham bakır yer almaktaydı[177]. Âfakas'ın bedestendeki iki dolabında yer alan kumaşlar, Anadolu'nun önemli dokumalarını ve kumaş üretim merkezlerini gösterir mahiyettedir. "Üç kesim" tabir olunur kumaşlar daha önce kendilerinden bahsedilen tüccar terekelerinde defalarca yer alan bir kumaş türüydü. "Manisa" ve "Mardin" işi kumaşların varlığı bu bölgelerin Osmanlı devletindeki önemli dokuma merkezleri olduğunu göstermektedir[178]. Bu bilgi ve belgelerden hareketle, Trabzon'da faaliyet gösteren tüccar ve esnafın Trabzon'a âhardan gelen tüccar mallarının alınıp satılmasında aracı olarak görev yaptıklarını söylemek mümkündür.

Buraya kadar, XVIII. yüzyılda birçok bölgeden Trabzon'a gelerek faaliyet gösteren Trabzonlu olmayan tüccarlar ele alınmıştır. Netice olarak, çeşitli vesilelerle Osmanlı kayıtlarında yer alan 81 tüccar veya tüccar grubu bu yüzyılda Trabzon'a gelerek ticaret ile meşgul olmuşlardır. Anadolu, Balkanlar, Ortadoğu ve Kafkaslara varıncaya değin birçok bölgeden tüccarlar geldikleri memleketlerinden, geçtikleri veya konakladıkları yollar üzerindeki merkezlerden aldıkları kumaş ve emtia-i saireyi Trabzon'a getirmişlerdir. Trabzon'a gelen mallar burada satıldıktan sonra, Trabzon'a farklı yerlerden ulaşan esir gibi mallar ile Trabzon'un kendine has ürünleri olan keten, ketenli dokumalar, iplik, balmumu ve bakır kap-kacak âhar mahallerden gelen tüccarlar tarafından satın alınarak memleketlerine götürülmüştür. Trabzon'a birçok bölgeden gelen tüccarlar içerisinde Anadolu yönünden gelen tüccarların çok büyük bir ağırlığı söz konusudur. Bu güne kadar Trabzon limanı veya Trabzon'un Osmanlı devletinin ekonomik hayatındaki rolü üzerinde durulurken Trabzon hep İran yönü ile ele alınarak incelenmiş, Trabzon İran ve art bölgesinin Karadeniz'e bir çıkış kapısı

---

[175] XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelen tüccar terekeleri içerisinde bir hayli yaygın olan entariler anlaşıldığı kadarıyla iyi kalitede pamuklu dokumalardan yapılmaktaydı. Bkz:İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 280.

[176] Bez, genellikle kaba pamuk, keten ve kenevirden yapılan ucuz bir dokumaydı. Bkz: İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 279-280.

[177] TŞS, 1917 / 63a, kayıt tarihi, 25 Rebiülâhir 1162 / 14.04.1749.

[178] Pamuklu dokuma alanında İstanbul, Manisa, Denizli, Hamit, Borlu, Diyarbakır, Tokat, Kastamonu ve Musul önemli merkezlerdi. Bkz:II. Bölüm.

olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerde şüphesiz doğruluk payı olmakla birlikte, ele alınan tüccar tereke kayıtlarından hareketle XVIII. yüzyılda Trabzon'un daha çok Anadolu'nun doğal bir limanı ve aynı zamanda önemli bir alış veriş merkezi olduğunu söylemek çok daha isabetli bir yaklaşım olacaktır. Zira bu dönemde Trabzon'a gelen 81 tüccar veya tüccar grubu içerisinde 57'sinin % 70.37'lik gibi ezici bir çoğunlukla Gürün başta olmak üzere Anadolu yönünden gelen tüccarlardan oluşması, ileri sürmüş olduğumuz fikrin en iyi destekleyicisi olarak karşımızda durmaktadır[179]. XVIII. yüzyılda, Trabzon'a Anadolu yönünden karayoluyla gelen tüccarlar daha çok çeşitli türde bez ve kumaşlar getirirlerken, İstanbul ve Rumeli'den gelen tüccarlar ise çoğunlukla tütün, demir, kalay, hırdavat ile aba ve kebe gibi kaba yünlü kumaşlar getirmişlerdir. Bu durum, şüphesiz Anadolu'nun pamuk ağırlıklı kumaş üretiminde Rumeli'nin ise yünlü kumaş ve hırdavat üretimindeki gelişmişliğinin bir sonucudur. XVIII. yüzyılda Trabzon'a ticaret amacıyla gelen tüccarların büyük bir çoğunluğu kıymet açısından az, ancak çeşit açısından oldukça fazla mal taşıyan tüccarlardan oluşmaktadır. Gürünlü Ömer Beşe ve Rumeli'nin zengin tütün tüccarları gibi birkaç tüccar haricinde Trabzon'a ticaret amacıyla gelen tüccarların çok büyük bir çoğunluğu perakendeci veya seyyar satıcı tipinde, Anadolu'da "çerçi" diye bilinen "küçük tüccarlar"dan oluşmaktadırlar, hatta bu yüzyılda Trabzon'a gelen pek çok tüccarın terekesinde ticarî her hangi bir meta dahi bulmak imkânsız gibidir[180]. Bu açıdan, Erim'in Erzurum gümrük kayıtları üzerinde yapmış olduğu çalışmalar neticesinde vardığı kanaat tespitlerimizle büyük benzerlik göstermektedir. Erim'e göre, Erzurum gümrük kayıtlarında isimleri geçen tüccarların çoğu küçük girişimciler diğer bir ifadeyle seyyar satıcılardı. Bu gibi tüccarların yanlarındaki eşyalar bir yükü (100-163 kg.) dahi geçmemekte olup daha çok bir bohça veya ancak bir menin (1-16 kg.) yarısı kadar ağırlıktaydılar[181]. Yine Erim'e göre, 1744 yılı gümrük kayıtlarına göre gümrükten geçen tüccarların sadece % 5'i zengin ve varlıklıydılar[182]. Bu nedenle, hem bizim ve hem de Erim'in bulgularından hareketle Rumeli'nin zengin birkaç tütün tüccarı hariç tutulursa, XVIII. yüzyılda Anadolu, İran, Kafkaslar ve Orta-doğuda yerel veya bölgeler arası ticarete hakim olan tüccar tipinin "küçük girişimciler" olduğu sonucuna varmak mümkündür. XVIII. yüzyılda Trabzon'a Anadolu ve çevresinden birçok tüccar gelerek ticaretle

---

[179] Bkz:Grafik I.
[180] Bkz:Tablo II.
[181] Erim, "Trade...", 137.
[182] Erim, a.g.m., 137.

meşgul oldukları gibi birçok Trabzon tüccarı da aynı şekilde şehrin ihtiyaçlarını karşılamak ve Trabzon'dan satın aldıkları malları satmak için âhar vilayetlere giderek ticaret yapmışlardır.

B-TRABZONLU TÜCCARLARIN TİCARÎ FAALİYETLERİ

Burada ele alınacak olan tüccarlar, Trabzon'da şehir içerisinde ticaret yapan tüccarlardan daha çok uzak mesafelere giderek ticarî faaliyetlerde bulunan tüccarlar ve bu tüccarların içinde bulundukları ticarî hayat olacaktır. XVIII. yüzyılda, Trabzonlu olup uzak mesafelere giderek ticaret yapan tüccarların büyük bir çoğunluğu birbirleriyle ortaklık kurarak ticaret yaptıklarından dolayı Osmanlı devletinde şirketleşme konusunda genel bir bilgi vermek gerekmektedir. Osmanlı devletinde, XVIII. yüzyılda bankacılık ve kredi faaliyetlerinin kurumsallaşamadığından, parasal düzenlemelerin daha çok kişiler denetiminde olduğundan, reâyâ olsun askerî olsun, kadın olsun erkek olsun kişiler arasında gerçekleşen parasal işlemlerde % 10 ile % 20 arasında, Avrupa'da görülmediği oranda[183], yüksek fâize dayanan bir ekonomik yapının mevcut olduğundan ve çeşitli yatırım faaliyetlerinde girişimciyi destekleyecek, koruyacak ekonomik faaliyetlerin gelişmediğinden daha önce bahsedilmişti[184]. İslâmî bağlamda girişimcinin finanse edilmesi temel olarak, uygulanmasa da, fâize getirilen yasaklamalar başta olmak üzere İslâm hukukunun getirdiği kısıtlamalar çerçevesinde gerçekleştiği için ilgi çekmektedir. İslâm toplumunda fâizin olmadığı bir ortamda girişimcinin finanse edilmesi sorunu, yani fâize dayalı kredinin yerine geçen malî araçlar bulunmaktaydı. Osmanlı devletinde mal-mülk alımı veya ticarî faaliyetlerde bulunacak olanlara fâize dayalı kredi vermek en yaygın malî uygulamaydı[185]. İslâm dünyasında girişimciye borç para veren vakıflar bulunmakla birlikte[186] Trabzon mahkeme kayıtlarına göre, tüccar veya

---

[183] Avrupa'da fâiz haddi en riskli işlerde % 6, Fransızların en meşhur bonolarında % 3 iken Osmanlı devletinde iltizam usûlü ve sehimlerde fâiz haddi % 20'ye kadar çıkmaktaydı. Bkz: Kazgan, "Osmanlı'da Avrupa...", 85-86.

[184] Bkz:II. Bölüm.

[185] Trabzon Kadı Kayıtlarında halkın her tabakasından insanların birbirlerine çeşitli miktarlarda, çeşitli amaçlarla borç verdiklerine dair birçok kayıt bulunmaktadır. Kadı Defterleri üzerindeki gözlemlerimize göre, aynı mesleklerden kişilerin birbirlerine kredi verme işleminin daha sık olduğu anlaşılmaktadır. Kadınların kadınlara, ulemanın ulemaya veya esnafın esnafa borç vermede öncelik tanıması gibi bir uygulamanın varlığı hemen dikkat çekmektedir.

[186] Mandaville, Jon E., "Fâizli Dindarlık:Osmanlı İmparatorluğu'nda Para Vakfı Tartışması", Türkiye Günlüğü, 51, Ankara 1998, 129-144;İnalcık, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire", JEH, XXIX / 1, 1969, 97-140;para vakıfları nakitle kurulan ve borç vererek sağladıkları fâiz gelirleriyle amaçladıkları faaliyetleri yerine getirmeye çalışan kuruluşlardı. Para vakıfları XV. yüzyılın başından itibaren Osmanlı topraklarında yer etmişti. Bkz:Pamuk, a.g.e., 88-89.

esnafın başka bir tabirle girişimcinin birbirlerinden veya başka zenginlerden borç para alması en çok kullanılan kredi sitemiydi. Ancak, özellikle tüccarlar arasında yaygın olan, kökeni İslâmiyet'in ilk devirlerine kadar uzanan ve üst düzey devlet görevlilerinin dahi başvurdukları çeşitli ortaklık biçimleri bulunmaktaydı[187]. Tüm yasaklamalara rağmen iş hayatının gündelik akışında fâiz uygulamalarını içeren ticarî işlemlerden vazgeçilmediği bilinir[188]. İslâm tarihinde eskiden beri fâizin kredi sağlama işlevi iş ortaklıkları yoluyla da başarılı bir şekilde yerine getirilmişti. Özellikle, uzun mesafeli ticaretin finansmanında çokça kullanılan "İnan" ve "Mudârebe" ortaklıkları ticarî hayatı kolaylaştırması açısından Trabzon tüccarının yoğun şekilde başvurdukları bir tür kredi uygulamasıydı. Trabzon mahkeme kayıtlarından hareketle, inan ve mudârebe ortaklıklarının yapısal oluşumlarını basit bir anlatımla şu şekilde ifade etmek mümkündür:İnan şirketi veya ortaklığı, *iki veya daha fazla kişiden oluşan her ortağın farklı miktarda yatırım yapma imkânına sahip olduğu dolayısıyla kâr ve zarar durumunda yapmış olduğu yatırıma göre sorumluluk aldığı bir İslâmî ortaklık biçimiydi.* İnan ortaklığında, ortaklar arasında sermayeyi/ana parayı işleten kişi veya kişilerin var olduğu ve bu kişi veya kişilerin diğer ortaklara göre daha etkin olduğu dikkat çekmektedir. Mudârebe şirketi veya ortaklığı ise *bir yatırımcı (sermayeyi veren/sermayedar/rabbü'l-mal) ve bir işleticiden/aracıdan (mudârib) oluşan daha çok sermaye sahibinin kâr oranlarını ve diğer şirket kurallarını belirlemede etkin olduğu, sermayede değil sadece gerçekleştiğinde kârda yapılan bir ortaklıktı.* Mudârebe ortaklığında şirket kurulurken ticaret edilecek sermaye (re's mâl) önceden belirlenerek işleticiye verilir, ortaklık devam ederken sermayeye gelen hasar eğer işletici sermayedarın ortaklık kurarken belirlemiş olduğu kuralların dışına çıkmamışsa sermayedar tarafından karşılanırdı. Mudârebe ortaklığında sermaye sahibinin muhakkak tüccar veya esnaf olması gerekmezdi. Parasını değerlendirmek isteyen herkes bu ortaklığı kullanabilmekteydi. Bu haliyle mudârebe ortaklığı bir tür emek-sermaye ortaklığı görüntüsü vermektedir[189].

---

[187] Gerber, Haim, "Osmanlı Mahkeme Kayıtlarında İslâm Ortaklık Hukuku", (Çev.Fethi Gedikli), Aylık Hukuk Dergisi, 1 / 11, İstanbul 1991, 161-168.

[188] Osmanlı toplumunda fâiz ile borç para vermenin yaygınlığı bilinen bir gerçektir. Ancak borç verilirken Ercan'a göre, fâiz miktarları arşiv kayıtlarına yansımamakta, bazı durumlarda ise meselâ % 10 fâizle borç para verilmişse bu durum, "On'u onbir'den borç verdim" şeklinde yazılarak kaydedilmekteydi. Bkz:Ercan, "Osmanlı Yönetiminde...", 223-224. Pamuk'a göre ise, mahkeme önüne gelen kişiler fâiz uygulamasını gizlemek veya hukukî engellemeleri aşmak için kendilerini her hangi bir oyuna başvurmak zorunda hissetmiyorlardı. Bkz:Pamuk, a.g.e., 86.

[189] Osmanlı devletinde ve İslâm dünyasında iş ortaklıklarının hukuksal arka planı için Bkz: Gedikli, Fethi, Osmanlı Şirket Kültürü, İstanbul 1998 ve Çizakça, "İş Ortaklıkları...".

XVIII. yüzyılda Trabzon tüccar ve esnafı ile diğer girişimciler, gerek sahip oldukları sermayelerini değerlendirmek ve gerekse uzak mesafeli ticaretlerinde Trabzon'a daha fazla mal getirebilmek için hem Trabzon'da ve hem de ticaret yaptıkları Trabzon dışındaki İstanbul, Rumeli ve Anapa gibi mahallerde ortaklıklar kurarak faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir[190]. XVIII. yüzyılda Trabzon girişimcileri genelde hem ortaklıklar kurarak ve hem de nadir de olsa bireysel olarak uzak mesafe ticaretinde yer almışlardır. Trabzonlu tüccarların uzak mahallere yapmış oldukları ticarî faaliyetleri ağırlıklı olarak taşıdıkları mallara göre sahtiyan ticareti, hububat ticareti, esir ticareti, maden ticareti, gemicilik ve muhtelif emtia ticaret olmak üzere altı kategoride ele alınarak incelenecektir.

1-Sahtiyan Ticareti

İşlenmiş kaliteli deri olan sahtiyan daha çok kaliteli ve pahalı ayakkabıların yapımında kullanılmaktaydı. XVIII. yüzyılda Gürün ve çevresinden sonra Trabzon ile en yoğun ticaret ilişkilerinde bulunan tüccarlar Erzurum ve çevresi tüccarları idi ve ayrıca bu yüzyılda gerek ortaklık kurarak ve gerekse Trabzonlu bir tüccar veya esnafı aracı olarak kullanarak Trabzon ile ticaret ilişkilerinde bulunan Erzurum ve çevresi tüccarlarının sahtiyan üretiminde ve ticaretinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Trabzon'da dericilik mesleğinin çok eski bir geçmişi bulunmaktaydı ve bu işle uğraşan debbağların Trabzon esnafı içerisinde nicelik ve nitelik açısından elde ettikleri üstünlüklerinin vermiş olduğu güçten hareketle, XVIII. yüzyılda Trabzonlu tüccarların Erzurum ve çevresiyle girişmiş oldukları ticaret ilişkilerinde sahtiyan ticareti ön planda yer almaktaydı. XVIII. yüzyılda dört Trabzonlu girişimcinin Erzurum ve Erzincan ile ticarî ilişkilerde bulunduğu görülmektedir[191]. 1713 yılında, daha önce kendisinden bahsedilen Erzincanlı Çıplakoğlu Hacı Mehmet, Trabzonlu Ahmet Çelebi ile mudârebe ortaklığı üzerine ticaret yapmaktaydı. Trabzonlu Ahmet Çelebi Erzincan'dan 150 adet sahtiyanı Trabzon'da Eyübzâde Mehmet Çelebi'ye teslim etmek üzere Erzincanlı Cıplakoğlu'ndan almış fakat sahtiyanları adı geçen kişiye teslim etmeyince birbirleriyle mahkemelik olmuşlardı. Adı geçen kayıtta, eğer Eyüpzâde Mehmet adı geçen sahtiyanları teslim alabilseydi "âhara" götürüp satacağı kayıtlıdır[192]. Faroqhi, Galata'daki Rüstem Paşa hanının Karadeniz Bölgesi'nden gelen her çeşit işlenmiş ve ham derinin toplandığı depo görevini

---

[190] Çizakça, Osmanlı ortaklıklarının küçük ölçekte kaldıklarını klasik İslâmî ortaklıkların devam eden yıllarda değişmeyip hep aynı kaldığını, yerli bir Osmanlı anonim şirketinin oluşmadığını ileri sürmektedir. Bkz:Çizakça, "İş Ortaklıkları...", 115.

[191] Bkz:Tablo V.

[192] TŞS, 1873 / 25b, kayıt tarihi, gurre-i Muharremü'l-harâm 1125 / 28.01.1713.

üstlendiğinden bahsetmektedir[193]. Muhtemelen, kayıtlarda Trabzonlu tüccarların "âhara" satmak amacıyla götürmüş oldukları Erzurum ve Erzincan sahtiyanları bu ve benzeri hanlara gitmekteydiler. Erzurum ve Erzincan'da üretimi yapılan sahtiyanın Trabzon'a getirilmesinde veya âhar vilayetlere götürülerek satılmasında Trabzonlu tüccarlar aracı olmaktaydılar. 1714 yılında Trabzon mahkemesine yansıyan bir davada, Trabzon'un Kale Kule mahallesi sakinlerinden Ömer Çelebi, Erzurum'un Mumcu mahallesi sakinlerinden olup "hâlâ medîne-i mezbûrede ticâret tarîkîle sâkin olan" Hacı Hamza'dan davacı olur. Trabzonlu Ömer Çelebi, mahkemedeki ifadelerine göre mahkemenin görülmesinden 16 sene önce Erzurum'da Kürt debbağhânesinde olan han odası içerisinde kendi adına sahtiyan satın almak üzere Erzurumlu Hacı Hamza'ya önemli bir meblağ olan 400 esedi kuruş teslim etmişti. Ancak, Hacı Hamza kendisine teslim edilen 400 kuruş ile sahtiyan satın almadığından Trabzonlu Ömer Çelebi vermiş olduğu 400 kuruşu kendisinden talep eder. Mahkemede, Trabzonlu Ömer Çelebi'nin talep ve iddiası Erzurumlu Hacı Hamza'ya sorulduğunda Hacı Hamza, adı geçen 400 kuruşu kesinlikle Ömer Çelebi'den almadığını, 15 yıldır ticaret amacıyla Trabzon'a gelip-gittiğini fakat Ömer Çelebi'nin adı geçen 400 kuruşu talep etmediğini ve bu akçe davasının 15 yıldır terk edilmiş olduğunu ifade eder. Durum üzerine, iddia sahibi Trabzonlu Ömer Çelebi'den iddiasını ispatlaması istenir. Mahkemede yer alan şahitler de Erzurumlu Hacı Hamza'nın ifadelerinin doğruluğu üzerinde hem fikir olduklarından Trabzonlu Ömer Çelebi'nin iddia ve talebinin men edilmesine karar verilerek tarafların isteği doğrultusunda mahkeme kayda geçirilir[194]. Bu mahkeme kaydında Trabzon-Erzurum arasındaki sahtiyan ticareti ile ilgili olarak iki önemli husus dikkat çekmektedir. İlk olarak, adı geçen mahkeme 1714 yılında görüldüğüne göre, Trabzonlu Ömer Çelebi'nin 16 yıl öncesinde Erzurum'a, Erzurumlu tüccarın da yaklaşık 15 yıldan beri Trabzon'a sahtiyan ticareti için gidip gelmeleri söz konusudur. Bu kayıt, XVIII. yüzyılda olduğu gibi, XVII. yüzyılın sonlarında da Erzurum ve Trabzon arasında sahtiyan ticaretinin gerçekleştiğini göstermektedir. İkinci olarak, sahtiyan ticareti için yapılan ödemelerin büyüklüğü dikkat çekicidir. Trabzonlu Ömer Çelebi'nin iddia ettiği 400 kuruşun sahtiyan almak için Erzurumlu tüccara verildiği farz edilirse, bu miktar oldukça önemli bir meblağ olarak karşımıza çıkar. Zira daha önce belirtildiği gibi, Trabzon'da XVIII. yüzyılda tüccarlar tarafından en çok tercih edilen Yeni hanın yıllık

---

[193] Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 206.
[194] TŞS, 1874 / 44a, kayıt tarihi, 23 Ramazan 1126 / 02.10.1714.

kirasının 800 kuruş ve Trabzon bedesteninde yer alan iki dolabın yıllık kirasının 231 kuruş olduğu göz önüne alınırsa;sahtiyana yatırılan 400 kuruş, Erzurum ve Trabzon arasındaki sahtiyan ticaretinin önemli boyutlarda olduğunu ve iki şehir arasındaki ticaret ilişkilerinin köklü bir geçmişe sahip olduğunu gösterir [195].

Dericilikte, ham derinin terbiyesi birkaç safhada yapılmaktaydı. Önce yıkanıp yabancı maddelerle temizlenen deriler, kıllarının giderilmesi için sönmüş kirece yatırılır, alttaki tabaka da temizlendikten sonra sepileme yapılırdı. Bu safhada en çok kullanılan madde palamut, ikinci derecede ise şaptı. Deriler aralarına palamut serpilerek bir yıl kadar havuzlarda bekletilirdi. Debagatta kullanılan palamut, aynı maksatla kullanılmak üzere Avrupalılar tarafında kullanılan ve aranan bir madde idi[196]. Ege bölgesinde bulunan mazının yanı sıra meşe palamudu kabuklarından da tabaklamanın zorunlu maddesi olan tanen çıkartılırdı. Çeşme, Altınova, Tuzla ve Midilli'de çok miktarda tanen elde edilirdi. Ege ve çevresinden elde edilen tabaklama maddeleri muhtemelen daha çok İstanbul'a gitmekteydi[197]. Trabzonlu tüccarlar, XVIII. yüzyılda Trabzon debbağlarının ihtiyaç duydukları palamudu İstanbul'dan temin etmekteydiler. 1714 yılında yapılan bir mahkemede, Debbağhâne mahallesinden Hallaç Mehmet Beşe'nin, yine aynı şehirden Kemerkaya mahallesi sakinlerinden Himmet'ten davacı olduğu görülmektedir. Hallaç Mehmet Beşe, mahkemedeki ifadelerine göre, mahkeme tarihinden üç ay önce Kemerkaya mahallesinden Osman Beşe'ye İstanbul'dan palamut satın almak için 130 kuruş verir. Bununla birlikte Osman Beşe, İstanbul'da Kayıkçı Mehmet Beşe'den 130 kuruşa palamut satın alarak gemi ile Trabzon'a gelirken Kefken isimli iskeleye[198] geldiğinde gemide vefat eder. Durum üzerine, Osman Beşe'nin vefatıyla yanındaki 130 kuruşluk palamudu adı geçen Himmet zabt ettiğinden dolayı Trabzonlu Hallaç Mehmet Beşe Himmet'ten davacı olur. Trabzon mahkemesinde Hallaç Mehmet'in iddiası Himmet'e sorulduğunda Himmet, mahkeme tarihinden dört ay önce

---

[195] Kütükoğlu, Osmanlı devletinde İstanbul, Edirne, Bursa, Kayseri, Tokat, Ankara, Diyarbakır ve Urfa gibi şehirlerin dericilikte önemli şehirler olduğunu belirtmekte, Trabzon ve Erzurum'dan ise hiç bahsetmemektedir. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 636. Kütükoğlu'nun aksine bizce, Trabzon Kadı Defterlerinin vermiş olduğu bilgilerden hareketle Trabzon olmasa dahi Erzurum ve Erzincan, XVII. yüzyılın sonlarında ve özellikle de XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin önemli deri işleme merkezleri arasında yer almaktaydılar.

[196] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 636.

[197] İstanbul'a olduğu kadar Marsilya'ya İzmir ve Halep kökenli deri tabaklama maddeleri ihraç edilmekteydi. Bkz:Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 197.

[198] Bu iskele adı geçen kayıtta, "Kefkere" veya "Kefgere" şeklinde yazılmakta olup bu yerin Kefken iskelesi olma olasılığı yüksektir. Kefken, Fener'den 100 mil uzakta olup XIX. yüzyıl başlarında gemilerin yanaşmasına uygun bir liman değildi. Bkz:Bıjışkyan, a.g.e., 19.

İstanbul'da Kayıkçı Mehmet Beşe'den kendi parasıyla 94 kuruş 14 paraya 200 kantar (yaklaşık 11.289 kg.) palamut satın alarak adı geçen miktarı Müslümanların huzurunda Kayıkçı Mehmet Beşe'ye ödediğini, vefat eden Osman Beşe'yi vekili ederek palamudu Trabzon debbağ esnafına satıp hasıl olan neması/kârı aralarında bölüşmek üzere sözleştiklerini belirtir. Ve aynı kayıtta Himmet, Osman Beşe ile İstanbul'dan gemiyle gelirken Kefken iskelesinde Osman Beşe'nin hastalandığını, hatta Osman Beşe hasta halinde iken adı geçen 200 kantar palamut ile alakası olmadığını hazırda olan Müslümanlar huzurunda belirttiğini ve daha sonra vefat ettiğini ifade eder. Durum üzerine, mahkemede hazır bulunan şahitlerin ifadelerine başvurulur ve şahitler, olay anında adı geçen gemide olduklarını belirterek Himmet'in ifadelerinin doğruluğu yönünde ifade verirler. Neticede, iddia sahibi Hallaç Mehmet Beşe'nin iddiasının ret edilmesine karar verilir[199].

Trabzon tüccar ve esnafının Erzurum ve çevresi yönü ile olan şirketleşme esasına dayanan ticaret ilişkileri ile ilgili başka bir kayıt 1728 yılına aittir. Adı geçen kayıt bir mahkeme kaydı olup ortaklardan birinin diğer ortağının borcunu ibra etmesi, yani bir kişinin diğerinden hiçbir şekilde alacağının kalmadığını ifade etmesi ile ilgili düzenlenmiş bir kayıttır. Bu kayıtta, Erzincan Kalesi sakinlerinden Seyit Hacı Feyzullah Efendi'nin Trabzonlu Hacı Mehmet ile inan şirketi ile ortak olduğu, Feyzullah Efendi'nin Erzincan'dan birçok kez Trabzonlu Hacı Mehmet'e, kayıtta hangi tür mal oldukları belli olmayan emtia ve eşya-i mütenevvia gönderdiği, gönderilen malların Hacı Mehmet tarafından işletildiği (satıldığı veya satıştan elde edilen parayla yeni mallar alınarak Erzincan'a gönderildiği) ancak, bu işlemler devam ederken Trabzonlu Hacı Mehmet'in vefat ettiği, Hacı Mehmet'in varisleriyle şirketin hesaplarının gözden geçirildiği ve aralarında bolca borç senetlerinin ortaya çıktığı, şirket kurulurken ortaya konan ana para ile şirketleşmeden hasıl olan kârın 4.300 kuruşa ulaştığı kayıtlıdır[200]. Aynı kayıtta, Trabzonlu tüccarın zimmetinde 2.150 kuruş, Erzincanlı tüccarın zimmetinde ise gerek ana paradan gerek elde edilen kârdan ve diğer Erzincanî Feyzullah Ağa'dan havale olunan 160 kuruş ile 2.150 kuruş olduğu, her iki tarafın birbirleri zimmetlerinde "300'er kuruş kaldı" diye birbirlerinden davacı olarak anlaşmazlığa düştükleri ancak, muslihûn yani iyileştirenlerin (ıslah edenlerin) araya girmesiyle tarafların birbirlerinden ortaklıktan kaynaklanan alacaklarından fâriğ oldukları (alakalarını kestikleri) anlatılmaktadır.

---

[199] TŞS, 1874 / 36b, kayıt tarihi, 3 Receb 1126 / 15.07.1714.
[200] TŞS, 1890 / 18a, kayıt tarihi, 21 Cemâziyelevvel 1140 / 04.01.1728.

XVIII. yüzyılda Trabzonlu tüccarlar derilerinde kullanmak üzere palamut ihtiyacını İstanbul'dan karşılamışlar, Erzurum ve Erzincan ile karşılıklı deri ticaretinde bulunmuşlardı. XVIII. yüzyılda, gerek Trabzonlu tüccarların ve gerekse Erzurum ve çevresi tüccarlarının Trabzon ile Erzurum arasında ticaret ilişkileri devam etmekle birlikte iki şehir arasında önemli bir ticarî faaliyet olan sahtiyan ticaretinin XVII. yüzyılın sonlarında ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında yoğun bir şekilde devam ederken yüzyılın ikinci yarısında aniden kesilmesi şaşırtıcıdır. Zira, Trabzon mahkeme kayıtlarında yer alan sahtiyan ticareti ile ilgili olarak kullanılan kayıtların tümü XVIII. yüzyılın ilk yarısı tarihlidirler[201]. Bu yüzyılda, iki şehrin bulunduğu coğrafyada her hangi bir savaş ve benzeri olay yaşanmadığına göre Erzurum yolu üzerinde bulunan ve önemli bir sahtiyan üretim merkezlerinden biri olan Tokat şehrinin Erzurum ve Trabzon sahtiyan ticaretine olumsuz etkide bulunmuş olabileceği veya en azından Erzurum ve Erzincanlı deri üreticisi ve deri tüccarlarının Tokat'a yönelmeleri ve Tokat dericileri ile işbirliği içerisine girmiş olabilecekleri ya da üçüncü bir ihtimal olarak, Trabzonlu dericilerin ihtiyaçlarını ve üretimlerini Erzurum ve çevresi yerine İstanbul ile paylaşmaya başlayabilecekleri sonucuna varmaktayız.

XVIII. yüzyılda, Trabzon debbağlarının işledikleri derileri âhar vilayetlere satmaya götürmeleri ile ilgili her hangi bir kayda rast gelinmemiştir. Ancak, Erzurum ve Erzincanlı debbağların işledikleri derilerin âhar vilayetlere satılmasında Trabzonlu tüccarların aracı olmaları ilgili kayıtlar dikkate değerdir. Dolayısıyla, Trabzon'a nazaran Erzurum ve Erzincan'ın XVIII. yüzyılda işlenmiş deri ihraç edecek kadar dericilikte uzmanlaştıklarını ve sahip oldukları işlenmiş derilerinin her halde önemli bir kısmının âhar vilayetlere pazarlanmasında Trabzon tüccarının önemli bir görev üstlendiğini rahatlıkla söylemek mümkündür[202].

2-Hububat Ticareti

Osmanlı devletinde, her bir kazada üretilen hububatın ilk olarak o kazada tüketilmesi prensibi bulunmakla birlikte, hububat üretimi açısından yetersiz olan veya nüfus fazlalığından dolayı kendine yeterli olamayan şehirler, adalar ve devamlı asker yığılan serhat boylarında hububat yetersizliği baş gösterdiğinde devlet içerisindeki üretim sahaları arasında veya üretim yapılan bölgelerden üretime müsait olmayan yerlere hububat ihracına müsaade edilirdi. Kazalarda ortaya çıkan hububat

---

[201] Bkz:Tablo II ve V.

[202] Osmanlı devletinde deri ihracının genelde yasak olmasına rağmen Balkanlardan, İzmir, İstanbul, İskenderun, Halep ve İskenderiye'den Avrupa'ya ham ve işlenmiş deri ihracına ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Bkz:Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 196.

darlığında kaza kadısı durumu Dîvân'a bildirerek adı geçen bölgeye hububat nakli için müsaade alırdı[203]. Aynı şekilde, Osmanlı devleti sınırları içerisinde bölgeler arasında hububat ticareti yapacak olanların idarecilerden izin alması, hububatın gitmesi gereken yerden başka bir yere götürülüp satılmaması için taahhüt vermesi ve kendisine bir kefil göstermesi gerekmekteydi[204]. İstanbul, kalabalık nüfusundan dolayı bütünüyle hububat ihracına bağımlı bir şehirdi. İstanbul'a hububat Efklak ve Boğdan eyaletleri, Tuna iskeleleri, Trakya'dan (Tekfurdağı ve Mihahaliç taraflarından)[205], Ege denizinin Rumeli sahilleri, Anadolu'da İzmit'ten Edremit'e kadar Marmara denizi sahilleri gerisinde uzanan Kocaeli, Hüdavendigâr ve Karesi illerinden gelmekte, buralarda hububat darlığı baş gösterdiğinde İstanbul'un hububat ihtiyacı Mısır'dan karşılanmaktaydı[206]. XVIII. yüzyılda, Osmanlı-İran savaşları dolayısıyla ordu için gerekli olan hububat, özellikle İsakça ambarlarından ve bazen de Kırım canibinden ifraz edilerek Trabzon'a gemiler ile taşınmakta, burada ambarlara yerleştirilerek yeri geldikçe savaş mahalline aktarılmaktaydı[207].

Trabzon ve çevresi iklim ve doğa şartları gereğince büyük çaplı hububat üretimine imkân vermediğinden dolayı (livâ-i mezbûrun zirâ'atgâhı meşekkatlü ve kıllet üzere olmağın)[208] Trabzon için gerekli olan hububat Karadeniz'in batı ve kuzeyinde yer alan iskelelerden sağlanmaktaydı. Trabzon Kadı Defterlerinin vermiş oldukları bilgilerden hareketle Trabzon'a Tuna deltasında üretilen hububat "Tuna

---

[203] Güçer, Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar", İFM, 13, İstanbul 1953, 83-85.

[204] Güçer, Lütfi, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", İFM, 11, İstanbul 1952, 400.

[205] İstanbul Ticaret Tarihi, 195.

[206] Güçer, "Osmanlı İmparatorluğu...", 86-87;Todorov, a.g.e., 99 ve Faroqhi, "İstanbul'un İaşesi...", 139.

[207] 1739 yılına ait bir kayıtta Osmanlı-İran savaşı için İsakça ambarlarından 27.355 kile İstanbulî buğday (yaklaşık 661.991 kg.), 17.153,5 kile İstanbulî un (yaklaşık 415.372 kg.), 11.559 kantar peksimet (yaklaşık 652.389 kg.) ve 68.937 kile İstanbulî arpa (yaklaşık 1.668.964 kg.), Erzurum, Faş, Sohum ve Soğucak kalelerine nakledilmek üzere 1738 senesi içerisinde yedi ay süreyle Trabzon'a gemilerle nakledilmiş, iskelede devlete ait ambarlar olmadığından adı geçen zahire Trabzon'da yer alan özel sektöre ait depolara yerleştirilmişti. Bkz:TŞS, 1899 / 17a-b, 18a-b, 19a-b. 1746 yılına ait başka bir kayıtta ise, İsakça ve Kırım taraflarından Trabzon ambarlarına sefineler ile 187.042,5 kilelik un, arpa ve peksimetin 4.784 kuruş (yaklaşık 574.000 akçe) gemi navlunu verilerek nakledildiği yer almaktadır. Aynı kayıtta, zahire taşımakla görevli olan gemicilere gemi navlunlarının bir kısmı malın yüklendiği yerde, geri kalanının da malın teslim edildiği Trabzon'da, Trabzon mahkemesinde ödendiği kayıtlıdır. Bkz:TŞS, 1915 / 11b-12a.

[208] XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyıla ait Trabzon Tahrir Defterlerine göre Trabzon ve çevresinde buğday, kapçıklı buğday, darı, mısır (?), arpa, mercimek, bakla, nohut, piyaz ve sarımsak gibi hububat ve bakliyat üretimi yapılmakta olup bunlar "öşür" olarak vergilendirilmekteydi. Bkz:Bostan, a.g.t., 408, 428.

Yalısı"[209] olarak kayıtlarda geçen İsmail iskelesi, Tulçi/Tulça iskelesi, İbrail iskelesi, İsakça/İsakçı iskelesi, Kalas iskelesi[210] ve Kili'den, Rumeli topraklarında üretilen hububat ise Ahyolu iskelesi, Varna ve Burgaz'dan, Kırım ve çevresi hububatı da Kefe'den getirilmekteydi[211]. Trabzon ve çevresi halkının ihtiyacı için gerekli olan hububat adı geçen mahallerden Trabzon'a taşınmakta, buradan Trabzon'un sancak, kaza ve nahiyelerine dağıtılmaktaydı. Trabzon'a hububat çıkarılmadan Trabzon'a bağlı olan her hangi bir sancağa hububat sevkı yapıldığına dair kayıtlar her hangi bir bilgi vermezler. Bu durum, Trabzon'un eyalet merkezi olmasıyla alakalı olmalıdır. 1771 yılına ait bir kayıtta, Trabzon ambarında yer alan unun Trabzon mütesellimi Şatırzâde Ömer Ağa marifetiyle Arhavi, Platana, Atina (Pazar), Viçe (Fındıklı) ve Gönyeli gemicilerin gemilerine yüklenerek Batum taraflarına nakledilmesi söz konusudur[212]. Aynı şekilde, H 1156/M 1743-44 yılına ait bir kayıtta, Trabzon ambar emini tarafından devlete ait ambarlardan Gümüşhâne taraflarına dağıtılmak üzere verilen unun nakliyecilere teslim edilmesi kayıtlıdır[213].

Trabzonlu tüccarlar, XVIII. yüzyılda ticaretleri açısından İstanbul'dan sonra en çok Rumeli ve Tuna yalılarını tercih etmişlerdir. XVIII. yüzyılda, Balkanlar ve Orta Avrupa'nın ticarette yapmış olduğu büyük atılım sayesinde bu bölgeler, Trabzonlu tüccarların ihtiyaçlarını karşılamada önemli birer uğrak yerleri haline gelmişlerdi. Bu yüzyılda, Trabzonlu olup âhar mahallere ticaret yapmaya giden 49 tüccardan 8'i Rumeli ve Tuna taraflarına giderek ticaret yapmışlardır[214]. İslimye panayırı hariç[215] Trabzon tüccarının Balkanlarda iç bölgelere giderek ticaret yaptıklarını gösteren her hangi bir kayıt bulunmamaktadır. İsmail İskelesi başta olmak üzere Tuna yalıları Trabzon tüccarının uğrak yerlerindendi. XVIII. yüzyılda Trabzon'dan ticaret amacıyla beş tüccarın Tuna yalılarına gittikleri görülmektedir[216]. Bu tüccarlardan biri olan Trabzon'un Eksotha mahallesinden Hasan oğlu Ali Reis, gemisiyle birlikte 1731 yılında Tuna yalısına gidip buğday yüklemiş, geri dönüşte ilk olarak Sinop'a daha sonra da Trabzon'un Platana iskelesine çıkmıştı. Adı geçen kayıtta, Ali Reis'in gemisinde buğday haricinde 50 zirâ' (yaklaşık 33 m.), zirâ'sı 110 paradan 137.5

---

[209] TŞS, 1892 / 91a-b.
[210] TŞS, 1907 / 139b.
[211] Bkz:Tablo V.
[212] TŞS, 1931 / 97b, 1917 / 10b.
[213] TŞS, 1908 / 38a.
[214] Bkz:Tablo V.
[215] TŞS, 1935 / 68b-69a.
[216] Bkz:Tablo, V.

kuruşluk karagöz çuka yer almaktaydı[217]. Diğer bir kayıt ise yine 1731 yılına ait olup, Trabzon'un Kemerkaya mahallesinden Simyon oğlu Nikola'nın Kili'den buğday satın almasıyla ilgili bir mahkeme tutanağıdır. Adı geçen kayıtta Nikola'nın, Akkerman ile Tuna arasında Baserabya denilen bölgede, günümüzde Romanya topraklarında Karadeniz kıyısında yer alan Tuna nehrinin kuzeydeki ilk ağzı olan Kili'den, Gönye sancağına bağlı Arhavi kazasından Mehmet Reis'in gemisine buğday yükleyip, mahkeme tarihinden 15 gün önce (1731) Platana iskelesine getirdiği görülmektedir. Nikola, Platana İskelesinde Mehmet Reis'in kardeşi Hasan Reis'e "*benim sana itimadım vardır ne kadar kayık zuhur eder ise tarafımdan vekilim olup buğdayımı kayığa koyup Trabzon'a bana irsal eyle*" der ve kendisi ise Trabzon'a gider. Bunun üzerine Hasan Reis Nikola'ya ait olan 300 kile İstanbulî buğdayı (yaklaşık 7.264,5 kg.) Platana'dan 15 km. uzaklıktaki Trabzon'a bir kayık ile götürmeye çalışırken kayık denizde fırtınaya yakalanır ve Nikola'nın 300 kile buğdayı denizde zâyi olur. Durum üzerine Nikola, Mehmet Reis'ten davacı olur. Ancak mahkemede, Trabzon âyânından Nim-bıyık Hacı Mahmut Ağa oğlu Ali Ağa'nın da yer aldığı şahitlerin ifadelerinin alınmasından sonra Mehmet Reis ve kardeşi Hasan Reis'in suçsuz olduklarına, dolayısıyla Nikola'nın muaraza ve müdahaleden men edilmesine karar verilir[218].

Trabzonlu girişimciler buğday satın almak için ortaklık kurarak ticaret yapmaktaydılar. Trabzon'un Eksotha mahallesinden Todor isimli zimmî, başka bir zimmî olan Yorgi ile 1731 yılında İnan şirketi ile ortak olup ana sermayeleri ile buğday satın alırlar ve iki sene buğday alım satımı ile ilgilenirler. 1733 yılında şirket hesapları gözden geçirildiğinde, Yorgi'nin gerek ana paradan ve gerekse elde edilen kârdan Todor'a 175 kuruş borcu olduğu ortaya çıkar. Normal şartlarda ortağından parasını alamayan Todor, Trabzon mahkemesine başvurur. Yapılan mahkeme sonucunda Yorgi'nin adı geçen ortaklıktan Todor'a 175 kuruş yerine 100 kuruş vermesine karar verilir[219]. Kayıtta, Yorgi ve Todor'un adı geçen buğdayı Tuna taraflarından mı yoksa Trabzon'dan mı satın alarak ticaret yaptıkları belli değildir. Trabzon ve çevresi girişimcilerinin memleketlerinden uzak olan yerlerde birbirlerine

---

[217] Aynı kayıtta, Tuna yalısından Ali Reis'in gemisine Gönye sancağına bağlı Acara kazasından bir yolcunun bindiği ve Platana iskelesine vardıklarında adı geçen yolcunun gemideki diğer yolcuların bazı mallarını ve gemi sahibinin 50 zirâ'lık çukasını çaldığı, bu durumun mahkemelik olduğu kayıtlıdır. Anlaşılan o ki gemiciler ticarî mallar haricinde bölgeler arasında yolcu taşıma görevini de yerine getirmekteydiler. Bkz:TŞS, 1892 / 91a-b, kayıt tarihi, 26 Ramazan 1143 / 04.04.1731.

[218] TŞS, 1893 / 51a, kayıt tarihi, 25 Cemâziyelâhir 1144 / 25.12.1731.

[219] TŞS, 1896 / 20a, kayıt tarihi, 22 Receb 1145 / 08.01.1733.

borç para vererek veya ortaklıklar yoluyla ticarî faaliyetlerini kolaylaştırmaya çalıştıkları görülmektedir. 1766 yılında, Trabzon'un Of kazasından Mehmet Ağa, Viçe (Fındıklı) kazasından Mehmet Reis ile Rumeli'ye ticaret yapmaya gitmiştir. Adı geçen tüccarlardan Trabzonlu Mehmet Ağa 1747 yılı ortalarında, Rumeli'de Tuna nehri üzerinde büyük buğday ambarlarının yer aldığı İsmail iskelesinde[220] Viçeli Mehmet Reis'e iki farklı zamanda 837.5 kuruş ve 220 kuruş ki toplamda 1.057,5 kuruş borç para vermişti. Viçeli Mehmet Reis muhtemelen bu parayı İsmail iskelesinden hububat satın almak için kullanacaktı. Aynı kayıtta, Trabzonlu Mehmet Ağa'nın Viçeli gemiciye mudârebe ortaklığına binaen 750 kuruş daha vererek mısır alıp Espiye iskelesine getirdiği kayıtlıdır. Mehmet Ağa, Espiye iskelesinde daha önce mudârebe ortaklığından vermiş olduğu 750 kuruştan 150 kuruşunu gemici ve aynı zamanda mudârib yani işletmeci olan Viçeli Mehmet Reis'ten teslim alır. Ancak bu esnada Trabzonlu Mehmet Ağa geriye kalan parasını teslim alamadan vefat eder. Vaziyet üzerine Mehmet Ağa'nın varisleri, Mehmet Ağa'nın ölümünden sekiz buçuk sene sonra, 1766'da, Trabzon mahkemesine başvurarak Mehmet Ağa'nın Viçeli Mehmet'e vermiş olduğu 1.057,5 kuruşu ve mudârebe ana parasından kalan 600 kuruşu talep ederler. Nihayetinde görülen mahkeme sonucunda Viçeli Mehmet Reis, Trabzonlu Mehmet'e olan borçlarını ödememek için başvurduğu tüm çabalara rağmen, varislere 400 kuruş teslim etmeyi kabul etmek zorunda kalır[221].

Hububat üretim bölgelerinden Trabzon'a yapılan buğday tedariki hiç şüphesiz en çok ekmekçi esnafını ilgilendirmekteydi. Trabzon'un ekmekçi esnafından Agob, Hasan Beşe ile ekmekçilik sanatında ortaklık kurarak âhardan buğday alıp satmışlardı. Dört ay müddetince buğday ortaklığı devam eder ancak, ekmekçi esnafından Agob ve ortağı ekmek işinde olduğu kadar buğday ticaretinde başarılı olamamış olacaklar ki buğday ortaklığından 400 kuruş zarar ederler. Adı geçen Agob ortaklıktan kaynaklanan 400 kuruş zararın yarısını ortağından talep eder. Hasan Beşe ise, Agob'un iddiası üzerine;"Agob ile sadece 15 gün ortaklık halinde ticaret yaptıklarını 15 gün sonra şirketin sona erdiğini, alınan buğday akçesinin de veresiye ile ödendiğini, Agob'tan 25 kuruş alacağının bulunduğunu ancak vermemek için ortaklığı dört ay inkâr ettiğini ve aldıkları buğday kıymeti kadar gelir elde edemediklerini" mahkemede ifade eder. Görüldüğü gibi ortakların her ikisi

---

[220] Tuna nehri üzerinde, günümüzde Romanya topraklarında yer alan İsmail, eskiden Tuna ve çevresinden getirilen buğdayın büyük ambarlara depolandığı ve zamanı geldikçe İstanbul'a sevk edilmek için Kili'ye taşındığı bir yerleşim yeriydi. Bkz:Bıjışkyan, a.g.e., 104.
[221] TŞS, 1928 / 12a, kayıt tarihi, 7 Rebiülevvel 1180 / 13.08.1766.

birbirinden ortaklıktan dolayı alacak talep ederek birbirlerini suçlarlar. Sonuçta, her zaman olduğu gibi mahkemede hazır olan şahitlerin ifadelerine başvurulur. Şahitlerin ifadeleriyle Agob haksız bulunur ve iddiasını ispat edemediğinden Agob'un 200 kuruş talebinin ret edilmesine, ayrıca Hasan Beşe'ye olan 25 kuruş borcunun kalan 15 kuruşunu ödemesine karar verilir[222]. Hububat ticareti, hayati ehemniyetinden dolayı olsa gerek Trabzon girişimcisinin yoğun olarak ilgisini çekmiştir. Trabzon ve çevresinin hububat üretiminde yetersiz olması, bölgedeki tüccarın hububat ticaretine olan ilgisini artırmış olmalıdır. Trabzon'da vefat eden Trabzonlu maktul Abdullah oğlu Ömer'in terekesinde tüccar veya esnaf olduğu kayıtlı olmamakla birlikte, Trabzonlu Hüssamzâde Alemdar Ahmet Beşe ile arpa alım satımı üzerine şirket kurarak ticaret yaptıkları anlaşılmaktadır[223]. Adı geçen tereke kaydında Ömer'in 4.259,5 kuruştan oluşan terekesinin önemli bir kısmı bazı kimselere vermiş olduğu borçların alacaklarından ve aynı terekenin 567 kuruşluk kısmı ise arpa şirketinden dolayı bazı kimselere teslim edilen arpanın alacaklarından oluşmaktaydı. Abdullah oğlu Ömer'in ortaklık tesis ederek arpa ticaretiyle ilgilenmesi neticesinde Sarraç Ali Reis'ten 550 İstanbulî kile karşılığında 137 kuruş, Çıkrıkçıoğlu Ömer Reis'ten 905 İstanbulî kile karşılığında 258 kuruş, Ünyeli Hüseyin Yazıcı'dan 375 İstanbulî kile karşılığında 97 kuruş ve Subtadi Mustafa Ağa'dan 300 İstanbulî kile karşılığında 75 kuruş ki toplam 2.125 İstanbulî kile (yaklaşık 51.5 ton) arpa karşılığında 567 kuruş alacağının yer aldığı, ilave olarak da bedesten ağası Süleyman'dan 78.5 kuruş alacağının olduğu görülmektedir. Alacaklılarının bir kaçının Reis olması, Ömer'in arpa alım satımıyla bir hayli zamandır ilgilenmekte olduğunu göstermektedir. Yine aynı terekede, Ömer'in ortağı Hüssamzâde'nin bir yazıcısı olduğu ve adı geçen yazıcının Ömer Beşe'nin terekesinden makbuz karşılığında 30 kuruş ve ortağı Hüssamzâde'nin de yine makbuz karşılığında 1.000 kuruş alacağının bulunması, ortaklar arasında devam eden ticaret ilişkilerinden bir takım ödenmemiş borç senetlerinin olduğunu ve bundan dolayı da arpa şirketinin ticarî faaliyetler açısından bir hayli köklü olduğu anlaşılmaktadır.

Hiç şüphesiz, Trabzon gibi hububat üretiminin yetersiz olduğu bir vilayette arpa ticareti bir hayli kâr getiriyor olmalıydı. Ele alınan hububat ticaretiyle ilgili kayıtlardan hareketle, XVIII. yüzyılda Trabzon tüccar ve girişimcisinin hububat

---

[222] TŞS, 1934 / 43a, kayıt tarihi, 2 Cemâziyelâhir 1192 / 28.06.1778.
[223] TŞS, 1917 / 60b-61a, kayıt tarihi, (...) Muharrem 1162 / 22.12.1748-20.01.1749 arası.

TABLO V: XVIII. YÜZYILDA TRABZONLU TÜCCARLAR

İsmi	Kökeni	Ticaret Amacıyla Bulunduğu Yer	Ticarî Alanı	Terekesi	Kaynak	Tarih[1]
Ahmet oğlu Mustafa Beşe	Saçlı Hoca Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1870/12a	1707
Hallaç Kostantin oğlu Kiryako	Akçaabat Nahiyesi	-	Bakır Tüccarı	-	TŞS,1868/22b	1704
Ali Ağa oğlu Ahmet Çelebi	Aşağı Hisar Mahallesi	Erzincan Kazası[2]	Sahtiyan Tüccarı	-	TŞS,1873/25b	1713
Veli oğlu Hasan Beşe	-[3]	İstanbul	-	-	TŞS,1873/32a	1713
Ömer Beşe oğlu Mustafa Beşe	Yoroz Nahiyesi	Varna Kasabası	-	-	TŞS,1873/58b	1713
Mehmet oğlu Himmet[4]	Kemerkaya Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1874/36b	1714
Mustafa oğlu Ömer Çelebi	Kale Kule Mahallesi	Erzurum	Sahtiyan Tüccarı	-	TŞS,1874/44a	1714
Mustafa Ağa	Molla Siyah Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1874/59b	1715
Hüseyin Beşe	Boztepe Mahallesi	İsmail Geçidi/Rumeli	-	-	TŞS,1874/61a	1715
İsmail oğlu Hacı Mehmet Ağa	Ortahisar Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1874/72b-73a	1715
Osman oğlu Kemal Ağa	Eksotha Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1874/88a	1715
Bayraktar Ahmet Beşe	Hacı Kasım Mahallesi	Erzurum[5]	Sahtiyan Tüccarı	-	TŞS,1885/80	1726
Ömer oğlu Hacı Mehmet	Debbağhâne Mahallesi	Erzincan[6]	-	-	TŞS,1890/18a	1728
Hasan oğlu Ali Reis	Eksotha Mahallesi	Tuna Yalısı-Sinop	Hububat Tüccarı	-	TŞS,1892/91a-b	1731
Simyon oğlu Nikola	Kemerkaya Mahallesi	Kili[7]	-	-	TŞS,1893/51a	1731
İbrahim oğlu Hacı Mehmet	-	İstanbul	-	-	TŞS,1898/28a	1736
Saatçi Hacı Ahmet Efendi[8]	Bab-ı Pazar Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1901/18b-19a	1736
Ali oğlu Abdullah Beşe	Faroz Mahallesi	-[9]	-	-	TŞS,1902/4b	1736

[1] Tabloda verilen tarihler, genelde adı geçen belge veya vesikanın Kadı Defterlerine kayıt tarihidir, olayların gerçekleşme tarihi değildir.
[2] Erzincan kazasından Hacı Hüseyinoğlu Çıplakoğlu Hacı Mehmet, Erzincan'da, Trabzonlu Ahmet Çelebi'ye âhara satmak amacıyla 150 sahtiyan teslim etmişti. Ancak, bu ticaretten dolayı aralarında anlaşmazlık ortaya çıkmıştı. Ayrıca, adı geçen kişiler mudârebe şirketiyle birbirleriyle ortaktırlar.
[3] Adı geçen tüccar, ilgili kayıttan anlaşıldığı kadarıyla Akçaabat nahiyesine bağlı Platana karyesindendi.
[4] Adı geçen Himmet, aynı mahalleden Abdullah oğlu Osman Beşe ile kârını bölüşmek üzere İstanbul'dan 200 kantar palamud satın alarak Trabzon debbağ esnafına satmak üzere Trabzon'a hareket etmişti.
[5] Erzurum'un Boyahâne mahallesinden Mürteza oğlu Hacı Hasan, adı geçen Ahmet Beşe'ye emaneten âhara satmak üzere 200 adet sahtiyan göndermişti.
[6] Hacı Mehmet, Erzincanlı Seyit Hacı Feyzullah Efendi ile inan şirketi üzerine ortak olup, Erzincan'dan, ortağı tarafından gönderilen malların ticaretini yapmaktaydı.
[7] Nikola, 300 kile buğdayı Kili'den satın alarak Akçaabat nahiyesine bağlı Platana karyesi limanına Trabzon'a nakletmek üzere getirmişti.
[8] Saatçi Hacı Ahmet Efendi, inan şirketi ile Trabzon'da ticaret ile meşgul olan Hacı Mustafa Efendi ve Hacı Ömer Ağa ile ortaktı.
[9] Abdullah Beşe, ortağı Ali Beşe ile hububat ticareti yapmakta olup birbirleriyle inan şirketi üzerine ortaktırlar.

Mehmet oğlu Alemdar Hacı Ahmet[10]	Muhiddin Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1902/69b	1737
Sansar Mustafa Çelebi[11]	Kale Kule Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1903/11a	1737
Mehmet Beşe[12]	Sürmene Kazası	Kavak/İstanbul	-	-	TŞS,1904/31a	1739
Yazıcı Mehmet Reis[13]	İskender Paşa Mahallesi	Tulçi İskelesi (Tuna sahilinde)	Hububat Tüccarı	-	TŞS,1907/16b	1742
Osman oğlu Mehmet Beşe[14]	Sürmene Kazası	İstanbul	-	200 kuruş	TŞS,1907/20b	1742
Kostantin oğlu Simyon oğlu Lazari [15]	Aya Gorgor Mahallesi	Ahyolu Boğazı İskelesi	-	-	TŞS,1910/15a	1744
Hacı Süleyman oğlu Mustafa Beşe	Boztepe Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1913/16a	1753
Mustafa oğlu Ahmet	Hacı Kasım Mahallesi	Nogay	-	-	TŞS,1914/1b	1746
Küçük Hüseyin oğlu Alemdar Mehmet Beşe	Sarmaşık Mahallesi	Esir Pazarı/İstanbul	-	-	TŞS,1917/58b	1749
Hacı Mehmet oğlu Hacı Süleyman	Saray-ı Atik Mahallesi (Orta Hisar)	İstanbul	-	-	TŞS,1919/6b	1753
Mehmet oğlu Molla Mustafa	İskender Paşa Mahallesi	İstanbul	-	108 kuruş	TŞS,1919/8a	1753
Ahmet Alemdar[16]	Şirin Hatun Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1920/3b	1754
Giresunlu Seyit Hacı Osman Çelebi[17]	Zağnos Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1923/95a	1758
Mehmet oğlu Hacı İbrahim	Çarşı Mahallesi	Karataş[18]/İstanbul[19]	-	1.756 kuruş	TŞS,1923/101a	1758
Kamiloğlu Hacı Mehmet	Kabak Meydanı Mahallesi	Kefe	-	-	TŞS,1924/20b	1760
Kolbaşı Ahmet oğlu Hasan	Muhiddin Mahallesi	İstanbul	Esir Tüccarı[20]	-	TŞS,1925/18b	1761

[10] Alemdar Hacı Ahmet, İstanbul'dan satın aldığı Mısır pirinci ve zeytin yağını Trabzon'daki ortağı Kamiloğlu Mehmet Beşe'ye göndermek üzere Giresunlu Hüseyin Reis'in gemisine yüklemişti.
[11] Mustafa Çelebi, İstanbul'da inan şirketi ile Hacı Hüseyin oğlu Mehmet Efendi ile ortak olup İstanbul'dan kahve, pirinç, kalay vesair mallar satın alarak Trabzon'a getirip satmıştı.
[12] Mehmet Beşe, İstanbul'dan satın aldığı pamuk, İzmir sabunu vesair eşyaları Ünyeli Mehmet Reis'in gemisine yükleyerek Trabzon'a, Ermeni Simyon'a kendi adına satmak üzere göndermişti.
[13] Yazıcı Mehmet Reis, kardeşi Ali Reis ve diğer Mehmet Reis ile ortak bir gemiye sahip olup, adı geçen iskeleden satın aldıkları 4.928 kuruşluk buğday, mısır ve arpayı Trabzon'a getirip satmışlardı.
[14] Karaya ayak basamadan gemide vefat eden Mehmet Beşe'nin İstanbul'dan dönerken yanında mevcut olan eşyası arasında 120 kuruşluk dört takım at yuları ve şeridi, 60 kuruşluk demir saç, 11 kuruşluk giyim esvabı ve 39 kuruşluk nakit parası yer almaktaydı.
[15] Lazari, mudârebe şirketi ile Trabzon âyân ve eşrâfından olan Şatırzâde Hacı Mehmet Ağa ile ortak olup, Şatırzâde'den almış olduğu bakır ve kurşunu satmak üzere adı geçen iskeleye götürmüş fakat iskelede vefat etmişti.
[16] Ahmet Alemdar, 1.070 kuruş sermaye ile Seyit Osman Çelebi ve Ali Beşe ile inan şirketi üzerine ortaktı.
[17] Hacı Osman Çelebi, İstanbul'da Hacı Ali ile ortaktı. Ancak, bu ortaklığın hangi çeşit ortaklık olduğu sicildeki kayıtta açık değildir.
[18] Karataş, XVIII. yüzyılda Gekbuze nahiyesinde (Gebze) Babalar köyü hududunda olan bir iskeleydi. Bkz:İstanbul Ticaret Tarihi, I, 108.
[19] Ticaret amacıyla Karataş altında sefinede bulunurken vefat eden Hacı İbrahim'in terekesinde 600 kuruşluk demir çubuk yer almaktaydı.
[20] Hacı Hasan, adı geçen vesikanın kayıt tarihinden altı ay önce Ahıska tarafından 80 kuruşa bir cariye satın almıştı. Bkz:TŞS, 1925 / 7b

Hasan Reis [21]	Molla Siyah Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1929/20b	1769
Mustafa oğlu Mehmet Ağa[22]	Of Kazası	İsmail İskelesi/Rumeli	-	-	TŞS,1928/12a	1766
Ali oğlu Gümüşhâneli Abdülâzade Hüseyin	Saçlı Hoca Mahallesi	Espiye Madeni	Bakır Tüccarı	1.518 kuruş 13 para	TŞS,1931/7b-8a	1770
Ali oğlu Mehmet	Kule Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1931/16a	1771
İbrahim oğlu Attar Mehmet Ağa	Saray-ı Atik Mahallesi	İstanbul	-	640 kuruş 36 para	TŞS,1931/16b-17a	1771
Rüstem oğlu Hacı Ahmet	İskender Paşa Mahallesi	İstanbul	-	-	TŞS,1932/109b	1775
Berber İsmail Beşe	Muhiddin Mahallesi	İstanbul	-	1.302 kuruş 11 para	TŞS,1932/74b	1775
Abdullah oğlu Esir Beşe[23]	Faros Mahallesi	İstanbul	-	470 kuruş 5 para	TŞS,1934/44a	1778
Hacı Mehmet	Saçlı Hoca Mahallesi	Bergos İskelesi[24]	-	2.666 kuruş 30 para	TŞS,1935/53a	1780
Mehmet oğlu Mustafa Reis	Bab-ı Pazar Mahallesi	Espiye Madeni[25]	-	1.259 kuruş	TŞS,1936/24a-30a	1781
Molla Ömer[26]	-	Bursa	Kalay Tüccarı	-	BOA.TAD,2/292-4[27]	1784
Yordan oğlu Bafu[28]	-	Burgaz ve Varna	-	-	TŞS,1940/34b	1790
Hasan oğlu Kara Hüseyin	İskender Paşa	Anapa[29]	-	-	TŞS,1941/22b	1790
Hüseyin Reis oğlu Kara Ömer Reis	Hoca Halil Mahallesi	İstanbul	-	2.953 kuruş 85 akçe	TŞS,1944/20b	1793
Seyit İbrahim oğlu Seyit Ahmet Ağa	Muhiddin Mahallesi	Rize	-	-	TŞS,1945/26b	1796

[21] Gemi sahibi olan Hasan Reis, Trabzon'da Terzi İstakor'un kendisine teslim ettiği revgan-ı aseli İstanbul'a götürüp satmış, karşılığında İstakor'a mal satın alıp tekrar geriye dönmüştü.
[22] Mehmet Ağa, Viçe (Fındıklı) kazasından İbrahim oğlu Mehmet Reis ile mudârebe şirketiyle ortaktı. Ortağı ile beraber İsmail iskelesinden (Tuna) aldıkları mısırı Espiye iskelesine getirip satmışlardı.
[23] Trabzon'dan İstanbul'a gider iken sefinede vefat etmişti, tüccar olduğu kayıtlı değildir. Ancak, sefinede vefat ettiğinde yanında günlük kullanım eşyaları haricinde, 3.024 paralık (75.6 kuruş) iplik; birçok giyim eşyası, "Mısır Fındık", "İstanbul Fındık", "İstanbul Zer-i Mahbub" ve "Zer-i Zincir" gibi altın türlerinin kayıtlı olması, gemi sahibinden de 3.200 para alacağı bulunması ve mallarının Trabzon çarşısında müzayede ile satılmasından sonra ortaya çıkan miktardan 19 kuruş 24 para gemi navlunu ve gümrük vergisi ödenmesi bu kişinin tüccar olduğunu göstermektedir.
[24] Burgaz İskelesinde vefat eden Hacı Mehmet'in yanında mevcut olan terekesinde 1.126,5 kuruş nakit para ile Selanik peştemali, şal kuşak, atlas ve aba dokumaları, iç yağı, pirinç ve hınta çuvalları bulunmaktaydı.
[25] Espiye madeninde öldürülerek vefat eden Mustafa Reis'in yanındaki mevcut terekesinde 19.100 para kıymetli siyah aba, beyaz aba, siyah gaytan aba, cedid-i sağir aba gibi dokumalar ile 7.200 para kıymetinde ham bakır bulunmaktaydı.
[26] Molla Ömer, Trabzonlu Musa, Yumak oğlu Salih, Viçe Mehmet, Sarı Mehmet oğlu Ali ve Şakir oğlu ile Bursa'da, Bursa sakinlerinden Attar tüccarından Akton isimli tüccar ile kalaycılık üzerine ticaret yapmaktaydı.
[27] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Trabzon Ahkâm Defterleri, defter no 2, sayfa no 294, hüküm no 4.
[28] Bafu, Trabzon'un Saçlı Hoca mahallesinde kiracı olarak bulunan Hüseyin ile Burgaz iskelesinden, Sofya demiri ve maskadar tabir olunur demir satın alarak Varna iskelesine gitmişti. Burada, Karahisâr sancağı mutasarrıfı olan kişi, demirleri gemiyle beraber zabt ederek Giresun limanına çıkartmıştı.
[29] Kara Hüseyin, Mehmet Reis ile Anapa'da mudârebe şirketi ile ortaktı. Kara Hüseyin, Mehmet Reis'e Samsun ve Trabzon iskelelerine giderek pamuk, tütün ve sahtiyan almak ve tekrar Anapa'ya gelmek şartıyla 200 kuruş mudârebe ortaklığıyla borç vermişti.

girişimcilerinin sermayelerini ilk olarak çoğunlukla zahire ticaretine yatırmaları, Rumeli ve özellikle Tuna yalısından Trabzon'a yapılan hububat ticaretinin Trabzon ticaretiyle ilgili olan kayıtlarının diğer emtia ve eşya ticareti kayıtlarına göre daha fazla olması, daha sonra ele alınacağı gibi gemicilik üzerine ortaklık kuran Trabzon tüccar ve girişimcisi[224] için ne kadar isabetli ve kazançlı bir ticaret olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

3-Köle Ticareti

Osmanlı toplumunda köleler hayatın vazgeçilmez bir parçasıydı. Köleler sadece ev hizmetlerinde değil, askerî ve ekonomik alanlarda da çalıştırılmaktaydılar. Tarım alanlarında ve sanayide istihdam edilmeleri, zamanla çeşitli şartlar dahilinde özgürlüklerine kavuşmaları ve İslâmiyet'in kölelerin azad edilmesini teşvik etmesi[225] gibi yaklaşımlar köle ticaretinin devamlılığında önemli etkenlerdi. Tatarlar XVI. yüzyıl boyunca Polonya ve Rusya'ya akınlar düzenleyerek İstanbul'a önemli miktarda köle göndermekteydiler. Kefe ve ona bağlı Azak, Kerç ve Taman önemli köle pazarlarıydı. Ancak, Tatarların Rusya ve Polonya topraklarına girmesini yasaklayan 1699 Karlofça Antlaşmasından sonra durum değişmişti. Bu antlaşmanın bir sonucu olsa gerek, 1735 yılında Kefe'de "mal" olmadığı için Kefe köle pazarı kapanmıştı[226]. Kefe'nin köle ticaretinde önemini kaybetmesi Sohum, Batum, Gönye, Rize, Acara, Ahısha, Trabzon ve Erzurumlu girişimcilerin köle ticaretine yönelmelerine ivme kazandırmıştı. Trabzon piyasasında Kırım, Gürcistan ve çevresi ile İran'dan getirilen köleler alınıp satılmaktaydı. Daha önce ifade edildiği gibi, Trabzon'a köleler iki yoldan ulaşmaktaydı, bu yollardan ilki Ahıska'dan Erzurum'a oradan da Trabzon'a ulaşan yol, ikincisi ise Gürcistan ve Çerkezistan üzerinden Faş, Batum ve Sohum'a çıkan ve buradan deniz yoluyla Trabzon'a varan yoldu[227]. Erzurum, Rize, Gönye ve Batumlu tüccarlar köle kaynaklarına yakın olmanın verdiği avantajla köle ticaretiyle diğer Anadolu tüccarlarına göre daha fazla ilgilenmişlerdir[228]. Özellikle Gönye ve Batumlu tüccarlar, Gürcistan taraflarından gemilere yükledikleri köleleri İstanbul'a

---

[224] Çalışmamızda, Trabzonlu olup uzak mesafe ticaretiyle ilgilenenler hakkında bazen tüccar ve bazen de girişimci kavramları kullanılmaktadır. Zira, ele alınan arşiv kayıtlarında bu kişiler içerisinde ortaklık kurarak uzak mesafe ticaretinde bilfiil yer almadan yüksek miktardaki sermayelerini uzak mesafe ticaretine yatırarak işleten kişilerin önemli bir yekûn teşkil ettiği görülmektedir. Bu gibi kişilerin Trabzon'da ticaretle meşgul olan tüccar veya esnaf zümresinden, diğer bir ifadeyle "tâcir-i mütemekkin"den yani yerleşik tüccardan olma olasılıkları yüksektir.

[225] İnalcık, "An Economic and Social...", 284.

[226] Çizakça, "İş Ortaklıkları...", 88.

[227] Bkz:Harita I.

[228] Bkz:Tablo II.

kadar götürüp satmaktaydılar[229]. Adı geçen köle merkezlerinden Trabzon'a getirilen köleler burada satıldığı gibi İstanbul'da satılmak üzere gemilere yüklenerek gönderilmekteydiler. 1746 yılında Gürcü asıllı bir cariyenin İstanbul'da satılmak üzere Trabzon'da gemiye yüklenmesi söz konusudur[230]. Trabzon halkından özellikle zengin olan bazı kimseler birçok köle ve cariyeye sahip bulunmaktaydılar; Trabzon'un Debbağhâne mahallesinden olup maktulen vefat eden Trabzon'un ileri gelenlerinden Yüzbin'in kardeşi Ahmet Ağa'nın 6.332 kuruş gibi oldukça yüksek bir rakamdan oluşan terekesinde tanesi 100 kuruştan dört Gürcü asıllı köle, biri 60 ve diğeri 50 kuruştan oluşan iki Acem asıllı köle ve 70 kuruşluk bir Ermeni asıllı köle yer almaktaydı[231]. Daha önce bahsedildiği gibi 1731 yılına ait bir kayıtta, Trabzonlu Hacı Hamza, Gönye sancağına bağlı Hopa iskelesi sakinlerinden Esirci Ahmet Beşe ve Ali Beşe ile Gürcü vilayetinde esir ticareti yapmak üzere şirket kurmuşlardı[232]. Gürcü asıllı köle ticareti Osmanlı toplumunda bir hayli yaygındı[233]. Meselâ 1776 yılında Gürcü asıllı bir köle Faş tarafından İstanbul'a 350 kuruşa satılmıştı[234]. Aynı şekilde tüccardan Hüseyin, Seyit Hafız Mehmet isimli kimse ile Sohum Kalesi'ne gidip Soğuksu isimli mahalde[235] 1.000 kuruşa bir bakire cariye satın almıştı[236]. Kafkaslardan elde edilen köleler bir hayli kıymetli idiler;Hassa Silahşörlerinden Sabık Kuşçubaşı Ahmet, Trabzon'da sakin esirci tayfasından Hamzaoğlu Pir Mehmet isimli kimseden 1.400 kuruşa Kafkas asıllı Karakız isimli cariyeyi küçük kızı ile beraber satın almıştı[237]. Köle alım satımında dikkat edilmesi gereken en önemli mesele herhalde, kölenin gerçekte nereli olup olmadığının pek anlaşılamaması sorunuydu; Dergâh-ı Mu'allâm kapıcıbaşılarından eski tersane emini Hacı Ali, Trabzon'un Debbağhâne mahallesi sakinlerinden Debbağ Mustafa isimli kimseden 1.250 kuruşa

---

[229] TŞS, 1874 / 159b, kayıt tarihi, 15 Şevval 1126 / 24.10.1714. Köleler hukukî yollardan olduğu gibi bazen yasal olmayan yollarla temin edilmekteydiler. Özellikle şer'î hukuka göre köle olmaması gereken Müslümanların (Acemliler hariç) kandırılarak veya zorlanarak Osmanlı sarayında yaşamak gibi çeşitli vaatlerle köle olmaya teşvik edildiği bilinmektedir. 1754 yılına ait bir ahkâm kaydında, İstanbul'da Esir pazarında iş tutan bazı esircilerin fesat kadınlar ile işbirliği yaparak, İstanbul'da işi-gücünde olan bazı kişileri çeşitli vaatlerle kandırarak âhara sattıkları ve bu durumun daha sonra çeşitli olumsuz olaylara neden olduğu anlatılmaktadır. Bkz:İstanbul Ticaret Tarihi, 31.

[230] TŞS, 1914 / 23b, kayıt tarihi, 5 Zilkade 1159 / 19.11.1746.

[231] TŞS, 1917 / 60a, kayıt tarihi, 20 Ramazan 1160 / 25.09.1747.

[232] TŞS, 1893 / 14a.

[233] Bkz:Tablo VI.

[234] BOA.TAD, 2 / 184-4, kayıt tarihi, evâhir-i Şevval 1190 / Aralık ayı başları 1776.

[235] Soğuksu, günümüzde Abhazya'nın başkenti olan Sohum'un (Sohumkale), 50 mil uzağında yer almaktaydı. Bkz:Bıjışkyan, a.g.e., 81.

[236] BOA.TAD, 2 / 118-4, kayıt tarihi, Muharem 1171 / Eylül-Ekim 1757.

[237] BOA.TAD, 2 / 366-2, kayıt tarihi, evâsıt-ı Cemaziyelâhir 1209 / Ocak ayı başları 1795.

bir adet Gürcü asıllı cariye satın almıştı. Fakat bir zaman sonra adı geçen cariyenin "darü'l-harb" değil de "darü'l-asl" olduğu anlaşılmış[238], gerekli araştırmalardan sonra adı geçen cariyenin Erzurum'un Erzincan Kapısı ahalisinden Fenerci Ahmet bin Halil'in hizmetçilerinden olduğu anlaşılmıştı[239]. XVIII. yüzyılda, Trabzon'a ticaret amacıyla gelen tüccarlardan bazıları, aynı zamanda köle satın alarak Trabzon'dan ayrılmaktaydılar;Burdurlu bir tüccar olan Mustafa, Trabzon'da ticaret amacıyla bulunurken Yeni handa 1713 yılında vefat ettiğinde terekesinde iki adet 120'şer kuruşluk Gürcü asıllı birer köle ve cariye yer almaktaydı[240]. Benzer şekilde, Rumeli'de Ruscuk kasabasından gelip Trabzon'da ticaret amacıyla bulunurken vefat eden Tütün tüccarı Hacı Ahmet'in 508 kuruştan oluşan terekesinde 30 kuruşluk Acem asıllı bir cariye ve yine Acem asıllı 55 kuruşluk bir köle yer almaktaydı[241]. Bu belge ve bilgilerden hareketle, her ne kadar XVIII. yüzyılda yüzyılın başlarından sonlarına doğru köle fiyatlarında önemli bir artış ortaya çıkmış olsa da[242] Trabzon, Doğu Karadeniz ve Kafkaslarda önemli yolların kesiştiği bir mahalde yer almasından dolayı, bu yüzyılda Burdur, İstanbul ve Rumeli taraflarına satış yapabilecek kadar önemli bir köle alım satım merkezi olarak dikkat çekmektedir.

TABLO VI: XVIII. YÜZYILDA TRABZON PİYASASINDA KÖLE FİYATLARI (KURUŞ)

	1713	1725	1731	1745	1747	1757	1758	1776	1785
Gürcü Gulam*	120	-	-	-	100	-	-	350	-
Gürcü Cariye	120	-	-	-	-	-	-	-	1.250
Acem Gulam	-	-	-	55	50	-	-	-	-
Acem Cariye	-	180-200	-	30	60	-	100	-	-
Kazak Gulam	-	-	85**	-	-	-	-	-	-
Ermeni Gulam	-	-	-	-	70	-	-	-	-

*Erkek köle.
**Gürcü vilayetinden 56 kuruşa satın alınmış, Trabzon'a gelişi 56 kuruş ile birlikte 85 kuruşa mal olmuştu.

4-Maden Ticareti

Osmanlı devletinde bakır, gümüş ve altın elde edilen önemli merkezlerden biri Gümüşhâne ve çevresi idi[243]. Evliya Çelebi 1647'de ziyaret ettiği Gümüşhâne ve

[238] İslam hukukunda, Acemliler hariç Müslümanların köle olarak alınıp satılması yasaktı. Adı geçen kayıttaki "darü'l-harb" Müslüman olmayan, gayri İslâmî hükümlerin hâkim olduğu toprakları ifade ederken "darü'l-asl", Müslüman olan toprakları/memleketleri ifade etmektedir.
[239] BOA.TAD, 2 / 333-1, kayıt tarihi, evâhir-i Muharrem 1200 / Kasım ayı sonları 1785.
[240] TŞS, 1874 / 46a.
[241] TŞS, 1912 / 23b.
[242] Bkz:Tablo VI.
[243] Gümüşhâne madenlerinin Bizans döneminden beri faaliyet gösterdiği ve burada basılan paraların üzerinde darphânenin yerinin Canca olduğu ifade edilmektedir. Bkz:Pamuk, a.g.e., 43.

çevresini betimlerken;"Buradaki gümüş madeni hiçbir yerde yoktur (...) bütün halkı her çeşit vergiden muaf olup, gümüş işletmekle görevlidirler (...) yetmiş kadar kimi terkedilmiş kimi işler gümüş maden ocakları vardır. Gümüşhâne şehrinin gümüş damarları, yedi yerden kol kalınlığında olup, hepsi kurşunsuz saf cevherdendir" diyerek şehir ve çevresindeki gümüş madenlerinin bolluğuna dikkat çekmiştir[244]. Yöredeki madenlerden elde edilen verim her ne kadar XVIII. yüzyılda teknik ve idarî nedenlerden dolayı önceki yıllara göre azalmışsa da[245] özellikle bakır çıkarma işlemlerinin yoğun bir şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, 1801 yılına ait bir Hatt-ı Hümâyûn'a[246] göre, Gümüşhâne madenlerinin XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl başlarındaki durumu pek iç açıcı değildir;"En mühim madenlerden olan Gümüşhâne ve ona bağlı olan madenlerin istihsali azalmış, madenci amelesi gördükleri haksızlık ve zulümden dağılmış ve bazı kuyular büsbütün kapanmış olduğundan amelenin celbi ve ocakların açılması..."[247]. Birinci bölümde ele alındığı gibi, XVIII. yüzyılda Trabzon ve çevresinde tutunamayan eşkıya tayfası engebeli ve dağlık olmasından dolayı Gümüşhâne taraflarına kaçarak geçici de olsa devletten yakasını kurtarmakta, buradaki madenci reâyâsına zulüm etmekte ve devlete ait olan bakırları zabt ederek âhara satmaya götürmekteydiler. XVIII. yüzyılda faal olan madenler, Harşit vadisi ağırlıkta olmak üzere sahildeki Espiye'den Gümüşhâne'ye doğru sıralanmaktaydılar[248]. XVIII. yüzyılda, Gümüşhâne ve Espiye'den elde edilen madenlerin devlete ait olan kısmı, genellikle külçeler halinde çoğunlukla Gümüşhâne

---

[244] Evliya Çelebi, Tam Metin Seyahatnâme, (Sad.Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş), II, İstanbul 1986, 245-246'dan naklen Altunbay, a.g.m., 383.

[245] Altunbay, a.g.m., 383.

[246] Bazı istisnai haller hariç, padişahın kendi hattı ile yazdığı emirler için "Hatt-ı Hümâyûn" tabiri kullanılmaktadır. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı Belgelerinin...", 172.

[247] BOA.Cevd-Darphâne, 2015, kayıt tarihi, Safer 1216 / Haziran-Temmuz 1801.

[248] Bkz:Harita I. XVI. ve XVII. yüzyılda oldukça nitelikli durumda olan yöre madenleri XVIII. yüzyıldan itibaren giderek eski önemini kaybetmeye başlamıştır. Harşit çayının iki tarafına serpilen ve sayıları otuzu aşan maden ocakları tamamen engebeli arazide bulunmakta, "bi'l-cümle sengistan-ı cibal olub ziraat ve hıraset vesair hırfet-i ticaret mümkün olmadığı" yani arazi tarımsal üretime uygun olmadığından yöre insanı madenciliğe yönelmiş olup, madencilikle ilgilenen halkın önemli bir kısmı gayrimüslim Rum ve Ermenilerden oluşmaktaydı. Gümüşhâne madenlerinden normal şartlarda senede yedi yük ila dört yük arasında hasılat gönderilmekte, maden çıkarma şartlarının ve maddi imkânsızlıklara rağmen maden cevherinin bolluğu ve kalitesi her zaman dikkat çekmekteydi. Ancak, yüzyılın ikinci yarısından sonra Gümüşhâne madenlerinin devletin, yöredeki halka ve madenci reâyâsına yapmış olduğu yardımlarla ayakta kaldığı görülmektedir. Bkz:Altunbay, Mustafa, "1780'de Merkeze Gönderilen Bir Belgeye Göre Gümüşhâne Yöresi Madenlerinin Durumu ve Madencilerin Devletten Beklentileri", (Basılmamış Tebliğ) Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, Trabzon (3-5 Mayıs) 2001.

ve çevresi reâyâsının sahip olduğu yük hayvanlarıyla[249] Trabzon'a veya Espiye iskelesine[250] nakledilmekte, buradan gerektiğinde ya İstanbul'a sefineler ile gönderilmekte veya Trabzon'da Taş han gibi hanlara depolanarak[251] yeri geldiğinde İstanbul'a gönderilmekteydiler. Gümüşhâne'de reâyâ tarafından işletilen madenlerden çıkarılan bakırın 1/5'i devlete teslim edilmek zorundaydı[252]. Bakır haricinde Gümüşhâne'den elde edilen altın ve gümüş Trabzon veya Espiye iskelelerinden derya mevsimi geldiğinde yani ilk bâharın girmesiyle[253] İstanbul'a sevk olunduğunda, ilk olarak gelen altın ve gümüş tartılarak çaşni tutulmakta[254], kıymeti ölçüldükten sonra sırasıyla ilk olarak Başmuhasebe Defterlerine kaydedilmekte ve son olarak da nakit akçe/sikke kesilmek üzere ifrazcılara teslim edilmekteydi[255]. XVIII. yüzyıl Trabzon Kadı Defterleri Gümüşhâne ve çevresindeki madenlerden sahil iskelelerine ve bu iskelelerden de tekrar İstanbul'a bakır nakledilmesinde görev alan gemici ve mekâre sahiplerine yapılan ödemeler ile ilgili pek çok kaydı içermektedirler. Trabzon iskelesinden İstanbul'a bakır taşıyacak olan gemiciler isim ve şöhretleriyle taşıdıkları bakır miktarları külçe veya kıyye cihetinden Kadı Defterlerine kaydedilirlerdi[256]. Bu kayıtların pek çoğu İstanbul'a nakledilen madenlerin karşılığında devlet tarafından nakliyecilere ödenmesi gereken fakat zamanında ve yeterli miktarda ödenmeyen gemi navlunlarından oluşmaktadır[257].

XVIII. yüzyılda, bakır ticareti bazen kaçak olarak ve bazen de yasal olarak devam etmiştir. Trabzon ve Espiye iskeleleri vasıtasıyla âhara satılan bakırın esas alıcısı Rumeli ve çevresiydi[258]. Gümüşhâne madenlerinden çıkarılan bakırın devlete ait olan kısmı İstanbul'a teslim edildikten sonra geri kalan kısmı ticarî amaçlı olarak

---

[249] Trabzon iskelesine Gümüşhâne'den nakledilen madenlerin taşınmasında Gümüşhâne ve çevresi reâyâsının yük hayvanları varken Trabzon'a bağlı diğer kaza reâyâlarının görevlendirilmemesine dikkat edilirdi. Bkz:BOA.Cevd-Darphâne, 1788.

[250] BOA.Cevd-Darphâne, sırasız (hüküm).

[251] TŞS, 1867 / 91a;1868 / 25a ve 1870 / 16a. Tokat ve çevresinde yer alan madenlerin İstanbul'a nakledilmesi genelde Samsun iskelesi vasıtasıyla olmaktaydı. Bkz:BOA.Cevd-Darphâne, 2328 ve 2345. Acil durumlarda devlet, sadece Gümüşhâne'de üretilen kurşunun değil aynı zamanda Keban madenlerinde üretilen kurşunun da mekâreler ile Trabzon'a nakledilerek Trabzon iskelesinden İstanbul'a gemilerle taşınmasını emretmekteydi. Bkz: BOA.Cevd-Darphâne, 2303.

[252] BOA.Cevd-Darphâne, 3204 / 22.

[253] BOA.Cevd-Darphâne, 1963.

[254] BOA.Cevd-Darphâne, 2083.

[255] BOA.Cevd-Darphâne, 2404, 2410 ve 2299.

[256] Bir örnek için Bkz:TŞS, 1945 / 21a.

[257] İstanbul'a Gümüşhâne ve Espiye madenlerinden nakledilen bakırların İstanbul'a nakledilmesi karşılığında gemicilere her beş kantar bakır için 1 kuruş ödenmesi gerekmekteydi. Bkz:BOA.Cevd-Darphâne, 190, kayıt tarihi, 11 Şevval 1172 / 07.06.1759.

[258] TŞS, 1935 / 68b-69a.

kullanılabilmekteydi. XVIII. yüzyılın ilk yarısında bakır ticaretinin yasak olmasıyla ilgili her hangi bir kayıt söz konusu değilken yüzyılın ikinci yarısında, sanayide ortaya çıkan daralma ve devletin içerisinde bulunduğu yoğun savaşlar neticesinde olsa gerek[259] bakır ve değerli maden ticaretinin yasak olduğu ve devletin değerli madenlerin alınıp satılmasında daha dikkatli olduğu görülmektedir[260]. Trabzon ve çevresindeki tüccarlar bakır ticaretiyle ilgilendikleri gibi Gümüşhâne madenlerini işleten mültezimler, madenlerden elde ettikleri bakırların kanunlara göre gerekli olan kısmını devlete teslim ettikten sonra geriye kalan bakırın ticaretini yaparak tekrar maden arama ve çıkarma işlemlerine ve diğer günlük ihtiyaçlarına sermaye sağlamaktaydılar[261]. Ancak devlet, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ordusu için gerekli olan hammadde ihtiyacı için Gümüşhâne madenlerinden elde edilen bakırların kesinlikle bir dirheminin dahi başkalarına satılmamasını istemekteydi[262]. Oysa, madenlerden çıkan bakırların mirisi ayrıldıktan sonra maden mültezimi veya maden emini geriye kalanı istediği gibi kullanma hakkına sahipti. Bunun üzerine devlet, madenci reâyâsını koruyup kollamak için Gümüşhâne madenlerinden çıkarılan bakırın hepsini satın almak yerine fırın başına ikişer ocak (?) iştira edip geri kalanın satılmasına müsaade ederek madencilerin zarar etmemelerine ve masraflarını karşılamalarına imkân tanımak zorunda kalmıştı[263]. Devletin, savaş zamanlarında Gümüşhâne ve çevresinden çıkarılan bütün bakır madenlerine el koymaya kalkışması muhtemelen hem maden işletmecilerini ve hem de daha önce bahsedildiği gibi Trabzon'da önemli bir sektör olan kazancı esnafını olumsuz etkilemekteydi. Bununla birlikte, devletin tüm denetim çabalarına rağmen özel sektör tarafından tüccara satılan bakır çeşitli yollarla düşman eline geçmekte, bu durum ise devleti önlem almaya itmekteydi. Osmanlı idarecilerine göre, "bakır madenlerinin altın ve gümüş madenleri gibi devlete ait olduğu halde ecnebi devletlerin çoğu devlete ait olan bakırları alıp harp âlâtı yapmakta olduğu ve bu sebeple lüzumunda devlet elinde bakır bulunmayıp pahalı fiyattan devlet tarafından satın alınmakta olduğu, bundan böyle Ergani, Gümüşhâne ve Kastamonu madenlerinde hasıl olan bakırın rayiç üzerinden hükümete mübaya`ası" istenmekteydi[264]. Adı geçen kayıttan anlaşıldığı kadarıyla devletin bakırın yabancılara satışından yakınmasının esas

[259] Genç, "Osmanlı Ekonomisi...", 211-225.
[260] Aygün, a.g.t., 148-151.
[261] BOA.Cevd-Darphâne, 271, kayıt tarihi, 11 Zilkade 1174 / 14.06.1761.
[262] BOA.Cevd-Darphâne, 271.
[263] BOA.Cevd-Darphâne, 271.
[264] BOA.Cevd-Darphâne, (numarasız).

sebebi yabancılardan bakırı daha pahalıya satın almakta olduğundandı, dolayısıyla devlet piyasa fiyatı üzerinden adı geçen bakırları kendi tüccarından satın almayı muhtemelen daha uygun görmekteydi.[265].

Köklü bir ticaret geleneğine sahip olan Trabzon tüccarı, XVIII. yüzyılda Trabzon eyaletine bağlı bir kaza ve önemli bir maden üretim merkezi olan Espiye'ye[266] giderek ticaret yapmaktaydılar. 1770 yılında Trabzon'un Saçlı Hoca mahallesi sakinlerinden olup ticaret amacıyla Espiye madeninde bulunurken vefat eden Ali oğlu Gümüşhâneli Abdülâzâde Hüseyin'in 1.518 kuruş 13 paradan oluşan terekesinde 664 kuruş 46 paralık bakırdan kap-kacak ev eşyası, ham bakır ve bakır hurdası yer almaktaydı[267]. Abdülâzâde gibi diğer bir bakır tüccarı da Mustafa Reis idi. Trabzon'un Bab-ı Pazar mahallesinden olan Mustafa Reis, Espiye madeninde ticaret amacıyla bulunurken maktulen vefat ettiğinde 1.259 kuruştan oluşan terekesinde 210 kuruşluk 75 top (975 m.) siyah aba, 180 kuruşluk 85 top (1.105 m.) siyah gaytan aba, 18 kuruşluk 9 top (117 m.) beyaz aba, 6.5 kuruşluk 2 top (26 m.) siyah aba, 63 kuruşluk yeni ve küçük aba kabut, 57.25 kuruşluk yeni aba şalvar, 180 kuruşluk 80 batman (yaklaşık 640 kg.) ham bakır ve Espiye madeninden 365 kuruş alacağı bulunmaktaydı[268]. Mustafa Reis'in terekesi Trabzon-Rumeli-Espiye hattındaki ticarî faaliyetleri özetler niteliktedir. Zira, Mustafa Reis'in terekesinde yer alan önemli miktar ve kıymetteki aba ve aba türü mamuller Rumeli'den satın alınarak Trabzon'a getirilmiş yünlü dokumalardı. Ham bakır, malum olduğu gibi Espiye ve Gümüşhâne çevresinin madenlerinden elde edildiğine göre Mustafa Reis, Rumeli'den aldığı aba ağırlıklı dokumalar ile Espiye madenlerindeki reâyânın giyim kuşam ihtiyacını tamamlamakta, karşılığında Trabzon ve çevresinin bu yüzyıldaki en önemli ihraç malı olan bakırı satın alarak Rumeli şehir ve kasabalarına nakletmekteydi. Terekesinden hareketle Mustafa Reis'i XVIII. yüzyılın zengin bir tüccarı olarak kabul etmek mümkündür. Mustafa Reis'in Espiye madeninden 365 kuruşluk alacağının bulunması ve Espiye'de öldürülerek vefat etmesi madenci reâyâsı ile Mustafa Reis arasındaki alacak-verecek ilişkilerinin bir hayli eskiye dayandığını göstermektedir. XVIII. yüzyıl Trabzon Kadı Defterlerinde, isimleri verilmeden birçok tüccarın Trabzon'dan satın aldıkları Gümüşhâne bakırını

---

[265] Genç, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ekonominin hemen hemen bütün sektörlerinde bir daralma ve gerileme ortaya çıktığından ve fiyat artışlarının gittikçe hızlanarak 1760'lardan 1800'lere kadar % 200'ü geçtiğinden bahseder. Bkz:Genç, "Osmanlı Ekonomisi...", 215.
[266] Espiye, günümüzde Giresun'un sahilde yer alan bir ilçesidir. Bkz:Harita I.
[267] TŞS, 1931 / 7b-8a, kayıt tarihi, 22 Şaban 1184 / 11.12.1770.
[268] TŞS, 1936 / 24a, 30a, kayıt tarihi, 7 Rebiülâhir 1195 / 02.04.1781.

İstanbul'a getirip teslim etmek yerine[269] Rumeli'nin ve Anadolu'nun bazı panayırlarına götürerek kefereye fazla para karşılığında sattıkları ile ilgili pek çok kayıt yer almaktadır[270]. Muhtemelen tüccarlar, devlete düşük rayiç üzerinden bakır satmak yerine âhar panayırlara götürerek daha yüksek fiyattan satmayı tercih etmekteydiler. Trabzon'dan satılmak üzere âhar mahallere götürülen bakırın Trabzon'da reftiye[271] ismiyle külçe ve batman esasına göre gümrük vergisi alındığı kayıtlarda yer almaktadır;1753 yılında satılmak üzere gümrükten geçen bakırdan üç külçeden birer kuruş ve beher batmanından dörder para olmak üzere gümrük vergisi tahsil edilmekteydi[272]. Rumeli taraflarındaki Burgaz ve Varna iskeleleri[273] Gümüşhâne ve Espiye bakırının Rumeli panayırlarına nakledilmesinde önemli iskelelerdi[274]. Özkaya, XVIII. yüzyılda Trabzon ve çevresinde yapılan bakır kahve cezvesinin 5.000-6.000 franklık bölümünü Fransa'nın satın aldığını ifade etmektedir[275].

Trabzonlu girişimciler ortaklık kurarak uzak mesafe maden ticaretinde yer almışlardır. Trabzon'un Akçaabat nahiyesine tâbi Kanlika isimli köy sakinlerinden Hallaç Konstantin oğlu Kiryako, kaynı Dimitri ile birlikte ortaklık kurarak 110 kuruşluk malum miktarda bakır satın alarak âhara götürerek satmışlardı. Bu ortaklıkta anlaşıldığı kadar sermaye sahibi, yani 110 kuruşu veren Kiryako'dur[276]. Velhâsıl, yapılan ticaret sonrasında elde edilen kârdan dolayı Kiryako, Dimitri'den 50 kuruş talep eder. Ortaklığın işletmesini yapan ve muhtemelen aynı zamanda bakırı âhara götürüp satan Dimitri, *"zarar etmediklerini ancak kâr da etmediklerini"* belirterek 50 kuruşu vermekten kaçınır. Bunun üzerine mahkemelik olan ortaklar Trabzon mahkemesinde uzlaştırılırlar ve ortaklar adı geçen bakırdan dolayı birbirlerine her hangi bir ödemede bulunmazlar. Trabzon ileri gelenlerinden olan Hasan oğlu

---

[269] İstanbul'a teslim edilen bakır, daha çok Cebehâne ve Tophâne'de asker takımlarını tamamlamakta ve top yapımında kullanılmaktaydı. Bkz:Aygün, a.g.t., 149.
[270] Aygün, a.g.t., 148-151.
[271] Reftiye, âhara satılmaya giden bir maldan çıktığı yerden alınan gümrük vergisidir. Bkz: Defter-i Muktesid, 191.
[272] TŞS, 1913 / 36a, kayıt tarihi, 3 Rebiülevvel 1166 / 08.01.1753.
[273] Bıjışkyan'a göre, Burgaz iyi bir liman ve ticaret merkezi olup, her sene panayır kurulur, uzak yerlerden bu panayıra çok mal getirilirdi, yerli imalattan abası meşhurdu. Varna, ticarî bir iskele olup buraya birçok gemi gelmekte, aynı zamanda İstanbul'a pek çok mal sevk edilmekteydi. Bkz:Bıjışkyan, a.g.e., 107-108.
[274] Aygün, a.g.t., 150.
[275] Özkaya, Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985, 133.
[276] Bu ortaklık türü her ne kadar adı geçen kayıtta yer almasa da işleyişi açısından mudârebe ortaklığına benzemektedir. Bkz:TŞS, 1868 / 22b, kayıt tarihi, 11 Cemâziyelevvel 1116 / 11.09.1704.

Şatırzâde Hacı Mehmet Ağa daha çok devlet hizmetlerinden elde ettiği sermayesinin bir kısmını[277] anlaşılan bakır ticaretinde ortaklık kurarak değerlendirmekteydi; Trabzon'un Aya Gorgor mahallesi sakinlerinden Konstantin oğlu Simyon oğlu Lazari, mudârebe ortaklığı ile Şatırzâde Hacı Mehmet ile ortak olup, Hacı Mehmet'ten 597 vukıyye[278] (765.3 kg.) bakır, 330 vukıyye (423.06 kg.) kurşun ve 20 vukıyye (25.6 kg) bir külçe kurşun teslim alıp gemiye yükleyerek Rumeli taraflarına hareket etmişti. Rumeli'ye varan Lazari Ahyolu iskelesinde[279] yanındaki bakır ve kurşunu satamadan vefat etmişti. Durum üzerine Lazari'nin varisi olan Rumana, Trabzon mahkemesine başvurmuş ve Şatırzâde'yi de kendine vekil tayin ederek eşinin Ahyolu iskelesinde beytülmal olan mallarından kendine düşen hissesinin alıverilmesini talep etmişti[280]. 1757 yılına ait bir ahkâm kaydına göre, Trabzonlu tüccarlar (ortak olup olmadıkları anlaşılamamaktadır) Rumeli taraflarına olduğu gibi İstanbul'a da ticarî amaçlı olarak bakır ve gümüş götürmekteydiler;Trabzon iskelesinden İstanbul'a bakır ve benzeri eşya götüren tüccarların meleksesi İstanbul Boğazı'na yakın Ağva isimli mahalde şiddetli fırtınadan dolayı batmıştı. Batan gemide yer alan emtiadan 240 külçe[281] bakır, 20 vukıyye (25.64 kg.) miktarı gümüş çubuk ve 6.000 kuruş nakit akçe, olayı gören Rumeli feneri kayıkçıları tarafından zabt edilerek fenere götürülmüş ve aralarında taksim edilmişti[282]. Adı geçen kayıtta, tüccarların Trabzon'dan İstanbul'a götürmek üzere gemilerine ne kadar bakır ve gümüş yükledikleri tam olarak kayıtlı değildir.

XVIII. yüzyılda Trabzonlu tüccarların bakır, gümüş, kurşun ve altın gibi madenler içerisinde özellikle bakır ticaretinde yoğunlaşmaları, bu yüzyılda Gümüşhâne ve Espiye'de daha çok bakır çıkarıldığına işaret etmektedir. Bakır ticaretine nazaran gümüş, kurşun ve altın ticareti ile ilgili fazla bilgi ve belge mevcut değildir. Bu durum, Gümüşhâne ve çevresinde gümüş, kurşun ve altın üretiminin bakır üretimine göre daha az olmasından kaynaklanıyor olmalıydı. 1760 yılında

---

[277] Şatırzâdelerin devlet katındaki hizmetlerinden bazıları için Bkz:Aygün, a.g.t., 153. Trabzon'un XVIII. yüzyılda ileri gelen ailelerinden olan Şatırzâdeler ve diğer tanınmış bazı ailelerin servet birikimleri hakkında tarafımdan uzun bir zaman süresi içerisinde tamamlanması düşünülen bir çalışma devam etmektedir.

[278] Hatırlatmak babından vukıyye, kıyye ve okka birbirlerine eşit ağırlık ölçüsü birimleri olup 1.282 kg. gelmekteydiler.

[279] Ahyolu, günümüzde Bulgar topraklarında bulunmakta olup Burgaz iskelesine 18 mil uzaklıktadır.

[280] TŞS, 1910 / 15a, kayıt tarihi, 28 Muharrem 1157 / 13.03.1747.

[281] 1747 ve 1757 yıllarına ait olan her iki kayda göre bir külçe (bakır, kurşun vs.) 20 vukıyye yani yaklaşık 26 kg. gelmekteydi.

[282] İstanbul Ticaret Tarihi, 113.

Atinalı[283] Mustafa, Atina'da bir cami yaptırmakta olup ol taraflarda/Atina ve çevresinde kurşun olmadığından İstanbul'dan 60 kantar (3.386,4 kg.) dökülmüş tahta kurşun satın almak zorunda kalmıştı[284]. Gümüşhâne ve çevresinde gümüş ve altın üretiminin varlığı, daha çok kaçakçılık yoluyla gerçekleşen gümüş ve altın ticaretiyle ilgili kayıtlar sayesinde gün yüzüne çıkmaktadır. Özellikle, Osmanlı sınırları içerisinde ticaret amacıyla dolaşan Acem Ermeni tüccarlarından bir kısmının altın ve gümüş külçesi satın alarak Acem memleketine götürmelerinden dolayı eşrefi altın kesmek için yıldız altını ve külçe halinde gümüş bulunması güçleştiğinden kadı marifetiyle gerekli araştırmalar yapılarak altın ve gümüş ele geçerse, eşrefi altın ve zolota[285] ile değiştirilmesi Osmanlı idarecileri tarafından istenmekteydi[286]. Adı geçen belgeden piyasada var olan eşrefi ve zolotanın muhtemelen düşük ayarlı olmalarından hareketle, saf altın ve gümüşün tüccara verilmemesi ve âhara götürülmemesi istenmekteydi. Zira saf altın ve gümüşten daha fazla ve kıymette sikke kesmek mümkün olacaktı. Devlet, dışarıya altın ve gümüş kaçırmamak için sınırlardan geçen tüccar ve yolculardan hacca giden hacılara kadar birçok kimsenin yakın takibe alınmasına sürekli dikkat edilmesini görevlilerden istemekteydi[287]. Devlet, kaçak olarak sınırları dışına çıkarılmakta olan altın ve gümüşün yakalanması durumunda zabt edilmesinden çok satın alınması veya değiştirilmesi uygulamasına başvurmaktaydı. Devlet, Gümüşhâne madeninden hasıl olan altın ve gümüşün İstanbul'a sikke yapılmak üzere gelmeden önce bazı tüccar tayfasının ellerine geçtiği ve adı geçen sikkelerin Halep ve Tiflis taraflarına götürülerek satıldığından haberdar olup bu gibi altın ve gümüşün satılmadan önce elde edilmesi durumunda vezn ile bedelinin verilerek alınmasını istemekteydi[288]. Verilen belge ve bilgilerden hareketle, devlet açısından sikke basımında altın ve gümüşün hayati önem taşıdığı ancak, tüccarların da devlet kadar bu hayati mücadelede gayret sarf ettikleri anlaşılmaktadır. Trabzon mütesellimi ve gümrük eminine hitaben yazılan emirde, Osmanlı devletinde hasıl olan gümüş ve altını bazılarının toplayarak Erzurum, Gümüşhâne, Kili, İsmail, Selânik, İzmir, Payas iskelelerinde ve İstanbul ile Tokat şehirlerinden diyar-ı Acem'e ve benzeri mahallere götürüp satarak kâr elde ettikleri,

---

[283] Atina, günümüzde Rize'nin sahilde yer alan Pazar isimli ilçesidir.
[284] İstanbul Ticaret Tarihi, 155.
[285] Eşrefi, Memlük devletinin 1425 yılından itibaren Venedik dükası standartlarında bastırdığı altın sikkeye denmekteydi. Zolota ise Polonya'nın gümüş sikkesine verilen isimdir. Bkz: Pamuk, 103, 152.
[286] BOA.Cevd-Darphâne, 1739.
[287] BOA.Cevd-Darphâne, 2604, kayıt tarihi, 4 Receb 1234 / 29.04.1819.
[288] BOA.Cevd-Darphâne, 1789, kayıt tarihi, 12 Rebiülevvel 1138 / 18.11.1725.

Gümüşhâne'den elde edilen ve rençberin elinde olan gümüşün dahi Acem pazarlarına verildiği, bu durumun ise devlet içerisinde altın ve gümüşün azalmasına yol açtığı ifade edilerek bu durumun önüne geçilmesi, bir dirhem ve bir habbe altın ve gümüşün diyar-ı âhara götürülmesine katan cevaz verilmemesi gerektiği bildirilmekteydi[289]. 1919 yılına ait başka bir kayıt, Osmanlı idarecilerinin altın ve gümüş kaçakçılığından dolayı devletin ve milletin uğramış olduğu veya uğrayacağı zararları iyi bir şekilde kavradığını göstermektedir. Adı geçen kaydın giriş kısmında, *"Hint ve Acem'de yabancı devlet sikkeleriyle beraber ülkelerine gelen altın ve gümüşün mühürsüz olarak darphanelerine alınarak kıymetleri kendi sikkeleriyle ashabına verilip nice faydaların ortaya çıktığı tevatür ile malum olduğu"*, metnin devamında ise *"hâlâ Acem zimmîlerinden (muhtemelen Ermeniler) ve gayriden bazılarının ol-taraflara altın ve gümüş gönderip, hatta altın ve gümüşten ziyade ticaret etmeyi kâr ve adet edindikleri (yani sadece altın ve gümüş ticaretiyle ilgilenen tüccarların türediği), ol-miktar altın ve gümüş götürülmek emr-i şerîflerimle yasaklanmış olduğu halde hâlâ gümrüğe kesb ve noksan tertib etmekte olduğu bahanesiyle emr-i şerîf istedikleri, bundan dolayı Macar altının 119 paradan ve (...) altınının 125 paradan satın alınması, adı geçen altın ve gümüşü ferman olan kıymetinden daha fazlaya satın alınmasının ve insanlar arasında alınıp satılmasının olumsuz şartların doğmasına ve aynı şekilde adı geçen altın ve gümüşün ferman olan miktarlardan daha fazlasına alınıp satılmasının emtia ve eşyanın kıymetlerini dahi kendince artıracağı"* ifade edilmekteydi. 1719 yılına ait metnin sonuç kısmında ise, *"birkaç keferenin yararına, ancak ibâdullâhın ve Darphâne-i âmirenin gelirinin azalmasına neden olan altın ve gümüş hareketlerinin önlenmesi için bu türdeki tacirin sikke-i hümayun ile meskûk olan altın ve akçeyi götürmesi, kefere sikkesiyle meskûk olan altın, gümüş, zer ve sim külçesini bundan sonra başka diyara götürülmesine bir vechile ruhsat ve cevaz gösterilmemesi"* istenmekteydi[290].

Sonuçta, Osmanlı devletinin en önemli maden yataklarından olan Gümüşhâne ve Espiye madenlerinin Trabzon'a çok yakın bulunması, Trabzon tüccarının başta bakır olmak üzere nadir de olsa gümüş, kurşun ve altın ticaretine yönelmelerine imkân vermiştir. Maden ticareti, devletin iaşe merkezli tüm çabalarına rağmen bazen yasal olarak bazen de yasak olarak sürüp gitmiştir. Bölgedeki madenler Trabzon ve Espiye iskelelerinden yüklenip başta Rumeli olmak üzere

---

[289] TŞS, 1877 / 35a-b, kayıt tarihi, evâil-i Muharrem 1137 / Eylül ayı sonları 1724.
[290] TŞS, 1877 / 50a, kayıt yılı, H 1131 / M 1719.

İstanbul taraflarında yer alan pazar ve panayırlarda gerek Müslüman ve gerek kefere tüccarlarına Trabzon tüccarı tarafından satılmıştır. Trabzon ve çevresi tüccarları âhara götürmek üzere özellikle bakır ticaretinde yoğunlaşırlarken aralarında İslâmî ortaklıklar tesis ederek gerek sermaye ve gerekse iş gücü sorununu kolayca halletmişlerdir. Trabzon tüccarları sadece bölgedeki değerli madenlerin ticaretini ve nakliyesini yapmakla kalmayıp aynı zamanda Gümüşhâne ve çevresindeki madenci reâyâsının ihtiyaçları olan giyim kuşam eşyalarını başta Rumeli olmak üzere İstanbul'dan tedarik ederek madenci reâyâsının yaşamlarını kolaylaştırmışlardır. Bölgede üretilen gümüş, kurşun ve altın ticaretinin bakır ticaretine göre çok daha sınırlı olduğu görülmekte, devletin özellikle altın ve gümüş ticaretinde bakıra göre daha sınırlayıcı, korumacı tedbirler alması bu durumda etkili olmaktaydı. Zira, gümüş ve altın sikke yapımında kullanıldığı için bölgedeki gümüş ve altın kaçakçılığı sadece devleti değil dolaylı olarak halkı da etkileyen önemli bir sorun olarak gözükmektedir. Bununla birlikte, bölgede üretilen altın ve gümüşün kaçak olarak Halep, Tiflis, Acem ve Balkanlara götürülerek satılmasının önüne geçilememiştir. Devlet, her ne kadar değerli madenlerin kefere eline geçerek ticarete konu olmasının piyasada ibâdullâhın yani Müslümanların alım gücünü azaltacağını bildirerek değerli maden ticaretinin yasak olmasına gayret göstermişse de altın, gümüş ve bakırın kaçak olarak ülke sınırları dışına satılmasına hem bölge tüccarının ve hem de gümrük görevlilerinin çıkarları gereği ön ayak olmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır.

5-Gemicilik

MÖ 2300'lerde Karadeniz'de hüküm süren Pontos krallarına ait Trabzon sikkelerinin bir yüzünde ilah Apollon'un başı, diğer yüzünde ise bir gemi demiri yer almaktaydı[291]. Bu gösterge Trabzon ve çevresinde gemicilik ve denizcilik kültürünün köklülüğüne işaret etmektedir. Trabzon ve çevresi, doğa şartlarının bir sonucu olarak denize dikey, sık aralıklarla yerleşmiş olan vadiler tarafından bölünmüş, engebeli ve dik bir araziye sahip olduğu için eski devirlerden beri Trabzon'un hem kendi merkezî sahil yerleşim yerleriyle ve hem de Kırım, Rumeli ve İstanbul ile olan bağlantıları çoğunlukla deniz yoluyla sağlanmıştır[292]. Benzer şekilde, XVIII. yüzyılda Trabzon'un merkez kaza ve nahiyeleriyle olan bağlantısı uzak mesafeler ile olan bağlantısında olduğu gibi büyük bir çoğunlukla deniz yoluyla gerçekleşmekteydi[293].

---

[291] Bıjışkyan, a.g.e., 8-9.
[292] Bryer, "Trabzon İmparatorluğu'nda...", 98.
[293] Bkz:III. Bölüm.

Ziraî üretim açısından kendine yeterli olmayan Trabzon ve çevresi halkının tüketim ihtiyaçlarının giderilmesi, Osmanlı devletinin Karadeniz ve çevresinde yer alan kale ve iskeleler arasındaki asker ve cephâne sevkı ile eski devirlerden beri İstanbul'dan İran seferleri dolayısıyla İran taraflarına gönderilen asker, hububat ve cephânenin nakledilmesi Trabzon ve çevresinde kayıkçı tayfasının oluşmasına, kayıkçıların bir kethüda etrafında örgütlenmelerine[294] ve gemiciliğin önemli bir uğraş alanı haline gelmesine yol açmıştır. Özellikle, XVIII. yüzyılın ilk yarısında İran seferleri münasebetiyle Tuna'da bulunan İsakça ve İbrail ambarları[295]ile Kırım taraflarından yüzlerce ton hububatın (buğday, arpa, un ve peksimet) aylar süren taşıma seferleriyle Trabzon'daki ambar ve mahzenlere nakledilmesine[296] ilave olarak Gümüşhâne ve Espiye madenlerinden elde edilen bakır, gümüş, kurşun ve altının devlete ait olan kısmının Trabzon'dan İstanbul'a zorunlu sevkı Trabzon ve çevresindeki ashâb-ı sefâyinin (gemici tayfasının) zenginleşmesinde, mal mülk sahibi olmasında ve gemiciliğin önemli bir geçim kaynağı olarak ortaya çıkmasında çok önemli faktörler olmalıydılar. Zira, daha önce ele alındığı gibi Trabzon Kadı Defterlerinin bazıları tamamen İran seferleri dolayısıyla İstanbul ve çevresinden Trabzon İskelesine, Trabzon iskelesinden Erzurum taraflarına gönderilen asker, cephâne ve zahirenin nakledilmesinde yer alan mekâre ve gemi sahiplerine yapılan ödemelere ayrılmış durumdaydı[297]. XVI. yüzyılda Sinop'ta inşası emrolunan 19 kadırga, 3 başterde ve 3 at gemisi için Samsun'dan kereste, Trabzon ve Batum taraflarından gemi yapan ustalar ve kalafatçılar getirtilmişti;benzer şekilde 1703 yılında, Anadolu ve Rumeli'de gemi inşası emredilen bazı mahaller arasında Sinop, Ünye, Giresun, Tirebolu, Görele, Trabzon, Rize ve Gönye yer almaktaydı[298].

Çok eski bir gemicilik geleneğine sahip olan Trabzon halkı[299], XVIII. yüzyılda gerek şirketleşme yoluyla ve gerekse bireysel olarak gemi sahibi olmakta, hem

---

[294] TŞS, 1931 / 6a.
[295] Bkz:Harita I.
[296] Bir örnek için Bkz:TŞS, 1915 / 11b-12a.
[297] 1735-36 yıllarına ait kayıtları içeren 1899 nolu Trabzon Kadı Defteri bütünüyle İran seferleriyle ilgili kayıtlardan oluşmaktadır.
[298] Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1998, 446-447. Trabzon'da XVIII. yüzyılın başlarında gemi inşâ edilmesiyle ilgili başka bir kayıt için Bkz: TŞS, 1869 / 81a-b, 82a.
[299] Trabzon'da, Ayasofya kilisesinin duvarlarında Pontus devrinden kalma 100'den fazla gemi resminin çizilmiş olduğu, Rum Pontus devrinde ise Trabzon'dan İstanbul'a 300 kadar yolcuyu taşıyabilecek kadar büyük gemilerin var olduğu bilinmektedir. Bu büyük gemilerin Cenevizlilere ait olduğu düşünülmektedir. Bkz:Bryer, "Trabzon İmparatorluğu'nda...", 99. Bu bilgiler bölge halkı açısından gemiciliğin köklü bir geçmişe sahip olduğunun önemli göstergelerinden olmalıdır.

taşımacılıkta ve hem de uzak mesafe ticaretinde yer almaktaydılar. Evliya Çelebi, Trabzon'un yedi kısımdan oluşan kâr u kesb ehlini anlatırken Azağa, Kazağa, Mikrile, Abaza ve Çerkez'e giderek ticaret yapan (gemici) tüccarlar ile, *"nice bin âdem seyyâd-ı mâhîdir"* dediği balıkçıları ayrı iki grup halinde anlatarak balıkçıların sayılarının çokluğundan ve bu çokluğun miktarını tespit edemediğinden bahsetmektedir[300]. Ancak, üzerinde durulacak olan gemiciler, balıkçılık veya Trabzon sahilinde taşımacılık yapan gemicilerden daha çok uzak mesafelere giderek ticaret işleriyle uğraşan ve bu amaçla birbirleriyle ortaklık tesis eden gemiciler olacaktır.

Trabzonlu gemiciler bazen bir taşımacı, ve bazen de bir tüccar gibi ortaklık kurarak uzak mesafe ticaretinde yer almışlardır:Bunlardan birinde, Trabzon'un Faroz mahallesi sakinlerinden Abdullah Beşe, Ali Beşe ile birlikte inan şirketi ile ortak olurlar. Şirketleşmenin amacı kayıkçılık ve sevkı olup ortaya çıkan kâr eşit olarak bölünmek üzere anlaşırlar. Kayıkçılık üzerine ortaklık tesis eden girişimciler hububat, buğday ve arpa satın alarak ticarete başlarlar. Bu amaçla iki kez âhara gidip hububat satın alıp Trabzon'da satarak iki yıl hububat ticareti yaparlar. Bu ticaretten ilkinde 800 kuruş ve diğerinde ise 200 kuruş ki toplamda 1.000 kuruş kâr elde ederler. Ortaklardan Abdullah Beşe, ortaklığın şartlarından hareket ederek 1.000 kuruştan kendi hissesine düşen 500 kuruşu muhtemelen bu ortaklıkta işletmeci konumunda olan diğer ortağı Ali Beşe'den talep eder. Ancak Ali Beşe, "seninle hesabımı defalarca gördüm, üzerimde bir nesnen dahi kalmadı" diyerek ortağının talebini ret eder. Ortaklar arasındaki anlaşmazlık Trabzon mahkemesine yansır. Mahkeme sonucunda, Abdullah Beşe 75 kuruş karşılığında Ali Beşe'den davacı olmaktan vazgeçer[301]. Başka bir kayıt, yine hububat ticareti üzerinedir; Trabzon'un İskenderpaşa mahallesinden gemi sahibi Yazıcı Mehmet Reis, gemisine ortak olan kardeşi Ali Reis ve diğer ortağı Mehmet Reis ile Tuna sahilinde, günümüzde Romanya toprakları içerisinde yer alan Tulca iskelesine zahire[302] satın almaya giderler[303]. Ancak, adı geçen iskelede Yazıcı Mehmet Reis vefat eder. Yazıcı Mehmet Reis'in diğer ortakları, Tulca iskelesinden zahire satın alarak Trabzon iskelesine getirirler. Trabzon iskelesine getirilen ma`lûmü'l-kile (kilesi

---

[300] "Zîrâ bu kavm balığı gâyet pek severler". Bkz:Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 52.
[301] TŞS, 1902 / 4b, kayıt tarihi, 24 Safer 1150 / 04.07.1736.
[302] Zahire, yiyecek gibi her türlü mal anlamına gelmekteydi;zeytinyağı, tuz, mum ve bal gibi mallar dahi zahire diye Osmanlı kayıtlarında yer almaktadır. Bkz:İstanbul Ticaret Tarihi, 252-253.
[303] Bkz:Harita I.

bilinen/ölçüsü belli olan) buğday, arpa ve lazut Trabzon'da 4.928 kuruşa satılır. Tulca iskelesinde vefat eden Yazıcı Mehmet Reis'in varislerinin vekili olan Terzi Mustafa, müvekkilinin ortaklarından Yazıcı Mehmet Reis'e bu zahire ticaretinden düşen hisseyi talep eder. Ancak ortaklar, zahirenin Trabzon'da satılmasından elde edilen 4.928 kuruş ile bu ticaretten dolayı sermaye sahipleri olanlara 4.731 kuruş borç ödediklerini, ayrıca Tuna iskelesinde bazı kimselere olan 365 kuruş borçlarını da ödediklerini, dolayısıyla toplam 5.096 kuruş borç ödedikten sonra adı geçen ticaretten 168 kuruş zarar ettiklerini ve üzerlerinde bir nesne baki kalmadığını belirtmişlerdi[304]. Anlaşılan o ki, Yazıcı Mehmet Reis ve diğer ortakları sahip oldukları gemi ile ticarette daha fazla kâr elde etmek istediklerinden borç para olarak hububat ticaretine girmişler, fakat bu ticarette başarılı olamamışlardı.

Her iki kayıt, Trabzon'un hububat ihtiyacının Rumeli ve Tuna taraflarından sağlandığını ve gemicilerin genellikle ilk olarak hububat ticaretinde ortaklık kurarak ticaret yaptıklarını göstermektedir. Bu bilgilerden hareketle hububat ticaretinin bölgedeki girişimciler için kârlı bir ticaret olduğu ortaya çıkmaktadır. 1735 yılına ait olan başka bir kayıt, gemici ortakların faaliyetleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler içermektedir. Trabzon eyaletine bağlı Giresun kazası ahalisinden olan Hacı Abdullah Reis, hac görevini tamamlayıp geldikten sonra Trabzon'a uğrar ve gemisine yarı yarıya ortak olan Trabzon sakininden Hasan Ağa'dan davacı olur;Abdullah Reis, mahkeme tarihinden altı ay önce sahip olduğu 1.700 kuruşluk bir adet şayka gemisinin yarı hissesini 850 kuruşa Hasan Ağa'ya satar. Hasan Ağa'dan bu satıştan dolayı 600 kuruş peşin alır ve geriye 250 kuruş hakkı kalır. Abdullah Reis ve Hasan Ağa'nın adı geçen gemi ile ne tür bir ticaret yaptıkları belli değildir. Abdullah Reis, hacca gitmeyi düşündüğünden dolayı olsa gerek, hacca gitmeden Hasan Ağa'ya hacdan gelinceye kadar yarı hissesine sahip olduğu gemisinin işletme hakkını devrederek yazılı olarak şirket akdi yapar. Abdullah Reis hac görevini tamamlayıp Şam'da bulunduğu sıralarda, Şam'dan Giresun'a giden Hacı Osman Ağa'yı kendisine vekil ederek Giresun'da bulunan gemisinin kendisi hacdan dönünceye kadar başka iskeleye sefere gitmemesini tembihleyen bir mektup yazarak ortağı Hasan Ağa'ya gönderir. Ancak, Hasan Ağa Şam'daki ortağının mektubuna aldırmadan Giresun'da bulunan gemiyi Trabzon iskelesine doğru gece vakti gizliden hareket ettirir. Fakat, adı geçen gemi fırtınaya yakalanarak batar. Bunun üzerine Abdullah Reis, batan geminin yarı hissesi olan 850 kuruş ile daha önceki satış

[304] TŞS, 1907 / 16b, kayıt tarihi, 20 Safer 1155 / 26.04.1742.

işleminden kalan 250 kuruşu ortağı Hasan Ağa'dan talep eder. Hasan Ağa ise, Abdulah Reis'in iddiasını ret ederek gemiyi gizliden limandan kaldırmadığını ispat eder. Bunun üzerine ortaklar arasında anlaşmazlık ortaya çıkar. Trabzon'da görülen mahkemede Hasan Ağa'nın, 350 kuruş ile önceden kalan 250 kuruşu Abdullah Reis'e teslim etmesi gerektiğine karar verilir. Mahkeme sonucunda Abdullah Reis toplam 600 kuruşu ortağı Hasan Ağa'dan tamamen teslim alarak durum tatlıya bağlanır[305]. 1749 yılına ait olan başka bir kayıtta gemici ortakların ne tür ticaretle meşgul oldukları belli olmamakla birlikte, ortaklıkta belli bir sermayenin var olması gemicilerin uzak mesafe ticaretiyle meşgul olduklarını göstermektedir;Trabzon'un Of kazasına bağlı Pazaryeri sakininden olan ve Piri Çavuş oğlu diye bilinen Abdurrahman oğlu Hancı Ahmet Ağa, 1744 yılında Gönye sancağına bağlı Semle/Simle (?) kazasından olan Hacı Ahmet oğlu Kara İbrahim Reis ile beraber ale'l-iştirakü's-seviyye/eşit hisse ile bir gemiye sahip bulunmaktadırlar. Oflu Ahmet Ağa, muhtemelen ticarette kullanmak üzere gemi sermayesi olarak 2.080 kuruşu ortağı Gönyeli Kara İbrahim Reis'e teslim eder. Ancak, Oflu Ahmet Ağa yaklaşık beş yıl süren bu ortaklık devam ederken bu belgenin kaydından (1749) beş ay önce vefat eder. Durum üzerine, Ahmet Ağa'nın varisi olan büyük oğlu mahkemeye başvurarak babasının beş senelik gemi sermayesinin hesaplanarak kendisine teslim edilmesini talep eder. Gemisini Trabzon'da Çömlekçi limanına[306] demirleyerek mahkemeye gelen Gönyeli Kara İbrahim Reis, her hangi bir itirazda bulunmayarak 2.080 kuruşu ortağının varisine teslim eder ve olay tarafların isteği üzerine kayda geçirilir[307].

Trabzonlu gemiciler, sadece kendi hemşehrileri ile değil aynı zamanda XVIII. yüzyılda en çok sefer yaptıkları başkent İstanbul'daki girişimciler ile ortaklığa benzer şekilde ticarî faaliyetlerde bulunmaktaydılar. 1786 tarihli bir ahkâm kaydına göre, İstanbullu Hüseyin Alemdar ve Hasan Yazıcı isimli kimseler sahibi oldukları bir adet şaykalarını İstanbul'da, Trabzon kazasına bağlı İskefye (Çarşıbaşı) köyünden Molaşemel oğlu Osman Reis'e teslim ederler. İstanbullu sermaye ve gemi sahipleri Osman Reis'e sermaye ve kumanya olarak da 5.5 kise/kese[308] akçe (yaklaşık 2.750 kuruş) verirler. Osman Reis, bu kayda göre gemi sahibi olmayıp sadece bir işletmeci konumundadır. İstanbullu gemi ve sermaye sahipleri Osman Reis ile "*Tuna tarafına*

---

[305] TŞS, 1901 / 6a, kayıt tarihi, 25 Cemâziyelâhir 1148 / 12.11.1735.
[306] Bkz:Harita II.
[307] TŞS, 1917 / 63a, kayıt tarihi, 25 ? 1162 / 1749.
[308] Bir kese yaklaşık 500 kuruş kadardı.

gidip Akkerman'dan yük alıp kapan-ı dakike/un kapanına gelmek üzere" sözleşip Osman Reis'i gemiye bindirip Tuna taraflarına gönderirler. Bu kayıttan anlaşıldığı kadarıyla İstanbullu tüccarlar "un kapanına" bağlı tüccarlardı[309]. Ancak, aradan iki sene geçmesine rağmen Osman Reis'ten "bir akçe ve bir habbe" alamayan İstanbullu girişimciler Dîvân'a arzuhal sunmak zorunda kalırlar. Adı geçen ahkâm kaydında, Osman Reis'in İstanbullu işletmecilerin şaykasıyla Kırım taraflarından mal yükleyerek Trabzon'a çıkardığı anlatılmaktadır. Nihayetinde, Trabzonlu Osman Reis'in durumunun ne olduğu bilinmemekle birlikte, adı geçen kayıtta sadece İstanbullu işletmecilerin Trabzonlu Osman Reis'e teslim ettikleri gemi ile sermayesinin taraflarına verilmesi için Trabzon gümrükçüsü Hacı Osman Ağa'yı vekil ettiklerini gösteren Fermân-ı Âlişân yazıldığına dair kayıt yer almaktadır[310].

Trabzonlu gemiciler ortak olarak sahip oldukları gemilerini işletirken kendi aralarında da sorunlar yaşamaktaydılar. Bunlardan birinde, Sürmene kazasından Hasan Reis melekse tabir olunan bir geminin yarım hissesine, aynı kazadan Fener oğlu Ahmet ise aynı geminin ¼ hissesine sahipti. Fener oğlu Ahmet sahip olduğu ¼ hissesini başkalarına 1.338 kuruşa satar ve geminin yarım hissesine sahip olan Hasan Reis'i de elinde olan sefineyi alarak zabt ederiz diyerek tehdit eder[311]. Benzer bir olay Trabzonlu olan Ali oğlu Memiş Reis ile reis tayfasından Molla Ali arasında yaşanmıştır; ortaklardan Molla Ali, diğer ortağına haber vermeden geminin bir kısım hissesini başkasına satmıştı[312].

Trabzon ve çevresinde özel sektör tarafından kullanılan gemilerin uzunluk ve fiyatları üzerinde durulması gereken başka bir konudur. Osmanlı devletinde donanmaya ait gemiler hakkında yeterli bilgiler mevcut olmakla birlikte[313] gemicilerin ve gemici tüccarların, başka bir deyişle özel sektörün sahip oldukları gemiler hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte, Trabzon mahkeme kayıtlarından hareketle Karadeniz'de seyreden tüccar gemileri hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. XVIII. yüzyılda Karadeniz'de yerel veya bölgeler arası ticarette gerek tüccarların ve gerek gemicilerin kullandıkları gemilerin büyük bir çoğunluğu "sefîne", daha çok Doğu Karadeniz'de Laz gemiciler tarafından

---

[309] Un kapanına bağlı olan tüccarlar zahire satın almada diğer tüccarlara göre daha imtiyazlı olup satın aldıkları malları İstanbul'daki un kapanından başka bir yere götürüp satamazlardı. Bkz:Çizakça, "İş Ortaklıkları...", 107 ve Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında...", 400.
[310] BOA.TAD, 2 / 312-2, kayıt tarihi, evâsıt-ı Şevval 1200 / 07.08.1786-17.08.1786 arası.
[311] BOA.TAD, 2 / 335-2, kayıt tarihi, evâhir-i Rebiülevvel 1202 / 16.11.1792-15.11.1792 arası.
[312] BOA.TAD, 2 / 268-1, kayıt tarihi, evâhir-i Şaban 1196 / 01.08.1782-09.08.1782 arası.
[313] Bostan, İdris, Osmanlı Bahriye Teşkilâtı:XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire, Ankara 1992.

kullanılan, kaba kavak ağacından yapıldığı bilinen ve yüz kişi alabilen "melekse"[314] veya "sefine meleksesi" olarak adlandırılan gemilerdi. Nadir de olsa, özellikle Özi, Dinyeper ve Tuna nehirleriyle Karadeniz'de Osmanlılar ve Kazaklar tarafından kullanılan geniş ve altı düz bir gemi olan "şayka" veya "Karadeniz şaykası"[315], sefine ve melekseden sonra Karadeniz'de en çok kullanılan gemiydi. "Üç direki"[316] ve "Kırım Sefinesi" gibi büyük olduğunu düşündüğümüz gemiler[317] kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla daha çok devlete ait asker ve zahire taşımacılığında kullanılmaktaydı[318]. Ancak, şunu özellikle ifade etmek gerekir ki, çeşitli vesilelerle düzenlenmiş kayıtlarda gemilerin türü ne olursa olsun genelde "sefine" diye kaydedildikleri görülmektedir.

Karadeniz'de Trabzon ve çevresi gemicilerinin kullandıkları "melekse" isimli gemilerin uzunluklarının ne kadar olduğu tam olarak bilinmemektedir ancak, taşıdıkları yük miktarlarından hareketle uzunlukları hakkında bir fikir yürütmek mümkündür. Bakır sevkıyatı ile ilgili bir kayıtta Uzun Ali meleksesine 4.100 kıyye (5.256,2 kg.), Kemerkayalı Keleş Reis "sefine meleksesine" 4.975 kıyye (6.377,9 kg.), Hacı Hasan Reis meleksesine 6.900 kıyye (8.845,8 kg.), Küçük Osman Reis meleksesine 7.525 kıyye (9.647 kg.), Hacı İbrahim Reis meleksesine 6.375 kıyye (8.172,7 kg.), Halil Reis meleksesine 6.050 kıyye (7.756,1 kg.) ve başka birçok melekselere bakır yüklendiği kayıtlıdır. Adı geçen kayıtta toplam 10 melekse ve üç sefineye bakır yüklendiği görülmektedir. 10 meleksenin taşıdığı yük ortalaması alındığında bir meleksenin taşıma kapasitesinin 6.100 kıyye (7.820,2 kg) olduğu görülür. Bu miktardan hareketle, melekselerin 8-10 metre uzunluğunda oldukları düşünülmektedir. Melekselerin taşıma kapasiteleriyle ilgili olarak ele alınan kayıtta

---

[314] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 56.
[315] TŞS, 1899 / numarasız.
[316] TŞS, 1915 / 11b-12a. Çizakça, üç direkli gemilerin 308 ton kadar mal taşıyabildiklerini ve bu gemilerin 35.040 kuruşa satıldığını ifade etmektedir. Bkz:Çizakça, "İş Ortaklıkları...", 82-83;Bostan, XVIII. yüzyılda üç ambarlı büyük kalyonların ortaya çıktığından, bütün yelkenli gemilere kalyon denildiğinden ve kalyon isminin daha çok üç direkli olan gemiler için kullanıldığından bahsetmektedir. Adı geçen kayıtta yer alan üç direkli sefine ile Bostan'ın tarif ettiği üç ambarlı ve üç direkli kalyonlar muhtemelen aynı gemiler olmalıdır. Bkz:Bostan, İdris, "Gemi", DVİA, 14, İstanbul 1996, 12-14;kalyon, fırkateyn ve korvet üç direkli idiler. Bkz: Uzunçarşılı, "Osmanlı Devletinin...", 465. Üç direkli büyük gemilerin, daha çok İstanbul ile Tuna arasında yapılan zahire ağırlıklı ticarî taşımacılıkta kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bkz: İstanbul Ticaret Tarihi, 88.
[317] 1765 yılına ait bir ahkâm kaydında İstanbul'a gelir iken fırtınaya yakalanan Hasan Kaptan'ın mülkü olan bir adet kalyonun 37 zirâ' (25.16 m.) olduğu ve içinde 7.500 kuruşluk kereste, gemi aleti ve dört topun yer aldığı kayıtlıdır. Bkz:İstanbul Ticaret Tarihi, 223.
[318] "İsakça ambarlarından Trabzon ambarlarına nakli fermanım kılınan zehâyir 14 kıt'a Kırım sefinesi ve bir kıt'a üç direkli sefine ve 30 kıt'a sâir sefine ile...". Bkz:TŞS, 1915 / 2b.

yer alan bakırı 10 gemi değil de, belki de 5 gemi taşıyabilirdi. Gemiciler birbirlerini istihdam etmek için malı aralarında bölüşmüş olabilirlerdi. Dolayısıyla, bir meleksenin adı geçen kayıtta olduğu gibi 7-8 veya 10 ton yük değil de daha fazla yük taşıması gerektiği düşünülmektedir. Ancak Evliya Çelebi, melekselerin 100 adam taşıdıklarından bahsetmektedir[319]. Bir kişi 70 kilodan hesaplanırsa Çelebi'ye göre bir melekse yaklaşık 7 tonluk bir ağırlığı taşıyabilmekteydi. Biz, Çelebi'nin vermiş olduğu kişi sayısını 100 değil de 90 olarak alıp, bir kişiyi de yine ortalama olarak 70 kilodan hesaplarsak bir meleksenin 6.300 kg. taşıyabildiğini görürüz. O halde, yukarıda kullanılan kayıt ile Evliya Çelebi'nin tasvirleri birbirleriyle uyuşur gibidir. Bu belge ve bilgilerden hareketle, bir meleksenin ortalama olarak 6-8 ton taşıyabilen 8-10 metre uzunluğunda ve "sefine" diye tabir olunan gemiden daha küçük olduğunu ileri sürmek mümkündür. Çünkü, aşağıda ele alınacağı gibi Karadeniz ve çevresindeki taşımacılık yapan sefineler 13-15 metre uzunluklarında olup ortalama 40-80 ton yük taşıyabilecek büyüklükteydiler.

Trabzonlu gemicilerin ortaklıklarında "sefine" diye geçen gemilerin özellikleri hakkında daha fazla bilgi bulmak mümkündür. Trabzon'un Platana limanında gemisi bulunan Kâni Hasan Reis, Gönye sancağına bağlı Atina (Pazar) kazasından Laruz köyünden olup Tulca kasabasında vefat eden Ali oğlu Hacı Mehmet Reis ile kayıtlarda "sefine" diye geçen 21.5 arşın (yaklaşık 14.62 m.) bir gemi ve bir sandala ortaktır. Aynı kayıtta sefinenin yarım hissesinin 606 esedi kuruş olduğu kayıtlı olduğuna göre sefinenin tümü 1.212 kuruşa ulaşmaktadır[320]. 1719 yılında, Trabzon'un Kale Kule mahallesinden İbrahim Çelebi, Şirin Hatun mahallesinden İbrahim Çorbacı ile Çömlekçi limanında merbut olan 22 arşın (yaklaşık 14.96 m.) bir sefineye eşit hisse ile ortak olup sefinenin toplam bedeli 1.000 kuruş kadardı[321]. Benzer şekilde, Trabzon'un Çömlekçi limanında olan üç ortaklı bir sefinenin 1.203 kuruş olduğu kayıtlıdır[322]. Adı geçen sefinenin uzunluğu hakkında her hangi bir bilgi verilmemekle birlikte fiyatından hareketle bu sefinenin 15 m. uzunluğunda olması pek muhtemeldir. Trabzon Kadı Defterlerinde yer alan bazı tereke taksimlerinde gemi uzunlukları ve kıymetleri hakkında bilgiler mevcuttur;Debbağhâne mahallesinden olup hububat ticaretiyle uğraşan ve terekesi devlete olan borcundan dolayı (muhtemelen devlet adına hububat taşımaktaydı çünkü, terekesinde yer alan

---

[319] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 56.
[320] TŞS, 1866 / 5a, kayıt tarihi, (metnin devamı çürük), tahminen 1701-1702 yılları.
[321] TŞS, 1877 / 43a, kayıt tarihi, 23 Receb 1131 / 11.06.1719.
[322] TŞS, 1880 / 33a, kayıt tarihi, 10 Cemâziyelâhir 1133 / 08.04.1721.

sefinesinde önemli miktarda 1.350 kuruşluk buğday ve arpa yer almaktaydı.) zabt edilen Şileli Hüseyin'in terekesinde 2.200 kuruş değerinde uzunluğu belli olmayan bir adet sefine yer almaktaydı[323]. Trabzon'un Kabak Meydanı mahallesinden olup İstanbul'dan Trabzon'a sefine ile gelirken vefat eden Anhaz oğlu Mehmet Reis'in terekesinde yarı hissesine sahip olduğu 16 arşın (10.88 m) bir sefine yer almaktaydı. Aynı kayıtta, sefinenin yarı hissesinin 500 kuruş olduğu kayıtlı olduğuna göre sefinenin tümü 1.000 kuruş kıymetinde olmalıdır[324]. 1618 yılında İstanbul'da, 16.32 metre uzunluğundaki bir şayka 875 kuruş, yaklaşık 15 metre uzunluğundaki bir şayka ise 1.150 kuruştan satılabilmekteydi[325]. Şaykalar 5.000 keyl/kile (İstanbul kilesiyle yaklaşık 121 ton) yük taşıyabilmekteydiler[326].

Bu bilgilerden hareketle, XVIII. yüzyıl Trabzon'unda uzunlukları tespit edilemeyen şayka isimli gemilerin 1.700 ile 5.000 kuruş arasında bir değere sahip olduklarını, yaklaşık 11-15 m. arasında olan sefinelerin ortalama 1.000-1.200 kuruştan, 15 metreden daha uzun olan sefinelerin ise ortalama olarak 2.200 kuruştan alınıp satıldığını söylemek mümkündür. Osmanlı devletinde genellikle bahar ayları başlarken, "mevsim-i derya"[327] zamanı, devlete hizmet görmek amacıyla kış vakitleri limanlarda demirli olan gemi ve gemicilerinin mahalli idareciler tarafından kefilleriyle beraber Kadı Defterlerine kaydedilmesi bir gelenekti. Bu amaçla tutulduğu anlaşılan birçok liste Trabzon Kadı Defterlerinde mevcut olup bunlardan 1711 yılına ait olan ve Trabzon'un Platana limanında demirli olan gemi ile gemiciler listesini içeren kayıt diğer kayıtlardan daha ayrıntılı bilgiler içermektedir[328]. Zira bu kayıtta gemiler, gemi sahipleri, sayıları ve uzunluklarıyla kaydedilmişlerdir. Bu kayıttan hareketle Trabzon ve çevresi gemicilerinin hangi türde ve hangi uzunlukta sefine kullandıklarını tahmin edebilmekteyiz;adı geçen kayıtta 25 geminin uzunlukları yer almaktadır. Bu gemilerin en kısası 18 arşın[329] (12.24 m.) en uzunu ise 24 arşındır (16.32 m.). 25 geminin 10 tanesi 22 arşın (14.96 m.), 6 tanesi 20 arşın (13.6 m.), 2 tanesi 23 arşın (15.64 m.), birer tanesi ise 21 (14.28 m.) ve 19

---

[323] TŞS, 1912 / 48a, 49a-b.
[324] TŞS, 1918 / 93a-b, kayıt tarihi, 15 Şaban 1164 / 09.07.1751.
[325] Fethi Gedikli, "Galata Şer'iyye Sicillerinde Gemiler Hakkında Üç Belge", Çerçeve, 3 / 11, İstanbul 1994, 45-47. İstanbul'da iki üst düzey devlet görevlisinin satın aldıkları bir şayka yaklaşık 13 metre uzunluğundaydı. Bkz:Gedikli, "Osmanlı Şirket...", 137.
[326] İstanbul Ticaret Tarihi, 337-338.
[327] TŞS, 1871 / 83b.
[328] TŞS,1871 / 119a.
[329] 1 çarşı arşını 0.680 metre, 1 duvarcı ya da mimar arşını ise 0.758 metre idi, hesaplamalarımızda 0.680 metre olan çarşı arşını esas alınmıştır.

(12.92) arşındır. Bundan dolayı gemiciler arasında en çok kullanılan gemilerin 20 ile 22 arşın oldukları ortaya çıkmaktadır. En kısa olan, yani 18 arşın (12.24 m.) olan sefineden 4 tane ve en uzun olan, yani 24 arşınlık (16.32) sefineden ise 1 tane mevcuttur. 25 geminin uzunluklarının ortalaması alındığında bir sefinenin ortalama uzunluğu 20.88 arşın, yani yaklaşık 14.19 metre olarak ortaya çıkmaktadır. Bu verilerden hareketle Trabzon ve çevresinde dolayısıyla Orta ve Doğu Karadeniz'de kullanılan sefinelerin[330] büyük bir çoğunluğunun 20 ile 22 arşın, yani 13.6 m. ile 14.96 m. arasında olduğu anlaşılır. Bu noktada ele alınan 1711 yılına ait kadı kaydının, Çizakça'nın değerlendirmesini yaptığı Osmanlı devletinde Akdeniz ve Karadeniz'de yer alan özel sektöre ait gemilerin kaptanları, sahipleri, uzunlukları ve yük kapasitelerini ele alan 1823 yılına ait bir gemi sayım defteriyle büyük bir uyum içerisinde olduğu görülür. Çizakça'nın ele aldığı defterde 75 gemi üzerinde yapılan değerlendirmede;tipik bir Osmanlı gemisinin taşıyabileceği ortalama ağırlığın 3.800 kile, yani 100 ton;gemilerin ortalama uzunluğunun ise 20 zirâ'[331] yani 13 ile 15 metre arasında;gemilerin çoğunun tek direkli olduğu ve iki direkli gemilerin ise 75 geminin sadece % 22'sini oluşturduğu, bundan dolayı Osmanlı denizciliğine küçük gemilerin hakim olduğu sonucuna varılıyor[332]. İki farklı arşiv kaydı arasındaki gemi uzunlukları ile ilgili ortaya çıkan uyum neticesinde bir önceki ifadeyi genelleştirerek, sadece Doğu Karadeniz'de değil, Osmanlı devletinde özel sektöre ait gemilerin genelde 13 ile 15 metre arasında ve 1.000 kuruş ile 1.200 kuruş arasında değişen bir değere sahip oldukları artık rahatlıkla söylenebilir.

Trabzon ve çevresi gemicilerinin kullandıkları sefinelerin taşıma kapasitelerini gösteren bazı bilgiler de yok değildir;1746 yılında İran seferi münasebetiyle İsakça,

---

[330] Bryer, Trabzon Rum İmparatorluğu'nun saray tarihçisi Panaretos'a atfen "Paraskalmion" isimli bir kürekli tekneden bahsetmektedir. Hem Osmanlılar ve hem de Trabzon Pontusluları tarafından kullanılan bu tekne, pruva ve kıçı birbirinden ayırt edilemeyecek biçimde tatlı eğilimlerle boynuz gibi kıvrılan bir mavnaydı. Bu mavna, sahile iki uçtan da yanaşacak biçimde yapılmış karavele kaplama yapılı sabit küreklerle idare edilen 6-12 metre arasında değişen güçlü teknelerdi. 1842'de W.J.Hamilton Paraskalmion adı verilen tekneleri şu şekilde tarif eder:"Bizi sahile çıkaracak olan teknelerin altı düzdü;kıç ve pruvada aynı biçimde yukarı doğru kıvrılıyorlardı ve çok pitoresk ve antik bir görünüm yaratıyorlardı". *Paraskalmion* isimli tekne "çapar" ismiyle Trabzon limanı hizmete girene kadar (1954) kullanıldığı bilinmektedir. Adı geçen Paraskalmion teknesiyle XVIII. yüzyılda Karadeniz'de çok kullanılan özelliklerinden daha önce bahsedilen melekse ve sefineler ile yapım ve kullanım açısından bir etkileşim olup olmadığını bilemiyoruz. Ancak, Evliya Çelebi XVIII. yüzyılda Karadeniz'de çok kullanılan melekse isimli gemiyi "kıçı başı nâ-ma'lûm tekne gibi bir gûne turfe kayıklardır" şeklinde tarif etmesi her iki vasıta arasında bir takım benzerliklerin olabileceğini düşündürmektedir. Bkz:Bryer, "Trabzon İmparatorluğu'nda...", 103-105 ve Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 56.

[331] Çizakça, ilgili hesaplamalarında 1 zirâyı 68-75 cm. olarak kullanmıştır.

[332] BOA.MAD, 2081'den naklen Çizakça, "İş Ortaklıkları...", 108-109.

İbrail ve Kırım (yarım) Adası'ndan Trabzon'a nakledilen zahirenin Trabzon'a ulaşmasından dolayı tutulan kadı kaydında toplam 54 sefine yer almaktadır[333]. Meselâ Şileli Hacı İsmail Reis'in sefinesi yaklaşık 35 ton, Bartınlı Hacı Osman Reis'in sefinesi ise 72 ton zahire taşıyabilmektedir. Aynı şekilde Maltalı Hamak Ahmet Reis'in sefinesi 114 ton zahire taşıyabilirken İneli Hacı Hüseyin'in sefinesi yaklaşık 137.5 ton zahire taşıyabilecek kapasitedeydi[334]. Adı geçen kayıtta yer alan 54 sefinenin-eğer kâtipler hesaplamaları yanlış yapmamışlarsa-187.042,5 İstanbulî kile yani 4.529.234 kilo zahireyi Trabzon iskelesine taşıdıkları kayıtlıdır. Adı geçen miktar 54 sefineye bölündüğünde bir sefinenin ortalama 83.874,7 kg. yani yaklaşık 84 ton yük taşıyabileceği anlaşılır[335].

Trabzon ve çevresi gemicileri hakkında incelenmesi gereken diğer bir konu gemicilerin dinsel bileşimleri, kökenleri ve ortaklık sayılarıyla ilgilidir. Trabzon gemicileri ile ilgili olarak daha önce üzerinde durulan birçok kayıtta gemicilerin aşırı bir çoğunluğunun Müslüman oldukları görülmüştü. Bu belge ve bilgiler haricinde elimizde beş farklı tarihe ait gemici listeleri yer almaktadır. Bu listelerin bir çoğu devlete asker, cephâne ve zahire taşımak için bölge kadısı tarafından tutulmuşlardır. Bu kayıtlara göre şu sonuçlara varmak mümkündür:Trabzon'un doğusunda yer alan Sohum ve Batum gibi mahallere yapılan taşımacılık işlerinde bölgeyi tanıyan bilen gemicilerin görev aldıkları görülmektedir. Meselâ, Trabzon mütesellimi Şatırzâde Ömer Ağa marifetiyle kayıklara yüklenilerek Faş'a gönderilen un ve arpayı taşıyan yedi gemicinin tümü Müslüman olup, bunların üçü Viçeli (Fındıklı), ikisi Arhavili ve geriye kalan ikisi Atina (Pazar) ve Gönyeliydi[336]. Trabzon'un Platana iskelesinde demirli olan gemi ve gemicileri gösteren iki ayrı kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtların H 1167/M 1753-54 yılına ait olanında 25 gemi sahibi kayıtlı olup kayıtta yer alan gemicilerin tümü Müslüman idi. Adı geçen kayıtta yer alan 25 gemi sahibinin üçünün Trabzonlu, birer tanesinin de Perşembe ve Gönyeli oldukları kayıtlı iken diğer gemicilerin ise sadece isimleri kayıtlı olup nereli oldukları belli değildir[337]. 1711 yılına ait olan başka bir kayıtta ise, yine Platana iskelesinde demirli olan sefineler yer almaktadır. Adı geçen kayıtta, Platana limanında toplam 25 gemi bulunmakla birlikte

---

[333] TŞS,1915 / 11b-12a, kayıt tarihi, gurre-i Şaban 1159 / 19.08.1746.
[334] Karadeniz'de özel sektöre ait büyük gemiler de bulunmaktaydı;Kavarna'dan İstanbul'a zahire taşıyan Hacı Ömer'in "sefine" diye tabir olunan gemisi 244 ton zahire taşıyabilmekteydi. Bkz:İstanbul Ticaret Tarihi, 41.
[335] TŞS, 1915 / 11b-12a.
[336] TŞS, 1931 / 97b, tarihsiz, muhtemelen H 1185 / M 1771-72 olmalı.
[337] TŞS, 1920 / 109a, tarihsiz, muhtemelen H 1167 / M 1753-54 olmalı.

9 gemi iki kişi arasında ortak olduğundan dolayı[338] kayıtta 25 değil 34 gemicinin ismi kayıtlı olup bu gemicilerin hepsinin Müslüman olduğu görülmektedir. Adı geçen kayıtta dokuz gemicinin Trabzonlu, beşinin Fındıklılı, üçünün Hopalı, ikisinin Platanalı (bunlardan biri Üstirkiyeli/Darıcalıdır), diğer ikisinin Arhavili, geri kalan dördünün de Giresun, Pazar, Kırım ve Makriyanlı[339] oldukları görülmektedir[340]. Başka bir kayıt ise, Trabzon'da her hangi bir limandan gidiş yönü belli olmayan bir limana (muhtemel İstanbul'a) bakır yüklenmesiyle ilgilidir;adı geçen kayıtta 13 gemici yer almakta olup diğer kayıtlarda olduğu gibi bu gemicilerin de hepsi Müslüman'dır. Bu gemicilerden ikisinin Trabzon'un Kemerkaya mahallesinden birinin Trabzon'dan ve diğerinin de Kefe'den veya aslen Kefeli olup Trabzon'da yaşayan "Kefevî" diye tabir olunan biri olduğu kayıtlı olup diğer gemicilerin nereli oldukları belli değildir[341]. Elimizdeki son kayıt ise Karadeniz'de gemicilikle ilgilenen tüccarların kimliklerine ışık tutacak cinstendir. Daha önce ele alınan ve Trabzon'a İsakça, İbrail ve Kırım'dan zahire taşınmasıyla ilgili olan bu kayıtta yer alan 60 gemicinin 54 sefineye sahip oldukları görülmektedir. 54 geminin sadece 6 tanesi iki ortaklı idi. Adı geçen kayıtta yer alan 60 gemiciden 1'i (% 1.66) zimmî geriye kalan 59'u (% 98.33) ise Müslüman idi;60 tüccardan 45'i Tuna tarafından Trabzon'a zahire getirmekte olup, bunlardan sadece 14'ünün isimleri kaydedilirken geriye kalan 31'inin isimleriyle birlikte nereli oldukları açık olarak kaydedilmişti;bunlardan 7 tanesi İneli (İnebolu olmalı), 7 tanesi Bartınlı, 4 tanesi Şileli, 2 tanesi Ünyeli, 2 tanesi Hoşalaylı (İnebolu yakınında), 2 tanesi Seferatlı/Saferatlı (?) ve geriye kalanlardan 7 tanesi sırasıyla Maltalı, Trabzonlu, Tirebolulu, Galatalı, Samakolu, İsakçalı ve Anamurluydu. Bu kayıtta yer alan 60 tüccardan 15'i ise Kırım'dan Trabzon'a zahire getirmekte olup bunların 11'inin nereli oldukları belli olmaktadır;3 tanesi Balıklavalı, 3 tanesi Kefeli, 2 tanesi Yaltalı[342] ve birer tanesi de sırasıyla Kerçli, Giresunlu ve Meksiz Adası'ndan (?) idi. Verilen bilgilerden hareketle, XVIII. yüzyılda Karadeniz'de uzak mesafeler arasında taşımacılık yapan gemicilerin büyük bir çoğunluğunun Batı Karadeniz'in

---

[338] Üzerinde değerlendirme yaptığımız pek çok arşiv kaydından hareketle, Trabzon gemicilerinin büyük bir çoğunluğunun tek başına gemi sahibi oldukları, ortaklık kurularak yapılan gemi işletmeciliğinde, daha çok iki ortağın bir araya gelmesinin söz konusu olduğunu söylemeliyiz. Trabzonlu gemicilerin üç ortakla bir gemiye sahip olduklarını sadece bir kez tespit edebildik (TŞS, 1880 / 33a). Trabzon girişimcisinin üçten fazla kişiyle ortaklık kurarak gemi satın aldığı hakkında ise her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

[339] Doğrusu Makriyal olmalı, günümüzde Artvin'e bağlı sahilde yer alan Kemalpaşa ilçesi.

[340] TŞS, 1871 / 119a, kayıt tarihi, 8 Rebiülevvel 1123 / 26.04.1711.

[341] TŞS, 1945 / 21a, tarihsiz, muhtemelen M 1795.

[342] Yalta, XVI. yüzyılda Kefe'de Mânkûb'e bağlı bir kasabaydı.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

sahil kesimlerinde yer alan İnebolu, Bartın ve bu bölgeye yakın olan Şile'den[343] olduklarını, ayrıca Ünyeli, Giresunlu, Balıklavalı ve Kefeli gemicilerin de Şileli, İneli ve Bartınlı gemiciler kadar olmasa da sayı bakımından önemli bir yekün teşkil ettiklerini söylemek mümkündür. Trabzonlu gemicilerin Doğu Karadeniz'de sayıca fazla olmalarına rağmen, Karadeniz'in genelindeki uzak mesafe taşımacılığında sayıca pek fazla yer almamaları ise düşündürücüdür. Bazı Trabzonlu tüccarların İstanbul ve Trabzon arasındaki ticaretlerinde Şileli ve Ünyeli gemicileri kullandıkları kayıtlardan anlaşılmaktadır[344]. Bu tespitten yola çıkarak muhtemelen Trabzonlu girişimcilerin daha çok tüccar olarak Karadeniz ticaretinde yer almalarından dolayı[345] bölgeler arası taşımacılıkta Batı Karadeniz ve çevresi gemicileri kadar sayısal üstünlük elde edemediklerini söyleyebiliriz. İnalcık'ın XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başlarına tarihli olan Kefe ve Kili gümrük defterlerine göre yapmış olduğu çalışmada, Karadeniz ticaretinde yer alan gemici kaptanların çoğunun Osmanlı uyruklarından olan Rumlar ve Türklerden oluştuğu görülmektedir[346]. Burada ele alınan arşiv kayıtlarından hareketle anlaşılan o ki, 1500'lü yılardan 1800'lü yılara gelinceye kadar geçen 300 yıllık zaman süreci içerisinde Rum gemiciler Karadeniz'deki gemicilik faaliyetlerini büyük bir çoğunlukla Müslüman Türk gemicilere terk etmişlerdi[347].

Sonuç olarak diyebiliriz ki, coğrafi şartlardan dolayı dar bir sahil şeridinde kurulup gelişen Trabzon şehrinde sahilden en uzak kesiminde yaşayan bir insanın dahi evinden veya iş yerinden baktığında denizi görmesi ve en çok beş on dakika yürüdüğünde sahilde deniz ile tanışması bölge insanının ister istemez deniz kültürüyle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Deniz kültürünün her türlü unsurunu iyi kullanan ve bundan dolayı köklü bir gemicilik geleneğine sahip olan Trabzon'un girişimci insanı, gerek bireysel olarak ve gerekse aralarında ortaklıklar kurarak hem bölge insanının ihtiyaçlarını karşılamışlar ve hem de savaş

---

[343] Şile, XVIII. yüzyılın ortalarından 1767 yılına kadar Üsküdar kazasına bağlı bir nahiye, 1767 yılından sonra da Kocaili sancağına bağlı bir nahiye olarak kayıtlarda yer almaktadır. Bkz:İstanbul Ticaret Tarihi, 263.

[344] TŞS, 1912 / 48a, 49a-b ve 1917 / 60b-61a.

[345] Bkz:Tablo V.

[346] İnalcık, The Customs Registers...", 114-117.

[347] Ancak, XIX. yüzyılın ilk çeyrek kısmından itibaren Avusturya'nın Tuna nehrinde buharlı gemi kullanımını yaygınlaştırmasıyla Tuna ve çevresine hakim olması, Avusturya buharlı gemilerinin Tuna-İstanbul-Trabzon hattına girmesi ve Ruslar tarafından Odessa'nın serbest liman olarak ilan edilmesi Karadeniz ve Tuna'daki yelkenli gemi sahiplerine büyük darbe indirmişti. Avusturya ve Ruslar gibi İngiliz ve Fransız buharlı gemilerinin de Karadeniz'de düzenli seferlere başlamaları, XVIII. yüzyılda Karadeniz'de yelkenli gemileriyle gemicilik ve ticarî hayata hakim olan Türk ve Müslüman halkın buharlı gemilerle girişmiş oldukları mücadeleyi kaybetmelerine neden olmuştur. Bkz:Paskaleva, "Osmanlı Balkan...", 68-71.

zamanlarında ve olağan üstü durumlarda devlete asker, cephâne ve zahire taşıyarak sermaye birikimlerini artırmışlardır. Trabzon gemiciliği, XVIII. yüzyılda bütünüyle Müslüman girişimciler elinde olup gemiciler, Karadeniz'in dört bir yanına İstanbul, Rumeli, Tuna, Kırım ve Abaza taraflarına gidilerek hem taşımacılık ve hem de ticaret yaparak kâr u kesb elde etmişlerdir. Ayrıca, Trabzon gemicileri kendi gemileriyle hem taşımacı olarak ve hem de İstanbul'un kapan tüccarlarından olan zengin sermaye sahiplerinin gemileriyle Tuna taraflarına giderek Karadeniz'de ticaret ile meşgul olmuşlardır. Devletin iaşe sisteminden hareketle, Karadeniz ticaretinin vermiş olduğu olanaklardan dolayı bir hayli zengin oldukları düşünülen İstanbul'un kapan tüccarlarının[348] sermayelerini işletmek ve ticaret yapmak için İslâmî ortaklıklar bağlamında Ünye, Giresun, Trabzon, Rize, Atina (Pazar), Hopa ve Gönye ahalisinden olan gemiciler ile işbirliği yapmaları ve bu tüccarlar ile çeşitli ticarî alacak verecek faaliyetleri içerisinde yer almaları, Trabzon ve çevresi ahalisinin deniz kültüründe almış oldukları mesafenin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

6-Muhtelif Emtia Ticareti

Trabzon'da gündelik hayatın devamı için gerekli olan her türlü emtia ve eşya âhar bölgelerden Trabzon'a gelen tüccarlar tarafından tedarik edildiği gibi, benzer şekilde Trabzonlu tüccarlar tarafından İstanbul, Rumeli ve Tuna iskelelerinden yüklenerek Trabzon'a getirilmekteydi. XVIII. yüzyılda Trabzon tüccarı ticarî faaliyetlerini gerçekleştirirken başta İstanbul olmak üzere Rumeli ve Tuna iskelelerini tercih etmekteydiler;bu yüzyılda uzak bölgelere giderek ticaret yapan 49 Trabzon tüccarının 36'sı, % 73.46 gibi büyük bir oranla İstanbul, Rumeli ve Tuna iskelelerine giderek faaliyette bulunmuşlardır[349]. Başta bakır olmak üzere Trabzon'dan gönderilen fındık, balmumu, ham keten ve ketenli ürünler İstanbul, Rumeli ve Tuna yalılarında alıcı bulmaktaydı[350]. Trabzon'dan gönderilen bu malların karşılığında ise Trabzon halkının başlıca tüketim maddeleri olan zahire, demir, aba, kebe ve hırdavat emtiası tüccarlar tarafından Trabzon'a getirilmekteydi[351]. İstanbul ve Rumeli'ye ulaşan Trabzon mamulleri buradan daha başka bölgelere ulaşmaktaydı. Meselâ, Osmanlı yüksek sınıfının dahi giyim kuşam eşyaları arasında yer alan

---

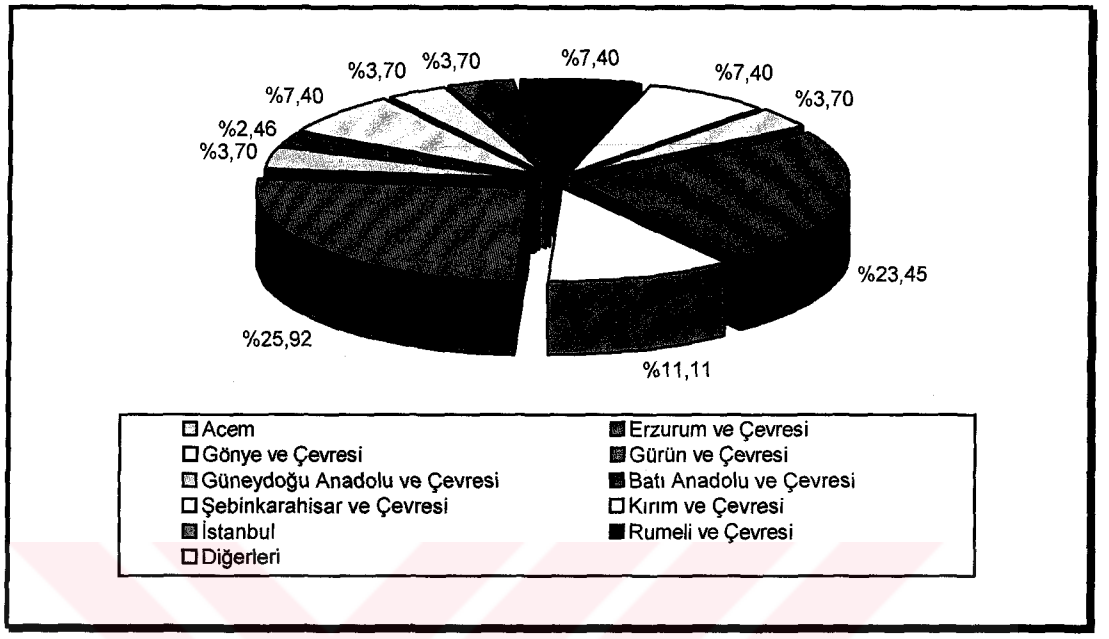
[348] XVIII. yüzyılda İstanbul'da un kapanı, yağ kapanı ve bal kapanı olmak üzere üç farklı kapan tüccarının bulunduğu ve bu kapan tüccarlarının başta Karadeniz olmak üzere İmparatorluğun diğer üretim merkezlerinden İstanbul'un her çeşit zahire ihtiyaçlarını karşıladıkları görülmektedir. Bkz:İstanbul Ticaret Tarihi.

[349] Bkz:Tablo V ve Grafik II.

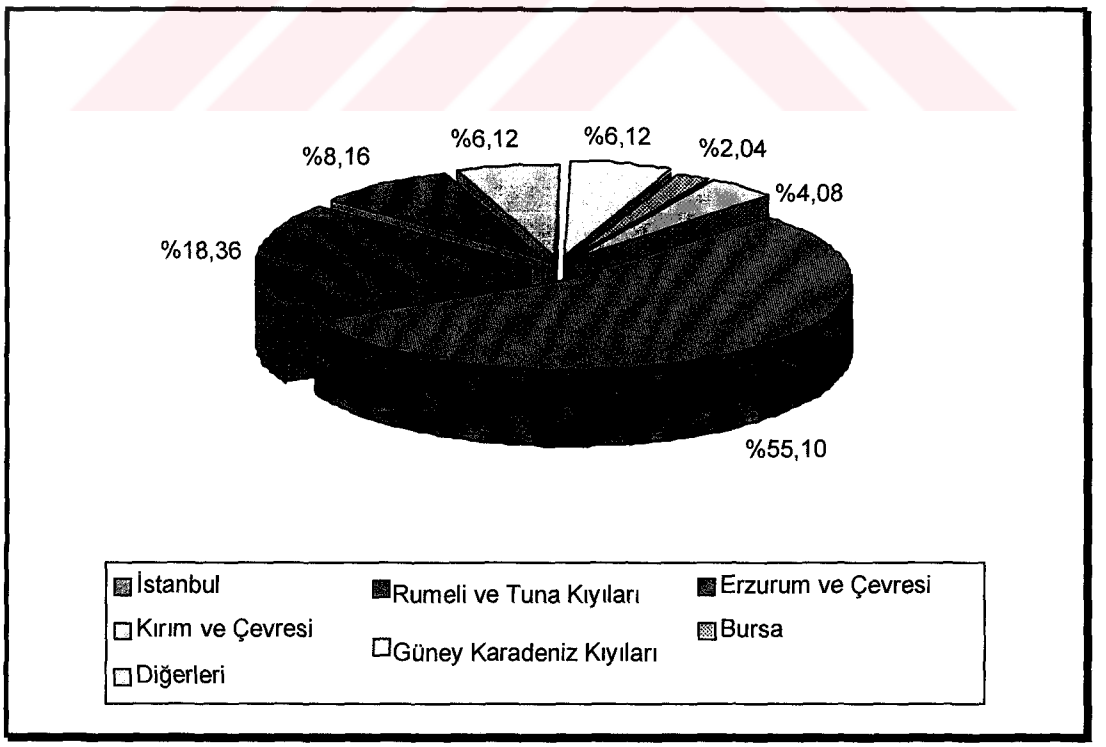
[350] BOA.MAD, 10223 / 92.

[351] Bkz:Tablo II.

GRAFİK I: XVIII. YÜZYILDA TİCARET AMACIYLA TRABZON'A GELEN TÜCCARLARIN KÖKENLERİ

GRAFİK II: XVIII. YÜZYILDA TRABZONLU TÜCCARLARIN TİCARET YAPTIKLARI MAHALLER

Trabzon keteni[352], sadece İstanbul ve çevresinde alıcı bulmakla kalmayıp aynı zamanda İstanbul'dan Mısır İskenderiye'sine gönderilecek kadar geniş bir kullanım alanına sahipti[353]. 1734 yılına ait olan bir kayıtta ise Trabzon'da üretilen keten bezinin Erzurum ve Bayburt taraflarına damgaları verilmeden götürüldüğü şikayete konu olmuştur[354]. Bakır, zahire, köle, sahtiyan ve gemicilik Trabzon ve çevresi tüccarı açısından uzak mesafelere gidilerek yapılan en önemli ticarî faaliyetlerden olmakla birlikte, kayıtlarda *"envâ`i ticâret"* veya *"mütenevvi`â-i sâire"* şeklinde geçen ve daha farklı mal kompozisyonunu içeren ticaret, aynı zamanda gerek ortaklıklar kurularak ve gerekse bireysel olarak Trabzon tüccarının içinde yer aldığı başka bir önemli uğraş alanıydı.

Envai ticaretten biri tuz ticaretidir. Osmanlı devletinde başta Akdeniz ve Ege kıyıları olmak üzere Adalar, Adriyatik sahilleri Koçhisar Gölü (Tuz gölü) Rumeli kıyıları ile Eflak, Erdel, Boğdan ve Kırım önemli tuz üretim merkezleri arasında yer almaktaydı. Tuna'nın yukarı kısımlarında adı geçen bölgelerden elde edilen tuz genelde Tuna iskeleleri vasıtasıyla İstanbul'a ulaşmaktaydı[355]. Tuz;balıkçılık, zeytincilik, derilerin tabaklanmasında, bir kısım sütlü maddeler ile sebze ve meyvelerin korunarak saklanmasında kullanılmakla beraber reâyânın ve hayvanatın günlük kullanımındaki yeri daha önemliydi[356]. Osmanlı sınırlarındaki tüm tuzlalar devlete ait olup işletmeleri mültezim veya eminler tarafından yapılmakta, ocaklardan elde edilen tuz yine devletin sıkı kontrolü altında depolanarak "divan" adı verilen dükkânlarda veya tuzun çıkarıldığı mahalde perakendeci esnafa satılmaktaydı[357].

Trabzon'un ihtiyacı olan tuzun tedariki ile ilgili sınırlı da olsa bazı bilgiler bulunmaktadır. Trabzon'un Aşağıhisâr mahallesinden Mumcu Osman Beşe, manav tayfasından Karakaş Mustafa ile ale'l-iştirakü's-seviyye (eşit hisse ile) manavlık ticaretinde ortaklık kurarak ticaret yapmakta olup vefat ettiğinde varislerine adı geçen ortaklıktan 93 kuruşluk eşya haricinde 20 kuruşluk bir miktar tuz düşmüştü[358].

---

[352] Uzunçarşılı, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Başdefterdâr olan İskender Bey'in 6.000'i geçen maiyeti ve köleleri için don ve gömleklik olarak her sene gemilerle Trabzon bezlerinden getirttiğini, Sultan Abdülaziz'in de yerli mallarını sevdiği için Trabzon bezinden hilali gömlek giydiğini, vefat ettiği zaman sırtından çıkarılan gömleğin Trabzon bezinden olduğunu belirtmektedir. Demek ki, son yıllara kadar Osmanlı devletinde Trabzon'un ketenli dokumaları modasını kaybetmemişti. Bkz:Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4 / 2, 581.
[353] İstanbul Ticaret Tarihi, 125.
[354] TŞS, 1897/86a.
[355] İnalcık, "An Economic and Social...", 64.
[356] Güçer, Lütfi, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", İFM, 23, İstanbul 1963, 81.
[357] Güçer, a.g.m., 124-128.
[358] TŞS, 1868 / 28a, kayıt tarihi, 15 Receb 1115 / 24.11.1713.

Günümüzde, Trabzon'un batısında yer alan Trabzon'un sahil ilçelerinden Vakfıkebir gümrüğüne 1797 yılında Dizdar Ahmet isimli tüccarın tuz ve benzeri eşya getirdiği ve adı geçen tuzun daha sonra Giresun'a götürüldüğü kayıtlıdır[359]. Aynı şekilde Rize sakinlerinden Memiş Reis, Kırım taraflarından satın aldığı bir miktar mal ile 2.000 İstanbulî kile (48.430 kg) tuzu Rize iskelesine getirmişti[360]. Memiş Reis, Rize'ye getirmiş olduğu tuzu Kırım'dan almış olmasına rağmen diğer tüccarların Trabzon ve çevresi için gerekli olan tuzu nereden ve ne şekilde temin ettikleri hakkında daha fazla bilgi bulunmamaktadır[361]. Ancak, Osmanlı devletinin iaşe politikası çerçevesinde İstanbul'da toplanan tuzun tüccarlar tarafından satın alınarak Trabzon taraflarına getirilme olasılığının yüksek olduğunu düşünmekteyiz. Trabzon girişimcilerinin İslâmî ortaklıkları kullanarak ticaret yapmaları ile ilgili başka bir kayıt 1713 yılına aittir. Bu ticarette yiyecek ağırlıklı birçok malın İstanbul'dan Trabzon'a nakli söz konusudur;adı geçen kayıtta sermaye sahibi yani rabbü'l-mal olan Platana karyesinden Hacı Ali, şirket-i mudârebe gereğince "emanet ve borç vermemek şartıyla her nerede işletirsen işlet" diyerek kendi malından 240 kuruşu işletmeci, yani mudârip konumunda olan Hasan Beşe'ye teslim eder. Hasan Beşe ise mudârebe ortaklığından kaynaklanan 240 kuruşu aldıktan sonra hemen hemen her Trabzon tüccarı gibi İstanbul'a giderek dokuz torba rezâkî kuru üzüm, on üç (...) pirinç, 8.000 (...) kuru incir, altı çuval kına ve benzeri mal alarak Makulzâde Reis'in sefinesine yükler, kendisi ise muhtemelen piyasayı araştırarak mal satın almak için İstanbul'da kalır. Trabzon'a hareket eden gemi fırtınaya yakalanınca gemiye yüklenen mallar gemiyle birlikte deryada helak olur. Bunun üzerine sermaye sahibi Hacı Ali'nin varisi Platana'nın köklü ailelerinden olan ve bazen de bölgedeki eşkıyalık hareketlerinde yer alan Kazancızâde diye bilinen Hacı Ahmet oğlu Hüseyin Ağa, ortaklığın işletmecisi Hasan Beşe'den davacı olarak adı geçen 240 kuruşu talep eder. Durum üzerine işletmeci Hasan Beşe mahkemede verdiği cevapta, kendisi hakkında iddia edilenlerin doğru olduğunu kabul eder ancak, Hacı Ali ile aralarında mudârebe ortaklığının var olmadığını ileri sürer. Bunun üzerine Kazancızâde'den iddiasını ispat etmesi istenince, mahkemede hazır bulunan Akçaabat nahiyesine bağlı Haçka köyünden[362] Mustafa oğlu Hüseyin'in ifadelerine baş vurulur. Haçkalı Mustafa ise

---

[359] TŞS, 1947 / 47b.
[360] BOA.MAD, 10223 / 92-3, kayıt tarihi, 25 Rebiülâhir 1194 / 30.04.1780.
[361] Çizakça, Osmanlı devletinde tuzun birçok bölgede üretildiğini belirterek Karadeniz'de alım satımı yapılan tuzun ise daha çok kuzeyden güneye taşınarak ticaretinin yapıldığını düşünmektedir. Bkz:Çizakça, "İş Ortaklıkları...", 86.
[362] Bkz:Harita III.

Kazancızâde'nin ifadelerinin doğru olduğunu ileri sürer, bu sefer de mahkemede hazır bulunan diğer şahitlere Haçkalı Mustafa'nın şahitliğinin makbul olup olmadığı, diğer bir deyişle Haçkalı Mustafa'nın güvenilir bir şahit olup olmadığı sorulur. Durum üzerine mahkemede bulunan diğer şahitler de Haçkalı Mustafa'nın şahitliğinin makbul olduğu hususunda olumlu görüş belirttiklerinden dolayı, adı geçen 240 kuruşun işletmeci Hasan Beşe tarafından vasî Kazancızâde'ye ödenmesine karar verilir[363].

Yukarıda yer verilen ve daha önce ele alınan birçok mahkeme kaydında yer alan ve çalışmamız itibarıyla gereksizmiş gibi gözüken bir takım şer`î ifadelere değinmeden geçmek mümkündü. Ancak, Osmanlı toplum yapısının işlerliğini bir bütün içerisinde ele alarak incelemenin Osmanlı toplumundaki iktisadî ilişkileri anlamada önemli bir yaklaşım olacağı, tüccarı veya işletmeciyi koruma altına alacak modern anlamda sigortacılık ve bankacılık sisteminin olmadığı bir sosyal yapıda bu gibi mahkeme kayıtlarının ister istemez Osmanlı iktisadî yapısında önemli bir yer tuttuğu düşüncesinden hareketle yeri geldiğinde bu gibi kayıtlar ayrıntılı olarak incelenecektir.

Bu çerçeveden, Trabzonlu Hacı Ömer'in yine aynı şehirden Hacı Mehmet Efendi ile kurmuş olduğu ticarî ortaklık, kuruluşu ve işleyişi açısından Osmanlı devletinde tüccarların ticaret yapmak için giriştikleri mücadeleleri ve bir ölçüde göze aldıkları riskleri özetler mahiyettedir;Hacı Ömer, Hacı Mehmet Efendi ile adı geçen mahkeme kaydının kayıt tarihinden tam 10 yıl önce kendisi 5.200 kuruş ve Hacı Mehmet de 1.110 kuruş vererek toplam 6.310 kuruşa *"envâ'i ticârette şerîkler olmak üzre huzûr-ı Müslimînde şirket-i inân ile akd-i şirket idüp"* ve ortaya çıkan kârın ikisi Hacı Ömer'in ve birisi Hacı Mehmet'in olmak üzere ortaklık şartları her iki ortak tarafından kabul edilir. Burada, işletmeci konumunda Hacı Mehmet, sermayedar konumunda da Hacı Ömer gözükmektedir. Hacı Mehmet, diğer ortağına göre şirkete çok daha az para yatırmasına rağmen ortaklığı bilfiil yürüttüğünden dolayı olsa gerek yatırdığı parasıyla orantılı olmayan bir şekilde 2'ye 1 hisse ile ortak olmuştu. Hacı Mehmet, 6.310 kuruşluk şirket parasıyla Trabzon'dan mal satın alarak İstanbul'a satmaya gider. İstanbul'a götürülen malların hangi kalemlerden oluştuğu belli değildir. Bu mallar bakır, fındık, keten, köle veya Erzurum ve Erzincan'dan

[363] Mahkemede yer alan diğer Haçkalı şahitler şunlardı:Ahmet oğlu Veli Beşe, Hüseyin oğlu Mustafa Ağa, Ali oğlu Mahmut Beşe, Mustafa Beşe oğlu İsmail Beşe, Hasan oğlu Ahmet Beşe, Mustafa oğlu Mehmet Beşe ve Platana'dan Bünyad oğlu Mehmet Beşe ile Mehmet oğlu Ahmet Beşe. Bkz:TŞS, 1873 / 32a, kayıt tarihi, 23 Safer 1125 / 21.03.1713.

gelen sahtiyan ile Gürün taraflarından gelen onlarca top kumaş da olabilirdi. Ancak, her halükârda Trabzon'da bir şeylerin üretildiği ve bölgeler arası ticarete konu olduğu bu kayıttan açıkça anlaşılmaktadır. İşletmeci ortak Hacı Mehmet, İstanbul'da ticaret amacıyla bulunurken bir süre sonra vefat eder. Durum üzerine Trabzon'daki diğer ortak Hacı Ömer, şirket kurulurken vermiş olduğu "re's malı" yani ana parası olan 5.200 kuruşu ortağı Hacı Mehmet'in varislerinden talep eder. Ancak, işletmeci Hacı Mehmet'in varisleri Hacı Ömer'in talebini ret ederler. Bunun üzerine Hacı Ömer, mahkemedeki şahitlerin dinlenmesini ister. Şirketin kuruluşunda hazır olduklarını bildiren mahkemedeki şahitler (bunlardan biri yine Trabzonlu olup bölgeler arası ticarette yer alan önemli bir sima Saatçi Hacı Ahmet idi[364]) Hacı Ömer'in ifadelerini desteklemişlerdir. Mahkeme, bu ifadelerden hareketle Hacı Ömer'in talebini haklı bularak daha önce vefat eden işletmeci ortak Hacı Mehmet'in terekesinden yani mal varlığından adı geçen 5.200 kuruşun düşülmesine karar verir[365]. Bu mahkeme kaydından hareketle ticarî anlamda birçok bilgiye ulaşmak mümkündür. Bize göre, bu mahkeme kaydından çıkarılacak iki önemli sonuç Osmanlı toplumunda ticarete atılmanın risklerini net biçimde göstermektedir;bu sonuçlardan ilki ortaklardan birinin ölümü ile ilgilidir, işletici ortağın ölümü mahkeme tarihinin tam 10 yıl öncesindedir. Oysa diğer ortak, bırakınız kârını elde etmeyi adı geçen ticarete vermiş olduğu ana parası olan 5.200 kuruşu ancak 10 yıl sonra elde etme şansına erişiyor (bu tahsil işi, işleticinin terekesinden tahsil edileceğine göre nakit paraya nazaran daha çok bağ, bahçe ve menzil şeklinde olacaktı. Zira, askerî sınıf hariç vefat eden kişilerin terekelerinde nedense çok az nakit para bulunmakta veya hiç bulunmamaktaydı[366]). Oysa sermaye sahibi, ana parası olan 5.200 kuruşu zamanında alabilseydi bu para ile bu yıllarda Trabzon piyasasında 100 kuruş civarında olan Gürcü veya Acem kölelerden en az 50 tane satın alıp İstanbul'a götürüp satabilirdi. Hacı Ömer, bu köle ticaretini 10 yıl sürdürseydi ki mahkeme 10 yıl sonra Hacı Ömer'in parasını tahsil edebildiğine göre en az 500 kölenin alım satımını yapardı;aynı şekilde Hacı Ömer 5.200 kuruş alacağını bölgeler arası ticarete değil de, Trabzon'da başka bir ticarî faaliyete yatırsaydı belki de zarara uğramayacaktı;bu bağlamda XVIII. yüzyılda Trabzon'un en cazip hanı olan Yeni hanı yaklaşık altı yıllığına kiralayabilir ya da Trabzon bedesteninden dört dolap

[364] Bkz:Tablo III.
[365] TŞS, 1898 / 28a, kayıt tarihi, 27 Zilhicce 1148 / 09.05.1736.
[366] Trabzon Kadı Kayıtlarında yer alan birçok tereke kaydından hareketle, borç olarak verilen alacaklardan başka vefat eden birinin nakit parası hemen hemen yok denecek kadar azdır. Aynı konuda İstanbul için Bkz:Öztürk, "İstanbul Tereke...", 185.

kiralayabilirdi. İkinci bir sonuç ise, ortakların birbirlerine karşı olan taleplerinde şahitlerden başka hiçbir dayanaklarının olmamasıdır;yani şahitlerin verecekleri ifadeler bir tüccarı ticarete yeniden ısındıracağı gibi belki de onun ticarete tamamen soğumasına neden olacaktı. Tüm bu sonuçlardan hareketle, Türklerin veya Müslümanların ticaretten anlamadıkları veya ticarî hayata girmek istemedikleri gibi felsefi yaklaşımları[367] daha sağlıklı olarak değerlendirmek mümkün olmaktadır. Bize göre, Müslüman-Türk insanı ticarete, özellikle de uzak mesafeli ticarete girmekten çok riske girmekten çekinmekteydi. Zira devrin şartlarından hareketle, tüccarı veya girişimciyi koruyacak sistemlerin yokluğu, Müslüman Türk insanını riskli olan ticarî hayata değil de, yatırım aracı olarak daha sağlam ve uzun süreli olan bağ, bahçe ve menzil sahibi olmaya veya birbirlerine fâiz karşılığında borç vererek sermayelerini işletmeye sevk etmiş olmalıdır.

Trabzon tüccarının muhtelif emtia ticaretine yeniden dönecek olursak, Trabzon'un Muhiddin mahallesinden Alemdar Hacı Ahmet'in faaliyetleri dikkate değerdir;Alemdar Hacı Ahmet malum şirket (?) ile ortağı olan Kamiloğlu olarak bilinen Mehmet Beşe ile ortaktır. İşletmeci konumunda olan Alemdar, İstanbul'dan 106 adet Mısır pirinci, 30 tulum[368] ma`lûmü'l-kıyye zeytinyağı ve benzeri mal satın alarak Giresunlu Siyam oğlu Hacı Hüseyin Reis gemisine yükleyerek Trabzon'a gönderir. Ancak, adı geçen gemi Şile'ye geldiğinde hava müsait olmasına rağmen alışılagelmişe aykırı olarak demir atar. Gemi sahibi ziyan kastıyla Trabzon'a gönderilen malları gemideki mellahlara/gemi personeline (ikisi Müslüman dokuzu zimmî toplam on bir kişi) zarar verdirtir. Mellahlar da reislerinin emrine binaen 30 tulum zeytinyağının 29 tulumunu bıçakla yaralayarak telef ederler. Şüphesiz, bu ifadeler Alemdar Hacı Ahmet'in Trabzon mahkemesinde gemi reisi ve yazıcısı Hacı Hüseyin ile Ali Beşe muvâcehesinde ortaya attığı iddiadır. İddia, gemi reisine sorulduğunda gemi reisi olan Hacı Hüseyin, "adı geçen mallarla Şile'ye geldiğimizde denizde fırtına çıktığından dolayı mallar zayi olmuştur, zarar vermek niyetimiz yoktu" der. Mahkemede şahit olarak bulunan gemiciler de gemi sahibinin ifadelerinin doğru olduğu istikametinde görüş bildirince mahkeme, Alemdar Hacı Ahmet'in iddiasını ret etmek zorunda kalır[369]. Bu olayda gemi sahibi olan Hacı Hüseyin Şile'ye geldiğinde fırtınaya yakalandığından dolayı muhtemelen gemisi batma tehlikesi geçirince

---

[367] Bkz:II. Bölüm.
[368] Bir tulum zeytin yağının ne kadar geldiği bilinmemektedir. Ancak, bir Akkerman tulumunun (tereyağ ve bal için) 0.5-1.5 kantar (28.224-84.673 kg.) arasında olduğu bilinmektedir.
[369] TŞS, 1902 / 69b, kayıt tarihi, 25 Muharrem 1150 / 25.05.1737.

içindeki malları hafifletme gereği duymuş ve bu nedenle Alemdar'ın mallarını denize atmak zorunda kalmıştır. Malların sahibi olan Alemdar, gerçekte durumun bu şekilde olduğunu da muhtemelen biliyordur. Zira İstanbul boğazından çıkarken Kocaeli yarımadasının Karadeniz sahilinde yer alan Fener, Şile, Terkos ve Karaburun gibi mahaller Karadeniz'deki gemi kazalarının sıkça yaşandığı yerlerin başında gelmekteydi[370]. Alemdar, adı geçen ticaretinden uğramış olduğu zararı biraz olsun hafifletmek için mallarını taşıyan gemiciden davacı olma yoluna gitmiş olmalıdır.

Trabzonlu tüccarların muhtelif emtia ticaretleriyle ilgili başka bir kayıt 1737 yılına ait olup, Osmanlı devletinde ortaklık yoluyla yapılan ticaretin işleyişine, özellikle de tüccar masraflarının hangi kalemlerden oluştuğuna dair önemli ayrıntılar içermektedir;Trabzon'un Kule mahallesi sakinlerinden Sansar diye bilinen Mustafa Çelebi şirket-i inan ile Hacı Hüseyin oğlu Mehmet Efendi ile İstanbul'da ortaklık kurar. Şirket sermayesi olarak 107'şer kuruştan toplam 214 kuruş ana para ile hareket eden ortaklar, Osman Efendi, Seyit Beşe, Kuru Mustafa ve Hasan'dan borç alarak şirket sermayesini 1.739 kuruşa çıkarmışlardır. Bu noktada, 107 kuruşa sahip olan bir girişimcinin bir anda 1.739 kuruşluk bir sermayeyi kullanma hakkını elde etmesi açısından İslâmî ortaklık ve borç verme gibi vasıtaların ticarî hayattaki önemini ortaya çıkmaktadır. Velhâsıl, ortaklar 1.739 kuruş sermaye ile İstanbul'dan üç farklı zamanda kahve, pirinç, ezmir (bir tür boya maddesi olmalı) ve kalay gibi mallar satın alıp Trabzon'a göndermişlerdi. Ortaklardan Mustafa Çelebi yapılan ticaretten sonra şirketin hesaplarının görülmesini ortağı Mehmet Efendi'den talep eder. Mehmet Efendi ise, "sen borç olarak aldığımız parayla mal alarak zimmetinde sakladın" diyerek Mustafa Çelebi'den şikayetçi olur. Aralarında şiddetli anlaşmazlık ortaya çıkan ortaklar mahkemelik olurlar. Trabzon mahkemesinde ortakların mahkemesi görüldükten sonra, Mustafa Çelebi ve Mehmet Efendi'nin ortaklıktan ve yaptıkları ticaretten dolayı akçe rayici, gemi ve kayık kirası, hamal masrafı, dükkân kirası ve benzeri masraflardan oluşan hesaplar çıkıldıktan sonra Mustafa Çelebi'nin ortağı Mehmet Efendi'ye 300 kuruş vermesine karar verilir[371]. 1739 yılına ait olan başka bir kayıtta Trabzon halkının ihtiyacı için gerekli olan birçok tüketim malını bulmak mümkündür;1737 yılında Sürmeneli Mehmet Beşe İstanbul'da Kavak'tan 100 vukıyye kırmızı pamuk, 15 vukıyye beyaz pamuk, 5 vukıyye mor pamuk ki

[370] XVIII. yüzyıla ait İstanbul Ahkâm Kayıtlarında Şile ve çevresinde gemicilerin batmaları veya batma tehlikesinden dolayı mallarını denize atmaları, ayrıca denize atılan malları daha sonra-eğer malların karaya vurduğu haberi alınmışsa-bölge idarecilerinden talep etmeleriyle ilgili onlarca kayıt bulunmaktadır. Bkz:İstanbul Ticaret Tarihi.

[371] TŞS, 1903 / 11a, kayıt tarihi, 25 Safer 1150 / 24.06.1737.

toplam 120 vukıyye (yaklaşık 154 kg.) pamuk, 10 kantar (yaklaşık 565 kg) İzmir sabunu, 16 vukıyye bekam[372] (yaklaşık 21 kg.), 5 adet çember, 1 peştamal, 5 kile pirinç (yaklaşık 121 kg.), 2 varil ve bir saç ayak satın alarak Karadeniz'in deneyimli gemicilerinde Ünyeli Mehmet Reis'in[373] gemisine yükler ve Trabzon'a, kendi adına satmak üzere, vekili Ermeni Simyon'a gönderir. Malları teslim alan Simyon pamuğun vukıyyesini 2 kuruştan (toplam 240 kuruş) ve sabunun kantarını ise 9 kuruştan (toplam 90 kuruş) satar. Muhtemelen, İstanbul'dan bir süre sonra Trabzon'a dönen Mehmet Beşe, vekili Simyon'dan adı geçen malların satışından ortaya çıkan parayı talep eder. Ancak, Simyon ile malların sahibi Sürmeneli Mehmet Beşe arasında bu ticaretten dolayı anlaşmazlık çıkar ve mahkemelik olurlar. Zira Simyon adı geçen parayı ret ettiği gibi Mehmet Beşe'nin gönderdiğini iddia ettiği eşyaları görmediğini, sadece bir bohça esvâbın/giyeceğin kendisine gönderildiğini ifade eder. Bunun üzerine Mehmet Beşe'den iddiasına karşılık olarak şahit göstermesi istenir;Mehmet Beşe şahitler ile iddiasını destekleyemediğinden dolayı mahkeme, Mehmet Beşe'nin iddiasının men` u def`edilmesine karar verir[374]. Adı geçen kayıtta, her ne kadar mahkeme kararıyla pamuk ve benzeri birçok kalem malın Trabzon'a gönderilmediği resmilik kazanmışsa da en azından pamuk, sabun, pirinç ve çeşitli dokumaların Trabzon şehrinde önemli bir pazara sahip olduğunu ve bu türdeki malların Trabzon'a dışarıdan getirildiğini söylemek mümkündür. Ayrıca, XVIII. yüzyılın sonlarında Trabzon çarşılarında satılan pamuğun her bir vukıyyesinden/1.282 kilosundan birer para, pamuk ipliğinden ikişer akçe ve pamuk kozasından ise bir akçe vergi alındığı bilinmektedir[375].

Aynı kişi olduğu tahmin olunan Sürmeneli Mehmet Beşe ile ilgili başka bir kayıt 1742 yılına aittir;İstanbul'a ticaret amacıyla giden ve Sürmene'nin Marcupe (?) köyünden olan Mehmet Beşe, İstanbul'dan satın aldığı mallar ile Trabzon'a gelmiş ancak, Trabzon limanında Şileli Hüseyin Reis'in gemisinde vefat etmiştir. Mehmet Beşe vefat ettiğinde yanındaki ticarî eşyaları nakit parasıyla birlikte 200 kuruşa ulaşmaktaydı. Mehmet Beşe'nin İstanbul'dan satın alarak Trabzon'a getirdiği mallar 4 tay[376] 120 kuruşluk at yuları ve şeridi, 60 kuruşluk 60 (...) demir saç ve 11 kuruşluk

---

[372] Bekam, bakkam kırmızı boya çıkartılan ve güzel cilâlanan sert bir ağaca denilmekteydi.
[373] Ünyeli Mehmet Reis'in gemisi, 1802 yılında, Anapa taraflarından İstanbul'a köle ve benzeri mal taşıma işinde kullanılmaktadır. Bkz:Çizakça, "İş Ortaklıkları...", 96.
[374] TŞS, 1904 / 31a, kayıt tarihi, 25 Rebiülâhir 1152 / 01.08.1739.
[375] TŞS, 1948 / 39a.
[376] 1 tay kaba pamuklu kumaş 700 parçaya eşit kabul edilmekteydi.

esvabdan oluşmaktaydı[377]. Bir önceki kayıtta da görüleceği üzere Mehmet Beşe, anlaşılan tek bir tür mal üzerinde değil;Gürün taraflarından gelen Anadolu tüccarları gibi giyim eşyasından hırdavata, pamuk ipliğinden İzmir sabununa kadar birçok farklı malın ticaretiyle ilgilenmekteydi.

XVIII. yüzyıl İstanbul Ahkâm Kayıtlarında, Tuna iskelelerinden Rumeli kıyısındaki Burgaz ve Varna iskelelerine varıncaya kadar bu sahil şeridinde yer alan iskelelerden İstanbul'a taşınan hububat haricindeki en önemli malların revgan-ı sade, revgan-ı don, revgan-ı asel, şem-i asel ve şem-i revgan gibi çeşitli yağ, mum ve bal türlerinden oluştuğundan daha önce bahsedilmişti[378]. Benzer şekilde, Trabzon ve çevresi (Hemşin) İstanbul'un bal ihtiyacını karşılayan önemli merkezlerden biriydi. Hemşin'den her yıl belirli miktarda (1.075 vukıyye, yaklaşık 1.378 kg.) bal mumu ocaklık olarak İstanbul'a gönderilip ambar eminine teslim edilmek zorundaydı[379]. Bu zorunlu ödeme haricinde Trabzonlu girişimciler, Trabzon'da ürettikleri ballarının serbestçe ticaretini yapabilmekteydiler. Trabzonlu Terzi İstakor, 49 vukıyye (yaklaşık 63 kg.) revgan-ı aseleni/balını gemici Hasan Reis'e kendi adına İstanbul'da satmak üzere Trabzon'da teslim etmişti. İstanbul'da İstakor'a ait olan balın her bir vukıyyesi 49 paraya satılarak yaklaşık 61 kuruş elde edilmiş, gümrük vergisi ve gemi navlunu 61 kuruştan çıkıldıktan sonra geriye kalan 52 kuruş ile Terzi İstakor'a mal satın alınarak Trabzon'a dönülmüştü[380].

Trabzonlu tüccarlar İstanbul ve Rumeli taraflarından Trabzon'a mal getirmek amacıyla Trabzon'dan hareket ederlerken, Trabzon ve çevresinin ticarî mallarını gemilerine yükleyerek ticaretlerine başlamaktaydılar. Trabzon'un âhar vilayetlere sattığı mallardan biri de ipliktir. 1778 yılında, Trabzon'un Faroz mahallesi sakinlerinden olup Küçük Mahmut Reis meleksesiyle İstanbul'a giderken yolda vefat eden Abdullah oğlu Esir Beşe'nin yanındaki ticarî malları arasında gerek Trabzon'da üretilen ve gerekse Trabzon'a Anadolu taraflarından geldiği tahmin olunan pek çok mal bulunmaktaydı. Esir Beşe'nin hem İstanbul'a götürmek üzere gemide yanında olan ve hem de Trabzon'da olan ev ve benzeri malları Trabzon çarşısında müzayede ile satılmıştı. Esir Beşe'nin İstanbul'a götürmeye çalıştığı malların kesesindeki nakit para ile toplam değeri yaklaşık 342.2 kuruştu. Trabzon'dan İstanbul'a Esir Beşe tarafından götürülmek istenen mallardan bazıları 5 paralık bir

---

[377] TŞS, 1907 / 20b-21a.
[378] Bkz:II. Bölüm.
[379] BOA.MAD, 10223 / 95, kayıt tarihi, 23 Şaban 1196 / 03.08.1782.
[380] TŞS, 1929 / 20b, kayıt tarihi, 23 Şevval 1182 / 02.03.1769.

aba şalvar, 8 paralık birer don ve kalpak, 60 paralık müsta`mel/kullanılmış bir kalpak, 8 paralık bir Tireli yağlık, 93 paralık kullanılmış entari, 43 paralık bir beyaz terlik, 132 paralık kullanılmış bir alaca kuşak, 27 ve 76 paralık birer yeni gömlek, 36 paralık bir uçkurlu don, 410 paralık bir balık kabzalı hançer, 280 paralık bir beyaz kabzalı bıçak, 19 paralık birer bohça ve peşkir, 35 paralık bir uçkurlu don, 30 paralık bir saçma ağ, 3.024 paralık (75.6 kuruş) 84 kıyye (107.6 kg.) iplik ve nakit parasıyla birlikte yaklaşık 1.770 paralık Mısır ve İstanbul fındık gibi altın türlerinden oluşmaktaydı[381]. Trabzonlu Esir Beşe yanında taşıdığı kıymet açısından az ancak tür açısından zengin mal çeşitleri daha önce kendilerinden bahsedilen Gürünlü tüccarları hatırlatmaktadır. Esir Beşe'nin yanında yer alan iplik ve saçma ağın Trabzon'da işlenen mallar olduğuna şüphe yoktur. Zira, daha önce kendisinden bahsedilen Burdurlu Mustafa'nın Trabzon'dan satın alarak memleketine götürmeye çalıştığı mallar arasında 40 kuruşluk elvan Sürmene ipliği bulunmaktaydı[382]. Trabzon iplikçileri, muhtemelen Trabzon ve Rize'de bolca üretilen ketenden[383] veya Trabzon'a Osmanlı devletinin pamuk üretim bölgelerinden gelen pamuk hammaddesinden iplik üreterek yeniden satışa sunmaktaydılar. Bu bilgilerden hareketle, Esir Beşe'nin terekesindeki iplik ile saçma ağın Trabzon'daki dokumacılığa işaret ettiğini belirtmek gerekir. Ayrıca, Esir Beşe'nin İstanbul'a satmaya götürdüğü mallar arasında yer alan beyaz kabzalı bıçak ile balık kabzalı hançerin de Trabzon işi olması muhtemeldir;Evliya Çelebi Trabzon'daki üretimden bahsederken şehirde üretilen bıçaklara özel bir ilgi göstermiş ve *"kim bu bıçakları kullansa düşmandan kinini alır"* diyerek şehirdeki kılıç, balta ve bıçak imalatına dikkat çekmiştir[384].

Şimdiye kadar üzerinde durulan Osmanlı arşiv kayıtları ve seyyahların anlatılarından hareketle pek çok malın özellikle İstanbul, Tuna ve Rumeli kıyılarından deniz yoluyla Trabzon'a nakledilerek Trabzon pazarına sunulduğu görülmüştür. Günümüzde Bulgar topraklarında yer alan Burgaz iskelesinde, XVIII. yüzyılın sonlarında ticaret amacıyla bulunurken vefat eden ve tereke kaydında tüccar olduğu kayıtlı olmayan ancak, terekesi incelendiğinde bölgeler arası ticarete katılan bir tüccar olduğu nümâyân/açık olan Trabzonlu Hacı Mehmet'in 2.666 kuruşluk terekesi Rumeli ile Trabzon arasında ticarete konu olan malların genelde

---

[381] TŞS, 1934 / 44a.
[382] Bkz:TŞS, 1874 / 46a.
[383] Trabzon ve Rize'deki keten üretimini vergilendiren Trabzon Keten Bezi Damga Mukataasının üretim açısından bazı yıllarda göstermiş olduğu gelişmeler için Bkz:V. Bölüm.
[384] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 53.

hangi kalemlerden oluştuğunu gösterir mahiyettedir. Trabzon'da aynı zamanda bir tahmilathânesi (yükleme-boşaltma yeri) bulunan Hacı Mehmet'in debbağ olması muhtemeldir. Zira, daha önce kendileri hakkında ayrıntılı olarak bilgi verilen pek çok debbağın terekesinde birer tahmilathâne ve birçok türde kürk yer almaktaydı[385]. Burgaz iskelesinde vefat ettikten sonra yanında mevcut olan eşyası Aşçı Hasan Reis tarafından Trabzon'a getirilen Hacı Mehmet, muhtemelen Burgaz'da Trabzon'dan götürdüğü bir takım malları sattığı gibi Burgaz'dan da bazı malları satın almış olmalıydı. Çünkü, Hacı Mehmet'in terekesinde Burgaz iskelesinde gümrük ödediği kayıtlıdır. Hacı Mehmet'in terekesinde yer alan mallar aşağıdaki gibidir:

- ✓ 4.5 kuruşluk 61 (...) Rize bezi,
- ✓ 8 kuruşluk bir beyaz (...) kürk,
- ✓ 24 kuruşluk 3 top (...) yalancıma takım kürk (?),
- ✓ 37.5 kuruşluk 15 arşın elvan çuka,
- ✓ 5.5 kuruşluk bir (çift olmalı) Selânik peştemali,
- ✓ 3 kuruşluk dane zencab[386],
- ✓ 5.5 kuruşluk 2 arşın yeşil çuka,
- ✓ 2.5 kuruşluk 1 arşın bir atlas,
- ✓ 3 kuruşluk 2 (çift olmalı) beyaz havlu,
- ✓ 7 kuruşluk yarım deste fes,
- ✓ 1.5 kuruşluk som kabzalı bir bıçak,
- ✓ 5 kuruşluk 1 top siyah gaytan,
- ✓ 2.5 kuruşluk 1.5 arşın göz çuka,
- ✓ 27.5 kuruşluk 11 ineli/eyneli kebe,
- ✓ 10.5 kuruşluk 7 elvan seccade,
- ✓ 4 kuruşluk 5 alaca sicim,
- ✓ 50 kuruşluk 11 Mısır süpürgesi,
- ✓ 11 kuruşluk birer tane altı kat tüfek ile beraber fişeklik,
- ✓ 12 kuruşluk bir altı kat tüfek demiri,
- ✓ 400 kuruşluk 1.219 kıyye (yaklaşık 1.563 kg.) ruğn-i iç (iç yağı),
- ✓ 45 kuruşluk 2 çuval (yaklaşık 93 kg.) pirinç,
- ✓ 85 kuruşluk 10 buğday çuvalı (yaklaşık 462 kg.),
- ✓ 112.5 kuruşluk 224.5 kıyye (yaklaşık 288 kg.) çelik,

---

[385] Bkz:III. Bölüm.

[386] Zencab, kadınların kullandığı fistanın altına bağlanan içi görünmez kumaş olan zencebe ile aynı kumaş olmalıdır. Bkz:Şemseddin Sâmi, 688.

- ✓ 10 kuruşluk 30 top (390 m.) aba ve 1.126,5 kuruş nakit parasıyla biri reis olan beş kişiden 715 kuruş alacakları bulunmaktadır.

Aynı tereke kaydında, Trabzonlu Hacı Mehmet'in daha önce sözü edilen fakat neresi olduğu tam olarak anlaşılamayan Tepencere ahalisinden iki kişiye borçlu olduğu görülmektedir. Hacı Mehmet'in vefat ettiğinde yanındaki ticarî eşyası, üzerinde durulması gereken ve belki de bir ölçüde Rumeli taraflarına giderek ticaret yapan XVIII. yüzyıl Trabzon tüccarının faaliyetlerini resmeder vaziyetteki en önemli kayıt olduğu gibi, Osmanlı Balkan eyaletlerinin tarım, sanayi ve madencilik alanlarındaki üretim faaliyetlerini özetler mahiyettedir;Hacı Mehmet hakkında ilk olarak söylenmesi gereken gerçekten zengin bir tüccar olduğudur;Trabzon'daki mal ve mülkünün değeri olan 423 kuruş hariç tutulursa yanında taşıdığı ticarî malları, nakit parası ve alacakları ile birlikte yaklaşık 2.243 kuruşa ulaşmaktaydı. Trabzon'daki ev, tahmilathâne ve günlük kullanım eşyalarından oluşan mal varlığı 423 kuruş olup bu miktar ticarî amaçlı olarak Burgaz iskelesinde yanında bulundurduğu toplam malın yani 2.243 kuruşun 1/5'i kadar bile değildi. Bu haliyle, Hacı Mehmet'i Trabzon'un XVIII. yüzyıldaki büyük tüccarlarından biri olarak kabul etmek gerekecektir. Zira Trabzonlu olup ortaklık kurmadan âhar vilayetlere giderek nicelik ve nitelik açısından bu kadar önemli miktarda mal alım satım işiyle ilgilenen, diğer bir ifadeyle uzak mesafe ticaretine bu kadar para yatıran başka bir tüccar tespit edilememiştir[387]. Hacı Mehmet'in terekesinde yer alan Rize bezi, Rumeli'ye götürülen belki de tek Trabzon ve çevresi ürünü olarak dikkat çekmektedir. Hacı Mehmet'in terekesinde yer alan aba, kebe, fes, gaytan ve çuka gibi yünlü dokumaların Selânik, Filibe, Karlova ve çevrelerinde üretildiklerine hiç şüphe yoktur. Çünkü, daha önce belirtildiği gibi Selânik yünlüleri ve Filibe'nin aba ve kebesi Avrupa'dan Suriye'ye kadar önemli bir sürüm alanına sahip olan kaba yünlü dokumalardı[388]. Ancak bu dokumalardan atlas, elvan seccade, beyaz havlu ve alaca sicim gibi bazı dokumaların Trabzon'a Gürün ve çevresi tüccarlarının getirdiği pamuk ağırlıklı yünlü dokumalara benzerliğinden yola çıkarak Anadolu'dan Trabzon'a getirilen ve buradan Trabzon vasıtasıyla Rumeli taraflarına tekrar nakledilmiş olan dokumalar olabileceği de düşünülmektedir. Ayrıca, Hacı Mehmet'in terekesinde yer alan Mısır süpürgesi ve pirincin Mısır'dan Selânik'e ulaşan mallar oldukları, yine aynı terekede yer alan çeliğin Selânik limanı vasıtasıyla Balkanlara

---

[387] Bkz:Tablo V.
[388] Bkz:II. Bölüm.

ulaşan İngiliz mamulü olduğu ihtimali pek yüksektir[389]. Hacı Mehmet'in terekesinde yer alan İç yağı, buğday, tüfek ve tüfek demiri ile fişekliklerin şimdiye kadar ele alınan tüccar terekelerinden hareketle Rumeli, Tuna ve çevresi ürünleri olması gerekmektedir[390]. Zira Rumeli'deki zengin demir maden ocaklarının varlığı ve bu madenlerin Osmanlı silah sanayisindeki önemi bilinmektedir[391]. Hacı Mehmet'in terekesinden hareketle Trabzon ve çevresinin ziraî ve sanayi açıdan kendine ne kadar yetersiz olduğu rahatlıkla görülür. Bu kayıt, Varna ve Burgaz limanlarının Trabzon ile olan bağlantılarının bir hayli önemli olduğuna iyi bir örnektir. Zira, Osmanlı kayıtlarında yer alan *"Gümrük-i iskele-i Bergos ve tevabii mukataasının hasılat kisesi gümrük rüsumuna mütevaffık (...) ve hususan Trabzon ve havalisinden vürud iden sefayin derununda olan emtia ve eşyanın rüsum-ı gümrük tahsiline münhasır ve merbut iken..."*[392] ifadesi, Hacı Mehmet'in terekesiyle iyi bir paralellik göstererek Trabzon ve çevresi ticaretinin Rumeli iskeleleri için taşıdığı hayati önemi gözler önüne sermektedir. Trabzon ve çevresindeki madenlerden elde edilerek Rumeli'ye götürülen bakır Rumeli ve çevresi için ne kadar önemliyse, Rumeli'den çıkarılan demir aynı şekilde Trabzon için o denli önemliydi. Hacı Mehmet'in terekesinde ve daha önce ele alınan Rumelili ve Trabzonlu tüccarların terekelerinde yer alan tüfek, tüfek demiri ve fişeklikler Rumeli'nin demir işçiliğinde önemli bir deneyime sahip olduğunu göstermektedir. Osmanlı silah sanayisinin ihtiyacı olan demir Rumeli'de Samakov'dan ve İstanbul hasları kazasından Samakovcuk'tan elde edilmekteydi[393]. Günümüzde Bulgar toprakları içerisinde yer alan Samakov'da üretilen demir, XVIII. yüzyılda Varna ve Burgaz iskeleleri vasıtasıyla Trabzon'a ulaşmaktaydı. 1770 yılında ticaret amacıyla Trabzon'a gelerek İkizzâde hanında hastalanan Filibe'nin Karlova kazasından Molla Hasan'ın terekesinde 1.430,5 kıyye (yaklaşık 1.834 kg.) demir yer almaktaydı[394]. Trabzonlu tüccarlar ihtiyaçları olan demiri bazen İstanbul'dan bazen de Burgaz'dan tedarik etmekteydiler. Trabzon'un Çarşı mahallesinden olan Mehmet oğlu Hacı İbrahim İstanbul'da ticaret amacıyla bulunurken vefat ettiğinde yanında 600 kuruşluk demir çubuk yer almaktaydı[395]. Hacı İbrahim, adı geçen demiri Burgaz'dan alıp İstanbul'a gelmiş de olabilirdi, zira

---

[389] Bkz:II. Bölüm.
[390] Bkz:İstanbul Ticaret Tarihi.
[391] Ahmet Refik, Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri, İstanbul 1989 ve Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 622.
[392] TŞS, 1937 / 77a, kayıt tarihi, 22 Cemâziyelevvel 1198 / 13.04.1784.
[393] Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 618.
[394] TŞS, 1868 / 85b-86a.
[395] TŞS, 1923 / 101a.

Trabzon tüccarı, Trabzon'dan İstanbul'a ticarî amaçlı olarak gittiğinde Rumeli ve Tuna iskelelerine uğradıktan sonra Trabzon'a gelmek için genelde İstanbul'a tekrar uğramaktaydılar. Bu açıdan Trabzon tüccarı, muhtemelen, uğradıkları iskelelerde satın aldıkları bir takım malları gidişte veya dönüşte uğradıkları iskelelerde tekrar satmaktaydılar. Rumeli'den Trabzon ve çevresine demir ithali ile ilgili başka bir bilgi tüccar Hüseyin ile ilgilidir. Trabzon'un Saçlı Hoca mahallesinde kira ile sakin olan Hüseyin, Burgaz iskelesinde Kostak Mustafa Reis sefinesine ma`lûmü'l-miktar Sofya demiri ve maskadar (?) tabir olunur demir yükleyerek Rumeli kıyılarının diğer önemli bir iskelesi olan Varna iskelesine varır. Ancak, Varna'da Karahisâr sancağı mutasarrıfı geminin yükü olan 96 çubuk demiri biraz da cebri olarak tamamen satın alıp demir ile yüklü gemiyi Karahisâr'a götürmek üzere Giresun iskelesine çıkartır. Bu esnada gemide yer alan başka bir tüccar olan Bafu, Karahisâr sancağı mutasarrıfından adı geçen demirin parası olan 500 kuruşu her nasılsa tamamen alır. Hüseyin, Trabzon mahkemesinde adı geçen demirin yarı hissesinin kendine ait olduğunu ileri sürerek 500 kuruşun yarısını Bafu'dan talep eder. Bafu ise, *"demirler tamamen benim malımdır"* diyerek Hüseyin'in talebini ret eder[396]. Adı geçen kayıtta yer alan Sofya demiri ve maskadar tabir olan demirin meşhur Samakov madenlerinden olması muhtemeldir. Çünkü, Samakov, Sofya'ya oldukça yakın bir konumda bulunmaktadır.

Doğu Karadeniz'in uzak bölgelere ihraç ettiği mallar arasında fındık önemli bir yer tutmaktaydı. Bu yüzyılda, Trabzon'da yetişen fındığın ihracata konu olacak kapasitede olup olmadığı belli değildir. 1796 yılında Trabzon'un Sürmene ahalisinden olup Trabzon'da Debbağhâne mahallesinde vefat eden Mehmet oğlu Mahmut'un terekesinde 18.5 kuruşluk fındık yer almaktaydı[397]. Benzer şekilde, daha XVIII. yüzyılın ilk yıllarında Trabzon'da özellikle Yomra taraflarından birçok kişinin tereke kayıtlarında fındık bahçelerinin varlığı sıkça geçmektedir[398]. Fakat, Trabzon'da üretilen fındığın ihracata konu olduğuna dair her hangi bir kayda rast gelinmemiştir. Bununla birlikte, Trabzonlu tüccarların bakır ile beraber Rumeli'ye en çok sattıkları malların başında fındığın geldiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Zira, Rumeli'deki iskele gümrüklerinde gümrük memurlarıyla tüccarlar arasında gümrük ödenmesiyle ilgili problemler ortaya çıktığında Trabzonlu tüccarların

---

[396] Kaydın devamı çürük olduğundan mahkemenin ne şekilde sonuçlandığını bilemiyoruz. Bkz:TŞS, 27 Cemâziyelevvel 1204 / 12.02.1790.
[397] TŞS, 1946 / 13a.
[398] TŞS, 1868 / 18b-19a.

taşıdıkları mallar *"Trabzon tüccarının mübayaa eyledikleri nühas ve fındık ve timur ve aba ve kebe vesaire..."* şeklinde ifade edilmekte, bakır ve fındık Trabzon ve çevresinin ismi verilerek zikredilen iki ihraç malı olarak görülmektedir[399]. Bununla birlikte, bu yüzyılda fındığın Trabzon'dan daha çok Ünye ve Giresun'da yetiştirilerek ihracata konu olduğu anlaşılmaktadır. Ünye ve çevresi fındığının âhara olan ihracatıyla ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır;Trabzonlu olduğu anlaşılan tüccar Mehmet oğlu Mahmut Reis, Ünyeli Banol oğlu Şiroloz'un gemisine, Ünye'den 280 kantar (yaklaşık 16 ton) fındık satın alarak yükler. Fındık, âhara satmaya götürülürken bu ticaretten kime ne kadar kâr kalacağı baştan kararlaştırılır. Karara göre, fındığı İstanbul'da satmak şartıyla elde edilen kârın bir hissesi geminin, bir hissesi gemi tayfasının ve bir hissesi de fındığın sahibi Mahmut Reis'in olacaktı. Bu kâr bölüşümünden hareketle tüccarlar açısından taşımacılığın oldukça pahalı bir iş olduğu gözükmektedir. Zira fındık satışından elde edilecek kârın 2/3'si daha ticarete başlamadan gemi ve gemici tayfasına gitmektedir. Velhâsıl, Ünye'den gemiye yüklenerek İstanbul'a doğru hareket eden fındık yüklü gemi bir süre sonra su aldığından dolayı zoruniu olarak Sinop'a çıkmak zorunda kalır. Bundan dolayı gemideki fındık Sinop'ta satılır. Gemici Şireloz'a göre fındığın Sinop'ta satılmasıyla 250 kuruş kâr elde edilir. Bunun üzerine gemi sahibi Şireloz[400], gemisine düşen hissesini Mahmut Reis'ten talep eder. Ancak, bu istek karşısında aralarında anlaşmazlık ortaya çıkmış olacak ki durum Trabzon mahkemesine intikal eder. Trabzon'da yapılan mahkemede tüccar Mahmut Reis, fındığın Sinop'ta satılmasından 250 kuruş değil 3 kuruş altı para kâr elde ettiğini ve adı geçen Şireloz'a da 52 paranın (1 kuruş 12 para) isabet ettiğini belirtir. Ayrıca tüccar Mahmut Reis, Şireloz'un aldığı paraya kanaat etmeyerek sürekli arzuhalde bulunduğunu da belirtir. Neticede mahkeme, gemici Ünyeli Şireloz'u haksız bularak talebinin ret edilmesine karar verir[401]. 1762 yılına ait başka bir kayıtta ise İstanbul'a yiyecek getirmekle görevli tüccar tayfasından İbrahim isimli kimsenin (İbrahim, İstanbul'un meşhur Kapan tüccarlarından olmalı), Giresun kazasına tabi Keşap nahiyesi ahalilerinden bazı kimseleri aracı olarak kullanarak Keşap köylülerinden beher kantarı 65 paradan toplam 256 kantar (yaklaşık 14.5 ton) fındık için parasını teslim etmesine rağmen aracıların fındığı tüccar İbrahim'e teslim etmemeleri

---

[399] BOA.MAD, 10223 / 92, kayıt tarihi 8 Muharrem 1194 ve TŞS, 1935 / 68b-69a.
[400] Gemi sahibi olan Şireloz'un ismi metnin devamında Şireban diye geçmektedir.
[401] TŞS, 1934 / 38a, kayıt tarihi, 5 Safer 1192 / 05.03.1778.

şikayete konu olmuştu[402]. Fındık ihracatı ile ilgili olarak ele alınan her iki kayıttan hareketle XVIII. yüzyılda Trabzon eyaletinde Giresun, Ünye ve çevresinin fındık üretiminde esas merkezler oldukları ancak, adı geçen yerlerde üretilen fındığın bölgeler arası ticaretinde Trabzonlu tüccarların diğer bölge tüccarlarına göre daha faal oldukları anlaşılmaktadır.

XVIII. yüzyılda Tokat basmalarının Samsun, Ünye ve Sinop iskeleleri vasıtasıyla Karadeniz'in kuzeyine kadar götürülerek bu bölgede Fransız yünlü dokumalarına rakip olduklarından daha önce bahsedilmişti[403]. Benzer şekilde, çalışmamızla ilgili olarak arşivlerde araştırma yapılırken özelikle Gürünlü tüccarlar tarafından Trabzon'a getirilen onlarca çeşit kumaşlar ile Erzurum ve Erzincan taraflarından Trabzon'a getirilen sahtiyan veya kölelerin başka yerlere götürülerek tekrar satılması gerektiği fikri hep üzerinde düşünülen bir konuydu. Daha önce ele alınan birçok kayıtta, Trabzon'a çeşitli vesilelerle Erzurum ve Batum taraflarından getirilen beyaz kölelerin tüccarlar tarafından İstanbul, Rumeli ve Burdur'a kadar götürülerek satıldığı belirtilmişti. 1790 yılına ait başka bir kayıt ise, Trabzon ve çevresinin sadece bir tüketim merkezi değil aynı zamanda Anadolu'nun farklı vilayetlerinden gelen malların tekrar satışa sunulduğu bir yer olarak ayrı bir öneme sahip olduğunu göstermektedir;Trabzon'un İskenderpaşa mahallesi sakinlerinden Hasan oğlu Kara Hüseyin, Osmanlı sınırı kabul edilen Anapa'da Hasan oğlu Mehmet Reis ile birlikte bu kaydın kayıt tarihinden 16 ay önce ticaret yapmaktaydılar. Mehmet Reis Anapa'da, Kara Hüseyin'den şirket-i mudârebe'den 200 kuruş ister. Kara Hüseyin ise, *"Samsun ve Trabzon iskelelerine giderek pamuk, tütün ve sahtiyan alıp tekrar Anapa'ya dönmek şartıyla"* 200 kuruşu mudârebe ortaklığı karşılığında Mehmet Reis'e teslim eder. 200 kuruşu teslim alan işletmeci/mudârip Mehmet Reis ilk olarak Samsun iskelesine gider. Samsun'dan bazı malları gemisine yükledikten sonra İstanbul'a giderken Mehmet Reis'in gemisi ne yazık ki batar. Bunun üzerine sermaye sahibi Kara Hüseyin Trabzon mahkemesinde işleticiye vermiş olduğu 200 kuruşu talep eder. İşletici Mehmet Reis ise mal-ı mudârebeden sermaye olmak üzere adı geçen Kara Hüseyin'in ortağı Osman'dan yarısı Hüseyin'in olmak üzere 400 kuruş aldığını kabul eder ancak, geminin battığını ifade ederek bu işte suçu olmadığını belirtir. Nihayetinde sermaye sahibi Kara Hüseyin, mahkemede iddia ve taleplerini destekleyecek şahit

[402] BOA.TAD, 2 / 33-2, kayıt tarihi, evâsıt-ı Şevval 1175 / 05.05.1762-14.05.1762 arası.
[403] Genç, "Osmanlı İmparatorluğunda...", 281 ve İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", 299.

bulamadığından haksız olduğuna karar verilerek davasından men edilir[404]. Yukarıdaki ortaklığın, İslâmî ortaklıklar açısından hukuksal olarak değerlendirmesi ayrı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte bizi ilgilendiren esas konu, Samsun ve Trabzon gibi iki önemli iskelenin art bölgelerine ulaşmanın verdiği kolaylıklardan hareketle, XVIII. yüzyılda Anadolu'dan kuzeye yapılan kumaş, tütün, sahtiyan ve belki de daha başka malların ticaretinde önemli transit merkezler olarak hâlâ önemlerini korumaya devam etmeleridir.

Günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içerisinde yer alan Anapa'dan Türkiye sınırlarına 15 km. uzaklıktaki Batum'a kadar olan bölge Osmanlı kayıtlarında genellikle "Abaza ve Gürcü Vilayetleri" olarak geçmekte olup bu bölgede yaşayan topluluklar ile Trabzon başta olmak üzere Güneydoğu Karadeniz coğrafyası arasındaki ticaret ilişkileri bir hayli dikkate değerdir.

Osmanlı kayıtlarına göre Abaza vilayetlerinden kasıt Faş, Sohum ve Soğucak kaleleri/iskeleleri ile bu iskeleler arasında yer alan daha küçük çaptaki yerleşim yerleri olup[405], günümüzde olduğu gibi XVIII. yüzyılda dahi Sohum Abaza vilayetinin en önemli yerleşim yeri konumundaydı. Günümüzde, Gürcistan'a bağlı Abhazya Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Sohum'dur (Sohumkale). Batum'dan Anapa'ya kadar olan Doğu Karadeniz kıyıları ise "Gürcü ve Abaza vilayetleri" olarak Osmanlı kayıtlarında yer almaktadır[406]. Güney Karadeniz limanları olan Samsun ve Trabzon'dan Kırım taraflarındaki Anapa'ya olduğu gibi Abaza vilayetlerine de bazı malların akışı söz konusudur. XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı devleti topraklarından Abaza topraklarına yapılan ticaret Faroqhi'nin belirttiğine göre, genelde yasak kapsamında olan silah ve tuz ticaretinden oluşmaktaydı[407]. İşin ilginç tarafı Osmanlı devleti ile Abaza toprakları arasındaki ticaret XVI yüzyıldan 150 yılı aşkın bir süre sonra bile aynı şartlar dahilinde gerçekleşmekteydi;daha XVIII. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı devletinin, XVI yüzyılın sonlarından itibaren olduğu gibi Abaza'daki Abaza eşkıyasıyla savaş halinde olduğu görülmektedir. Arhavi kadısı, Başkent İstanbul'a göndermiş olduğu bir mektup ile Karadeniz'de ticaret amacıyla gezen gemi reislerinin bir yolunu bulup top, tüfek, cephâne, silah ve harp aletleri alarak Gönye'ye varmakta oldukları ve buradan tuz ve benzeri mal satın alarak "muharebeynden olan" Abaza eşkıyalarına verdiklerini (sattıklarını) haber

---

[404] TŞS, 1941 / 22b, kayıt tarihi, 24 Rebiülâhir 1205 / 31.12.1790.
[405] TŞS, 1923 / 61a.
[406] TŞS, 1868 / 81a.
[407] Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 108-115.

vermekteydi. Aynı mektupta, bu yüzden Abaza eşkıyasının kuvvet bulup Gönye sancağında bazı yerleşim yerlerini istila ederek ahalinin mallarını ve erzaklarını ele geçirmekte olduğu belirtilmekteydi[408]. 1704 yılına gelindiğinde anlaşılan Osmanlı devleti ile Abaza eşkıyası arasındaki ilişkiler en kötü dönemini yaşamaktaydı. Zira, 1704 yılında İstanbul'dan Trabzon yönüne hareket eden şaykaların Batum iskelesinden ötede yer alan Gürcü ve Abaza vilayetlerine gitmelerinin yasak olduğu ve durumun gemi sahiplerine gereği gibi tenbiye ve te'kid edilmesi seneki Erzurum Valisi Vezir Halil Paşa'ya bildirilmekteydi[409]. Osmanlı devlet adamları Abaza eşkıyasına önlem olarak darü'l-islam'dan Abaza eşkıyasına istifade edilecek malların gönderilmemesini, bu gibi malları eşkıyaya taşıyan gemi reislerinin gemi ve mallarının devlet için zabt edilerek cezalandırılmalarını emretmekteydi[410]. Anlaşılan o ki devlet, XVIII. yüzyılın başlarında Abaza ve çevresine tam olarak hükmedemediğinden bu toprakları İslam toprağı dışında kabul etmekteydi[411]. Abaza eşkıyasına Güney Karadeniz iskelelerinden yarar eşya götürülmemesi için Batum sancağı ile Gönye ve Batum zabitlerine sürekli emirler gönderilmekte;Osmanlı idarecileri tarafından Abaza eşkıyasına tuz ve benzeri zahire nakleden gemici tüccarların *"`âbâb u zehâb"* oldukları yani fikren yanlış yolda oldukları belirtilmekteydi[412]. 1723 yılında bazı gemicilerin gizliden Abaza vilayetine tuz ve benzeri zahire götürdükleri belirtilmekte ve bu gibi tüccarların Abaza taraflarına geçişlerine kesinlikle müsaade edilmemesi ve duruma ziyade ihtimam gösterilmesi önemle vurgulanmaktaydı[413]. Adı geçen kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla savaş malzemeleri ile zahire ve tuz Abaza vilayetlerinde bulunamayan hayati mallar

---

[408] TŞS, 1866 / 76a ve Harita I. Günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde, Acara Özerk Bölgesinde Batum şehrinin batı yönünde yer alan Gönye, XVIII. yüzyıl Trabzon Kadı Defterlerine göre Sohum'dan sonra Doğu Karadeniz kıyılarının en önemli kalelerinden biriydi. Gönye kalesinin 1547 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın talimatıyla inşâ edildiği bilinmektedir. Bkz:Kaşıkçı, Nihat-Yılmaz, Hasan, Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası, (?) 2000, 40.

[409] TŞS, 1868 / 81a, kayıt tarihi, evâil-i Zilhicce 1115 / Nisan ayı başları 1704.

[410] TŞS, 1866 / 76a.

[411] Abaza topraklarının Osmanlı hakimiyetinden çıkması XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarındadır. 1790'lı yıllarda Osmanlı devleti Faş, Anakara ve Sohum'u elinde tutabilmesine rağmen bu bölgeler haricinde kalan Abaza ve Gürcü toprakları hemen hemen Rus hakimiyetine girmiş durumdaydı. 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı neticesinde 1829'da imzalanan Edirne Antlaşmasıyla Anapa, Faş, Ahıska ve Ahılkelek gibi askerî ve ticarî öneme hâiz geçiş yolları Ruslara bırakılmıştır. Bkz, Aydın, Mahir, "Faş Kalesi", OA / JOS, VI, İstanbul 1986, 112-113, 123-124. Ancak, XVIII. yüzyıl ile ilgili arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı devleti Sohum, Soğucak ve Faş gibi bazı kaleler haricinde kalan Abaza topraklarına tam olarak hiçbir zaman hakim olamamıştır.

[412] TŞS, 1882 / 94a-b.

[413] TŞS, 1882 / 94a-b.

içerisinde yer almaktaydı. Osmanlı kayıtlarına göre, XVIII. yüzyılda Osmanlı devleti Abaza vilayetinde sadece Sohum, Soğucak ve Faş kalelerine hakim durumda olup bu kalelerin çevresinde veya daha uzağında yer alan iskele ve derelere ise Abaza eşkıyası hakim durumdaydı. Osmanlı devleti bu yüzyılda Abaza eşkıyasıyla başa çıkamadığı gibi tuz ve silahları Abaza eşkıyasına alenen ve ceste ceste/azar azar götüren kendi tüccarına dahi hakim olamamaktaydı[414]. XVIII. yüzyılın ilk yıllarından, sonrasını bilemiyoruz ancak 1757 yılına kadar[415] Abaza eşkıyası Osmanlı devleti tarafından etkisiz hale getirilememişti. Anlaşıldığı kadarıyla devlet, Abaza eşkıyasını savaşarak alt edemeyince zahire ve silah temin etme imkânlarını keserek eşkıyanın sonunu getirmeyi düşünmekteydi.

Kırım Hanı Giray Han tarafından başkent İstanbul'a yazılan bir tahrire göre, İstanbul ve benzeri mahallerden ticaret amacıyla Faş, Sohum ve ol-havalilere giden gemi reisleri Batum, Faş, Sohum ve Anakara kaleleri iskelelerine uğramayarak Abaza kabilelerinden oluşan ahalilerin iskelelerine lenger-endaz/demirledikleri ve barut, kurşun, yiyecek ve giyecek, mıh, tüfek, kılıç ve benzeri mallar sattıkları ifade edilmekte, metnin devamında ise adı geçen kabile steplerine tuz ve eşya-i saire götüren gemilerin men edilmesi vurgulanmaktaydı. Yine aynı kayıtta, *"Trabzon ve çevresinden olan iskelelerden Sohum, Soğucak ve Faş taraflarına giden gemi reislerine adı geçen iskelelerden başka Abaza vilayetlerinin aralık iskelelerine ve derelerine varmamaları ve yanaşmamaları, tuz, silah ve emtia götürmemeleri"* tembihlenmekteydi[416]. Osmanlı devleti ile Abaza vilayeti arasındaki ilişkilere dair ele alınan kayıtlara bakıldığında Güney Karadeniz limanlarından Abaza vilayetlerine tuz, zahire, yiyecek, giyecek, mıh, barut, kurşun, tüfek ve kılıç gibi malları götüren tüccarların dönüşte ne gibi mallar getirdikleri hakkında her hangi bir bilgi yer almamaktadır. Faroqhi, XVI. ve XVII. yüzyılda Abaza vilayetlerinden Anadolu yönüne yapılan ticarette balıkçıların ağ yapımında kullandıkları ipliğin ve kölelerin en önemli ticarî kalemler olduğunu belirtmekteydi[417]. XVIII. yüzyıla ait Karadeniz tüccarlarının muhasebe defterlerini ele alan Çizakça, İstanbul yönünden Kafkasya'ya tuz, demir, Ege'den getirilmiş çeşitli kumaşlar, silahlar, bakır, deri, battaniye, Bursa'dan getirilmiş ipekliler ve yün kumaşlar götürüldüğünü, Anapa'dan

[414] TŞS, 1914 / 18b, kayıt tarihi, (...) Cemâziyelevvel 1159 / Mayıs-Haziran 1746.
[415] Trabzon Kadı Kayıtlarında Abaza eşkıyası ile ilgili bilgiler 1757 yılında kesilmektedir. Bu tarihten sonra meselenin ne şekilde devam ettiği hakkında bilgi sahibi değiliz.
[416] TŞS, 1923, 61a, kayıt tarihi, evâil-i Muharrem 1171 / Eylül ayı ortaları 1757.
[417] Faroqhi, a.g.e., 109-111.

ise köle, yağ ve mum alınarak geri dönüldüğünü göstermiştir[418]. Daha önce ele alınan Osmanlı arşiv belgelerine göre Abaza ve çevresinden Trabzon ve İstanbul'a esas olarak kölelerin taşındığından, Rize ile Anapa arasında yer alan iskelelerin önemli köle yükleme merkezleri olduğundan ve Rize ile Hopalıların esircilik ticaretinde bir hayli uzmanlaştıklarından bahsedilmişti. Köle haricinde, Abaza vilayetlerinden Trabzon'a ve İstanbul'a ne gibi malların gelebileceği hakkında en iyi bilgileri Evliya Çelebi ve Bıjışkyan'da bulmak mümkündür. Evliya Çelebi, Rize ve Pazar civarında yaşayan Lazların mahir gemiciler olduklarını ve Çoruh nehri ile Mekrilistan'a giderek çimşir ile esir satın alıp Trabzon'da satarak büyük kâr elde ettiklerinden bahsetmektedir. Batum ve çevresindeki ticaret ilişkilerine dair bilgiler veren Evliya Çelebi, *"meneksile"* adı verilen birçok Laz kayıklarının Gönye'de Çoruh nehrinin içlerine doğru hareket ederek Mikril vilayetlerine tuz, demir ve alat-ı silah ile çeşitli bezler götürüp Mekrilistan ve Gürcüstan'dan çimşir, şem-i asel, asel-i musaffa (saf bal) ve köleler alarak Trabzon'a geldiklerinden bahsetmektedir[419]. Çelebi'ye göre, özellikle mahsul mevsiminde tüccar gemileri Batum, Çoruh ve çevresine tuz, barut, bakır, evani (ev eşyası kap-kacak) ve alat-ı silah getirerek karşılığında kız ve oğlan (köle), zerdava, balmumu ve emsali şeyler alıp götürmekteydiler[420]. Bu noktada, Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılda Karadeniz'in doğusunda gerçekleşen ticarî ilişkiler hakkında vermiş olduğu bilgilerin XVIII. yüzyıla ait Osmanlı arşiv kayıtlarıyla büyük ölçüde örtüşmesi gerçekten bizleri Çelebi'ye bir kez daha hayran bıraktırmaktadır. Çelebi gibi Bıjışkyan'ın Abaza vilayetleri ve Anapa ticareti ile ilgili vermiş olduğu bilgiler Karadeniz'in doğu kesimindeki ticaret ilişkilerini özetler mahiyettedir. Bıjışkyan'a göre, Rize'den itibaren Batum, Abaza vilayetleri ve Anapa'ya kadar olan yerleşim yerlerinden Trabzon ve İstanbul'a esir, şimşir, balmumu, bal, yağ, peynir, tuzlu et, bez, yün, deri, ipek (ipek muhtemelen Azerbaycan taraflarından Gürcü toprakları vasıtasıyla Batum'a ulaşmaktaydı), kunduz, zerdavi, tilki, çakal gibi hayvan postları, yulaf ve mısır götürülmekte hatta buralardan elde edilen esirler gemiler ile Mısır'a kadar sevk edilmekteydi[421].

Sonuç olarak, Kafkaslar ve Abaza vilayetleri ile ilgili olarak ele alınan arşiv kaynakları ve seyyahların vermiş oldukları bilgilerden hareketle, adı geçen yerlerden tüccarlar tarafından getirilen malların Trabzon'a veya İstanbul'a getirilerek satıldığı

---

[418] Çizakça, "İş Ortaklıkları...", 94-95.
[419] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 54.
[420] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 56.
[421] Bıjışkyan, a.g.e., 61-77.

dikkat çekmektedir. Bu haliyle Trabzon, Abaza ve Gürcü vilayetleri için sadece İstanbul'dan gönderilen cephâne ve askerin Karadeniz'in doğusunda yer alan kalelere nakledildiği bir transit merkez değil, aynı zamanda Karadeniz'in doğusunda gerçekleşen ticaret ilişkilerinde ana liman ve pazar görevi görmekteydi. Dolayısıyla Trabzon, çevresindeki bölgelerde yer alan şehir ve iskeleler için hem ihracatta ve hem de ithalatta önemli bir liman olarak eskiden beri üstlenmiş olduğu görevini XVIII. yüzyılda aynı şekilde devam ettirmekteydi.

TABLO VII: XVIII. YÜZYILDA TRABZONLU TÜCCARLARIN DİNSEL BİLEŞİMİ

	Tüccar Sayısı	Müslüman	%	Gayrimüslim	%
Trabzon'un Merkez Mahalleleri	41	39	95.12	2	4.87
Trabzon'un Merkez Kaza ve Nahiyeleri	5	4	80	1	20
Trabzon*	3	2	66.66	1	33.33
Toplam	49	45	91.83	4	8.16

*Arşiv kayıtlarında bu tüccarların sadece Trabzonlu oldukları kayıtlı olup, Trabzon'un hangi mahalle, kaza ve nahiyesinden olduklarına dair bilgi yer almamaktadır.

Trabzon tüccarının ticarî faaliyetlerine son vermeden önce % 91.83 gibi çok büyük bir oranla Müslüman olan Trabzon tüccarının[422] havale/poliçe kullanımına kısa bir göz atmak gerekmektedir. Bir tür kredi mektubu ve para yerine geçen bir kağıt olan havale[423], uzak bir gelir kaynağından yazılı emirle bir fon tahsisi demekti. Osmanlı devletinde bu yöntem gerek devletin ve gerekse özel kişilerin malî işlerinde nakit para nakli esnasında doğması muhtemel olan tehlike ve gecikmeleri bertaraf etmek için sıkça kullanılmaktaydı. Osmanlı devletinde uzak mesafeler arasında ticaret yapan tüccarlar ve ortaklar arasında havale veya poliçe kullanımı sıkça başvurulan önemli bir kredi uygulamasıydı[424]. Bu sistemin temel amacı, iki ticaret

[422] Bkz:Tablo VII.

[423] İslâm dünyasında devlet merkezli havale uygulaması için Bkz:İnalcık, Halil, "Havale", DVİA, 16, İstanbul 1997, 512-13.

[424] Poliçe sisteminin uygulanmasındaki bazı hususlar Eldem'e göre şu şekildeydi;"poliçe ödemesinin yapılabilmesi için muhatabın keşideciye borçlu olması veya en azından ikisi arasında devamlı bir ticarî ilişki bulunması gerekmektedir. Böylece keşideci, başka bir şehirde bulunan ve borçlu olduğu hamile, kendisine borçlu olan ve hamil ile aynı şehirde bulunan muhatap tarafından ödeme yaptırarak hiçbir nakit nakline gerek kalmadan borcunu silme imkânını elde etmiş olurdu. Bir şehirden başka bir şehre parasını nakletmek isteyen tüccar istenilen varış noktasında ortağına veya ilişkide bulunduğu diğer bir tüccara çekilmiş olan bir poliçeyi keşideciden satın alır. Bu satın alma sonucunda poliçe satın alanın emrine düzenlenir veya ciro edilir ve bu kişi de poliçeyi parayı transfer etmek istediği şahsa ciro eder. Sermaye transferi aynı ülke içerisinde aynı para biriminden yapılırsa satıcı-keşideci alıcıdan-'baş' tabir edilen bir yüzde talep ederdi". Bkz:Eldem, Edhem, "XVIII. Yüzyılda İstanbul'da Poliçe Tedavülü Ve Kambiyo Kurları Hakkında", X. Türk Tarih Kongresi, IV, (22-26 Eylül, Ankara 1986), Ankara 1993, 1672-73.

merkezi arasındaki karşılıklı borçların ödenmesi ve sermayenin transferi gibi para hareketleri kolaylaşmak ve güvenlik korkusunu ortadan kaldırmaktı. XVII. yüzyılın ortalarından sonra aynı işi gören poliçe kullanımının havaleye göre daha çok kullanılmaya başlandığı bilinmektedir[425]. Meselâ, XVIII. yüzyılda özellikle İstanbul, ihracattan daha çok önemli bir ithalat merkezi olduğu için İstanbul ile iş yapan Avrupalı tüccarlar ve bilhassa bu yüzyılda Osmanlı limanlarında sıkça görülen Fransızlar getirdikleri mallar karşılığında aynı oranda İstanbul'dan Fransa'ya götürecek mal bulamadıklarından kendi mallarının satışından elde ettikleri nakit paranın Fransa'ya nakledilmesi amacıyla poliçe sistemini bir hayli kullanmışlardır. Fransız tüccarlar sadece nakit paralarını değil aynı zamanda her iki ülke arasında yapılan mal alım satımındaki ödemelerde poliçeyi yaygın bir şekilde kullanırlardı[426]. XVIII. yüzyılda Karadeniz'in dört bir köşesinde ticaret yapan İstanbul'un büyük toptancı tüccarlarının havale kullanımına sıkça başvurdukları Çızakça tarafından belgelenmiştir[427]. Aynı şekilde, Karadeniz'de sıkça ortaya çıkan ve çoğunlukla fırtınadan kaynaklanan gemi kazalarının birçok kişinin mal ve akçesinin deryaya gark olmasına yani denize batmasına neden olduğuna dair pek çok mahkeme kaydından daha önce bahsedilmişti[428]. Muhtemelen bu ve benzeri tehlikelerden kendilerini kurtarmak isteyen Trabzon tüccarı havale/poliçe sistemini kullanma yoluna sıkça başvurmaktaydı. Gerek Trabzonlu ve gerekse Trabzon eyalet sınırları içerisinde yer alan pek çok girişimcinin poliçe kullanımında bir hayli yoğunlaştıklarına dair birçok kayıt mevcuttur[429]. Bu kayıtlar içerisinde özellikle 1736 yılına ait olan kayıt, Trabzon tüccarının hem poliçe kullanımını ve hem de ortaklık kurarak uzak mesafeler arasında ticaret yapmalarını gösterdiği için diğerlerine göre daha çok ilgi çekmektedir. Trabzon tüccarının Rize ve İstanbul ile olan ticarî bağlantılarını gösteren kayıt aşağıdaki gibidir:

---

[425] İnalcık, "An Economic and Social...", 208.
[426] Eldem, Edhem, "The Trade of Precious Metals and Bills of Exchange in Istanbul in the Second Half of the Eighteenth Century", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Ankara 1990, 580-581.
[427] Çizakça, "İş Ortaklıkları...", 84-103.
[428] Hasan Reis'in Trabzon mahkemesindeki ifadesinden bir kısmı şu şekildeydi;"Tuna taraflarından Trabzon'a gelir iken gece fırtınaya yakalandım, meleksem denize battı, ben dahi bir sandal ile kurtuldum. Gemim, bütün eşyalar ve adı geçen İstakor'un akçesi denize gitti...". Bkz:TŞS, 1929 / 20b, kayıt tarihi, 23 Şevval 1182 / 02.03.1762.
[429] Poliçe kullanımı ile ilgili olarak Bkz:TŞS, 1923 / 95a, kayıt tarihi, gurre-i Cemâziyelûlâ 1171 / 11.01.1758;TŞS,1890 / 18a, kayıt tarihi, 21 Cemâziyelevvel 1140 / 04.01.1728.

"Medîne-i Trabzon mahallâtından Bâb-ı Bâzâr mahallesi ehâlîsinden olup mahmîyye-i İstanbul'da 'alâ tarîku'l-ticâre misâfiren sâkin iken bundan akdem vefât iden Sâ'atçi el-Hâcc Ahmed Efendi ibn-i İbrâhim'in sulbî kebîr oğlı es-Seyyid Alî Çelebi nâm kimesne meclis-i şer'-i şerîfe lâzımu't-teşrîfde yine medîne-i mezbûre ehâlisinden olup müteveffâ-yı mezbûr el-Hâcc Ahmed Çelebi'nin şirket-i 'inân üzre şerîkleri olan işbu bâ'isü'l-kitâb fahrü'l-meşâyıh el-Hâcc Mustafa Efendi ibn-i Alî Ağa ve Bîrselîmzâde el-Hâcc Ömer Ağa ibn-i el-Hâcc Mehmed nâm kimesneler mahzarlarında bi't-tav'ü's-sâf ikrâr-ı tâmm ve takrîr-i kelâm babam müteveffâ-yı mezbûr el-Hâcc Ahmed Efendi hayatında mûmâ ileyhâ el-Hâcc Mustafa Efendi ve el-Hâcc Ömer Ağa ile şirket-i mezkûre ile şerîkler olup iki bin beş yüz guruş babam el-Hâcc Ahmed Efendi ve bin iki yüz guruş mûmâ ileyh el-Hâcc Mustafa Efendi ve iki bin beş yüz guruş merkūm el-Hâcc Ömer Ağa üçünün cem'an altı bin iki yüz guruş re's-i malları olup m'alûmü'l-vakt eyyâm-ı şirketlerinde 'amel itdükden sonra meblâğ-ı mezkûr altı bin iki yüz guruş re's-i malımız mûmâ ileyhâ el-Hâcc Mustafa Efendi ve el-Hâcc Ömer Ağa zimmetlerinde bulunup Rize ve Trabzon ehâlîlerinden ma'lûmü'l-esâmî ba'zı kimesnelere meblağ-ı mezkûr altı bin iki yüz guruş babam el-Hâcc Ahmed Efendi'ye boliçe eylediklerinde babam el-Hâcc Ahmed Efendi dahi altı bin iki yüz guruş boliçe virilen âdemlerden bi't-tamâm ve'l-kemâl ahz ü kabz eyledükde üç bin yedi yüz guruşluk eşyâ-i mütenevvi'a iştirâ ve sefâyin ile mûmâ ileyhâ el-Hâcc Mustafa Efendi ve el-Hâcc Ömer Ağa'ya Trabzon'a irsâl anlar dahi ol mikdâr eşyâyı kabz eyledükden sonra meblağ-ı mezkûr altı bin iki yüz guruşdan baba[m] el-Hâcc Ahmed Efendi'nin yanında iki bin beş yüz guruş mevcûd bulunduğı hâlde bâ merâ'llahi te'âla babam merkūm el-Hâcc Ahmed Efendi ahirete intikâl itmekle babam müteveffâ-yı merkūm ile mûmâ ileyhâ el-Hâcc Mustafa Efendi ve el-Hâcc Ömer Ağa'nın beynlerinde m'akūd-ı 'alîyye olan şirket-i mezkûre bâtıl olmağla babam el-Hâcc Ahmed Efendi yanında mâl-ı şirketten mevcûd bulunan meblağ-ı merkûm iki bin beş yüz guruşı vekâletim hasebîle bi't-tamâm ahz ü kabz idüp Trabzon'a gelüp dâhil olduğumda babam el-Hâcc Ahmed'in şerîkleri mûmâ ileyhâ el-Hâcc Mustafa Efendi ve el-Hâcc Ömer Ağa ile şirkete müte'allik muhâsebemizin hesâbî ve kitâbî görilüp babam müteveffâ-yı mezbûrun hissesine sâlifü'z-zikr Rize boliçesinden yüz yirmi üç guruş fâyiz isâbet eyledüğü nümâyân olmağla fâyiz-i meblağ-ı merkūm yüz yirmi üç guruşı mûmâ ileyhâ el-Hâcc Mustafa Efendi ve el-Hâcc Ömer Ağa yedlerinden bi'l-verâse bi't-tamâm ve'l-kemâl ahz ü kabz ve istîfâ-yı hâk eyledim re's-i mâl merkūm iki bin beş yüz guruş ile fâyizden olan yüz yirmi üç guruşdan mûmâ ileyhâ el-Hâcc Mustafa Efendi ve el-Hâcc Ömer Ağa zimmetlerinde bir akçe ve bir habbe hakkım kalmadı babam müteveffânın eyyâm-ı şirketlerinde câri ahz ve 'itâ ve mu'âmelât-ı şetâye [şetâme] ve re's-i mâl ve fâyize müte'allik ve cem'-i deâvî ve mütâlibât ve eymân ve muhâsamatdan mûmâ ileyhâ el-Hâcc Mustafa Efendi ve el-Hâcc Ömer Ağa'nın zimmetlerini ibrâ-i 'âmm-ı kât'i'n-nizâ'le ibrâ ve iskât eylediğimde anlar dahi husûs-ı mezkûre müte'allik kezâlik benim zimmetimi ibrâ ve iskât eylediler didikde gıbbe't-tasdîku'ş-şer'î mâ vâkı' bi't-taleb ketb olındı. hurrire fî 15 (...) Ramazân 1148", [29.01.1736][430].

[430] TŞS, 1901 / 18b-19a.

Buraya kadar, XVIII. yüzyılda Trabzon'da gerçekleşen ticaret ilişkileri Osmanlı arşiv kayıtları ve seyyahların gözlemlerine göre ele alınmıştır. Hem arşiv kayıtları ve hem de seyyahların Trabzon ve çevresinde gerçekleşen ticarî faaliyetleri anlatmada birbirlerine olan benzerlikleri dikkat çekmiştir. XVIII. yüzyılda Trabzon'un, tâ Orta çağda üstlenmiş olduğu önemli bir liman ve pazar olma görevini halen sürdürmüş olduğu görülmüştür. Her ne kadar Trabzon, Tebriz'den gelen ipek yolu açısından yerini Erzurum-Tokat-İstanbul hattına bırakmış olsa da, artık eskiden olduğu gibi değerli mal akışı doğudan değil de daha çok batı pazarları vasıtasıyla olduğundan XV. yüzyıl gibi erken bir tarihte Tokat'a yönelen doğu trafiğinin bu yüzyılda Trabzon pazarı açısından pek önemli bir kayıp olmadığı anlaşılmıştır. Zira, XVIII. yüzyılda Acem'den gelmesi gereken tüccarların yerini Gürünlü tüccarlar alarak ortaya çıkan ticarî boşluk böylece doldurulmuştur. Trabzon bu yüzyılda, özellikle Gürün ve çevresi başta olmak üzere Anadolu'dan gelen ve çoğunluğunu gayrimüslim Ermenilerin oluşturduğu Anadolu tüccarının mal alım satımında bulunduğu önemli bir pazar konumundadır. XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin birçok bölgesinden Trabzon'a gelen tüccarların 57'si, % 70.37'lik bir oranla Anadolu yönünden karayoluyla gelmişlerdir. Trabzon'un önemli kara ve deniz yollarının birleştiği kavşak konumunda olması, üretim açısından kendine yeterli olmaması tüccarları Trabzon'a ticaret yapmaya iten önemli nedenler arasında yer almaktadır. Trabzon'un coğrafi konumu kadar Trabzon tüccarının İstanbul, Rumeli ve Tuna kıyılarıyla yakın ilişkiler içerisinde olmaları karayoluyla Trabzon'a gelen Anadolu tüccarını kendine çekmiştir. Anadolu yönünden Trabzon'a gelen tüccarlar, Trabzonlu girişimcilerin ticaret ve gemicilik deneyimlerinden yararlanarak mallarını İstanbul, Rumeli ve çevresi gibi daha uzak bölgelere satabilme imkânına sahip olmuşlardır. Trabzon'un bu eşsiz özelliklerinden dolayı Anadolu yönünden kara yollarını kullanarak gelen tüccarların, gerek Burdur ve gerekse Erzurum ve Erzincan tüccarları örneğinde olduğu gibi, Trabzonlu girişimciler ile İslâmî ortaklıklar kurma yoluna girerek mal alım satımında yarar sağladıkları görülmüştür. Trabzon'a birçok bölgeden gelen tüccarlar şehirde sadece mal alıp satmakla veya Trabzon tüccarıyla ortaklık kurarak ticaret yapmakla kalmayıp aynı zamanda kendi aralarında ortaklık kurmuş ve birbirlerine kredi vermişlerdir. Bu durum, Trabzon ile uzak bölgelerden gelerek Trabzon'da ticarî faaliyetlerde bulunan girişimciler arasındaki ilişkilerin ne derece köklü olduğuna işaret etmektedir. XVIII. yüzyılda Trabzon'a uzak vilayetlerden gelen tüccarlar sayesinde Moskova alacasından İngiliz kalayına, Mısır

süpürgesinden Rumeli'nin tütününe, Kafkasların kölelerinden Humus işi kuşağa ve Leh çukasından Musul bezlerine kadar pek çok cinsteki emtia Trabzon halkının kullanımına sunulmuştur.

XVIII. yüzyılda Trabzon'da gerçekleşen ticarî faaliyetler ele alınıp incelendiğinde sadece Trabzon ticaretini değil aynı zamanda Trabzon ile ticarî ilişkilerde bulunun başta Gürün ve çevresi olmak üzere İstanbul, Rumeli ve Tuna kıyıları, Kefe, Abaza vilayetleri, Gönye ve çevresi, Acem, Erzurum ve çevresinde gerçekleşen ticaret ilişkilerini genel hatlarıyla anlama imkânı ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılda Trabzon'a gelen 81 tüccar veya tüccar grubu Gürün, Divriği, Darende, Kayseri, Erzurum, Kars, Malazgirt, Kürtün, Bayburt, Gümüşhâne, Rize, Fındıklı, Hopa, Gönye, Ahısha, Acara, Isfahan, Kefe, Karasu (Kırım), Ruscuk, Karlova (Filibe), Karasu Yenicesi, İstanbul, Galata, Tokat, Şebinkarahisâr, Canik, Burdur, Manisa, Harput, Antep ve Bağdat'tan gelerek ticarî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu tüccarların, Acemliler ve Erzurumlular başta olmak üzere pek azı gruplar halinde Trabzon'da ticaretlerini gerçekleştirirlerken çok büyük bir çoğunluğu ticaretlerini bireysel olarak yani her hangi bir ortak kullanmadan gerçekleştirmişlerdir. Oysa, Trabzon tüccarı için aynı durum söz konusu değildir. XVIII. yüzyılda âhar mahallere giderek ticaret yapan Trabzonlu tüccarların yarıdan biraz fazlasının daha çok İslâmî ortaklıkları kullanarak ticarî faaliyetlere katıldıkları görülmektedir. Ortaklık kurularak yapılan ticaretin bireysel olarak yapılan ticarete göre en önemli farklarından biri ticarete konu olacak sermaye miktarında görülmektedir. Ortaklık kurularak yapılan ticarette, ticarete yatırılan sermaye bireysel olarak yapılan ticaretteki sermeyenin hemen hemen on katı kadar bir seviyeye belki de daha fazlasına ulaştığı ele alınan tereke ve mahkeme kayıtlarından anlaşılmıştır. Bundan dolayıdır ki, Trabzon'a gelen tüccar terekeleri 20 kuruş ile 2.000 kuruş arasında değişen bir mikatara sahip bulunmaktaydılar. Dolayısıyla bu durum, Anadolu yönünden gelen tüccarların çok büyük bir bölümünün küçük girişimciler ve belki de seyyar satıcılar olarak kalmalarına zemin hazırlayan en önemli neden olarak gözükmektedir. Oysa, Trabzonlu tüccarların ortaklık kurarak ticaret yaptıkları sermayenin 100 kuruş ile 8.000 kuruş arasında değiştiği görülmüştür. Bu açıdan, ticarette önemli bir kredi mekanizması yerine geçen İslâmî ortaklıkların kredi ve bankacılık faaliyetlerinin yeterince gelişmediği bir ortamda Osmanlı tüccarı için ne derecede hayati önem taşıdığı anlaşılmaktadır.

Çok büyük bir çoğunluğu Müslüman tüccarlardan oluşan Trabzon tüccarı bu yüzyılda ticarî faaliyetlerini gerçekleştirirken poliçe gibi finansal sistemleri de kullanarak İstanbul, Rumeli, Tuna yalıları ve Anapa'da ortaklıklar kurarak zenginliklerini artırma yoluna gitmişlerdir. XVIII. yüzyılda Trabzon tüccarı İstanbul başta olmak üzere Rumeli ve Tuna kıyılarını diğer bölgelere oranla daha çok kullanmışlardır. Bu yüzyılda Trabzon tüccarı % 55.10 gibi büyük bir çoğunlukla İstanbul'a giderek ticaret yapmışlardır. Trabzon tüccarının İstanbul ve Rumeli taraflarına yönelmelerinin sebebi Karadeniz, Balkanlar ve Anadolu'nun önemli tarımsal ve sanayi üretim merkezlerinin Osmanlı devletinin iaşe politikası çerçevesinde İstanbul'a yönlendirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Trabzon tüccarının bu şekilde İstanbul ve Rumeli taraflarına zorunlu yönlendirilmeleri Trabzon tüccar ve gemi sahiplerinin Burgaz ve Varna iskelesi işletmecileri tarafından aralarında paylaşılamayan tüccarlar olarak görülmelerine yol açmıştır. Zira, Trabzon bakırı ile fındığının en büyük alıcıları Rumeli şehir ve kasabalarıydı. Gerek Avrupa'dan kara ve deniz yollarıyla ve gerekse Anadolu'nun önemli üretim merkezlerinden gönderilen yiyecek ve giyecek maddelerinin İstanbul ve çevresinde toplanması Trabzon tüccarını İstanbul'a yönlendirmiştir. Bundan dolayı Trabzonlu tüccarlar hırdavat gibi ihtiyaçlarını İstanbul'dan, aba, kebe ve zahire ihtiyaçlarını da Rumeli ve Tuna yalısı iskelelerinden karşılamışlardır. Trabzon tüccarı Karadeniz'de ticaret yaparken, Trabzon'dan gemilere yükledikleri mallarını ilk olarak İstanbul'a götürmekte, burada gerekli alım-satım işlemlerini yaptıktan sonra genelde Varna, Burgaz ve Tuna iskelelerine giderek ticarî faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Tuna iskelelerinde gerekli olan alım satım işlemlerini tamamlayan Trabzon tüccarları ya direkt olarak Trabzon'a dönmekte ya da tekrar İstanbul'a uğrayarak buradan Trabzon'a dönmekteydiler. XVIII. yüzyılda Trabzon tüccarının % 55.10 gibi yüksek bir oranla İstanbul ile ticaret yaptığı göz önüne alınırsa, hem Trabzon'dan İstanbul yönüne giderken ve hem de Rumeli ve Tuna iskelelerinden tekrar Trabzon'a dönerken İstanbul'a uğramanın Trabzon tüccar ve gemicileri açısından klasikleşmiş bir gidiş dönüş hattı olduğu anlaşılır. Osmanlı devletinin iaşe politikası çerçevesinde Karadeniz'deki ticarî trafiğin İstanbul'a yönlendirilmesinden en çok Kefe ve çevresindeki limanlar etkilenmiş olmalıdır. Zira, XV ve XVI. yüzyıllarda Karadeniz ticaretinin merkez limanlarını teşkil eden Kefe ve çevresi limanlarının XVIII. yüzyılda çok az kullanılan limanlar oldukları görülmüştür. Karadeniz ticaretinde XVIII. yüzyıla kadar geçen üç asırlık sürede ortaya çıkan bu köklü değişiklikte Rusya'nın Kuzey

Karadeniz topraklarına doğru yapmış olduğu yayılma siyasetinin de önemli bir rol oynadığı unutulmamalıdır.

Trabzon ve çevresinin iklim ve coğrafi şartlardan dolayı ziraî üretime müsait olmaması nedeniyle Trabzon tüccar ve girişimcisi özellikle zahire ticaretinde yoğunlaşmıştır. Gümüşhâne ve Espiye madenlerinden elde edilen bakır, kurşun, gümüş ve altın gibi değerli madenler hem madenci reâyâsı ve hem de Trabzon tüccarı için önemli bir zenginlik kaynağı olmuştur. Gerek Trabzon tüccarı ve gerekse uzak bölgelerden Trabzon'a gelen tüccarlar Trabzon'un ihtiyacı olan her türlü emtiayı getirmekteydiler. Anadolu yönünden özellikle kara yollarını kullanarak gelen tüccarlar bez, kumaş, sahtiyan gibi ürünler getirirlerken deniz yolunu kullanarak Trabzon'a gelen tüccarlar ise başta hububat olmak üzere tütün, madeni eşya, aba ve kebe gibi mallar getirmekteydiler. Trabzon'a gerek İstanbul yönünden ve gerekse Anadolu'nun dört bir yanından gelen tüccarlar ile Trabzonlu tüccarlar, Trabzon ve çevresinden uzak diyarlara satmak üzere Trabzon ve Rize ketenleri (ham keten, kara keten, beyaz keten vs.), iplik, elvan Sürmene ipliği, ham bakır, kurşun, gümüş, ev eşyası kap-kacak (muhtemel bakırdan), kaşık, bal mumu, fındık, çimşir, saçma ağ, çeşitli bıçak ve hançerler ile köle satın alıp gitmekteydiler. Gümüşhâne ve çevresinde çıkarılan altın ve gümüşün kaçak olarak ülke dışına çıkarılması ise bölgede gerçekleşen başka bir ticaret türüdür. Bu bilgiler, Trabzon ve çevresinin üretimden çok bir tüketim merkezi olduğunu göstermektedir. Gerek tüccar terekeleri ile mahkeme kayıtlarındaki ticarî davalara ve gerekse seyyahların anlatılarına göre, her türlü emtianın alınıp satıldığı Trabzon piyasasına XVIII. yüzyılda karayolları vasıtasıyla Anadolu'dan gelen mallar şu şekildeydi:

Sahtiyan, siyah barut, ham ipek, Diyarbakır bezi, pişmiş ipek, kırmızı sahtiyan, Acem, Gürcü ve Çerkez köleler, keşnek/kesnek, yerli tütün, tömbeki, enfiye, sandık, siyah tahta sandık, kurt postu, keçe, kırmızı keçe kebe, yeşil dolama, garar (büyük kıl çuval),cezve ve şamdan, billur bardak, çimşir, üç kesim bez, üç kesim tabir olunur elvan bogasi, dağ bezi, ince sicim, Kilis bezi, çadır (bezi), peştamal, beyaz bez peştamal, siyah pamuk peştamal, çit, ham çit, yağlı çit, kefere kuşağı, kefere yağlığı, şap, alaca entari, mağnusa entari, entari, baş terlik, elvan bez, Erzurum bezi, kırmızı pabuç, iplik, beyaz iplik, bez astarı, gömlek, Acem gömleği, şalvar, kumaş astarı, kilim, peşkir, ham pamuk, hırdavat, boyalı Mardin, Tokat Çemberi, ham çember, mavi çember, beyaz saçaklı çember, Musul ve siyah Musul bezleri, Halep alacası, Erzincan kuşağı, Diyarbakır kuşağı, Diyarbakır

mağnusası, Karacalı kuşağı, Humus işi kuşak, manusa betmi, çiçekli betmi, alaca betmi, çekevele betmi, celis betmi, surti betmi, germesut betmi, senari betmi, senari ve germi (betmi), al çuka, yeşil çuka, kaba çuka, çuka şalvar, alaca çarşaf, Manisa entari, mavi entari, Mardin bez entari, Mardin bez kürk, mavi gaytan, yağmurluk, siyah aba yağmurluk ve başlık, Kütahya fincanı, Ahıska şalı ve alaca zibun. Görüldüğü gibi, bu yüzyılda Trabzon'a kara yoluyla Anadolu'dan gelen mallar yün ve pamuk ağırlıklı dokumalardan oluşmaktaydı. Trabzon'a XVIII. yüzyılda deniz yollarıyla gelen mallar ise şunlardı:

Kırım ve Kırım steplerinden ev eşyası bakır kap-kacak, balıklı çuka, post, ferak bezi, Moskova alacası, sade yağ, keten parçası, kaşık, mavi çuka; İstanbul, Rumeli ve Tuna taraflarından kına, çuka şalvar, mavi çuka, yeşil çuka, göz çuka, karagöz çuka, ineli kebe, elvan seccade, alaca sicim, Mısır süpürgesi, altı kat tüfek, altı kat tüfek demiri, at yuları ve şeridi, atlas, karagöz çuka, elvan çuka, entari, kuzu kürk, beyaz kürk, aba yağmurluk, Yenice, Yenice-i Vardar, Debre, Karlova ve Kırcaali tütünü, İzmir ve Trablus sabunları, palamut (dericilikte), Burgaz şalı kuşak, aba, aba gaytan, siyah aba, siyah gaytan aba, aba kaput, aba şalvar, İslimye işi tüfek, fişeklik, buğday, arpa, lazut, tuz, kuru üzüm, pirinç, kuru incir, Mısır pirinci, zeytin yağı, kahve, izmir, kalay, kırmızı pamuk, beyaz pamuk, mor pamuk, bekam (boya maddesi), çember, peştamal, varil, saç ayak, Selânik peştamalı, beyaz havlu, fes, iç yağı, çelik, demir, demir çubuk, demir sac, Sofya demiri ve maskadar tabir olunur demir;Kafkaslar ve Abaza vilayetlerinden başta Gürcü ve Çerkez köleler olmak üzere çimşir/şimşir, bal mumu, saf bal, zerdeva, yağ, peynir, tuzlu et, yün, deri ve ipek.

XVIII. yüzyılda Trabzon'a çeşitli bölgelerden ulaşan kumaş ve hırdavat ağırlıklı malların bir kısmı Trabzon üzerinden daha başka bölgelere götürülerek yeniden satılmaktaydı. Trabzon'a köle merkezlerinden gelen kölelerin önemli bir kısmı İstanbul, Rumeli ve Burdur'a kadar alıcı bulmaktaydı. Rumeli'nin yünlü kumaşları olan aba, kebe, Burgaz şalı kuşak, yağmurluk gibi yünlü kumaşlar Anadolu'nun iç kısımlarına Gürünlü ve diğer Anadolu tüccarları tarafından Trabzon pazarından götürülmekteydi. Trabzon'a uzak bölgelerden gelen tuz, sahtiyan, zahire ve çeşitli kumaşlar ile bakır, kurşun, demir, harp aletleri, mıh, barut, tüfek ve kılıç gibi emtia başta Abaza vilayetleri olmak üzere Anapa ve Gürcü memleketlerine tekrar satışa götürülmekteydi. Osmanlı devletinin bu yüzyılda savaş halinde olduğu Abaza memleketlerinde adı geçen mallar iyi para etmeliydi ki, Osmanlı devletinin tüm

yasaklamalarına rağmen bu malların Osmanlı tüccarı tarafından Abaza eşkıyasına kaçak olarak satılmasına devam edilmiştir.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Selânik, Halep, İzmir, İskenderiye ve Raşid gibi Osmanlı ticaret merkezlerinde Avrupa kapitalizminin yaygınlaşmaya başladığı bilinmektedir. Ancak, Osmanlı devletinin Karadeniz'i yabancı tüccarların kullanımına kapatmasından dolayı XVIII. yüzyıl sonlarına doğru gelişen Avrupa kapitalizmi Osmanlı Karadeniz'ine henüz sokulamamıştır. Bundan dolayı, XVIII. yüzyıl Trabzon merkezli Karadeniz ticaretinde halen Osmanlı devletinin "klasik" şartları hakim bulunmaktadır. XVIII. yüzyılda Trabzon ticaretinin uluslararası boyutunun hemen hemen hiç olmadığını belirtmek gerekmektedir. XVIII. yüzyılda sadece üç Acem tüccar grubu Trabzon'a uğramış, bunların ikisi İstanbul'a giderek Trabzon'u transit olarak kullanmış ve sadece biri ticaret amacıyla Trabzon'da bulunmuştur. Ayrıca, bu yüzyılda Trabzon tüccarının İslimye panayırı, Erzurum, Erzincan, Rumeli ve Tuna iskeleleri haricinde daha uzak mesafelere veyahut yabancı memleketlere giderek ticaret yaptıklarını gösteren her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Trabzon tüccarının uzak mesafelere veya ülke dışına giderek ticaret yapmamaları sanayileşme öncesi devirlerin önemli bir özelliği olmalıdır. Zira, ele alınan bilgi ve belgelerden anlaşıldığı kadarıyla her hangi bir bölgede üretilen ticarî emtia genelde o bölge tüccar ve gemicisi tarafından ticarî hayata sokulmaktaydı;Halep'ten Trabzon yönüne doğru Anadolu'dan getirilen ürünlerin alınıp satılmasında Gürün ve çevresindeki Ermeni tüccarlar söz sahibi iken Karadeniz iskeleleri arasında taşınacak olan veya ticareti yapılacak olan mallar üzerinde Güney Karadeniz kıyılarındaki şehir ve kasabalardan olan Trabzonlu, Hopalı, Giresunlu, Ünyeli, Amasralı ve İneli tüccar ve gemiciler söz sahibi idiler. Bu nedenle, Osmanlı devletinde ticaretle ilgilenen girişimcilerin daha çok kendi bölgelerinde söz sahibi oldukları, kendi bölgeleri dışında kalan yerlerde ise nadiren ticaret amacıyla bulundukları anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden hareketle, her ne kadar Müslüman Türk insanının mütevekkil, kanaatkâr, sabırlı ve içe dönük bir hayat tarzı sürme isteğinden dolayı ticarî hayata pek bulaşmadığı ve devletin uyguladığı gelenekçilik ilkesinin ticarî yaşamı donmuş kalıplar içerisine soktuğu bilinse de, Trabzonlu veya Osmanlı devletinin her hangi bir bölgesinde ticaret yapan tüccarların uzak mesafelere veya ülke dışına giderek ticaret yapmamalarının nedenlerini, başka bir ifadeyle "Müslüman-Türk" insanının uzak mesafeli ticaret ile neden ilgilenemediğini bu açıdan tekrar ele alarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Bununla birlikte, günümüz idarî yapılanmasından hareket edildiğinde XVIII. yüzyılda

Trabzon'un Anadolu toprakları haricinde Irak'tan Ukrayna'ya, Gürcistan'dan Bulgaristan ve Romanya'ya, Rusya Federasyonu'ndan İran'a kadar geniş bir alan içerisindeki ticareti içine alan canlı bir ticarî yaşama sahne olduğu görülür.

V. BÖLÜM

İktisadî Ve Kurumsal Yapısıyla

XVIII. YÜZYILDA TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASI (MUKATAA-İ GÜMRÜK-İ İSKELE-İ TRABZON VE TEVABİİHA)

Bu kısımda, Trabzon ticaretinin Karadeniz ve Anadolu ile bağlantısını sağlayan Trabzon iskelesi çeşitli yönleriyle geniş bir değerlendirmeye tâbi tutulacaktır.

Trabzon iskelesinin idarî yapılanmasını ele almadan önce Osmanlı devletinde mukataaların vergilendirilmesine ve uygulamada olan gümrük politikalarına kısa bir göz atmak yerinde olacaktır.

Ulaştırma imkânlarının sınırlı, malî-bürokratik organizasyonların yetersiz olduğu ve devlet gelirlerinin çok az bir kısmının nakde çevrilebildiği bir ekonomik sistemde timar sistemi Osmanlı devletinin önemli vergilendirme biçimi olarak ekonomik yapıya damgasını vurmuştu. Timar sistemi sayesinde devlet, bir kısım asker ve memurlara, belirli vergi birimlerini kendi nâm ve hesaplarına tahsis etmekte, böylece devlet, genelde çeşitli amme hizmetlerinin aksamadan yürütülmesini, vergi kaynaklarının korunmasını ve üretimi denetim altına almaktaydı[1]. Ancak, çok geniş bir toprak genişliğine sahip Osmanlı devletinde merkeze oldukça uzak bölgelerden toplanacak aynî vergilerin timar sistemi vasıtasıyla toplanmasında güçlükler ortaya çıktığından aynî vergilerin nakde çevrilerek merkezî hazineye aktarılması ve merkezden tekrar görev sahiplerine

[1] Barkan, Ö. Lütfi, "Timar", İA, XII / 2, İstanbul 1974, 286-333.

maaş şeklinde ödenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştı. Klasik bir tabirle "vergi gelirlerini timar düzeni çerçevesinde dolaylı olarak kullanmak yerine doğrudan merkezî hazinede toplama" gerekliliğine cevaben timar sisteminin dışında, "iltizam" sistemi denilen başka bir vergi toplama biçimi ortaya çıkmıştı[2]. İltizam sisteminde, devlete ait gelir birimini başka bir deyişle mukataayı işleten ve vergisini toplayan kimseye "mültezim" adı verilmekte, bu açıdan mültezimler hem birer işletmeci hem de vergi tahsildarları olarak önemli bir görevi yerine getirmekteydiler.

Mukataayı kısaca vergi kaynakları veya merkezî hazineye gelir sağlayan malî birimler olarak tanımlayabiliriz[3]. Mukataa denilen malî birimler bir veya birkaç vergi kaynağını içerisine almaktaydı. Mukataa denilen vergi kaynaklarının timar sistemi içerisinde yer alan vergi kaynaklarından en önemli farkı, elde edilen gelirlerin merkezî hazineye nakdî olarak aktarılmasıydı. Mültezimler, müzayedelerde devlet tarafından yıllık gelirlerinin asgari kıymetleri belirlenen mukataaları en yüksek fiyatları verip ihale ile alarak bir veya üç yıl süreyle işletmekte, ortaya çıkan kârdan müzayedelerde tespit edilmiş miktarı hazineye ödedikten sonra kalan kısmını, kendi

---

[2] Karamursal'a göre iltizam sisteminin işleyişi şu şekildeydi:"İltizam, devlet gelirlerinden bir kısmının, bedelini taksitlerle vereceğine kefil göstererek başka biri tarafından üzerine alınmasıdır. İltizam usulü önceleri bir kaç mühim hasılata mahsus olarak başlamış iken az zaman içinde aşar, ağnam, gümrük ve ihtisâb gibi başlıca gelirlerin iltizama verilmesi kaide halini almıştır. Mültezimlerin en evvel hazineye karşı olan taahhüdlerini sağlamlaştırmak için itibarlı bir sarraf göstermeleri nizam altına alınmıştı. Bir takım kimselere kuyruklu denilen imtiyazlı senetler verilmek sureti ile hazine sarrafları ortay çıkarıldı ki bunlara "kuyruklu sarraflar" deniliyordu. Hazineye kefil gösterecek sarrafın mutlaka kuyruklu sarraflardan olması ve bu sarraflığa girecek olanların önceden iki bin beş yüz kuruştan on bin kuruşa kadar berat harcı ve bundan başka da her iltizam bedelinden ayrıca ferman harcı olarak nisbi bir para vermesi lazım gelirdi. Tanzimat'ın ilanı ile iltizam usulü kaldırılmıştır...". Bkz: Karamursal, Ziya, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara 1989, 202-203.

[3] Sahillioğlu'na göre mukataa, hazineye varidât temin eden bir müesseseydi. Konusu maden ocağı, tuzla, darphâne, dalyan gibi gerçek bir işletmeye tasarruf hakkı veya gümrük, ispençe gibi bazı resim ve vergilerin tahsili olabilirdi. Bkz:Sahillioğlu, Halil,"XVI. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphâne Mukataaları", İFM, 23, İstanbul 1963, 146;İnalcık'a göre mukataa, bir gelir kaynağı için toptan bir miktar tayini demekti, bir iş için mukataaya vermek tabiri kullanıldığı gibi bizzat buna mevzu olan gelir kaynağı da mukataa adını alırdı. Mukataa ve iltizam usulü ilk devirde Osmanlı maliyesinin temeli olup timar ve haslarda da geniş ölçüde uygulanmaktaydı. Bkz:İnalcık, Halil, Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Ankara 1987, XXXV. Tabakoğlu'na göre mukataayı günümüz yaklaşımıyla özel teşebbüs tarafından işletilen Kamu İktisadî Teşebbüsleri olarak görmek mümkündür. Devlet uygun gördüğü her türlü ziraî, sanayî ve ticarî işletmeyi mukataa haline getirebilir ve bunlardan payına düşeni çoğunlukla özel teşebbüs eliyle toplatabilirdi. Bkz:Tabakoğlu, Ahmet, Türk İktisat Tarihi, İstanbul 1998, 177-179. Mukataa adı verilen vergi birimi ile ilgi diğer bir tanımlama Karamursal'a aittir:"Mukataa ister emanet suretiyle, isterse iltizam suretiyle olsun cibayet edilen devlet varidatından her hangi birinin tespit olunan miktarının mecmuunu da ifade etmekte olduğu gibi mukataa bazı defa zeamet ve tımar nevinden bir temlik manasına da gelir. Bazı kere tarihlerde malikâne makamında mutasarrıfın tamamen mülkü olan bir vakıf şeklinde ve keza umumiyetle devlet varidatı makamında dahi kullanılmıştır...". Bkz: Karamursal, a.g.e., 201-202.

kârı olarak istediği gibi kullanabilmekteydi. İltizam sistemi sayesinde devlet, artan masraflarını karşılamak üzere hazineye ulaşması gereken vergilerini süratli bir şekilde nakde çevirerek kullanabilmekteydi. İltizam sisteminde devlet, mültezimden müzayededen sonra müzayedede belirlenen miktarın bir kısmını peşin olarak almakta, böylece devlet, mukataayı işleten mültezimden daha mukataayı işletme hakkını tamamlamadan önemli miktarda bir peşin para alarak hazinedeki açıklarını kapamaya çalışmaktaydı. Ancak, özellikle XVII. yüzyılda bütçe açıklarının gittikçe artması iltizam sisteminde bazı değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Devlet, vergi kaynaklarının yani mukataaların kısa süreli (bir veya üç yıl)[4] işletmelerini alan mültezimlerin daha fazla kâr elde etmek için yapmış oldukları olumsuz tesirleri göz önünde bulundurarak hem vergi kaynaklarını korumak ve hem de daha fazla gelir etme düşüncesinden hareket ederek 1695'te malikâne sistemine geçmiştir. Devlet, malikâne sistemi ile bir mukataayı "kayd-ı hayat" koşuluyla, yani hayatta olduğu müddetçe bir mültezime vermekte, böylece devlet hem gelecek yılların gelirlerinin sağlanmasını garanti altına almış olmakta ve hem de "muaccele" adı altında almış olduğu peşinat sayesinde bütçedeki açıklarını kapama yoluna gitmekteydi[5]. Böylece devlet iltizam sistemiyle kısa süreli krediden malikâne sistemiyle uzun süreli kredi elde etme imkânına kavuşmuş oluyordu. Mültezimlerin muaccele adı altında hazineye ödedikleri yüklü miktardaki peşin paralar, işletmek üzere talip oldukları mukataanın yıllık kârının iki ila on katı arasında olmaktaydı. Bu açıdan malikâne sistemi devletin bir tür iç borçlanması olarak kabul edilmektedir[6]. Devlet, muaccele adı verilen bu peşin para haricinde her yıl "mal" adı verilen mukataanın yıllık değerini ifade eden kıymetlerini de nakdî olarak düzenli bir şekilde

---

[4] Bkz:Tablo IX ve XI.

[5] Osmanlı devletinde 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan malî bunalım 17 ve 18. yüzyıllarda sürmüştü. Savaş teknolojisinde ortaya çıkan gelişmeler sürekli maaş alan ve ateşli silahlarla donatılan merkez ordularının önemini artırmıştı. Bu eğilimlerin sonucunda Osmanlı maliyesi yetersiz kalmaktaydı. 17 ve 18. yüzyıllarda uzun süren ve sık sık yenilgilerle sonuçlanan savaşlar, devlet maliyesinde çok büyük bir yük oluşturmaya başlamıştı. Böylece devletin gelirleri azalmaya başlamış, 17. ve 18. yüzyıllarda, ancak 1748-1768 yılları arasında olduğu gibi ender rastlanan barış dönemlerinde gelirlerle giderler arasında denge kurulabilmişti Bkz:Pamuk, Şevket, Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, İstanbul 1993, 126. Osmanlı devletinde bütçe açıklarını gösteren bir tablo için Bkz: Genç, Mehmet, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000, 104. Osmanlı bütçesinin gelir ve giderlerini gösteren başka bir tablo için Bkz:Tabakoğlu, "Türk İktisat...", 175.

[6] Çizakça, Osmanlı devletinin çok geç bir tarih olarak kabul edilebilecek bir zamanda dış borç almaya başlamasının (1856), devletin iç borçlanmayı başarılı bir şekilde gerçekleştirerek dış borç almaya gerek duymamasına bağlamaktadır. Bkz:Çizakça, Murat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla), *Osmanlı*, 3, Ankara 1999, 223.

mültezimden talep etmekteydi. Muaccele sayesinde devlet, mal adı verilen mukataaya ait yıllık kıymetlerin düzenli bir şekilde ödenmesini garanti altına almakta ve askerî sınıf elinde biriken sermayeyi kamu maliyesine çekmekteydi. Mukataaların işletmelerini alan çoğu askerî sınıftan olan malikânecilerin İstanbul'da oturup işletmelerini mahallindeki mültezimlere devretmeleri malikâne sisteminin daha önceki yıllarda uygulanan iltizam sisteminden, mukataa ihale ile alınırken ödenen muaccele hariç pek farkı kalmamasına yol açmıştı. Ayrıca malikâne sisteminde, malikâne sahibinin mukataanın işletme hakkını müzayede ile alırken ödemiş olduğu yüksek miktardaki muaccele miktarları sayesinde hazineye ödenen yıllık mal adı verilen ödemelerin yıllarca aynı seviyede kalması devletin gelirlerinin azalmasına veya sabit kalmasına neden olmaktaydı. Bu durumda Osmanlı devlet adamları, sadece askerî sınıf mensuplarının tekelinde kalan ve talep piyasası % 1'i pek geçmeyen başka bir ifadeyle dar bir kesimin elinde kalan devlet mukataalarını malikâne sahiplerinin ellerinden alarak daha geniş kitlelere yayma yoluna gitmişlerdi. Bu amaçla mukataaların vergilendirilmesinde uygulamaya konulan diğer bir sistem hisse anlamına gelen ve sehm kelimesinin çoğulu olan esham sistemi olmuştur (1775). Bu arada, 1768-74 savaşı ve ardından Ruslar ile imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslara Osmanlı bütçesinin yıllık nakdî gelirinin hemen hemen yarısına denk gelen bir miktarın tazminat olarak verilmesinin kabul edilmesi malikâne sisteminden esham sistemine geçişi hızlandırmıştı[7]. Esham sisteminde bir mukataanın yıllık kârı hisselere bölünerek devletin belirlediği belirli bir miktar

[7] Devlet esham sisteminde, bir mukataanın yıllık net gelirini / kârını belirleyerek hisselere ayırmakta, bu hisselerin her birini ihale ile peşin para karşılığında satmaktaydı. Askerî harcamalar ve özellikle de olabilecek savaşların finansmanı için 1 Mart 1793'te İrâd-ı Cedid hazinesi oluşturulmuştu. Bu hazine temelde, malikâne ve esham sistemine son vererek timar sistemini tekrar canlandırmayı amaçlamaktaydı. Bkz:Cezar, Yavuz, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, İstanbul 1986, 79-88. Esham sisteminin kaldırılması ile ilgili Mahmud Raif Efendi şunları yazmaktadır:"1792 de tesis edilen bir nizamnâme malikânelere, zeamet ve tımarlara arız olan suiistimallere son verdi. Bu nizamnâmenin getirdiği hükme göre, sahipleri ölen malikâneler münhal sayılacak ve devlete geri döneceklerdi. Bunlardan 500-15.000 kuruş arasında gelir getirenler müzayedeye çıkarılacak ve en fazla arttırana verilecekti". Bkz:Mahmud Raif Efendi. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cedveli, (Haz.Arslan Terzioğlu ve Hüsrev Hatemi), İstanbul 1978, 8. Osmanlı devletinde mukataaların vergilendirilmesi, iltizam, malikâne ve esham sistemlerinin olumlu veya olumsuz yönleri ile ilgili olarak ayrıca Bkz:Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", Türk İktisat Tarihi Semineri, Ankara 1975, 221-296;aynı yazar, "Esham:İç Borçlanma", Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000, 186-195;aynı yazar, "Esham", DVİA, XI, İstanbul 1995, 376-380 ve "İltizam", DVİA, XXII, İstanbul 2000, 154-158;Cezar, Yavuz, "Osmanlı Vergi Sistemindeki Darboğazlar ve Sistemi Yenileştirme Yönünde Ortaya Çıkan İlk Gelişmeler Üzerine", İktisat, 394, İstanbul 1999, 47-51;Çizakça, "İş Ortaklıkları...", 123-170;Tabakoğlu, Ahmet, Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, İstanbul 1985, 117-135.

üzerinden ihale edilirdi. Bu sistem sayesinde devlet, mukataaları küçük hisseler haline getirip ihale ederek daha geniş kitlelere ulaşmakta ve daha fazla peşin paraya ulaşmaktaydı. Bu sistemde sehim sahibi olanlar ne kadar uzun yaşarlarsa kazançları o kadar artacak, devlet ise o oranda zarar edecekti. Ancak, sehimlerin yani mukataa hisselerinin vatandaşlar arasında serbestçe alınıp satılması ve ölen bir kişinin hissesinin gizliden başkaları tarafından alınarak işletilmesi esham sisteminin en önemli olumsuzluğu olarak ortaya çıkmıştır. Devlet, esham sisteminde bir hisseyi kişinin ölümüne kadar kullanma hakkını hesaplayarak hisselerinin değerini tespit etmekte ve böylece hazineye girecek olan kârı veya hisse sahibine ödeyeceği fâizi hesaplayabilmekteydi. Zira, ölen bir hisse sahibinden alınacak olan hisse tekrar satışa sunularak önemli bir miktarda muaccele elde edebilecekti. Ancak, ilerleyen zamanlarda sehim sahiplerinin sayısal olarak artması ve devletin hangi yatırımcının sağ, hangisinin ölmüş olduğunu takip etmesinin neredeyse imkânsız hale gelmesi sonucunda hisse sahiplerine ödenmesi gereken fâizlerin ödenmesinde hazinenin güçlükle karşılaşılacağı anlaşıldığından 1786'da yeni esham çıkarılmamasına ve sahipleri ölen esham sahiplerinin hisselerinin satılmamasına karar verilmiş, 1792 yılından itibaren ise esham satışlarına tamamen son verilmiştir. Ancak, savaş yılları Osmanlı devletini sık sık esham sistemine yöneltmiş, bu sistem Tanzimat sonrasında uygulamadan kalkmış olmasına rağmen son sehim sahibi ölene kadar uygulamada kalmıştı. Malikâne ve esham sisteminin uzun vadeli zararlarını gören Osmanlı devleti, yıllık kârı 5.000 kuruşu geçen mukataaları malikâne sahipleri ölünce tekrar satışa sunmayarak bu mukataaların 1793 yılından sonra İrâd-ı Cedid Hazinesi tarafından işletilmesine karar vermişti.

Osmanlı devletinde gümrük gelirleri her dâim Osmanlı maliyesi açısından büyük önem taşımıştır. Gümrük, Süleyman Sûdî'nin tarifiyle, Osmanlı sınırları içerisinde üretilen her türlü malın yabancı memleketlere ve yabancı memleketlerde üretilen her türlü malın Osmanlı topraklarına giriş ve çıkış yaptığı daireyi ifade etse de genellikle gümrük, adı geçen daireye giren ve çıkan her türlü emtia ve eşyadan alınan vergiyi ifade etmekteydi[8]. Başka bir tanımlamaya göre gümrük, bir ülkeye giren ve ülke kanunlarının tanıdığı istisnalar dışında kalan ve her çeşit eşyadan sınırları geçerken alınan vergiyi ifade etmekteydi[9]. Osmanlı kanunu, ülkeye giren ve çıkan her türlü ticaret eşyasında gümrük vergisi aldığı gibi, ülke içinde de gümrük

[8] Süleyman Sûdî, Defter-i Müktesid, (Haz.Mehmet Ali Ünal), Isparta 1996, 188-189.
[9] Genç, Mehmet, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, III, İstanbul 1985, 786.

uygulamasına başvurmuştur. Temelde, "tüccar-ı seffar" denilen beldeler arasında ticaret yapan gezgin tüccarların girişebilecekleri spekülasyonların doğuracağı sıkıntıları önlemek amacıyla başvurulan bir önlem olan bu uygulama aynı zamanda hazinenin en büyük kaynaklarından birini oluşturmuştur[10]. Kıyı ve sınır bölgeleri ile ana limanlar ve ana ticaret yolları üzerindeki bazı noktalar tâ Roma ve Bizans imparatorluklarından Osmanlı imparatorluğuna kadar gümrük merkezleri olarak kullanılmışlardı[11]. Osmanlılar gümrükleri mukataa haline getirerek ya iltizam veya emanet yoluyla işletme yoluna gitmişlerdi[12].

Osmanlı devletinde gümrük açısından sınır kavramı, iki devlet arasındakinden hemen sonra, deniz ile kara arasındaki hattı ifade ediyordu[13]. Bu hattı geçen, yani denizden gelip karaya çıkarılan veya karadan gelip gemiye yüklenerek giden mal, hemen her yerde gümrüğe tâbi tutuluyordu. Kıyılarda yer alan küçük kasabalarda bile birer gümrük merkezi bulunmaktaydı, kolayca yükleme ve boşaltma yapılabilecek tüm kıyı bölgelerini devlet tespit ederek bunların dışında kalan yerlere ticari trafiğin yönelmesini, yasaklarla kontrol altında tutmaya çalışırdı. Karada seyrekleşen gümrük merkezleri arasında biraz daha sık olarak yayılmış bulunan "bac" merkezleri yer almış bulunuyordu. Çoğunlukla dağlık, ormanlık ve ıssız yerlerde geçit ve konaklama emniyetini sağlamak üzere örgütlenmiş koruma görevlilerine ait giderlerin karşılanması için tahsil edilen baclar, aynı zamanda gümrük merkezi bulunan şehirlerden transit geçen ticari eşyanın da gümrük yerine ödediği ve gümrüğe oranla 1/10 ila 1/50 arasında değişen çok düşük bir resimden

---

[10] Ergenç, Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ticaret ve Sanayii Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", Belleten, LII, Ankara 1998, 523.

[11] İnalcık, "The Customs Register...", 91. Gümrük, Genç'e göre, vergilendirmenin kolay ve az masraflı şekli olarak, sanayi-öncesi ekonomilerde bölgeler ve şehirler arası ticarî mübadelede de eski ve yaygın bir uygulamanın konusu olmuş bir vergidir. Modern milli devletlerin doğuşundan sonra devlet destekli iktisat politikalarının etkisi ile iç pazar bütünlüğünü yaratma süreci içinde yavaş yavaş ortadan kaldırılması Fransa'da 1789 ihtilaline, Kara Avrupa'sında ise XIX. yüzyılın ortalarına kadar ancak tamamlanmış olan iç gümrükler, Osmanlı devletinde başlangıçtan itibaren geniş bir uygulama konusu olarak tamamen tasfiye edildiği 1900 yıllarına kadar uzun bir süre boyunca Osmanlı maliyesinin ekonomiyi etkileyen önemli kurumları arasında bulunmuştur. Bkz:Genç, "İç Gümrük...", 786.

[12] Türklerin gümrüklerle tanışması çok eskiye dayanmaktadır. İslam gümrük sisteminde olduğu gibi, Selçuklular döneminde de, gümrüklerde gümrük vergisi anlamında çeşitli terimlerin kullanıldığı bilinmektedir. Bu terimler arasında, tamga, bac, öşür ve gümrük gibi terimler vardır. Türklerde ve Moğollarda "tamga" kelimesi gümrük vergisi anlamına gelmekle beraber, bu terim Büyük Selçuklular döneminde daha çok iç ticaret ve sanayiden alınan vergiler anlamında kullanılıyordu. Büyük Selçuklularda ve İlhanlıların hakimiyetleri döneminde Farsça'nın etkisinden dolayı, Farsça "baj" kelimesi, genel olarak vergi anlamına geldiğinden, "bac" şeklini alarak Selçuklular ve İlhanlılar tarafından kullanılmıştır. Bkz:Atan, Turhan, Türk Gümrük Tarihi I, Ankara 1990, 112-115.

[13] Genç, "İç Gümrük...", 787.

ibaretti[14]. Osmanlılarda gümrüğe giren mal hem girerken ve hem de çıkarken ayrı ayrı vergilendirilirdi. Giriş anında alınan gümrük vergisine "amediyye", çıkışta alınana "reftiyye" ve transit geçen maldan alınan gümrük vergisine ise "mürûriyye" adı verilirdi. "Masdariyye" adı verilen gümrük vergisi ise, yabancı bir memleketten Osmanlı topraklarına giren ve Osmanlı topraklarında her hangi bir liman veya şehirde satılan emtiadan alınan vergiydi. Gümrük vergisi, genelde kıymet esasına göre, yani malın gümrüğe girdiği andaki kıymeti üzerinden alınmakta olup[15], XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı devletinde genel mahiyette bir gümrük tarifesi söz konusu değildi[16]. Belirli bir gümrük merkezine gelen mal vergilendirilirken dikkate alınan husus, malın menşei ve niteliğinden çok tüccarın din ve tabiiyeti idi. Vergi oranları bakımından iç ve dış, bütün gümrüklerde geçerli olmak üzere tüccarlar arasında yapılan ilk ayrım Müslüman olanla olmayan arasında idi. İkinci ayrım Müslüman olmayanlar içinde Osmanlı tebaası olanla olmayanı birbirinden ayırmaktı. Çünkü, Osmanlı'larda her türlü vergi Müslüman olup olmaması durumuna göre belirlenmekteydi. Her bir gümrük merkezinde genelde bir gümrük divanı, gümrük emini, merkezden tayin edilen bir mübaşir, bir katip, bir gümrük sarrafı ve gümrük kapısının önemine göre çok sayıda gümrük memurları bulunurdu. Mübaşirler gümrüğe ödenecek malın kıymetini takdir ederler, katipler de gümrüklerin günlük muhasebelerini tutarlardı[17]. Gümrüğe giren malların gümrük vergisinin belirlenmesinde gümrük bölgesindeki yerel piyasanın etkili olduğu bilinmektedir. Her hangi bir gümrük bölgesinde bir kez vergi ödenir, aynı malın gümrük mahallindeki sevkı veya satışından başka bir gümrük vergisi alınmazdı[18].

Osmanlı devletinde şehir veya iskeleler arasında kara veya deniz yoluyla nakledilen emtiadan alınan resimler "dahili gümrük resmi" yani iç gümrük vergisi olarak adlandırılmaktaydı. Dahili gümrükler bulundukları mahallelere göre "sahil gümrükleri", "hudud" ve "kara gümrükleri" olarak adlandırılabilirlerdi. Sahil gümrükleri ile kara gümrüklerinde alınan gümrükler birbirinden farklı olabilmekteydi. Sahil gümrüklerinden Trabzon gümrüğünde gümrük vergileri, malın kıymeti üzerinden

---

[14] Genç, "İç Gümrük...", 787.
[15] Kütükoğlu, "Osmanlı-İngiliz...", 62.
[16] Osmanlı devletinde her bir bölgede uygulanan farklı gümrük vergisi oranlarından dolayı ortak bir gümrük tarifesinin belirlenmesi güçleşmekteydi. Osmanlı devletinde ilk gümrük tarifelerinden birinin Selânik diğerinin ise İzmir limanı ile ilgili olduğu bilinmektedir. Bkz: Sahillioğlu, Halil, "1763'te İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", BTTD, VIII, İstanbul 1968, 553-57.
[17] Güçer, "Ticaret Politikası...", 27.
[18] İnalcık, "An Economic and Social...", 199.

yüzde hesabı ile alınmaktaydı. Kara gümrüklerinden Tokat'ta vergi yük başına 1/4, 1/3, 1/2 veya tam olarak bir kuruştan on kuruşa kadar alınmaktaydı[19]. İstanbul başta olmak üzere İzmir, Selânik, Edirne, Samsun ve Trabzon'a gelen malların gümrükleri çıktıkları yerlerde değil, vardıkları iskele veya şehirlerde alınıyordu. Bu usul 1856 martına kadar devam etmiş ve sonra kaldırılmıştır[20]. Yabancı devlet tüccarı tarafından Osmanlı şehir ve iskelelerine getirilen ve buralardan alınıp Avrupa'ya götürülen mallardan alınan vergi "dış gümrüklere" dahildi. Her bir gümrük bölgesinde tüccarlardan alınan gümrük oranları değişmekte olup bu oranlar genelde % 2 ila % 5 arasında olabilmekteydi[21]. Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde % 5 olan gümrük resmi daha sonraları % 3'e indirilmiş, nihayet masdariyye resmi de kaldırılmak suretiyle ecnebi tüccar sadece % 3 gibi bir resim öder olmuştu. XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren ise eşyaların kıymetleri üzerinden alınacak % 3 gümrük resminin miktarının tespit eden tarifeler tanzimi fikri revaç bularak tatbik mevkiine konulmuştu. Yerli ve yabancı tüccarların, mübaşirler tarafından takdir edilen fiyatı aşırı bulmaları durumunda, gümrüğe bağlı mallardan yüzde hesabıyla, tahsil edilecek resim miktarında mal verilmesi;malın değeri konusunda tüccarlarla anlaşmazlık çıkması halinde ise, gümrük mültezimlerine gümrük resmini aynî olarak alma yetkisi verilmişti. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar, ihraç edilecek eşya üretim bölgesinden yerli tüccarlar tarafından alınarak ihraç yerine sevk edildiğinden dahili gümrüklerde bunlar tarafından ödenmekteydi. Ecnebi tüccar sadece % 3 oranında ihraç gümrüğünü ödeyerek malı alıp götürüyordu. Ancak XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı ham maddelerine olan yoğun talepten dolayı yabancı tüccarların malı istihsal yerinden alıp götürmeleri ve bunu karşılık yerli tüccarın

---

[19] Kütükoğlu, "Osmanlı-İngiliz...", 63. İstanbul, İzmir, Antalya, Selânik, Beyrut, Trabzon, Kefe gibi merkezler sadece dış ticarette değil, deniz taşımacılığında önemli bir yere sahip olduklarından iç ticarette de önemli limanlardı. Dolayısıyla bu limanlar önemli birer gümrük merkezi halini almışlardı. Bursa, Erzurum, Diyarbakır, Bağdat, Şam, Halep, Edirne, Belgrad gibi şehirler kara gümrükleri olarak bilinmekteydiler. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 583.

[20] Tanzimat'tan itibaren, mahalli gümrükler tarafından her yerde farklı olarak alınan verginin mahsurları göz önüne alınarak, dahili gümrükler için de "tarife defterleri" tanzim edilip bütün gümrüklere dağıtılmış ve bir malın gümrüğü her yerde eşit olarak alınmaya başlanmıştı. Ancak, bazı mallar yine de tarife dışında bırakılmıştı. Büyük şehirlerdeki gümrükler ihracat ve ithalat gümrükleri olarak ayrıldığı gibi bazı önemli iskelelerde de emtia, zahire, tütün, kuru meyve, taze meyve gibi çeşitli mallar ayrı ayrı gümrüklerden geçiyordu. Tanzimat döneminde "Tarife Defterleri" tanzim edilerek gümrük alımında eşitlik sağlanmak istendiyse de beklenen netice hasıl olmamıştı. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı-İngiliz...", 63-64.

[21] İnalcık, "The Customs Register...", 95-96. Osmanlı devletinin çeşitli gümrük bölgelerinde yabancı milletlere uyguladıkları farklı gümrük vergileri hakkında Bkz:Turan, Şerafettin, Osmanlı İmparatorluğu ile İki Sicilya Krallığı Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defterleri (Belgeler, IV / 7-8'den ayrıbasım), Ankara 1969.

ödemek zorunda oldukları iç gümrüklerini ödememeleri karşısında Osmanlı devleti yabancı tüccarlara yerli tüccar muamelesi yapmaya başlamıştı[22].

İç gümrükler yerli sanayi ile paralel olarak ortadan kalkmaya başlamışlardı. İç gümrüklerde 1840'tan itibaren % 12 üzerinden alınan vergi, 1861'de imzalanan ticaret antlaşması ile % 8'e indirilmesi iç gümrüklerin varlığını etkilemişti. Bu tarihten itibaren yerli sanayii korumak üzere tanınan gümrük muafiyetleri genişletilmiş ve nihayet 1874'te karayolu ile yapılan mübadelenin tümü için iç gümrükler kaldırılmıştı. Deniz yoluyla yapılan ticaret, yabancı gemilerin taşımacılığa geniş ölçüde katılmalarından dolayı, yerli ve yabancı malları birbirinden ayırmada zorluk çekildiğinden iç gümrükler biraz daha devam etmiş ve nihayet 1910 yılında Osmanlı devletinde "iç gümrük" kurumu tamamen sona ermişti[23].

A-TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASININ İDARÎ YAPILANMASI

Trabzon iskelesinin, Trabzon'un 1461 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilmesinden 1520 yılına kadar geçen 61 yıllık süre içerisindeki durumuna dair her hangi bir bilgi sahibi değiliz. Trabzon iskelesi ile ilgili ilk bilgiler 1520 yılına aittir. 1520'de Trabzon iskele mukataası yıllık 476.666 akçe değere sahipti. Devam eden yıllarda ise Trabzon iskelesi gümrük mukataası, 1545-46 yıllarında 453.333 akçe, 1554 yılında 476.666 akçe, 1559 yılında 472.330 akçe ve 1568 yılında ise bazı vergilerin eklenmesiyle 583.333 akçe değere sahip bulunmaktaydı[24]. XVI. yüzyıl ortalarında, Of ve Rize iskelelerinin birlikte bir mukataa oluşturdukları ve mültezimlerin bu mukataa için yıllık 23.333 akçe teklif verdikleri görülmektedir. Of ve Rize iskelesi gümrükleri 1557 yılında yıllık 30.000, 1558 yılında ise yıllık 45.000 akçeye mültezimlere ihale edilmişti[25]. XVIII. yüzyılda Doğu

---

[22] Kütükoğlu, "Osmanlı-İngiliz...", 70 ve Güçer, "Ticaret Politikası...", 78. Osmanlı hükümeti 1826'dan itibaren, ham maddenin dışarıya çıkarak zayıflama dönemine giren esnafımızın işsiz kalmasını önlemek amacıyla bir nevi himaye sistemi olan "Yed-i Vâhid" usûlünü uygulamaya koymuştu. Devlet, bu uygulamayı müteakiben bazı malların alım satımı üzerine kısıtlama getirmişti. Böylece yabancılar istediği malları istediği kadar alıp götüremeyeceklerdi. Osmanlı devleti Kapitülasyonlar ile yabancılara bir takım imtiyazlar vermiş olmasına rağmen koyduğu bazı tehditlerle piyasayı kontrol altında tutmaya çalışmaktaydı. Devlet, yapağı, ipek ve pamuk gibi ham maddelere veya hayatî öneme haiz bazı maddelere yüksek gümrük vergileri uygulayarak bu malların ülke içerisinde kullanıma girmesine gayret göstermekteydi. Bütün bu politikalar ile Osmanlı devleti tüccar ve esnafını ayakta tutmayı amaçlamaktaydı. Ancak, 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması ekonomik yapı üzerindeki devlet kontrolünü zayıflatmış, ülkeyi yabancı sömürüsüne hazır hale getirmişti. Bu antlaşma ile Osmanlı gümrük duvarlarının iç piyasayı koruyucu özelliği ortadan kalkınca iç ticaret ve Osmanlı esnafı piyasadaki denetimini gittikçe kaybetmişti. Bkz:Önsoy, Rifat, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, Ankara 1988, 1-15.

[23] Genç, "İç Gümrük...", 790.

[24] Bostan, a.g.t., 328.

[25] Bostan, a.g.t.,389.

Karadeniz tüccar ve gemicilerinin en emin kışlakları olan Polathâne (Platana) karyesinde olan iskele XVI. yüzyılda (1562) Hatuniye vakfına bağlı olup gelirleri bu vakfa gitmekteydi. XVIII. yüzyılda olduğu gibi[26] XVI. yüzyılda da Trabzonlu tüccarların Platana iskelesine İstanbul'dan mal getirdikleri bilinmektedir[27]. 1515, 1520, 1532 ve 1554 yıllarında Trabzon'dan elde edilen gelirler içerisinde Trabzon iskele mukataasının birinci sırada yer aldığı görülmektedir;XVI. yüzyılda Trabzon iskele mukataası XVIII. yüzyıldaki bileşimine benzer bir şekilde dellâliye, ihtisâb, şemhâne, pencik-i Trabzon, mîzân-ı harîr (ipek tartısı) ve fürûht-ı nemek (tuz satışı) ile birlikte yıllık 2.000.000 akçe değere sahip bulunmaktaydı[28]. Trabzon iskelesi gümrük mukataası gelirleri XVI. yüzyılda padişah hasları içerisinde yer almaktaydı. XVI. yüzyılda Trabzon şehrinin en önemli geliri olan Trabzon iskelesi gümrük mukataası XVII. yüzyılda yıllık değer açısından inişli-çıkışlı bir grafik izlemiştir;1610 yılında yıllık 2.500.000 akçe değere sahip olan Trabzon gümrük mukataası, Rus Kazak akınlarının Güney Karadeniz limanlarında yoğunlaştığı 1630'lu yıllarda[29] yıllık 500.000 akçeye inmiş ve yüzyılın sonlarına doğru 600.000 akçe seviyesinde kalmıştı[30]. Bu verilerden hareketle, Trabzon iskelesi gümrük mukataası ve ona tâbi olan bir takım ticarî vergilerin XVI. yüzyıldan XVII. yüzyılın sonlarına kadar geçen iki asırlık süre içerisinde önemli bir azalma gösterdiği görülmektedir. Trabzon gümrük mukataasında XVII. yüzyılda başladığı anlaşılan gerileme XVIII. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. Karadeniz'in yabancı devletlere kapanması, Osmanlı devletinin iaşe politikası çerçevesinde İstanbul'un Karadeniz'deki ticarî trafiğin merkezi haline getirilmesi, İran ipek ticaretinin Osmanlı devleti açısından eski devirlere nazaran önemini kaybetmeye başlaması ve Rusların XVIII. yüzyılın büyük bir bölümünde Kırım yarımadası başta olmak üzere Kuzey Karadeniz limanları ve bu limanların art bölgelerindeki yayılmacı faaliyetleri ile Astrahan yolunun batıya sevk edilen ipek ticareti açısından giderek önem kazanması Trabzon gümrük gelirlerinin azalmasında en önemli etkenlerdir[31].

---

[26] Bkz:IV. Bölüm.
[27] Bostan, a.g.t., 391.
[28] Bostan, a.g.t., 340.
[29] Bkz:II. Bölüm.
[30] BOA.Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Trabzon Gümrüğü (BOA.D.BŞM.TZG), 17229. Çizakça, Murat, "Tax-farming and Financal Decentralization in the Ottoman Economy 1520-1697", JEEH, 22 / 2, 1993, 247. 1694 yılında Trabzon iskelesi gümrük mukataası Gönye gümrüğü ile birlikte yaklaşık 6 yük yani senevî 600.000 akçelik bir değere sahip olup İstanbul gümrükçüleri tarafından idare olunmaktaydı. Bkz:BOA.MAD, 9879 / 157, kayıt tarihi, 15 Cemâziyelâhir 1106 / 31.01.1695.
[31] Karadeniz ticaretindeki gerilemenin sebepleri için Bkz:II. Bölüm.

Trabzon iskelesi gümrük mukataasının XVIII. yüzyıldaki idarî vaziyetine geçmeden önce XVI. yüzyılda uygulamada olan Trabzon İskele Kanunnâmesi üzerinde durmak gerekecektir. Zira, Osmanlı devletinin "gelenekçilik" ilkesinden olsa gerek XVIII. yüzyılda Trabzon iskelesinde gelip-geçen emtiadan alınan gümrük vergi oranlarıyla XVI. yüzyılda alınan gümrük vergi oranları hemen hemen aynıydı ve XVIII. yüzyılda Trabzon gümrüğünde, gümrük vergisi ödemelerinde ortaya çıkan tüm problemlerde çözüm olarak XVI. yüzyıldaki Trabzon İskele Kanunnâmesi gösterilmekteydi. XVI. yüzyıldaki (1519-20) Trabzon İskele Kanunnâmesi'nin ticaret ile ilgili kısmı şu şekildedir:

✓ Karadan kumaş gelse, Müslüman olsun kâfir olsun, Trabzon'da satsa, yüz akçeden üçer akçe alınır. Ve illa satmayıp gemiye koyup âhar yere alıp gitse, yüz akçeden dört akçe alınır,

✓ Ve kumaş gemi ile Trabzon'a gelse, Müslüman eğer kâfir kumaşının bahâları mütehammil olduğu üzere kıymet konulup (kumaşın değeri biçildikten sonra) yüz akçeden dört akçe alınır,

✓ Ve deryadan mal getiren kimse malını sattıktan sonra keten bezi alıp deryadan gitse yüz akçeden dört akçe alınır,

✓ Ve haraç-güzar olmayıp (Osmanlı tebaasından olmayan gayrimüslim) dârü'l-harbden (yabancı memleketten) gelen tüccar karadan ve denizden gelse yüz akçede beşer akçe alınır,

✓ Ve kantarda tartmaya müsait mal gelse, kantar hakkı olarak bir akçe satandan ve bir akçe alandan alınır,

✓ Eskiden gümrükten kumaşını saklayan/kaçıran tüccardan (yakalandığı zaman) ceza olarak emin ve âmil (mültezim) tarafından iki kat gümrük alınarak malı kendisine iade edilirdi. Ancak, şimdi bu kumaşın beylik için (beylerbeyi adına) zabt olunması emr olundu,

✓ Kara tarafından kumaş getirip yerine keten bezi alıp yine karadan giden satıcıdan ve müşterisinden yüz akçede üç akçe alınır,

✓ Eğer Trabzon'un yerlisi kendi ketenin satmayıp ölçtürdükten sonra, kara tarafından gitse yüzde üç, denizden gitse yüzde dört akçe verecek, eğer gitmeyip şehirde âhara satıp, satın alan kişi karadan gitse bu kişiden bir akçe alınır,

✓ Ve gemiler âhar yerden buğday, arpa, darı ve diğer hububat gibi kile ile yüklenmiş mal getirirlerse bu gibilerden iki kileden bir akçe alınır. Fakat, çoğunlukla

geminin yükü bir muhammin (tahmin eden, değer biçen kimse) vasıtasıyla belirlenip gümrük alınır,

✓ Şayet bir gemi fırtına yüzünden Trabzon limanına sığınmak zorunda kalırsa ve malını gemiden iskeleye çıkarmayıp tekrar giderse gümrük alınmaz, eğer malını gemiden iskeleye çıkarırsa gümrük alınır[32].

Gümrük merkezleri Genç'e göre, kendi dairesi içerisindeki şehir ve merkezlerde yer alan ihtisâb, damga, beytü'l-mal ve benzeri gibi çoğunluğu nakdî olan bir takım gelir kalemleri ile bir arada, müstakil vergi birimi anlamında birer "mukataa" teşkil ediyor ve hemen hemen hiçbir yerde, hiçbir zaman timar veya zeamet olarak kimseye tahsis edilmeden doğrudan doğruya merkezî devlet hazinesinin nakdî gelirleri arasında yer alıyordu[33]. Benzer şekilde, XVIII. yüzyılda Trabzon iskelesi gümrük mukataası Doğu Karadeniz şehir, kasaba ve köylerinde yer alan irili-ufaklı birçok mukataayı içerisine alacak bir biçimde teşkilatlandırılmıştı. Bundan dolayı, Trabzon gümrük mukataasının hazine tarafından belirlenen yıllık değerlerinin artması veya azalmasında zamanla bazı mukataaların/gelir kalemlerinin Trabzon iskele mukataasına eklenmesi veya çıkarılmasının etkisi büyüktü.

1701 yılında Trabzon gümrük mukataasının hazine tarafından belirlenen yıllık değeri, Osmanlı maliyesinin tabiriyle asl-ı malı 700.000 akçeydi[34]. Aynı yılda, Trabzon iskelesi gümrük mukataasının ihale şartnâmesi gereği gümrükçülerin Trabzon kalesinde görevli beşlüyân[35] askerinin aylıkları, Trabzon ve çevresindeki bazı camilerin zeytinyağı ve hasır giderleri, duagüyân[36] aylıkları ile Tophâne'nin bazı giderlerini karşılamak zorunda olduğu görülmektedir[37]. 1701 yılı sonlarına ait olan başka bir kayıtta ise Trabzon iskelesi gümrük mukataasının iskele gümrüğü, ihtisâb, dellâliye, şemhâne ve Trabzon kalesi beşlüyân ağalığı ile 800.000 akçe yıllık değere sahip olduğu, Trabzon iskelesi gümrük mukataası ile birlikte bir mukataa oluşturan Gönye iskelesi gümrüğünün ise sefâyin-i tüccârân (tüccar gemileri), pencik-i üserâ-yı Gürcistan (köle ticaretinden alınan vergi) ve bedel-i kürkçiyân-ı kapudânân-ı

---

[32] Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 6, İstanbul 1993, 297-98 ve Gökbilgin, a.g.m., 298-99.
[33] Genç, "İç Gümrük...", 788.
[34] TŞS, 1866 / 68a.
[35] Beşlüyân:Günde beş akçe alarak vali ve bey yanında veya zabtiye işinde görev yapanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Bkz:TDTS, I, 211.
[36] Duagü:Ayinleri müteakib ve bazı ictimalarda dua okuyan, hiç bir vazife ile mükellef olmadığı halde edeceği dualar mukabilinde maaş alan kimseler hakkında kullanılan bir tabirdir. Bkz:TDTS, I, 179.
[37] TŞS, 1868 / 68a.

Gönye ile 400.000 akçe yıllık değer ile bir mukataa oluşturduğu, Trabzon iskelesi gümrük mukataasının 800.000 akçe ve Gönye iskelesi gümrük mukataasının ise yarı yarıya indirim yapılarak 200.000 akçe ile toplamda 1.000.000 akçeye ihale edildiği kayıtlıdır[38]. 1702 yılına gelindiğinde Trabzon iskelesi gümrük mukataasının iskele gümrüğü, ihtisâb (çarşı-pazar vergileri), dellâliye (alıcı ile satıcı arasında aracı olunmasıyla alınan vergi), şemhâne (mum üretimi), Trabzon kalesi beşlüyân ağalığı ve mukataa-i yaylak[39] gibi çeşitli gelir kalemleriyle 802.000 akçelik yıllık değere sahip olduğu, 276.120 akçe değere sahip olan Gönye gümrük mukataası ile beraber bir mukataa oluşturduğu ve yıllık 1.078.120 akçeye mültezimlere ihale edildiği görülmektedir[40]. 1703 yılında Trabzon iskelesi gümrük mukataasına Trabzon'a bağlı olan Torul nahiyesinde bulunan 17.000 akçe değerindeki Oğuz karyesi[41] eklenerek mukataa, 200.000 akçelik Gönye iskelesi gümrüğü ile birlikte 1.019.000 akçe yıllık değere yükselmişti[42]. 1704 yılında Trabzon iskelesi gümrük mukataası iskele gümrüğü, ihtisâb, dellâliye, şemhâne, Trabzon kalesi beşlüyân ağalığı, post-ı vaşak (derisinden kürk yapılan bir hayvan) gibi gelir birimleriyle 800.000 akçe ve Gönye gümrüğü de 200.000 akçe olmak üzere toplamda 1.000.000 akçelik yıllık değer ile bir mukataa oluşturmaktaydı. Ancak, aynı yılda daha önce mukataa içerisinde yer alan Trabzon'a bağlı olan Kürtün mukataasından Aşıh yaylasının[43] yıllık 2.000 akçe ile ve Yayla Pazarı denilen başka bir vergi biriminin ise yıllık 6.000 akçe ile toplam 8.000 akçeye Trabzon iskelesi gümrük mukataasına ilhak olundukları, böylece Trabzon iskelesi gümrük mukataasının 808.000 akçe yıllık değere ulaştığı ve 200.000 akçe değere sahip olan Gönye gümrüğü ile birlikte 1.008.000 akçe asl-ı mal/yıllık vergi ile bir mukataa oluşturarak işletmeye verildiği görülmektedir[44]. Aynı kayıtta, 1703 yılında Trabzon iskelesi gümrük mukataası gelir kalemleri arasında yer alan 17.000 akçelik Oğuz karyesi yer almamaktaydı.

---

[38] TŞS, 1866 / 78b.
[39] Bu yaylanın 2.000 akçe değerinde ve Trabzon'a bağlı olan Kürtün'de yer alan Şeyh yaylası olması muhtemeldir. Bkz:BOA.MAD, 10306 / 70.
[40] TŞS, 1866 / 8a.
[41] 1746 yılında, hazine defterlerine göre Oğuz köyü senevî 200 kuruş / 24.000 akçe mâli ile Trabzon gümrüğüne hasıl olarak kaydolunmuştu. Ayrıca, bu köy kayıtlarda Oze / Ore şeklinde yazılabilmekteydi. Bkz:TŞS, 1914 / 21b.
[42] TŞS, 1867 / 107a.
[43] Başka bir kayıtta Şeyh Yaylası olarak geçmektedir. Bkz:TŞS, 1868 / 99a. Bu yayla zaten daha önceki yıllarda Trabzon iskelesi gümrük mukataasına dahildi.
[44] BOA.MAD,10306 / 70 ve TŞS, 1868 / 99a.

1713 yılında mîzân-ı harîr (ipek tartısı) yevmiyyesi, XVI. yüzyılda olduğu gibi Trabzon iskelesi gümrük mukataası gelirleri arasında yer almaktaydı[45]. 1711 yılına gelindiğinde, arşiv kayıtlarına göre Trabzon'a 120 mil mesafede olan ve yıllık 200.000 akçe değerindeki Gönye iskelesi gümrük mukataasının Trabzon iskelesi gümrük mukataasından ayrıldığını görmekteyiz[46]. Zira, Gönye gümrüğü çalışanları ve Gönye'deki kapıkullarının gümrüklerin toplanmasına engel teşkil etmeleri Trabzon gümrük emininin Dîvân'a başvurmasına ve Gönye gümrüğünün Trabzon gümrük mukataasından ayrılarak eskiden olduğu gibi Gönye kalesinde görevli olanlara ocaklık olarak bırakılmasına yol açmıştı. Gönye iskele gümrüğü ve ona bağlı olan diğer gelirlerin Trabzon iskelesi gümrük mukataasından ayrılmasından sonra Trabzon iskelesi gümrük mukataası, bu yüzyıldaki gerçek değeri olan ortalama 800-900.000 akçeden mültezimlere ihale edilmeye başlanmıştır. 1716 yılında Trabzon'un 2.000 akçe yıllık değere sahip olan tahmis-i kahve mukataası, 320 kuruş feragat tezkeresi mukabelesinde Aşağıhisâr mahallesi sakininden olan Çalık Ali Beşe'den Trabzon gümrük eminleri olan Mehmet ve Süleyman Beşelere bırakılmıştı. Aynı kayıtta, Trabzon'daki kahve mukataasının Trabzon gümrük mukataasına mı dahil olduğu yoksa sadece gümrük mukataasını işleten eminlere ayrı bir mukataa olarak mı verildiği açık değildir[47]. 1717 yılında Trabzon iskelesi gümrük mukataasına hazine tarafından 12.000 akçelik bir zam yapılarak 1718 yılında gümrük mukataası 809.000 akçeden 821.000 akçeye yükselmişti. 1717 yılından 1730 yılına kadar 821.000 akçe yıllık değere (asl-ı mal) sahip olan Trabzon iskelesi gümrük mukataasına Trabzon, Rize ve Of'un 63.000 akçe kıymetinde olan keten bezi damga mukataası ve keten dellâllığı ve benzeri gelirlerin eklenerek mukataanın yıllık değerinin 884.000 akçeye yükseldiği görülmektedir[48]. 1730 yılından 1742 yılına kadar gümrük mukataasının gelir kalemlerinde her hangi bir artma veya azalma söz konusu değilken 1742 yılında, 60.000 akçe değerindeki Trabzon keten bezi damga mukataasının Trabzon gümrük mukataasından alınarak ayrı bir mukataa haline getirildiğini ve Trabzon gümrük mukataasına da hazine tarafından 24.000 akçe zam yapılarak mukataanın 848.000 akçe seviyesinde kaldığını görmekteyiz[49]. Arşiv kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla hazine, 1717

---

[45] BOA.MAD, 10155 / 94.
[46] TŞS, 1871 / 93a, kayıt tarihi, 12 Safer 1123 / 01.04.1711.
[47] TŞS, 1875 / 3b, kayıt tarihi, 7 Muharrem 1128 / 02.01.1716.
[48] BOA.MAD, 10172.
[49] BOA.MAD, 10185.

yılından itibaren Trabzon iskelesi gümrük mukataasına, nedeni ilgili kayıtlarda açık almamakla birlikte, zam yaparak gümrük mukataasının yıllık değerini yükseltme yoluna gitmiştir. Bu gelişmeyi, Trabzon iskele gümrüğü ve ona bağlı olan gelir kalemlerinde gerçekleşen ticarî yaşamda bir büyümenin ortaya çıkmasıyla açıklamak mümkündür. Zira devlet, daha fazla kâr getireceğine inandığı mukataaları işleticilerden alarak tekrar ihaleye verebilmekte, zam yapabilmekte veya merkezden bir emin atayarak ilgili mukataayı kendisi işletebilmekteydi[50]. Gümrüğün yıllık kıymetinin devlet tarafından yükseltilmesinin bir başka sebebi de, belki de en önemlisi, gümrükten maaş alan askerî ve dinî vazifelilere ödenen aylıkların enflasyon gibi parasal etkenlerden dolayı erimesinden kaynaklanmış olmalıydı. Zira, 1780 ve daha sonraki yıllarda gümrükteki hademelere ve vazifelilere zam yapılması bu kabilden bir sonuç olmalıdır[51]. Trabzon iskelesi gümrük mukataasının 1742 yılından 1776 yılına kadar geçen 34 yıllık süre içerisinde vergi kalemlerinin artması veya azalması açısından her hangi bir gelişmeye sahne olmadığını görmekteyiz. 1766 yılında Dere karyesinin (?) Trabzon gümrük mukataasına bağlı olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu karyenin devam eden yıllarda halen Trabzon gümrük mukataasına dahil olup olmadığı ise belli değildir[52]. 1776 yılında hariç ez-defter olan yani daha önceki maliye defterlerinde kayıtlı olmayan ve her hangi bir işletmecinin tasarrufunda olmayan 50.000 akçe değerindeki Espiye iskelesinin hazine tarafından Trabzon gümrük mukataasına 70.000 akçeye karşılık olarak dahil edilmesiyle, Trabzon iskelesi gümrük mukataasının yıllık değeri 848.000 akçeden 918.000 akçeye yükselmişti[53]. Espiye iskelesinin Trabzon iskelesi gümrük mukataasına bağlanmasından yüzyılın sonuna kadar Trabzon iskelesi gümrük mukataasına her hangi bir gelir birimi eklenmemiş veya çıkarılmamıştır;her ne kadar gümrüğün hazine tarafından belirlenen yıllık değerlerinde çeşitli artışlar görülse de, bu artışların sebebi muhtemelen hazine tarafından gümrükten maaş alan idarî ve dinî görevlilerin maaşlarına yapılan zamdan kaynaklanmaktaydı[54].

Sonuç olarak, tüm XVIII. yüzyıl müddetince Trabzon iskelesi gümrük mukataasına yıllık kıymetleri az olan pek çok gelir kaleminin eklendiğini ve

---

[50] Meselâ, İstanbul tütün gümrüğünün hasılatının gittikçe arttığı devlet tarafından anlaşıldığından 1758-59 yılında gümrüğü işleten malikânecilerin paraları devletçe geri ödenmiş ve gümrük bu tarihten sonra devlet tarafından işletilmeye başlanmıştı. Bkz: Cezar,"Osmanlı Maliyesinde...", 81.

[51] BOA.MAD, 10223 / 92.

[52] TŞS, 1928 / 58a-b.

[53] TŞS, 1933 / 79b-80a, kayıt tarihi, 13 Ramazan 1190 / 26.10.1776.

[54] Bkz:Tablo VIII.

çıkarıldığını görmekteyiz. Ancak, bu vergi kalemleri/gelir kalemleri içerisinde iskele gümrükleri, ihtisâb, dellâliye ve şemhâne gelirleri XVIII. yüzyılda hiçbir şekilde birbirlerinden ayrılmayarak birlikte bir mukataa oluşturmuşlar ve "Trabzon iskelesi gümrük mukataası ve tevabiiha" adı altında mültezimlere ihale edilerek işletilmişlerdir.

Karadeniz'de mazisi pek malum olmayan ve örgütlenişleri muhtemelen Osmanlı öncesine dayanan[55] birkaç gümrük merkezi yer almakta ve her bir gümrük merkezinin kendine has gümrük tarifeleri mevcut bulunmaktaydı. Karadeniz'deki ana gümrük bölgeleri ile ilgili bazı bilgiler mevcut bulunmaktadır. İnalcık'a göre, Karadeniz'de dört gümrük bölgesi bulunmaktaydı;İstanbul gümrük bölgesi Rumeli kıyısındaki Varna'dan başlamakta Sinop'a kadar uzanmaktaydı, diğer gümrük bölgeleri ise Sinop'tan Trabzon'a kadar Sinop gümrük bölgesi, kuzeydoğudan Hopa'ya kadar uzanan Kefe gümrük bölgesi ve kuzeybatıda yer alan Akkirman gümrük bölgesiydi. 1482 yılında Sinop-Samsun gümrük bölgesi İstanbul gümrük kurallarına bağlanmıştı[56]. İnalcık, her ne kadar Karadeniz'deki gümrük bölgeleri içerisinde Trabzon iskele gümrüğünü Sinop gümrüğü içerisinde göstermekteyse de İnalcık'ın Karadeniz'deki gümrük bölgeleri ile vermiş olduğu bilgiler muhtemelen XV. yüzyıl sonu ve XVI. yüzyıl başları ile ilgili olduğundan XVIII. yüzyıldaki durumu tam olarak yansıtmamaktadır. Zira, XVIII. yüzyılda Güney Karadeniz kıyılarındaki gümrük bölgeleri arasında İnalcık'ın vermiş olduğu bilgilerin aksine önemli değişiklikler ortaya çıkmış bulunmaktaydı. XVIII. yüzyılda Güney Karadeniz kıyılarında yer alan gümrük merkezlerinin artışında, muhtemelen, Karadeniz'de zamanla gelişen ve değişen ticaret ilişkileri sonucunda yeni iskele ve gümrüklerin ortaya çıkması ve kadimden beri var olan bazı iskelelerin devlet tarafından daha fazla gelir elde etmek amacıyla ana gümrük bölgelerinden alınarak yeni ihdas olunan iskeleler ve başka vergi birimleriyle birlikte yeni bir mukataa oluşturulup ihaleye verilerek mültezimlerce işletilmesi gibi nedenler etkili olmuş olmalıydı.

1720 yılında, İstanbul'un Anadolu yakasından Trabzon Eyaleti'nin batı yönündeki sınırı olarak kabul edilen Giresun'un hemen yanındaki Batlama deresine[57] kadar olan bölge içerisinde yer alan İnebolu, Bendirekli, Amasra, Bartın,

---

[55] İnalcık, "The Customs Registers...", 91.
[56] İnalcık, "An Economic and Social...", 196.
[57] BOA.TAD, 2 / 78-3 ve BOA.TAD, 2 / 3-2. Ayrıca Bkz:Emecen, "Trabzon Eyaletinin...", 163 ve Bostan, Hanefi, "XV-XIX. Yüzyıllarda Giresun Kazasının İdârî Taksimatı ve Nüfusu", TTS, (Trabzon, 6-8 Kasım, 1998), Trabzon 1999, 125. Batlama'nın Trabzon Eyaleti'nin batı sınırı olduğu Bıjışkyan'ın seyahatnâmesinde de geçmektedir. Bkz:Bıjışkyan, a.g.e., 37.

Sinop, Samsun ve Ünye iskeleleri "Sinop iskelesi ve tevabii gümrük mukataası" adı altında İstanbul ve Galata ve tevabii gümrüğü mülhakatı içerisinde yer almakta ve bu bölge içerisindeki iskelelere emtia ve eşya getiren tüccarlar İstanbul gümrük şartına göre gümrük vergilerini eda etmekteydiler[58]. İstanbul, Galata ve tevabii gümrükleri ve bu gümrüklere dahil olan Sinop merkezli adı geçen diğer iskeleler, genelde "Karadeniz gümrükleri" ve bu gümrükleri işletenler de "Karadeniz gümrükçüleri" olarak arşiv kayıtlarında yer almaktadırlar[59]. Bu arada, zamanla Ünye ve Terme iskelelerinin Samsun iskele gümrüğü merkezli "mukataa-i gümrük-i iskele-i nefs-i Samsun maa tamga ve derya ve gümrük-i kaza-i (...)[60] ve Terme ve Ünye" adı altında Sinop iskelesi gümrük mukataası ve tevabii gümrüklerinden ayrılarak ayrı bir mukataa oluşturulup 160.000 akçe yıllık değer ile işletildikleri görülmektedir. Bu arada, ayrı bir mukataa olarak örgütlenen Samsun ve tevabii gümrükçüleri, Giresun ve çevresindeki iskele gümrük gelirlerine el koymak için olağanüstü gayret göstermekten de geri durmamışlardır[61]. Giresun'un hemen batısında yer alan Batlama deresinden yine Giresun'un doğusunda, Giresun ilinin günümüzdeki ilçelerinden Espiye'ye yakın bir konumdaki Zefre'ye kadar olan iskelelerden[62] elde edilen gümrük gelirleri her ne kadar İstanbul ve Trabzon gümrükçülerinin iştahlarını kabartmış olsalar da[63] kadimden beri tevcih ile zabt olunagelip[64] "Nâhiye-i Cepni ve kazâ-i Giresun'a tâbi' resm-i gümrük, gümrük-i siyâh[65], resm-i gümrük-i sefinehâ ve sandalhâ, melekse-i kazâ-i Keşâb[66] ve Tirebolu'nun hâsılı..." ile birlikte 71.899 akçelik bir zeametin vergi kalemleri içerisinde yer almaktaydılar[67]. Batlama'dan Zefre'ye kadar olan iskelelerde hangi gümrük oranlarının uygulamada olduğu, uygulamada olan gümrük sisteminin İstanbul ve Trabzon gümrük şartlarından

---

[58] BOA.Cevd-Maliye, 21567. Sinop iskelesi gümrüğü ve tevabii mukataasına XVIII. yüzyılda dahil olan vergi kalemleri için Bkz:Güler, a.g.t., 115-130.
[59] TŞS, 1882 / 85b ve 1895 / 38b.
[60] Bafra olmalı.
[61] TŞS, 1895 / 52b, kayıt tarihi, 24 Rebiülevvel 1145 / 14.09.1732 ve BOA.MAD, 10156, kayıt tarihi, 22 Ramazan 1125 / 12.10.1713.
[62] Bkz:Harita I.
[63] BOA.TAD, 2 / 79-1 ve TŞS, 1923 / 74a.
[64] BOA.TAD, 2 / 78-3 ve 79-1.
[65] "Bac-ı siyah" olarak da bilinen gümrük-i siyah, bir tür gümrük vergisi olup kara yoluyla yapılan ticarette uygulanmaktaydı. Bkz:Yücel, "Osmanlı Hakimiyetinde...", 534.
[66] Daha çok Doğu Karadeniz'de kullanılan melekse isimli gemi hakkında Bkz:IV. Bölüm.
[67] Batlama'dan Zefre'ye kadar olan iskele ve diğer gelir kalemleri hakkında Trabzon ile ilgili arşiv kayıtlarında oldukça bilgi mevcuttur. Yeri geldiğinde bu bilgi ve belgeler kullanılacaktır. Bunlardan bazıları için Bkz:TŞS, 1924 / 31b-32a-b, 1933 / 79b-80a ve TAD, 2 / 3-2.

hangisiyle alakalı olduğu veya nefs-i Giresun ve çevresindeki gümrüklerin kendilerine has bir gümrük şartının olup olmadığı hakkında ise bilgi sahibi değiliz.

XVIII. yüzyılda, Giresun zeametine mutasarrıf olanlar ile Trabzon iskelesi gümrük mukataası malikâne sahipleri arasındaki en önemli problem, sonradan ihdas olunduğu ve hariç ez-defter olduğu arşiv kayıtlarında açıkça belli olan[68] Espiye iskelesi yüzünden yaşanmıştı. Yüzyılın ilk yıllarından başlayarak XVIII. yüzyılın önemli bir kısmında hem Giresun zeametine mutasarrıf olanlar ve hem de Trabzon iskele gümrüğü malikâne mutasarrıfları bir yolunu bularak Espiye iskelesinin gümrük vergilerini toplama yolunda büyük gayret sarf etmişlerdir. Genelde, Trabzon gümrükçülerinin başarılarıyla sonuçlanan bu mücadelelerde günümüzde Giresun'a bağlı olan Espiye iskelesi XVIII. yüzyılda Tirebolu'ya iki saat mesafede olup[69] arşiv kayıtlarına, "Medîne-i Trabzon civârında vâkı' Kürtün nâhiyesinde Alahnas nâm karye hudûdunda kâin Espiye iskelesi..." olarak yazılıp kaydedilmekteydi[70]. 1776 yılından itibaren, Giresun zaiminin de bilgisi dahilinde Trabzon iskele gümrüğü malikâne sahipleri 70.000 akçeye karşılık olarak Espiye iskelesinin gümrük vergilerini toplama hakkını elde etmişlerdi. Bu tarihten yüzyılın sonuna kadar Espiye iskelesi hariç ez-defter konumundan çıkıp Trabzon iskelesi gümrük mukataasına zam ve ilhak olunarak Başmuhasebe Defterlerine kaydolunmuştu[71].

Trabzon iskelesi gümrük mukataasının *"ekseri hasılı gümrüğe gelen emtia ve eşyadan oluştuğundan"*[72] dolayı mukataanın toplam gelirleri içerisinde en önemli birimi olan iskele gümrüğü Trabzon'daki irili ufaklı iskeleler haricinde Trabzon ve çevresindeki pek çok iskeleyi içerisine alacak biçimde bir gümrük merkezi olarak örgütlenmişti. XVIII. yüzyılın büyük bir kısmında malikâne sistemiyle idare edilen Trabzon iskelesi gümrüğü ve tevabii mukataasının malikâne kayıtlarında tam olarak hangi iskeleleri veya gelir birimlerini içerdiği, başka bir deyişle mukataanın sınırlarının nereden başladığı ve nerede bittiği tam olarak açık değildir. Bununla birlikte, Karadeniz ve çevresinde gerek gümrük merkezleri ve gerekse tüccarlar ile gümrükçüler arasında yaşanan anlaşmazlıkların kayıtlara[73] yansımasından Trabzon iskelesi ve tevabii gümrüğüne bağlı olan iskele gümrüklerinin hangileri olduğunu

---

[68] TŞS, 1933 / 79b-80a.
[69] TŞS, 1933 / 68a-b.
[70] BOA.TAD, 2 / 155-1.
[71] TŞS, 1933 / 79b-80a, kayıt tarihi, 13 Ramazan 1190 / 26.10.1776 ve BOA.MAD, 10876, kayıt tarihi, gurre-i Muharrem 1191 / 09.02.1777.
[72] TŞS, 1889 / 131a-b, kayıt tarihi, 3 Rebiülâhir 1139 / 28.11.1726.
[73] Gümrük mukataasının sınırlarının belirlenmesinde Trabzon Kadı Kayıtları diğer arşiv kaynaklarına nazaran daha ayrıntılı bilgi vermektedirler.

çıkarabilmekteyiz. XVIII. yüzyılda, Espiye iskelesinden Batum'a kadar olan iskeleler genelde Trabzon iskelesi gümrük mukataasına bağlı bulunmakta, adı geçen iskelelere gelen emtia ve eşya Trabzon gümrük şartına göre vergilendirilmekteydi[74]. Ancak, Espiye iskelesinden Trabzon merkezine gelene kadar yer alan Görele, Büyükliman (Vakfıkebir), İskefiye (Çarşıbaşı) ve Platana (Akçaabat nahiyesinin merkezi) gibi iskeleler Trabzon'daki Hatuniye Vakfı gelirleri arasında yer alan vakıf köyleri hudutlarında yer almış olduklarından[75] XVIII. yüzyılın ilk yıllarında bu iskelelere gelen emtia ve eşyalardan alınan vergiler XVI. ve XVII. yüzyıllarda olduğu gibi[76] Hatuniye vakfına gelir olarak kaydedilmişlerdi. Ancak, yüzyılın ikinci yarısında Trabzon gümrükçüleri bir yolunu bularak Hatuniye vakfı karyeleri dahilinde olan Görele, Marna (?), Büyükliman, İskefiye ve Platana iskeleleri gümrük vergilerine, başkent İstanbul'dan çıkarttıkları emr-i şerîfler ile sahip olmuşlardı. Bundan dolayı, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından yüzyılın sonuna kadar vakıf karyeleri hududunda yer alan adı geçen iskele gelirlerini Trabzon gümrükçülerinin topladıklarını görmekteyiz[77]. Platana iskelesi ile Trabzon şehri arasında kalan Kalanima gümrüğü, Trabzon merkezinde yer alan pek çok iskele ile birlikte Sürmene, Of ve Rize iskeleleri de dahil olmak üzere[78] Trabzon gümrük mukataasına bağlı bulunmaktaydı[79]. Çoruh nehrinin sol kıyısında, günümüzdeki Sarp sınır kapısına oldukça yakın konumda bulunan ve 1547'de Kanuni Sultan Süleyman zamanında inşâ olunan Gönye kalesi[80] yakınında yer alan Gönye iskelesi, yüzyılın başlarından 1711 yılına kadar Trabzon iskele gümrüğüne bağlı bulunmaktaydı. Gönye iskelesi gümrüğü 1711 yılından itibaren, gelirleriyle birlikte, eskiden olduğu gibi Gönye kalesinde vazifeli olanlara ocaklık olarak bırakılmıştı[81]. Gönye iskelesi ve tevabii gümrüğünün 1742 yılında 200.000 akçe yıllık değer ile Gönye kalesine ocaklık olarak verildiği ve Matbâh-ı âmire eski emini Halil Efendi'nin malikâne olarak üzerinde olduğu görülmektedir[82]. Gönye'nin ötesinde, Abaza vilayetlerinin en eski

---

[74] Bkz:Harita I.
[75] TŞS, 1878 / 13a, kayıt tarihi, gurre-i Zilkâde 1132 / 04.09.1720.
[76] Bostan, a.g.t., 391 ve Jennings, "Pious Foundations...", 319.
[77] "Livâ-i mezbûrun cem' iskeleleri gümrük-i mezbûr mülhakātından olup...". Bkz:TŞS, 1918, 7b-8a, kayıt tarihi, 21 Rebiülevvel 1163 / 19.02.1750 ve 1924 / 31b-32a.
[78] TŞS, 1874 / 149b-150a, kayıt tarihi, 2 Rebiülûlâ 1125 / 29.03.1713.
[79] TŞS, 1889 / 70b, kayıt tarihi, 22 Zilkâde 1139 / 11.07.1727.
[80] Kaşıkçı-Yılmaz, a.g.e., 40.
[81] TŞS, 1871 / 93a, kayıt tarihi, 12 Safer 1123 / 01.04.1711.
[82] BOA.MAD, 10185. 1780 yılında, Gönye iskelesi ve tevabii gümrüğü XVIII. yüzyılın başlarında olduğu gibi 200.000 akçe yıllık değere sahip bulunmakta ve Gönye (kalesi) neferatı tarafından idare edilmekteydi. Bkz:BOA.MAD, 10223 / 95.

devirlerden beri önemli iskelesi olan Faş, XVIII. yüzyılın tümünde Trabzon iskele gümrüğüne hiçbir şekilde bağlı olmamıştır. Poti nehrinin ağzında yer alan Faş iskelesi, 1742 yılında iskele çevresinde yer alan pencik resmi[83], öşr-i mahi[84], Kütaş-ı amed gümrüğü (?)[85] ve Acıgöl'ün (?) resm-i mahisi ile birlikte 1.690,5 kuruş/202.860 akçe yıllık değere (mal) sahip bir mukataa olup, gelirlerinin büyük bir kısmı Faş kalesindeki vazifelilere ocaklık olarak ödenmekteydi[86].

XVIII. yüzyılda Trabzon iskelesi gümrük mukataasına dahil olan iskele gümrüklerinde tüccarlar ve gümrük eminleri arasında, gümrük vergileri ödenmesinde yaşanan olumsuzlukların çıkış nedenlerini daha iyi anlamak için Güney Karadeniz kıyılarında yer alan iskeleler ve bu iskelelerin ait oldukları gümrük merkezleri hakkında ayrıntılı sayılabilecek bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerden hareketle, XVIII. yüzyılda, daha önceki yüzyıllara nazaran Güney Karadeniz kıyılarında yer alan pek çok iskelenin, idarî açıdan mukataa sistemi çerçevesinde iskele yakınındaki birçok vergi gelirleriyle birlikte örgütlenerek çeşitli gümrük bölgeleri haline dönüştükleri ve devlet ileri gelenlerine (kapıkullarına) verilerek işletildikleri görülmüştür. XVIII. yüzyılda Trabzon iskele gümrüğüne bağlı olan iskeleler Espiye'den başlamakta Batum yakınındaki Gönye kalesine kadar uzanmaktaydı. Adı geçen sahil şeridi arasında yer alan ve vakıf köyleri hudutlarında kalan Tirebolu, Görele, Marna, Büyükliman, İskefiye ve Platana iskeleleri, Akçaabat yakınındaki Kalanima ve Trabzon merkezindeki birçok iskele ile Sürmene, Of, Rize ve Gönye iskeleleri Trabzon iskelesi gümrük mukataasına bağlı bulunmaktaydılar[87]. Bu iskelelere tüccarlar tarafından getirilen emtia ve eşyanın gümrük kıymetleri Trabzon iskelesi kanunnâmesine göre alınmaktaydı. XVIII. yüzyılda, Doğu Karadeniz kıyılarının önemli bir iskelesi olan Hopa iskelesinde[88] bir gümrük merkezi olup olmadığı veya başka bir gümrük merkezine bağlı olup olmadığı belli değildir. Bu arada, Güney Karadeniz'deki gümrüklerin idaresi ve işletilmesi açısından özellikle belirtilmesi gereken bir hususu vurgulamak gerekmektedir. XVIII. yüzyılda veya daha önceki yüzyıllarda, Trabzon iskelesi gümrük mukataasına bağlı olan iskelelerden kalkan ve

---

[83] Genellikle beşte bir oranında köle alım-satımından alınan vergi.
[84] Balık öşrü.
[85] Kötaş diye de okunabilen bu yerin günümüzde hangi iskele olduğunu tespit edemedik.
[86] BOA.MAD, 10185. Faş iskelesi ve tevabii gümrük mukataası 1780 yılında 240.000 akçe yıllık değeri ile altı kişiden oluşan malikâne mutasarrıflarının tasarruflarında bulunmakta ve yine mukataa gelirlerinin çok büyük bir kısmı Faş kalesindeki vazifelilere gitmekteydi. Bkz: BOA.MAD, 10223 / 97, kayıt tarihi, gurre-i Muharrem 1194 / 08.01.1780.
[87] Bkz:Harita I.
[88] Bkz:IV. Bölüm.

Rumeli ile Tuna taraflarına gidecek Doğu Karadeniz tüccarlarının İstanbul gümrük şartına göre İstanbul, Sinop, Samsun, Ünye veya Terme iskelelerine uğrayarak gümrük vergilerini eda ettikten sonra ancak Rumeli ve Tuna taraflarına gidebileceklerini gösteren bazı arşiv kayıtları bulunmaktadır. Bu nedenle, İstanbul gümrükçülerinin gümrük vergisi tahsili nedeniyle Trabzon tüccarından sürekli şikayette bulundukları görülmektedir. Sadece bu kayıtlardan hareket edildiğinde, Güney Karadeniz'de yer alan isimleri verilen gümrük merkezlerinin İstanbul şartına göre işletildiği ve adı geçen iskelelerin İstanbul gümrük mukataasına bağlı oldukları gibi bir yanılgı ortaya çıkar[89]. Ancak, ilgili konu çeşitli arşiv kayıtlarında etraflıca incelendiğinde, Trabzon gümrüğüne bağlı olan iskelelerin işletmesinin İstanbul gümrükçüleri tarafından üstlenilmesi durumunda İstanbul gümrük şartının yürürlüğe girdiği görülür. Aksi taktirde, yani Trabzon iskelesi mukataasının işletmesini İstanbul gümrükçüleri haricinde başka bir işletmeci üstlenmişse bu durumda, daha önce üzerinde durulan Trabzon iskele kanunnâmesinin uygulamada olduğu ve Trabzon gümrükçülerinin "serbestiyyet üzre" yani başka bir gelir kalemine/mukataaya bağlı olmadan iskele mukataasını idare etmede tek yetkili oldukları görülür[90].

Trabzon gümrüğündeki görevlilerin görev ve yetkilerinin ve gümrük işlemlerinin nasıl bir sistem içerisinde gerçekleştiğine dair yeterli bilgileri ihtiva eden derli-toplu bir kaynak bulunmasa da, genel anlamda gümrükteki görevlilerin kimler oldukları ve ne işle meşgul olduklarını Osmanlı kayıtlarından çıkarmak mümkündür. Dağınık haldeki arşiv kayıtlarından tespit edilebildiği kadarıyla Trabzon gümrüğünde çalışan birçok görevli tüccarların gümrük hizmetlerini yerine getirmekteydiler. Trabzon iskele gümrüğündeki en faal görevli olarak gümrük emini göze çarpmaktadır. "Emin" kendine güvenen, kendisine güvenilen anlamına gelip, kendisine emniyet edilen bir dairenin veya işin başında bulunan kişiye verilen isim olarak ifade edilmektedir[91]. Gümrükte bir emin olduğu gibi bazen de bunların sayısı ikiye çıkabilmekteydi[92]. Gümrük eminleri, gümrükten geçen malların gümrük vergisini almakla mükellef oldukları gibi, tüccarın her türlü kaçakçılık suistimallerinde gümrükte birinci derecede sorumlu kimselerdi[93]. Gümrük eminliğinin öneminden olsa

---

[89] "Karadeniz boğazından Gönye'ye varıncaya değin Karadeniz gümrükleri iltizamında olup...". (İstanbul ve tevabii gümrükleri arşiv kayıtlarında daha çok Karadeniz gümrükleri olarak geçmektedir) Bkz:TŞS, 1895 / 38b, 1882 / 85b ve BOA.MAD, 9879 / 157.

[90] İlgili konu, bu bölümde "Trabzon İskelesinde Ticarî Problemler" başlığı altında ele alınacaktır.

[91] Karamursal, a.g.e., 132

[92] TŞS, 1929 / 82b.

[93] TŞS, 1930 / 41

gerek, bazı zamanlarda malikâne mutasarrıfları veya mültezimler gümrük eminliğini başkalarına devretmemekte bu işi direkt kendileri yürütmekteydiler;1703 yılında Trabzon iskelesi gümrük mukataasının işletmesini ihale ile alan mültezim Süleyman Bey aynı zamanda mukataanın gümrük eminliğini de beraberinde yürütmüştür[94]. Benzer şekilde, Trabzon iskelesi gümrüğü ve tevabii mukataasına 1707 yılında malikâne mutasarrıfları olan Abdurrahim Ağa ile Hacı Mehmet, iskele gümrüğünde "iskele-i emin-i Trabzon" yani gümrük emini olarak görev yapmışlardır[95]. Bununla birlikte, malikânecilerin gümrükte eminlik yapmaları çok nadir olan bir durumdur. Zira, malikâneciden gümrüğün işletme hakkını ikinci kez alan yerel işletmeciler yani iskele mahallindeki girişimciler (alt mültezimler) gümrük eminliği görevini yerine getiren esas kişilerdi. Trabzon gümrük malikânecileri Osmanlı devletinin diğer mukataalarında olduğu gibi genelde kapıkullarından olup İstanbul'da ikamet ettiklerinden, Trabzon'daki iskele gümrüklerinin işletilmelerini mahallindeki yerel girişimcilere ihale yoluyla vermekteydiler. Bu nedenle gümrük eminleri, çok büyük bir çoğunlukla gümrük mahallinden olan kişilerden oluşmaktaydılar. Gümrük eminleri, gümrükte çalışan görevlilerin atanmasında en yetkili kişiler olarak gözükmektedirler. Meselâ, 1704 yılında Trabzon iskelesi gümrük emini Dîvân'a arzuhal sunarak gümrük kâtipliğinin ilim erbabından Ali'ye verilmesi için berat rica etmişti[96]. Ayrıca, gümrüğe bağlı olan gelir kalemlerinden ihtisâb, dellâliye gibi birimlerin ihalelerinin yapılması ve muhtesib ile dellâlbaşıların belirlenmesinde gümrük eminleri önemli rol oynamaktaydılar[97]. Gümrük eminleri bu görevlerinin yanı sıra gümrüğün taksitlerinin hazineye yatırılmasında, gümrükten aylık alan askerî ve dinî vazifelilerin aylıklarının ödenmesinde, Başkent'in iaşesini sağlamak için Trabzon ve çevresinden yiyecek ve giyecek tedarik edilmesi ile kaleler arasında asker ve mühimmat nakli için gerekli olan gemi ve mekârelerin kiralanmasında birinci derecede sorumlu tutulan gümrük görevlileri arasında yer almaktaydılar[98].

Kâtipler, Trabzon gümrüğünün önemli çalışanları arasında yer almaktaydılar. Gümrükteki kâtipler, muayene edilen ve vergisi alınan eşyanın gümrük defterlerine kayıt edilmesi ve benzeri kayıt işleriyle meşgul olurlardı[99]. Gümrükte ticarî etkinliklerin yoğun olmasından dolayı olacak ki bazen ikinci bir kâtibe ihtiyaç

---

[94] TŞS, 1867 / 113b.
[95] TŞS, 1869 / 13a ve 1870 / 102b.
[96] TŞS, 1868 / 84a.
[97] TŞS, 1923 / 21.
[98] BOA.MAD, 10223 / 92 ve 10243 / 109.
[99] Atan, a.g.e. 76.

duyulurdu;1758 yılına ait bir vesikada, Trabzon gümrüğünde görevli olarak kâtip olan Osman Halife ihtiyaca cevap veremediğinden ikinci kâtibe ihtiyaç duyulduğu, Seyit Mehmet Emin'in ikinci bir kâtip olarak gümrüğe alınması için gümrük emini olan Hacı Hüseyin'in Dîvân'a arzuhal sunduğu, 01.08.1758 tarihinde Seyit Mehmet Emin'in gümrükte ikinci kâtip olarak görev yapması Berât-ı Hümâyûn[100] ile belgelendiği anlatılmaktadır[101]. Gümrük kâtipleri, gümrük malikâne mutasarrıfının olmadığı veya vefat ettiği zamanlarda gümrük emini ve mahallindeki kadı ile birlikte gümrük mukataasının gelir ve giderlerinin görülerek deftere kaydolunmasından sorumlu tutulan esas görevliler arasında yer almaktaydılar[102]. 1728 yılına tarihli başka bir kayıtta Trabzon gümrük mukataası emini olan Hüseyin, mukataayı idare etmek için yerine gümrük kâtibi İbrahim'i bırakarak İstanbul'a gitmişti. Gümrük mukataasını 1727 yılında yaklaşık 6 ay 11 gün işleten kâtip İbrahim, bu süre içerisinde gümrükten elde ettiği gelirleri Trabzon mahkemesinde gümrük emini ve aynı zamanda gümrük mültezimi olan Hüseyin'e teslim etmişti[103]. Bu bilgi bize, gümrük eminlerinden sonra gümrükteki en itibarlı kişilerin gümrük kâtipleri olduklarını göstermektedir. Gümrüğün ayrılmaz çalışanları arasında yer alan kâtiplerin yaşlanmaları durumunda, gümrük eminleri Dîvân'a arzuhal sunarak ilim erbabından yeni bir kâtibin iş başı yapması için berat isterlerdi[104].

Bilindiği gibi gümrüğe gelen tüccar eşyasının muayene edilerek vergiye esas olan miktarının, cinsinin, özeliklerinin, kıymetinin ve menşeinin tespit edilmesi gerekliydi. Bu muayene esnasında malların ihraç veya ithal olma durumuna göre vergisini ödeyen tüccara gümrük vergisinin alındığına dair bir belge verilir[105], adı geçen belgeyi/makbuzu elinde bulunduran tüccardan uğradığı başka bir mahalde aynı türde ikinci bir vergi alınmazdı[106]. Gümrük makbuzu denilen bu belgelerin onaylanması yani mühürlenmesi gümrük mühürcüsünün görevi olmalıydı. 1777 yılına ait olan bir kayıtta, Trabzon gümrük eminliğine bağlı olarak gümrükte çalışan gümrük mühürcüsü Ali, Dîvân'a başvurarak;"kendi halinde olup meşru olmayan bir

---

[100] Berât, Berât-ı Hümâyûn, Berât-ı Âlîşân:"Berât" Arapça asıllı bir kelime olup "yazılı kağıt" anlamına gelmektedir. Osmanlı diplomatiğinde padişah tarafından bir memuriyete tayin, bir gelirden tahsis, bir şeyin kullanma hakkı, bir imtiyaz veya muafiyetin verildiğini gösteren ve veren padişahın tuğrasını taşıyan belgedir. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı Belgelerinin...", 124.
[101] TŞS, 1925 / 67a.
[102] TAD, 2 / 372-2.
[103] TŞS, 1890 / 160b-161a, kayıt tarihi, 23 Cemâziyelûlâ 1140 / 06.01.1728.
[104] TŞS, 1868 / 84a, kayıt tarihi, 4 Zilkade 1115 / 10.03.1704.
[105] Atan, a.g.e, 76.
[106] İnalcık, "An Economic and Social...", 197.

harekette bulunmadığını ve üzerine bir nesne geçmediğini, Trabzon'dan bazı kimselerin kendine suç isnad ettiklerini" belirterek "adı geçen kişiler tarafından kendisine yapılan rencide içeren davranışların men ve def edilmesini" talep etmekteydi[107].

Gümrükte, kaçakçılık ve benzeri olayları önlemek amacıyla "kolcu" ya da "zâbitân" adı verilen güvenlik elemanları bulunmaktaydı. Trabzon gümrüğünde görevli olan bu kişiler gümrüğün güvenliğinden, eşya kaçıranlardan ve dışarıdan iskeleye gelen ticareti yasak malların gözetilmesinden sorumlu idiler[108]. Gerek tüccarın korunması ve gerekse kaçakçılığın önlenmesi için Trabzon gümrüğünde olduğu gibi Osmanlı gümrüklerinde güvenlik birimleri bulunmaktaydı. Meselâ, Eylül 1842 yılına ait Bursa gümrüğü masrafları içerisinde "Çarşı Kolcusu" ve "Gümrük Kolcusu" yer almaktadır[109]. Yine 1838 yılına ait bir belgede, İstanbul gümrüğüne karadan gelecek malların kaçırılmaması için tayin olunan altı kolculara müdahale olunmamak için verilmiş olan beratın yenilenmesinden bahsedilmektedir[110]. Görüldüğü gibi, güvenlik işleriyle sorumlu olan kişiler gümrüğün ayrılmaz bir parçası durumundaydılar. Gerçi, Trabzon'un merkezinde yer alan iskele gümrüklerinin Trabzon kalesine yakın olması, Trabzon kalesinin asker ve mühimmat açısından ve yapısal olarak da sağlam olması, Trabzon gümrüğünde kaçakçılık olaylarının az olmasını beraberinde getirmiş, bu özelliklerinden dolayı Trabzon gümrüğü İstanbul'daki idareciler tarafından "muhkem gümrük", yani sağlam bir şekilde korunan gümrük olarak ifade edilmiştir[111]. Bundan dolayı, gümrükten mal kaçıracak olan tüccarlar, kayıtlarda genelde "âhar iskeleler" olarak geçen ve Trabzon'un batısında yer alan Espiye, Görele, Büyükliman, İskefiye ve Platana gibi Trabzon'a biraz daha uzak olan vakıf iskelelerini tercih eder olmuşlardı[112]. Bu durum, Trabzon'un sosyo-ekonomik yapısında Trabzon kalesinin ne denli önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir. Daha sonra üzerinde durulacağı gibi, Trabzon kalesinde görevli olan "Beşlüyân" denilen askerin aylıklarının gümrük mukataası

---

[107] BOA.TAD, 2 / 195-1, kayıt tarihi, evâil-i Cemâziyelâhir 1191 / yaklaşık olarak Temmuz ayının ilk yarısı 1777.
[108] TŞS, 1945 / 37a-37b. 1545 yılına ait başka bir belgede, Trabzon gümrüğünde altı bekçi bulunduğu kayıtlıdır. Bkz:Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 131.
[109] Kütükoğlu, Mübahat S., "Osmanlı Gümrük Kayıtları", OA / JOS, İstanbul 1980, 223.
[110] BOA.Cevd-Maliye, 1610.
[111] TŞS, 1877 / 35a-b, kayıt tarihi, evâil-i Muharrem 1137 / Eylül ayı sonları 1724.
[112] TŞS, 1923 / 74a. Kaçakçıların Trabzon'un batısında yer alan iskeleleri kullandıklarına dair yeterli bilgi bulunmaktadır. Bu bilgiler "gümrük problemleri" ile ilgili kısımda ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

gelirlerinden karşılanması, gümrük vergilerinin kaçırılmaması konusunda asker denetiminin varlığına bir işaret olmalıdır. Aylıklarını gümrük gelirlerinden sağladıklarından dolayı gelecekleri bir ölçüde liman gelirlerine bağlı olan adı geçen askerler, her ne kadar Trabzon gümrüğünde tüccarlardan alınan vergilere müdahale etmekten geri kalmamışlarsa da, tüccarların Trabzon iskelelerindeki kaçakçılık faaliyetlerine engel olmuş olduklarını düşünmekteyiz. Trabzon gümrüğünde eminler, kolcular, kâtipler ve mühürcüler haricinde taşıma işlerinden sorumlu bir "hammalbaşı"[113] ve gümrük ile bağlantıları tam olarak tespit edilemeyen ancak, Trabzon'daki iskele ve gümrükler sayesinde geçindikleri anlaşılan ve liman çevresine gelen gemilerdeki yükleri sahile ulaştıran kayıkçılar başı olarak görülen "kayıkçılar kethüdası"[114] ile limana gelen emtia ve eşyanın depolanması ile meşgul olan bir "ambar emini"nin varlığı da kayıtlardan anlaşılmaktadır[115]. Trabzon'un merkezindeki iskele gümrüğünde yer alan birçok görevlinin Trabzon iskele gümrüğüne bağlı olan diğer iskelelerde olup olmadığı hakkında bilgi sahibi değiliz. Bununla birlikte, bu iskelelere gelen tüccarların gümrük vergilerini toplayan ve gümrüğün bütün işlerinden sorumlu olan bir emin ile kâtibin ve bunlara ilave olarak bir zâbitin varlığı şüphesizdir. Ancak, bu iskelelerde çalışan gümrük görevlilerinin Trabzon merkezindeki gümrükte çalışanlar kadar sayıca yüksek olduklarını düşünmemekteyiz. Çünkü, Trabzon'un merkezinde yer alan iskeleler, gerek Trabzon'a gelen ve gerekse Trabzon'dan âhar mahallere giden tüccarların esas giriş çıkış noktalarıydı[116].

Gümrükte çalışan görevlilerin, gümrük mukataasından ne kadar aylık aldıkları hakkında sadece 1802 yılına ait bir kayıt tespit edilebilmiştir. Adı geçen kayıtta, Trabzon iskelesi gümrük mukataası giderlerinin 5.836,5 kuruş 45 para (yaklaşık 700.392 akçe) olduğu, bu masraflar içerisinde "mevâcibân-ı gümrükân-ı Trabzon" adı altında 1.095 kuruş 20 akçelik (131.420 akçe) bir ödeme yapıldığı kayıtlıdır[117]. Bu bilgiden hareketle, gümrük mukataasının yıllık masrafları içerisinde gümrük çalışanlarına ödenen aylıkların toplam giderlerin yaklaşık 1/5 kadar yüksek bir rakam olduğu görülür. Bu durum bize, gümrükte çalışanların yukarıda görev ve sayıları verilenlerden daha fazla olduklarını göstermektedir.

---

[113] TŞS, 1919 / 16 ve TŞS, 1911 / 2b.
[114] TŞS, 1948 / 42.
[115] BOA.Cevd-Maliye, 8336.
[116] Bkz:Tablo II ve V.
[117] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başmuhasebe Defterleri, İrâd-ı Cedîd Hazinesi (BOA.D.BŞM.İCH), 19364.

B-TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASI MÜLTEZİMLERİ

Mültezimleri kısaca, devlete ait olan çeşitli gelir kalemlerini/mukataaları belirli süreler dahilinde ihale ile alarak işleten/vergilendiren ve işletmesini almış olduğu mukataanın ihale şartnâmesinde belirlenen görevleri yerine getirmek zorunda olan askerî sınıf veya reâyâdan olan girişimciler olarak ifade edebiliriz.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Trabzon gümrük mukataası[118] mültezimleri İstanbul gümrük eminlerinden oluşmaktaydı. İstanbul gümrük eminlerinin Trabzon gümrük mukataası üzerindeki denetimleri 1704 yılına kadar devam etmiştir[119]. 1701 yılından geçerli olmak üzere Trabzon gümrüğü 700.000 akçeye karşılık olarak İstanbul gümrük emini Ahmet (oğlu) Mustafa tarafından başka bir mültezim olan Mustafa Ağa'ya iltizam olarak verilmişti. Aynı kayıttan, 1700 yılında Trabzon gümrük mukataasının İstanbul gümrük emini Ahmet tarafından işletildiği ve Trabzon gümrüğünün, muhtemelen daha önceki yıllarda olduğu gibi[120] İstanbul gümrüğüne bağlı olduğu anlaşılmaktadır[121]. XVIII. yüzyılın ilk yıllarında Trabzon iskelesi gümrük mukataasının, mukataayı işletmek üzere alan mültezimlerin kâr beklentilerine yeterince destek olan bir mukataa olmadığı anlaşılmaktadır. 1701 yılı sonlarında Trabzon gümrüğünü işleten İstanbul gümrük emini Mustafa, Trabzon gümrüğünden dolayı kendi iltizamının zarar ettiğini belirtmekteydi. Mustafa'nın bu şikayeti üzerine, 400.000 akçe değere sahip olan Gönye gümrüğünde yarı yarıya indirime gidilmiş, böylece Trabzon gümrük mukataası, Trabzon gümrüğü 800.000 akçeye, Osmanlı kayıtlarının diliyle "çürük ve beyhâsıl" olan Gönye gümrüğü de 200.000 akçeye toplamda ise 1.000.000 akçeye İstanbul gümrük emini olan Mustafa'ya "birinin zararının diğerinden karşılanması" koşuluyla iltizama verilmişti[122].

Trabzon gümrük mukataasının İstanbul gümrükçüleri tarafından idare edildiği yıllarda İstanbul gümrükçülerinin Trabzon gümrük mukataasını bizzat mahalline gelerek işletmedikleri, gümrük mukataasını genellikle işletmenin/mukataanın bulunduğu mahâlden olan başka bir mültezime vererek işlettikleri görülmektedir.

---

[118] Bu kısımda, Trabzon iskelesi gümrük mukataası ve ona tabi olan diğer vergi kalemlerinden bahsederken genellikle, "Trabzon gümrük mukataası", "Trabzon iskelesi gümrüğü", "gümrük mukataası", "mukataa" gibi kısaltmalar kullanılmaktadır. Bu kısaltmaların "Trabzon iskelesi gümrük mukataası ve ona tabi olan ihtisâb, dellâliye, şemhâne ve daha önce kendilerinden bahsedilen pek çok gelir kalemlerinin bir bütünü olduğu unutulmamalıdır.

[119] Bkz:Tablo IX ve X.

[120] 1695 yılında Trabzon gümrük mukataası İstanbul gümrük eminleri tarafından işletilmekteydi. Bkz:BOA.MAD, 9879 / 157.

[121] TŞS, 1866 / 68a.

[122] TŞS, 1866 / 78b.

1703 yılı sonlarına ait olan bir kayıtta, İstanbul gümrük emini Mustafa'nın üzerinde olan Trabzon iskelesi gümrük mukataası ikinci bir mültezim olan Şehremini Ömer'in uhdesinde olup zabt u rabt olunmak üzere, yani gümrük vergilerinin eskiden olageldiği şekilde toplanarak Şehremini'ne teslim edilmek üzere üçüncü bir mültezim olan Süleyman Bey'e sipariş olunduğu kayıtlıdır. Bu kayıt, iltizam sisteminin görünürdeki en önemli özelliklerini göz önüne sermesi açısından dikkate değerdir. Rahatlıkla anlaşılabileceği gibi, Trabzon gümrük mukataasının işletmesi birbiri içerisine geçmiş üç mültezim tarafından yerine getirilmekteydi. Bu mültezimlerden ilk ikisi, muhtemelen İstanbul'da ikamet etmekteydiler. Yetki bakımından bu mültezimler içerisinde en yetkili kişinin gümrüğün ilk olarak işletmesini alan İstanbul gümrük emini Mustafa olduğu açıktır. Zira Mustafa, gümrük vergilerini toplamakla görevlendirilen Trabzon sakininden Süleyman Bey'e gümrüğün hangi şartlar dahilinde işletileceğini gösteren "mühürlü temessük" verme yetkisine sahipti. İstanbul gümrük emini Mustafa'dan mühürlü temessük alan Süleyman Bey, mühürlü temessüğe sahip olduğunu belirterek gümrük mukataasını mahallinde işletirken dışardan kimsenin müdahale etmemesi ve benzeri haklarını garanti altına almak için Osmanlı idarecilerinden, Başkent'ten, "berat" istemişti[123]. 1704 yılına kadar Trabzon gümrük mukataasının "ana mültezimleri" konumunda olan İstanbul gümrükçülerinin, "malikâne mutasarrıfı" olduklarını gösteren her hangi bir kayda rast gelinmemiştir. Bilindiği gibi, Trabzon gümrüğünü malikâne olarak işletecek olan mültezimin diğer bir deyişle malikâne mutasarrıfı olacak olan mültezimin "muaccele" adı verilen ve ihale ile belirlenen yüklü miktarda bir peşin para vermesi gerekmekteydi. Bu meblağ karşılığında İstanbul gümrükçüleri "malikâne mutasarrıfı" olarak gümrük mukataasını "hayatta oldukları müddetçe" işletme hakkına sahip olabilirlerdi. Trabzon gümrük mukataası ile ilgili olarak yüzyılın başından 1704 yılına kadar olan kayıtlarda, İstanbul gümrükçüleri için "malikâne mutasarrıfı" yerine "mültezim" ifadeleri yer almakta olduğundan İstanbul gümrükçülerinden "ana mültezim", gümrük mukataasını mahallinde, Trabzon'da, ana mültezime bağlı olarak işleten kişilerden ise "alt mültezim" olarak bahsetmek daha makbul olacaktır.

1704 yılına gelindiğinde, Trabzon iskelesi gümrük mukataasının malikâne sistemi içerisinde mültezimlere ihale edildiği görülmektedir. Osmanlı devletinde iltizam sisteminden malikâne sistemine geçildiği 1695 yılından yaklaşık 9 yıl sonra

---

[123] TŞS, 1867 / 113b, 1867 / 111a, kayıt tarihi, 7 Rebiülâhir 1115 / 09.08.1704 ve 1867 / 107a.

Trabzon gümrük mukataası malikâne olarak mültezimlere verilmeye başlanmıştır. 1704 yılıyla birlikte, Trabzon iskelesi gümrük mukataasının malikâne sistemi esaslarına göre ihale edilmesiyle İstanbul gümrükçülerinin Trabzon gümrüğü ile olan ilişkileri de aynı zamanda sona ermiştir. 1704 yılında Feyzullah ve Ali, Dîvân-ı Hümâyûn'a arzuhal sunarak Trabzon gümrük mukataasının kendilerine malikâne olarak verilmesini istemişlerdi. Bu istek üzerine, Hazîne-i Âmire'de olan Başmuhasebe Defterlerine bakılmış;Trabzon gümrüğü ve tevabii mukataasının yıllık 808.000 akçe, Gönye gümrüğü mukataasının da yıllık 200.000 akçe ve her ikisinin ise 1.008.000 akçe yıllık değere sahip olduğu ancak, 1704 Ekiminden itibaren kimseye ihale edilmediği görülmüştür. Aynı kayıtta, Trabzon gümrük mukataasının Gönye gümrüğü ile birlikte defalarca halka açık bir biçimde müzayedesinin yapıldığı fakat kimsenin talip olmadığı kayıtlıdır. Nihayetinde, 12.500 kuruş muaccele/peşin para ile Feyzulah ve Ali'nin Trabzon gümrük mukataasına talip oldukları ve mukataanın 1704 Ekim ayının ilk gününden itibaren işletilmesi için Feyzullah ile Ali üzerine karar kılındığı kayıtlıdır[124]. İlgili kayıtlardan mukataanın malikâne mutasarrıfları olan Feyzullah ve Ali'nin Trabzon gümrük mukataasının işletmesini almadan önce hangi işle meşgul olduklarını veya nereli olduklarını çıkaramamaktayız. Trabzon gümrük mukataası malikânecilerinden Ali Trabzon gümrüğüne malikâne mutasarrıfı olduktan yaklaşık altı ay sonra, 1705 yılında vefat etmiştir. Trabzon gümrük mukataasının yarısına sahip olan malikâneci Ali'nin ölümünden dolayı, sahip olduğu hissesi 6.000 kuruş muaccele karşılığında Abdurrahim, Hacı Mehmet ve oğlu Mustafa'nın istekleri üzerine kendilerine ihale edilmiş ve 27.03.1705 tarihinde kendilerine berat verilmiştir[125]. Böylece gümrük mukataası malikâne sahipleri iki ortaktan bir anda dört ortağa yükselmiştir. Malikâneciler, malikâne sistemi çerçevesinde Trabzon gümrüğünün ihalesine girerken müzayedede belirlenen ve devlet tarafından hiçbir zaman geri ödenmesi söz konusu olmayan[126] yüksek miktardaki "muaccele" adı verilen peşin parayı

---

[124] TŞS, 1868 / 99a, kayıt tarihi, gurre-i Cemâziyelâhir 1116 / 01.10.1704. Trabzon gümrük mukataasının malikâne olarak verilişi Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan Maliye Defterlerinde, Kadı Kayıtlarında olduğu gibi 01.10.1704 tarihlidir. Bkz:BOA.MAD, 10306 / 70.

[125] TŞS, 1868 / 106b ve BOA.MAD, 10306 / 70. Arşiv kayıtlarında mukataaların mültezimlere ihale ile verilirken genelde ilgili mukataanın bir önceki yıla ait olan işletme süresi sona ermeden gelecek yılın ihalesinin yapıldığı ve mültezimin mukataayı fiilen işletmeye başlamadan bir veya birkaç ay öncesinde mukataayı resmen işletmek için berat aldığı görülmektedir. Trabzon gümrük mukataasının malikâne olarak verilişi de aynı yöntem iledir; 1704 yılının 10. ayından itibaren fiilen Trabzon gümrük mukataasının işletme hakkını ihale ile alan mültezimlerin beratları üç ay öncesinde, Temmuz ayında kendilerine verilmişti.

[126] Genç, "İltizam", 157.

muhtemelen tek başlarına temin edemediklerinden ortaklık kurarak sermayelerini artırmak zorunda kalmışlardı. Devam eden yıllarda, adı geçen malikâne sahipleri muhtemelen kâr etmek veya zarardan kaçmak için gümrük hisselerini birbirlerine satma yoluna gittiklerinden dolayı gümrük hisselerinin sahipliklerinde bazı değişikler ortaya çıkmıştı. 1706 yılında Trabzon gümrük mukataasının yarı hissesinin Mehmet'e ait olduğu[127] ancak, daha sonraki yıllara tarihli olan diğer kayıtlara bakıldığında adı geçen yarı hissenin Mehmet ve diğer ortakları olan Abdurrahim ve Ahmet de dahil olmak üzere üç ortağa ait olduğu anlaşılmaktadır. 1712 yılında Trabzon gümrük mukataasının süds/südüs yani 1/6 hissesine sahip olan Mustafa, hissesini aynı yılın dördüncü ayının birinde Ahmet'e satmıştı. Yine aynı yılda, adı geçen Ahmet'in gümrük mukataasının 1/3'üne tek başına, Mehmet ve Abdurrahim ile de yarısına sahip olduğu, gümrük hisselerinin diğer yarısının da Hacı Feyzullah Ağa'ya ait olduğu görülmektedir[128]. 1713 yılına ait olan başka bir kayıtta ise, 1712 yılındaki ortaklığın kısa bir özeti yer almakta, bu kayıtta gümrük mukataasının yarı hissesinin Feyzullah Ağa'ya ve diğer yarı hissesinin ise Mehmet, Ahmet ve Abdurrahim ortaklığına ait olduğu belirtilmekteydi[129].

Malikâne mutasarrıflarının genelde İstanbul'da yaşayan kapıkullarından oldukları ve sahip oldukları mukataaları mahallindeki yerel girişimcilere devrederek işlettikleri bilinmekle birlikte, Trabzon gümrük mukataasını 1704 yılından 1715 yılı sonlarına kadar malikâne mutasarrıfı olarak işleten ortakların gerçekte nereli oldukları hakkında her hangi bir bilgi tespit edilememiştir. Trabzon gümrük mukataasının ilk malikâneci mültezimlerinin Trabzon gümrük mukataasını mahallinde bulunarak bizzat idare etmeleri bu malikânecileri, Trabzon gümrük mukataasını daha sonraki yıllarda işleten malikânecilerden ayıran en önemli özelliklerden biridir. Gümrüğün ilk malikâne sahipleri olan Feyzi (Feyzullah) ve Ahmet Ağalar aynı zamanda gümrük emini olarak mahallinde bulunarak gümrük mukataasını işletmişlerdir[130]. Ber-vech-i iştirak malikâne mutasarrıfları olan Trabzon gümrük mukataasının ilk malikânecileri içerisinde özellikle Hacı Mehmet ve Abdurrahim "gümrük emini" olarak, Trabzon'da bulunmakta, gümrüğe ait olan

[127] TŞS, 1869 / 136a-b.
[128] BOA.MAD, 10155 / 94.
[129] BOA.MAD, 10156 / 99.
[130] TŞS, 1868 / 47b.

ihtisâblık gibi gelir kalemlerinin "alt mültezimlere" ihalelerini gerçekleştirmekte ve gümrüğün tüm işlerine bakmaktaydılar[131].

Trabzon gümrük mukataasını 1704 yılından 1715 yılı sonlarına kadar yaklaşık 11 yıl malikâne mutasarrıfı olarak işleten adı geçen ortaklar, muhtemelen gümrük ile ona bağlı olan ve daha önce kendilerinden bahsedilen gelir kalemlerinin fazla kâr getirmemelerinden dolayı olsa gerek hazineye olan taahhütlerini yerine getiremediklerinden oldukça sıkıntılı günler yaşamışlardı. Bilindiği gibi, kaydıhayat koşuluyla malikâne olarak her hangi bir mukataanın iltizamını/işletmesini ihale ile alan kişi veya kişiler hayatta bulundukları sürece mukataayı işletme hakkını elde ediyorlardı. Ancak, ihaleyi alırken ihale şartnâmesi gereğince kendilerine verilen beratlarda, hazineye veya mükelleflerine karşı yerine getirilmesi gereken görevlerde aksama olması durumunda malikâneci işletmekte olduğu mukataasını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilmekteydi. Trabzon gümrük mukataasının ilk malikânecileri olan ve mukataayı 1704 yılından 1715 yılı sonlarına kadar 11 yıl işleten ortaklar sahip oldukları malikânelerini defalarca kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya bulunmuşlardı. Bu olumsuzluk, hiç şüphesiz gümrük mukataasının bu yıllarda kâr getirmemesiyle alakalı bir durumdu. Zira Trabzon gümrük mukataasının malikâne olarak 1704 yılında ilk kez ihaleye çıkarılması esnasında Osmanlı idarecileri tarafından belirtildiği gibi mukataa defalarca ihale edilmesine karşın gümrük mukataasını malikâne olarak alacak talipli çıkmamıştı[132]. Bu nedenle, Trabzon gümrük mukataasını ilk kez malikâne olarak 1704 yılının Haziran ayında üzerlerine alan Feyzullah Efendi ve Ali Ağa ihale tarihinden üç ay sonra İstanbul Tersane Emini ile mahkemelik olmuşlardı. Adı geçen kayıttan anlaşıldığı kadarıyla, Trabzon gümrüğü malikâne mutasarrıfları olan Feyzullah ve Ali, gümrük mukataasının ihalesine girerken yeterince peşin paraya sahip olmadıklarından olsa gerek İstanbul'da bulunan Tersane Emini'nden gümrüğün muaccelesi, berat harcı ve benzeri masraflar için borç para almışlardı. İşin ilginç olan yanı, borç olarak Tersane Emini tarafından verilen bu para Tophâne-i âmire masrafları için gelir olarak kaydedildiğinden dolayı[133] Trabzon malikânecilerinin borçlarını ödememeleri durumunda bir ölçüde direkt olarak devlete borçlu sayılmaktaydılar. İstanbul

---

[131] TŞS, 1869 / 136 ve 1870 102b.
[132] TŞS, 1868 / 99a.
[133] Burada, devlete ait olan bir işletmeden elde edilen gelirin o işletmeyi muhtemelen ihale ile alan işletme sahibi tarafından devlete ait olan başka bir işletmenin ihalesine girmek için kullanılmak üzere borç olarak verilmesi günümüz kamu maliyesindeki bazı ilişkilerle geçmiş arasındaki benzerliğe dikkat çekmesi açısından önemlidir. Bkz:BOA.MAD, 10306 / 70.

Tersane Emini Trabzon gümrük mukataası malikânecilerini sermaye açısından önemli bir şekilde desteklediğine göre, bu haliyle Tersane Emini "pasif ortak" ve aynı zamanda "rabbü'l-mal" yani sermaye sahibi olarak gözükmekte, belki de gümrük malikânecileri Tersane Emini adına hareket eden "aracılar" konumunda bulunmaktaydılar. Arşiv kayıtları, malikânecileri destekleyen Tersane Emini gibi rabbü'l-mallar, yani sermaye sahipleri hakkında direkt olarak bilgi vermezlerse de, ele alınan bazı kayıtlar Trabzon gümrük mukataasının aktif ve pasif ortakları arasında sıkı bir işbirliğinin varlığına işaret etmektedirler. Dolayısıyla, Tersane Emini'nin Trabzon malikânecileri ve Trabzon gümrük mukataası üzerindeki ağırlığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Sermaye sahibi olan ve adı geçen alacağının malikâne mutasarrıfları taraflarından ödenmediğini gören Tersane Emini, Trabzon gümrükçülerini İstanbul'da mahkemeye çıkartacak kadar işinin ehli idi. İstanbul'da yapılan mahkemede, Trabzon malikâne mutasarrıfları olan mültezimler, "Tersane eminine 7.800 kuruş borçlu olduklarını[134], ancak şu anda ödemeye güçleri olmadıklarını, bundan dolayı borçlarının altı aylığına ertelenmesini, eğer borçlarını altı ay içerisinde ödeyemezler ise Trabzon iskelesi gümrük mukataasını 'rızâ ve ihtiyârları ile' adı geçen Tersane Emini'ne 'kasr-ı yed' edeceklerini", yani mukataanın işletme hakkını bütünüyle Tersane Emini'ne devredeceklerini taahhüt etmek zorunda kalmışlardı[135]. Ancak, mahkeme kaydından üç ay sonra Tersane Emini olan Hüseyin, ikinci bir emr-i şerîf çıkartarak Tophâne-i Âmire masarifi için Trabzon gümrüğü muaccelesinden alacağı olan 6.000 kuruşun[136] henüz ödenmediğini, adı geçen borcun altı ay içerisinde ödenmemesi durumunda ortakların daha önce vermiş oldukları hüccet-i şer'iyye gereğince Trabzon gümrüğünü zabt edeceğini belirtmekteydi[137]. Kayıtlardan, Trabzon gümrüğü malikâne mutasarrıflarının daha

---

[134] Adı geçen malikâne mutasarrıfları Trabzon gümrüğünü daha önce belirtildiği gibi 12.500 kuruş muaccele ile iltizamlarına aldıklarına göre, muhtemelen Trabzon gümrük mukataasının ihalesine girmek için gerekli olan 7.800 kuruştan daha fazlasını belki de tümünü Tersane Emini'nden borç olarak almışlardı. Bu borcun, Tersane Emini tarafından, daha önce uygulaması ve genel özelliklerinden bahsedilen İslâmî ortaklıklardan hareket edilerek verilme olasılığını da gözden ırak tutmamak gerekir. Bu açıdan bakıldığında sermaye sahibi olan Tersane Emini ile aracı / işletmeci konumda olan malikâneciler arasında çok daha sıkı ticarî ilişkilerin varlığı ortaya çıkmaktadır. Trabzon gümrük mukataası malikânecileri ile Tersane Emini arasında her hangi bir ortaklık olmadığı düşünülürse bu sefer Tersane Emini'ni bir tür "sarraf" olarak düşünmek gerekecektir.

[135] TŞS, 1868 / 47b, kayıt tarihi, gurre-i Cemâziyelûlâ 1116 / 01.09.1704.

[136] Trabzon gümrüğü malikâne mutasarrıflarının Tersane Emini'ne olan borçlarının miktarları kayıtlarda birbirlerinden farklı oranlarda yer almaktaydılar. Anlaşılan o ki, malikâne mutasarrıfları adı geçen borçlarını zaman zaman az da olsa ödemekteydiler.

[137] TŞS, 1868 / 78b, kayıt tarihi 7 Şaban 1116 / 05.12.1704 ve TŞS, 1868 / 79a.

sonraki aylarda Tersane Emini Hüseyin'e olan borçlarının tamamını ödemeseler de bir kısmını ödedikleri anlaşılmaktadır;Trabzon gümrüğünün 1704 yılında malikâne olarak ihale edilmesinden yaklaşık dokuz ay sonra, Trabzon gümrükçülerinin Tersane Emini'ne 3.100 kuruş borçları kaldığı ve bu borcun "mühim akçelerden" olduğu belirtilerek bir an önce tahsil edilmesi gerektiği Trabzon kadısına ve mütesellimine bildirilmekteydi[138]. Tüm çabalarına rağmen Tersane Emini, Trabzon gümrükçülerinden borcunu bir türlü tahsil edememişti. Durum üzerine, Trabzon gümrükçülerinin borçlarını "edâda tekâsül" ettikleri, yani gevşeklik gösterdikleri anlaşılarak daha önce verdikleri hüccet-i şer'iyye gereğince zimmetlerinde kalan akçe tamamen ödeninceye kadar gümrüğün, Tersane Emini'nin adamına zabt ettirilmesi ve Trabzon gümrüğünün hesaplarının görülmesi için gümrük kâtibinin defteriyle İstanbul'a çağrılması kararına varılarak durumun ciddiyeti Trabzon valisi, kadısı, ağası ve diğer iş erlerine bildirilmişti[139]. Gümrük malikâne mutasarrıflarından Ali, gümrüğün ihalesinden kısa bir süre sonra vefat ettiği için geriye kalan malikâneci Feyzullah ile, vefat eden Ali'nin hissesini 6.000 kuruş muaccele ile alan Mehmet ve ortaklarının Tersane Emini'ne olan borçlarını ne şekilde ödedikleri veya ödemedikleri hakkında daha fazla bilgi sahibi değiliz. Ancak, Feyzullah ve Mehmet'in malikâne mutasarrıfı olarak 1715 yılının sonlarına kadar Trabzon gümrük mukataasının iltizamına sahip olduklarına göre, Tersane Emini'ne olan borçlarından kalan 3.100 kuruşun bir şekilde ödendiği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte, Trabzon gümrük mukataası malikânecilerinin İstanbul'daki kapıkullarına olan borçlarının bir türlü kesilmediği görülmektedir. Bu sefer borçlu konumunda olan Trabzon malikâne mutasarrıfı Mehmet'tir. Bilindiği gibi Mehmet ve ortakları olan Abdurrahim ve Mustafa, Trabzon gümrüğü malikânecilerinden ve gümrüğün yarısına sahip olan Ali'nin vefat etmesiyle Ali'nin hissesini 6.000 kuruş muaccele karşılığında satın almışlardı[140]. Ancak, malikâneci Mehmet ve ortaklarının Trabzon gümrüğünün yarı hissesini 6.000 kuruş peşin para/muaccele ile satın alırken, muhtemelen İstanbul'dan borç almışlardı. Zira 1706 yılında Trabzon valisine yazılan emirde, Trabzon gümrüğünün nısfına/yarısına malikâne mutasarrıfı olan Mehmet'in İstanbul'da Kapı Kethüdâsı olan Hacı Ali Ağa'ya daha önce verilmiş olan "memhur temessük"ten[141] 2.867 kuruş borcu olduğu belirtilmektedir. Aynı emrin yer

---

[138] TŞS, 1868 / 104a-b, kayıt tarihi, 20 Zilkade 1116 / 16.03.1705.
[139] TŞS, 1868 / 122a.
[140] BOA.MAD, 10306 / 70.
[141] Mühürlü, damgalı borç senedi.

aldığı kayıtta, adı geçen borcun Mehmet'ten talep edildiği fakat bâki kalan 500 kuruşun bir türlü tahsil edilemediği belirtildikten sonra, Mehmet'in İstanbul'dan gönderilen mübaşire borcunu ödememesi durumunda "Dîvân-ı Erzurum'a" çıkarılarak[142] borcun bir an önce tahsil edilmesi emredilmişti[143]. Trabzon gümrüğü malikânecisi Mehmet'in bu sorunu nasıl hallederek gümrük mukataasına 1715 yılı sonuna kadar malikâne mutasarrıfı olarak sahip olmaya devam ettiği hakkında daha fazla bilgi sahibi değiliz. Bununla birlikte, Trabzon gümrük mukataasının ihale şartnâmesine göre, malikâne mutasarrıflarının her yıl hazineye teslim etmeleri gereken ve gümrük mukataasının yıllık vergisi anlamına gelen "mal" adı verilen akçelerin ödenmesinde gümrük muaccelesinin ödenmesinde olduğu gibi sorunlar yaşanmaya devam etmiştir. 1706 ve 1707 yıllarına tarihli olan iki farklı arşiv kaydında Trabzon malikâne mutasarrıfları olan Abdurrahim, Mehmet ve Mustafa'nın Trabzon gümrük mukataası malından (gümrüğün yıllık nakdî vergisinden) devlete, 1705 yılından kalma 1.775 kuruş borçlu oldukları kayıtlıdır[144]. Başka bir kayıtta ise, Trabzon gümrüğü malikâne mutasarrıfları olan Hacı Mehmet ve oğlu Mustafa, Feyzullah ve Abdurrahim isimli kimselerin Trabzon gümrük mukataası malından hazineye yatırılması gereken ve 1713 yılına ait olan 671.046 akçenin yatırılmadığı, "sene sonunun dahi yakın olduğu" bundan dolayı malikâne şartlarına aykırı hareket edildiği açık olduğundan adı geçen malikâne mutasarrıfların emvâl ü eşyâlarından veyahut taraflarından (kefillerini kastediyor olmalı) 671.046 akçenin bir an önce tahsil edilmesi Trabzon valisi ve kadısına bildirilmekteydi[145].

Mukataaları malikâne sahibi olarak alan mültezimler, malikâne ihale şartnâmesine göre, devlete ödemek zorunda oldukları ve arşiv kayıtlarında "asl-ı mal" veya sadece "mal" diye geçen yıllık nakdî verginin % 5 ile 20'si arasında değişen kalem ve benzeri harçları ayrıca yatırmak zorunda idiler[146]. Trabzon gümrüğü malikâne mutasarrıflarının gümrüğün muaccelesi ve hazineye karşı olan mutad/düzenli ödemelerinde olduğu gibi, gümrüğün kalemiyyelerinin ödenmesinde de problem yaşamışlardır;malikânecilerin 1707 ve 1708 senelerine ait olmak üzere

---

[142] Bu yıllarda Gürcistan seferi dolayısıyla Çıldır, Kars, Oltu, Batum, Şebinkarahisâr ve Trabzon valileri Erzurum valisi Köse Halil Paşa'ya bağlanmışlardı. Zira Gürcistan seferi için Erzurum valisi görevlendirilmişti. Bkz:Goloğlu, a.g.e., 72. Bu askerî ve siyasî bağımlılıktan dolayı veya Trabzon idarecilerinin Azak gibi mahallerde görevlendirilmeleri sonucunda muhtemelen bazı önemli meselelerin çözümü Erzurum'a havale edilmekteydi.

[143] TŞS, 1869 / 136a-b, kayıt tarihi, 6 Receb 1118 / 14.10.1706.

[144] TŞS, 1869 / 43a-b ve 1869 / 144b.

[145] TŞS, 1874 / 153b, kayıt tarihi, 5 Safer 1126 / 20.02.1714.

[146] Daha ayrıntılı bilgi için Bkz:Genç,"Osmanlı Maliyesinde..." 240.

TABLO VIII: XVIII. YÜZYILDA TRABZON GÜMRÜK MUKATAASI MALİKÂNE MUTASARRIFLARI VE MUKATAANIN YILLIK DEĞERLERİ (ASL-I MAL)

Tarih Hicri/Miladi	Muaccele Miktarı	Malikâne Mutasarrıfı	Mukataanın Yıllık Değeri	Kaynak:TŞS ve BOA
1116/1704	12.500 kuruş	Osman oğlu Feyzullah Ağa ve Ahmet oğlu Ali Ağa	808.000 akçe[1]	1868/99a
1116/1704	-	-	808.000 akçe	-
1116/1705	-	Abdurrahim, Hacı Mehmet[2] ve oğlu Mustafa	808.000 akçe	1868/106b ve 1869/67b
1118/1706	-	Ahmet oğlu Hacı Mehmet Ağa, Osman Ağa oğlu Abdurrahim Ağa ve Feyzullah Ağa	-	1869/43b-44a
1118/1707	-	"	-	1869/144b
1119/1708	-	Feyzullah, Hacı Mehmet ve Abdurrahim	-	1876/104b-105a
1124/1712	-	Hacı Feyzullah Ağa, Abdurrahim, Hacı Mehmet ve Ahmet ve oğlu Mustafa	809.000 akçe	MAD, 10155/94.
1125/1713	-	Ali, Abdurrahim ve Hacı Mehmet	809.000 akçe	1874/149b-150a
1125-26/1713-14	-	Hacı Mehmet ve oğlu Mustafa, Feyzullah[3], Abdurrahim	"	1874/153b
1127/1715	-	Osman oğlu Abdurrahim Ağa ve Ahmet Ağa oğlu Hacı Mehmet	-	1874/104b
1128/1715	-	-	809.000 akçe[4]	1875/56a
1128/1715-16	-[5]	-	"	1875/56a
1131/1719	3.000 kuruş	Trabzon gümrükçüsü Mehmet Çelebi oğlu Ahmet	821.000 akçe	1877/32a-b
1131/1719	3.000 kuruş	Seyit Reiszâde Ömer[6] (Trabzon sakininden Ömer Ağa)[7]	-	1877/32a-b
1132/1720	-	Seyit Reis oğlu Ömer Ağa	-	1878/13a
1134/1722	13.500 kuruş[8]	İstanbul gümrük emini Yeğen Mehmet	-	1880/188b-189a
1137-38/1725-26	-	Ömer[9]	-	1885/119b
1138/1726	18.000 kuruş[10]	İbrahim Paşa'nın Hazinedârı Mustafa	-	1885/106a
1140/1727	-	Hazinedâr Hacı Mustafa	881.000 akçe[11]	1890/115b ve 1890/101a-b
1143/1730[12]	-	Mustafa Ağa, Hâzin-i Hazret-i Sadr-ı Âlî	884.000 akçe[13]	MAD, 10176
1143/1730[14]	-	Maktûl İbrahim Paşa'nın Cizyedârı Mustafa	-	1892/40a
1144/1731	-	Mustafa	-	1895/38b-39a
1145/1732	22.500 kuruş[15]	-	-	-
1147/1734	-	Mustafa	824.000 akçe[16]	1897/85a

[1] Bu değerin 808.000 akçesi Trabzon iskelesi gümrük mukataasına 200.000 akçesi de Gönye iskelesi gümrük mukataasına aittir. Ayrıca, 1704 yılında daha önceleri 800.000 akçe yıllık değere sahip olan Trabzon iskelesi gümrük mukataasına 6.000 akçe zam yapılarak 808.000 akçeye çıkarılmış, 200.000 akçe yıllık değere sahip olan Gönye gümrüğü ilavesiyle birlikte mukataanın yıllık değeri 1.008.000 akçeye ulaşmıştı. Bkz:BOA.MAD,10306 / 70.

[2] Hacı Mehmet mukataanın yarı hissesine sahiptir. Bkz:TŞS, 1869 / 136a-b.

[3] Feyzullah Ağa, bu yıllarda Trabzon gümrük mukataasının yarı hissesine sahiptir. Bkz:BOA.MAD, 10156 / 99.

[4] Bu değer sadece Trabzon iskelesi gümrük mukataasının yıllık değeri olup Gönye iskelesi gümrük mukataası bu değere dahil değildir.

[5] Gümrük mukataası, malikânelikten kaldırılarak işletilmek üzere bir yıllığına kalanı daha sonra ödenmek üzere 1.250 kuruş peşin para ile mültezim Mehmet'e verilmişti.

[6] Mehmet Çelebi oğlu Ahmet gümrüğü bırakıp firar eylediğinden dolayı, 3.000 kuruş muaccele mukabelesinde Trabzon gümrük mukataası malikâne olarak Ömer'e deruhde olunmuştur.

[7] BOA.MAD, 10162.

[8] Bkz:Genç, "Osmanlı İmparatorluğu...", 176.

[9] Reiszâde Ömer, Trabzon gümrük mukataasını 1719 yılından 1726 yılının sonlarına kadar çeşitli aralıklarla yaklaşık 6 yıl malikâne mutasarrıfı olarak işletmişti. Bkz:TŞS, 1885 / 127b.

[10] Bkz:Genç, "Osmanlı İmparatorluğu...",176.

[11] 1727 yılının sonlarında 60.000 akçe yıllık değere sahip olan Trabzon keten bezi mukataasının Trabzon gümrük mukataasına ilhak olmasıyla mukataanın yıllık vergisi / değeri 881.000 akçeye yükselmiştir.

[12] İlgili kayıttan anlaşıldığı kadarıyla 17.07.1730 tarihinde Mustafa Ağa halen Damat İbrahim Paşa'nın hazinedârıydı ve muhtemelen Damat İbrahim Paşa görevinin başında bulunmaktaydı.

[13] 1730 yılından önce yıllık 881.000 akçe değere sahip olan Trabzon gümrük mukataasına 1730 yılında 3.000 akçe zam yapılarak mukataanın yıllık değeri / vergisi (mal) 884.000 akçeye ulaşmıştı. Bkz:BOA.MAD, 10172.

[14] Mustafa Ağa'nın 1730 yılında bir ara Trabzon gümrük mukataasının malikâne mutasarrıflığını bıraktığını, mukataanın "mahlûl" olduğunu görmekteyiz. Bu gibi durumlarda mukataa, devlet tarafından zabt edilerek malikâneci adına o anda mukataayı işletmekte olan mültezime (Bkz:Tablo IX) verilmekteydi. Bkz:TŞS, 1892 / 40, kayıt tarihi, 26 Rebiülevvel 1143 / 09.10.1730.

[15] Bkz:Genç, "Osmanlı İmparatorluğu...", 176.

[16] Bkz:16 nolu dipnot.

1148/1735	-	Hazinedâr Sâbık Mustafa Ağa	-	1901/69b
1150/1737	-	Hazinedâr Esbak Mustafa Ağa	-	1902/116a
1152-53/1739-40	-	Bender canibinde Ordu Defterdârı olan Hâzin Mustafa Ağa	-	1905/43b
1155/1742	-	Sâbık Mustafa Ağa	848.000 akçe[17]	MAD, 10185
1157/1744	-	*İbrahim Paşa'nın eski hazinedârı İsakça Ambar Emini Mustafa Ağa*	-	1911/2b
1158/1745	59.200 kuruş	Bostancıbaşı Hüseyin[18]	848.000 akçe	1910/49a
1161/1748	-	Hacı Hüseyin Ağa[19]	848.000 akçe	1917/12a
1163/1749	-	"	"	1917/8a
1166/1752	-	"	"	Cevd-Maliye, 19991
1167/1753	-	"	"	1920/77b
1169/1755	-	"	"	1921/44b
1171/1757	-	"	"	1923/20b
1172/1758	-	"	"	1923/20b
1173/1759	-	"	"	1923/20b
1176/1762	-	"	"	1926/50b
1179/1765	61.600 kuruş[20]	Müderrisîn-i Kirâm Mahmut[21]	848.000 akçe	1928/58a-b
1182/1768	-	*Müderrisîn-i Kirâm Mahmut Efendi*	848.000 akçe	1930/41a
1185/1771	-	"	"	1931/95b
1187/1773	-	"	"	1932/13a
1190/1776	-	"	918.000 akçe[22]	1933/79b-80a-81b
1191/1777	-	"	938.520 akçe	Cevd-Maliye, 10876
1191/1777	-	"	946.485 akçe[23]	Cevd-Maliye, 10876
1194/1780	-	"	946.485 akçe[24]	MAD, 10223/92
1196/1781	-	"	"	1936/92b
1205/1790	-	"	"	1940/70a
1208/1793	-	"	"	1944/57a
1209/1794	-	"	"	MAD, 10238/120
1210/1795	-	İrâd-ı Cedîd Hazinesi	946.485 akçe	1945/43b
1211/1796	-	"	"	1945/52a
1212/1797	-	"	950.485 akçe	1946/31b
1214/1799	-	"	946.485 akçe	MAD, 10243/109

[17] Daha önceki yıllarda 884.000 akçe yıllık değere sahip olan Trabzon gümrük mukataasından 60.000 akçelik keten bezi damga mukataası çıkarılmış ve devlet tarafından mukataaya ilave olarak 24.000 akçe zam yapılarak gümrük mukataasının yıllık değeri 848.000 akçe seviyesinde kalmıştır. Bkz:BOA.MAD, 10185. Gerçekte ise, Trabzon keten bezi gelirlerinin Trabzon gümrük mukataası *gelirlerinden ayrı bir şekilde ihale edilerek işletilmesi ve Trabzon gümrük mukataasından çıkarılması* 1734 yılıyla birliktedir. Zira 1734 yılıyla birlikte Trabzon keten bezi damga mukataasının yıllık vergisi 60.000 akçe değil, 200.000 akçedir. Bkz:TŞS, 1897 / 85a.

[18] Hazinedâr Mustafa Ağa 1744 yılında vefat ettiği için gümrük mukataası malikâne olarak İstanbul'da, Osmanlı sarayında halen görevde olan Bostancıbaşı Hüseyin'e 59.200 kuruş muaccele ile verilmişti.

[19] Bostancıbaşı Hüseyin, gümrük mukataasının bütünüyle malikâne mutasarrıfı iken ilerleyen zamanlarda gümrüğün yarı hissesi olan 29.600 kuruşa sahip duruma düşmüş ve gümrüğü ortak olarak işletmeye devam etmişti. Bkz:TŞS, 1928 / 58a-b ve 1923 / 74a.

[20] Adı geçen kayıtta, gümrük mukataasının yarı hissesinin 32.500 kuruşa, daha sonra ise gümrüğün bütünüyle 61.600 kuruş muaccele ile Mahmut'a ihale edildiği kayıtlıdır.

[21] Mahmut, Bostancıbaşı Hüseyin'in oğlu olup babasının ölümü nedeniyle boşalan malikâne mutasarrıflığını ihale ile üzerine almıştı.

[22] 50.000 akçelik Espiye İskelesi gümrüğünün Trabzon gümrük mukataasına ilhak edilmesiyle Trabzon gümrük mukataasına hazine tarafından 70.000 akçe zam yapılmıştır.

[23] 1777 yılında, gümrükten imam vb. gibi aylık alan vazifelilere 7.965 akçe zam yapılarak 938.520 akçe olan Trabzon gümrük mukataasının yıllık değeri 946.485 akçeye çıkarılmıştır.

[24] 1776-1777 yıllarında hazine tarafından iskeleye ve vazifelilere 98.485 akçe zam yapılarak Trabzon gümrük mukataasının yıllık değeri 946.485 akçeye çıkarılmıştır.

gümrüğün 2.242 kuruş kalemiyye akçelerini ödeyemedikleri kayıtlarda yer almaktadır[147].

Ele alınan bilgi ve belgelerden anlaşılacağı gibi, Trabzon iskelesi gümrük mukataasının malikâne sistemi çerçevesinde mültezimlere ihale edilerek işletilmesinin ilk yılları bir hayli sıkıntılı geçmişti. Malikâne sahibi olanların gümrüğe ait olan çeşitli ödemeleri zamanında yerine getirememeleri Trabzon gümrüğü ve tevabii mukataasının XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde fazla gelir getirmemesi ile ilgili olabileceği gibi, Trabzon malikâne mutasarrıflarının malikâne sistemini iyi kavrayamamalarıyla, Meselâ Trabzon gümrük mukataasına ihale esnasında gerçek kıymetinden daha fazla değer biçerek üzerlerine almaları gibi tecrübesizliklerle de ilgili olmalıydı. Zira 1715 yılından sonra, yani Trabzon gümrük mukataasını ilk kez malikâneci olarak 1704'ten 1715 yılı sonlarına kadar işleten malikânecilerden sonra aynı mukataayı malikâneci olarak XVIII. yüzyılın sonuna kadar ihale ile alan mültezimlerin benzer sorunları aynı yoğunlukta yaşamadıkları görülmüştür. Bundan dolayı biz, Trabzon gümrük mukataasının iltizam sisteminden alınarak malikâne sistemiyle işletilmeye başlandığı 1704 yılı sonlarından 1715 yılı sonlarına kadar geçen 11 yıllık problemli dönemi, malikâne sisteminin Trabzon gümrük mukataasında benimsenmeye ve uygulanmaya çalışıldığı bir "geçiş dönemi" olarak telakki etmekteyiz.

Genç'in belirttiğine göre, Osmanlı devleti iltizam sisteminden malikâne sistemine geçme kararı aldığı 1695 yılından kısa bir süre sonra, 1715'te muhtemelen bütçesindeki açıkların bir türlü kapanmaması gibi malî kaygılardan dolayı istisnai bazı malikâneler hariç bütün malikâneleri lağvetmişti[148]. Malikânelerin lağvedilmesinden sonra devlet, mukataaları eskiden olduğu gibi iltizama vererek veya merkezden atadığı eminler vasıtasıyla idare ettirerek mukataaların gerçek değerini tespit etmeye çalışmış, mukataaların işletme hakkını alan mültezimlerin devlete her yıl vermekte oldukları "mal" adı verilen nakdî vergilere zam yapmış ve ayrıca ihalelere katılacak olan mültezimlere sunulacak olan muaccele miktarlarının müzayede öncesindeki seviyesi tespit etmeye çalışılmıştı.

---

[147] TŞS, 1874 / 104b-105a, kayıt tarihi, 22 Zilkade 1119 / 14.02.1708.

[148] Malikâne sisteminin lağvedildiği tarihi Genç, BOA.MAD, 6549 / 32-33'e atfen 22 Muharrem 1128 / 17.01.1715 (doğrusu 17.01.1716 olmalıdır. Bkz:Dağlı, Yücel-Üçer, Cumhure, Tarih Çevirme Kılavuzu, IV, Ankara 1997, 479) olarak vermektedir. Bkz:Genç, Osmanlı Maliyesinde...", 254.

Bir yıl kadar bu şekilde idare ettirilerek hasılatlarına göre yıllık vergileri belirlenen mukataalar 1717 yılında tekrar malikâne olarak mültezimlere ihale edilmeye başlanmıştı[149]. Anlaşılan o ki devlet, Trabzon iskelesi gümrük mukataası örneğinde olduğu gibi malikâne sistemi sayesinde hem hazinesine giren gelirleri yeniden gözden geçirmek ve hem de malikânelerin mültezimler tarafından idare edilmesinde ortaya çıkan olumsuzlukları gerçek anlamda görmek açısından malikane sistemini geçici süreyle ortadan kaldırıp mukataaları kendisi işleterek, mukataalardan kaynaklanan sahip olduğu malî gücünün daha iyi organize edilmesine imkân vermişti[150].

Malikâne sisteminden geçici olarak vazgeçildiği 1715 yılı sonlarından kısa bir süre sonra Trabzon iskelesi gümrük mukataasının benzer şekilde malikânelikten alınarak eskiden olduğu gibi iltizam sistemiyle işletilmeye başlandığını görmekteyiz; ancak, arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla 1715 yılının son ayına kadar Trabzon gümrük malikânecileri mukataayı malikâne sistemi çerçevesinde işletmeye devam etmişlerdir[151]. 1716 yılının birinci ayının otuzuncu gününe (30.01.1716) tarihli bir Berât-ı şerîf suretine göre, Mehmet isimli bir girişimci[152] Dîvân'a arzuhal sunarak H 1128/M 1715-16 senesine ait olmak üzere Trabzon gümrüğü ve tevabii mukataasının kendisine deruhde olunarak tarafına berat verilmesini istemişti. Bu amaçla, Hazîne-i âmirede olan Başmuhasebe Defterlerine nazar olunduğunda "Trabzon iskelesi gümrüğü ve ihtisâb ve dellâliye ve şemhâne ve tevabi' mukāta'ası, Trabzon beşlüyân ağalığı ile birlikte..." 809.000 akçe yıllık vergisi olup bu miktarın 475.175 akçesinin vazifeliler ile aylık alanlara ve 333.821 akçesinin de hazineye irsal olunması lazım gerektiği, "Muharrem ayından itibaren zabt olunmak üzere 1128

---

[149] Genç,"Osmanlı Maliyesinde...", 254.

[150] Malikâne olarak verilecek mukataaların müzayede öncesindeki muaccele miktarlarının belirlenmesinde ilgili mukataanın tahmini yıllık ortalama kârının iki ile on katı arasında olacak şekilde tespit edildiği unutulmamalıdır. Çizakça'ya göre, Devlet tarafından hesaplanan bu asgari değerler, İstanbul'daki başdefterdarlığın kapısına asılarak herkese duyurulur, adaylar ise daha sonra, ödemeyi kabul ettikleri muaccele miktarlarını kaydettirerek devletin belirlemiş olduğu asgari değerin üzerine çıkan tekliflerini verirlerdi. En yüksek teklifi veren girişimci söz konusu vergi kaynağına / mukataaya hayatta bulunduğu müddetçe sahip olurdu. Bkz: Çizakça, "İş Ortaklıkları...", 141.

[151] Trabzon gümrük mukataasına malikâne mutasarrıfı ve aynı zamanda gümrük emini olan Osman oğlu Abdurrahim Ağa ile Ahmet oğlu Hacı Mehmet'in 1715 yılının 10. ayında mukataaya bağlı olan Trabzon şehir ihtisablığını 1716 yılı için işletmek üzere başka bir mültezime ihale ederek ihtisâb mültezimine iki kıta temessük verdikleri görülmektedir. Bu kayıttan hareketle, Trabzon gümrüğü malikâne mutasarrıflarının 1715 yılında halen mukataayı işletmeye devam ettikleri sonucuna varılabilir. Bkz:TŞS, 1874 / 104b, kayıt tarihi, 22 Şevval 1127 / 21.10.1715.

[152] Başka bir kayıtta Mehmet'ten "Nasuh Çavuşzâde Mehmet" olarak bahsedilmektedir. Bkz: TŞS, 1877 / 52a.

senesinde malikanelikten ref edilerek isteklisine deruhde[153] olunması ferman olduğu fakat henüz kimseye deruhde olunmadığı derkenar olduğu" görülmüştür. Durum üzerine, 1128 senesi Saferü'l-hayrın 5. gününde (30.01.1716) berat verilerek 1.250 kuruş peşin ile 1128 Muharremi gurresinden (27.12.1715) sene sonuna kadar Trabzon gümrük mukataasının işletilmesi Mehmet'e verilmiştir[154]. Ele alınan bu kayıt, Trabzon gümrük mukataasının açıkça 27.12.1715 tarihinde malikâne sisteminden alınarak eskiden olduğu gibi mültezimlere ihale edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Aynı kayıtta yer alan 27.12.1715 tarihi, aynı zamanda Osmanlı devletinde malikâne sisteminden geçici olarak vazgeçilerek iltizam sistemine dönüldüğü tarih olarak karşımıza çıkmaktadır.

1715 yılı sonlarından 1718 yılı sonlarına kadar hemen hemen üç yıl malikâne sistemi yerine iltizam sistemiyle mültezimlere verilerek işletilen[155] Trabzon gümrük mukataası, 1719 yılından geçerli olmak üzere tekrar malikâne sistemine göre iltizama verilmişti. 1718 yılında yapılan müzayedede 3.000 kuruş muaccele vererek Trabzon gümrük mukataasını 1719 yılında işletmek üzere uhdesine alan Trabzon gümrükçüsü Mehmet Çelebi[156] oğlu Ahmet, üzerine kaydolunan gümrüğü bırakıp firar ettiğinden dolayı, gümrüğün malikâne olarak işletilmesi 1718 yılının ikinci ayında, 24.11.1718 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere yine 3.000 kuruş muaccele teslimatı mukabelesinde Trabzon sakinlerinden[157] Seyit Reiszâde Ömer'e "hayatta oldukça" malikâne olarak verilmişti[158]. Bu haliyle malikâneci Ömer, XVIII. yüzyılda Trabzon gümrük mukataasını, mukataanın mahallinden olup işleten tek malikâne mutasarrıfı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi, mukataaların malikânelikten kaldırılarak devlet tarafından iltizama verilmesinin ana nedenlerinden biri mukataaların gerçek değerlerinin yeniden tespit edilmesiydi. Trabzon gümrük mukataasını malikâne olarak alan ve daha sonra firar eden Ahmet'in bu davranışının arkasında yatan neden büyük bir ihtimalle adı geçen 3.000 kuruşu hazineye teslim edemeyeceğini

---

[153] Mukataaların mültezimlere ihale edilmesiyle ilgili olan arşiv kayıtlarında deruhde, tevcih, füruht, sipariş, ihâle ve taahhüt kelimeleri iltizama vermek veya iltizama almak ile eş anlamlı olarak kullanılmaktaydılar.
[154] TŞS, 1875 / 56a, kayıt tarihi, 2 Safer 1128 / 27.01.1716.
[155] Bkz:Tablo VIII.
[156] Adı geçen gümrükçü Mehmet, daha önceki yıllarda Trabzon gümrük mukataasını uzun yıllar malikâne mutasarrıfı olarak işleten Ahmet Ağa oğlu Hacı Mehmet Ağa olmalıdır. Bkz: Tablo VIII.
[157] BOA.MAD, 10162, aynı defterde Trabzon gümrük mukataasının malikâne olarak veriliş tarihi Trabzon Kadı kayıtlarında olduğu gibi 24.11.1718 tarihlidir.
[158] TŞS, 26 Receb 1131 / 14.06.1719.

tahmin etmiş olmasından kaynaklanmaktaydı. Böylece, Trabzon gümrük mukataasını 1704 yılından itibaren 1715 yılı sonlarına kadar işleten Feyzullah ve ortaklarından oluşan "ilk malikânecilerin" gümrük muaccelesi olan 12.500 kuruşun büyük bir kısmını borç olarak aldıkları sermaye sahiplerine zamanında bir türlü ödeyememelerinin arkasındaki sebep daha iyi anlaşılmaktadır. Burada açık olan bir gerçek vardır o da, Trabzon gümrük mukataasının ikinci kez halk arasında yapılan müzayedesinde belirlenen 3.000 kuruşun, mukataanın o yıllardaki gerçek değerini kabaca yansıtmasıdır. Dolayısıyla, 1704 yılında Trabzon gümrük mukataasına müzayede ile biçilen 12.500 kuruş mukataanın gerçek değerinin oldukça üstünde yer alan bir değerdi ve bundan dolayı, Trabzon gümrükçüleri mükelleflerine karşı olan ödemeleri zamanında yerine getirememişlerdi.

Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, 1722 yılına kadar malikâneci Seyit Reis oğlu Ömer Ağa tarafından işletilen Trabzon gümrük mukataası 1722 yılında 13.500 kuruş muaccele ile İstanbul gümrük emini Yeğen Mehmet'e malikâne olarak verilmişti[159]. 1725 yılıyla birlikte, 1719 yılından beri mukataayı çeşitli aralıklarla malikâneci olarak iltizamına alan Trabzonlu Ömer'in tekrar sahneye çıktığı görülmektedir[160]. Ancak Ömer'in mukataayı üzerine almak için ne kadar muaccele ödediğine dair her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Seyit Reiszâde Ömer Trabzon iskelesi gümrük mukataasına 1719 yılından 1726 yılı sonlarına kadar çeşitli aralıklarla yaklaşık 6 yıl malikâne mutasarrıflığı yapmıştı[161]. 1726 yılına ait olan bir kayıtta, 1726 yılında vefat ettiği anlaşılan ve yaklaşık 6 yıl Trabzon gümrük mukataasını malikâne olarak işleten Seyit Reiszâde Ömer'in İstanbul'da vefat etmesiyle, devlete bir hayli borçlu olduğu anlaşılmıştır[162]. Gümrükçü Ömer'in sadece Trabzon gümrük mukataasını üzerinde bulundurduğu 6 yıl içerisinde mukataadan devlete ödemesi gereken 2.585.000 akçe (21.541,6 kuruş) gibi yüklü bir borcu bulunmaktaydı. Bununla birlikte, sadece Trabzon gümrük mukataasından değil, aynı zamanda Trabzon cizyesini de toplamayı üzerine aldığından dolayı 3.661.000 akçe (30.508,3 kuruş) de Trabzon cizyesinden devlete borçlu bulunan Ömer'in tüm malları, devlete olan toplam 6.246.000 akçelik (52.050 kuruş) borcundan dolayı müsadere edilme yoluna gidilmişti. İstanbul'da vefat ettiğinde borçlarından dolayı yanında olan tüm mallarına devlet tarafından el konulan Ömer'in Trabzon ve

[159] Tablo VIII.
[160] Tablo VIII.
[161] Tablo VIII.
[162] TŞS, 1885 / 127b.

Rize'deki nakit parasından alacaklarına, binek hayvanlarından eti ve sütü için beslenen hayvanlarına ve gulamlarından/erkek kölelerinden cariyelerine kadar her türlü emlak ve eşyası ile çiftliklerine el konulması için Trabzon kadısı, müteselliimi, ambar emini ve bu iş için İstanbul'dan görevlendirilen mübaşire emir verilmişti[163].

Seyit Reiszâde Ömer'den sonra, Lâle Devri'nin ünlü sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın hazinedârı olan Mustafa'nın 18.000 kuruş muaccele ile 1726 yılının sekizinci ayından itibaren[164] Trabzon iskelesi gümrük mukataasının malikâne mutasarrıfı olduğu görülmektedir[165]. Bu yıllarda Trabzon gümrük mukataası iyi kâr getiriyor olmalıydı ki Hazinedâr Mustafa 1726 yılı sonlarından 1744 yılı sonlarına kadar Trabzon gümrük mukataasını hayatta olduğu müddetçe, 1744'te vefat edene kadar yaklaşık 18 yıl malikâne mutasarrıfı olarak işletmişti[166]. Hazinedâr Mustafa döneminde, 1726 ile 1744 arasındaki dönemde, hem Trabzon gümrük mukataasının muaccelesinde ve hem de hazineye her yıl ödenen gümrüğün nakdî vergilerinde (mal) önceki yıllara göre önemli bir artış dikkati çekmektedir[167]. Trabzon gümrük mukataasındaki bu canlanma Mustafa'dan sonra gelen malikâneciler döneminde de artarak devam etmişti. Dolayısıyla, Trabzon gümrük mukataasında 1726 yılından itibaren görülen bu hareketliliği Trabzon limanı gelirlerinde önemli bir canlanmanın ortaya çıkması ve malikâne sisteminin Trabzon gümrük mukataasında benimsenmeye başlanmasıyla açıklamak mümkündür.

Maktûl Damat İbrahim Paşa'nın hazinedârı olan ve son olarak İsakça ambar eminliği görevini yürüttüğünü tespit edebildiğimiz Mustafa Ağa'nın 1744'te vefat etmesiyle[168], Trabzon gümrük mukataası tekrar ihaleye çıkarılmış, "rağabatü'n-nas", yani mukataayı malikâne olarak işletmeye istekli olanların verdikleri teklifler

---

[163] TŞS, 1885 / 127b, kayıt tarihi, 15 Şevval 1138 / 16.06.1726.
[164] Hazinedâr Mustafa'nın Trabzon gümrük mukataasını müzayede sonucunda malikâne olarak üzerine almasıyla ilgili olan kayıt, arşiv kayıtlarından tespit edilememiştir. Ancak, tespit edilebilen birkaç arşiv kaydında, Trabzon malikâne mutasarrıfı diye geçen Mustafa'nın mukataaya ait olan ihtisâb gibi çeşitli gelir kalemlerini mültezimlere ihale etmesiyle ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtların tümü 1726 yılının sekizinci ayına tarihli olduklarından, Mustafa'nın adı geçen sekizinci ayda Trabzon gümrük mukataasını malikâne olarak üzerine aldığı düşünülmektedir. Ayrıca, 1726 yılının dördüncü ayında Trabzon gümrük mukataası malikâne mutasarrıfının Ömer olduğuna dair bir kayıt mevcuttur. Bu bilgilerden hareketle Mustafa'nın 1726 yılı sonlarından itibaren malikâne mutasarrıfı olduğu kesinlik kazanmaktadır. Bkz:TŞS, 1885 / 119b, kayıt tarihi, 20 Şaban 1138 / 23.04.1726, TŞS, 1885 / 106b, kayıt tarihi, gurre-i Muharrem 1139 / 29.08.1726 ve TŞS, 1885 / 139b, kayıt tarihi, 11 Zilhicce 1138 / 10.08.1726.
[165] TŞS, 1885 / 106a, kayıt tarihi, 3 Zilhicce 1138 / 02.08.1726.
[166] Tablo VIII.
[167] Bkz:Tablo VIII.
[168] TŞS, 1910 / 49a ve Tablo VIII.

neticesinde yapılan müzayedede 59.200 kuruş gibi daha önceki yıllara nazaran oldukça yüksek bir meblağı muaccele/peşin para olarak ödeyen ve İstanbul'da Saray Bostancıbaşısı olarak görev yapmakta olan Hüseyin, Trabzon gümrük mukataasını 03.02.1745 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere kayd-ı hayat/hayatta olduğu müddetçe malikâne olarak iltizamına almıştı[169]. Bu yıllardan sonra gümrük mukataası malikâne sahiplerinin hazineye veya mükelleflerine karşı olan ödemelerinde her hangi bir sorun yaşanmamış, gümrük mukataasının vergilendirilmesi/işletilmesi malikâneciler açısından sorunsuz bir şekilde devam etmişti. Gerçekten de "hayatta olduğu müddetçe" Trabzon gümrük mukataasını 1745 yılından 1765 yılı ortalarına kadar yaklaşık 20 yıl malikâne mutasarrıfı olarak tasarruf eden Hüseyin 1765 yılı başlarında vefat edince[170], mukataanın başka bir mültezime gitmesinden büyük zarar edeceğini çok iyi bilen Hüseyin'in oğlu olan Müderrisin-i Kiram'dan Mahmut, Trabzon gümrük mukataasını 61.600 kuruş muaccele ile üzerine almıştı. Bu ihale esnasında, daha önceki ihalede belirlenen 59.200 kuruşluk malikâne muaccelesinden sadece babasına ait olan 29.600 kuruşluk yarı hisse ihaleye sunulmuştu. Mahmut, babasına ait olan ve müzayedeye çıkarılan gümrüğün yarı hissesine 32.000 kuruş peşin vererek ihaleyi kazanmış ve böylece diğer ortağa ait olan 29.600 kuruşluk yarı hisse (bu hissenin kendine ait olma olasılığı yüksektir) ile birlikte toplam 61.600 kuruş muaccele karşılığında Trabzon gümrük mukataasını 20.06.1765 tarihinden geçerli olmak üzere hayatta olduğu müddetçe malikâne olarak tasarrufuna almıştı[171]. Gümrük mukataasının diğer yarı hissesine sahip olan ismini tespit edemediğimiz ortağın[172] Bostancıbaşı Hüseyin'in vefat ettiği esnada hayatta olmasından dolayı gümrük mukataasının sadece yarı hissesinin ihaleye çıkarıldığını görmekteyiz. Bu durum, daha sonraları malikâne sisteminin devlet tarafından ortadan kaldırılmak istenmesinin ana sebepleri arasında yer alacaktı. Zira ortaklardan her ikisinin de aynı anda vefat etmeleri pek

---

[169] Trabzon gümrük mukataasının işletme izni anlamına gelen ve benzeri hakları içeren malikâne beratı hazine tarafından 19.12.1744 tarihinde Bostancıbaşı Hüseyin'e verilmiştir. Bkz:TŞS, 1910 / 49a. Başka bir kayıtta Bostancıbaşı Hüseyin'in Trabzon gümrük mukataasının yarı hissesine sahip olduğu kayıtlıdır. Bkz:TŞS, 1928 / 58a-b. Ancak, Bostancıbaşı Hüseyin'in mukataayı üzerine aldığı ve işlettiği 20 yıl içerisinde mukataanın çeşitli birimlerinin alt mültezimlere ihale edilmesinde ve gümrüğün diğer işlerinde hep Hüseyin'in ismi geçmekte olup, "pasif ortak" olan ve sadece parasını değerlendirmekle meşgul olduğu anlaşılan diğer ortağın varlığı hakkında arşiv kayıtlarından hiçbir bilgi elde edilememiştir.

[170] TŞS, 1928 / 58a-b.

[171] TŞS, 1928 / 58a-b.

[172] Bu ortağın, babasının hissesini satın alan Mahmut olma ihtimali de gözden ırak tutulmamalıdır.

mümkün olamayacağından, mukataanın devlet tarafından bütünüyle ihaleye çıkarılarak yüklü miktardaki "muaccele" ile yeniden satılması, malikâneci Mahmut örneğinde olduğu gibi, hiçbir zaman mümkün olmayacaktı[173]. Osmanlı devletinde yaşanan askerî ve malî dönüşümü ele alan makalesinde İnalcık, iltizam sistemini değerlendirirken bir mukataanın ihale edilmesinde daha önceki mültezimlerin varislerine teklif vermede ayrıcalıklı haklar tanındığını belirtmektedir[174]. Malikânelerin müzayedelerinde gerçekleşen bu ve benzeri uygulamalardan hareketle, Trabzon gümrük mukataası malikâne mutasarrıflığının aile içerisinde tutulması için Bostancıbaşı ailesinden Mahmut'un bir hayli gayret gösterdiği düşünülmektedir. Ancak, "kaydıhayat" yani hayatta bulundukça Trabzon gümrük mukataasına malikâne mutasarrıfı olmayı düşünen ve kayıtlardan 1795 yılında Mekke-i Mükerreme kadısı olduğu anlaşılan Mahmut[175], her ne kadar 1794 yılının büyük bir kısmında mukataayı tasarrufunda bulundurmuşsa da[176], devletin 1793 yılından sonra kârı yüksek malikâneleri tekrar ihaleye çıkarmayarak sahiplerinin vefat etmeleri durumunda el koyma kararı alması[177] nedeniyle[178] zor günler yaşamış olmalıydı. 1793 yılından sonra malikâne sisteminin aşamalı olarak kaldırılmaya başlanmasının Trabzon gümrük mukataasına uygulanması 1795 yılında gerçekleşmişti. 1795 yılına tarihli bir ahkâm kaydında, malikâneci Mahmut'un vefat etmesinden dolayı Trabzon iskelesi gümrük mukataasının 18.07.1795 tarihinden itibaren "ber-muceb-i şurut İrâd-ı Cedid Hazinesi tarafından zabt ve idare edildiği"

---

[173] Mültezimler / malikâneciler vefat ettiklerinde malikâneleri mirasçılarına devredilemiyordu. Bu durumda devlet, malikâneyi yeniden ihale ile satma hakkına sahipti. Ancak, malikânecilerin malikânelerini hayatta iken üçüncü bir şahsa satma hakları vardı. Devlet, bu türdeki bir satıştan daha önce verilen muaccelenin % 10'unu vergi olarak almaktaydı. Bkz: Çizakça, "İç Borçlanmanın Evrimi...", 224.

[174] İnalcık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", Archium Ottomanicum, VI, Leuen / Belgium 1980, 329.

[175] BOA.TAD, 2 / 372-2.

[176] BOA.MAD, 10238 / 120.

[177] Genç'e göre, malikâne siteminin daraltılması malikânecilerin ellerindeki mukataaları gasbederek değil, Osmanlı hukuk rejimine uygun olarak malikâneciler öldükçe mukataaları yeniden satışa çıkarmayarak hazinenin kontrolünde tutulması şeklinde oluyordu. Kontrolü hazineye geçen mukataalar, 1811 yılından itibaren mahallerindeki vali ve sancakbeylerine verilerek mukataalar üzerindeki âyân ve eşrâfın nüfuzu kırılmaya çalışılmıştı. 1811-1838 arasında ise mukataalar, daha önce belirttiğimiz gibi merkezden tayin edilen vali, müteselim ve voyvodalara iltizam olarak verilmeye başlanmıştı. Tanzimat Fermanı'yla birlikte iltizam sistemi tamamen kaldırılarak merkezden atanan maaşlı memurlar sayesinde mukataalar idare edilmişti. Ancak, maaşlı memurların başarılı olamamalarından dolayı 1842 yılından itibaren tekrar iltizam sistemine dönülmüş, sistem 1925'e kadar devam etmişti. Bkz:Genç, "İltizam", 157-58.

[178] Genç, "İltizam", 157;Çizakça, "İş Ortaklıkları...", 164 ve Mahmud Raif Efendi, a.g.e., 8.

kayıtlıdır[179]. Aynı kayıtta, malikâneci Mahmut'un 1794 senesi için Trabzon gümrük mukataasını Hüseyin isimli başka bir mültezime emaneten verdiği ancak, Mahmut'un gümrüğün bir yıllık hesaplarını göremeden vefat ettiği kayıtlı olduğuna göre Mahmut, 1794 yılı sonları ile 1795 yılı başlarında vefat etmiş olmalıdır. Aynı kayıtta, Trabzon gümrük mukataasının 1795 yılının ilk günlerinden itibaren İrâd-ı Cedid Hazinesi tarafından zabt edilerek işletildiği yer almaktadır. Bundan dolayı, Trabzon gümrük mukataasının son malikânecisi olan Mahmut'un 1794 yılı sonlarında vefat etmiş olma ihtimali kuvvetlidir.

1704 yılı sonundan 1715 yılı sonuna kadar 11 yıl ve 1719 yılından 1795 yılına kadar 76 yıl, toplamda ise 87 yıl malikâne sistemiyle idare edilen Trabzon iskelesi gümrük mukataasına İrâd-ı Cedid Hazinesi tarafından el konulmasının arkasında yatan nedenler bir ölçüde Osmanlı devletinde malikâne sisteminin lağvedilmek istenmesinin arkasında yatan nedenlerle aynı ortak olumsuzlukları barındırmaktaydı. Bilindiği gibi, Osmanlı devletinin 1695 yılında iltizam sisteminden malikâne sistemine geçmek istemesinin sebeplerinden ilki bütçesindeki açıkları kapamak için "muaccele" gibi malî vasıtalar sayesinde mukataalardan daha fazla gelir elde etmekti. İkinci sebep ise, mültezimlerin uhdelerine/üzerlerine aldıkları mukataaları bir ve üç yıl gibi kısa süreler içerisinde işletmeleri ve işlettikleri mukataaları ne kadar süreyle kontrol altında tutacaklarını gerçekte bilememelerinden dolayı "kısa sürede daha fazla kâr elde etmek için" işlettikleri mukataayı aşırı sömürmelerini engellemekti. Böylece, malikâne sistemi sayesinde, mültezimler işlettikleri mukataalara hayatta oldukça sahip olacaklarından dolayı hem devlete ödeyecekleri vergileri düzenli toplayacaklardı ve hem de mukataaların gereksiz yere sömürülmesine fırsat vermeyerek mukataaların korunmasını sağlayacaklardı. Ancak durum hiç de böyle olmamıştı. Malikâne sistemi sayesinde hazineye giren gelirlerde artış ortaya çıkmış ise de[180], malikâne sahiplerinin sahip oldukları mukataayı birçok alt mukataaya bölüp farklı farklı mültezimlere vererek ihale etmeleri[181], yani mukataaların vergilerini Trabzon gümrük mukataası örneğinde olduğu gibi bilfiil kendileri toplamayarak ikinci hatta üçüncü elden mültezimlere devretmeleri sayesinde malikâne sisteminin eskiden uygulanan iltizam sisteminden pek farkı kalmamıştı. Böylece malikâneciler, devlet ile mukataalar arasına giren birer

[179] BOA.TAD, 2 / 372-2, kayıt tarihi, evâsıt-ı Rebiülevvel 1210 / Eylül ayı sonları ile Ekim ayı başları 1795.
[180] Genç, "Osmanlı Maliyesinde...", 246.
[181] İnalcık, "Military and Fiscal Transformation...", 329.

rantiyeci konumuna dönüşmüşlerdi. Devlet, bu durum karşısında doğal olarak birer aracı durumuna gelmiş olan malikânecilerin mukataalardan almakta oldukları rantı hazineye aktarmak için malikâne sistemine son verme yoluna gitmişti.

Malikânecilerin aracı konumuna düşerek mukataalar üzerinden çıkar sağlayan gruplar haline gelmelerini Trabzon gümrük mukataası örneğinde görebiliriz. XVIII. yüzyıl başlarından 1704 yılına kadar Trabzon gümrük mukataası İstanbul gümrükçülerinin iltizamında olup bu yıllarda malikâne sistemi Trabzon gümrük mukataasında uygulanmamakta ve mukataa kadim iltizam sistemi çerçevesinde İstanbul gümrükçüleri tarafından yine İstanbul'da yaşadığı düşünülen Şehremini Ömer'e verilerek işletilmişti. Şehremini Ömer ise sahip olduğu işletmesinin başında durmaktansa Trabzon gümrük mukataasının işletmesini üçüncü bir mültezim olan Trabzonlu Süleyman'a vererek işletme yoluna gitmişti[182]. Eskiden İstanbul'da yaşamak her açıdan çok önemli olsa gerek, Trabzonlu Süleyman Bey de kendisini zamanın modasına kaptırarak yerine İbrahim Ağa'yı vekil olarak bırakıp İstanbul'a gitmişti. İlgili kayıttan anlaşıldığı kadarıyla Süleyman Bey İstanbul'a giderken, sene sonuna kadar dönemeyeceğini İbrahim Ağa'ya söyleyerek sene sonunda gümrük ile ilgili gerekli olan hesapların görülmesi için kendisine zabt temessüğü vermişti[183]. Böylece iç içe geçmiş üç, vekil olarak bırakılan İbrahim de hesaba katılırsa dört mültezim Trabzon gümrük mukataasından çıkar sağlamaktaydı. 1704 yılı sonlarından itibaren Trabzon gümrük mukataasının malikâne sistemine dahil edilerek işletilmeye başlandığı belirtilmişti. XVIII. yüzyıl müddetince Trabzon gümrük mukataasını malikâne olarak alan ve 87 yıl işleten malikâneci-mültezimlerden sadece 1704 yılı sonları ile 1715 sonlarına kadar mukataayı 11 yıl işleten ilk malikâneciler ile, 1719 yılından 1726 yılına kadar mukataayı çeşitli aralıklarla 6 yıl işleten ve XVIII. yüzyılda Trabzon gümrük mukataasını işleten malikâneciler içerisinde Trabzonlu olan tek malikâneci konumundaki Seyit Reis oğlu Ömer'in fiilen Trabzon iskelesi gümrük mukataasının başında durarak mukataayı işlettikleri görülmektedir[184]. Adı geçen malikâneciler haricinde kalan malikâneciler ise genelde saray ve ilmiye sınıfı kökenli olmalarından olsa gerek, Trabzon'a gelerek iltizamlarına aldıkları gümrük mukataasını fiilen hiçbir zaman işletmemişlerdir. Büyük bir çoğunluğu İstanbul'da yaşayan gümrük malikânecileri, Trabzon gümrük mukataasını genelde mukataanın mahallinden ve

[182] Tablo IX.
[183] TŞS, 1867 / 113b.
[184] Tablo VIII.

Trabzon'un sayılı âyân ve eşrâfından olan[185] yerel girişimcilere tekrar iltizama vererek işletmekteydiler[186]. Meselâ, Trabzon gümrük mukataasını 1726 yılından itibaren 18.000 kuruş muaccele vererek hayatta oldukça malikâne olarak alan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın hazinedârı Mustafa Ağa, mukataanın işletmesini aynı yıl Hüseyin Ağa'ya ihale etmiş, Hüseyin Ağa ise Trabzon gümrük mukataasını mahallinde bilfiil işletmek üzere üçüncü mültezim konumunda olan Osman Çelebi ve Mustafa Beşe'ye iltizama vermişti[187]. Böylece, üç farklı mültezim grubu aynı tarihte, aynı mukataa üzerinde hak sahibi olarak faaliyet göstermişlerdir. Malikâne sahipleri tarafından gümrük mukataasının ikinci veya üçüncü elden mültezimlere ihale ile işletilmek üzere devredilmesi işleminde gümrük mukataasının hangi şartlar dahilinde işletileceği belirtilerek işletmeci konumunda olan mültezime bir berat verilmekteydi; Trabzon iskelesi gümrük mukataası malikânecisi olan Mahmut'un 1771 yılında gümrük mukataasını, Trabzon'da yaşayan ikinci elden bir mültezime devretmesi ile ilgili olan ihalenin tam metni aşağıdaki gibidir[188].

> Vech-i tahrîr hurûf budur ki
> Trabzon gümrüğü ve tevâbi'î mukāta'asının bin yüz seksen beş senesi Muharremü'l-harâmi gurresinden Zi'l-hiccesi gâyetine gelince bir sene-i kâmile zabt u rabt itmek üzre tâlibîn ve râğibîn olan Şatırzâde İbrahim Ağa ve Hafız el-Hâcc Ahmet Efendi ve el-Hâcc Süleyman Ağa'ya sene-i merkūmede tarafımızdan iltizâm olınup ve anlar dahî iltizâmı 'ale'l-iştirâk kabul eylediklerinden nâşî mukāta'a-i mezkûre sene-i mezbûreye mahsûb bedel-i iltizâmı olan yirmi bin guruştan yalnız yedi bin beş yüz guruş ber-vech-i peşîn tamâmen edâ u teslîm idüp bâki iktizâ iden on iki bin beş yüz guruşun dört bin iki yüz elli guruşunu ber-mu'tâd-ı kadîm vakt ü zamanıyla ol tarafda Sohum ocaklığı vesâir ashâb-ı vezâife teslîm ve teslîmî hâvî ahz olınan senedâtı tarafımıza edâ olmak üzre mukâvele birle kusûr kalan sekiz bin iki yüz elli guruşı dokuz ay zarfında üç taksit ile ceste ceste tamâmen edâ u teslîm eylemek ve sene hitâmında zarara du'â olmamak şartıyla birbirlerine kefîl-i bi'l-cümle olmalarıyla memhûr deyn-i temessüğü tahrîr ve yedlerinden ahz olınmağla tarafımızdan işbu zabt temessüğü tahrîr ve yedlerine i'tâ olınmıştır. Gerektir ki ber-vech-i mâlikâne mutasarrıfı olduğımız Trabzon ve tevâbi'î gümrüğü mukāta'ası işbu bin yüz seksen beş Muharreminden Zi'l-hiccesi gâyetine gelince merkūmuna der-'uhde ve iltizâm olınup bir sene-i kâmilede mukāta'a-i mezbûrun ber-vech-i mu'tâd 'â'idât ve rüsûmâtın ve menâfi'-i müteveccihâtın mâ-takdîmden berü mukāta'a-i mezbûre mültezim olanlar ne vechile zabt u rabt ve ahz u kabz idegelmişlerise merkūmun dahî ol vechile mukāta`a-i mezkûrenin rüsûmât ve 'â'idâtın ol vechile zabt u rabt ve ahz u kabz eyleyüp bir sene-i kâmile tarafımızdan ve taraf-ı âhardan bir kimesne dahl [u] ta'arruz eylemeyüp keyfe-mâ-yeşâ'

[185] Tablo IX ve Aygün, a.g.t., 153.
[186] Tablo XVIII ve IX.
[187] Tablo IX ve VIII.
[188] TŞS, 1931 / 95b.

ve (...) mutasarrıf olmalarıçün işbu zabt temessüğü tahrîr olınup yedlerine virildi. Tahrîren fî gurre-i M [Muharrem] sene [1]185/ 16.04.1771.

Mahmûd 'an Müderrisîn-i Kirâm
Mutasarrıf-ı Mâlikâne-i Gümrük-i Trabzon

İlgili ihale kaydından anlaşılacağı gibi, Trabzon gümrük mukataasının işletilmesi malikâne mutasarrıfı tarafından üç mültezimden oluşan bir ortaklığa devredilmiş, ortakların mukataayı ne şekilde vergilendirecekleri açıkça belirtilmiş, ortakların mukataayı vergilendirmesi sürecinde ilgili yerlere gerekli ödemeleri yapmaları ve işletmenin eskiden beri yerine getirilen kurallarına uymaları şartıyla serbestiyyet üzere oldukları teminatı verilmişti. Mukataaların malikâne mutasarrıfları taraflarından mültezimlere ihale edilmesi esnasında ihaleyi kazanan mültezimler, ihalede belirlenen müzayede fiyatının bir kısmını peşin vermekte, geri kalan miktarı da taksitler halinde ödemekte ve hazineye yatırdığı her bir ödeme için makbuz alarak malikâneciler ile hesapları sene sonunda görmek üzere saklamaktaydılar. Trabzon iskelesi gümrük mukataasını malikâne mutasarrıflarından ihale ile alan mahallinden olan mültezimler, gümrüğe bağlı olan ihtisâb, dellâliye, şemhâne, kantarcılık gibi birimleri, yine mukataanın mahallinden olan daha başka birçok alt mültezime ihaleye vermekte, kendileri ise sadece mukataanın gelir açısından en önemli kalemi olan iskele gümrüğünü bilfiil işletmekteydiler. Dolayısıyla, devlet tarafından sadece bir kez ihaleye çıkarılan gümrük mukataası, malikâneci tarafından ikinci bir kez, malikâneci adına çalışan mültezim tarafından ise yeniden ihaleye verilerek işletilmekteydi. İç içe geçmiş olan bu ihaleler silsilesinde "ana mültezim" konumundaki malikâneci ile gümrük mukataasını malikâneciden alan ve aynı zamanda gümrük emini olan "birinci mültezim" yetki bakımından başı çekmekteydiler. Böylece, malikâne sistemi sayesinde sayıları belki de bir düzineyi aşan kalabalık bir mültezim topluluğu Trabzon iskelesi gümrük mukataası üzerinden rant elde etmekteydi[189].

Malikâne sisteminde malikâneci, devlete karşı olan görevlerini yerine getirmediği taktirde malikânesini kaybedebilmekteydi. Benzer şekilde, Trabzon gümrük mukataasının işletmesini malikâne mutasarrıflarından ihale ile alan mültezimler taahhüt ettikleri sorumlulukları yerine getirmemeleri halinde gümrüğün işletilmesi, işletme süresinin bitmesi beklenmeden, malikâneci tarafından

[189] Tablo IX.

TABLO IX: TRABZON GÜMRÜK MUKATAASI MÜLTEZİMLERİ VE MUKATAANIN İLTİZAM İHALE BEDELLERİ (1701-1809)

Tarih Hicri/Miladi	Mültezim	Mukataanın İhale Süresi	Mukataa İltizam İhale Bedeli	Kaynak:TŞS, BOA
1113/1701	İstanbul gümrük emini Ahmet oğlu Mustafa/Mustafa Ağa	-	700.000 akçe (5.833,3 kuruş)	1866/68a
1113/1701	İstanbul gümrük emini Mustafa Ağa	-	800.000 akçe[1] (6.666,6 kuruş)	1866/78b
1113-14/1702	"	-	802.000 akçe (6.683,3 kuruş)	1866/8a
1113-14/1702-3	İstanbul gümrük emini Ahmet	-	802.000 akçe[2] (6.683,3 kuruş)	1866/8a
1115/1703-1704	İstanbul gümrük emini Mustafa/ Şehremini Ömer Efendi/Süleyman Bey	Bir Yıl	-	1867/113b, 1867/111a
1128/1715-16	Mehmet	"	1.250 kuruş[3]	1875/56a
1129/1716-17	Erzurum gümrük emini Mehmet	"	-	1876/49b
1137-38/1725-26	Bölükbaşı İbrahim	-	-	1885/119b
1138/1726	Trabzon Bedesten Ağası Ömer[4]	-	-	"
1139-41/1726-29	Hüseyin Ağa	Üç Yıl	-	1885/139b
1140/1727	Osman Çelebi ve Mustafa Beşe	Bir Yıl[5]	-	1889/4a
1139-41/1726-29	Mustafa Ağa[6]	Üç yıl[7]	-	1885/106b
1141/1728-29	İbrahim Ağa	"	-	1890/115b
1143/1730	İbrahim	Bir Yıl	-	1892/40a
1147/1734	Mehmet Ağa ve Ahmet Ağa[8]	"	-	1897/104a
1148-50/1735-37	Mustafa Ağa oğlu İbrahim Efendi	Üç Yıl[9]	-	1898/46b 1901/40a
1149/1736	Sipahiyândan Mehmet Turhan	"[10]	600.000 akçe (5.000 kuruş)	1900/100
1150/1737	Osman	Bir Yıl	-	1902/116a
1151/1738	Hacı İbrahim Efendi	"[11]	-	1903/146b
1151/1738	Osman Efendi	Dokuz Ay	-	1904/3a
1153/1740	Hacı Mustafa Ağa	Bir Yıl	-	1904/60b ve 1905/43b
1154/1741	"[12]	"	-	1906/4a
1155/1742	Hacı İbrahim Efendi	"	-	1906/4a

[1] 800.000 akçe yıllık vergiye sahip olan Trabzon iskelesi gümrük mukataası yılda 200.000 akçe vergiye sahip Gönye gümrük mukataası ile birlikte 1.000.000 akçeye iltizama verilmişti.

[2] 1711 yılına kadar Trabzon gümrük mukataası Gönye gümrüğü ile birlikte mültezimlere verilmekteydi. 1711 yılına kadar Trabzon gümrüğü 700.000-802.000 akçe arasında değişen yıllık vergiye sahip iken Gönye gümrüğü ise yıllık 200.000 akçelik vergiye sahip bulunmaktaydı. 1711 yılında Gönye gümrüğü eskiden olduğu gibi ayrı bir mukataa olarak ihale edilmeye başlanmıştı. 1711 yılına kadar Trabzon gümrük mukataası Gönye gümrüğü ile birlikte 1.000.000 akçe civarında değişen vergilerle / değerlerle iltizama verilmekteydi.

[3] 1128 / 1715 yılında Trabzon gümrük mukataası malikânelikten kaldırılarak tekrar eskisi gibi iltizam sistemiyle ihale edilmişti. Bu ihaleye Gönye iskelesi gümrüğü dahil değildir.

[4] Bölükbaşı İbrahim, devlete ve mahallindeki vazifelilere gümrük mukataasından gerekli olan mutad ödemeleri yapmadığı için gümrüğün işletilmesi elinden alınarak Trabzon bedesten ağasına verilmiştir.

[5] Trabzon gümrük mukataasını üç yıllığına malikâne mutasarrıfı Mustafa Ağa'dan 11 Zilhicce 1138 / 10.08.1726 tarihinde ihale ile alan Hüseyin, mukataayı üçüncü mültezim konumunda olan Osman Çelebi ve Mustafa Beşe'ye 19.08.1726 tarihinde kendi adına işletmek üzere vermişti.

[6] Hüseyin Ağa'ya üç yıllığına ihale edilen mukataanın, bu ihaleden 19 gün sonrasına tarihli (29.08.1726) başka bir ihalede Mustafa Ağa'ya üç yıllığına verildiği kayıtlıdır.

[7] İhale H 1139 yılı başından H 1141 senesi sonuna kadar üç yıllığına gerçekleştirilmiş olmasına rağmen adı geçen Mustafa bir yıl kadar bile mukataayı işletememişti.

[8] Ahmet Ağa, Dergâh-ı Âlî gedikli ağalarındandır.

[9] Üç yıllığına ihale edilmesine rağmen bu ihale bir yıl devam etmiştir. Bkz:TŞS, 1900 / 100a.

[10] Mukataa bu yılda da üç yıllığına ihale edilmesine rağmen ihale süresi bir yıl devam etmiştir.

[11] Mukataa bir yıllığına Muharrem ayında ihale edilmiş ancak bu ihale üç ay sürmüş ve Rebiülâhir ayında tekrar ihaleye çıkarılmıştır. Bkz:TŞS, 1904 / 3a.

[12] Dergâh-ı muallâm kapıcıbaşılarından eski sipahi ağası olan Mustafa Ağa 1154 / 1741 senesinin Cemâziyelevvelinin 21.günü vefat etmişti. Durum üzerine mukataanın varisleri tarafından işletilmesine karar verilmiştir. Bkz:TŞS, 1906 / 49a.

1156/1743	Ali Ağa ve Mehmet Ağa	"	-	1907/172b
1157/1744	Şatırzâde Ahmet Ağa ve Nimbıyıkzâde Ali Ağa	"	-	1911/2b
1159/1746	Şatırzâde Hacı Mehmet Ağa ve İsmail Efendi	"	-	1912/5a
1163/1749	Hacı Mahmut Ağa ve kardeşi Hacı İsmail Efendi	Bir Yıl	-	1917/8b
1164/1750	Hacı Mahmut Ağa	"	-	1918/19b
1166/1752	Mehmet Ağa	"	-	1913/36a
1168/1754	Seyit Ali Ağa ve diğer Ali Ağa	"	-	1920/105a
1169/1755	"	"	26.500 kuruş	1921/55 a
1171-73/1757-60	Mühürdar Mustafa Efendi ve Karakulak Hacı Mustafa Ağa	Üç Yıl[13]	-	1923/20b
1173/1759	Hacı Salih (emaneten)	Üç Ay[14]		1924/30b-31a
1174/1760	Hacı Hasan Ağa (vekil olarak)	Dokuz Ay	-	1924/31a
1174/1760	Hacı Hasan Ağa	Bir Yıl[15]	-	1924/30b
1175/1761	Seyit Mehmet Ağa ve Ömerzâde Hacı İsmail Ağa	Bir Yıl	-	1925/59b
1176/1762	Mehmet Ağa	Bir Yıl	-	1926/51b
1179/1765-66	İsmail Ağa	"	22.500 kuruş	1928/58b
1180/1766-67	Hacı Halil Ağa	"	"	"
1182/1768	Hafız Hacı Ahmet Efendi, Hacı Süleyman Ağa ve Şatırzâde Ömer Ağa	"	23.500 kuruş	1929/66a
1185/1771	Şatırzâde İbrahim Ağa, Hafız Hacı Ahmet Efendi ve Hacı Süleyman Ağa	"	20.000 kuruş	1931/95b
1187/1773	Şatırzâde İbrahim Ağa ve Hacı Ahmet Ağa (emaneten)	"	-	1932/13a
1193/1779	Şatırzâde İbrahim	"	-	1934/77b
1195/1780	Hazinedar Süleyman Ağa ve Hacı İsmail Ağa	"	25.000 kuruş	1936/61b
1196/1781	"	"	"	1936/92b
1205/1790	Şatırzâde Mehmet Emin Efendi ve Hacı Osman Ağa (emaneten)	"	-	1940/70a
1208/1793	Şatırzâde Mehmet Emin Efendi ve Hacı Osman Ağa	"	-	1944/52b
1209/1794	Hüseyin (emaneten)[16]	Bir Yıl	-	TAD, 2/ 372-2
1210/1795	İsmail	"	18.977 kuruş	1945/43b
1211/1796	Hasan ve Hacı Mustafa	"	20.951,5 kuruş	1945/52a
1212/1797	Seyit Osman	"	20.451,5 kuruş	1946/31b
1222/1807	Trabzon mütesellimi Kalcızâde Osman Ağa	"	32.500 kuruş	Cevd-Maliye, 22123
"	"	-	15.000 kuruş	"
1224/1809	Şatırzâde Mehmet Şakir	Bir Yıl	32.500 kuruş	"
"	"	-	30.000 kuruş	"

[13] Mukataa 15.09.1757-12.08.1760 tarihleri arası olmak üzere, üç yıllığına ihale edilmişti. Ancak, bu ihale süresi iki yıl devam etmiştir.

[14] 25.08.1759 tarihinden itibaren üç ay emaneten gümrüğü işletmiş ancak elde ettiği gümrük hasılatlarını ödemede gevşeklik gösterince azledilerek yerine Dergâh-ı muallâm müteferrikalarından Hasan Ağa gönderilmiştir.

[15] Mukataa, 13.08.1760 tarihinde ihale edilmiştir.

[16] 1793 yılından itibaren İrâd-ı Cedîd Hazinesinin malikâne sistemine dahil olan mukataaları malikânelikten kaldırarak kendisinin işletmeye başlaması, mültezimlerin Trabzon gümrük mukataasına olan ilgilerini azaltmış olacak ki daha önceki yıllarda sürekli mahallinden olan mültezimlere ihale ile verilen gümrük mukataası 1794 yılı için emaneten işletilmişti.

mültezimlerin ellerinden alınarak tekrar ihaleye çıkarılmaktaydı[190]. 1726 yılına tarihli olan bir kayıtta, 1725-26 yıllarına ait olmak üzere Trabzon iskelesi gümrük mukataası malikâne mutasarrıfı Seyit Reiszâde Ömer tarafından Bölükbaşı İbrahim'e ihale edilmişti. Ancak İbrahim, Başdefterdâr'a verilmesi gereken gümrüğün kalemiyyeleri ile ehl-i vezaifin ve neferatın mevaciblerini ödemediği için gümrüğün işletilmesi 1726 yılının başlarında elinden alınarak Trabzon Bedesten Ağası Ömer'e yeniden ihale edilmişti[191]. Benzer şekilde, Trabzon gümrük mukataası XVIII. yüzyılda malikâne mutasarrıfları taraflarından bazı yıllarda üç yıl gibi uzun sayılabilecek sürelerle mültezimlere ihale edilmiş ancak, üç yıl süreli bu ihalelerin pek azı üç yılı doldurabilmiş, bunların büyük bir çoğunluğu ise muhtemelen taahhütlerini yerine getiremediklerinden dolayı bir yılı bile tamamlayamadan yeniden ihaleye sunulmuşlardı[192].

Bu noktada, Trabzon iskelesi gümrük mukataasını, gümrük malikâne mutasarrıflarından işletmek üzere alan ve çoğunluğu işletmenin mahallinden olan mültezimlerin yerine getirmeleri gereken başlıca taahhütlerinin neler olduklarına dair bilgi vermek gerekmektedir.

C-TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASININ DÜZENLİ ÖDEMELERİ

Trabzon gümrük mukataasını işletmek üzere malikâne mutasarrıflarından ihale ile alan mültezimler, malikâne sahibine yapmış oldukları gümrüğün ihalesinden kaynaklanan ödemeler haricinde, eskiden beri alışılagelen ve hazineye veya mahallindeki bazı vazife sahiplerine karşı çeşitli nakdî ödemeleri yerine getirmek zorundaydılar. Mukataa adına yapılan ve mutad olan bu türdeki tüm nakdî ödemeler "mesârif" yani masraflar/giderler adı altında hazine defterlerine kaydolunmaktaydılar. Hazineye gönderilmesi gereken mukataanın yıllık vergisinden masraflar çıkıldığında geri kalan miktar ise direkt olarak Osmanlı hazinesine yatırılmaktaydı[193]. Arşiv kayıtlarına bakıldığında Trabzon gümrük mukataasını fiilen işleten mültezimlerin hazineye sürekli olarak bir takım nakdî vergiler yatırdıkları görülür[194]. İlgili kayıtlarda "mal" adı verilen, mukataanın yıllık vergisi anlamına gelen ve normalde malikâne mutasarrıfı tarafından hazineye ödenmesi gereken nakdî vergiler malikâneciler

---

[190] Tablo IX.
[191] TŞS, 1885 / 119b, kayıt tarihi, 20 Şaban 1138 / 23.04.1726.
[192] Tablo IX.
[193] Tablo X.
[194] Bir örnek için Bkz:BOA.MAD, 10243 / 109.

adına gümrüğü işleten mültezimler tarafından hazineye aktarılmaktaydı. Mukataayı malikâneci adına işleten mültezimler, hazineye yatırdıkları vergilerin makbuzlarını yanlarında saklayarak sene sonu geldiğinde çoğunlukla İstanbul'da bulunun malikânecilerin yanlarına giderek gümrük mukataasının hesaplarını elden geçirmekte, ve böylece mukataanın hesaplarını kapatmaktaydılar[195]. Mültezimler tarafından düzenli olarak yapılan bu *nakdî* ödemelerin hemen hemen tamamı İstanbul'da bulunan Tophâne ve Cebehâne'nin mühimmat ve benzeri masraflarıyla, Van'dan Ahıska'ya ve Bağdat'tan Karadeniz'in çevresine kadar İmparatorluğun dört bir yanında yer alan kalelerde olan yeniçeri askerlerinin çeşitli masrafları gibi her çeşit askerî harcamalara gitmekteydi. Trabzon gümrük mukataası gelir ve giderleriyle ilgili olan ve İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan birçok Maliye Defteri düzenleniş itibarıyla bütünüyle askerî ve malî amaçlı olarak ele alındıklarından, Trabzon gümrük mukataasının iktisadî boyutunu yakalamak açısından pek bilgi vermediklerinden dolayı, gümrük mukataasından askerî masraflar için yapılan ödemeler üzerinde daha fazla durmanın konumuz itibarıyla bir anlamı bulunmamaktadır[196].

Trabzon gümrük mültezimlerinin ödemekle yükümlü oldukları diğer bir düzenli vergi, kayıtlarda "vezâif" şeklinde geçen ve Trabzon ile çevresinde bulunan birçok mescit, medrese ve camide hizmet veren vazifelilerle ilgilidir. Adı geçen dinî görevlilerin emekli olmuş olanları "mütekā'idîn" [197] göreve devam etmekte olanlar ise "duâgûyân", "en`âmhân", "devirhân", "sâkî", "mü'ezzin", "ferrâş", "hâfız", "tâlib-i `ilm", "kayyım", "imâm", "şeyh", "`aşırhân", "mütevelli", "mu`arrif", "yasinhân", "ser-mahfel", "salâhân", "na`athân", "çerâğî", "hatib", "dersi`âm", "`ulemâ", "vâ`iz" ve "nısf müderris" adı altında gümrük mukataasından aylık almaktaydılar[198]. "Vezâif" adı altında gümrük mukataasından yapılan bu türdeki ödemeler bir hayli yekün tutmaktaydı. 1718 yılı sonlarına ait bir kayıtta 92 kişiden oluşan dinî vazifeliye gümrük tarafından 137.910 sağ akçe ödeme yapılmıştı[199]. 1742 yılında ise, Trabzon'daki Fatih Sultan Mehmed Han Camii ve diğer bazı camiler ile Sohum

---

[195] TŞS, 1885 / 139b.

[196] Çalışmamızda kullanılan bütün Maliye Defterlerinde, Trabzon gümrük mukataası tarafından askerî masraflar için yapılan ödemelere ait bilgiler bulmak mümkündür. Örnek için Bkz:BOA.MAD, 10223 / 92 ve 10155 / 94.

[197] BOA.MAD, 10162.

[198] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe-Trabzon Gümrüğü (BOA.D.BŞM.TZG), 17230.

[199] BOA.MAD, 10162.

kalesindeki camii şerîfte görevli olanlar için 157.347 sağ akçe ödeme yapılmıştı[200]. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla vazife sahiplerine ödenen aylıklar aydan aya değil, 354 gün temel alınarak yılda bir kez ödenmekteydi. 1752 yılına ait başka bir kayıtta ise, 109 nefer dinî vazifelinin gümrükten aylık aldığı görülmektedir[201]. Aynı kayıtta, 1752 yılında Trabzon gümrük mukataasının toplam masraflarının 357.114 akçe olduğu, bu miktarın 177.114 akçesinin yani yaklaşık yarısının dinî vazifelilere yapılan ödemeden oluştuğu görülmektedir. Benzer şekilde, gümrükten 1799'da 134.409 akçe, 1802'de ise tüm masrafların yaklaşık ¼'i olan 165.745 akçe adı geçen vazifelilere ödenmişti[202]. Trabzon ve Sohum'da bulunan bazı cami ve mescitlerin tamiratları da dahil olmak üzere[203] her türlü ihtiyaçları yine Trabzon iskelesi gümrük mukataasından sağlanmaktaydı. Zeytinyağı, hasır ve mum gibi ihtiyaçlar bu masrafların başında gelmekteydi.

1796 yılına ait bir vesikada, Trabzon'da Yeni Cuma camii imamı olan Ahmet Dîvân'a arzuhal sunarak Trabzon gümrüğünden kendisine verilmesi gereken 24.000 akçenin halen ödenmediğini bu meblağın tamamen kendisine teslim edilmesi gerektiğini dile getirmekteydi[204]. Aynı vesikada, Trabzon gümrüğü gelirlerinden ödenen yıllık 24.000 akçenin 6.000 akçesinin Camii Atik'in Zeytinyağı gideri, 4.000 akçesinin kendisinin görevli olduğu Yeni Cuma camiinin zeytin yağı gideri, 3.000 akçesinin dahi aynı camiin hasır gideri, 3.000 akçesinin Ayasofya camiinin zeytinyağı ve hasır giderleri ve 8.000 akçesinin dahi imam ve hatip için kurban gideri olduğu belirtilmekte ve adı geçen Yeni Cuma camiinin kayıtlarda hangi cami olduğu anlaşılmadığından dolayı, mahallinde kadı nezaretinde bu caminin tespit edilerek ödenmesi gereken 24.000 akçenin gümrük eminleri tarafından ödenmesi ifade edilmektedir. 1757 yılına ait başka bir vesikada ise, yevmiyeleri Trabzon gümrük mukataası gelirlerinden verilmek üzere günlük 3 akçe vazife ile Trabzon'da Muhiddin mescidinde imam olan Mahmut Halife ile günlük 2 akçeye aynı camide müezzin olan Mehmet Halife'ye göreve başlamaları gerektiğini bildiren padişah beratının verildiği anlatılmaktadır[205]. Trabzon'da Pazarkapı camii şerîfinde günlük 3 akçe ile imam olan Hafız Hüseyin 1778 yılında vefat edince yerine Hacı Ali geçmişti. Hacı Ali'nin yevmiyesinin de diğerleri gibi Trabzon gümrük mukataasından karşılanacağı aynı

---

[200] BOA.MAD,10185.
[201] BOA.Cevd-Maliye, 19991.
[202] BOA.MAD, 10243 / 109 ve BOA.D.BŞM.İCH, 19364.
[203] BOA.Cevd-Maliye, 19991.
[204] TŞS, 1946 / 32b.
[205] TŞS, 1926 / 30b.

kayıtta yer almaktaydı[206]. Arşiv kayıtlarında, Trabzon'da olan Fatih Sultan Mehmet Han camiinin yıllık zeytinyağı ve hasır gideri olan 18.000 akçenin her yıl gümrük mukataası tarafından ödendiği görülmektedir[207]. İsimleri geçen camilerin yanı sıra Trabzon'daki Hatuniye ve Erdoğdu camilerinin de tüm giderlerinin Trabzon gümrük mukataası tarafından karşılandığı görülmektedir[208].

Trabzon'daki cami ve mescitlerde olduğu gibi, günümüzde Abhazya Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti olan ve Osmanlı devrinde Doğu Karadeniz'in en metin kalelerinden biri olan Sohum kalesinde yer alan caminin tüm masrafları Trabzon gümrük mukataası tarafından karşılanmaktaydı. 1754 yılına ait bir vesikada, günlük 30 akçe yevmiyesi Trabzon gümrük gelirlerinden karşılanmak üzere Sohum kalesi camiinde imam olan Hafız İbrahim'in vefat ettiği, yerine küçük oğlu Ahmet Halife'nin geçmesi için Sohum muhafızı olan Süleyman Bey'in Dîvân'a arzuhal sunduğu kayıtlıdır[209]. Trabzon ve Sohum'daki camiler haricinde, Giresun'daki Merhum Maktul Sultan Selim Han Camii Şerifinde İmam ve hatiplik görevini yürütenlere yevmiyeleri olan 4 akçe yine Trabzon gümrük mukataası malından ödenmekteydi[210]. Arşiv kayıtlarında, gerek Trabzon ve gerekse Sohum kalesinde bulunan adı geçen dinî yapıların bütün ihtiyaçlarının karşılandığını gösteren birçok kayıt mevcuttur[211]. Aynı belgelere göre, görevli olan dinî vazifeliler genellikle bir yıllık hizmetlerini tamamladıktan sonra Trabzon mahkemesinde, kadı huzurunda yevmiyelerini tamamen almaktaydılar.

1755 yılına ait olan bir arşiv kaydı, Trabzon gümrük mukataasından yevmiye alan bütün dinî görevlilerin isimlerini, vazife yaptıkları yerleri ve aldıkları yevmiyeleri tek tek göstermektedir. "Berây-ı vazife-i hademe-i mezkûr 'an mâl-ı mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Trabzon vâcib-i sene 1168" diye başlayan ve iki büyük sayfadan oluşan kayıtta yer alan camii, mescit ve medrese isimleri şöyledir;Hatuniye Camii, Ortahisâr'daki Fatih Sultan Mehmed Han Camii, İskender Ağa Camii, Ali Hoca Mescidi, Muhiddin Mescidi, Karabaş Mescidi, Saray Mescidi, Bab-ı Pazar Camii, Abdullah Çelebi Mescidi, Bâlâ-i Kale Camii, Kasımpaşa Mescidi, Mescid-i Kebir, Ayasofya Camii, Tekfur Çayırı Camii, Amasya Camii, Ortahisâr Büyük Camii,

---

[206] TŞS, 1936 / 60b.
[207] BOA.MAD, 10162, 10223 / 92, 10243 / 109 ve BOA.Cevd-Maliye,19991.
[208] TŞS, 1919 / 32b, 1919 / 3a.
[209] TŞS, 1947 / 64.
[210] TŞS, 1918 / 8b.
[211] TŞS, 1921 / 44, 1932 / 50.

Sarmaşık Mescidi ve Sultan Mehmed Han Medresesi[212]. Adı geçen kayıtta yer alan dinî yapılar haricinde daha önce isimleri verilen Yeni Cuma Camii, Erdoğdu Camii, Camii Atik, Sohum'da yer alan Sohum Kalesi Camii ve Giresun'daki Maktul Sultan Selim Han Camii de bu yapılara eklendiğinde, 23 farklı dinî yapının ve bu yapılarda hizmet veren onlarca imam, hatip ve müezzin gibi her türden hizmetlinin Trabzon gümrük mukataasından sağlanan gelirler sayesinde ayakta kalabildikleri görülür. Bu nedenle, Trabzon iskelesi gümrük mukataasını yalnız Trabzon ve çevresindeki iskelelerde gerçekleşen ticarî etkinlikleri vergilendirmekle meşgul olan malî ve iktisadî bir devlet kurumu olarak görmemek gerekir. Zira Trabzon gümrük mukataası aynı zamanda, Trabzon ve Sohum Kalesi'nde yer alan hemen hemen bütün dinî yapılardaki her türlü hizmetleri finanse ederek çok yönlü bir devlet kurumu olduğunu göstermektedir.

Trabzon gümrük mukataası mültezimlerinin düzenli ödemelerinden bir diğeri de, Trabzon kalesi muhafazasında bulunan "Beşlüyân" askeri ile Sohum kalesi muhafazasında bulunan neferatın maaşlarından oluşmaktaydı. Günde beş akçe yevmiye aldıklarından "Beşlü" diye anılan Trabzon kalesindeki muhafızlar hakkında, Bıjışkyan'ın gözlemi dikkate değerdir:"Kale sakinleri çok değildir ve büyük kısmını 'Beşli' denilen muhafızlar teşkil ederler. Sultan Mehmed'in zamanından beri tayin edilmiş olan bu muhafızlara günde beş akçe aldıkları için 'Beşli' denir. Muhafızlar, Hıdırellez'den Kasım'a kadar her gece surların üzerinde dolaşır ve 'Yekdir Allah' diye bağırırlar. Muhafızlar önceleri daha çoktular fakat şimdi azalmıştır. Yaşlıların anlattıklarına göre, Abaza taraflarından geceleyin kayıklarla gelen şâkiler şehri basar, beşliler de bunu haber verir ve halk kaleye iltica edermiş"[213]. 1730'lu yıllarda Trabzon kalesinde görevli olan Beşlüyan askerinin toplam 200 kişiden oluştukları ve yevmiyelerinin Trabzon gümrüğü tarafından karşılandığı görülmektedir[214]. 1741 yılına ait olan bir kayıtta, Trabzon kalesinde bulunan Beşlüyan askerinin eskiden 200 kişiden oluştukları ancak görev mahallinde bulunmayıp hizmetlerini yerine getirmediklerinden dolayı 1742 yılından geçerli olmak üzere toplam 100 kişiden oluşan 5 bölüğe düşürüldükleri, bu bölüklerin ise 60 akçe yevmiye ile 5 nefer

---

[212] BOA.D.BŞM.TZG, 17230.

[213] Bıjışkyan, a.g.e., 45.

[214] TŞS, 1897 / 87b, kayıt tarihi, 8 Zilkade 1146 / 12.04.1734. XVII. yüzyılın sonlarında (1697), Trabzon kalesinde görevli olan Beşlüyan askerinin sayısı 100 neferdi. Devam eden yıllarda muhtemelen güvenlik sebebiyle ya da gümrükten daha fazla para çıkarmak amacıyla kanuna aykırı olarak Beşlüyan defterlerine asker kaydedilerek sayıları iki katına çıkartılmıştı. Bkz:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe-Trabzon Gümrüğü (BOA.D.BŞM.TZG), 17231.

bölükbaşı, 15 akçe yevmiye ile bir kâtip, 10 akçe yevmiye ile bir çavuş, toplam 465 akçe yevmiye ile 93 nefer askerden oluştukları ve toplam 550 akçe yevmiye aldıkları kayıtlıdır[215]. Aynı kayıtta, adı geçen 100 Beşlüyan askerinin aylıkları irsaliye olarak Trabzon iskelesi gümrük mukataası malından karşılanacağına karar kılınmıştı. 1742 yılından sonrasına ait olan arşiv kayıtlarında Beşlüyan askerinin sayısı 100 kişi seviyesinde devam etmişti. Meselâ, 1747 yılına ait olan başka bir kayıtta, 100 kişiden oluşan Beşlüyan askerine günlük 550 akçe yevmiye ile (354 gün üzerinden) yıllık 194.700 akçe ödeme yapıldığı kayıtlıdır[216]. Her ne kadar bazı yeniçeri askerleri Trabzon kalesindeki Beşlüyan askerinin ağalığını üzerlerine almak için çaba göstermişlerse de, gelenek olduğu üzere Trabzon gümrüğüne mutasarrıf olanlar aynı zamanda Trabzon "Beşlü Ağası" olarak görev yapmaktaydılar[217]. Trabzon kalesindeki Beşlüyan askerine yapılan yıllık ödemeler yevmiyeleriyle birlikte yıllık ortalama 131.422 akçe civarında gerçekleşmekteydi[218].

Trabzon kalesini korumakla vazifeli Beşlüyan askeri ile gümrük eminleri arasında, maaşların ödenmesi hususunda sorunlar yaşanmaktaydı. 1796 yılına ait bir kayıtta, Trabzon kalesindeki Beşlüyân askerinin Trabzon gümrüğünden her yıl ocaklık[219] olarak padişah beratı ve Hüccet-i Zahriyye[220] ile yevmiyelerini aldıkları kayıtlıdır. Fakat aynı kayıtta, gümrük emininin duruma itirazda bulunarak, hazineden Beşlüyân askerinin gelir giderlerini gösteren belgenin getirilmesi halinde maaşlarının ödeneceğini belirtmesi anlaşmazlığa neden olmuştu[221]. Zira Beşlüyân askerinden bazılarının kalede görevlerinin başında bulunmamalarından dolayı gümrük eminleri askerlere maaş ödemeye yanaşmamaktaydılar. Durum üzerine, Trabzon kadısı ve Trabzon gümrük eminine yazılan hükümde, Trabzon kalesi muhafazasına memur olmuş 100 nefer Beşlüyân askerinin senevi iktiza eden 175.230 çürük akçe[222]

---

[215] TŞS, 1906 / 74a, kayıt tarihi, 17 Cemâziyelâhir 1154 / 30.08.1741.
[216] TŞS, 1916 / ?, kayıt tarihi, 27 Receb 1160 / 04.08.1747.
[217] TŞS, 1889 / 131a, kayıt tarihi, 3 Rebiülâhir 1139 / 28.11.1726.
[218] BOA.MAD, 10238, 10876 ve Aygün, a.g.t., 112.
[219] Ocaklık:Kale muhafızlarının veya şehir yerli neferlerinin aylıklarına veyahut tersane giderlerine karşılık olarak tahsis olunan öşür veya örfî hasılat yerine kullanılan bir tabirdir. Örfî tarifinden de anlaşılacağı gibi cizye, mizan, harir ve gümrük gibi vergiler de ocaklık olarak tahsis olunurdu. Bkz:TDTS, II, 713.
[220] Ferman, berât, sebeb-i tahrir hükmü gibi belgelerin arkalarına, belgenin cinsine göre değişmek üzere feragat, teslim, tesellüm, ödeme gibi hususlarda yazılan hüccetler için kullanılan bir tabirdir. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı Belgelerinin...", 358.
[221] TŞS, 1946 / 30b.
[222] Çürük Akçe:Yarı bozuk, bu sebeple kıymeti düşük para hakkında kullanılan bir tabirdir. Devletçe para sıkıntısı yüzünden akçe bir aralık değerinden fazla istihkak sahiplerine verildiği için çürük akçe tabiri ortaya çıkmıştı. Bkz:TDTS, I, 387 ve II, 90.

aylıklarının Trabzon gümrüğü gelirlerinden verildiği, 1793 senesi aylıklarının da 1795 yılı gelirlerinden karşılanarak, hallerine merhameten bundan sonra ödenecek olan mevâciblerin eskiden olduğu gibi ağalarının mühürlerine mutabık kalınarak, "Berât-ı Âlişân" ve "Hüccet-i Zahriyye" ile kendilerine ödenmesi istenmişti. Anlaşılan o ki, Beşlüyân askerinin görevleri başında bulunmamaları, aylıkların ödenmesi hususunda gümrük eminleri ile askerlerin karşı karşıya gelmelerinin en önemli nedeniydi.

Trabzon kalesindeki muhafızların aylıklarında olduğu gibi Sohum Kalesi muhafazasında bulunan askerlerin aylıkları da Trabzon gümrük mukataası gelirlerinden ocaklık olarak ödenmekteydi. 1780 yılında, Sohum kalesi muhafızlarına hizmetlerine karşılık olarak senelik 180.000 akçe ödendiği kayıtlıdır[223]. Trabzon muhafazasında görevli olan Beşlüyan askerlerinin aylıklarının ödenmesinde olduğu gibi, Sohum kalesi muhafazasında bulunan askerlerin aylıklarının ödenmesinde de sorunlar eksik olmamaktaydı. 1795 yılına ait bir vesikada, Sohum kalesi muhafızı Keleş Ahmet'in Dîvân'a arzuhal sunarak, Trabzon gümrük mukataası gelirlerinden her sene 1.750 kuruş (210.000 akçe) ve Trabzon keten bezi mukataası gelirlerinden dahi 1.250 kuruş (150.000 akçe) toplamda ise 3.000 kuruşun (360.000 akçe) her sene Hüccet-i Şer'iyye edildikten sonra her iki mukataa eminleri tarafından Sohum muhafızı tarafından gönderilen kişiye ödendiği halde, her iki mukataa eminleri "mâliyeden verilecek askerlerin gelir gider hesaplarını gösteren belge olmaması durumunda ödeme yapmayacaklarını" söylemelerinden dolayı gerekli olan 3.000 kuruşun (360.000 akçe) mukataa eminleri tarafından ödenmediğini belirtmekte ve gerekli ödemenin bir an önce yapılmasını talep etmekteydi[224]. Bu arzuhalin üzerine, İstanbul'dan Trabzon kadısıyla birlikte, Trabzon gümrük mukataası ve Trabzon keten bezi mukataası eminlerine ayrı ayrı gönderilen hüküm suretlerinde[225], Sohumkale ile İstanbul arası uzak olduğundan askerlerin gelir ve gider masrafları

---

[223] BOA.MAD, 10223 / 92.
[224] TŞS, 1946 / 29.
[225] 1735 yılına tarihli olan başka bir Kadı Kaydında Sohum Kalesi muhafızı olan Mehmet Bey'in Sohum Kalesi için Trabzon gümrükçüleri tarafından her yıl ocaklık olarak ödenen mevâcibleri almak amacıyla İstanbul'da bulunan Trabzon gümrük mukataası malikâne mutasarrıfı ve Damat İbrahim Paşa'nın hazinedârı olan Mustafa Ağa'nın yanına gittiği kayıtlıdır. Bu durum, malikânecilerden büyük bir çoğunluğunun sahip oldukları mukataalarının başında bulunmayarak İstanbul'da oturduklarını göstermesi açısından önemlidir. Bkz:TŞS, 1898 / 42b, kayıt tarihi, 7 Zilkade 1147 / 31.03.1735. İlk altı aylık mevâcibleri İstanbul'da gümrük mukataası malikânecisinden alan Sohum muhafızı Mehmet Bey, geri kalan miktarı Trabzon'da gümrük eminlerinden almıştı. Bkz:TŞS, 1898 / 42b, kayıt tarihi, 25 Zilkade 1147 / 18.04.1735.

için Der'âlî'ye gelip-gitmek Sohum kalesi muhafızına masraflı olacağından dolayı, bundan sonra mahallinde kadının onayı alınarak iktiza eden 3.000 kuruşun (360.000 akçe) mukataa eminleri tarafından ödenmesi gerektiği belirtilerek sorun Trabzon kadısına havale edilmişti. 1784 yılından önce Sohum kalesi muhafazasında bulunan askerlere, Trabzon gümrük mukataası tarafından 1.500 kuruş, keten bezi mukataası tarafından ise 500 kuruş ki toplam 2.000 kuruş (240.000 akçe) ödenmekteydi. Sohum kalesindeki muhafızlara yapılan bu ödemeye, 1784 yılında 250'şer kuruş daha zam yapılarak toplam ödeme 3.000 kuruşa (360.000 akçe) çıkarılmıştı[226]. Sohum Kalesi muhafızlarının yıllık aylıkları olan 3.000 kuruşun, 1.250 kuruşunun Trabzon keten bezi mukataası gelirlerinden ödendiği daha önce ifade edilmişti. 1801 yılına ait bir vesikada ise, Trabzon gümrükçüsüne yazılan hükümde keten bezi mukataasına kimse talip olmadığından dolayı, Sohum kalesindeki askerlere ödenmesi gereken 3.000 kuruşun (360.000 akçe) bundan sonra her sene Trabzon gümrük mukataası gelirlerinden makbuz karşılığı ödenmesi gerektiği belirtilmekteydi[227]. Bu kayıt, XVIII. yüzyıl ortalarında gittikçe önem kazanan ve gümrük mukataası gelirlerine oldukça yaklaşan Trabzon'daki keten bezi üretiminin XIX. yüzyıl başlarında aynı üretim kapasitesine sahip olmadığına, Trabzon iskelesi gümrük mukataasının ise hâlâ Trabzon ve çevresi için çok önemli bir gelir kaynağı olduğuna işaret etmektedir.

Gümrük mukataa mültezimleri gümrük iltizam şartına göre, yerine getirmek zorunda oldukları adı geçen zorunlu ödemeler haricinde, İstanbul'dan emredilmesi halinde Saray'ın yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının sağlanması veya bazı kalelere asker ve mühimmat sevkı için gerekli olan sermaye ve hizmeti de kadı nezaretinde yerine getirmekteydiler[228]. Sonuçta, Trabzon iskelesi gümrük mukataasından gümrük iltizamı şartına göre "masraf" adı altında zorunlu olarak yapılan tüm ödemelerin askerî ve dinî görevlere tahsis edildiği görülmektedir. Bu vesileyle, Osmanlı devletinin topraklarındaki tüm mukataalar üzerinde sürekli denetim kurma

---

[226] TŞS, 1938 / 2b-3.

[227] TŞS, 1948 / 65. Trabzon iskelesi gümrük mukataasından yapılan askerî ödemeler, Trabzon ve Faş kalelerindeki topçuları dahi içine alacak derecede geniş bir askerî alanı kapsamaktaydı. Bkz:TŞS, 1914 / 16b, 1906 / 95a ve Aygün, a.g.t, 119-125.

[228] Özellikle savaş zamanlarında İmparatorluğun dört bir yanına gönderilecek veya Trabzon üzerinden sevk edilecek asker ve mühimmatın ilgili yerlere ulaşması için gerekli olan gemi, yük hayvanı ve yiyeceğin temin edilmesi çoğu zamanlarda Trabzon gümrük eminleri tarafından karşılanmakta, gümrük eminlerinin yapmış oldukları bu türdeki harcamalar daha sonraları ya Trabzon mahkemesinde kendilerine ödenmekte veya devlete ödedikleri "mal" adı verilen yıllık vergilerden düşülmekteydi. Bkz:Aygün, a.g.t., 119-128.

çabasının arkasında yatan nedenler daha iyi anlaşılmaktadır. Zira, mukataaların malikâne veya iltizam olarak mültezimlere ihale edilmesi sonucunda elde edilen sermaye, başta askerî faaliyetler olmak üzere bir takım zorunlu hizmetlerin yerine getirilmesinde vazgeçilmez bir kaynak olarak kullanılmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı devleti, mukataaları üzerlerine alan mültezimlerin hazineye ve mükelleflerine karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmemeleri halinde, ilgili mukataaları mültezimlerin ellerinden alarak başka mültezimlere ihale etmekten geri kalmamaktaydı.

TABLO X: TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASININ GELİR VE GİDERLERİ (1701-1804)

Tarih Hicri/Miladi	Mukataanın Yıllık Vergisi/Değeri*	Masraflar**	Hazineye Teslim Edilen Miktar***	Kaynak
1113/1701	700.000 akçe	456.153 akçe	243.847 akçe	TŞS, 1866/68a
1114/1702-3	1.019.000 akçe****	463.179 akçe	555.821 akçe	TŞS, 1867/107a
1116/1704	1.008.000 akçe*****	463.179 akçe	544.821 akçe	BOA.MAD, 10306/70
1124/1712	809.000 akçe	475.179 akçe	333.821 akçe	BOA.MAD, 10155/94
1125/1713	809.000 akçe	475.179 akçe	333.821 akçe	BOA.MAD, 10156/99
1128/1715-16	809.000 akçe	475.175 akçe	333.821 akçe	TŞS, 1875/56a
1131/1718	821.000 akçe	466.175 akçe	354.825 akçe	BOA.MAD, 10162
1131/1719	821.000 akçe	475.175 akçe	345.825 akçe	TŞS, 1877/32a-b
1143/1730	884.000 akçe	475.175 akçe	408.825 akçe	BOA.MAD, 10172
1155/1742	848.000 akçe	714.575 akçe	133.425 akçe	BOA.MAD, 10185
1166/1752	848.000 akçe	357.114 akçe	490.886 akçe	BOA.Cevd-Maliye, 19991
1191/1777	946.485 akçe	766.485 akçe	180.000 akçe	BOA.Cevd-Maliye, 10876
1194/1780	946.485 akçe	519.664 akçe	426.821 akçe	BOA.MAD, 10223/23
1209/1794	946.485 akçe	531.194 akçe	415.291 akçe	BOA.MAD, 10238
1214/1799	946.485 akçe	531.194 akçe	415.291 akçe	BOA.MAD, 10243/109
1219/1804	946.485 akçe	681.194 akçe	265.291 akçe	BOA.Cevd-İktisat, 876

*Fî sene, mâl, asl-ı mâl veya senevî mâlî.
**Berây-ı mesârif ya da berây-ı mesârif-i mukarrere.
***Berây-ı irsâliye-i Hazîne-i Âmire.
****200.000 akçe yıllık değere / vergiye sahip olan Gönye gümrük mukataası ile birlikte.
***** Gönye gümrük mukataası ile birlikte.

D-TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASINA BAĞLI OLAN BAŞLICA GELİR KALEMLERİ

Trabzon iskelesi gümrük mukataası çevresindeki birçok gelir kalemi ile birlikte bir mukataa olarak teşkilatlandırılmıştı. Arşiv kayıtlarında genelde, "Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Trabzon ve ihtisâb ve dellâliye ve şem'hâne ve gayrihi"[229], ya da "Mukāta'a-i gümrük-i iskele-i Trabzon ve tevâbi'ihâ ve şem'hâne ve gayrihi"[230] diye adlandırılan Trabzon iskelesi gümrük mukataası XVIII. yüzyılın 87 yıllık kısmında malikâne sistemi çerçevesinde mültezimlere ihale edilerek işletilmişti[231]. Sistemin işleyişinin kısa bir özeti şu şekildedir:Trabzon iskelesi gümrük mukataası işletilmek

[229] BOA.MAD, 10306 / 70.
[230] BOA.MAD, 10238 / 120.
[231] Tablo VIII.

üzere devlet tarafından müzayedeye çıkarılırdı. Genellikle İstanbul'da oturan asker, idareci, bürokrat ve ilim erbabından olan askerî sınıf mensupları Trabzon gümrük mukataasını tüm birimleriyle birlikte, hazineye ödedikleri önemli miktarlardaki muaccele denilen peşin para karşılığında, hayatta oldukları müddetçe işletmek üzere malikâne olarak üzerlerine alırlardı. Böylece, Trabzon iskelesi gümrük mukataasının en yetkilisi haline gelen malikâneciler sahip oldukları malikânelerini fiilen işletmeyerek, yetkilerini daha çok mukataanın mahallinden olan[232] ikinci elden mültezimlere yine ihale ile devrederlerdi. İkinci elden mültezimler ise, mukataanın en çok gelir getiren kısmı olan iskele gümrüğünü idare ederken mukataaya bağlı olan ihtisâb, dellâliye, şemhâne gibi kalemleri "alt mültezim" diye adlandırdığımız ve bütünüyle mahallinden olan daha küçük girişimcilere ihale ederek işletirlerdi. Böylece Trabzon iskelesi gümrük mukataası ve ona bağlı olan gelir kalemleri, vergilendirilmek amacıyla malikâne olarak devlet tarafından ihale edilmesinden kısa bir süre sonra, iç içe geçmiş pek çok ihaleye ve mültezim rekabetine sahne olan bir rant sahası haline dönüşüverirdi.

XVIII. yüzyılda, Trabzon iskelesi gümrük mukataasına bağlı olan gelir kalemleri iskele gümrükleri, ihtisâb, dellâliye ve şemhâne gelirlerinden oluşmaktaydı. Adı geçen kalemler haricinde Trabzon keten bezi damga mukataası, mizan-ı harir, Trabzon tahmis-i kahve mukataası[233] ve Trabzon'un çevresinde yer alan isimlerinden daha önce bahsedilen bazı köy ve yaylaların Trabzon gümrük mukataasına bazı yıllarda dahil olduklarını gösteren kayıtlar bulunsa da XVIII. yüzyılın tümünde adı geçen vergi birimlerinin Trabzon gümrük mukataasına sürekli olarak bağlı olduklarını gösteren her hangi bir arşiv kaydı bulunmamaktadır.

1-Şehir İhtisâblığı Gelirleri

XVIII. yüzyıl arşiv kayıtlarında daha çok "nefs-i şehr ihtisâblığı" diye geçen bu gelir kalemi XVI. yüzyılda "mukata`a-i ihtisâb-ı nefs-i Trabzon" şekliyle kayıtlarda yer

---

[232] Salzmann'a göre, bir mukataanın mahallinden olan mültezimlere devredilmesi, verginin daha kolay tahsil edilmesini ve idaresini kolaylaştırmaktaydı. Yine Salzmann'a göre, taşradaki devlet gelirlerinin özelleştirilmesi (mültezimlere devredilmesi) devletin, yerel topluluklarla olan bağlarının derinleşmesine ve kriz içerisinde olan rejimin güçlenmesine yol açmaktaydı. Bkz:Salzmann, Ariel, "İmparatorluğu Özelleştirmek:Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyânlar", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 229-232.

[233] 1740 yılında nefs-i Trabzon'un kuru kahve mukataası Trabzon gümrük mukataasına bağlı bulunmaktaydı. Trabzon'daki kahve mukataası 1740 yılında yapılan müzayede sonucunda, yıllık 2.000 akçe vergi ve 17 kuruş muaccele ile malikâne olarak 25.04.1740 tarihinden geçerli olmak üzere Alemdar Yusuf'a ihale olunmuştu. Bkz:TŞS, 1905 / 50a-b. Devam eden yıllarda Trabzon'da bir kahve mukataasının var olduğu kesin olmakla birlikte, Trabzon kahve mukataasının Trabzon gümrük mukataasına bağlı olup-olmadığı belli değildir. Bkz:TŞS, 1948 / 37a.

almaktaydı[234]. Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan gelir kalemleri içerisinde iskele gümrükleri hariç hakkında en fazla bilgiye sahip olunan birim Trabzon şehir ihtisâblığıdır. XVIII. yüzyılın tümünde çok büyük bir çoğunlukla Trabzonlu mültezimler tarafından işletilen şehir ihtisâblığı bütünüyle Müslüman girişimcilerin ellerinde bulunmuştur[235].

İslamiyet'teki, "İyilikleri emretmek ve kötülüklerden vazgeçirmek"[236] prensibinin sonucunda vücuda gelen ihtisâb müessesinin başında "Muhtesib", "İhtisâb Ağası" ve "İhtisâb Emini" adı verilen bir görevli bulunmaktaydı. Osmanlı padişahı, bir Müslüman halifesi olarak reâyânın genel düzenini sağlamakla yükümlü olduğundan şehir hayatında ihtisâb müessesi toplumun refahı açısından önemli bir yer tutmaktaydı. Muhtesibler, günlük hayatın akışı içerisinde üretici ile tüketici arasındaki münasebetleri düzenleme ve esnafla ilgili kanunların uygulanıp-uygulanmadığını kontrol etmekle görevliydiler. Bu bağlamda muhtesibler, esnafın kontrolü, iş yeri açma ruhsatı, vergi toplama gibi çarşı-pazar işlerini kadı nezaretinde yürütmekteydiler[237]. Çarşı ve pazarlardaki fiyatların belirlenmesi sadrazam ve kadı tarafından yapılır, denetleme görevini de muhtesib yürütürdü[238]. Muhtesibler görevlerini yerine getirirlerken "ihtisâb rüsûmu" adı altında çarşı ve pazarlardaki tüccar ve esnaftan, çarşı-pazarda satılan, ihraç olunan ve hatta ithal olunan mallardan vergi toplarlardı[239]. Bu vergiler dükkân vergisi, damga vergisi, pazar bacı, gemi ihtisâbiyesi ve benzeri şeklinde birkaç kalemden oluşmaktaydı. Muhtesibler bu açıdan aynı zamanda birer maliye görevlisiydiler ve ihtisâb vergileri de aynı diğerleri gibi mukataaya bağlanarak iltizama verilirdi. Toptan satılmak üzere pazarlar ve panayırlardan "bâc" denilen çarşı-pazar vergileri alınmaktaydı[240]. Çoğu zaman şehre gelen hububattan, meyvadan, undan, odundan ve benzeri maddelerden alınan baclar da ihtisâb mukataasının gelirleri arasına katılırdı. Bu nedenle, ihtisâb gelirleri şehirde üretilen ve pazarlanan tüm ürünlerle, şehir ve çevresindeki kırsal alan

---

[234] Bostan, a.g.t., 340.
[235] Tablo XI.
[236] "Emr-i bi'l-m'arûf ve nehy ani'l-münker".
[237] Kazıcı, Ziya, "Osmanlılarda İhtisâb", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 113-122.
[238] Kazıcı, Ziya, Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi, İstanbul 1987, 144.
[239] Trabzon'a ithal olunan malların gümrük vergisi ödendikten sonra Trabzon'daki çarşı pazarlarda satılması durumunda, eğer teraziye giren bir mal ise ihtisâb vergisi ayrıca alınmaktaydı. Bkz:Akgündüz, a.g.e., 6,
[240] İnalcık'a göre, yalnızca pazarlarda satılan eşyadan, miktarına göre muayyen nisbetlerde alınan muamele vergisine bac-ı bazar denmekteydi. Bkz:İnalcık, "Sûret-i Defter-i ...", XXVII. Farsça kökenli bir kelime olan "bâc" hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz:Yeniçeri Celal, "Bâc", DVİA, 4, İstanbul 1991, 411-413.

arasındaki beslenme ilişkilerine ışık tutan değerler niteliğini taşımakta ve bunlar bir bakıma, şehirlerin büyüklük ve yakın pazar etkinliklerindeki canlılığın göstergesi olarak kabul edilmekteydiler[241]. Trabzon'da yer alan çarşı ve pazarlardaki ihtisâb vergisinin toplanması ihale ile mültezimlere verilerek işletilmekte olup, mültezimlere ihtisâb ihalelerinin gerçekleştirilmesinden ve ihaleleri alan mültezimlere göreve başlama ve benzeri haklarını gösteren tezkere ve temessüklerin verilmesinden, aynı zamanda gümrük eminleri olan gümrük mültezimleri sorumluydular. Bundan dolayıdır ki Trabzon şehir ihtisâblığı ihalelerinin giriş kısımlarında, Trabzon ihtisâblığı "...emin-i iskeleye tâbi' ihtisâblık..." olarak ifade edilmekteydi[242]. Trabzon gümrük mukataasının malikâne mutasarrıfları taraflarından, nadir de olsa, fiilen idare edildiği durumlarda ise ihtisâblık ihaleleri direkt olarak aynı zamanda gümrük eminliği görevlerini de yerine getirmekte olan malikâneciler tarafından yürütülmekteydi[243]. Dolayısıyla, ister malikâneci olsun ister mültezim olsun her iki durumda da gümrük eminleri, ihtisâb gibi gümrüğe ait olan gelir kalemlerine bakan en yetkili kişiler olarak gözükmektedirler. 1772 yılına ait olan bir vesikaya göre, Trabzon şehir ihtisâblığı ihalesinin tam metni aşağıdaki gibidir[244]:

> Bâ'is-i tahrîr-i tezkire budur ki
> İşbu bin yüz seksen altı senesine mahsûben Trabzon gümrüğü mukāta'ası ve tevâbi' 'uhde-i iltizâmımızda olmağla mukāta'a-i mezbûr mülhakātından nefs-i şehr ihtisâblığı işbu dârende-i tezkire meveddetlü Çubukçuzâde Mustafa Ağa iltizâmına tâlib olup sene-i sâbıkı üzre yalnız iki yüz elli guruşa der'uhde ve kabul ve bedel-i iltizâmı olan meblâğ-ı mezkûra temessük virüp vaktiyle tarafımıza tamâmen ve kâmilen edâ u teslîm eylemek şartıyle gerektir ki mûmâ ileyh varup nefs-i şehr ihtisâblığını sene-i mezbûrun Muharremi gurresinden Zi'l-hiccesi gâyetine değin zabt u rabt idüp ber-vech-i mu'tâd-ı kadîm olageldiği minvâl üzre resm-i ihtisâbın cem' u tahsîl ve âhardan hiçbir fert mâni' ve mezâhim olmamak içün zabt u rabt tezkiresi tahrîr ve mûmâ ileyh yedine i'tâ olındı. Gurre-i M [Muharrem] sene 1186/04.04.1772.
> İbrahim Şatırzâde Gümrük-i Trabzon

Trabzon Kadı Kayıtlarındaki ihtisâb ihaleleri genellikle yukarıdaki tarzda yazılmakta ve ihale kaydı sonuna ihaleyi gerçekleştirilen yetkilinin ismi ve görevi kaydolunmaktaydı. XVIII. yüzyılda, İhtisâb ihalelerini işletmeye hak kazanan mültezimlerin sayıları bir ile üç kişi arasında değişmekte olup, ihalelere ortaklık halinde girme anlayışı sermaye tedariki yüzünden olsa gerek oldukça sık başvurulan

---

[241] Ergenç, "Osmanlı Sanayii...", 527-528.
[242] TŞS, 1900 / 108a.
[243] TŞS, 1869 / 136a.
[244] TŞS, 1931 / 97a.

bir uygulamaydı[245]. İhaleyi kazanan mültezimler, ihale bedellerini bazen peşin bazen de bir kısmını peşin, geri kalanını da üç ay içerisinde olmak üzere gümrük mültezimlerine ödemekteydiler. Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere, ihaleyi kazanan mültezime gümrük emini tarafından bir borç senedi düzenlenmekte, böylece ihtisâb mültezimi daha işe başlamadan gümrük eminine borçlu hale gelmekteydi. Bu uygulamaya şaşmamak gerekir. Zira gümrük eminleri de, Trabzon iskelesi gümrük mukataasını "ana mültezim" konumundaki malikâne mutasarrıflarından ihale ile aldıktan sonra, Osmanlı iltizam ihalelerinde gelenek olduğu üzere aynı uygulamaya maruz kalmaktaydılar. 1755 yılında, Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan Trabzon şehir ihtisâblığını 460 kuruşa üzerine alan Bünyadzâde Ali Ağa, 250 kuruşu peşin geriye kalan 210 kuruşu dahi 91 gün içerisinde vermeyi taahhüt etmişti[246].

XVIII. yüzyılda, Trabzon'daki çarşı ve pazarlarda ihtisâb vergisinin toplanmasında ne tür bir uygulamanın yürürlükte olduğu ve alınıp-satılan mallardan hangi oranlarda vergi alındığı tespit edilememiştir. Ancak, XVIII. yüzyıl ile ilgili olan ihtisâb ihalelerinin sonunda yer alan "öteden berü mutad-ı kadim olageldiği minval üzre icab iden rüsum-ı mirilerin iktiza iden mahallerden ahz u kabz idüp..." ibaresi, bizi Kanuni devrindeki Trabzon Kanunnâmeleri'ne götürmektedir. XVI. yüzyıldaki Trabzon İhtisâb Kanunnâmesi'ne göre:"Bir sandal ile herhangi bir nevi balık getirilip satılsa narh için her sandaldan beşer akçe alınır. Gemi ile yiyecek cinsinden veya dışardan giyecek gelse ve satılsa teraziye girerse yüz batmandan beş akçe alınır. Fıçı ile balık gelse her fıçıdan narh için on beşer akçe, havyar gelse her kantardan beşer akçe alınır. Havyar dükkânlarından narh için senede birer akçe alınır. Hıristiyan mahallesinde balık yağı satılsa iki testiden bir akçe, şehirdeki meyhanelerin her birinden her üç ayda bir beşer akçe alınır. Bir gemi buğday, arpa veyahut darı vesair hububat kısmından getirip şehirde satarsa, kilesi ölçüldükten sonra her kileye beşer akçe alınır. Meyve vaktinde yılda dükkânlara gelen meyve için narh ikişer akçe alınır, havyar dükkânlarından yılda bir akçe alınır ve bir kimse narh talep ederse iki buçuk akçe alınır. Ekmekçiler ve bakkallar eksik satsa, dirhem başına birer akçe alınır. Ekmek tamamen pişmezse yahut kara olsa pâk işlenmese, otuz akçeden beş akçeye varınca cerime alınır. Kasap dükkânlarından yılda beş akçe alınır. Dışarıdan sığır getirilip boğazlansa sığır başına ikişer akçe alınır"[247].

---

[245] Tablo XI.
[246] TŞS, 1921 / 54b.
[247] Trabzon İhtisâb Kanunnâmesi hakkında Bkz:Gökbilgin, a.g.m., 300 ve Akgündüz, a.g.e., 6, 299-300.

XVI. yüzyılda uygulamada olan Trabzon ihtisâb kanunlarının XVIII. yüzyılda uygulanıp uygulanmadığı veya bu kanunlardan bir kısmının zamanla gümrük vergileri içerisine dahil olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak, XVI yüzyıldaki ihtisâb kuralları gözden geçirildiğinde muhtesiblerin dışardan getirilip şehirde satılan mallardan, kantara giren mallardan, dükkânlardan, mahalle aralarında satılan mallardan, eksik ve kalitesiz üretimden ihtisâb vergisi aldıkları açıkça görülür. Dolayısıyla, Trabzon'daki çarşı ve pazarlarda alınıp satılan hububattan "kile veya keyl"[248] adıyla alınan verginin ve yine çarşı-pazarlarda taşınmaz malların haricinde satılan mallardan alınan pazar bacının[249] ihtisâb vergisine dahil olduğu Trabzon ihtisâb kanunnâmeleri ve XVIII. yüzyıl arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu konu ile ilgili olarak 1702 yılına ait olan bir kayıt[250], XVI. yüzyıldaki ihtisâb uygulamalarıyla XVIII. yüzyıldaki ihtisâb uygulamaları arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. Adı geçen kayıtta, 1702 yılına mahsus olmak üzere Trabzon şehir ihtisâblığını emaneten üzerine alan Mehmet Beşe ile Beşlüyân çavuşlarından Osman Çavuş isimli kimselerden pazar bacı ve keyl resmi gibi vergileri ihtisâb ile alakalı olan mallardan tahsil edip deftere kaydetmeleri istenmekteydi. Başka bir kayıt ise, XVIII. yüzyılda ihtisâb vergisinin hangi alanlara uygulandığını göstermesi açısından önemlidir. İlgili kayıtta, çarşı-pazarlarda satılan mallardan alınan pazar bacı ve keyl resmi haricinde keştibân mastariyyesinin[251] de ihtisâb vergilerine dahil olduğu ifade edilmektedir[252]. XVI. yüzyıldaki Trabzon Kanunnâmeleri'ne bakıldığında, iskeleye yanaşan veya iskeleden ayrılan her bir gemi reisinden, gemideki tüccardan ve tüccar mallarından hem gümrükçünün ve hem de muhtesib, dellâl ve Trabzon sancakbeyinin ayrı ayrı oranlarda vergi alma hakkı olduğu görülür. Ve aynı kanunnâmelerde yer alan vergi birimlerinin onlarca mukataa halinde örgütlenerek şehirdeki ekonomik yaşamı

---

[248] XVI. yüzyılda keyl resmi, 3.700 akçe ortalama gelir ile "mukataa-i resm-i keyl" adı altında bir mukataa olarak işletilmekteydi. Bkz:Bostan, a.g.t., 339 ve Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 88.

[249] Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 84.

[250] Vech-i tahrîr tezkere hurûf budur ki
Bin yüz on dört senesine mahsûb olmak üzre Trabzon gümrük mukāta'ası aklâmlarından nefs-i şehrin ihtisâb ağalığın işbu bâ'is-i hurûf Mehmed Beşe ile Beşlüyân çavuşlarından Osman Çavuş nâm kimesneler 'âla vechi'l-iştirâk tâlib ve râğib olmağla emaneten sipâriş olunmuştur mu'tâd-ı kadîm olageldiği minvâl-i meşrûh üzre bâc-ı bâzâr ve kîle-i zabt ve fürûht (...) her ne ki ihtisâb umûruna müte'alliktir bihesebi'ş-şer'i ve'l-kanûn vâkı' olan rüsûmâtı ahz u kabz ve zabt u rabt idüp ve vâkı' olan mahsûlât ve rüsûmâtı defter mûcebince tarafımıza îsâl ve resimleri ahz itmek üzre mezkûrların yedlerine işbu temessük tahrîr ve beyân kılındı taraf-ı âhardan bir ferd mân'i olmaya. Tahrîren fî evâil-i Receb sene [1] 114 / 21-30 Kasım 1702. Bkz:TŞS, 1866 / 7a.

[251] Gemici mastariyesi.

[252] TŞS, 1867 / 89b.

vergilendirdikleri görülmektedir[253]. Ancak, XVIII. yüzyıla gelindiğinde aynı vergi birimlerinden büyük bir çoğunluğunun artık kayıtlarda bir mukataa olarak yer almadıklarını ve hatta bu vergi birimlerinin çoğunun arşiv kayıtlarında isminin dahi geçmediğini görürüz. Muhtemelen, adı geçen vergilerin ticarî alan ile ilgili olanların büyük bir çoğunluğu zamanla Trabzon gümrük mukataası ve bu mukataaya bağlı olan ihtisâb, dellâliye gibi mukataalara hasıl olarak kaydolunduklarından isimleri kaybolup gitmişti. Dolayısıyla, XVIII. yüzyıl Trabzon'unda hangi maldan ne kadar vergi alınacağı ve bu verginin hangi mukataa eminleri tarafından toplanacağı gibi sorunlar, ticarî vergilendirmede içinden çıkılamayacak bir durumun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. 1727 yılında, Trabzon valisinin ihtisablığa bağlı olan resm-i keyle müdahale ederek ihtisâb vergilerini valiliğine bağlı olan subaşılara zabt ettirdiği görülmektedir. Durum üzerine, Trabzon malikâne mutasarrıfı Dîvân'a arzuhal sunarak Trabzon valisini şikayet etmişti. Nihayetinde, başkent İstanbul'dan gönderilen emirde "Trabzon valilerinin müdahalelerinin men edilerek gümrük-i mezbur mülhakatından olan resm-i keylin eskiden olduğu gibi Trabzon gümrükçüleri tarafından toplanmasına" karar verilir[254]. Trabzon valisi, muhtemelen XVI. yüzyılda Trabzon'daki tüm vergi kalemlerinden elde edilen gelirlerin padişah ve mîrlivâ hâslarına ait olduğundan hareket ederek ihtisâb gelirlerine el koymaya çalışmış fakat başarılı olamamıştı. Zira iltizam ve malikâne sistemleri Trabzon'daki pek çok gelir kaleminin zamanla farklı farklı mukataalar altında ve belki de farklı isimler altında biçimlenip mültezimlere verilerek işletilmesini gerekli kılmıştı. 1732 yılında, muhtemelen Sürmene kazasında, "ashâb-ı ağrazdan"[255] bazı kimselerin kanuna aykırı olarak bir yolunu bulup berat elde ederek bac-ı bazar vergisini toplamaları Trabzon gümrük mukataası malikâne mutasarrıfını harekete geçirmişti. Durum üzerine Dîvân'dan verilen kararda, adı geçen kişilerin pazar bacına müdahalelerinin men edilmesi Trabzon ve Sürmene kadılarına bildirmişti[256].

Trabzon şehir ihtisâblığını işletmek üzere ihale ile veya emaneten üzerlerine alan ihtisâb mültezimleri, işletme şartlarını yerine getiremedikleri zaman ihtisâblık kendilerinden alınarak başka mültezimlere ihale edilmekteydi[257]. Bazı durumlarda ihtisâb mültezimleri ihtisâb haricinde gümrüğe bağlı olan gelir kalemlerinden

---

[253] Bostan, a.g.t., 339-341.
[254] TŞS, 1890 / 103b,kayıt tarihi, 21 Rebiülevvel 1140 / 06.11.1727.
[255] Garaz / (ç) ağraz, maksat, niyet anlamlarına gelen bu kelime kayıtlarda "ashâb-ı ağraz" şeklinde genelde kanunlara karşı harekette bulunan kişiler için kullanılırdı.
[256] TŞS, 1895 / 19b, kayıt tarihi, 5 Receb 1144 / 03.01.1732.
[257] TŞS, 1869 / 136a, kayıt tarihi, gurre-i Rebiülâhir 1118 / 13.07.1707.

bazılarını da ihtisâb ile beraber üzerlerine alarak işletmekteydiler. Meselâ, 1715 yılı sonlarına ait bir kayıtta Trabzon şehir ihtisâblığı yıllık 100 kuruşa, Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan ve Akçaabat nahiyesi sınırları içerisinde bulunan Kalanima gümrüğü[258] de yıllık 250 kuruşa ki toplam 350 kuruşa işletilmek üzere Hasan Ağa'ya ihale edilmişti[259]. 1744 yılında ise, Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan hammalbaşılığın şehir ihtisâblığı ile birlikte ihale olunduğu görülmektedir[260].

1711 yılına ait başka bir kayıtta ise, kantarcılık mukataası isimli bir mukataanın varlığı söz konusudur[261]. Osmanlı devletinde ticaretin gerçekleştiği yerlerde kantar kullanımından "resm-i kantar" adı altında vergi alındığı bilinmektedir. Birçok yerde alıcılar ve satıcılar belli malları kantarlarda tartması gerekmekteydi. Kapalıçarşı gibi daha büyük ticarî merkezlerde "kapan" adı verilen kantarlar bulunmakta olup, alıcı ve satıcıların bu kantarları kullanması zorunluydu[262]. XVI. yüzyıl Trabzon İskelesi Kanunnâmesi'ne göre, şehre kantarla ölçülebilen bir mal gelse kantar hakkı olarak satandan ve alandan birer akçe alınırdı[263]. Kantarcılık ile ilgili olan 1711 yılına ait kayıtta, Başmuhasebe Defterlerine göre kantarcılık mukataasının "ihtisâb mukataası ile olageldiği" ancak, Seyit Mehmet isimli kimsenin bir yolunu bularak kantarcılık gelirini 1699 yılından itibaren kendisine tevcih ettirdiğini belirtilerek, bundan sonra kantarcılık kaydının Anadolu Muhasebesinden ref ve terk edilerek Trabzon gümrük mukataası tarafından zabt olunması Trabzon gümrük malikânecisi olan Hacı Mehmet tarafından talep olunmuştu. Nihayetinde Dîvân'dan verilen cevapta, Seyit Mehmet'in müdahalesinin men edilerek kantarcılığın Trabzon gümrük mukataasına ilhâk edilmesine karar verilir[264]. Devam eden yıllarda, arşiv kayıtlarında "nefs-i Trabzon kantarı"[265] diye geçen kantarcılığın Trabzon gümrük mukataası eminleri tarafından ihale edilmesine devam edilmiş fakat, kantarcılığın ihtisâb gelirleri içerisinde olup-olmadığı belirtilmemiştir[266]. Trabzon şehir kantarcılığı ile ilgili olarak tespit edilen son kayıt 1749 yılına aittir. Adı geçen kayıtta, "mukataa-i mezbur mülhakatından olan şehir kantarcılığının mutad-ı kadim ehl-i tüccar taifesinin emvali ve erzakını veznine göre iktiza eden rüsumunu

---

[258] Bkz:Harita III.
[259] TŞS, 1874 / 104b, kayıt tarihi, 22 Şevval 1127 / 21.10.1715.
[260] TŞS, 1911 / 2b, kayıt tarihi, gurre-i Muharrem 1157 / 15.02.1744.
[261] TŞS, 1871 / 89b, kayıt tarihi, 24 Zilkade 1122 / 14.01.1711.
[262] Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 85.
[263] Gökbilgin, a.g.m., 298 ve Akgündüz, a.g.e., 6, 297.
[264] TŞS, 1871 / 89b.
[265] TŞS, 1895 / 39b.
[266] TŞS, 1889 / 4a.

ahz u kabz etmek üzere" Osman Alemdar, Ahmet Alemdar ve oğlu Alemdar isimli ortaklara bir yıllığına verildiği kayıtlıdır[267]. Trabzon gümrük mukatasına bağlı olan şehir kantarcılığının 1749 yılından sonraki durumu hakkında hiçbir bilgi elde edilememiştir. Bununla birlikte, XVIII. yüzyılın genelinde Trabzon'daki bac-ı bazar, resm-i keyl, hammalbaşılık ve kantarcılık gibi çarşı-pazarlardan alınan vergiler, ihtisâb kalemi içerisinde Trabzon gümrük mukataasına bağlı olarak Trabzon gümrük eminleri taraflarından mültezimlere ihale edilerek işletilmişlerdir.

İhtisâb ihale bedelleri her ne kadar gümrük ihale bedelleri[268] kadar önemli olmayıp çok düşük gözükseler de[269], Trabzon'daki ticarî faaliyetlerin boyutu hakkında bazı önemli fikirler vermektedirler. Trabzon şehir ihtisâblığı vasıtasıyla Trabzon'daki çarşı ve pazarlardan alınan bac-ı bazar, resm-i keyl, hammalbaşılık ve kantarcılık gibi vergiler bir ölçüde Trabzon şehrinde gerçekleşen ticarî canlılığı ve Trabzon'un çevre köyler ve kasabalar ile olan ticarî bağlantısının boyutunu gösterdiklerinden üzerlerinde durulması gerekmektedir.

1703 yılında Trabzon şehir ihtisâblığı yıllık 41.6 kuruşa/5.000 akçeye ihale edilirken, Trabzon gümrük mukataasının malikâne sistemiyle idare edilmeye başlandığı 1704 yılından itibaren önemli bir artış ortaya çıkarak yıllık 150 kuruşa/18.000 akçeye ihale edilmeye başlanmıştı[270]. 1735 yılı ile birlikte 250 kuruşa/30.000 akçeye yükselen ihtisâb ihale bedelleri yüzyılın ortalarından itibaren ise 450 kuruşa/54.000 akçeye ulaşmıştır[271]. Dolayısıyla, ihtisâb ihale bedellerinden hareketle Trabzon ve çevresindeki "iç ticaret" diye adlandırabileceğimiz çarşı-pazarlardaki ticarî yaşamda yüzyılın başından yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık % 980'lik bir artış, yüzyılın ortalarından yüzyılın sonlarına kadar ise % 80'lik bir artış söz konusudur. Bu bağlamda, XVIII. yüzyılda ticaret amacıyla Osmanlı devletinin çeşitli vilayetlerinden Trabzon'a gelen tüccarlar ile ilgili olan tabloya bakıldığında, Trabzon'un dış ticaret ilişkilerinde de benzer bir eğilimin söz konusu olduğu görülür.

---

[267] TŞS, 1917 / 9a.
[268] Tablo IX.
[269] Ergenç'e göre, ihtisâb ile ilgili olan rakamların düşük görünmesi iki sebebe dayanır;ilki, ihtisâb gelirlerinin çoğunluğu üretimin sınırlandırıldığı ve fiyatların serbest piyasa koşullarında oluşmadığı ve rekabetin yasaklandığı esnaf örgütlerinin faaliyetleriyle ilgili olmasıydı. İkincisi de, ihtisâb ve bac adı altında toplanan vergilerin "cerimeler" yani cezalar dışında kalan tümünün zorunlu tüketim maddelerinden alınmakta oluşundan dolayı düşük tutulmuş olmasıydı. Bkz:Ergenç, "Osmanlı Sanayii...", 528.
[270] Tablo XI.
[271] Tablo XI.

TABLO XI: XVIII. YÜZYILDA TRABZON GÜMRÜK MUKATAASINA BAĞLI ŞEHİR İHTİSÂBLIĞI MÜLTEZİMLERİ VE İLTİZAM İHALE BEDELLERİ

Tarih Hicri/Miladi	Mültezim/Muhtesib	İltizam İhale Bedeli	Kaynak: TŞS
1114/1702	Mehmet Beşe ve Beşlüyan çavuşlarından Osman Çavuş	-	1866/7a
1115/1703	Hacı İbrahim	41.6 kuruş	1867/107a
-	Osman Çavuş ve Bayraktar Ali Beşe	41.6 kuruş	1867/89b
1116/1704	Abdülfettah Ağa ve Osman Çavuş	24 kuruş	1868/100a
1118/1707	Mustafa Bölükbaşı ve Osman Çavuş	150 kuruş[1]	1869/136a
1119/1707	Hasan Çavuş ve Mustafa Bölükbaşı	150 kuruş	1870/102b
1120/1708	Hasan Çavuş ve Mustafa Bölükbaşı	150 kuruş	1870/110a
1127/1715	Salih Beşe ve Seyit Osman Ağa	-	1874/174b
1128/1716	Salih Ağa	100 kuruş	1874/104b
1135/1723	Ali Beşe	-	1882/96b
1141/1728	Mehmet Ağa ve Seyit Osman Çelebi	-	1890/116b
1148/1735	Hasan Ağa	250 kuruş	1900/108a
1149/1736	Kefeli Mehmet Ağa	250 kuruş	1900/114a
1152/1739	Topçuzâde Hüseyin Ağa	-	1904/3a
1157/1744	Mustafa Efendi[2]	-	1911/2b
1167/1753	Ali Ağa ve Ömer Ağa	-	1919/1b
1168/1754	Osman Alemdar	-	1920/109b
1169/1755	Bünyadzâde Ali Ağa	250 kuruş	1921/54b
1170/1756	Ali Ağa ve Ömer Ağa	460 kuruş	1922/89a
1171/1757	Bünyadzâde Seyit Ali Ağa	-	1923/21a
1172/1758	Osman Ağa ve Hüseyin Ağa	-	1923/21a
1173/1759	Osman Ağa	-	1923/22a
1174/1760	Osman Ağa	-	1924/33a
1176/1762	Osman Ağa	-	1926/51b
1177/1763	Osman Ağa	-	1926/51b
1178/1764	İsmail Ağa	-	1927/2a
1182/1768	Osman Ağazâde Ahmet Ağa ve Mustafa Ağa	200 kuruş	1929/65b
1183/1769	Ahmet Ağa	-	1929/82b
1184/1770	Mustafa Ağa ve Osman Ağa	250 kuruş	1930/47a
1185/1771	Çubukçuzâde Mustafa Ağa	250 kuruş	1931/98a
1186/1772	Çubukçuzâde Mustafa Ağa	250 kuruş	1931/97a
1187/1773	Çubukçuzâde Mustafa Ağa	250 kuruş	1932/13a
1188/1774	Çubukçuzâde Mustafa Ağa	300 kuruş	1932/11a
1190/1776	Çubukçuzâde Mustafa Ağa	250 kuruş	1933/93a
1191/1777	Çubukçuzâde Mustafa Ağa	225 kuruş	1933/81a
1192/1778	Çubukçuzâde Mustafa Ağa	250 kuruş	1934/88b
1193/1779	Osman Ağa ve Kasap Veli Alemdar Ağa	450 kuruş	1934/87a
1194/1780	Çubukçuzâde Mustafa Ağa	450 kuruş	1935/82b
1195/1781	Çubukçuzâde Mustafa Ağa ve Veli Alemdar Ağa	-	1936/94a
1196/1782	Çubukçuzâde Mustafa Ağa ve Veli Alemdar	450 kuruş	1936/93a
1198/1783	Hasan Ağa ve Memiş Ağa	-	1937/65a
1200/1785-86	Mehmet Ağa ve Emin Ağa	450 kuruş	1938/26a
1201/1786-87	Çubukçuzâde Mustafa Ağa,Memiş Ağa ve Emin Ağa	450 kuruş	1938/22a
1208/1793	Kalcızâde Arif Ağa ve Çubukçuzâde Mustafa Ağa	450 kuruş	1944/52b

[1] İhtisâb ve dellâliye kalemlerinin işletilmesi gümrük malikâne sahipleri tarafından Hasan Çavuş'tan alınarak yedi aylığına adı geçen mültezimlere verilmiştir.
[2] 1744 yılında şehir ihtisâblığı hammalbaşılık ile birlikte ihale edilmiştir.

Zira, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'a Osmanlı devletinin değişik bölgelerinden gelen tüccar veya tüccar gruplarının sayısı 31 iken, yüzyılın ikinci yarısında bu sayı % 61.2'lik bir artışla 50'ye çıkmıştı[272]. Sonuç olarak, ele alınan verilerin Trabzon ve çevresindeki diğer gelir kalemleriyle birlikte ele alınarak karşılaştırılması gerçeğe ulaşmak açısından gerekli olmakla birlikte, XVIII. yüzyılda, özellikle 1730'lu yıllardan sonra Trabzon'un iç ticaret ilişkilerinde daha önceki yıllara nazaran önemli bir canlılığın ortaya çıktığı ve bu canlılığın yüzyılın ortalarıyla birlikte daha da hızlandığı anlaşılmaktadır[273].

2-Dellâliye ve Şemhâne Gelirleri

XVIII. yüzyılda, gelirleri Trabzon iskelesi gümrük mukataasına ait olan diğer kalemler dellâliye ve şemhâne gelirleriydi. Dellâl, şehir içinde ve gümrüklerde alıcı ile satıcı arasında vasıta olan devlet görevlisine denmekte olup alım-satım işlerine nezaret etmekte, her iki tarafı bilgilendirmekteydi[274]. Çarşı-pazarlarda görev yapan dellâllar, "Dellâlbaşı"na bağlı olup kanunnâmelere göre görevlerini yerine getirmekteydiler. Alıcı ve satıcıya aracılık yapan dellâl bu satış ve alış işlemi karşılığında "dellâliye" adıyla bir vergi almaktaydı. XVI. yüzyılda Trabzon dellâliye mukataası XVIII. yüzyılda olduğu gibi Trabzon gümrük mukataası mülhakatından olup 70.000 akçe/583.3 kuruş yıllık değere sahip bulunmaktaydı[275]. Dellâliye, Trabzon gümrük eminleri vasıtasıyla ihaleye çıkarılarak iltizama verilmekte, ihaleyi kazananlara ise tüm iltizam ihalelerinde olduğu gibi "şartnâme-i tezkere" verilerek dellâlbaşılığın hangi kurallar dahilinde gerçekleştirileceği belirtilmekteydi[276]. Dellâlbaşılığın işletmesini alan mültezimler nefs-i şehirde satılan mallardan "kadimden olageldiği üzre taraf-ı miriye icab edeb rüsum-ı miriyi ahz u kabz" etmekteydiler[277]. Arşiv kayıtlarında Trabzon'daki dellâlbaşılık ile ilgili olan kayıtlar oldukça sınırlıdır. Dellâlbaşılığın ihaleye çıkarılmasıyla ilgili olarak 1749, 1754, 1755, 1758 ve 1767 yıllarına ait toplam beş kayıt tespit edilebilmiştir. Bu ihale kayıtlarından sadece 1755 yılına ait olanında dellâliyenin 11 kuruşa/1.320 akçeye ihaleye

---

[272] Tablo II ve IV. Bölüm.
[273] Tablo XI.
[274] Arapça'da, delâlet/yol gösterme kökünden gelen dellâl sözlükte "alıcı ile satıcı arasında aracılık yapan kimse" anlamına gelmektedir. Osmanlı devletinde dellâl bir haberi duyuran ve ticarî sahada satıcı ile alıcı arasında uzlaşmayı sağlayan olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Bkz:Halaçoğlu, Yusuf, "Dellâl", DVİA, 9, İstanbul 1994, 145-146;Yücel, "Osmanlı Hakimiyetinde...", 535 ve FD., 206.
[275] Bostan, a.g.e., 340.
[276] TŞS, 1898 / 48a, kayıt tarihi, 12 Muharrem 1148 / 04.06.1735.
[277] TŞS, 1917 / 9a.

verilerek işletildiği görülmektedir[278]. Diğer ihale kayıtlarında ise her hangi bir ihale bedeli yer almamaktadır. 1727 yılına ait olan başka bir kayıtta ise Trabzon ve çevresindeki bazı kazalarda yer alan dellâlbaşılığın 25 kuruş/3.000 akçe karşılığında Trabzon gümrük eminleri tarafından işletildiği kayıtlıdır. Trabzon gümrük mukataası eminleri tarafından ihale ile mültezimlere verilen dellâlbaşılıkların her bir mahaldekinin farklı kişilere verilerek işletildiğini gösteren bazı kayıtlar mevcuttur. 1735 yılında Trabzon gümrük mülhakatından[279] olan Bitpazarı dellâliyesi gümrük emini Hacı İbrahim tarafından Abdi Beşe isimli kimseye, 1749 yılında esir dellâlbaşılığı İbrahim ve Yakup Ağa'lara, 1767 yılında ise Sipahipazarı dellâlbaşılığı İbrahim Ağa'ya verilerek işletilmiştir[280]. 1730 yılına ait olan bir başka kayıtta ise, Sürmene dellâlbaşılığının Mehmet tarafından İsmail'e devredildiği ve elde edilen gelirlerin Trabzon gümrük eminlerine verileceği kayıtlıdır[281]. Trabzon'daki dellâlbaşılık hakkında 1767 yılından yüzyılın sonuna kadar daha başka bir bilgi bulunmamaktadır[282].

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru dellâliye ile ilgili olan bilgilerin arşiv kayıtlarında pek yer almaması, dellâlcılık mesleğinin giderek önemini yitiren bir meslek olduğuna veya dellâlcılığın ait oldukları mukataaların denetimlerinden çıkarak berat sahibi olmayan kişiler tarafından yapılmaya başlandığına işaret etmektedir. Muhtemelen, şehirdeki ticarî faaliyetlerin lonca sisteminin kontrolünden çıkması ve pazarların zamanla artması veya yer değiştirmesi gibi gelişmeler dellâlların kontrol edilememesine dolayısıyla, dellâlcılığın devlet açısından gelir getiren bir vergi kalemi olmaktan çıkmasına sebep olmuş olmalıydı. 1727 yılına ait olan bir kayıt pazar mahallerinde bir yolunu bulup berat ele geçirerek dellâllık yapanların varlığına işaret etmektedir. İlgili kayıtta, Trabzon gümrük mukataası mülhakatından olan Platana, Sürmene, Of, Rize ve Nefs-i Trabzon ve benzeri mahallerde alınıp satılan emtia ve eşya ve esir gibi dellâliyelerin mukataaya ait olduğu, kimsenin müdahale etmesi gerekmez iken adı geçen mahallerde bazı kimselerin bir yolunu bulup dellâlbaşılık ihdas ettikleri ve her birinin başka başka beratlara sahip oldukları Trabzon malikâne mutasarrıfı olan Mustafa Ağa tarafından

---

[278] TŞS, 1890 / 104a-b, 1917 / 9a, 1920 / 109b, 1921 / 55a, 1923 / 21a ve 1929 / 50a.
[279] Mülhakāt, bir merkeze bağlı veya ait olan yerler, ekler, ilaveler anlamına gelmektedir.
[280] TŞS, 1898 / 48a, 1917 / 9a ve 1929 / 50a.
[281] BOA.MAD, 10172, kayıt tarihi, 21 Rebiülâhir 1143 / 03.11.1730.
[282] Evliya Çelebiye göre, hamsi balığı meneksile isimli kayıklarla iskeleye geldiğinde, iskelede bulunan balık dellâlları hamsinin geldiğini haber vermek için sahip oldukları ağaçtan borulara üfleyince eğer cemaat namazdaysa namazı bırakıp hamsi balığı almaya giderlermiş. Bkz:Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 53.

Dîvân'a arzuhal sunularak ifade edilmiş ve ilgili arzuhalde adı geçen dellâlbaşıların ref edilerek mahallerini terk etmeleri istenmişti. Durum üzerine, Başkent'te bulunan Anadolu Muhasebesi Defterleri'ndeki derkenarlara bakıldığında, Trabzon sancağındaki keten dellâlbaşılığının Hasan üzerinde, Of kazasının dellâlbaşılığının Mehmet üzerinde, Trabzon'daki at ve esir dellâlbaşılığının Mustafa üzerinde, Rize'deki esir, keten bezi ve benzeri bazı malların dellalbaşılığının Mehmet ve Hasan'ın arkadaşlarından olan Ali üzerinde ve Sürmene kazası dellâlbaşılığının da Hüseyin üzerinde kayıtlı olduğu görülmüş ve adı geçen dellâlların dellâlbaşılıklarının iptal edilip yıllık 3.000 akçeye/25 kuruşa Trabzon gümrük mukataasına eklenerek bundan sonra Trabzon gümrük mukataası eminleri tarafından zabt edilmesine karar verilmiştir[283]. Adı geçen kayıttan hareketle, XVIII. yüzyılda Trabzon ve çevresinde gerçekleşen ekonomik yapıyı aydınlatan bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Bunlardan ilki Trabzon ve çevresindeki ticarî yaşamla ilgilidir;dikkat edilirse ilgili kayıtta Trabzon ve çevre kazalardaki dellâlların isimleri verilirken ağırlıklı olarak hangi türdeki malların dellâlbaşılığını yaptıkları da vurgulanmaktadır. Bu açıdan, XVIII. yüzyılda Trabzon ve çevresinde gerçekleşen iç ticaret ilişkilerinde keten ve ketenli dokumalar ile esir ve at alım satımının diğer çarşı-pazar mallarına göre daha önemli oldukları gerçeği ortaya çıkmaktadır[284]. Bu kayıttan çıkarılacak diğer bir önemli husus ise Trabzon gümrük mukataasına dahil olan dellalbaşılıkların hangi pazarları kapsadığı veya kapsamadığı ile ilgilidir;ilgili kayıtta Trabzon'un merkezi ile Trabzon'un doğusunda yer alan pazarların dellâlbaşılıklarının Trabzon gümrük mukataasına ait olduğu belirtilmiş olmakla birlikte, Trabzon'un batısında yer alan ve kuruluşları belki de Trabzon'un fethinden öncesine dayanan Platana karyesi gibi pazarların (İskefiye, Vakfıkebir, Görele vb.)[285] dellâlbaşılıkları hakkında her hangi bir bilgi yer almamaktadır. Bu noktada başka bir arşiv kaydı işimizi kolaylaştırmaktadır; ilgili kayıtta, Bektaş isimli kimsenin Trabzon bedesteni de dahil olmak üzere Trabzon'un batısında yer alan Platana, Akçekale, Yoros, Yavebolu (Görele) ve benzeri mahallerde berat-ı şerîf ile dellâlbaşı olduğu kayıtlıdır. Aynı kayıtta, ilgili dellâlbaşılıklar sayesinde elde edilen gelirlerin Trabzon gümrük mukataasına dahil olduğunu gösteren hiçbir kayıt yer almamakta ve bu durum aynı zamanda bir gerçeği de yansıtmaktadır;bu gerçek, hem Trabzon Bedesteni ve hem de

---

[283] TŞS, 1890 / 104a-b, kayıt tarihi, 10 Rebiülâhir 1140 / 25.11.1727.
[284] Trabzon ve çevresindeki keten ve ketenli dokumalar ile esir alım-satımından ayrıntılı bir şekilde dördüncü bölümde bahsedilmişti.
[285] Bkz:III. Bölüm.

Trabzon'un batısında yer alan adı geçen mahallerdeki pazarlardan elde edilen gelirlerin Trabzon'daki Hatuniye Vakfı gelirleri içerisinde yer almakta olduğuyla ilgilidir[286]. Dolayısıyla, gelirleri Trabzon gümrük mukataasına ait olan dellâlbaşılıklar Trabzon merkez ile Trabzon'un doğusunda adı geçen yerleşim yerlerindeki çarşı-pazarları kapsamaktaydı. Trabzon'un batısında yer alan çarşı-pazarların dellâliye gelirleri ise Trabzon'daki Hatuniye Vakfı akarları (dükkân ve han gibi para getiren mülk) arasında yer almaktaydı.

XVI. yüzyılda Trabzon Dellâliye Kanunnâmesi'ne göre, Trabzon ve çevresinde ticareti yapılan deniz ürünleri, şarap ve keten bezinden alınan dellâliye vergileri şu şekildedir:"Bir gemi fıçı ile şarap getirse, sonra alıp başka bir yere götürse her fıçıdan, üç akçesi fıçı resmi ve iki akçesi şarap resmi olmak üzere beşer akçe, yarım fıçıdan üç akçe alınır ki, bunun da bir buçuk akçesi fıçı resmi, bir buçuk akçesi de şarap resmidir. Başka bir yere giden rakı fıçısından, yedi akçe, yarım fıçıdan beş akçe resim alınır. Bir sandal şarap getirip Trabzon'da satsa üçü fıçı resmi, üçü şarap resmi olmak üzere altı akçe alınır. Dağda üretilen şarabın fıçısından ise üç akçe alınır. Sandalların liman hakkı iki akçe ile on beş akçe arasında değişir. Balık avlayan ve sula tabir edilen sandallardan ikişer akçe alınır. Karadan at ile şarap gelse her at başından dörder akçe, hariçten şehre gelen keten bezi gelse, alandan ve satandan buçuk akçe alınır, fakat şehirdeki Müslümanlar birbirlerine keten bezi satarlarsa resim alınmaz, şayet bir Müslüman bir Hıristiyan'a satarsa dellâl 24 saat zarfında emin ve âmile (mültezime) haber verecektir, aksi takdirde dellâla ceza verilir ve bunu dellâliye âmili alır"[287].

XVI. yüzyılda Trabzon ve çevresinin en önemli iki ihraç malı şüphesiz şarap ve keten olduğu için[288] XVI. yüzyıldaki iskele, ihtisâb ve dellâliye kanunnâmelerinin önemli bir kısmı şarap ve ketenden alınacak olan vergilere göre düzenlenmişlerdi. Ancak, XVIII. yüzyılda âhara veya iç piyasaya şarap satışına dair her hangi bir bilgi olmadığından dolayı[289] keten bezi haricinde Trabzon'da hangi maldan ne kadar dellâliye vergisi alındığı bilinmemektedir. XVIII. yüzyıl Trabzon'unda Bedestende satılan keten bezinin her bir topundan üç akçe, Platana, Akçekale, Yoros ve Yavebolu (Görele) gibi mahallerde satılan ketenin her bir topundan ise 5 akçe vergi

---

[286] Bkz:III. Bölüm.
[287] Daha ayrıntılı bilgi için Bkz:Gökbilgin, a.g.m., 299-300 ve Akgündüz, a.g.e., 6, 298-299.
[288] Bkz:II. Bölüm.
[289] Bkz:IV. Bölüm.

alınacağı kayıtlıdır[290]. Trabzon dellâliye ihale bedelleriyle ilgili olarak tespit edilebilen ve iki farklı zamana ait olan 25 kuruş ve 11 kuruşluk bedellerin oldukça düşük rakamlar olmaları dikkat çekmektedir. Daha önce ifade edildiği gibi, 1744 yılında, Trabzon çarşısındaki bir berberhânenin yıllık kirasının 15 kuruş ve aynı çarşıda bir kahvehânenin 20 kuruş olduğu[291] ve XVI. yüzyılda 70.000 akçe/583.3 kuruş olan Trabzon dellâliye mukataasının XVIII. yüzyılda 25 ve 11 kuruşa düştüğü göz önünde bulundurulursa, XVIII. yüzyılda Trabzon dellâlbaşılığından elde edilen gelirlerin devlet veya devleti temsilen ilgili birimi vergilendiren mültezim açısından pek fazla bir öneme hâiz olmadığı görülür.

Şemhâne gelirleri, yani Trabzon'daki mum üretiminden sağlanan gelirler XVIII. yüzyılda Trabzon gümrük mukataası gelirlerine hasıl olarak kaydolunan ve XVI. yüzyılda 15.000 akçelik yıllık değere sahip olan bir mukataa idi[292]. Âşık Mehmed'e göre, Trabzon'da balmumu Aşağıhisâr'da Mumhâne kapısının dışında[293] işlenmekte olup başka bir yerde işlenmezdi[294]. Evliya Çelebi'ye göre, Trabzon'da balmumu ve yağmumu gayet çok olup Mumhâne kapısının dışında imal edilmekte olup başka bir yerde imal edilmezdi. Yine Çelebi'ye göre, şemhâne devlete ait olup bir de emini bulunmaktaydı[295]. XVI. yüzyıldaki Trabzon Şemhâne Kanunnâmesi'ne göre, Trabzon'a dışarıdan gelen balmumunun bir batmanı 45 akçeye alınmakta, işlenip mum olduktan sonra teraziye girerek satılan mumun batmanı 84 akçeye, teraziye girmeyen hurda tabir olunan mumların batmanı 108'er akçeye satılmakta olup, dışarıdan gelen mum pahalı da olsa 62 akçeden ziyade satılamazdı[296]. 1572 yılında Saray mutfağı için Trabzon'dan İstanbul'a balmumu gönderildiği ve Trabzon'daki balmumu üretiminin Anadolu'nun diğer şehirlerine göre orta kapasitede olduğu bilinmektedir[297].

XVIII. yüzyılda, şemhâne mukataası hakkındaki arşiv kayıtlarının verdikleri bilgiler oldukça sınırlı olup Trabzon'daki mum üretiminin, Trabzon gümrük mukataasına bağlı ihtisâb ve dellâliye kalemlerinde olduğu gibi mültezimlere ihale edilerek işletildiğini gösteren ihale kayıtları tespit edilememiştir. Ancak, Trabzon'daki

---

[290] TŞS, 1874 / 172b.
[291] TŞS, 1910 / 42b-43a.
[292] Bostan, a.g.t., 340
[293] Bkz:Harita II.
[294] Ak, a.g.m., 188. Trabzon'da ticaret ve sanayinin yoğunlaştığı merkezler için Bkz:III. Bölüm.
[295] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 50.
[296] Akgündüz, a.g.e., 6 ve 300.
[297] Bostan, a.g.t., 360-61.

mum imalatının gümrük eminleri tarafından bazı kimselere devredilerek, ki bu tevcih işi muhtemelen ihale ile olurdu, işletildiğini gösteren bilgiler bulunmaktadır[298]. Trabzon'daki mum üretiminin vaziyetine ışık tutacak bazı bilgiler de yok değildir; 1705 yılında Trabzon iskelesi gümrük mukataasına bağlı olan nefs-i Trabzon'da olan şemhâne mukatası beyhâsıl/hasılatsız olduğu ve senede 5.000 akçeye/41.6 kuruşa füruht olunageldiği/satıldığı kayıtlıdır. Arşiv kayıtlarında "revgan-ı şem'ihâne" ve "şem'ihâne-i 'asel" diye geçen mum imalatı mukataası hasılat getirmemesine rağmen günlük 8 akçe ulufesini "hazîne-mânde"[299] yani hazineye terk etmek ve Trabzon gümrük mukataasını işletenlere senede 6.000 akçe/50 kuruş teslim etmek şartıyla Dergâh-ı Âlî yeniçerilerinden Ömer Süleyman'a tevcih olunarak 28.09.1705 tarihinden geçerli olmak üzere kendisine berat verilmişti[300].

Bilindiği gibi, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren esnafın en önemli sıkıntısı piyasadan ham madde tedarik edememesiydi. Zira, ham maddeler vurguncular tarafından toplanıp yabancı tüccara veya piyasaya kaçak olarak satılmaktaydı[301]. Bu açıdan, Trabzon'daki mum üretimiyle ilgilenen esnafın daha XVIII. yüzyılın başlarında vurguncularla mücadele halinde oldukları görülmektedir. 1705 yılına ait olan bir kayda bakıldığında Trabzon'daki mum imalathânesinin neden kâr getirmediği daha iyi anlaşılmaktadır. Adı geçen kayıtta, eskiden Trabzon'da kesilen davarların yağlarının doğrudan Şemhâneye getirilip mumcu esnafı ve kadı vasıtasıyla mumcu esnafı arasında hisselerine göre dağıtılırken halen hamdest ve muhtekir/vurguncu tayfasının iç yağlarını gizliden alarak kendileri işlemekte oldukları, mumcu esnafının bu durumdan dolayı bir hayli zarar gördüğü ve bu vasıtayla hem devlete ve hem de inananlara bütünüyle vefasızlık yapıldığı belirtilmekteydi. Adı geçen kaydın devamında ise, gerek Trabzon'da kesilen davarlardan elde edilen iç yağının ve gerekse dışarıdan gelen tosbağının (?) esnaf ihtiyarları ve kadı marifetiyle mumcu esnafı aralarında birbirlerinin hisselerine göre dağıtılarak kanuna aykırı olarak hamdest ve muhtekire verilmemesi, iç yağını gizliden işleyen hamdest ve muhtekir tayfasının müdahalelerinin men ve def

---

[298] BOA.MAD, 10172.

[299] Askerî sınıf mensupları hazîne-mânde denilen uygulamayla maaşlarını hazineye terk ederek mukataa iltizamlarını almaya yönelmişlerdi. Askerî mültezimlerin maaşlarını hazineye terk ederek iltizam almaları XVII. yüzyılın ilk yarısında başlamış, yüzyılın ikinci yarısında ise hızlanmıştı. Bu uygulamayla devlet askerî sınıftan olan mültezimlerin maaşlarını hazineye aktararak kâr elde etmiş oluyordu. Bkz:Genç, "İltizam", 156.

[300] TŞS, 1869 / 67b, kayıt tarihi, 22 Cemâziyelâhir 1117 / 11.10.1705.

[301] Bkz:II. Bölüm.

edilmesi Trabzon beylerbeyisi ve kadısına emredilmekteydi[302]. Tıpkı dellâliye mukataası gelirlerinde olduğu gibi şemhâne mukataası gelirlerinin azalmasında da, kayıtlarda hamdest ve muhtekir diye geçen işin ehli olmayan kimselerin ticarî yaşamda boy göstermesi nedeniyle, muhtemelen kadimden beri uygulanan esnaf sisteminin ve ticarî vergilendirmenin devlet açısından olumsuz yönde gelişme göstermesine neden olduğundan ilgili mukataa gelirlerinin sürekli bir düşüş halinde oldukları görülmektedir. 1705 yılından 1730 yılına gelindiğinde aradan geçen 25 yılda vurguncular piyasadaki iç yağlarını tekellerine almış olmalılar ki 1730 yılında, Trabzon'daki şemhâne 1705'te olduğu gibi 6.000 akçe yerine % 33.33'lük bir azalışla senede 4.000 akçeyi/33.3 kuruşu Trabzon gümrük eminlerine teslim etmek üzere, Hasan'ın vefat etmesinden dolayı eşi Fatma Hatun'a tevcih olunmuştu[303]. 1780 yılında Trabzon gümrük mukataasına bağlı olarak bir mumhâne emininin var olduğu kayıtlarda yer almakla birlikte[304], 1730 yılından sonra Trabzon'daki mum imalatı iyice gerilemiş olacak ki yüzyılın sonuna kadar mum imalatı ile ilgili her hangi bir kayıt tespit edilememiştir. Sonuçta, hem Trabzon dellâliye gelirlerinin ve hem de şemhâne gelirlerinin yüzyılın başlarından itibaren muhtemelen, Osmanlı esnafının koruyucusu olan Lonca sisteminin giderek önemini kaybetmesiyle birlikte çöküş devrelerine girdikleri ve yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise bütünüyle önemlerini kaybettikleri anlaşılmaktadır.

3-Keten Bezi Gelirleri

Trabzon ve Rize'de üretilen ham keten ve ketenli dokumalar Osmanlı Sarayı başta olmak üzere Anadolu'nun dört bir yanında alıcı bulduğu gibi, İstanbul, Rumeli, Tuna yalıları ve İstanbul üzerinden Mısır'a kadar götürülerek satılan Trabzon ve çevresinin en önemli ihraç malları arasında yer almaktaydılar[305]. XVIII. yüzyılda Trabzon keten bezi damga mukataası Trabzon gümrük mukataasından ayrı bir mukataa olarak örgütlenmiş bulunmaktaydı. XVIII. yüzyılın çok kısa bir döneminde Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan keten bezi damga mukataasının, Trabzon'daki ticaret ve üretim ilişkilerine ışık tutmasından dolayı ele alınması,

---

[302] Adı geçen kayıttaki bilgilere göre, mumcu esnafı muhtemelen Trabzon şemhânesi adı verilen binanın içerisinde yer almakta veya mumcu esnafının tümü bir bina içerisinde olmamakla birlikte aynı mekânda bir arada bulunmaktaydılar. Bkz:TŞS, 1869 / 67b-68a, kayıt tarihi, 22 Cemâziyelevvel 1117 / 11.09.1705.

[303] BOA.MAD, 10172, kayıt tarihi, 15 Muharrem 1143 / 31.07.1730.

[304] BOA.MAD, 10223 / 92.

[305] Bkz:IV. Bölüm.

Trabzon ve çevresindeki ekonomik faaliyetlerin hacmini daha iyi anlamak açısından gerekli görülmüştür.

XVIII. yüzyılın başlarından 1727 yılına kadar Trabzon ve çevresindeki keten bezi üretimi ile ilgili olarak arşiv kayıtları her hangi bir bilgi vermezler. Trabzon'daki keten bezi üretimi ile ilgili olan ilk kayıtlar 1727 yılıyla başlar. Trabzon ve çevresindeki kırsal alanlarda yetiştirilen ketenden[306] dokunan kumaşların çarşı pazarlarda satılması veya ihraç edilmeleri halinde damga eminleri "tamga rüsûmu" ya da "resm-i tamga" adı altında vergi almaktaydılar. Trabzon keten bezi damga mukataası bazı kayıtlarda "Trabzon'da vâkı' tamgâ-yı kirbâs[307] mukāta'ası" olarak da geçmekteydi[308]. Bu ifadelerden hareketle Trabzon'dan âhara satılan tüm kaba pamuklular Trabzon keten bezi damga mukataası tarafından vergilendiriliyor olmalıydı. Trabzon ve çevresindeki keten bezlerinden alınan damga vergileri Trabzon keten bezi damga mukataası eminleri tarafından toplanmaktaydı. 1727 yılına ait olan bir kayıt keten bezi mukataasının bu yıllardaki işlerliğine ışık tutmaktadır. İlgili kayıtta, Trabzon sancağında üretilen ketenin tüccarlar tarafından yüklenip âhar diyarlara götürüldüğünde memalik-i mahrusede vesair mahallerde bu gibi yük bağlayıp götürenlerden "resm-i tamga" alınmak iktiza eder iken, şu ana kadar yük bağlayıp götüren tüccarların bir nesne damga vergisi vermedikleri ancak başka yerlerde vergilerini verdikleri ifade edildikten sonra, Trabzon sancağında çıkan keten bezinin her bir arşınına (0.68 m.) iki akçe damga vergisi alınmak üzere 60.000 akçe/500 kuruş yıllık vergisi her yıl hazineye yatırılmak üzere yeniden mukataa olarak kaydolunması ve malikâne olarak satılması için arzuhal verildiği kayıtlıdır. Aynı kayıtta, halk arasında yapılan müzayedede keten bezi mukataasına talip olanların söyletilmesinden sonra[309] 500 kuruş muaccele karşılığında halen Trabzon gümrük mukataası malikâne mutasarrıfı olan Mustafa[310] üzerine karar kılınarak 1140 (1727) senesinde keten bezi mukataasının Trabzon gümrük mukataasına zam ve ilhak olunmasına karar verilmişti[311]. Trabzon gümrük

---

[306] Trabzon sancağında, Akçaabat nahiyesine bağlı Tonya isimli köyün zaiminin kendi gelirine kanaat etmeyerek gelip geçen keten yüklerinden gümrük talep etmeye kalkıştığından daha önce bahsedilmişti. Bkz:BOA.MAD, 10156.

[307] Kirbas, genellikle kaba pamukluları ifade etmekteydi. Pamuk, keten veya kenevirden oluşan ucuz dokumalara bez adı verilmekteydi.

[308] TŞS, 1901 / 64a.

[309] Bu kayıt, iltizam ihale müzayedelerinin talip olanlar arasında sözel artırma yoluyla gerçekleştirilerek kaydolunduğunu göstermektedir.

[310] Tablo:VIII.

[311] TŞS, 1890 / 101a-b, kayıt tarihi, 19 Rebiülevvel 1140 / 04.11.1727.

mukataası malikânecisi Mustafa'nın keten bezi mukataası için mukataanın yıllık değeri (mal) kadar muaccele vermesi şaşırtıcıdır. Zira muaccele miktarlarının malikâne olarak verilecek mukataaların yıllık ortalama kârlarının iki ile on katı arasındaki asgari değeri belirlenerek ihaleye sunulduğu bilinmektedir[312]. Bu bilgiden hareketle malikâneci Mustafa Ağa'nın keten bezi mukataasını ucuza kapattığını söylememiz mümkündür. Trabzon, Rize ve Of'da üretilen keten bezi[313] damga gelirlerinin 1727 yılı sonlarında Trabzon gümrük mukataasına dahil olmasıyla birlikte, Trabzon gümrük mukataasının hazineye vermiş olduğu mal adı verilen yıllık vergi bir anda 60.000 akçe artarak 881.000 akçeye ulaşmıştı[314]. 1727 yılında Trabzon gümrük mukataasına zam ve ilhâk olunan keten bezi mukataasının 1730 yılının yedinci ayına kadar, keten bezi mukataasını eskiden tasarruf eden ve Rizeli olduğu anlaşılan Mehmet isimli kimse tarafından işletilmekle birlikte 1730 yılından sonra keten bezi mukataasının işletmesi bütünüyle Trabzon gümrükçülerinin denetimine girmişti[315]. Trabzon gümrük mukataasına bağlanan keten bezi mukataası, gümrük malikânecisi Mustafa Ağa tarafından Abdullah isimli kimseye iltizama verilerek işletilmiştir.

1734 yılına gelindiğinde, Trabzon keten bezi damga mukataasının malikâne olarak Mustafa Ağa'ya verilmesiyle ilgili olan kaydın iptal edildiği görülmektedir[316]. Durum üzerine, Trabzon keten bezi damga mukataası tekrar malikâne olarak ihaleye çıkarılmış, bir önceki ihalede 60.000 akçe değere sahip olan keten bezi mukataasına 140.000 akçe daha zam yapılarak mukataanın yıllık değeri/vergisi 200.000 akçeye çıkarılmış ve yapılan müzayede sonucunda, 1734 yılı başlarından itibaren geçerli olmak üzere 3.000 kuruş/360.000 akçe muaccele ile Trabzon gümrük malikânecisi Mustafa Ağa ile Yeğen Ahmet isimli kimseye ihale edilmişti. Aynı kayıtta, keten bezi mukataasının yıllık vergisi olan 200.000 akçenin dört taksit ile hazineye teslim edilmesi istenmekteydi[317]. Her iki ihale kaydına göre, Trabzon'daki keten bezi üretiminden alınan damga gelirlerinde 7 yılda % 233.3'lük olağan üstü sayılabilecek bir artışın ortaya çıktığı görülür. İki ihale arasında geçen sürede, yani 1727 yılından 1734 yılına kadar geçen 7 yılda keten bezi üretiminde bu

---

[312] Genç, "Osmanlı Maliyesinde...", 238.
[313] BOA.MAD, 10172.
[314] Tablo:VIII.
[315] BOA.MAD, 10172.
[316] Aynı kayıtta, keten bezi mukataasını malikâneci Mustafa'dan iltizamına alarak işleten Abdullah'ın liva-i mezburda olan kasabalardan 12.500 kuruşu aşan miktarda damga vergisi topladığı kayıtlıdır. Bkz:BOA.MAD, 10172.
[317] TŞS, 1897 / 85a, kayıt tarihi, 28 Şaban 1146 / 03.02.1734.

derecede bir artış pek mümkün olamayacağına göre, daha önce ifade edildiği gibi Trabzon gümrük malikânecisi olan Mustafa Ağa, mukataanın ilk ihale edildiği 1727 yılında keten bezi mukataasını bir yolunu bularak 60.000 akçe gibi düşük sayılabilecek yıllık vergi ile hazinedeki defterlere kaydettirerek 500 kuruş/60.000 akçe muaccele ile almasını bilmişti[318]. Devlet ise muhtemelen, Trabzon ve çevresindeki keten bezi üretiminin gerçek değerinin hangi seviyede olduğunu, bir süre sonra, bir şekilde öğrendiğinden dolayı keten bezi mukatasını işletmekte olan Mustafa Ağa hayatta olmasına rağmen mukataayı elinden alarak tekrar ihaleye vermişti. Ancak, malikâneci Mustafa Ağa bu sefer yanına bir ortak alarak keten bezi mukataasını tekrar ele geçirmesini bilmişti. Trabzon keten bezi damga mukataasının ikinci kez ihale edilmesiyle ilgili olan 1734 tarihli kayıtta, keten bezi gelirlerinin Trabzon gümrük mukataasına dahil olduğunu gösteren hiçbir işaret yer almamaktadır. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla keten bezi mukataası Trabzon gümrük mukataasına 1727'den 1734'e kadar yaklaşık yedi yıl bağlı kalmıştı. 1734 yılından sonra keten bezi mukataasının yıllık değeri 200.000 akçeye yükseldiğinden, 1734 ve sonrasına ait Trabzon gümrük mukataası ihaleleri ile ilgili olan kayıtlarda yıllık 200.000 akçelik bir artışın ortaya çıkması gerekirdi, oysa bu yıllarda 200.000 akçelik bir artışı gösteren hiçbir kayıt bulunmamaktadır[319].

XVIII. yüzyılda Trabzon'a ticaret amacıyla Osmanlı devletinin çeşitli şehir, kasaba ve karyelerinden gelen tüccarların çok büyük bir çoğunluğu kara yolu vasıtasıyla Gürün ve çevresinden gelmişlerdir[320]. Bu konuyla bağlantılı olarak 1734 yılına ait olan bir kayıtta, Trabzon keten bezi mukataasını malikâne olarak işleten Mustafa Ağa ile Yeğen Ahmet'in Dîvân'a arzuhal sundukları görülmektedir. İlgili arzuhalde özetle, "Trabzon eyaletinde olan Giresun, Keşap, Tirebolu, Görele, Sürmene, Of, Rize, Pazar kazaları ve Yoros, Akçaabat, Macuka ve Yomra nâm mahallerde[321] olan keten bezinin arşınından birer akçe resm-i damgalarının tahsil olunmasının emr-i şerîf ile kendilerine ait olduğu ancak, bazı kimselerin Erzurum ve

---

[318] Trabzon keten bezi üretiminde 1727 yılında ortaya çıkan ani büyüme muhtemelen daha önceki yıllarda başlayan bir büyümenin sonucuydu. Trabzon gümrükçüsü olan Mustafa Ağa, bir şekilde Trabzon ve çevresindeki keten bezi üretimindeki canlanmayı haber almış olacak ki keten bezi mukataasını ele geçirmek için gerekli olan alt yapıyı hazırlayarak mukataayı üzerine almasını bilmişti. Dikkat edilirse, 1727'de sadece Mustafa Ağa keten bezi mukataasını ihale ile işletirken 1734'te ikinci bir ortak, 1735'te ise üçüncü bir ortağın sahneye çıktığı görülmektedir. Bu durum, muhtemelen keten bezi mukataasını başka işletmecilere kaptırmak istemeyen Mustafa Ağa'nın ticaretteki girişimciliğinin bir sonucudur.

[319] Bkz:Tablo VIII.

[320] Bkz:IV. Bölüm.

[321] Bkz:Harita I.

Bayburt taraflarına damgasız bez götürdükleri..." görülmüş ve bu durum şikayete konu olmuştu. Nihayetinde konu ile ilgili olarak Dîvân'dan verilen cevapta, Erzurum ve Bayburt taraflarına damgasız keten bezi götürenlerin men edilerek ilgili damga vergilerinin bez götürenler tarafından ödenmesine karar verilmişti[322]. Devam eden yıllarda Trabzon'daki keten bezi mukataasının mültezimlere verilerek işletilmeye devam edildiği ve bir keten bezi kethüdâsının da keten bezi ile ilgili olan problemlerle ilgilendiği kayıtlarda yer almaktadır[323]. Başka bir kayıtta ise, 1736 yılından itibaren geçerli olmak üzere Trabzon keten bezinden elde edilen gelirlerden senede 500 kuruşun dört taksit ile Sohum kalesi muhafızı Mehmet'e verilmesine karar verilmişti[324].

Keten bezi mukataasının devlet tarafından 60.000 akçeden 200.000 akçeye yükseltilmesinden bir yıl sonra yani 1735'te, Trabzon ve çevresindeki keten üretimini vergilendiren keten bezi damgasının yıllık değeri/vergisi 200.000 akçeden bir anda % 200'lük bir artışla 600.000 akçeye yani üç misline yükseltilmişti. Aynı kayıtta, daha önceki yıllarda keten bezi mukataası malikânecileri olan Mustafa Ağa ve Ahmet Ağa'ya üçüncü bir ortak olan Halil Paşa'nın eklendiği görülür[325]. Anlaşılan, devlet tarafından keten bezi mukataasının yıllık vergileri yükseltildiğinde ortakların sayısında da benzer bir artış ortaya çıkmaktaydı. Muhtemelen hazineye veya mükelleflerine karşı olan taahhütlerinde bir aksama olmasından endişelenen keten bezi malikânecileri, ortak sayısını artırarak malikânelerinin ellerinden alınma riskini azaltmaktaydılar. Zira, malikâneci Feyzullah Ağa ve ortakları örneğinde olduğu gibi, kaydı hayat şartı ile ihale edilse dahi, ihale şartnâmesine göre gerekli olan mutad ödemelerini yapamayan işletmecilerin ellerinden ilgili mukataa alınarak yeniden ihaleye sunulabilmekteydi.

Trabzon'daki keten bezi üretiminde 1727 yılından 1735 yılına kadar geçen 8 yılda % 900'lük olağan üstü sayılabilecek bir artış insanı hayrete düşürecek boyuttadır. Anlaşılan o ki, Trabzon'daki keten bezi üretiminde XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra gerçekten dikkate değer bir artış başlamış ve bu artış yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı arşiv kayıtlarında kendini göstermişti. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Trabzon'daki keten bezi üretimi ile ilgili olan mukataada ortaya çıkmaya başlayan olağan üstü büyümenin bir başka nedeni de bu yıllarda Trabzon'a

[322] TŞS, 1897 / 86a, kayıt tarihi, 12.04.1734.
[323] TŞS, 1901 / 64a.
[324] TŞS, 1901 / 65b-66a, kayıt tarihi, 14 Şevval 1149 / 15.02.1737.
[325] BOA.MAD, 10185.

Gürün ve çevresiyle birlikte Anadolu'nun dört bir yanından gelen onlarca kumaş tüccarıyla alakalı olmalıydı. 1737 yılına ait olan bir kayıtta, hem Trabzon'da üretilen keten bezinin ve hem de dışardan, "taşradan her ne kadar kirbas zuhur ider ise...", şehre gelen keten bezlerinin Trabzon'da damgaya memur olanlar ve keten bezi kethüdası marifetiyle damgalanıp vergilerinin tahsil edilmesi kayıtlıdır[326]. Dolayısıyla, XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelen kumaş tüccarlarından[327] alınan damga vergilerinin Trabzon keten bezi damga mukataasının kısa sürede yaklaşık on misli kadar artış göstermesinde önemli katkı sağladıkları düşünülmektedir.

Yıllık 600.000 akçe değere sahip olan Trabzon keten bezi damga mukataası, bu yıllarda yıllık 848.000 akçe değere sahip olan[328] Trabzon iskelesi gümrük mukataasına oldukça yaklaşmış bulunmaktaydı. Trabzon gümrük mukataasının Trabzon ve çevresindeki birçok iskele ile ihtisâb, dellâliye ve şemhâne gibi birçok gelir birimiyle birlikte ancak 848.000 akçe seviyesine ulaşabildiği göz önüne alınırsa, XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Trabzon ve çevresindeki keten bezinden alınan damga vergilerinin önemli bir gelişme kat ettiğini söylemek mümkündür. 1742 yılında Trabzon keten bezi damgasına ait olan yıllık 600.000 akçelik verginin 60.000 akçesi Sohum kalesi muhafızına ödendikten sonra geriye kalan 540.000 akçe, keten bezi mukataasının yıllık vergisi olarak hazineye yatırılmıştı[329].

1794 yılında, Trabzon keten bezi damga mukataası 607.080 akçe yıllık vergi (mal) ile Mehmet Sıddık Efendi'nin uhdesinde malikâne olarak kayıtlıydı[330]. Bu noktada, 1727 yılından 1735 yılına kadar % 900'lük bir artış yakalayan Trabzon keten bezi damga mukataasının, 1735 yılından 1794 yılına kadar geçen 59 yıl içerisinde sadece % 1.18'lik bir artışa sahne olduğu görülür. Keten bezi vergisinde ortaya çıkan bu durağanlığı Trabzon ve çevresindeki keten bezi üretiminin maksimum seviyesine ulaşmış olmasıyla açıklamak mümkün olabileceği gibi, keten bezi mukataasının malikâne sistemi sayesinde işletilmesiyle de açıklamak mümkündür. Malikânecilerin ihalede ödedikleri yüklü miktarlardaki muaccele denilen peşin para karşısında devlet, "mal" adı verilen ve hazineye ödenen yıllık vergilerde oynama/artırma yapmaya pek yanaşmamaktaydı. Zira, ihalelerde ortaya çıkan

---

[326] TŞS, 1901 / 64a. Kayıttaki "taşra" kelimesinden ifade edilmek istenenin Trabzon ve çevresindeki şehir, kasaba ve köylerin de olabileceği unutulmamalıdır. Zira, Trabzon'un batısında yer alan Görele'den Trabzon'un doğusunda yer alan Pazar'a kadar olan mahallerde keten üretilmekteydi. Bkz:TŞS, 1874 / 172b ve 1890 / 104a-b.

[327] Bkz:Tablo II ve IV. Bölüm.

[328] Bkz:Tablo VIII.

[329] BOA.MAD, 10185.

[330] BOA.MAD, 10238 / 121, kayıt tarihi, gurre-i Muharrem 1209 / 29.07.1794.

muaccele adı verilen peşin para bazen mukataanın yıllık vergisinin (mal) yaklaşık sekiz-dokuz katına kadar çıktığından[331], devletin maliyesindeki açıklar için muaccele denilen peşin miktarlar, mukataaların yıllık vergilerine (mal) göre çok daha önemli görülmekteydi. Böylece malikâneciler, devlete ödedikleri muacceleler ile mal adı verilen mukataanın yıllık vergilerinin aynı seviyelerde kalmalarına, başka bir deyişle katılaşmalarına zemin hazırlamaktaydılar.

Neticede, Trabzon'daki dokuma sektörüyle alakalı olan ve bir aralar Trabzon gümrük mukataasına ilhak olan Trabzon keten bezi damga mukataası ile ilgili olan veriler, 1727-1735 yılları arasında Trabzon ve çevresinde keten beziyle alakalı olan üretim sektöründe önemli bir canlanmanın ortaya çıktığını, ancak devam eden yıllarda keten dokuma sektörünün aynı canlılığı muhafaza etmesine rağmen belirli bir üretim kapasitesinin üstüne çıkamadığını, dolayısıyla Trabzon ve çevresindeki keten bezi üretimindeki büyüme hızının yavaşlamaya başladığını göstermektedirler.

E-TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASINA AİT OLAN MALÎ VERİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

"El-yevm Trabzon gümrüğü mukāta'ası kesrî vâfir sehâbete muhtâc bir mukāta'a olmağla..."[332]

Bu kısımda, Trabzon iskelesi gümrük mukataası ve ona bağlı olan vergi birimlerinin mültezimlere veya malikânecilere ihale edilmesiyle ilgili olan malî verilerin tek tek ele alınmasından çok, ilgili verilerin Trabzon ve çevresinin ticarî ve sınaî yaşamı açısından ne anlama geldiği, iltizam ile malikâne sistemi sayesinde devlet hazinesinin Trabzon iskelesi gümrük mukataasından hangi ölçüde bir kazanç elde edebileceği, XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinde gerçekleşen ticarî ve sınaî yaşamla ilgili olan mukataalardan elde edilen verilerle, Trabzon iskelesi gümrük mukataası ile ilgili olan veriler arasında bir benzerlik veya tezatlık olup olmadığı gibi konular ele alınacaktır.

Öncelikle, Osmanlı maliyesiyle ilgili olan arşiv kayıtlarının ve özellikle de gümrüklerle alakalı olanların daha çok malî ve askerî kaygılar nedeniyle tutulmuş olduklarını belirtmek gerekir. Trabzon gümrük mukataası örneğinde olduğu gibi,

---

[331] Trabzon iskelesi gümrük mukataası 1765 yılında 7.392.000 akçe muaccele ile ihale edildiğinde aynı yılda gümrüğün yıllık vergisi olan 848.000 akçe muaccele miktarının yaklaşık 1/9'ine denk düşmekteydi. Bkz:Tablo XII.

[332] Trabzon iskelesi gümrük mukataası malikânecisi olan Hacı Mehmet'in Dîvân'a yaptığı arzuhaline karşılık olarak Başmuhasebe'de mevcut olan Hazine Defterlerine bakıldıktan sonra Osmanlı maliyecilerinin Trabzon gümrüğü hakkında sarf ettikleri ifadelerden. Bkz:TŞS, 1871 / 89b, kayıt tarihi, 24 Zilkade 1122 / 14.01.1711.

mukataa kayıtları mültezimlerin elde ettikleri kârlar yerine, mültezimlerin hazineye yatırdıkları yıllık vergiler ile devlet adına yapılan yıllık ödemeleri içeren hesaplardan oluşmaktadırlar. Bu nedenle, İmparatorluk içerisinde yer alan ve mültezimlere verilerek işletilen yüzlerce mukataadan elde edilen gerçek kârları ortaya koyacak her hangi bir kayıt bulmak güçtür[333]. Dolayısıyla, XVIII. yüzyılın tümünde Trabzon gümrük mukataasını işleten mültezimlerin elde ettikleri kârları ortaya koyacak her hangi bir kayıttan mahrum olunmasına rağmen, mukataanın ihale kayıtları ile ilgili olan malî veriler yıllara göre sıralanıp değerlendirildiğinde bazı yıllarda çeşitli etkenlere bağlı olarak bir takım artış ve azalışların ortaya çıktığı görülmekte, dolayısıyla gümrük mukataası ve ona tâbi olan gelir kalemlerinde belirli bir ekonomik hareketliliğin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu amaçla, Trabzon gümrük mukataasına ait olan verilerden hareketle hazırlanan tablo ve grafikler sayesinde Trabzon ve çevresinde gerçekleşen ticarî ve sınaî yaşama ışık tutacak bir hayli bilgi elde etmenin mümkün olduğu görülmüştür[334].

XVI. yüzyılda, 2.000.000 akçe yıllık değere sahip olan Trabzon iskelesi gümrük mukataası XVII. yüzyılda değer kaybetmeye başlayarak yüzyılın sonunda Gönye gümrüğü ile beraber 600.000 akçeye kadar inmiş bulunmaktaydı. Gönye gümrüğünün XVIII. yüzyılın tümünde 200.000 akçe değere sahip olduğu göz önünde bulundurulursa XVII. yüzyılda Trabzon gümrük mukataasının değeri muhtemelen 400-500.000 akçe civarındaydı. Trabzon iskelesi gümrük mukataası XVIII. yüzyılın başlarında, XVII. yüzyılın sonlarına oranla gittikçe hareketlenen bir görüntü vermektedir. Trabzon gümrük mukataası XVIII. yüzyılın başlarından 1704 yılı sonlarına kadar klasik Osmanlı iltizam sistemiyle İstanbul gümrük eminleri tarafından idare edilmişti. İltizam sisteminde, daha önce bahsedildiği gibi, her hangi bir muktaanın yıllık gelirinin asgari kıymeti devlet tarafından tespit edilerek ihaleye sunulmakta, ihalede mültezimler arasında gerçekleşen açık artırma sonucunda ortaya çıkan maksimum değer mukataanın hazine tarafından belirlenen yıllık vergisi anlamına gelmekteydi. İhale ile işletmesini üzerine aldığı mukataadan elde edilen gelirlerden müzayededе gerçekleşen değeri hazineye teslim eden mültezim geri kalan gelirini kendi kârı olarak tasarruf ederdi. Bu açıdan bakıldığında, mültezimlerin

---

[333] Osmanlı arşiv kaynaklarının iktisadî çalışmalardaki yeterlilikleri ile ilgili bir değerlendirme için Bkz:Genç, "Osmanlı Malî Verilerinin...", 152-156 ve Faroqhi, Suraiya, Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?, İstanbul 2001, 46-81.

[334] XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon gümrük mukataasına ait olan malî verilerin kısa bir değerlendirmesiyle ilgili olan bir deneme için Bkz:Aygün, Necmettin, "Trabzon Gümrüğünde İktisadî Faaliyetler (1750-1800) I, OTAM, 11, Ankara 2000, 1-21.

1704 yılı sonlarına kadar Trabzon gümrük mukataasına ihalelerde biçtikleri değerler 700.000 ile 802.000 akçe arasında yer almaktaydı[335]. Bu veriler, XVII. yüzyılın sonlarına oranla XVIII. yüzyılın ilk dört yılında Trabzon gümrük mukataasında % 100'ü aşan bir büyümenin ortaya çıktığına işaret etmektedirler. 1704 yılı sonlarından itibaren iltizam sistemi yerine malikâne sistemiyle idare edilmeye başlanan Trabzon gümrük mukataası ile ilgili malî veriler hakkında daha fazla bilgi edinme imkânı ortaya çıkmaktadır. Malikâne sisteminde, işletmeci tarafından hazineye ödenecek "mal" adı verilen yıllık vergi devlet tarafından belirlenmekte, "muaccele" miktarları ise müzayedeye katılan mültezimler arasında yaşanan rekabet sonucunda belirlenmekteydi. Bu açıdan tablo XII'ye bakıldığında Trabzon gümrük mukataasını ihale ile üzerlerine alan malikânecilerin ödedikleri muaccele miktarları ile hazineye yatırmaları gereken yıllık vergileri "A" sütununda, mukataayı malikâneciden ihale ile alarak bilfiil işleten mültezimlerin müzayede esnasında verdikleri yıllık iltizam ihale miktarlarını da "B" sütununda bulmak mümkündür. XVIII. yüzyılda 6 kez malikâne olarak müzayede edilen ve yaklaşık 87 yıl malikâne sistemiyle idare edilen Trabzon gümrük mukataasını üzerlerine alan malikânecilerin ödedikleri muaccele miktarlarındaki artışlar bir ölçüde mukataanın yıllara göre göstermiş olduğu ekonomik gelişmenin seyrini ifade etmektedirler. Tablo XII'de B sütununa bakıldığında, 1704 yılı sonlarından 1726 yılı sonlarına kadar hazineye teslim edilen muaccele gelirlerinin inişli çıkışlı bir grafik çizdiği ve yaklaşık % 8'lik bir artışın söz konusu olduğu görülmektedir. Zira bu yıllar, malikâne sisteminin Trabzon gümrük mukataasına ilk kez uygulandığı yıllar olup, daha önce ifade edildiği gibi mukataadan elde edilen gelirler devlete ödenen "mal" adı verilen yıllık vergi ile mukataanın muaccelesi için İstanbul'daki sermaye sahiplerinden alınan borçları karşılayacak kapasitede değillerdi. Bu yüzden olmalı ki, Trabzon gümrük mukataası malikâne mutasarrıfı olan Mehmet 1711 yılında Divân'a arzuhal sunarak, Trabzon gümrük mukataasının bozuk/gelir getirmeyen bir mukataa olmasından dolayı Trabzon'daki kantarcılık gelirlerinin işletilmek üzere gümrük mukataasına eklenerek kendisine verilmesini talep etmişti[336]. Bununla birlikte, 1726 yılı sonlarından itibaren hazineye teslim edilen muaccele miktarı 1704 yılındaki malikâne ihalesinde ödenen muaccele miktarına göre % 44, bir önceki (1722) ihalede ödenen muaccele miktarına göre ise % 69.44'lük bir artış göstermişti[337]. 1726 yılında gerçekleşen

---

[335] Bkz:Tablo IX.
[336] TŞS, 1871 / 89b.
[337] Tablo XII.

müzayedede malikâneciler arasındaki rekabette ortaya çıkan muaccele miktarındaki bu % 44'lük büyümeyi, genelde iç ticaretle alakalı olan Trabzon gümrük mukataasındaki ekonomik faaliyetlerdeki bir büyümenin başlamasıyla irtibatlandırmak mümkündür. XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Trabzon ve çevresindeki ticarî yaşam gittikçe hareketlenmiş olacak ki 1745 yılında yapılan müzayedede Trabzon gümrük mukataası için teklif edilen 7.104.000 akçelik muaccele miktarı 1704 yılına göre % 373.6 gibi olağanüstü bir artışın ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1745 yılından 20 yıl sonra, 1765'te Bostancıbaşı Hüseyin'in ölümüyle birlikte tekrar müzayedeye çıkarılan Trabzon gümrük mukataasına 1704 yılına göre % 392.8, 1745 yılına göre ise % 4.05'lik bir artışla 7.392.000 akçelik bir değer biçilmişti[338]. Trabzon gümrük mukatasının muaccele miktarlarıyla ilgili olan veriler, Trabzon ve çevresindeki ticarî yaşamı vergilendiren Trabzon gümrük mukataasında 1704 yılından 1765 yılındaki son müzayedeye kadar olan 61 yılda % 392.8'lik bir büyümenin yaşanmış olduğunu, ancak 1745 yılından 1765 yılına kadar geçen 20 yılda büyüme hızının % 4.05 gibi daha önceki yıllara nazaran çok düşük kaldığını göstermektedir. Dolayısıyla, muaccele miktarlarındaki bu büyüme Trabzon ve çevresindeki iktisadî faaliyetlerde 1722 yılından itibaren gittikçe büyüyen ve 1745 yılında doruk noktasına ulaşan bir iktisadî yaşamın var olduğunu göstermektedir. Aynı veriler, 1745 yılından 1765 yılına kadar olan 20 yıllık süreçte iktisadî faaliyetlerdeki büyüme hızının giderek katılaşmaya/aynı seviyede kalmaya başladığına işaret etmektedirler.

Bu aşamada üzerinde durulması gereken ayrıntılardan biri, XVIII. yüzyılın başlarından Trabzon gümrük mukataasının son kez malikâne olarak ihale edildiği 1765 yılına kadar geçen 61 yıllık sürede muaccele miktarlarında ortaya çıkan % 392.8'lik artışın Osmanlı hazinesine olan katkısının gerçekte hangi seviyede olduğu meselesidir. Bu bağlamda, Tablo XII'de A sütununa bakıldığında malikânecilerin Osmanlı hazinesine ödedikleri "mal" veya "asl-ı mal" adı verilen yıllık vergilerin 1704 yılından yüzyılın sonlarına kadar sadece % 17.13'lük bir artışa sahne olduğu görülmektedir. Aslını ararsak hazineye ödenen mal adı verilen yıllık vergilerin artış yüzdesinin % 0 ile % 5 arasında olduğunu söylemek daha doğru olur. Çünkü, daha önce ifade edildiği gibi 60.000 akçe değerindeki Trabzon keten bezi mukataası ve 3.000 akçe değerindeki Trabzon keten bezi dellâliyesinin 1742 yılında, 50.000 akçe yıllık değere/vergiye karşılık Espiye iskelesinin 70.000 akçeye karşılık olarak 1776

[338] Tablo XII.

yılında Trabzon gümrük mukataasına ilhak olunması ve gümrükteki vazifelilerin aylıklarına bazı yıllarda yapılan zamlar neticesinde Trabzon gümrük muktaasının hazineye ödemesi gereken yıllık vergisi 1704 yılında 809.000 akçe civarında iken yüzyılın sonlarında 946.485 akçe seviyesine yükselmişti[339]. Dolayısıyla, Trabzon gümrük mukataasına sonradan ilave edilen adı geçen gelir kalemleri ve vazifelilere ödenen zamlar çıkarıldığında gümrük mukataasının yıllık vergisinde (mal) gerçekte hiçbir değişmenin yaşanmadığı görülür. Bu bilgilerden hareketle Trabzon gümrük mukataasının malikâne sistemi ile işletilmeye başlandığı 1704 yılından itibaren malikâne sisteminin kaldırıldığı 1795 yılına kadar geçen yaklaşık 90 yılda hazineye malikâneciler tarafından teslim edilen mal adı verilen vergilerin gerçekte hep aynı kaldığını söylemek çok daha gerçekçi bir tespit olacaktır. Devletin mal adı verilen yıllık vergilerde hiçbir artırmaya gitmemesinin en önemli nedeni şüphesiz malikânecilerin malikâneyi müzayede ile alırlarken ödemiş oldukları veya ödemeyi taahhüt ettikleri muaccele adı verilen yüklü miktardaki paradan kaynaklanmaktaydı. Malikânecilerin bir çoğunun askerî sınıftan olmaları hasebiyle ihale ile üzerlerine aldıkları mukataalar karşılığında hem maaşlarını hazineye terk etmeleri ve hem de muaccele denilen peşin parayı hazineye yatırmaları devletin acil ihtiyaçları için hayati önem taşıdığından devlet, malikâne sistemi sayesinde elde ettiği gelirlerden mahrum olmamak için mal adı verilen mukataaların yıllık vergileri üzerinde her hangi bir vergi artırımına gitme gereği hissetmemekteydi. Zira, devletin mal adı verilen yıllık vergiler üzerinde yapacağı zamanı ve sıklığı belli olmayan müdahaleler, muaccele adı verilen peşin paranın azalmasına ve dolayısıyla askerî sınıftan olan sermaye sahiplerinin mukataaların ihalelerine girmemelerine neden olabilirdi. Bu ve benzeri kaygılardan dolayı olsa gerek Trabzon gümrük mukataasında malikâne sistemine geçildiği 1704 yılından itibaren hazineye ödenen muaccele miktarlarıyla yine hazineye ödenen mal adı verilen yıllık vergilerin artış yüzdeleri arasında hemen hemen hiçbir bağlantının olmadığı, muaccele miktarları sürekli olarak artış gösterirken mal adı verilen yıllık vergilerin ise sürekli sabit kaldıkları veya ağır bir gelişme seyri izledikleri görülür[340]. Malikâne sisteminin bu özelliğinden dolayı gümrük mukataasının masrafları çıkıldıktan sonra hazineye teslim edilen miktarlar hemen hemen hep aynı düzeyde kalmaktaydı[341]. Bu açıdan Genç'in İmparatorluktaki çeşitli mukataalar ile ilgili olarak vermiş olduğu bilgilerin Trabzon gümrük mukataası

---

[339] Tablo VIII.
[340] Tablo XII.
[341] Tablo X.

adına hazineye yatırılan mal adı verilen yıllık vergilerle gelişme trendi açısından aynı benzerliği gösterdiği görülmektedir. Selânik gümrüğünün 1720 ile 1770 arasındaki ticaret hacmindeki artışı Svoronos[342] % 400'den daha fazla olarak göstermesine rağmen aynı gümrük gelirlerinden hazineye intikal eden vergilerin artışını Osmanlı mukataa kayıtları % 0.5 olarak göstermekteydiler. Yine Osmanlı mukataa kayıtlarına göre, Ege'nin kuzeyinde önemli bir liman olan Kavala'nın gümrük gelirleri 1743 ile 1793 arasındaki 46 yıllık dönemde hep 5.170 kuruş seviyesinde kalmış, benzer şekilde İzmir limanına giren ve çıkan mallardan alınan kantar vergileri de 1750-1800 arasındaki 50 yılda hiç değişmeden 4.400 kuruş olarak kalmıştı[343]. Tüm bu bilgilerden çıkarılacak sonuç açıktır:Malikâne sisteminde malikâne sahibinin devlete ödediği muaccele adı verilen peşin para sayesinde devlet, mukataanın yıllık vergilerini artırmamakta dolayısıyla mukataalardan hazineye intikal eden yıllık vergiler hep aynı düzeyde kalmaktaydı. Bundan dolayı, bir mukataadan elde edilen yıllık fiili hasılat zamanla ne kadar artarsa artsın bu hasılattan devlete ödenen yıllık vergi hep aynı düzeyde kalmaktaydı[344].

Tablo XII'de A sütununa yeniden bakıldığında, malikâne sisteminde mal adı verilen yıllık vergilerin belirlenmesinde Trabzon gümrük mukataasının 1704 yılında malikâne sistemine geçmeden önce kadim iltizam sistemi ile idare edildiği dönemlerde mültezimler arasında gerçekleşen ihale bedellerinin hiç değişmeden malikâne sistemi ile mal adı verilen yıllık vergilere dönüştüğü görülmektedir. Dolayısıyla bu noktada malikâne sisteminin eski iltizam sistemine oranla devlet açısından ne kadar kârlı bir işletme biçimi olduğu görülür. Zira devlet, eski iltizam sisteminde gerçekleşen ihale miktarını mal adı verilen yıllık vergi adı altında almaya devam ettiği gibi ilave olarak da muaccele adı verilen önemli bir sermayeyi de bir kereliğe mahsus olmak üzere peşin olarak alma imkânına sahip olmaktaydı.

Üzerinde durulması gereken önemli bir mesele de malikâne sistemi sayesinde devletin, ana mültezim konumundaki malikânecinin ve mahallinde mukataayı malikâneci adına işleten ikinci elden mültezimin Trabzon iskelesi gümrük mukataasından tahmini olarak ne kadar kâr elde edebileceklerinin hesaplanması

---

[342] Svoronos, N., Le Commerce de Salonique au XVIIIe siecle, 1956, 223'ten naklen Genç, "Osmanlı Malî Verilerinin...", 155.
[343] Genç, "Osmanlı Malî Verilerinin...", 155.
[344] Farz edelim ki Trabzon limanına 1768 yılında 50 gemi yanaşmış ve bu gemilerden elde edilen gümrük gelirlerinden hazineye 848.000 akçe yıllık vergi gönderilmişti. Bir yıl sonra aynı limana 100 gemi de yanaşsa hazineye intikal eden vergi miktarı malikâne sisteminin bu özelliğinden dolayı yine 848.000 akçe olarak değişmeden kalacaktı. Bkz:Tablo XII.

meselesidir. Bu açıdan tablo XII'de ele alınan ihale bedelleri üzerinde tekrar durmamız gerekmektedir. XVIII. yüzyılda Trabzon gümrük mukataasını vergilendirmek üzere uhdelerine alan malikânecilerin gümrük mukataasını hangi yıllar arasında işlettikleriyle ilgili olan başlangıç ve bitiş tarihleri bilindiğinden dolayı, Trabzon gümrük mukatasından devletin ve malikânecinin elde edebilecekleri kârları daha kolay hesaplama imkânına sahip olmaktayız. Bu amaçla, Trabzon gümrük mukataasını 1765 yılı Haziran ayının 20. gününden 1794 yılının sonuna kadar yaklaşık 29 yıl işleten Bostancıbaşı Hüseyin'in oğlu Mahmut Efendi ile ilgili olan dönem kâr hesaplamalarını yapmak açısından daha uygun bir dönem olarak gözükmektedir. Zira malikâneci Mahmut'un dönemi ile ilgili olan ihale kayıtlarının zenginliği işimizi bir hayli kolaylaştırmaktadır[345];

Malikâneci Mahmut, 61.600 kuruş/7.392.000 akçe muaccele karşılığında Trabzon gümrük mukataasının işletmesini ihale ile devletten almıştı. Devlete 7.392.000 akçe muaccele/peşin ödeyen malikâneci Mahmut Trabzon gümrük mukataasını işlettiği 29 yıllık sürede her yıl mal adı verilen yıllık ödemelerini de yapmıştı[346]. Mahmut, malikâne sahibi olduğu ilk 10 yılda devlete her yıl 848.000 akçe vergi öderken bu miktar 1776'dan 1777'ye kadar 918.000, 1777'den 1778'e kadar 938.520 ve 1778'den sonra 1795 yılına kadar geçen 17 yılda da 946.485 akçeye çıkmıştı. Neticede, Trabzon gümrük mukataasının son malikânecisi olan Mahmut, devlete 29 yılda yaklaşık olarak 26.426.765 akçe vergi vermişti. Dolayısıyla devlet, Trabzon gümrük mukataasını malikâne sistemiyle Mahmut'a ihale ederek 7.392.000 akçesi muaccele/peşin olmak üzere 29 yılda toplam 33.818.765 akçe gelir elde etmiş oluyordu. Bilindiği gibi malikâne sisteminde devlet, malikânecinin her yıl ödemekte olduğu mal adı verilen vergilerden yılda bir kez olmak üzere yıllık verginin (mal) % 5 ile 20'si arasında değişen kalem ve benzeri harçları, padişahın tahta çıkışı esnasında "Culûs Resmi" adı altında muaccele tutarının % 25'ini ve savaş zamanlarında yine muaccele tutarının % 10-15'ini "Cebelu Bedeliyesi" adı altında ek vergi biçiminde almaktaydı[347]. Tüm bu ek vergilerin 29 yıl içerisinde sadece birer kez ödendiği göz önüne alınırsa, Mahmut'un yaklaşık olarak 6.000.000 akçe daha devlete ödeme yapmış olduğu dolayısıyla, 29 yılda gümrük malikânecisinin devlete yapmış olduğu toplam ödemenin yaklaşık olarak 39.818.765 akçeye kadar ulaştığı görülür.

---

[345] Tablo XII.
[346] Tablo XII.
[347] Genç, "Osmanlı Maliyesinde...", 246.

Malikâneci Mahmut'un Trabzon gümrük mukataasını 29 yıl süreyle işleterek elde etmiş olduğu kâr veya zarar, üzerinde durulması gereken başka bir konudur. Trabzon gümrük mukataasını malikâne olarak üzerine alan Mahmut Efendi mukataanın işletmesini Trabzon'un âyân ve eşrâfından olan mültezimlere ihale ederek işlettiğinden daha önce bahsedilmişti. Tablo IX ve XII'de B sütununa bakıldığında, Trabzon gümrük mukataasının malikâneci Mahmut tarafından genellikle bir yıllık sürelerle mültezimlere verilerek işletildiği görülür. Aynı tablolara bakıldığında, Trabzon gümrük mukataasının malikâneci Mahmut tarafından 1766 yılında 2.700.000, 1771 yılında 2.400.000 ve 1780'li yıllarda 3.000.000 akçeden mültezimlere ihale ile verildiği görülür. İlgili ihale bedellerinin ortalamaları alındığında Trabzon gümrük mukataasının 1766 ile 1795 yılları arasındaki 29 yıllık sürede yıllık olarak ortalama 2.770.000 akçeye mültezimlere verilerek işletildiği ortaya çıkar. Böylece, malikâneci Mahmut Efendi'nin Trabzon gümrük mukataasını işleten mültezimlerden 29 yılda yaklaşık olarak 80.330.000 akçe ihale bedeli aldığı söylenebilir. Malikâneci Mahmut'un mültezim ihalelerinden elde ettiği 80.330.000 akçeden muaccele miktarı da dahil olmak üzere devlete ödemiş olduğu yaklaşık 39.818.765 akçe çıkarıldığında, Trabzon malikânecisi olan Mahmut'un gümrük mukataasını 29 yıl işleterek yaklaşık 40.511.235 akçe elde etmiş olduğu görülür. Malikâneci Mahmut'un 29 yılda elde ettiği 40.511.235 akçelik kâr 29 yıla bölündüğünde, Mahmut Efendi'nin Trabzon gümrük mukataası vasıtasıyla yılda 1.396.939,1 akçe/11.641,1 kuruş kâr elde ettiği görülür. Bu açıdan bakıldığında, Trabzon gümrük mukataasından elde edilen gelirlerin neredeyse yarı yarıya olacak şekilde devlet ile malikâneci arasında bölüşüldüğü anlaşılır.

Burada, devletin mukataalarından elde etmiş olduğu gelirlerini niçin malikâneci ile paylaştığını sormak gerekmektedir. Meselâ devlet, Trabzon gümrük mukataasını 1766 yılı ile 1795 yılı arasındaki yaklaşık 29 yılda malikâne sistemi ile işletmek yerine eski iltizam sistemiyle veya emaneten işletmiş olsa idi, 29 yılda mukataadan elde edilen 80.330.000 akçeyi direkt olarak elde etmiş olacaktı. Ancak unutmamak gerekir ki, devletin iltizam sistemiyle Trabzon gümrük mukataasını idare etmesi halinde adı geçen 80.330.000 akçe 29 yıl gibi uzun bir sürede devlet kasasına girecekti. Oysa malikâne sistemi sayesinde devlet bu miktarın yaklaşık 1/10'ini muaccele ve benzeri gelirler adı altında peşin olarak almakta ve mukataayı işleten askerî sınıftan olan malikânecinin 29 yılda alacağı aylıklarını da "hazine-

mande" uygulaması sayesinde hazineye aktararak önemli bir sermayeyi kısa bir sürede elde etme imkânına sahip olmaktaydı.

Trabzon gümrük mukataasını malikâneciler adına işleten ve mahallinden olan ikinci elden mültezimlerin adı geçen 29 yılda ne kadar kâr elde ettikleri bilinebilseydi Trabzon gümrük mukataasının bu yıllardaki ticarî kapasitesi, bir başka deyişle fiili hasılatı öğrenilmiş olurdu. Ancak, şu aşamada ikinci elden mültezimlerin gümrük mukataasını işleterek elde ettikleri gelirlerin hangi boyutta oldukları bilinmemektedir. Bununla birlikte Çizakça, mukataaları malikâneci adına işleten mültezimlerin kabaca % 17 kadar bir kâr elde edebilecekleri üzerinde durmaktadır[348]. Trabzon gümrük mukataasını işleten mültezimlerin yılda % 17 seviyesinde bir kâr elde ettikleri kabul edilirse, 1766-95 arasındaki 29 yıllık dönemde mültezimler 13.656.100 akçe ve her bir yılda ise 470.900 akçe kâr elde etmiş olurlardı. O halde, 29 yılda ortaya çıkan 13.656.100 akçelik mültezim kârları Trabzon gümrük mukataasından 29 yılda elde edilen 80.330.000 akçeye eklendiğinde, gümrük mukataasının 29 yılda yaklaşık olarak 93.986.100 akçe, bir yılda ise 3.240.900 akçe/27.007.5 kuruş gelir elde ettiği gerçeği ortaya çıkar. Bütün bu bilgilerden hareketle, Trabzon gümrük mukataası ve ona bağlı olan gelir kalemlerinde bir yıl içerisinde yaklaşık olarak 3-3.500.000 akçelik/25.000-29.166 kuruşluk bir sermayenin vergilendirilmekte olduğu anlaşılır. Ayrıca, Trabzon gümrük mukataasından elde edilen gelirlerin dağılımı büyükten küçüğe olacak şekilde malikâneci, devlet ve malikâneci adına mukataayı mahallinde işleten mültezim şeklinde olacaktır.

Trabzon gümrük mukataası ile ilgili olan malî verilerin değerlendirilmesinde çalışmamız itibarıyla üzerinde durulması gereken belki de en önemli mesele, mültezim ihale bedellerinin yıllara göre değişimini etkileyen faktörlerin belirlenmesidir. Çünkü, gümrük malikânecisi tarafından işletilmek üzere ihaleye çıkarılan mukataanın işletmesini almak için teklif veren mültezimlerin teklifleri, Trabzon ve çevresindeki iktisadî şartları en iyi yansıtabilecek veriler olarak gözükmektedirler. Zira mukataanın işletmesini genelde mahallinden olan mültezimler yürüttüğünden dolayı, Trabzon gümrük mukataasının bir yıl içerisinde getirebileceği yıllık kârı en iyi yine Trabzon ve çevresinde yaşayan mültezimler bilebilirdi. Bundan dolayı, mültezimlerin XVIII. yüzyıl müddetince gümrük mukataasını işletmek üzere müzayedelerde sunmuş oldukları ihale bedelleri başka

[348] Çizakça, "İş Ortaklıkları...", 147.

bir ifadeyle müzayedelerde mültezimler arası rekabette ortaya çıkan ihale bedelleri, Trabzon ve çevresindeki ekonomik faaliyetlerin gelişimini izlemek açısından önemli veriler olarak karşımızda durmaktadırlar.

Tablo IX'a bakıldığında, XVIII. yüzyılda Trabzon gümrük mukataasının tüm birimleriyle birlikte bazı yıllarda üç yıllığına olmak üzere hemen hemen yılda bir ihaleye çıkarıldığı görülür. İltizam ihalelerindeki bu zenginlik, en azından mukataa gelirlerinin hangi yıllarda değişime uğradıklarını ve bu değişime neden olan etkenlerin hangileri olduğunu genel olarak ortaya çıkaran bilgiler içermektedirler. Trabzon limanı Karadeniz ve çevresindeki ticarî limanlar ile birebir ilişki içerisinde olduğundan[349] Trabzon gümrük mukataası iltizam bedellerinin artması veya azalmasında Osmanlı devletinin XVIII. yüzyıl müddetince Karadeniz ve çevresinde girişmiş olduğu savaşların önemli etkileri bulunmaktadır. Özellikle 1683 Viyana bozgunundan sonra Avrupa'da oluşturulan kutsal ittifaka katılan Rusya'nın saldırgan tutumu nedeniyle ikide bir Azak ve çevresine saldırması ve Kırım üzerinde baskı kurması[350] Karadeniz'in kuzeyindeki limanlar ile Trabzon arasındaki bağlantıların zayıflamasına neden olmuş olmalıydı[351]. XVIII. yüzyılın ilk yıllarında hem Rusya ile ve hem de 1723 yılından itibaren İran ile yapılan uzun süreli savaşların Trabzon gümrük mukataasının iltizam ihalelerine olumsuz etki yaptığı düşünülmektedir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında muhtemelen savaşlar nedeniyle olsa gerek Kefe ve çevresinden hiçbir tüccarın Trabzon'a uğramadığı, İran'dan ise sadece 1723 yılında Osmanlı-İran savaşları başlamadan bir tüccar grubunun Trabzon'a geldiği ve Osmanlı-İran savaşlarının sona erdiği 1746 yılına kadar ise hiçbir Acemli tüccarın savaş süresince Trabzon'a uğramadığı görülmüştür[352]. Bu nedenle, XVIII. yüzyılın başlarından 1740'lı yıllara kadar Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale bedellerinde sadece % 14.28'lik bir artış ortaya çıkmış, ihale bedelleri inişli çıkışlı bir seyir izlemişlerdi[353]. XVIII. yüzyılda Trabzon iskelesi gümrük mukataası iltizam ihale bedellerinde görülen en önemli artış yüzyılın ortalarıyla birliktedir. 1755 yılında, Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale bedeli yüzyılın başlarına göre % 354.2 ve 1736 yılındaki ihale bedeline göre ise % 430'luk bir artış göstermişti[354]. XVIII.

---

[349] Bkz:IV. Bölüm.
[350] Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I, 54-62.
[351] Bu yıllarda Trabzon valileri genellikle Azak ve çevresini Ruslardan korumak için görevlendirilmekte, Trabzon valileri Trabzon ve çevresindeki yerleşim yerlerinden topladıkları askerlerle Kırım taraflarına hareket etmekteydiler. Bkz:Gologlu, a.g.e., 68-73.
[352] Bkz:Tablo II ve IV. Bölüm.
[353] Tablo XII.
[354] Bkz:Grafik III.

yüzyılın ortalarına doğru mültezim ihale bedellerinde yaşanan bu olağan üstü sayılabilecek gelişmenin bir benzeri de, daha önce ifade edildiği gibi malikâne muaccele bedellerinde görülmüştü. 1745 yılındaki ihalede malikâne muaccele bedeli 1726 yılındaki malikâne ihale bedeline göre % 228.8, ilk malikâne muaccele ihale bedeline göre ise % 373.6'lık bir yükseliş göstermişti[355]. Dolayısıyla 1745 ve sonrasını Trabzon'un iç ve dış ticarî yaşamında önemli bir büyümenin ortaya çıkmasıyla açıklamak mümkündür.

XVIII. yüzyılın ortalarında önemli bir büyüme ivmesi yakalayan iltizam ihale bedellerine en önemli darbe yine savaşlardan gelmişti. 1750'lerden 1760'lı yılların sonlarına kadar hem Trabzonlu ve hem de Kefeli tüccarların Trabzon ile Kefe arasında ticaret yaptıkları görülmesine rağmen 1768'de başlayan savaşlar silsilesi Trabzon ile Kefe arasındaki ticarî ilişkilerin sekteye uğramasına neden olmuştu[356]. Ruslar ile 1768'de Lehistan meselesi yüzünden çıkan savaş, 1783'de Kırım'ın Rusların eline geçmesiyle sonuçlanmıştı. 1755 yılında 26.500 kuruşa/3.180.000 akçeye mültezimlere ihale edilen Trabzon gümrük mukataası, Osmanlı-Rus savaşının başladığı 1768 yılında, 1755 yılına göre % 11.32'lik bir düşüş göstererek 23.500 kuruşa/2.820.000 akçeye ihale edilmişti[357]. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edildiği 1783 yılına kadar geçen süre içerisinde, Karadeniz'de ticarî ilişkilerin normal seyrine girmeye başladığı görülmektedir[358]. Trabzon gümrük mukataası 1780 yılında, 1771 yılına göre % 25'lik bir artışla 25.000 kuruşa/3.000.000 akçeye ihale edilmişti. Bu artışa rağmen, 1780'li yıllardaki ihale bedelleri 1745 yılındaki büyümeyi hiçbir zaman yakalayamamışlardır. Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale bedellerindeki en büyük düşüşlerden biri, 1783'de Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra yaşanmıştır. Kırım'ın işgali yanı sıra Kuzey Karadeniz'e hakim bir konumda olan Özü kalesinin 1789, Balkanlar ile Orta ve Kuzey Avrupa'nın Karadeniz'e çıkış kapıları olan Kili ve İsmail'in ise 1790'da Ruslar tarafından işgali, Trabzon gümrük mukataası gelirlerini iyice düşürmüş olmalı ki 1790 yılında gümrük mukataası emaneten mültezimlere verilerek işletilmişti. Bölgede yaşanan savaşların etkisiyle olsa gerek, XVIII. yüzyılda Trabzon tüccar ve gemicilerinin Karadeniz'de İstanbul'dan sonra en çok uğradıkları

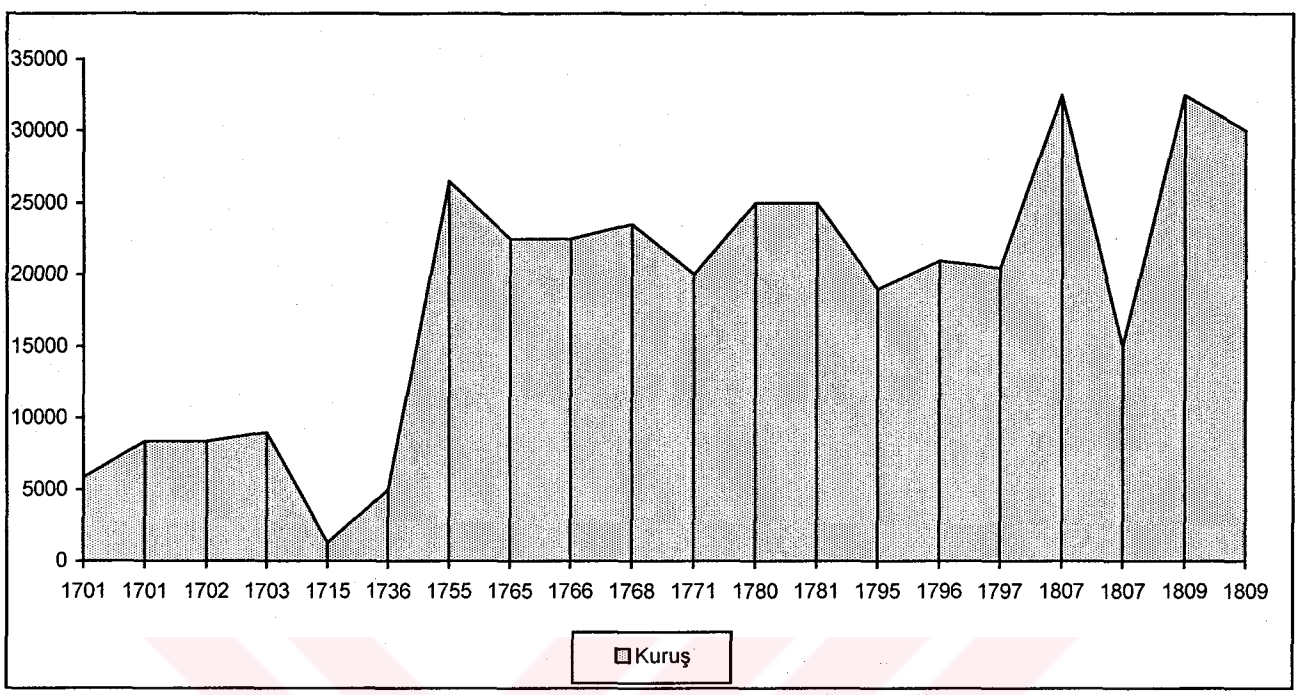
[355] Tablo XII.
[356] Tablo II, III ve IV. Bölüm.
[357] Tablo XII.
[358] Kırım'ın Rusya'ya bağlanması yüz binlerce Müslüman'ın vatanlarını terk ederek Osmanlı topraklarına göç etmelerine yol açmıştı. 1789'da Özü'nün Rusların eline geçmesiyle 25.000'e varan sivil halk katledilmişti. Bkz:Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I, 65-72.

limanlar olan Tuna yalısı limanlarına (İsmail, İsakça, Tulçi ve Kili) 1780'li yıllardan yüzyılın sonuna kadar hiç uğramadıkları, bu yıllarda tüccarların Tuna yalısı limanları yerine Varna ve Burgaz gibi Rumeli limanlarını tercih etmeye başladıkları görülmektedir[359]. 1768 yılından 1790 yılına kadar geçen 22 yılda hiçbir tüccarın Trabzon ile Kefe arasında karşılıklı ticarette bulunmaması, Osmanlı devleti ile Rusya arasında Karadeniz'in kuzeyinde gerçekleşen savaşların Trabzon ticaretine ne derecede olumsuz etki yaptığının başka bir göstergesidir[360].

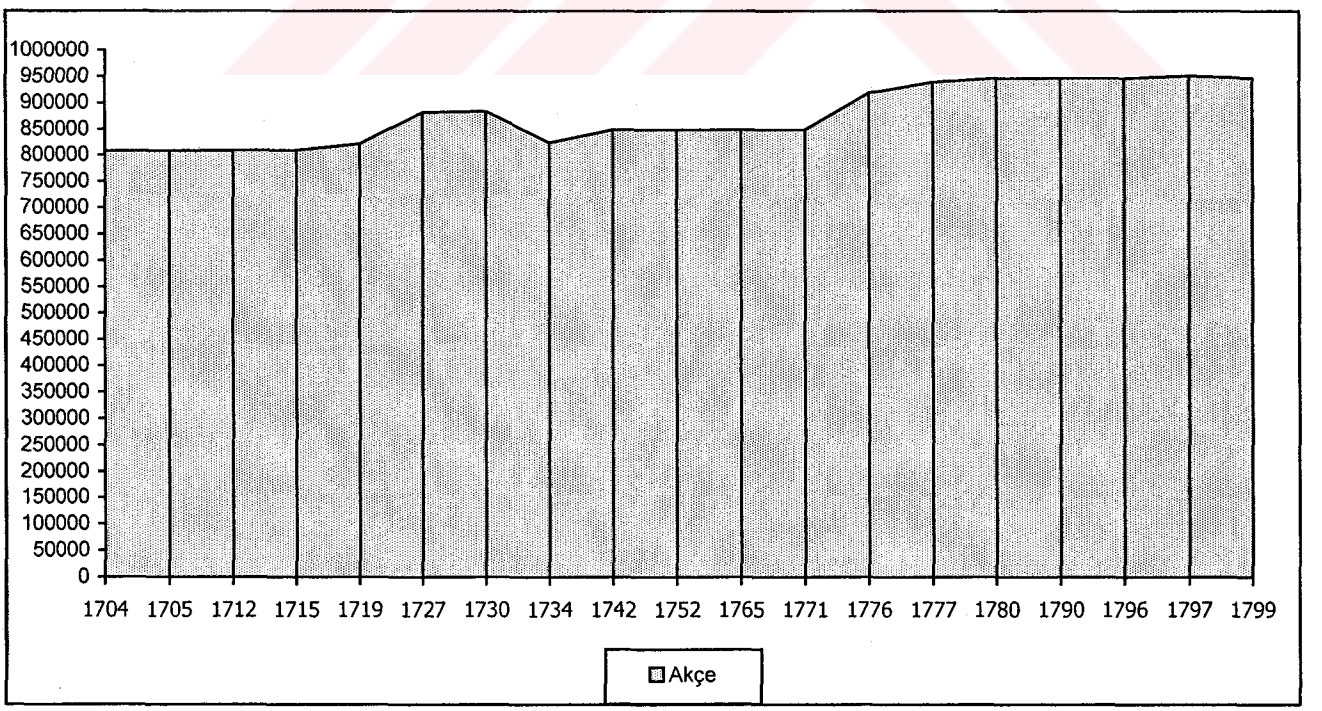
1790'lı yıllardan yüzyılın sonuna kadar gittikçe değer kaybeden iltizam ihale bedelleri XVIII. yüzyılın ortalarındaki seviyeye hiçbir zaman ulaşamamışlardır. Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale bedellerinde XVIII. yüzyılın ortalarına nazaran ortaya çıkan ilk ciddi hareketlilik XIX. yüzyılın başlarında görülmüştür. Avusturya ile Ziştovi (1791) ve Rusya ile Yaş (1792) Antlaşmalarının imzalanmasıyla tekrar istikrar kazanmaya başlayan Karadeniz ve çevresi ticareti yüzyılın dönüşümünde bu istikrarı daha da artırmıştı. Ancak, 1806 da başlayıp 1812'de son bulan Osmanlı-Rus savaşı Karadeniz ve çevresindeki istikrarı yeniden bozmuştu. Savaşların ticarî hayat üzerinde yapmış olduğu somut tahribatı gözler önüne seren örnekler de yok değildir, 1807 yılında 32.500 kuruşa/3.900.000 akçeye gümrüğü iltizamına alan Kalcıoğlu Osman Ağa, Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle tüccarların gümrüğe uğramadıklarını bu nedenle gümrük gelirlerinin azaldığını belirterek iltizam bedelinde indirim yapılmasını talep etmek zorunda kalmıştı. Mültezim Kalcıoğlu'nun talebi kabul edilerek % 53.85 oranında yani 2.100.000 akçe indirim yapılarak gümrük mukataasının işletilmesi 1.800.000 akçeye tekrar Osman Ağa'ya verilmişti[361]. Böylece 1755-1807 yılları arasında geçen elli iki yılda mukataa, 1755 yılına göre % 43.39 ile en düşük ihale bedeline ulaşmış oluyordu. 1809 yılına gelindiğinde, mukataa iltizam ihale bedeli 1807 yılına göre % 100, 1755 yılına göre

---

[359] Bkz:Tablo III ve Harita I.
[360] Bkz:Tablo II-III ve Grafik III.
[361] BOA.Cevd-Maliye, 22123. Benzer şekilde, Osmanlı-Rus savaşları nedeniyle Akdeniz ve Karadeniz yolları kapandığı için, 1770-74'te İstanbul'a gelen gemilerin sayısında önemli bir azalma olmuş ve bu durum İstanbul ihtisâb mukataasının gelirlerinin azalmasına neden olmuştu. Bu nedenle yıllık vergilerini ödeyemeyen malikâneci Abdülkâdir Ağa'nın borcu olan 11.359 kuruş 1779 yılı sonlarında takside bağlanmıştı. Bkz:"Genç, "Osmanlı Maliyesinde...", 241. Savaş dönemlerinde Osmanlı hükümeti Rus limanlarıyla iletişimi tümüyle yasaklamaktaydı. Kuzey Karadeniz limanlarına gitmeye kalkışan Trabzon tekneleri Başkent'in en katı yasaklarını göze almak zorundaydılar. Bkz:Turgay, "Trabzon", 49.

GRAFİK III: TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASI İLTİZAM İHALE BEDELLERİNİN YILLARA GÖRE DAĞILIMI (1701-1809)

GRAFİK IV: XVIII. YÜZYILDA TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASI MALİKÂNE MUTASARRIFLARININ HAZİNEYE ÖDEDİKLERİ YILLIK VERGİLERİN YILLARA GÖRE DAĞILIMI (MAL)

ise % 13.20 artışla 30.000 kuruşa/3.600.000 akçeye mültezim Şatırzâde Mehmet Şakir'e ihale edilmişti[362].

Böylece, Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale bedellerinin savaşlar karşısında göstermiş oldukları tepkiler ele alınarak Trabzon limanı başta olmak üzere Trabzon ve çevresindeki ticarî faaliyetlerde yıllara göre ortaya çıkan değişimler vurgulanmaya çalışılmıştır. Şüphesiz, iltizam ihale bedellerinde ortaya çıkan artış veya azalışları sadece savaşlara veya barışlara bağlamak yanlış olur. Ticaret yollarındaki değişmeler, ticarî faaliyetlerde kullanımda olan giyim, kuşam ve benzeri mallarda ortaya çıkan yenilikler ve mültezimler arasındaki rekabetin gerçekte var olup olmadığı gibi etkenler de önemlidir. Ancak, Kalcızâde ve Şatırzâde örneklerinde olduğu gibi, Karadeniz ve çevresinde ortaya çıkan savaşların genelde Trabzon limanının eski dönemlerden beri bağlantı halinde bulunduğu Rumeli, Tuna ve Kırım taraflarında ortaya çıkmasının, XVIII. yüzyılda Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale bedellerinin azalmasındaki en önemli nedenlerden biri olduğu aşikârdır.

Trabzon gümrük mukataası ile ilgili olan iltizam ihale bedellerinin kısa bir özeti yapılacak olursa şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:XVIII. yüzyılın başlarından 1809 yılına kadar geçen 108 yılda ihale bedellerinde % 414.2'ye varan bir artış söz konusudur. Yani 108 yılda Trabzon limanıyla alakalı olan ticarî yaşamda olağan üstü sayılabilecek bir büyüme ortaya çıkmıştır. 1755 yılındaki artış ise yüzyılın başlarına göre % 354.2 seviyesinde olması açısından XVIII. yüzyılda bir ilk olma özelliği gösterir. Ancak, XVIII. yüzyılın sonuna kadar yüzyılın ortalarındaki % 354.2'lik artış yakalanamadığı gibi % 22.83'lük bir azalma dahi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, XVIII. yüzyılın tümünde, özellikle yüzyılın ortalarından 1780'li yıllara kadar Trabzon limanı ile alakalı olan ticarî faaliyetlerde önemli bir büyümenin ortaya çıktığı ancak, bu büyümenin 1780'li yıllardan sonra gerilemeye başladığı sonucuna varmak mümkündür. Yinede, XVIII. yüzyılın tümünde ve özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon gümrük mukataası ile alakalı olan iktisadî faaliyetlerde önemli bir düşüşten bahsedilemeyeceğini de belirtmek gerekir. Zira, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olan iltizam ihale bedellerine bakıldığında ihale bedellerinin genellikle birbirlerine yakın seviyelerde seyrettikleri, başka bir ifadeyle ihale bedellerinin

[362] Şatırzâde, normalde Trabzon gümrük mukataasının işletmesini yılda 3.900.000 akçe hazineye teslim etmek karşılığında bir yıllığına üzerine almıştı. Fakat ansızın çıkan Seferi Hümâyûn sebebiyle gümrüğün gelirlerinde azalma ortaya çıkınca Dîvân'a başvurarak indirim talep etmiş ve 300.000 akçe indirim yapılarak gümrüğün işletmesi tekrar kendisine verilmişti. Bkz:BOA.Cevd-Maliye, 22123.

durağanlaşmaya başlayarak aynı seviyede kaldıkları görülür[363]. Bununla birlikte, XIX. yüzyılın ilk on yılında Trabzon limanı tekrar önem kazanmaya ve hatta 1755 yılındaki ticarî büyümeyi aşmaya başladığı görülmektedir.

Son olarak, Trabzon gümrük mukataası ile ilgili olan malî verilerin Osmanlı devletindeki bazı mukataalardan elde edilen malî verilerle olan münasebeti üzerinde durmak gerekir. Genç, Osmanlı ekonomisiyle alakalı olan 21 mukataanın XVIII. yüzyıldaki gelişme seyrini inceleyerek şu sonuçlara varmıştır[364];

- ✓ 21 mukataanın hemen hemen tümünde genel bir yükselme eğilimi barizdir,
- ✓ Gerek dokuma sektöründe ve gerekse dış ticaretle alakalı olan sektörlerde 1730'lu yıllardan 1770'li yıllara kadar % 100'e varan bir artış söz konusudur,
- ✓ 1770'lerden sonra özellikle dokuma sektöründe büyüme hızı yavaşlamaya başlamış, 1780'lerden sonra ise büyüme yerini durağanlaşmaya ve hatta gerilemeye terk etmeye başlamıştır,
- ✓ Genellikle iç ticaretle alakalı olan Kavala, İstanbul, Tuna gümrükleri ile Trabzon, Tokat ve Varna gümrüklerinde tam bir durgunluk hüküm sürerken dış ticaretle bağlantılı olan Selânik ve İzmir limanları gümrüğü ile pamuk ve pamuk ipliği ihraç resminde büyüme hızlanarak devam etmiştir.

Genç'in Osmanlı ekonomisiyle ilgili olarak ortaya koymuş olduğu verilerin Trabzon gümrük mukataası ile ilgili olan malî verilerle benzerliği dikkat çekmektedir. Buraya kadar, Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale bedelleri, malikâne muaccele bedelleri, Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan ve bir ölçüde üretim ve iç ticaret sektörüyle alakalı olan ihtisâb ihale bedelleri ve Trabzon'daki en önemli üretim sektörü olan Trabzon keten bezi damga mukataası ile ilgili olan veriler kullanılarak Trabzon ve çevresinde üretim ve ticarî faaliyetler ile ilgili olan sektörlerdeki gelişmeler ele alınmıştır. Trabzon ve çevresindeki üretim ve ticaret sektörleriyle ilgili olarak elde edilen veriler bir arada değerlendirildiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur;

- ✓ XVIII. yüzyılın ilk yıllarında gerek Trabzon gümrük mukataası ile ilgili olan veriler ve gerekse Trabzon'daki keten bezi üretimi ile ilgili olan verilerdeki büyüme hızı, XVIII. yüzyılın daha sonraki yıllarıyla alakalı olan verilerin büyüme hızlarına oranla oldukça düşük kalmaktadırlar,

---

[363] XVIII. yüzyıl Osmanlı ekonomisine savaşların yapmış olduğu tesirler için Bkz:Genç, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", Yapıt, 49, Ankara 1984, 53-61.
[364] Genç, "Osmanlı Malî Verilerinin...", 170-171.

- ✓ Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan ve Trabzon'daki üretim ve ticaret ilişkilerine ışık tutan ihtisâb ihale bedellerindeki gözle görünür büyüme 1735 yılında başlamış ve 1756 yılında, 1703 yılına nispeten % 1.005 seviyesinde olağan üstü bir artış göstererek XVIII. yüzyıldaki en üst seviyesine ulaşmıştır. Ancak, ihtisâb ihale bedelleri yüzyılın ortalarından yüzyılın sonlarına kadar çok ağır bir büyüme seviyesi izlemiş ve hatta bazı yıllarda (1768 ve 1777) 1756 yılına göre % 56.52 ve % 51.08 gibi önemli düşüşler dahi ortaya çıkmıştır,
- ✓ Benzer şekilde, XVIII. yüzyılda Trabzon'daki en önemli üretim sektörü olan keten bezi üretimi 1735 yılında, 1727 yılına göre % 900'lük bir artış göstermiştir. Ancak 1735 yılından yüzyılın sonuna kadar geçen sürede Trabzon keten bezi mukataası ile ilgili olan verilerin büyüme hızı yavaşlamaya başlamış ve 1794 yılında keten bezi üretimi 1735 yılına göre sadece % 1.18'lik bir artışa sahne olmuştur. Dolayısıyla, Trabzon'daki üretim sektörünün en iyi temsilcisi olan keten bezi üretimi yüzyılın ortalarından başlayarak yüzyılın sonlarına doğru giderek durağanlaşmaya başlamıştır. Trabzon'daki keten bezi üretimi giderek önemini kaybetmiş olacak ki, 1801 yılında keten bezi mukataasını işletmek üzere hiçbir mültezim talip olmamıştır[365],
- ✓ Trabzon gümrük mukataası malikâne muacceleleriyle alakalı olan ihale bedellerinde ilk dikkate değer artış 1726 yılında gerçekleşmiştir. 1745 yılında yapılan ihalede ise, 1726 yılına göre % 228.8'lik bir artış ortaya çıkmıştır. Muaccele bedellerindeki bu artış 1765 yılında hız keserek % 4.05 seviyesinde kalmıştır. Bu durum, yüzyıl ortalarına doğru önemli bir büyüme hızı yakalayan Trabzon gümrük mukataası gelirlerinin yüzyılın sonlarına doğru aynı seviyede kalarak durağanlaşmaya başladıklarını göstermektedir,
- ✓ Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale bedellerinde gözle görülen en önemli sıçrama ise 1755 yılında gerçekleşmiştir. Gümrük mukataası XVIII. yüzyılın başlarına oranla 1755 yılında % 354.2 gibi büyük bir artışla mültezimlere ihale edilmiştir. Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale bedelleri 1780'li yıllarda belirli bir büyüme hızı gösterseler de 1755'teki büyüme hızını hiçbir zaman yakalayamamış, yüzyılın sonlarına kadar hemen hemen aynı seviyelerde kalmışlardır,
- ✓ Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale bedellerindeki en önemli büyüme ivmelerinden bir diğeri 1807 ve 1809 yıllarında gerçekleşmiştir. Bu nedenle,

---

[365] TŞS, 1948 / 65a.

1755 yılına oranla XVIII. yüzyılda giderek durağanlaşan ve aynı seviyede kalan Trabzon'daki ticarî hayat, XIX. yüzyılın başlarından itibaren, XVIII. yüzyılın ortalarında olduğu gibi yeniden hareketlenmeye başlamıştır.

Tüm bu verilerden hareketle, Trabzon ve çevresindeki ticarî ve sınaî yaşamı vergilendiren Trabzon gümrük mukataası ve ona tâbi olan vergi birimlerinin 1730'lu yıllar ile birlikte giderek büyümeye başladıkları, 1730'lardan 1770/80'lere kadar olan 40-50 yılın ilgili sektörler açısından en hızlı büyüme dönemleri oldukları ancak, 1770/80'lerden sonraki yılların ise hem ticaret ve hem de üretim sektörü açısından büyüme hızının durma noktasına geldiği dönemler oldukları görülmektedir. Ayrıca, ticaret sektöründe XIX. yüzyılın başlarında yeniden bir canlanma ortaya çıkarken üretim sektöründe böyle bir canlanmanın varlığına işaret eden hiçbir belirtinin olmadığını da özellikle belirtmek gerekmektedir. Bu açıdan, Genç'in de belirttiği gibi[366], Osmanlı iç ve dış ticaret sektöründe henüz gerçekleşmese de üretim sektöründe Avrupa sanayisinin yıkıcı tesirlerini XIX. yüzyıl ortalarında değil de XVIII. yüzyılın sonlarında veya XIX. yüzyılın başlarında aramak daha isabetli bir yaklaşım olacağa benziyor.

F-TRABZON İSKELESİNDE TİCARÎ PROBLEMLER

"Acem tüccarı karadan ve denizden medine-i Trabzon'a gelsünler ve gitsünler rencide olınmazlar..."[367]

Osmanlı devletinde her hangi bir gümrük merkezine giren ve çıkan malların vergilendirilmesinde bir takım ilkeler takip edilmekteydi. Gümrük vergisi, doğrudan doğruya ticarî alım-satım işlemlerinden değil, ithalat ve ihracattan alınan bir vergiydi. Denizden gelip karaya çıkarılan veya karadan gelip gemiye yüklenen her mal gümrüğe tâbi tutulurdu. Bir mal her hangi bir gümrük bölgesine girdiğinde bir kez vergilendirilir, aynı malın aynı gümrük bölgesi içerisinde başka noktalara sevk edilmesi halinde tekrar gümrük vergisi alınmazdı. Bir malın gümrük vergisi alındıktan sonra eğer aynı mal ilgili gümrük bölgesinde yer alan çarşı-pazarlarda alınıp satılırsa çarşı-pazar vergileri ayrıca alınırdı. Bir bölgeye girecek veya aynı bölgeden çıkacak mal, ilgili bölgede yer alan gümrük merkezlerinde veya o gümrük merkezine bağlı olan diğer gümrük merkezlerinde vergilendirilmek zorundaydı. İlgili gümrük merkezlerinde gerekli olan gümrük vergileri ödenmeyen mallar kaçak kapsamına alınırdı. Devlet, bazı zamanlarda siyasî, askerî ve iktisadî şartları gereğince temel

---

[366] Genç, "Osmanlı Malî Verilerinin...", 171.
[367] TŞS, 1869 / 43b-44a, kayıt tarihi, 10 Safer 1118 / 24.05.1706.

TABLO XII: TRABZON İSKELESİ GÜMRÜK MUKATAASI İLE İLGİLİ MALÎ VERİLERİN YILLARA GÖRE DEĞİŞİM YÜZDESİ (AKÇE[1]) 1701-1809

	Tarih Hicri/Miladi	A						B		
		Muaccele	Bir Önceki Değere Göre Artış %	İlk Değere Göre Artış %	*Hazineye Ödenen Yıllık Vergi "Mal"*	Bir Önceki Değere Göre Artış %	İlk Değere Göre Artış %	*İltizam İhale Bedeli*	Bir Önceki Değere Göre Artış %	İlk Değere Göre Artış %
	1113/1701	-	-	-	-	-	-	700.000	-	
2	1113/1701	-	-	-	-	-	-	800.000	14.28	14.28
	1113/1702	-	-	-	-	-	-	802.000	0.25	14.57
	1113-14/1702-3	-	-	-	-	-	-	802.000	0	14.57
	1116/1704	1.500.000	-	-	808.000	-	-	-	-	-
3	1116/1705	-	-	-	808.000	0	0	-	-	-
	1124/1712	-	-	-	809.000	0.12	0.12	-	-	-
	1128/1715	-	-	-	809.000	0	0.12	-	-	-
4	1128-29/1715-16	-	-	-	-	-	-	150.000	-81.29	-78.57
5	1131/1719	360.000	-76	-76	821.000	1.48	1.60	-	-	-
	1134/1722[6]	1.620.000	350	8	-	-	-	-	-	-
	1138/1726	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1138/1726	2.160.000	69.44	44	-	-	-	-	-	-
7	1140/1727	-	-	-	881.000	7.30	9.03	-	-	-
	1143/1730	-	-	-	884.000	0.34	9.40	-	-	-
	1147/1734	-	-	-	824.000	-6.78	1.98	-	-	-

[1] Bu yüzyılda bir Osmanlı kuruşu 120 akçeye karşılık gelmektedir.
[2] Gümrük mukataasının işletilmesi yüzyılın başlarından 1704 yılı sonlarına kadar İstanbul gümrükçülerinin atamış oldukları mültezimler vasıtasıyla iltizam sistemi çerçevesinde gerçekleşmiştir.
[3] Gümrük mukataası 1704 yılı Ekim ayından itibaren ilk kez malikane sistemiyle işletilmeye başlanmıştır. 1704 yılı Ekim ayından 1715 yılı Aralık ayına kadar yaklaşık 11 yıl gümrük mukataasının işletilmesi Feyzullah Ağa ve ortaklarının malikâne olarak iltizamlarında kalmıştır.
[4] Gümrük mukataası 1715 yılı Aralık ayının 27'sinde malikâne sisteminden alınarak tekrar eskiden olduğu gibi iltizam sistemiyle işletilmeye başlanmış, 1718 yılı sonuna kadar yaklaşık 3 yıl iltizam sistemiyle işletilmiştir.
[5] 1718 yılı Aralık ayının 24. gününden itibaren tekrar malikâne sistemiyle idare edilmeye başlanan Trabzon iskelesi gümrük mukataası, 1726 yılının sonlarına kadar yaklaşık 6 yıl Trabzon sakininden Seyit Reiszâde Ömer'e malikâne olarak verilmiştir.
[6] Gümrük mukataası 1722 yılından itibaren bir yıllığına İstanbul gümrük emini Yeğen Mehmet'e malikâne olarak verilmiştir.
[7] Gümrük mukataası 1726 yılı Ağustos ayından 1744 yılı sonlarına kadar yaklaşık 18 yıl malikâneci Mustafa Ağa tarafından işletilmiştir.

	Tarih Hicri/Miladi	A						B		
		Muaccele	Bir Önceki Değere Göre Artış %	İlk Değere Göre Artış %	*Hazineye Ödenen Yıllık Vergi "Mal"*	Bir Önceki Değere Göre Artış %	İlk Değere Göre Artış %	*İltizam İhale Bedeli*	Bir Önceki Değere Göre Artış %	İlk Değere Göre Artış %
	1149/1736	-	-	-	-	-	-	600.000	300	14.28
	1155/1742	-	-	-	848.000	2.91	4.95	-	-	-
	1157/1744	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1158/1745	7.104.000	228.8	373.6	-	-	-	-	-	-
1	1169/1755	-	-	-	848.000	0	4.95	3.180.000	430	354.2
	1179/1765	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1179/1765-66	7.392.000	4.05	392.8	848.000	0	4.95	2.700.000	-15.09	285.7
	1180/1766-67	-	-	-	-		-	2.700.000	0	285.7
	1182/1768	-	-	-	848.000	0	4.95	2.820.000	4.44	302.8
2	1185/1771	-	-	-	848.000	0	4.95	2.400.000	-14.89	242.85
	1190/1776	-	-	-	918.000	8.25	13.61	-	-	-
	1191/1777	-	-	-	938.000	2.17	16.08	-	-	-
	1195/1780	-	-	-	946.485	2.11	17.13	3.000.000	25	328.5
	1196/1781	-	-	-	946.485	0	17.13	3.000.000	0	328.5
	1209/1794	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1210/1795	-	-	-	946.485	0	17.13	2.277.240	-24.09	225.3
	1211/1796	-	-	-	946.485	0	17.13	2.514.180	10.40	259.1
	1212/1797	-	-	-	950.485	0.42	17.63	2.454.180	-2.38	250.5
3	1214/1799	-	-	-	946.485	-0.42	17.13	-	-	
	1222/1807	-	-	-	-	-	-	3.900.000	58.91	457.1
	1222/1807	-	-	-	-	-	-	1.800.000	-53.84	157.1
	1224/1809	-	-	-	-	-	-	3.900.000	116.6	457.1
	1224/1809	-	-	-	-	-	-	3.600.000	-7.69	414.2
		61 yılda		392.8	95 yılda		17.13	108 yılda		414.2

[1] Gümrük mukataası 1745 yılı Şubat ayından itibaren 1765 yılı başlarına kadar yaklaşık 20 yıl malikâneci Bostancıbaşı Hüseyin tarafından işletilmişti.
[2] Gümrük mukataasının işletilmesi 1765 yılı Haziran ayının 20. gününden geçerli olmak üzere 1794 yılının sonlarına kadar yaklaşık 29 yıl Bostancıbaşı Hüseyin'in oğlu Mahmut tarafından malikâne olarak işletilmişti.
[3] 1795 yılı başlarından itibaren Trabzon gümrük mukataası tekrar malikânelikten alınarak İrâd-ı Cedîd Hazinesi tarafından idare edilmeye ve eskiden olduğu gibi tekrar mültezimlere verilmeye başlanmış ve bu uygulama XIX. yüzyılın başlarında aynı şekilde devam etmişti.

gıda maddelerine ve askerî nitelikli hammaddelere ihraç yasağı ve hatta alım-satım yasağı koyabilmekteydi. İhraç yasaklarına tâbi olan malların alım-satımı mahallindeki idareciler tarafından tespit edildiğinde genelde adı geçen mallara devlet adına el konulurdu. Devlete ve hayır-hasenat işlerine ait her türlü sevkıyat gümrük vergisinden muaftı. Her hangi bir geminin gümrük merkezinde demirlemesi gümrük vergisi kapsamına girmekteydi. Bir limanda bir gemiden diğer bir gemiye nakledilen mallar da gümrük vergisine tâbi idi. Limanlarda malların tacirler arasında el değiştirmesi ve yeniden ihraç edilmesi gümrük vergisi ödenmesini gerekli kılmaktaydı. İhraç ve ithal mallardan alınan vergi oranları Müslüman ve gayrimüslim olma durumuna göre değişmekteydi. Bazı gümrükler yüzde hesabına göre gümrük vergilerini tahsil ederlerken bazıları ise yük başına belirli oranlarda gümrük vergisi almaktaydılar. Süleyman Sûdî'ye göre, İstanbul başta olmak üzere İzmir, Selânik, Edirne, Kavala, Golos, Samsun ve Trabzon'a gelen malların gümrükleri çıktıkları yerlerde değil, vardıkları yerlerde alınmaktaydı[368]. Ancak, XVIII. yüzyılda karadan gelip Trabzon iskelelerinde gemiye yüklenen her hangi bir mal gümrük vergisine tâbi tutulur, tüccarların İstanbul'a gideceklerini gümrük memurlarına bildirmeleri halinde gümrük alınmazdı[369].

XVIII. yüzyılda Trabzon gümrüğünde, ithalat vergisi anlamındaki "amediyye", ihracat vergisi anlamındaki "reftiyye" gümrük vergilerinin isimleri geçmesine rağmen, transit vergisi anlamındaki "mürûriyye"nin nadiren, yabancı bir memleketten gelen ve Osmanlı topraklarındaki her hangi bir şehir ve iskeleye getirilen ve orada satılan emtiadan alınan gümrük vergisi anlamındaki "masdariyye" vergisinin ise hiç geçmediği görülmektedir. Bu nedenle, XVIII. yüzyıl müddetinde Trabzon gümrüğünü dış ticaretle alakalı bir gümrük olmaktan çok iç ticaretle alakalı bir gümrük merkezi olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. İran taraflarından Trabzon gümrüğüne doğal olarak kara yoluyla gelen Acem tüccarlarından sadece bac alınırdı. Eğer Acem tüccarları İstanbul'dan mal alıp Erzurum'a veya İran'a gitmek için deniz yoluyla Trabzon limanına gelirlerse kendilerinden bac alınmaz normal olarak gümrük vergileri tahsil olunurdu. İstanbul'dan Acem'e deniz yolu ile gidilmek istendiğinde ilk gümrük vergisi Trabzon iskelesinde ödenmekteydi. Acem tüccarları bazı zamanlarda gümrük vergi oranlarını indirebilmek için hem İran ve hem de Osmanlı devlet

---

[368] Defter-i Muktesid, 198.

[369] Osmanlı gümrüklerindeki vergilendirme politikaları hakkında Bkz:İnalcık, "An Economic and Social...", 195-206;Genç, "İç Gümrük Rejimi...", 786-790;Kütükoğlu, "Osmanlı-İngiliz...", 62-70 ve Defter-i Muktesid, 188-266.

adamlarını devreye sokarlardı. Trabzon gümrüğüne denizden gelen veya gümrükten deniz yoluyla gidecek mallardan gümrük adıyla vergi alınırken kara yönünden (Anadolu'dan) Trabzon'a gelen mallardan "bâc-ı 'ubûr" (transit vergisi) adı altında vergi alınırdı. Ticaret amacıyla Trabzon'a deniz yoluyla gelen bir tüccar gemide vefat ederse malları Trabzon merkez çarşısında müzayede ile satılarak gerekli olan gümrük vergileri bu müzayededede elde edilen hasılattan tahsil edilirdi. Trabzonlu bir tüccar deniz yoluyla başka bir mahalle ticaret amacıyla giderken gemide vefat ederse malları Trabzon'a getirilerek merkez çarşıda müzayede ile satıldıktan sonra ortaya çıkan sermayeden gümrük vergileri tahsil edilirdi[370].

Gümrük problemleri, İmparatorluğun merkezî gücünün zayıflamasıyla beraber Osmanlı devletinin her bir bölgesinde yoğunlaşan ve bir türlü önü alınamayan sosyo-ekonomik meselelerden birisiydi. 1600 yılı Ocak ve Ağustos aylarına ait olan bir raporda Teselya'daki Golos limanından yaklaşık 150 kadar geminin mal kaçırdıkları kayıtlıdır. Fransız ve İngiliz tüccar ve gezginlerinin raporlarında Osmanlı gümrük memurların rüşvetçilikleri bir hayli yer tutmaktaydı ve aynı mal üzerinden birkaç mukataa emininin vergi alması hiç de az rastlanılan bir durum değildi[371]. XVIII. yüzyılda, Osmanlı-Habsburg ticaretinde Balkanlar merkezli olarak ortaya çıkan ekonomik gelişmelerde Osmanlı tebaası olan Balkanlı tüccarların bazıları Avusturya, Avusturya tebaası olan tüccarların bazıları da Osmanlı gümrük görevlileriyle anlaşarak kanunsuz yollarla ticaret yapmaktan uzak durmamışlardır[372]. Bu ve benzeri nedenlerle gerek iç ve gerekse dış gümrüklerde mal kaçırmak veya gümrükçülerin gümrüğe giren veya çıkan mallardan gereğinden fazla vergi talep etmeleri her gümrük merkezinde yaşanan gündelik bir yaşam biçimi halini almıştı. Bu nedenle gümrüklerde, gümrükçülerle tüccarlar arasında vergilendirme esasına dayanan didişmeler her devirde Osmanlı kayıtlarına yansıyan önemli şikayetler arasında yer almıştır.

Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan şehir ihtisâblığı, dellâliye, şemhâne ve diğer gelir kalemleri ile ilgili olan problemler daha önce ele alındığından dolayı burada, sadece Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan iskele gümrüklerinde meydana gelen problemler ele alınacaktır.

---

[370] Bkz:IV. Bölüm.
[371] Murphey, R., "Conditions of Trade in the Eastern Mediterranean:An Aprisal of Eighteenth-Century Ottoman Documents From Aleppo", JESHO, XXXIII, 38-45 ve Ülker, Necmi, "XVII. Yüzyılın Son Döneminde İzmir'deki İngiliz Kolonisinin Ticari Problemleri", XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, IV, (5-9 Eylül Ankara 1990), Ankara 1994, 1701-1706.
[372] Ortaylı, "Osmanlı-Habsburg...", 436.

1-Tüccarlardan Kaynaklanan Problemler

Osmanlı Devletinde XVIII. yüzyılın sonlarına kadar resmi ve genel bir gümrük tarifesi tanzim edilmemişti. Bundan dolayı gümrüklerde malların kıymeti üzerinden belirli bir oran alınmaktaydı. Bu durum ise çeşitli spekülasyonların doğmasına neden olmaktaydı;ithalatçı veya ihracatçı yanlış beyanda bulunmakta, kıymetli mallar tüccar tarafından kıymetsiz malların arasına sokulmakta, balyalar ölçü olarak normalin üstünde bağlanmakta ve kapitülâsyonlara dayanarak denklerin kontrolü için çözülmesine itiraz edilerek gümrük kaçırılabilmekteydi[373]. Ayrıca, tüccarlar az vergi ödemek için gümrük memurları ile anlaşıp onlara bahşiş vererek eşyanın kıymetini az gösteriyorlar, bunun sonucu olarak da az vergi ödüyorlardı[374]. 1752 yılında, Trabzon gümrük mukataası malikane mutasarrıfı Hacı Hüseyin Dîvân'a arzuhal sunarak tüccar tayfasından kanuna göre gümrük vergisi talep edilmesine rağmen bazı tüccarların malları ve bakırlarından veregeldikleri "reftiye" (ihraç resmi) ve diğer gümrük vergilerini vermede muhalefet ettiklerinden şikayet etmekteydi. Hacı Hüseyin'in bu şikayetine karşılık olarak İstanbul, daha önce, 1718 yılında yayınladığı hüküm ile cevap vermişti. İlgili hükümde, İstanbul gümrük şartına göre Trabzon iskelesinde gümrük eminlerinin hangi şartlara göre gümrük vergisi alacakları belirtilmekteydi: "Tüccarların karadan getirip gemilere yükledikleri ve denizden getirip karaya çıkardıkları yiyecek, elbise, hububat, gön, demir, sof ve kumaş her ne olursa olsun Müslüman % 3 akçe gümrük ve bir akçe zarar-ı kassabiye ki toplam % 4 akçe[375], kefere ve Yahudi'den ise % 4 akçe gümrük ve bir akçe zarar-ı kassabiye ki toplam % 5 akçe..."[376]. Aynı hüküm suretinde, bakır tüccarından ne kadar gümrük vergisi alınacağı belli olmadığından gümrüğe gelen bakır tüccarından bir kaç nevi bakır alınıp vaktine göre kıymet koyularak gümrük vergisinin alınması gerektiği anlatılmaktaydı. Anlaşılacağı gibi bakır madeninden ne ölçüde gümrük vergisi alınacağı hem İstanbul gümrük şartında ve hem de XVI. yüzyılda uygulanan Trabzon İskelesi Kanunnâmesi'nde yer almaması durumunda, genelde malın kıymeti üzerinden piyasa fiyatına göre belirli miktarda gümrük alınmakta idi ki bu gibi durum, yani mahallindeki idareciler ve gümrük eminleri taraflarından malın piyasa fiyatının belirlenerek gümrük vergisinin tahsil edilmesi

---

[373] Sahillioğlu, "İzmir Limanı...", 53.
[374] Atan, a.g.e., 122.
[375] Sayıları gün be gün artan yeniçerilerin et ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1590'larda bütün tüccar kategorilerine uygulanan gümrük oranlarında yapılan birer puanlık ilaveye "Kassabiye" veya "Zarar-ı Kassabiye" denilmiştir. Bkz:Genç, "İç Gümrük...", 788.
[376] TŞS, 1919 / 37b.

uygulaması gümrüklerde eminler ile tüccarlar arasında sorunlar çıkmasının belki de en önemli nedenlerinden biriydi. Bununla birlikte, 1753 yılında madenlerden ihraç olan bakırdan alınacak olan reftiye/ihraç vergisinden üç külçeden birer kuruş ve beher batmanından dörder para alınmasına nizam verilmişti[377].

XVIII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde devletin içinde bulunduğu yoğun savaşlardan olsa gerek, hayati önem taşıyan bakır, zahire ve şap ticaretinin yüzyılın ilk yıllarına nazaran yasak ticaret kapsamına alındığı görülmektedir. Bilindiği gibi, Osmanlı devletinin barış zamanlarında memleket dışına çıkaracağı eşya ile harp zamanlarında ihraç edeceği eşya arasında cins ve nevi itibariyle fark olup bunun çeşitli sebepleri vardı. Bu, ya harp zamanında o eşyaya olan ihtiyacı veyahut çıkaracağı eşyanın çeşitli vasıtalarla savaştığı devletin eline geçmesi ihtimali idi. Memleket dışına çıkarılmasına müsaade edilmeyen eşyanın miktarı azdı ve bunların en mühimleri her nevi zahire ve bakliyat, at, silah, barut, kurşun, bakır, kükürt, sahtiyan ve göndü[378].

Bakır, Trabzon ve çevresinin yasak kapsamındaki en önemli ihraç malıydı. 1748 yılında Trabzon'a yollanan bir hükümde, Gümüşhâne'den elde edilen bakırın tüccar tarafından satın alındığı, İstanbul'a getirilmediği, bakırların Rumeli'nin ve Anadolu'nun bazı panayırlarına, sahil şehirlerine götürüldüğü, bu yerlerde kefereye fazla para karşılığında satıldığı ve bu tip hareketlerin yasak olduğu hatırlatılmaktaydı[379]. Gümüşhâne'den elde edilen bakır daha çok Cebehâne ve Tophâne asker takımlarını tamamlamak ve top yapımı için kullanılırdı. Bu nedenle bakırın bir an önce İstanbul'a ulaşması için Trabzon'a sık sık hükümler yollanmaktaydı. 1748 yılına ait aynı hükümde, Ergani ve Keban madenlerinden çıkan bakırın Erzurum ve Trabzon tüccarına satılmayıp İstanbul'a gönderilmesi önemle vurgulanmaktaydı. Devlet, her ne kadar bakır ticaretini yasaklarla engellemeye çalışılmışsa da bakır kaçakçılığı yıllarca sürüp gitmiştir. Bölgedeki zengin bakır yataklarından elde edilen bakır Trabzon atölyelerinde işlenerek insanların ihtiyaçları olan kap-kacak yapımında kullanılmaktaydı. Bu nedenle, XVIII. yüzyılda Trabzon'a Osmanlı devletinin diğer vilayetlerinden gelen tüccarların büyük bir çoğunluğu memleketlerine dönerlerken Trabzon'dan bakır ev eşyası alıp götürmekteydiler[380]. Sultan II. Bayezid döneminde, Trabzon atölyelerinde büyük bir

---

[377] TŞS, 1913 / 36a.
[378] Uzunçarşılı, a.g.e., 686.
[379] Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Trabzon...", 138.
[380] Bkz:IV. Bölüm.

beceriyle işlenen bakır, bronz ve pirinçten yapılan kaplar aynı zamanda Osmanlı sarayında kullanılmaktaydı[381]. Trabzon'daki bakırcı ve kazancılar Osmanlı devletinin erken dönemlerinden beri hem sosyal hayatta halkın ihtiyaç duyduğu kap-kacağı ve hem de savaş sanayii için gerek duyulan barut kazanlarını üretmekteydiler[382]. XVIII. yüzyılda Trabzon ve çevresinde yapılan bakır kahve cezvesinin beş bin ile altı bin franklık değerindeki bölümünü Fransa almaktaydı[383].

Tüccarların Trabzon ve çevresinde üretilen bakırı[384] kaçak yollardan alıp satmalarına ve işlemelerine rağmen XVIII. yüzyılın ikinci yarısından yüzyılın sonuna kadar bakır ticaretinin yasak olduğu anlaşılmaktadır. 1790 yılında, Trabzon kadısı ve Trabzon gümrük eminine gönderilen hükümde, bakırın bu yıl Tophânede dökülecek toplar için kullanılacağı bundan dolayı, Trabzon iskelesine gelen bakırın diğer iskelelere gönderilmesinin yasak olduğu hakkında pek çok emir yayınlanmış iken, gizliden bakırın panayırlara ve Bergos (Burgaz) ve benzeri mahallere nakledildiği ihbarı alınmakta olduğu, bundan böyle Trabzon iskelesine gelen bakırın hepsinin İstanbul'a gönderilmesi için bakır tüccarına ve gemi reislerine gereği gibi, önemle nasihat edilmesi, bakırın Bergos ve panayırlara gitmesine izin verilmemesi istenmekteydi[385]. Aynı hükümde, bakır kaçıran bakır tüccarları ve gemi reislerinin şöhretleriyle birlikte kaydedilerek İstanbul'a gönderilmesi, Trabzon iskelesine gelen bakırın kaç külçe ve kaç kile olduğunun belirlenmesi ve bakır kaçıranların cezalandırılması önemle vurgulanmaktaydı. Osmanlı devletinde, özellikle yüzyılın ikinci yarısında bakır ticaretinin yasaklanmasına rağmen bazı yıllarda tüccarın serbestçe bakır ticareti yaptığı anlaşılmaktadır. 1783 yılına ait bir belgede, Trabzon'dan Varna'ya gönderilen bakırların Bergos iskelesine çıkarılması hakkında evvelce emir yayınlanmış ise de tüccarın mallarını diledikleri iskeleye çıkarmaya izinli oldukları belirtilmekteydi[386].

Osmanlı devletinde altın ve gümüş gibi parasal hareketlerle alakalı olan değerli madenlerin dışarıya çıkması eskiden beri yasaktı. Osmanlı topraklarından çıkarılan altın ve gümüşün İran'a ve Hindistan'a kaçırılması tüccarlara büyük kazançlar sağlıyordu. Gümüşhâne ve çevresinde gümüş ve altın üretiminin varlığı,

---

[381] Belli ve Kayaoğlu, a.g.m., 46-48.
[382] Belli ve Kayaoğlu, a.g.m., 46-48.
[383] Özkaya, "Osmanlı Kurumları...", 133.
[384] Trabzon'da bakır Gümüşhâne, Bayburt ve Espiye arasında kalan bölgede yer alan ocaklardan çıkarılmaktaydı. Bkz:IV. Bölüm.
[385] TŞS, 1941 / 50 ve 1948 / 59.
[386] BOA.Cevd-Maliye, 8305.

daha çok kaçakçılık yoluyla gerçekleşen gümüş ve altın ticaretiyle ilgili kayıtlar sayesinde gün yüzüne çıkmaktadır. Özellikle, Osmanlı sınırları içerisinde ticaret amacıyla dolaşan Acemli Ermeni tüccarlardan bir kısmının altın ve gümüş külçesi satın alarak Acem memleketine götürmelerinden dolayı eşrefi altın kesmek için yıldız altını ve külçe halinde gümüş bulunması güçleştiğinden kadı marifetiyle gerekli araştırmalar yapılarak altın ve gümüş ele geçerse, eşrefi altın ve zolota[387] ile değiştirilmesi Osmanlı idarecileri tarafından istenmekteydi[388]. Adı geçen belgeden piyasada var olan eşrefi ve zolotanın muhtemelen düşük ayarlı olmalarından hareketle, saf altın ve gümüşün tüccara verilmemesi ve âhara götürülmemesi istenmekteydi. Zira saf altın ve gümüşten daha fazla sikke kesmek mümkün olacaktı. Devlet, dışarıya altın ve gümüş kaçırmamak için sınırlardan geçen tüccar ve yolculardan, hacca giden hacılara kadar birçok kimsenin yakın takibe alınmasına sürekli dikkat etmekteydi[389]. Devlet, kaçak olarak sınırları dışına çıkarılmakta olan altın ve gümüşün yakalanması durumunda, zabt edilmesinden çok satın alınması veya değiştirilmesi uygulamasına başvurmaktaydı. Gümüşhâne madeninden hasıl olan altın ve gümüşün İstanbul'a sikke yapılmak üzere gelmeden önce tüccar tayfasının ellerine geçmesi durumunda, adı geçen sikkeler vezn ile bedeli verilerek satın alınmaktaydı[390]. Ele alınan kayıtlardan hareketle, devlet açısından sikke basımında altın ve gümüşün hayati önem taşıdığı ancak, tüccarların da kendi çıkarları gereği devlet kadar bu hayati mücadelede gayret sarf ettikleri anlaşılmaktadır. 1724 yılında Trabzon mütesellimi ve gümrük eminine hitaben yazılan emirde, bazılarının Osmanlı devletinde hasıl olan gümüş ve altını toplayarak Erzurum, Gümüşhâne, Kili, İsmail, Selânik, İzmir, Payas iskelelerinde ve İstanbul ile Tokat şehirlerinden diyar-ı Acem'e vesayir mahallere götürüp satarak kâr elde ettikleri, Gümüşhâne'den elde edilen ve rençberin elinde olan gümüşün dahi Acem pazarlarına verildiği, bu durumun ise devlet içerisinde altın ve gümüşün azalmasına yol açtığı ifade edilerek bu durumun önüne geçilmesi, bir dirhem ve bir habbe altın ve gümüşün diyar-ı âhara götürülmesine kat`an cevaz verilmemesi gerektiği bildirilmekteydi[391]. 1719 yılına ait olan başka bir kayıt, Osmanlı idarecilerinin altın ve

---

[387] Eşrefi, Memlük devletinin 1425 yılından itibaren Venedik dükası standartlarında bastırdığı altın sikkeye denmekteydi. Zolota ise Polonya'nın gümüş sikkesine verilen isimdir. Bkz: Pamuk,"Paranın Tarihi...", 103, 152.
[388] BOA.Cevd-Darphâne, 1739.
[389] BOA.Cevd-Darphâne, 2604, kayıt tarihi, 4 Receb 1234 / 29.04.1819.
[390] BOA.Cevd-Darphâne, 1789, kayıt tarihi, 12 Rebiülevvel 1138 / 18.11.1725.
[391] TŞS, 1877 / 35a-b, kayıt tarihi, evâil-i Muharrem 1137 / Eylül ayı sonları 1724.

gümüş kaçakçılığından dolayı devletin ve milletin uğramış olduğu veya uğrayacağı zararları iyi bir şekilde kavradığını göstermektedir. Adı geçen kaydın giriş kısmında Hint ve Acem'de yabancı devlet sikkeleriyle beraber ülkelerine gelen altın ve gümüşün mühürsüz darphanelerine alınarak kıymetleri kendi sikkeleriyle ashabına verilip nice faydaların ortaya çıktığı tevatür ile malum olduğu, metnin devamında ise hâlâ Acem zimmîlerinden (muhtemelen Ermenileri kastediyor olmalı) ve gayriden bazılarının ol-taraflara altın ve gümüş gönderip, hatta altın ve gümüşten ziyade ticaret etmeyi kâr ve adet edindikleri (yani sadece altın ve gümüş ticaretiyle ilgilenen tüccarların türediği), ol-miktar altın ve gümüş götürülmek emr-i şerîflerimle yasaklanmış olduğu halde hâlâ gümrüğe kesb ve noksan tertip etmekte olduğu bahanesiyle emr-i şerif istedikleri, bundan dolayı Macar altının 119 paradan ve (...) altınının 125 paradan satın alınması, adı geçen altın ve gümüşü ferman olan kıymetinden daha fazlaya satın alınmasının ve insanlar arasında alınıp satılmasının olumsuz şartların doğmasına ve aynı şekilde adı geçen altın ve gümüşün ferman olan miktarlardan daha fazlasına alınıp satılmasının emtia ve eşyanın kıymetlerini dahi kendince artıracağı ifade edilmekteydi. 1719 yılına ait metnin sonuç kısmında ise, "birkaç keferenin yararına, ancak ibâdullâhın ve Darphâne-i Âmire'nin gelirinin azalmasına neden olan altın ve gümüş hareketlerinin önlenmesi için ol-makule tacirin sikke-i hümâyûn ile meskûk olan altın ve akçeyi götürmesine, kefere sikkesiyle meskûk olan altın, gümüş, zer ve sim külçesini bundan sonra başka diyara götürülmesine bir vechile ruhsat ve cevaz gösterilmemesi" istenmekteydi[392].

Bakır ve değerli madenler gibi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında şap ticaretinin de yasak olduğu görülmektedir. Bilindiği gibi, yünlü kumaşlar boyanmadan önce bir maddeyle temizlenir ve boyanın sabitleşmesi sağlanırdı. Yünlü kumaşlar ile birlikte ham derinin işlenmeye hazır hale getirilmesinde kullanılan maddelerin başında şap ve palamut gelmekteydi[393]. Anadolu şapı Cenevizlilerce hem Batı Akdeniz'e ve hem de Kuzeybatı Avrupa'nın kumaş üreticisi yörelerine satılırdı. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Anadolu ve Trakya'da çıkartılan şapın çoğu Osmanlı sınırları içerisinde kullanılırdı ve bu yüzyıllarda şapın ihracı yasak değildi[394]. Şebinkarahisâr'dan elde edilen şap en yakın limanlar olan Trabzon ve Giresun'dan ihraç edilmekte idi[395]. Trabzon'a uğrayan Ceneviz gemilerinin ve Venedik kadırgalarının hemen hepsine şap

[392] TŞS, 1877 / 50a, kayıt yılı, H 1131 / M 1719.
[393] Bkz:IV. Bölüm.
[394] Faroqhi, "Osmanlı'da Kentler...", 180-181.
[395] Bkz:I. ve IV. Bölüm.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

yüklenmekteydi. XV. yüzyılın ortalarına kadar ticarî yaşamda hemen hemen ilk sırayı alan şapın, boya sanayiinde yeni tekniklerin kullanılmasından dolayı eskisi gibi aranmadığı ve ihracatının zamanla düştüğü bilinmektedir[396].

Şap ticareti ve şap ticaretinin yasak olmasıyla ilgili olarak XVIII. yüzyıla ait sadece bir kayıt tespit edilebilmiştir. Bu durum, boyama ve dericilikte artık şapın önemini kaybettiğinin en önemli göstergelerinden biri olmalıdır. 1764 yılına ait olan kayıtta, Karadeniz sahilinde Trabzon'a varıncaya kadar olan iskelelerin kadılarına, naiplerine, iskele gümrük eminlerine ve zabitlerine gönderilen hükümde, Rumeli'de olan Gümülcine'den ve Kütahya eyaletinde olan Gediz sancağından hasıl ve imal olunan şapın öteden beri İstanbul'a getirildiği, Şebinkarahisâr'da olan şaphânelerden[397] tüccarların gizlice hile ile Anadolu tarafından Karadeniz iskelelerine şap naklettikleri, bundan sonra Karadeniz'in Anadolu sahilindeki kaza ve iskelelere şap gelirse, iskelelerde yer alan gümrükçülerin, zabitanların ve kadıların bilgisi dahilinde gelen şapın bir dirheminin dahi hiç kimseye verilmeyip zapt edilmesi önemle vurgulanmaktaydı[398]. Osmanlı idarecilerinin tüm uyarılarına rağmen, belki de tüccarların gümrük memurlarıyla anlaşmalarının bir sonucu olsa gerek değerli maden kaçakçılığı ve Rumeli'deki panayırlara kaçak bakır götürülmesi sürüp gitmiştir. Gümrüklerde kaçakçılığın önlenmesi, bir ölçüde gümrük emininin elinde idi. Ancak, gümrük emini ve mültezimler devlete verecekleri ihale bedelini doldurmak ve kâr etmek amacıyla hareket ettiklerinden, gümrüklerden değerli madenler başta olmak üzere kaçak malların nakledilmesine göz yumdukları anlaşılmaktadır.

Trabzon'a karadan, Anadolu yönünden gelen tütünden gümrük yerine "bâc-ı 'ubûr" (transit vergisi) adı altında vergi alınmaktaydı. Ancak, Trabzon'dan gelip geçen tütün tüccarları getirdikleri tütünün baclarını vermekten kaçınmakta, bu durum

---

[396] Turan, a.g.m., 155. Anadolu'da şap üretilen merkezler Foça, Afyonkarahisâr-Kütahya yöresinde ve Şebinkarahisâr'da bulunmaktaydı. Anadolu ve Ortadoğu'da şap yerine daha çok kök boyası kullanıldığından Anadolu'da çıkarılan şaplar Avrupa sanayisi için çok önemliydi. Bkz:Turan, "Osmanlı-İtalya...", 138.

[397] Sert ve dağlık bir iklime sahip olmasından dolayı Şebinkarahisâr ve çevresi ziraate uygun değildi. Bununla birlikte, Şebinkarahisâr Ortaçağ dünyasının en kaliteli şap madenlerine sahip bir bölgeydi. Şebinkarahisâr Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra madenci reâyâsında sürekli bir artış gözlenmişti. XVI. yüzyılda bölgedeki madenlerin işletilmesi gayrimüslim Osmanlı tebaası tarafından yapılmaktaydı. Bölgede yapılan Tahrirlerde, 1485'te 11, 1547'de 17 ve 1569'da 23 madenci köyü yer almaktaydı. Bkz:Acun, Fatma, "Ottoman Administrative Priorities:Two Case Studies of Karahisâr-ı Şarki (Şebinkarahisâr) and Giresun, Archivum Ottomanicium, 17, Weisbaden 1999, 212-232.

[398] TŞS, 1927 / 11.

ise Trabzon gümrükçülerinin Başkent'e şikayette bulunmalarına neden olmaktaydı[399].

Tüccarların gümrük vergisi vermeden kaçınmaları, Trabzon iskelesinde olduğu gibi Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan Rize iskelesinde de görülen bir durumdu. 1780 yılında, Rize sakinlerinden Memiş Reis isimli tüccar Kırım taraflarından 350 kantar (19.754 kg.) yapağı ve 2.000 İstanbul kıyyeli tuz (2.564 kg.) vesair eşya satın alarak gemisiyle Rize iskelesine nakletmiş, gerekli olan gümrük vergileri gümrük emini Mehmet tarafından talep olunduğunda, gümrük vergisini vermemek için muhalefet etmişti[400]. 1797 yılında, Trabzon kadısı ve Trabzon gümrük eminine yazılan hükümde, Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan Büyükliman (Vakfıkebir) gümrüğüne gelen ve Giresun'a gidecek olan tuz ve benzeri eşyanın gümrük eminleri tarafından gerekli olan gümrük vergileri talep edildiğinde, Dizdar Ahmet isimli kimsenin bu isteğe muhalefet ettiği kayıtlıdır. Aynı kayıtta, gümrük vergisini vermemek için muhalefet edenlerin men edilerek eskiden beri ne şekilde gümrük vergisi alınıyorsa o şekilde gümrük vergilerin toplanması istenmiştir[401].

Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan birçok iskelede tüccar tayfasının gümrük vermemek için çeşitli bahaneler ortaya attıkları görülmektedir. Tüccarlar, askerî ve idarî açıdan kuvvetli olan Trabzon iskelesinde gümrük kaçıramadıklarından genelde Trabzon'un batısında yer alan Espiye gibi iskeleleri tercih etmekteydiler. Özellikle, Espiye iskelesindeki kaçakçılık olayları Trabzon merkezindeki iskelelere oranla oldukça yoğundu. Trabzon ve çevresinde gerek yasak kapsamında olsun ve gerekse serbest olsun gümrüklere uğramadan mal kaçıran tüccarlar genellikle Trabzon'un batısında yer alan Platana (Akçaabat), Büyük Liman (Vakfıkebir), Tirebolu, Görele ve Espiye gibi Trabzon'un batısında, Trabzon'a bir hayli uzak sayılabilecek iskeleleri seçtikleri görülmektedir. Trabzon'un batısında yer alan adı geçen iskelelerde Trabzon merkezindeki iskelelere oranla güvenlik tam sağlanamadığından olsa gerek, kaçakçılar genelde bu havalide türemekteydiler.

1748 yılında, Trabzon gümrük mukataası malikâne mutasarrıfı tarafından, "Trabzon iskelesine tüccarların öteden beri getirdikleri emtia ve eşyalarından kanuna göre gümrük vergisi alınmakta olduğu, buna rağmen tüccarların yasal olmayan

---

[399] TŞS, 1874 / 149b-150a, kayıt tarihi, 2 Rebiülûlâ 1125 / 29.03.1713.
[400] BOA.MAD, 10223 / 92, Derkenar 3, kayıt tarihi, 25 Rebiülâhir 1194 / 30.04.1780.
[401] TŞS, 1947 / 47b, kayıt tarihi, 28 Rebiülevvel 1212 / 10.09.1797.

isteklerde bulundukları, mallarını gümrüğe getirmeyip gizliden bazı yerlere ve diğer iskelelere çıkardıkları, gümrüklerini vermeden mallarını hanlarda saklayarak başka yerlere satmaya götürdükleri ve gümrüğün bu durumdan oldukça zarar ettiği" ifade edilmekteydi[402]. Yine aynı belgede, "gümrüklerini vermeden başka yerlere mal kaçıranlardan ikişer kat ceza alınması ve kaçakçılara izin verilmemesi" Osmanlı idarecileri tarafından önemle belirtilmekteydi.

Trabzon'un batısında, günümüzde Giresun ili sınırları içerisinde kalan Espiye iskelesi gümrüğü, XVIII. yüzyılda Trabzon gümrüğüne bağlı olup gümrük gelirleri Trabzon gümrük eminleri tarafından toplanmaktaydı. Arşiv kayıtlarında, kaçakçıların Trabzon'un batısında yer alan iskeleler içerisinde özellikle Espiye iskelesini üs olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Espiye iskelesinde ortaya çıkan problemler Trabzon gümrükçülerini en fazla meşgul eden problemlerin başında gelmekteydi. Bu problemlerin giderilmesi için Trabzon gümrük mukataası malikâne mutasarrıfları sürekli olarak Başkent'e arzuhal sunmaktaydılar[403]. 1754 yılında, Trabzon gümrük malikânecisi Dîvân'a arzuhal sunarak, mukataaya bağlı olan Espiye iskelesine gelip-giden gemilerdeki tüccar mallarından gerekli olan gümrük vergileri talep olunduğunda, ehl-i örf ve reâyânın yekcihet olup tüccar mallarının kendilerine ait olduğunu, "bu iskeleler ile alakanız yoktur" diyerek kendilerine muhalefet ettiklerini belirtmekteydi[404]. Aynı kayıtta, Espiye iskelesinde yer alan tüccar ve çıkarları icabı aynı tüccarı korumakta olan ehl-i örfün, denizden mal getirenleri "bizler Trabzon iskelesine mal çıkarmadık", karadan mal getirenleri dahi "bizler Trabzon iskelesinde gemilere mal yüklemedik" diyerek muhalefet ettikleri ve "Espiye iskelesinin Trabzon gümrüğüne bağlı olmadığı, vakıf iskelesi olduğu" iddiasını ileri sürerek gümrük vergisi vermekten uzak durmaya çalıştıkları anlatılmaktadır. Durum üzerine, daha önce 1729 yılında yayınlanan hüküm ile gümrük malikânecisinin arzuhaline cevap verilmiştir. 1729 yılında yayınlanmış olan emre göre Espiye iskelesi de dahil olmak üzere iskele gümrüklerine uğrayan tüccarlardan alınması gereken gümrük vergileri şöyleydi;"Karadan kumaş gelse, Müslüman olsun kafir olsun, Trabzon'da satsa yüz akçeden 5 akçe alınır, satmayıp gemiye yükleyerek âhara gitse yüz akçeden dört akçe alınır, kumaş Trabzon'a gemi ile gelse Müslüman ve beratlı kafir kumaşından

---

[402] TŞS, 1917 / 12, kayıt tarihi, 12 Şaban 1161 / 07.08.1748.
[403] Trabzon iskelesi gümrük mukataası ve ona bağlı olan birimler her ne kadar, mahallinden olan ikinci elden/alt-mültezimler taraflarından idare edilseler de, malikâne sisteminin gereğinden olsa gerek ana mültezim konumundaki malikâne mutasarrıfları gümrük mukataasının Başkent ile olan her türlü idarî bağlantısını sağlayan esas görevlilerdi.
[404] TŞS, 1920 / 77b, kayıt tarihi, 23 Receb 1167 / 16.05.1754.

kıymet koyulup yüz akçeden dört akçe alınır, gemi ile denizden mal getiren kimse kumaşını sattıktan sonra Trabzon'dan keten bezi alıp gitse yüz akçeden dört akçe alınır, ecnebi memleketlerden gelen mallardan, karadan veya denizden gelse yüz akçeden beş akçe alınır".

Gümrüğe uğrayan tüccar mallarından alınması gereken yukarıdaki gümrük vergilerine dikkatle bakıldığında, XVI. yüzyılda Kanuni döneminde uygulanan Trabzon İskelesi Kanunnâmesi ile hemen hemen aynı oldukları ve XVI. yüzyılda olduğu gibi XVIII. yüzyılda da gümrük kanunnâmelerinin hâlâ geçerliliğini korudukları görülür[405]. 1759 yılında, yine Espiye iskelesinde, gümrük vermeyen tüccarlar nedeniyle Başkent tarafından yayınlanan başka bir hükümde yukarıda belirtilen gümrük vergileriyle ilgili olan şartlar aynen tekrarlanmıştı[406]. 1754 yılında yayınlanan başka bir hükümde ise, karadan gelen mallardan alınan "amediyye" (ithal) vergisinin yüz akçede üç akçe olduğu belirtilmekteydi[407]. Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan iskelelere giren ve çıkan mallardan alınan vergi oranları Osmanlı devletinin tüm gümrüklerinde olduğu gibi, % 3 ile % 5 arasında değişmekteydi[408]. XVIII. yüzyılda Trabzon gümrüğünde, gümrüğe giren ve çıkan mallardan vergi tahsil eden gümrük eminleri yukarıda belirtilen kanunlara göre gümrük vergilerini almaktaydılar. Eğer Trabzon iskelesi kanunnâmesinde yer alan şartlar gümrük vergisinin tahsil edilmesinde yetersiz kalıyorsa bu sefer, İstanbul gümrük vergisi şartına göre gümrük alınması gerektiği hükümlerle Trabzon gümrük eminlerine bildirilmekteydi. Bu konu ile ilgili olarak, 1754 yılında bakır tüccarlarından Mustafa'nın gümrük vergisi tahsili esnasında gümrük eminine muhalefet etmesiyle ortaya çıkan anlaşmazlık sonucunda Trabzon vali ve kadısına gönderilen hüküm iyi bir örnektir. İlgili hükümde, tüccar tayfasına haksızlık yapılmaması için "tüccar tayfasının karadan getirip gemilere tahmil eyledikleri ve deryadan getirip karaya çıkardıkları yiyecek, elbise, hububat, gön, demir, sof ve kumaş arşun ve dirhem ve teraziye girer her ne olursa olsun Müslüman'dan bir akçe gümrük ve bir akçe zarar-ı kassabiyye ki % 4 akçe, kefere ve Yahudi'den ise % 4 akçe gümrük ve bir akçe zarar-ı kassabiye ki % 5 akçe alınması" gerektiği bildirilmiştir[409]. Espiye iskelesi başta olmak üzere

---

[405] Gökbilgin, a.g.m., 298.
[406] TŞS, 1923 / 74.
[407] TŞS, 1919 / 36b, kayıt tarihi, 12 Rebiülevvel 1167 / 01.01.1754.
[408] Kütükoğlu, "Osmanlı-İngiliz...", 62. Sinop ve Sinop'a bağlı olan iskelelerde, Trabzon ve Trabzon'a bağlı olan iskelelerde olduğu gibi % 3 ile % 5 arasında değişen gümrük vergileri tahsil olunmaktaydı. Bkz:BOA.Cevd-Maliye, 21567.
[409] TŞS, 1919 / 37b, kayıt tarihi, 27 Cemâziyelevvel 1167 / 22.03.1754.

gümrüklerden mal kaçıran tüccarlar genelde "asker tayfasından" olup gemi reisleriyle, gümrük vermemek için anlaşıp Espiye iskelesine yanaşmakta ve eşyalarını iskeleye çıkardıklarında gümrük vergilerini vermemekteydiler[410]. Bu konu ile ilgili olarak 1759 yılına ait olan bir kayıtta, "çoğu askerî olan Trabzon tüccarının gümrük vermemek için Trabzon'un batısında yer alan Espiye isimli mahalle firar ettikleri ve gemilerinde olan malları melekse ve sandallar ile sahile çıkardıkları" kayıtlıdır[411]. Aynı kayıtta, Trabzon livasında yer alan tüm iskelelerin Trabzon iskelesi gümrük mukataasına bağlı olduğu belirtilmekteydi. Sonuçta, gerek ticarî faaliyetlerinin bir sonucu olarak daha fazla kâr elde etme beklentisi ve gerekse gümrük eminlerinin haksız uygulamalarından kurtulmak için gümrükten mal kaçıracak olan tüccar ve gemicilerin genelde güvenliği yetersiz olan, Trabzon iskelesi gümrüğüne oranla idarî ve muhtemelen de fizikî yapısı yetersiz kalan Trabzon'un batısındaki Espiye gibi daha küçük iskeleleri tercih ettikleri görülmektedir.

2-Gümrük Eminlerinden Kaynaklanan Problemler

Bilindiği gibi, gümrükler mukataa olarak ilk önce malikânecilere ve daha sonra malikâneciler tarafından mahallindeki çoğu eşrâf ve âyân olan mültezim denilen özel müteşebbislere, genellikle bir veya üç yıl gibi kısa sürelerle ihale edilerek işletilmekteydiler. Bu nedenle, gümrük mültezimleri ve dolayısıyla gümrük eminleri hem malikânecilere ödeyecekleri gümrüğün senelik ihale bedelini çıkarmak ve hem de kâr etmek amacıyla hareket ettiklerinden, gümrük vergisi tahsilinde kanunları göz ardı etmekteler ve bu nedenle gümrükçülerle tüccarlar arasında sürekli sorunlar yaşanmaktaydı.

1780 yılına ait bir kayıtta, Trabzon tüccarının satın aldıkları bakır, fındık, demir, aba, kebe vesair mallardan gümrük eminlerinin yasal olmayan isteklerde bulunduklarından bahsedilmektedir[412]. Yine aynı kayıtta, Trabzon tüccarının İslimye'den ve Trabzon'dan satın aldıkları malları satmak için diğer iskelelere götürmeleri esnasında, Trabzon gümrük eminlerinin yüksek gümrük vergisi talepleriyle karşı karşıya kaldıkları kayıtlıdır[413]. Trabzon'da alım satımı yapılan kahve, kahve gelirleri mukataası içerisinde yer almaktaydı. Bu mukataa İstanbul, Galata, İzmir Efrenç, Edirne, Selânik, Alaiye, Sakız, Kandiye, Kıbrıs, İstanköy,

---

[410] TŞS, 1924 / 31b-32a.
[411] TŞS, 1923 / 74a, kayıt tarihi, 6 Cemâziyelevvel 1172 / 05.01.1759.
[412] BOA.MAD, 10223 / 92, Derkenar 1.
[413] BAO.MAD, 10223 / 92, Derkenar 2.

Midilli, Bursa, Erzurum, Antalya ve Trabzon'dan elde edilen kahve gelirleriyle birlikte bir mukataa oluşturmaktaydı[414]. Bu hususta, 1802 yılına ait bir kayıtta, İstanbul gümrük emini olan Hasan isimli kimse Dîvân-ı Hümâyûn'a arzuhal sunarak, Trabzon iskelesindeki kahve gelirleri ile ilgilenen kahve gelirleri mülteziminin şimdiye kadar İstanbul'a gelen kahveden vergi almadığı halde, bu yıl İstanbul'a gelen gemilerde yer alan 82 çuval[415] kahveden cebri kahve vergisi alarak, tüccarlara vergisi alındığına dair makbuz verdiğinden bahsetmektedir"[416]. Durum üzerine Trabzon vali ve kadısına gönderilen hükümde, "Hazinede mevcut olan Maden Mukataaları Defterlerine göre İstanbul, Trabzon ve bağlı iskelelere gerek dışarıdan gemilerle ve gerek kara tarafından gelen kahvelerin bundan evvelki gibi gümrükleri alındıktan sonra, şehir içinde alınıp-satılırsa veya şehir dışına götürülürse her okkasından beşer para, kahve kaçıranlardan ise ikişer kat vergi alınması gerektiği" belirtilmekteydi. Yine aynı kayıtta, "gerek kara ve gerek denizden İstanbul'a gelen bilcümle emtia ve eşyadan uğradıkları iskelelerde tekrar gümrük talebiyle rahatsız edilmemeleri, eğer tüccarlar uğradıkları iskele ve mahallerde mallarını satarlar ise gümrük alınacağı..." bundan dolayı, "Trabzon kahve gelirleri mülteziminin İstanbul'a gelecek kahveden gümrük vergisi talebinin ret edilerek, şimdiye kadar almış olduğu kahve vergilerinin ise kadı nezaretinde tahkik ettirilerek İstanbul'a gönderilmesi" önemle vurgulanmaktaydı. Bilindiği gibi, devlete ve hayır-hasenat işlerine ait olan her türlü sevkiyattan gümrük alınamazdı. Ancak, gümrük eminleri bir yolunu bulup devlete ait olan bakır ve balmumu sevkiyatından gümrük almaktaydılar. 1707 yılına ait olan bir kayıtta, her yıl Kiler-i Âmire'ye ocaklık olarak 1.075 okka (1.378,1 kg.) balmumu gönderen Hemşin mukataasından gümrük talep edilmez iken, Trabzon ve İstanbul gümrük eminlerinin balmumu üzerinden gümrük taleplerine engel olmak üzere, Hemşin mukataasından İstanbul'a gönderilecek olan balmumundan gümrük alınmaması için yeniden emr-i şerîf verildiği kayıtlıdır[417].

---

[414] Kütükoğlu, "Osmanlı Gümrük...", 226.

[415] XVI. yüzyılda bir çuvalın yaklaşık 113 kilo geldiği bilinmesine rağmen, Trabzon mahkeme kayıtlarına göre XVIII. yüzyılda bir çuval kına yaklaşık 184 kilo gelmekteydi. Bkz:TŞS, 1947 / 28b. Bir çuvalı ortalama 150 kilo kabul edersek Trabzon üzerinden İstanbul'a bir yılda giden 82 çuval kahvenin 12.300 kiloya ulaştığı görülür.

[416] TŞS, 1948 / 37.

[417] TŞS, 1870 / 106a, kayıt tarihi, 12 Rebiülâhir 1119 / 13.07.1707. Ancak, devam eden yıllarda Hemşin'de üretilen balmumundan kanuna aykırı olarak vergi alınmaya devam edildiği görülmektedir. 1730'lu yıllarda Hemşin kazası ahalisi Dîvân'a arzuhal sunarak senevi 550.000 akçeye karşılık her yıl ocaklık olarak Matbah-ı Âmire'ye 1.075 vukıyye / okka (1.378,1 kg.) balmumu ve 36.000 akçe de irsaliye / nakit verdiklerini, ziyade talebiyle rencide olunmazlar iken Trabzon idarecilerinin 300 kuruş daha fukaradan talep etmelerinden şikayet etmekteydiler. Bkz:TŞS, 1892 / 89a-b.

Gümrük eminleri, XVIII. yüzyılda ticareti gerek yasal ve gerekse kaçak olarak devam eden bakır üzerinden kanuna aykırı olarak vergi almaktan uzak durmamışlardır. İstanbul'a gönderilmek üzere Ohannis nâm zimmî vasıtasıyla Trabzon gümrüğü iskelelerine naklolunan ve Gümüşhâne ve tevabii ve Espiye ve Kızılkaya ve Lahnas ve Esrail madenlerinden elde edilen 3.000 batman (yaklaşık 24 ton) devlete ait olan bakırdan Trabzon gümrükçüsü vekili olan Hacı İsmailoğlu diye bilinen kimse kanuna aykırı olarak 160 kuruş gümrük vergisi almıştı. Durum üzerine, Gümüşhâne maden emini olan Mustafa Paşa, Dîvân'a arzuhal sunarak kanuna aykırı olarak alınan 160 kuruşun kendisine iade edilmesi haricinde, adı geçen madenlerden Espiye, Halkavele ve Trabzon iskelelerine nakledilen devlete ait olan bakırdan gümrük ve bac namıyla vergi alınarak madencilerin rahatsız edilmemelerini talep etmişti. Nihayetinde maden emini olan Mustafa'ya verilen cevapta, "devlete ait olan bakırdan gümrük ve bac namıyla vergi alınamayacağı ancak, devlet malı bakırdan vergi alınamayacağı bahanesiyle tüccardan bazı kimselerin ticaret amacıyla naklettikleri bakırdan gümrük vermemeye kalkışmaları durumunda gerekli olan gümrüklerin gümrükçüler tarafından tahsil edilmesi gerektiği" emr-i şerîf ile bildirilmişti[418].

Trabzon ve çevresinin hububat üretimi açısından kendine yeterli olmadığı ve bu nedenle, Trabzon'un hububat ihtiyacının daha çok Tuna ve Rumeli iskelelerinden sağlandığı belirtilmişti[419]. Tüccarların Trabzon'a getirdikleri hububattan gümrük memurlarının vergi almaları bazen tüccarların ve halkın tepkisine neden olabilmekteydi. 1705 yılının üçüncü ayında Trabzon malikâne mutasarrıfı olan Feyzullah ve Mehmet isimli malikâneciler, Hazinede olan Defterlere göre Trabzon iskelesine âhardan gelen buğday ve benzeri hububattan "iki kileden bir akçe olmak üzere" gümrük vergisi alınacağı ile ilgili olarak taraflarına emr-i şerîf almışlardı[420]. Fakat, aynı yılın on birinci ayına tarihli olan başka bir kayıt ise, Başkent'ten gönderilen hükümlerin güvenilirliğine gölge düşürür mahiyettedir. İlgili kayıt şu şekildedir;1705 yılında Trabzon halkı Trabzon mahkemesine başvurarak Trabzon gemicilerinin âhar diyardan gemileri ile Trabzon'a getirdikleri buğdaydan Trabzon gümrük emini olanların kanuna aykırı olarak her iki İstanbul kilesinden bir akçe

---

[418] BOA.Cevd-Darphâne, 3086, kayıt tarihi, 9 Safer 1196 / 24.01.1782.
[419] Bkz:IV. Bölüm.
[420] Bu kayıtta buğday ile ilgili olarak verilen gümrük tarifesi XVI. yüzyıldaki Trabzon İskelesi Kanunnâmesi'nde buğday ile ilgili olarak verilen kanun ile aynıdır. Bkz:BOA.MAD, 10306, kayıt tarihi, 24 Zilkade 1116 / 20.03.1705.

olmak üzere gümrük vergisi aldıkları, bu durumun hem gemicilerin zarar görmesine ve hem de Trabzon halkının kaht ü galâsına/kıtlık çekmesine neden olduğu belirtildikten sonra, gemicilerin Trabzon'a getirdikleri buğdaydan gümrükçülerin bir nesne gümrük vergisi almamaları için emr-i şerîf talep etmişlerdi[421]. Durum üzerine, Trabzon kadısı halkın şikayetlerini İstanbul'a iletmek zorunda kalmıştı. İstanbul'dan verilen cevapta, Hazinede olan Başmuhasebe Defterlerine bakıldığında "Trabzon gümrüğü Başmuhasebede icmal üzere olduğundan gümrüğe gelen emtia ve eşyadan ne miktar gümrük vergisi alınır, buğdaydan alınır mı alınmaz mı bilinmez diye derkenar olduğu" görülmüş, bu sefer de Maden Mukataası Defterlerine bakıldığında "buğday, arpa ve undan eskiden beri gümrük alınmadığı derkenara kayıtlı olduğu" görülmüştür. Bu nedenle, ilgili kayıtlardaki derkenarlar gereğince iskeleye gelen buğday, arpa ve undan gümrük alındığını gösteren her hangi bir kayıt bulunmadığından, gemicilerin Trabzon'a getirdikleri buğday, arpa ve undan gümrük eminlerinin gümrük vergisi almamalarına karar verilmiştir. Oysa, XVI. yüzyıl başlarında uygulamaya giren Trabzon İskelesi Kanunnâmesi'nde Trabzon'a gemiler ile gelen buğday, arpa, darı ve benzeri hububattan iki kilede bir akçe alınacağı açıkça kayıtlıdır. Trabzon Tahrir Defterlerinde yer alan bu kanunları Hazine yetkililerinin görememesi veya görmezlikten gelmesi, ilgili kanunların bazen uygulanmaları bazen ise göz ardı edilmeleri gerçekten ilginçtir[422].

XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde zahire ticareti yasak kapsamına girmişti. Zahire, başka bir ifadeyle her türlü yiyecek maddesi başta hububat olmak üzere Orta çağlardan beri ticaret hayatında önemli bir yer tutmaktaydı. İtalya, Fransa ve İspanya gibi Güney Avrupa ülkeleri, buğday ihtiyaçlarını "hububat deposu" olarak tanımlanan Rusya, Romanya, ve Anadolu üçgeninden karşılamaktaydılar. XVI. yüzyılda bütün Akdeniz dünyasında görülen nüfus patlaması hububat ticareti sorununu yeniden ön plana çıkarmıştı. Tüm Akdeniz havzası Türk buğdayına muhtaç duruma düşmüş, fakat Osmanlı devletinde de kuraklık ve benzeri nedenlerle buğday yetersizliği yüzünden buğday ihracı yasaklanmıştı. Kalabalık bir kapı halkı yanında İstanbul'un gittikçe artan nüfusunun beslenmesindeki kaygılar bu kararın alınmasında etkili olmuştu[423]. Bu nedenler sonucunda ve yoğunlaşan savaşlar

---

[421] TŞS, 1866 / 79b, kayıt tarihi, 7 Şaban 1117 / 24.11.1705.
[422] BOA.TTD, 387 ve TTD, 288. Bkz:Gökbilgin, a.g.m, 299 ve Akgündüz, a.g.e., 6, 298.
[423] Arıkan, Zeki, "Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar", İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi, Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, 284-287.

neticesinde özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında zahire ticaretinin yasak ticarete konu olduğu görülmektedir.

1754 yılında, Karadeniz ve Tuna sahillerinde olan iskelelerden zahire nakledilmeyerek, Anadolu sahillerine ne kadar zahire gitmiş ise derhal İstanbul'a haber verilmesi, Trabzon ve çevresindeki iskelelere Tuna ve Rumeli'den zahire gelir ise, zahireler gemilerden karaya nakledilmeyip derhal İstanbul'a, un kapanına gönderilmesi istenmekteydi[424]. 1776 yılında ise, Trabzon'dan Bendereğli (Karadeniz Ereğlisi) iskelesine gelinceye kadar Anadolu sahilinde yer alan iskele ve kazalarda yer alan kadılara, naiplere, gümrükçülere ve zabitanlara yazılan emr-i şerîfte, "Kırım ve taraflarından İstanbul'a gelecek olan hububattan hiç bir miktar Anadolu taraflarına gönderilmeyip doğru İstanbul'a sevk edilmesi ve bu emre uymayan tüccar ve gemi sahiplerinin cezalandırılmasına dikkat edilmesi" kayıtlıdır[425]. Arşiv kayıtlarında, hububat ticaretinin yasak olduğuna ilişkin oldukça çok kayıt vardır. Özellikle, İstanbul'un artan nüfusunun beslenmesi devlet için önemli bir sorundu. İstanbul'da yaşanan hububat kıtlığı, hububat ticaretinin yasaklanmasını zorunlu kılmaktaydı. Bu nedenle olacak ki, 1794 yılında Karadeniz kıyılarındaki tüm iskelelerin kadılarına, zabitanlarına ve gümrük eminlerine gönderilen hükümde, "Başkent'de zahire kıtlığı yaşandığından ev göçü gelmemesi, bir neferin geçişine dahi izin verilmemesi ve İstanbul'a geleceklerin men ve def edilmesine özen gösterilmesi..." önemle vurgulanmaktaydı[426].

Osmanlı devletinde, hububat ihracının yasaklanması yalnız nüfus sorununa dayanmamaktaydı. Savaşlara katılan askerlerin hububat ihtiyacını karşılamak başka bir sorundu. Seferlere giden ordular için cephe gerisinde hububat satın alınarak depolara konulmakta ve gerektiğinde askerin ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Bu nedenle özellikle XVIII. yüzyılın başlarından itibaren İran ile, Azerbaycan ve çevresinde gerçekleşen hakimiyet mücadelesi sonucunda yaşanan savaşlar nedeniyle İsakça ve İbrail iskelelerinden Trabzon limanına yüzlerce ton hububat nakledilmekte, Trabzon'a gelen hububat ve benzeri yiyecek maddeleri Trabzon gümrük ve ambar eminleri vasıtasıyla kiralanan mekâreler ile savaş alanlarına ulaştırılmaktaydı[427]. Meselâ, 1730 yılına ait bir kayıtta, Varna iskelesi civarında yer

---

[424] TŞS, 1921 / 43, 41b.
[425] TŞS, 1993 / 72b.
[426] TŞS, 1945 / 37-37b.
[427] Trabzon ile Rumeli ve Tuna limanları arasında gerek askerî ve gerekse ticarî amaçlı olarak gerçekleşen hububat nakliyatı ile ilgili olarak Bkz:IV. Bölüm.

alan Kavarna'dan Trabzon'a kırk bin kile (1.026.360 kg) arpa nakletmek üzere kiralanan dört geminin ücretlerinin Trabzon'daki idareciler taraflarından ödenmesi emredilmekteydi[428].

XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Trabzon'da pamuk ve pamuk ipliği ile ilgili olan ticarî işlemlerin kayıtlara yansımaya başladığı görülmektedir. Erzurum gümrüğü üzerinde çalışan Erim'e göre, 1769 yılına kadar Erzurum gümrüğüne İran yönünden pamuk girdiğine dair her hangi bir kayıt bulunmazken, 1769 yılıyla birlikte 41 yük, 1790 yılında ise 872.5 yük pamuğun gümrüğe girdiğinden ve bu yıllarda ipek ticaretinin yerini pamuğa bıraktığından bahsetmektedir[429]. Erzurum gümrüğünde pamuk ticareti ile alakalı olarak 1770'lerde ortaya çıkan bu gelişmelerin bir yansıması olarak pamuk ve pamuk ipliğinin Trabzon ve çevresinde alım-satımı yapılan ve hatta yeniden ihraç edilen ticarî mallar arasına girdiği ve kısa sürede pamuk ticaretinden elde edilen vergilerin bir mukataa altında örgütlendirildiği anlaşılmaktadır. Trabzon'daki penbe (pamuk) mukataası Trabzon gümrük mukataasına bağlı olmayıp kendi başına müstakil bir mukataa olup mültezimlere verilerek işletilmekteydi. Ancak, Trabzon gümrükçüleri bir yolunu bularak penbe rüsûmunu tahsil etmekteydiler. 1795 yılında Trabzon gümrükçüsü olan Hüseyin, Trabzon âyânı Şatırzâde Osman üzerinde olan pamuk vergilerini kanuna aykırı olarak tahsil etmekle meşguldü[430]. Aynı yıllarda, Trabzon'daki çarşı-pazarlarda satılan pamuğun beher okkasından birer para, pamuk ipliğinden ikişer para ve kozalı pamuktan birer akçe alınmakta olup, tezkeresiz mallar gemilere yüklenmemekte ve eminin edâ tezkeresi olmadıkça gümrük kaçıranlardan ikişer kat vergi alınmaktaydı[431].

Gümrüklerde, gümrük muayenesi kadar önemli bir uygulama da vergisi ödenen bir eşya için vergi mükellefine, verginin alındığına dair bir belge, makbuz verilmesiydi. Gümrük makbuzu diye bilinen bu belge, gümrükten vergisi ödenilerek geçirilen bir eşya için kullanılabilecek bir ispat belgesiydi. Bir tüccar, gümrükten geçirilecek bir eşya için gümrük makbuzu ibraz edemezse kendisinden yeniden vergi istenilebilir veya hakkında yasal işlemler yapılabilirdi[432]. Gümrüklerdeki bu uygulama ile ilgili olarak 1802 yılına ait pamuk ve pamuk ipliği ile ilgili olan bir vesika

---

[428] BAO.Cevd-Maliye, 2872.
[429] Erim, "1720-1790 Arasında...", 575-576.
[430] TŞS, 1945 / 42a, kayıt tarihi, 20 Safer 1210 / 05.09.1795.
[431] TŞS, 1948 / 39.
[432] Atan, a.g.e., 76.

her açıdan dikkat çekicidir, Trabzon ve çevresinde alım ve satımı yapılan pamuk, pamuk ipliği ve pamuk kozası gelirleri Trabzon Valisi Seyit Mehmet Tayyar Paşa'ya bir yıllığına iltizama verilmişti. Aynı kayıtta, pazarlarda satılan pamuğun her okkasından birer para, pamuk ipliğinden ikişer para ve pamuk kozasından birer akçe vergi alınması gerektiği, pamuk alım ve satımı yapanlar gerek Müslüman gerek kafir olsun pamuk mukataası emininin vergilerin ödendiğine dair makbuzu olmadıktan sonra pamukların gemiye yüklenmemesi, pamuk yüklerinin bağlanmaması belirtildikten sonra gümrükten kaçak olarak pamuk tüccarından herhangi birisinin geçmesi halinde gümrük vergilerinin ceza ile tahsil edilmesi ve bir akçe dahi gümrük vergisinin kaçırılmasına izin verilmeyerek dikkatli olunması önemle belirtilmekteydi[433]. Bilindiği gibi, XVIII. yüzyılda gerek kara yoluyla Erzurum ve gerekse deniz yoluyla Gürcistan taraflarından Trabzon'a ulaşan esir ticareti önemli bir pazar oluşturmaktaydı. XVIII. yüzyılda ticaret amacıyla Trabzon'a gelen tüccarlardan bir çoğunun memleketlerine dönerken esir götürdüklerinden bahsedilmişti[434]. Gürcistan taraflarından Batum ve Gönye'ye ulaşan esirler, tüccarlar vasıtasıyla gemilere yüklendikten sonra Trabzon iskelesi gümrük mukataasına bağlı olan Rize, Of, Sürmene ve Trabzon iskelelerine uğramakta, tüccarlar satın aldıkları esirleri buralarda ya satmakta veya direkt olarak İstanbul'a götürmekteydiler[435]. Esir tüccarları, Batum ve Gönye gümrüklerinde gerekli olan gümrük vergilerini ödeyip taraflarına edâ tezkereleri aldıkları halde yol üzerinde bulunan Rize, Of, Sürmene ve Trabzon iskele gümrüklerine uğradıklarında tekrar gümrük talebiyle karşılaştıklarından Dîvân'a arzuhal sunarak haklarını aramak zorunda kalmaktaydılar. Bu gibi durumlarda, "bir defa gümrük vergilerini ödeyerek taraflarına mühürlü edâ tezkeresi alan tüccarlardan tekrar gümrük talep edilerek rahatsız edilmemeleri ve bu gibilerin (kanuna aykırı gümrük vergisi talep edenlerin) men ve def edilmesi" İstanbul'dan gönderilen hükümlerle ilgili taraflara bildirilmekteydi[436].

---

[433] TŞS, 1948 / 39.

[434] Bkz:IV. Bölüm. Gümrük eminleri gibi bazı zamanlarda eşkıya tipli kişiler de tüccarları rahatsız etmekteydiler. Gemi reislerinden Hacı Mustafa 1776'da, 3.666 İstanbul kıyyeli (88.772,1 kg.) mısırı Trabzon'a getirmişti. Ancak, zorbalıkları ile meşhur kişiler mısırları almış, ücretini ise ödememişlerdi. 1776'da, Trabzon valisi ve Atina (Pazar) kadısına bildirilen hükümde, ilgili davanın mahkemede görülerek alacaklarının Hacı Mustafa'ya derhal ödenmesi emredilmişti. Bkz:Özkaya, XVIII. Yüzyılda Trabzon...", 80-121.

[435] Bkz:Harita I.

[436] TŞS, 1874 / 160a-b, kayıt tarihi, 22 Cemâziyelâhir 1126 / 05.07.1714. Bu hükümden yaklaşık üç ay sonra Trabzon, Rize, Of ve Sürmene kadılarına hitaben emr-i şerîf gönderilerek Batum ve Gönye'den gelen esir tüccarlarından ikinci bir kez gümrük alınmaması önemle vurgulanmaktaydı. Bkz:TŞS, 1874 / 159b, kayıt tarihi, 15 Şevval 1126 / 24.10.1714.

XVIII. yüzyıl başlarında Acem tüccarlarının, yüzyılın tümünde ise Erzurumlu tüccarların Trabzon ile ticaret ilişkilerinde bulunduklarını bilmekteyiz[437]. Bu nedenle, Acem ve Erzurumlu tüccarlar ile Trabzon gümrükçüleri arasında gümrük vergisi tahsilinden kaynaklanan sorunlar çıkmaktaydı. 1704 yılındaki olay, Trabzon gümrükçülerinin kanunlara göre hareket ettiklerini göstermesi açısından önemlidir. İlgili kayıtta, Acem tüccarından İsfahan şehri Çulha mahallesinden olan Panos veledi Parsek isimli Ermeni ve ortakları İstanbul'dan mal alarak deniz yoluyla Trabzon iskelesine gelmişlerdi. Trabzon gümrük emini olan Süleyman Ağa, "Sicillâta kaydolunan evâmiri şerîfede ve Defter Kethüdâsı marifetiyle medîne-i mezbûre kalesinde mahfuz olan Defter-i Mufassal-ı Sultânî mûcebince..." denizden gelen tüccar tayfasının getirdikleri mallardan % 4, karadan gelen tüccar malından % 3 alınması gerektiği ile ilgili gümrük kanununa göre Acem tüccarlarından gümrük vergilerini tahsil etmek istemiştir. Ancak, ne hikmetse "saltanat-ı taraf-ı âliyyeden" bu iş için gönderilen mübaşir vasıtasıyla Acemli tüccarlardan % 4 yerine % 2 üzerinden gümrük vergisi tahsil edilmişti. Trabzon gümrükçüsünün talep ettiği % 4, XVIII. yüzyılda gümrükte uygulanan XVI. yüzyıldaki Trabzon Kanunnâmeleri şartlarına göre haklı bir talep idi. Ancak, aynı kayıtta yer alan Revan Hanı Ebu'l-Masum ile Rumeli Valisi Halil Paşa'nın birer kıt'a mektup suretlerinin varlığından hareketle, Acem tüccarlarının gümrük vergilerini daha az ödemek için her iki taraftan devlet ileri gelenlerini bu iş için seferber ettirdiklerini düşündürmektedir[438]. Acemli tüccarların taşıdıkları mallar kıymet açısından önemli olmalı ki devlet adamlarını arabulucu olarak işin içine sokma gereği hissetmişlerdi.

Bilindiği gibi, XVII. yüzyılın sonlarına doğru Güney Afrika yolu ipek sevkıyatı açısından gerilerken, Rusya içlerinden Avrupa'ya ulaşan ve Hazar denizinin Kuzeybatısından başlayan Astrahan yolu gelişme kaydetmişti. Astrahan'a deniz yoluyla ulaşan Şirvan, Gilan ve Mazenderan ipeği ile diğer Asya ürünleri Astrahan yoluyla hem Kuzey Karadeniz'e ve hem de Avrupa'ya ulaşmaktaydı[439]. 1706 yılına ait olan bir kayıt, gümrüklerde gümrük vergisi yüzünden yaşanan mücadelelerin sonuçlarını göstermesi açısından önemli olduğu gibi, Acem'den gelen tüccarların

---

[437] Bkz:IV. Bölüm ve Tablo II.
[438] BOA.MAD, 10306 / 10, kayıt tarihi, 19 Receb 1116 / 17.11.1704. Aynı olay, Trabzon Kadı Kayıtlarında yer almaktadır. Trabzon mahkemesinde çözüme kavuşan bu olay ilk olarak Trabzon Kadı Kayıtlarına kaydedilmiş, daha sonra İstanbul'a iletilerek Hazinede yer alan defterlere kaydolunmuştu. Bkz:TŞS, 1868 / 22a, kayıt tarihi, 6 Rebiülevvel 1116 / 09.07.1704 ve 1868 / 96b.
[439] Bkz:II. Bölüm.

Astrahan yoluna yöneldiklerine dair bilgiler vermektedir. Adı geçen kayıtta, gümrük eminlerinin fazla gümrük vergisi talep etmeleri ve ehl-i örf tayfasının kanunlara itaat etmemelerinden dolayı, "Acem tüccarlarının Astrahan taraflarına mürûr ve ubûr ettikleri (geçip-gittikleri)" memâlik-i mahrûsedeki gümrük eminlerine ve kadılara hitaben bildirilmekteydi. Aynı kayıtta, gümrüklerde tüccarların tartılarının dahi noksan tartıldığı, tüccarlara zülüm edildiği ve devletin tüccar tayfasına her hangi bir şekilde zülüm edilmesine asla rızası olmadığı belirtildikten sonra, İran'dan Avrupa'ya gidecek Acem tüccarının Osmanlı topraklarına girmesi durumunda yükleri Kars, Erzurum, Trabzon, Tokat ve Anadolu'da eskiden beri bac alınagelen yerlerde yük başına ne miktar bac alınagelmişse daha önceki gibi bac alınması, ancak yükleri İstanbul, Halep ve İzmir vesair Frenk gemileri yanaşan Akdeniz iskelelerine gidecekse gümrüklerin buralarda alınması, diğer mahallerde "bunda gümrük vardur yükleri açup gümrük virün" diye eziyet olunmaması ve yükler açılıp gümrük alınan iskelelerde dahi gümrüklere riayet olunup fazla gümrük alınmamasına dikkat edilmesi önemle vurgulanmaktaydı[440]. Yukarıdaki kayıt, hem gümrük vergilerinin hangi hallerde tahsil edilmesi gerektiğini ve hem de XVIII. yüzyılda sadece yüzyılın başlarında ve sonlarında birkaç kez Trabzon'da gözüken Acem tüccarlarının[441] Osmanlı topraklarından niçin yüz çevirdiklerini göstermesi açısından gerçekten önemli bir vesikadır. Şüphesiz, Acem tüccarının Osmanlı yollarından yüz çevirerek Astrahan taraflarına yönelmelerini sadece gümrükçüler ve ehl-i örf tayfasının kanuna aykırı faaliyetlerine dayandırmanın yetersizliği açık olmakla birlikte[442], Osmanlı topraklarındaki iktisadî sistemin XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki işleyişini anlamak açısından yukarıdaki kayıtta yer alan ve gümrük tahsilinden kaynaklanan olumsuzluklar üzerinde düşünmek gerekmektedir.

Acem tüccarının Trabzon'a getirdikleri ipeği Osmanlı kayıtları "parça" diye adlandırmaktaydı. Trabzon gümrükçüleri 1706 yılında parça tabir olunur malların bargir ve katır yükünden sekiz kuruş, çuka yükünden yedi kuruş, her bir ham yükünden dört kuruş, sakat tabir olunan malın yükünden iki kuruş ve gümüşlü tabir olunur neferden dahi iki kuruş gümrük almaktaydılar[443]. Acemli tüccarlar, Trabzon

---

[440] "Anadolu'da kadimden yük çözülmeyen mahallerde açtırılmayup ma-takdimden berü bac alınagelen yerlerde yük başına ne miktar bac alınagelmişse kema-fi'l-evvel bac alınup...". Bkz:TŞS, 1869 / 42b-43a, kayıt tarihi, 20 Şevval 1117 / 04.02.1706.

[441] Bkz:IV. Bölüm ve Tablo II.

[442] Tebriz'den gelip Erzurum'dan Anadolu'ya girerek farklı yönlere dağılan tarihi ipek yolunun bazı zamanlarda önem kazanması veya kaybetmesi ile ilgili olarak Bkz:II. Bölüm.

[443] TŞS, 1869 / 43b-44a, kayıt tarihi, 10 Safer 1118 / 24.05.1706.

gümrük eminlerinin kanuna aykırı gümrük taleplerinden yılmış olacaklar ki, gümrükçüler Trabzon mahkemesinde, Trabzon'da bulunan Revan Hanı Ebu'l-Masum'un vekili huzurunda "Acem tüccarının denizden ve karadan Trabzon'a rahatça gelip gidebilecekleri ve rahatsız edilmeyeceklerine dair söz vermek zorunda kalmışlardı[444]. Bilindiği gibi, Trabzon gümrüğünde gümrük vergileri malın kıymeti üzerinden yüzde hesabına göre alınırdı. Oysa yukarıdaki kayıtta, Acem tüccarlarından tıpkı Tokat gümrüğünde olduğu gibi yük başına belirli oranlarda gümrük vergisi tahsil edilmiştir[445]. Bu durum hiç şüphesiz Osmanlı gümrüklerinde sabit ve her yerde geçerli olan bir gümrük tarifesinin mevcut olmamasının sonucundan başka bir şey değildir. Sonuç olarak, bu yüzyılda hem Osmanlı devletinin merkezî gücünün giderek zayıflaması ve hem de gümrüklerin iltizam ve malikâne sitemleri ile mültezimlere ihale edilerek işletilmesi gibi etkenlerin gümrükteki gümrük görevlilerini "kısa sürede daha fazla kâr elde etmeye" sevk ettiğinden dolayı, gümrükçülerin kanuna aykırı harekette bulunmalarına neden olduğu;bu durumun ise, gerek yerli ve gerekse yabancı tüccarları gümrüklere uğramadan alternatif yollar aramaya yönelttiği anlaşılmaktadır.

3-Ehl-i Örf'ün Gümrük Gelirlerine Olan Müdahaleleri

Gümrük eminleri, gümrük vergilerinin tahsil edilmesinde tüccarlar ile mücadele ettikleri kadar Trabzon merkezinde görevli olan yeniçeriler, Trabzon valisi adına iş gören subaşılar ve müteselliimler gibi Osmanlı idaresinin farklı birimlerinde görev yapan görevliler ile de mücadele etmekteydiler. Yeniçeri ve subaşı gibi ehl-i örf tayfasından olan devlet görevlilerinin gümrük gelirlerine olan müdahaleleri maaşlarının yetersiz olması ve yetkilerini kötüye kullanma eğilimlerine sahip olmalarıyla ilgili olabileceği gibi, Kanunnâmelerde, Trabzon'da ihraç ve ithal olan mallardan kimlerin gümrük vergisi alacağının açık olarak belli olmamasından kaynaklanıyor olmalıydı. XVI. yüzyıldaki Trabzon Kanunnâmeleri'ne göre, Trabzon'a âhardan gelen bir maldan hem Trabzon gümrükçüleri ve hem de Trabzon ihtisâb Ağaları ile Trabzon subaşılarının vergi alma hakkına sahip olmaları, gümrük vergilerinin tahsilinde, doğal olarak sorunlar yaşanmasına neden olmaktaydı.

1726 yılında Trabzon gümrük malikânecisi olan Mustafa Dîvân'a arzuhal sunarak, sahip olduğu mukataası idaresinin her açıdan serbest olduğu, ehl-i örf tayfasının müdahalesinin gerekmeyip serbestiyyet üzere zabtı lazım gelir iken,

---

[444] TŞS, 1869 / 43b-44a.
[445] Defter-i Muktesid, 195.

mütesellim olanlar ve benzeri ehl-i örf tayfasının tama'-ı hâmlarından/aç gözlülüklerinden dolayı gümrük vergilerinin toplanmasına engel olduklarından yakınmaktaydı[446]. Yine 1726 yılında, bu sefer yeniçeri tayfasından olan tüccarlar, yeniçeri ağalarının da destekleriyle yeniçerilik iddiasında bulunarak gümrük vergisi vermeye yanaşmamakta ve mallarını gümrükten kaçırmaktaydılar[447].

Trabzon gümrükçüleri ile Trabzon subaşısı ve yeniçeri ağa vekili olanlar arasında yaşanan en büyük problem Trabzon'a gelen tüccarlardan alınan bac vergisinden kaynaklanmaktaydı. XVI. yüzyıl Trabzon Kanunnâmeleri'nde hem gümrükçüler ve hem de sancakbeyleri gelip geçen tüccardan bac adı altında vergi alma hakkına sahiptiler[448]. Bu nedenle, ehl-i örfün sürekli olarak gümrük gelirlerine müdahale ettiği görülmektedir. 1717 yılında gelip geçen tüccarlardan alınan "bâc-ı gânem"[449] ve "bâc-ı sâire" Trabzon subaşıları taraflarından toplanmaktaydı[450]. Aynı yılda, "askerî olmakla rüsum-ı babdan muaf olmak hilaf-ı kanun olmasına rağmen bazı tüccarların 'bizler askeriyüz' diyerek bac vermekten kaçındıkları" görülmektedir. 1726 yılına ait olan başka bir kayıtta ise, gümrüğe gelen tüccar tayfasının getirdikleri mallardan Trabzon'da subaşı ve yeniçeri ağası vekili olanların kanuna aykırı olarak her yük başına bac adı altında yarımşar kuruş aldıkları ve bu durumun Trabzon gümrük mukaatasının gelirlerinin azalmasına neden olduğu kayıtlıdır[451]. Görüldüğü gibi, 1717 yılında Trabzon'a kara taraflarından gelen tüccarlardan alınan baclar subaşılar taraflarından vali adına toplanırken 1726 yılında ise adı geçen bacları Trabzon gümrükçüleri toplamaktaydılar. XIX. yüzyılın başlarına ait olan başka bir kayıtta ise Erzurum'u Trabzon'a bağlayan Değirmendere yolundan gelip geçen kervan yüklerinden eskiden beri beşer para bac alınırken Trabzon gümrükçüsü ve Gümüşhâne subaşısı taraflarından tayin olunan yazıcıların/baccıların kanuna aykırı olarak fazla bac vergisi aldıkları Maçka Voyvodası Seyit Abdullah'ın şikayetine neden olmuştu[452]. Aynı kayıtta, Defter-i Mufassal'a göre, Değirmendere yolundan alınan 1.200 akçelik bacın Trabzon sancakbeylerine, 4.000 akçelik Macka yolu bacı

---

[446] TŞS, 1885 / 106a, kayıt tarihi, 3 Zilhicce 1138 / 02.08.1726.
[447] TŞS, 1885 / 138b-139a, kayıt tarihi, 2 Zilhicce 1138 / 01.08.1726.
[448] Gökbilgin, a.g.m. ve Akgündüz, a.g.e.
[449] Kütükoğlu'na göre, hayvancılıkla uğraşan yerleşik reâyâ ve göçebeler, Müslüman olup-olmadıklarına bakılmaksızın besledikleri koyun ve keçiden, nevruzda kuzu ve oğlaklarıyla birlikte sayılmak üzere, resm-i ganem veya ağıl resmi adıyla iki baş hayvan için bir akçe vergi öderlerdi. Bkz:Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî...", 538.
[450] TŞS, 1876 / 54a, kayıt tarihi, 3 Cemâziyelûlâ 1129 / 15.04.1717.
[451] TŞS, 1889 / 131b, kayıt tarihi, 22 Rebiülevvel 1139 / 17.11.1726.
[452] BOA.Cevd-İktisat, 876, kayıt tarihi, 29 Muharrem 1219 / 10.05.1804.

ile 3.000 akçelik Trabzon, Of ve Rize kazalarının kervan vergilerinin yine Trabzon sancakbeylerine ait olmasına rağmen, Maçka yolunda yer alan Kos hanı, Yerköprü ve Cevizlik isimli mahallerden bac vergilerini Trabzon gümrükçüleri ve Gümüşhâne eminleri toplamaya devam etmekteydiler. Anlaşılan o ki, Trabzon'a kara yoluyla gelen tüccar yüklerinden kimlerin ne kadar bac alacağı meselesi bir türlü sonuca ulaştırılamamıştır.

Ehl-i örf tayfasının XVIII. yüzyıl Trabzon'unda ticareti oldukça yaygın olan buğday ve esir ticaretinden elde edilen vergiler üzerinde de hakimiyet kurmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. 1726 yılında, Trabzon iskelesine gemi ile gelen buğday, arpa ve benzeri zahire cinsinden yiyecekten Trabzon yeniçeri ağası vekili olanlar zahire getiren gemici reislerinden ve iskeleye gelen diğer reislerden akçe ve buğday talep etmeleri Trabzon gümrükçüsünün şikayetine sebep olmuştu[453]. Gümrükçünün şikayetine karşılık olarak İstanbul'dan gönderilen emr-i şerîfte, "iskeleye gelen zahireden bila-ferman yeniçeri ağası vekili olanlar gümrük ve sair talebiyle tüccar ve gemicileri rahatsız etmemeleri" ve yine "iskeleye gelen esir tüccarlarının pencik resmine[454] yeniçeri ağası vekili olanların müdahalelerinin men ve def edilmesi" istenmekteydi. XVI. yüzyıldaki Trabzon Kanunnâmeleri'nde Trabzon iskelesinden hareket edecek olan gemi ve gemiye girecek olan tüccarlardan sancakbeyi adına belirli miktarda akçe alınması ile ilgili bir kanun bulunması, yeniçeri ve subaşıların muhtemelen Trabzon iskelesine gelen gemilere de müdahale etmelerine imkân vermekteydi[455]. 1750 yılında, Trabzon'a gelen üseranın pencik rüsumu Trabzon gümrük mülhakatından olup taraf-ı ahardan taarruz olunmak icap etmez iken Trabzon'da Dergâh-ı mu'allâm yeniçeri ağa vekili olanlar resm-i penciklere müdahale etmekteydiler. Bu nedenle, gümrük gelirlerinin düşmeye başladığını gören Trabzon gümrük mukataası malikâne mutasarrıfı olan Hacı Hüseyin, Dîvân'a arzuhal sunarak yeniçerilerin pencik resmine olan müdahalelerinin men edilmesi için tarafına emr-i şerîf verilmesini istemişti. Durum üzerine İstanbul'dan gönderilen hükümde, Trabzon iskelesine mürûr u ubûr eden tüccarların eskiden beri verdikleri resm-i pencik ve reftiyelerin (ihraç vergisinin) Trabzon gümrüğü tarafından tahsil olunduğu ve ellerinde gümrük ödediklerine dair tezkeresi olmayanlar diyar-ı aharda

---

[453] TŞS, 1889 / 132a, kayıt tarihi, 22 Rebiülûlâ 1139 / 17.11.1726.
[454] Pencik Resmi, Osmanlı devletinde köle ticaretiyle alakalı olan ve genellikle 1 / 5 oranında alınan vergiye denirdi.
[455] Gökbilgin, a.g.m., 302 ve Akgündüz, a.g.e., 6, 301.

ele geçirildiklerinde ceza olarak iki kat gümrük vergisi alınacağı belirtildikten sonra, yeniçeri ağa vekili olanların müdahalelerinin men ve def edilmesi belirtilmişti[456].

XVIII. yüzyılda gümrük gelirlerine müdahale etmek moda haline gelmiş olacak ki bu sefer, Akçaabat nahiyesine bağlı Mucura isimli köyün sipahisi olan Hasan Ağa'nın tüccarlara müdahale ettiği görülmektedir. Akçaabat nahiyesinde, Platana köyü ve iskelesine çok yakın bir konumda bulunan ve Trabzon gümrüğüne bağlı olan Kalanima gümrüğünde, gümrük vergilerini ödeyerek deniz tarafından güneye doğru Kalanima deresini takip ederek Mucura köyüne gelen tüccarlar sipahinin müdahalesiyle karşılaşmışlardı. Trabzon mahkemesine yansıyan olayda şahit olarak yer alan Mucura köylülerinden Hasan Beşe, Molla İbrahim ve Zupun Hüseyin Beşe, "her sene diyar-ı ahardan emtia ve eşya ile bazarganların köylerine gelip gittiklerini" belirttiklerinden sonra, tüccarlardan alınması gereken gümrüğün sipahi tarafından değil de Kalanima gümrükçüsü tarafından alındığını ifade etmeleri sonucunda Mucura sipahisinin tüccarlar üzerindeki müdahalesinin men edilmesine karar verilmişti[457]. XVI. yüzyılda Akçaabat derbendinden geçenlerin "kitâbet resmi" adı altında vergi verdiklerini göz önüne alırsak[458], Mucura köyü sahilden başlayarak güneye doğru yaklaşık 40-50 km kadar uzanan Kalanima vadisinin hemen hemen tam ortalarında bulunması hasebiyle, Mucura köyünün Akçaabat derbendi denilen yer olması gerektiği akla gelmektedir[459]. Bu nedenle, Mucura köyü sipahisinin gelip geçen tüccarlara müdahale etmesinin arkasında, Mucura'nın derbent noktası olması faktörü yatıyor olmalıydı.

Trabzon subaşısı, sadece Trabzon gümrükçüleri ile değil, Trabzon'dan gelip geçen Erzurum tüccarlarıyla da sorun yaşamıştır. 1720 yılında, Trabzon subaşısı olan Bayraktar Ali Trabzon mahkemesinde Erzurum tüccarlarından olan Hacı Ali ve biri gayrimüslim olan yedi arkadaşı huzurunda üzerlerine dava ederek, İstanbul'dan getirdikleri ve Trabzon iskelesine çıkardıkları attarlara mahsus mallardan gümrük vergilerini Trabzon gümrükçülerine ödemelerinden sonra her yük başına on para bac talep ettiğini fakat adı geçen tüccarların baclarını vermediklerini ifade etmişti. Subaşının iddiası Erzurumlu tüccarlara sorulduğunda tüccarlar, "bakır, keten ve attarlara mahsus mallardan gümrük verdikten sonra 'bâc nâmıyla bir şey mastûr ise edâ iderüz' diyerek 'suret-i defter' talep etmişlerdi". Nihayetinde, Trabzon'a karadan

---

[456] TŞS, 1918 / 8a-9b, kayıt tarihi, 7 Cemâziyelevvel 1163 / 14.04.1750.
[457] TŞS, 1889 / 70b, kayıt tarihi, 22 Zilkade 1139 / 11.07.1727.
[458] Bostan, a.g.t., 342.
[459] Bkz:Harita III.

ve denizden getirilen emtia, bakır, keten ve attarlara mahsus eşyadan bac alındığı "Defter-i Hâkânî"de kayıtlı olmadığı görülerek subaşının talebinin ret edilmesine karar verilerek tarafların isteği üzerine mahkeme kayda geçirilmişti[460]. Yukarıdaki kayda göre, gümrük vergisi alınan mallardan ayrıca bac alınmasının gerekli olmadığı görülmektedir. Zira yol bacı, gümrük yerine kara yolları üzerinde ıssız yerlerde geçit ve konaklama emniyetini sağlamak üzere örgütlenmiş koruma görevlilerinin giderleri için tahsil edilen bir vergiydi[461]. Sonuçta, XVIII. yüzyılda gerek Trabzon merkezinde ve gerekse Trabzon kaza ve nahiyelerinde gelip geçen tüccarlardan kimlerin hangi oranlarda gümrük vergisi alma hakkı olduğunun kanunnâmelerde tam olarak belli olmaması bölgedeki ehl-i örf ile Trabzon gümrükçülerini karşı karşıya getiren en önemli neden olarak gözükmektedir.

4-Gümrükler Arası Problemler

Anadolu'da hemen hemen her yüzyılda olduğu gibi, gerek sahil gümrükleri gerekse kara gümrükleri arasında pek çok ihtilaf çıkmaktaydı. Osmanlı devletinde yer alan yüzlerce mukataa arasındaki idarî sınırlar net ve birbirlerinden kolaylıkla ayrılabilen çizgilerle belirlenmediği için mukataalar arasındaki vergilendirme esasına dayanan ihtilaf ve mücadeleler eksik olmamaktaydı. XVI ve XVII. yüzyıllarda Halep ve Trablusşam gümrük mültezimleriyle Erzurum ve Diyarbakır gümrük mültezimleri arasındaki rekabet kara gümrükleri arasındaki sorunlara iyi bir örnektir[462].

Sahil gümrükleri arasında yaşanan problemler ise daha çok tüccarların belirli iskelelere zorla yanaştırılması ve aynı mal üzerinden birkaç kez gümrük alınması gibi nedenlerden kaynaklanmaktaydı. 1701 yılına ait bir vesikada, "senede yedi yüz bin akçeyi hazineye vermek koşuluyla iltizam olan Trabzon gümrüğünün gümrük eminleri olanlar, tüccarların iskelelerine daha çok rağbet etmeleri için kanuna aykırı, noksan gümrük vergisi aldıkları, bundan dolayı tüccarların çoğu eski iskelelerini terk ederek Trabzon iskelesine gittikleri ve bu durumun iki gümrük arasında ihtilafa sebep olduğu" İstanbul gümrük emini tarafından ifade edilmekteydi[463].

Günümüzde Romanya'nın iki önemli turizm ve ticaret merkezi olan Varna ve Burgaz şehirleri, XVIII. yüzyılda Semendire sancağına bağlı olup[464] Karadeniz'in Rumeli'ye açılan iki önemli iskelesi konumundaydılar. Trabzon ve çevresinden gelen

---

[460] TŞS, 1878 / 34b, kayıt tarihi, 20 Zilkade 1132 / 23.09.1720.
[461] Genç, "İç Gümrük...", 787.
[462] Sahillioğlu, "İzmir Limanı...", 53.
[463] TŞS, 1866 / 67b.
[464] TŞS, 1935 / 68b-69a.

tüccarlardan elde edilen gümrük gelirleri Varna ve Burgaz gümrükçülerinin hasılatları için hayati önem taşımaktaydı. 1783 yılını ait bir hüküm suretinde, Bergos ve tevabii mukataası gelirlerinin genellikle Trabzon ve havalisinden gelen gemilerde yer alan emtia ve eşyadan alınan vergilerden oluştuğu, bununla birlikte Varna gümrük mukataası mutasarrıflarının, Trabzon ve havalisinden gelen gemileri kendi limanlarına yanaştırmak için Trabzon valisi vasıtasıyla emr-i şerîf çıkarttırıp gemi tüccarlarına zorluk çıkardıkları kayıtlıdır[465]. Durum üzerine, İstanbul'dan gönderilen hükümde, "Trabzon ve Samsun iskelelerinden kalkan gemilerin eskiden beri hangi iskeleye yanaşa gelmişler ise yine o iskeleye yanaşmaları, kimse tarafından tazyik edilmemeleri, başka bir iskeleye yanaşmak mümkün değil ise, ancak o zaman adı geçen iskelelere yanaşmaları gerektiği" anlatılmaktadır. Aynı kayıtta, Bergos ve Varna iskelelerine gelen bakır tüccarlarının, gümrük eminleri taraflarından men ve def edilmeleri (bu dönemlerde bakır ticareti yasaktı) ve noksan gümrük vergisi alarak, tüccarların kendi iskelelerine yanaştırılmasının da men ve def edilmesi emredilmişti. İşin ilginç tarafı, aynı yılda, aynı konu ve aynı suçlamaları Varna iskele gümrükçülerinin Bergos iskele gümrükçülerine yönelttiği görülmektedir;Varna iskelesi gümrük malikânecileri, "Gümrük-i iskele-i Varna ve tevabii mukataası hasılatının Trabzon ve havalisinden taife-i tüccarın getirdikleri nühas ve aba ve kebe vesair emtia ve eşyadan alınan gümrükten oluştuğunu" ancak, Bergos iskelesi gümrük emininin bir yolunu bularak Varna iskelesine gelen tüccarları men etmek ve kendi iskelesine yöneltmek için emr-i şerîf yayınlattırdıklarını belirterek Bergos gümrükçülerinden şikayetçi olmuşlardı[466]. Aynı kayıtta, Bergos iskele eminlerinin noksan gümrük alarak tüccarları iskelelerine yönlendirdikleri, Trabzon ve havalisi ile Anadolu sahillerinde yer alan iskele reislerine tenbiye edilerek tüccarların tekrar Varna iskelesine yönlendirilmesi için emr-i şerîf çıkarttıkları kayıtlıdır. Böylece, gemilerin zorla başka limanlara yanaşmaları önlenmiş oluyordu. Ancak, gemilerin gereğinden fazla mal taşımaları, gemi reisleri ve tüccarlardan bazı iskelelerde fazla miktarlarda gümrük talep edilmesi onları kendi iskelelerinin dışındaki iskelelere yanaşmamaya sevk etmiş olmalıdır. Zira, sürekli aynı iskeleye mal götüren tüccarlar, zamanla gümrük eminleriyle sıcak ilişkiler kurarak ticareti yasak olan malları gümrükten rahatça geçirebilme ve daha düşük oranda gümrük vergisi ödeme imkânına sahip olabilmekteydiler.

---

[465] TŞS, 1937 / 77a, kayıt tarihi, 22 Cemâziyelevvel 1198 / 13.04.1784.
[466] BOA.Cevd-Maliye, 8305, kayıt tarihi, 20 Şevval 1198 / 06.09.1784.

Trabzon ve havalisinden Varna ve Bergos iskelelerine mal getiren tüccarlardan alınan vergiler her iki iskele gümrükçüleri açısından oldukça önemli olmasına rağmen, ilgili iskele gümrükçülerinin ziyade gümrük talebiyle Trabzon ve çevresi tüccarlarını rahatsız etmekten de uzak durmadıkları görülmektedir. 1780 yılında, Trabzon'daki tüccar tayfası Dîvân'a arzuhal sunarak, gerek Trabzon taraflarından satın aldıkları nühas ve fındık ve gerek İslimye panayırından aldıkları demir, aba ve emtia-i sairenin gümrüklerini Trabzon'dan satın alınanları Trabzon iskelesi eminlerine ödedikten sonra Bergos iskelesine geldiklerinde gümrük-i iskele-i Bergos ve kara bacı ve tevabiiha mukataasına "mürûriyye" ve "kara bacı" adı altında bakırın altı külçesinden bir kuruş, işlenmiş bakırın kıyyesinden birer para ve feracesine birer buçuk akçe ve fındık çuvalından beşer para, aba ve kebeden her bir topuna birer para ve demir çubuğuna kezalik/benzer şekilde birer para ödedikten sonra ziyade gümrük talebiyle rahatsız edilmek icap etmez iken Bergos iskelesi ahalileri *"bizim iskelemize mal getirip gemilere yüklemekte ve boşaltmakta, böylece beldemizde kâr elde etmektesiniz"* diyerek tekalif talebiyle rahatsız edildiklerinden şikayetçi olmuşlardı. Durum üzerine, 188.360 akçe yıllık vergi ile Vezir Silahtar Mehmet Paşa ile Mustafa'nın iştiraken malikâne olarak üzerlerinde olan Bergos iskelesi gümrükçülerine yazılan emirde, ticaret amacıyla gelip bir mahalde yerleşen tüccarlardan tekalif-i şakka[467] talebiyle rencide edilmemeleri istenmekteydi[468]. Adı geçen kayıtlar, Trabzon ve çevresi tüccarlarının Rumeli ile olan ticarî bağlarının ne kadar köklü ve önemli olduğunu, Burgaz ve Varna iskelelerinden elde edilen gelirler açısından Trabzon ve çevresinden gelen malların ne kadar hayati bir öneme sahip olduklarını göstermektedir. Bu açıdan, Burgaz ve Varna iskele gümrükleriyle ilgili olan kayıtlar, Trabzon ve çevresini sadece transit ticaretin gerçekleştiği ve sınırlı sayıda tüccar ve gemici kitlesinin ticarî yaşama katıldığı bir coğrafya olarak düşünmemek gerektiğini göstermektedirler[469].

XVIII. yüzyılda gümrükler arasında yaşanan problemler yukarıda anlatılanlarla sınırlı değildir. Giresun ve çevresinde, Giresun limanı da dahil olmak üzere 71.899 akçe zeamete sahip olanlar ile Trabzon gümrük mukataası malikâne

---

[467] Tekalif-i şakka, şer`i vergilerden olmayıp devletin ve dirlik sahiplerinin beylerbeyi ve sancakbeyleri vasıtasıyla toplattığı nal baha, kaftan baha, tavuk baha, devriye gibi uydurma ve gelenek haline getirilmiş, kanunnâmeler ve harp masrafları dışında kalan bir tür vergi idi. Bkz:Özkaya, a.g.e., 46-48.

[468] TŞS, 1935 / 68b-69a, kayıt tarihi, 8 Rebiülevvel 1194 / 14.03.1780.

[469] Trabzon ve çevresi ile Rumeli ve Tuna limanları arasında gerçekleşen ticaret ilişkileri için Bkz:IV. Bölüm.

mutasarrıfları arasında, Espiye İskelesi gümrük gelirleri yüzünden yaşanan ihtilaflar farklı türdeki birçok arşiv kaynağına defalarca yansımış önemli bir sorundu. Espiye iskelesinden tahsil edilen gümrük vergileri bazı zamanlarda Giresun zaimleri[470] çoğu zamanlarda ise Trabzon gümrükçüleri taraflarından toplanmaktaydı. 1776 yılına ait bir vesikada, "Espiye iskelesinin Trabzon gümrüğüne bağlı olduğu, iskeleye gelen emtia ve eşyadan alınan vergilerin şimdiye kadar Trabzon gümrük eminleri tarafından toplandığı, dışarıdan kimse müdahale etmez iken Trabzon sancağında, Giresun nahiyesinde, Giresun ve çevresinden 71.899 akçe zeamete mutasarrıf olan Dîvân-ı Hümâyûn kâtiplerinden Hüseyin Ağa'nın Espiye iskelesinin zeameti sınırları içerisinde olduğunu ve bundan dolayı gelirlerin kendisine verilmesi gerektiğini talep ettiği", Trabzon gümrük mutasarrıfı Mahmut tarafından Dîvân-ı Hümâyûn'a iletilmişti[471]. Her iki mutasarrıf arasındaki ihtilafı çözme amacıyla mahallinde yaşayan kadı, Trabzon sancağı mütesellimi, vücuh-ı âyân ve etraf kaza ve kura ahalileri ile gümrük mültezimlerinin hazır olduğu bir grup tarafından yapılan incelemede, adı geçen Espiye iskelesinin Tirebolu'dan iki saat uzaklıkta, Kürtün nahiyesinde Alahnas isimli köy hududunda olduğu ve adı geçen kâtibin zeameti sınırları içerisinde bulunduğu anlaşılmış, fakat eskiden beri Espiye iskelesine gelen emtia ve eşyanın gümrük vergilerinin Trabzon gümrük emirleri tarafından toplandığı, adı geçen kâtibin iddiasının "hilâf-ı inhâ" olduğu bi'l-ittifak gözlemlenerek haber verildiğinden dolayı, Trabzon kadısının da görüşü göz önünde tutularak kâtibin müdahalesinin men ve def edilmesi kararına varılmış ve ilgili karar devlet tarafından emr-i şerîf ile taraflara bildirilmişti[472].

Espiye iskelesi nedeniyle taraflar arasında yaşanan ihtilaflarla ilgili olarak XVIII. yüzyılın ortalarından 1776 yılına kadar geçen süreçte ilgili taraflara hitaben pek çok kez hükümler gönderilmiştir. 1776 yılına gelindiğinde ise Espiye iskelesi probleminin bütünüyle halledildiği görülmektedir. Günümüzde Giresun'a bağlı bir sahil ilçesi olan Espiye ve iskelesi, XVIII. yüzyılda Tirebolu'ya iki saat mesafede olup[473] arşiv kayıtlarına, "Medîne-i Trabzon civarında vâkı' Kürtün nâhiyesinde Alahnas nâm karye hududunda kâin Espiye iskelesi" olarak yazılıp kaydedilmekteydi[474]. 1776 yılından itibaren, Giresun zaiminin de bilgisi dahilinde

---

[470] BOA.TAD, 2 / 3-2, 4-1, kayıt tarihi, evâhir-i Cemâziyelevvel 1173 / Ocak ayı ortaları 1760 ve BOA.TAD, 2 / 131-1, kayıt tarihi, evâhir-i Cemâziyelevvel 1182 / Ekim ayı başları 1768.
[471] TŞS, 1933 / 68-68b.
[472] BOA.TAD, 2 / 155-1, kayıt tarihi, evâhir-i Zilhicce 1189 / Şubat ayı ortaları 1776.
[473] TŞS, 1933 / 68a-b.
[474] TAD, 2 / 155-1.

Trabzon iskelesi gümrük malikâne sahipleri 70.000 akçeye karşılık olarak eskiden beri hariç ez-defter olan Espiye iskelesinin gümrük vergilerini toplama hakkını elde etmişlerdi. Bu tarihten yüzyılın sonuna kadar Espiye iskelesi hariç ez-defter konumundan çıkıp Trabzon iskelesi gümrük mukataasına zam ve ilhak olunarak Başmuhasebe Defterlerine kaydolunmuştu[475]. Espiye gümrüğü yüzünden Trabzon gümrükçüleri ile Giresun zaimleri arasındaki kavganın XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ortadan kalktığı görülmektedir. Arşiv kaynaklarında Espiye gümrüğü gelirlerinin yüzyılın sonlarında Trabzon gümrük emirleri tarafından toplanmasına devam edildiği anlaşılmaktadır[476]. Zira, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Trabzon gümrük mukataası mültezimlere ihale edilirken mukataaya bağlı olan gelir kalemleri Trabzon iskelesi, Espiye iskelesi, ihtisâb, dellâliye ve şemhâne olarak belirtilmekteydi[477].

Gümrükler arasındaki mücadelelerin bir başka çeşidi tütün gümrükçüleriyle Trabzon iskele gümrükçüleri arasında yaşanmaktaydı. Anadolu'daki tütün üretiminin ekimi ve ticarete konu olması halinde elde edilecek olan vergiler bir mukataa haline getirilip mültezimlere verilerek toplanmaktaydı. Anadolu'da ekilen tütünden sadece satılması halinde değil tarlalarda ekilmesi halinde bile vergi alınmaktaydı. XVIII. yüzyılın başlarında, Canik (Samsun ve çevresi), Trabzon ve Şebinkarahisâr sancaklarında ekilen tütünün fidanları tarlalarında iken dönümleri hesaplanmakta ve her bir dönümünden iki buçuk kuruş, kalemiyye ve tahsildârlar ve sair için onar para ve kadı için ise ikişer para[478] ki her bir dönümden toplam iki buçuk kuruş ve on ikişer para vergi olarak tahsil edilmekteydi[479]. Tütün gümrüğü "resm-i hâdis" yani eskiden olmayıp sonradan uygulamaya giren bir vergi türü olduğundan bu vergiye voyvoda, vezir, subaşı ve mütesellim gibi ehl-i örf tayfasından olan devlet görevlilerinin

---

[475] TŞS, 1933 / 79b-80a, kayıt tarihi, 13 Ramazan 1190 / 26.10.1776 ve BOA.MAD, 10876, kayıt tarihi, gurre-i Muharrem 1191 / 09.02.1777.

[476] Adı geçen kayıtta, Giresun zaimi olan Hacegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn'dan Hüseyin Senai ile Trabzon gümrük mukataası malikâne mutasarrıfı olan Müderrisîn-i Kirâm'dan Mahmut, Espiye iskelesi meselesini halletmek üzere toplanırlar. Her iki işletmeci Espiye iskelesinin sonradan ihdas olduğundan dolayı hariç ez-defter olduğunu ve kimsenin zeâmeti veya timarı dahilinde olmadığını kabul ederler. Daha sonra, Espiye iskelesini işletmek üzere, ilgili kayıttan anlaşıldığı kadarıyla iki işletmeci arasında teklif verme işlemi başlar. Trabzon gümrükçüsü ilk olarak 10.000, ilave olarak da 40.000 akçe toplamda ise 50.000 akçe verirken Giresun zaimi hiçbir şekilde teklifte bulunmamış ve sadece Trabzon gümrükçüsünden Espiye iskelesi kendi zeâmeti sınırları içerisinde olması hasebiyle bir miktar akçe talep eder. Ancak, Giresun zaiminin talebinin kanunlara aykırı olduğu görülerek talebi ret edilir ve 20.000 akçe de devlet tarafından zam yapılarak, Espiye iskelesi bir daha değişmemek üzere 70.000 akçeye karşılık olarak Trabzon gümrük mukataasına ilhak olunarak hazinedeki defterlere kaydolunur.

[477] TŞS, 1945 / 43b ve 1946 / 31b-32a.

[478] TŞS, 1870 / 98a-b, kayıt tarihi, 16 Cemâziyelâhir 1123 / 01.08.1711.

[479] TŞS, 1866 / 77b.

müdahalelerinin men edilmesine dikkat edilmekteydi[480]. Tarlalarda ekilen tütünden gümrük alınmamakta olup eğer tütün ekenler tütünlerini, Osmanlı arşiv kayıtlarının ifadeleriyle "kendi yurdlarından kaldırup satmak için âhar bilâd ve kazâya götürülür ise ol-makuleler dahî tüccârdan olmuş olmağla..." bu gibilerden dahi benzer şekilde gümrükleri tahsil olunmaktaydı[481]. XVIII. yüzyılda üretimi, kullanımı ve ticareti giderek yaygınlaşan tütün üzerinde tüccarlar gibi gümrük eminleri de kanuna aykırı hareketlerde bulunmaktaydılar[482]. Canik, Trabzon ve Karahisâr-ı Şarkî (Şebinkarahisâr) sancaklarında ihraç veya ithal edilen tütünden alınan vergiler bir mukataa halinde teşkilatlandırılıp mültezimlere verilerek işletilmekteydi.

1704 yılında Canik, Trabzon ve Şebinkarahisâr sancaklarında ekilen, ihraç ve ithal olunan tütünden alınan tütün gümrüğü dönüm vergisine malikâne olarak mutasarrıf olan Ahmet ve Mustafa'nın, Trabzon ve Sinop gümrükçüleri ile Tokat ve Erzurum tütün gümrükçülerinin taarruzları karşısında Dîvân'a arzuhal sunmaktan başka çareleri kalmamıştı. İlgili arzuhalde, Tokat tütün gümrükçüsü olan Hüseyin, "Canik sancağı benim eyaletim içerisindedir", Erzurum tütün gümrükçüsü dahi, "Şebinkarahisâr Erzurum gümrüğündendir" demekte, Trabzon ve Sinop iskele gümrükçüleri ise tüccarların getirdikleri tütünlerden "toprak bastı" adı altında kanuna aykırı vergi almaktaydılar[483]. Tütün gümrüğüne mutasarrıf olanların şikayetleri yukarıda anlatılanlarla sınırlı değildi. Trabzon ve Sinop iskelelerine tütün getiren tüccarlar ellerindeki eski tezkerelere göre gümrük işlemleri yaptırmakta ve bazı tüccarlar ise bir tezkere ile birkaç defa tütün götürmekteydi. Ayrıca, tüccarlardan bazılarının ellerinde bulunan tezkerelerde kayıtlı olan mal ismi ve ağırlıklarının taşıdıkları yüklerle uygun düşmediği yani sahte tezkere bulundurdukları ve bu sahte tezkereler ile gümrük vergilerini edâ ettirdikleri dile getirilmekteydi[484]. 1731 yılında Canik, Trabzon ve Şebinkarahisâr gümrük-i duhan/tütün gümrüğü mukataası mültezimi ve aynı zamanda malikânecisi olan Mehmet Dîvân'a arzuhal sunarak, ellerinde gümrük ödendiğine dair tezkeresi olmayanlardan tütün gümrüklerinin kendileri taraflarından tahsil edilmesi gerekirken Trabzon gümrük eminlerinin o gibi tütün tüccarlarının gümrük vergilerini tahsil ederek mukataasına zarar verdiklerini şikayet etmekteydi. Durum üzerine Başkent'ten Trabzon kadısı ve ileri gelenlerine

---

[480] TŞS, 1870 / 98a-b.
[481] TŞS, 1866 / 77b.
[482] Anadolu ve Rumeli'de tütün üretimi ve ticareti hakkında Bkz:IV. Bölüm.
[483] TŞS, 1868 / 85b-86a, kayıt tarihi, 24 Muharrem 1116 / 29.05.1704.
[484] TŞS, 1868 / 85b-86a.

gönderilen emirde, "gerek yeniçeri ve gerek sair askerî ve bazargân tayfasının Rumeli taraflarından gümrük vermeden bila-tezkere getirdikleri ve mürur u ubur ettirdikleri Yenicesi, Vardar Yenicesi tabir olunur tütünün okkasından beşer kuruş, Kırcaalinin okkasından kırkar ve kaba tütünün okkasından yirmişer sağ akçe gümrük vergilerinin tahsil edilmesi ve bir ferdin dahi müdahale ettirilmemesi, o gibi tüccarlardan alınması gereken gümrük vergilerinin Trabzon gümrük eminleri taraflarından değil de elinde bulunan berat gereğince tütün mukataası malikânecisi Mehmet tarafından tahsil edilmesi gerektiği belirtilerek Trabzon gümrükçülerinin müdahalelerinin men ve def edilmesi" istenmekteydi[485]. Ancak, ilerleyen yıllarda Trabzon gümrükçülerinin tütün gelirlerine olan müdahaleleri devam ettiği gibi, Trabzon'daki yeniçeri zabitleri de kanuna aykırı olarak "ağalık" adı altında üç para "rüsûm-ı amediyye" (ithal vergisi) almaya devam etmişlerdir[486].

Trabzon gümrükçüleriyle kayıtlarda "Karadeniz Gümrükçüleri" diye geçen İstanbul gümrük eminleri arasında tüccarlardan gümrük vergisi tahsil edilmesi esasına dayanan sürtüşmeler eksik olmamaktaydı. XVII. yüzyılın sonlarında başlayan[487] ve XVIII. yüzyılda devam eden bu sürtüşmenin temelinde, Trabzon iskelesi de dahil olmak üzere Anadolu taraflarından denk bağlayan tüccarların direkt İstanbul'a veya İstanbul gümrüğüne bağlı olan iskele gümrüklerine gelmek yerine gümrük vermemek için Rumeli taraflarına firar eylemeleri ve bu durumdan İstanbul gümrükçülerinin oldukça zarar etmeleri yatmaktaydı. İstanbul gümrükçüleri, Trabzon gümrükçülerini bu türdeki gemi reisleri ve tüccarlar ile işbirliği yapmakla suçlamaktaydılar. 1722 yılında Trabzon gümrüğüne 13.500 kuruş muaccele ile İstanbul gümrük emini Yeğen Mehmet malikâne olarak sahip bulunmaktaydı[488]. Muhtemelen, gümrüğü işletmek üzere yerine bıraktığı gümrükçü, Trabzon iskelesi reisleri ve tüccarından olan Kazancıoğlu Hacı Mehmet ve arkadaşlarıyla anlaşarak üç adet gemiye yükledikleri malları gümrük tahsil etmeden Kırım ve Tuna yalılarına götürüp satmışlardı[489]. İstanbul gümrükçüleri, Trabzon iskelesinden hareket eden tüccar ve gemi sahiplerinin Ünye, Samsun ve Sinop iskelelerine uğramaları halinde gümrük vermeden Kırım ve Tuna taraflarına gitmelerine karşıydılar. Tüccar tayfası

---

[485] TŞS, 1893 / 123b, kayıt tarihi, 4 Ramazan 1143 / 13.03.1731.
[486] TŞS, 1901 / 112a, kayıt tarihi, 12 Cemâziyelâhir 1149 / 18.10.1736.
[487] BOA.MAD, 9879, kayıt tarihi, 15 Cemâziyelâhir 1106 / 31.01.1695.
[488] Tablo VIII.
[489] TŞS, 1880 / 188b-189a, kayıt tarihi, 17 Rebiülevvel 1134 / 05.01.1722. Gümrük vermeden mal kaçıran adı geçen tüccarlar ele geçirilememiş olacak ki, bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra aynı konu ile ilgili olarak başka bir emr-i şerîfin yayınlandığı görülmektedir. Bkz: TŞS, 1882 / 85b, kayıt tarihi, 5 Cemâziyelâhir 1135 / 13.03.1723.

ise, "kanunlarda Sinop, Samsun ve Ünye'de gümrük verilmesi gerektiğinin açık olmadığı"nı ileri sürerek gümrük vergilerini vermemekteydiler[490]. Bu anlaşmazlık yüzünden sürekli olarak Trabzon gümrükçülerine İstanbul'dan emirler gönderilerek Karadeniz gümrüklerinden olan, yani İstanbul gümrüğüne bağlı bulunan Sinop, Samsun ve Ünye'ye uğrayan tüccarların gümrük verdikten sonra âhar yerlere gidebilecekleri bildirilmekteydi. Ancak, Karadeniz gümrükçülerinin başka bir ifadeyle İstanbul gümrükçülerinin Trabzon'dan hareket eden tüccarlardan tekrar gümrük almaya kalkışmaları Trabzon malikâne mutasarrıfı olanların şikayetlerine neden olmaktaydı[491]. İstanbul gümrükçüleri, yüzyılın ilerleyen yıllarında muhtemelen Trabzon'dan kalkan tüccarların direkt olarak Kırım, Tuna ve Rumeli iskelelerine gitmelerine alışmış olacaklar ki, 1730'lu yıllardan sonra İstanbul gümrükçüleriyle Trabzon gümrükçüleri arasında gümrük vergilerinin edâsı nedeniyle her hangi bir sorunun devam ettiği görülmemektedir.

Buraya kadar, Trabzon iskele gümrüğü ile alakalı olan birçok farklı problem ele alınarak XVIII. yüzyılda Trabzon iskele gümrüğünde gerçekleşen gündelik yaşama dair bazı bilgiler elde edilmiştir. Netice olarak denilebilir ki, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda devlet ve toplumun giderek değişime uğraması tüccar ve devlet idarecilerinin kişisel menfaatlerini ön plana çıkardığından, ehl-i örf tayfası dahi kendi menfaatleri gereği tüccar mallarından alınan vergilere müdahale etmekten uzak durmamışlardır. Her ne kadar enflasyonist hareketler ehl-i örf tayfasının maaşlarının erimesine yol açmışsa da, ehl-i örfün devlet ile alakalı olan esas görevlerini bırakarak ticaret gibi sermaye hareketlerinin içerisinde yer almaları Trabzon tüccarının ekserisinin "askerî" olmasına ve bu vasıtayla gümrük vergilerine hariçten olan müdahalelerin hızlanmasına neden olmuştur.

Trabzon gümrük mukataası da dahil olmak üzere, Osmanlı devletinde yer alan mukataalar arasındaki idarî sınırların hazinede yer alan defterlerde kesin olarak belli olmaması ve ülke çapında geçerli olan ortak bir gümrük tarifesinin mevcut olmaması gibi olumsuzluklar, Trabzon iskele gümrüğü veya bu gümrükle alakalı olan diğer gümrükler arasında ortaya çıkan ticarî malların vergilendirilmesine dair problemlerin esas nedenleri arasında yer almaktadırlar. Ayrıca, XVIII. yüzyılda Trabzon iskelesi gümrük mukataasının iltizam ve malikâne sistemi çerçevesinde mültezimlere verilerek işletilmesi tüccarlar ile gümrük mültezimleri arasındaki ticarî

---

[490] TŞS, 1882 / 85b.
[491] TŞS, 1889 / 131a-b, kayıt tarihi, 3 Rebiülâhir 1139 / 28.11.1726 ve 1895 / 38b, kayıt tarihi, 8 Şevval 1144 / 04.04.1732.

problemlerin artışına neden olmuştur. Trabzon gümrük mukataası XVIII. yüzyılda genellikle bir veya nadiren üç yıllık sürelerle ihaleye verilerek işletildiğinden dolayı, ihaleyi alan mültezimler hem malikâneciye ve hem de devlete karşı olan nakdî sorumluluklarını yerine getirebilmek için kısa sürede daha fazla kâr etmenin yollarını aradıklarından kanunlara aykırı hareketlerde bulunarak gümrüğe gelen tüccarlar ile gerektiğinde çatışmak zorunda kalmışlardır. XVIII. yüzyılda, Trabzon iskele gümrüğüne gelen emtia ve eşyanın vergilendirilmesinde uygulanan XVI. yüzyıldaki Trabzon Kanunnâmeleri'nde gümrüğe giren veya çıkan her hangi bir mal üzerinden kimlerin hangi oranlarda gümrük vergisi alacağının tam olarak açık olmaması, Osmanlı kayıtlarının diliyle "mukāta'a-i mezbûr malikâne kuyûdâtında icmâl üzre muharrer olmağla müfredâtı ma'lûm olmadığı" ndan Trabzon iskele gümrüğünde tüccarlar ile gümrük eminleri arasında yaşanan problemler içinden çıkılamaz hale gelmiştir. Bu gibi durumlarda, arabulucu olarak kadı ve şehir ileri gelenlerinin devreye sokulması yani, piyasa fiyatına göre malların kıymetlerinin belirlenerek gümrük vergilerinin tahsil edilmesi yöntemi, gümrük vergilendirmesindeki sorunları çözmek yerine daha da zorlaştırmış, tüccarların alternatif yollara yönelerek kaçakçılığa başvurmalarına neden olmuştur. Şüphesiz, Trabzon'daki yerleşim yerlerinin büyük bir çoğunluğunun sahildeki dar bir şeritte yer alması ve Trabzon tüccarının bütünüyle sahil kenarında olan sancak, kaza ve nahiyelerden oluşması deniz yoluyla yapılan kaçakçılığa zemin hazırlamıştır. Zira, birçok gemici ve tüccara ait olan ev ve depoların sahil kenarında denizle doğrudan bağlantılı olduğu göz önüne alındığında, gümrüğe uğramadan mal kaçırmanın ne kadar kolay olduğu kendiliğinden anlaşılır. Bu nedenle, bazı tüccarların gümrük vermeden mallarını hanlarda saklayıp başka yerlere satmaya götürmeleri sürekli olarak Trabzon gümrükçülerinin şikayetlerine neden olmuştur. İlave olarak, Trabzon iskele gümrüğü ve ona bağlı olan gümrüklerde yaşanan problemlerin özellikle XVIII. yüzyılın ortalarına doğru yoğunlaşmaya başlamasını, Osmanlı devletinin adem-i merkezileşmesiyle yani, taşrada yaşayan reâyâ ve ehl-i örf elitlerinin siyasî ve iktisadî alanlardaki etkinliklerinin artması ve devletin bir takım yetkilerini bilerek halkına devretmesiyle açıklamak mümkün olabileceği gibi, Trabzon ve çevresinde XVIII. yüzyılın başlarından itibaren giderek hareketlenen ticarî yaşamın bir sonucu olarak da açıklamak mümkündür. Her ne vesile ile olursa olsun, XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Trabzon iskele gümrüklerinde yaşanan ticarî problemlerin giderek yoğunlaşmasını, yüzyılın başlarından itibaren canlanmaya başlayan ve yüzyılın

ortalarında en üst seviyelerine varan Trabzon ve çevresi merkezli ticarî yaşamın bir göstergesi olarak kabul etmek gerekmektedir.

SONUÇ

1461 yılında Osmanlı egemenliğine giren Trabzon, doğu ile batı arasındaki tarihi kara ve deniz yollarının başlangıcı ve bitişinde yer alan bir liman şehri olarak askerî ve ticarî açıdan eskiden beri sahip olduğu şöhretini Osmanlı döneminde de sürdürerek Anadolu'nun önemli şehirlerinden biri olmaya devam etmiştir. Anadolu'dan Kırım yarımadasına, Kafkaslardan Rumeli topraklarına kadar birçok bölge ile kara ve deniz ulaşımına imkân veren Trabzon, her devirde farklı dil, din ve ırktan birçok tüccarı kendine çekebilecek ticarî imkânlara sahip olmuştur. Tarihin en eski devirlerinden beri idaresinde bulunduğu devletlere gerek askerî ve gerekse ticarî yönden yeterince karşılık veren Trabzon, sahip olduğu jeopolitik konumundan dolayı gelip geçen orduların, tüccarların ve seyyahların belli başlı uğrak yerlerinden biri olmuş ve insanların belleklerinde sürekli olarak kendisinden bahsettiren bir şehir olarak tarihteki yerini almıştır. Anadolu'da Türkleşmenin en son başladığı şehir olan Trabzon, bünyesinde barındırdığı farklı yaşam biçimlerine sahip topluluklarla uzun süre bir arada yaşama deneyimine sahip olduğundan bu deneyim, şehrin sosyo-ekonomik ve kültürel anlamda gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Tarım, ticaret ve maden bölgelerinde yoğunlaşan eşkıyasından ticarî alt yapısına, ticaretinden gümrük teşkilatına kadar belli başlı sosyo-ekonomik faaliyet alanları ele alınarak incelenen Trabzon, XVIII. yüzyılda Giresun'un batısındaki Batlama deresinden Batum'un doğusunda kalan Abhazya topraklarına kadar olan dar bir sahil şeridinde yer alan Trabzon Eyaleti'nin yönetim merkeziydi. XVIII. yüzyılda Trabzon'un hem bir eyalet merkezi olması ve hem de Doğu Karadeniz ve Kafkasların önemli şehirlerinden biri olması, iş ve mahkemeye yansıyan davalarına çözüm aramak gibi çeşitli nedenlerle bu bölgelerden Trabzon'a önemli bir nüfus akışını beraberinde getirmiş, bu vesileyle Trabzon'un bölgedeki önemi çevresindeki vilayetlere oranla daha da artmıştır. Sahip olduğu kadim ticaret ve gemicilik kültürüyle Anadolu şehirleri açısından her zaman önemli bir pazar ve transit ticaret merkezi olan Trabzon, XVIII. yüzyılda Anadolu ve çevresinden gelen birçok tüccarın ticarî mübadelede bulunabildiği, iş akidleri gerçekleştirebildiği ve uzak diyarlar ile bağlantı tesis edebildiği önemli bir ticarî merkez olarak tarihi görevini sürdürmüştür.

XVIII. yüzyılda, Trabzon şehrinin gelişimi açısından belki de en önemli sorun bölgede önü bir türlü alınamayan eşkıyalık hareketleridir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı devletinin yaşamaya başladığı askerî ve sosyal değişimin bir sonucu olarak taşra ileri gelenlerinin giderek güç ve servet sahibi olmaları,

Anadolu'da merkeze bağlılığı giderek zayıflayan grupların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle XVIII. yüzyılda, taşrada giderek önem kazanan âyân ve eşrâf, daha önceki yıllarda kapıkulları denetiminde olan devlet gelirlerini kontrol etmek için yeri geldiğinde başkaldırmaktan, eşkıyalığa başvurmaktan geri durmamıştır. XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin içinde bulunduğu savaşlar bölge ekonomisini olumsuz etkilediği gibi, Trabzon eyaletinin eşkıya yatağı haline gelmesine de neden olmuştur. Osmanlı devletinin XVIII. yüzyılda Ruslar ve İranlılar ile yapmış olduğu savaşlarda Trabzon idarecilerinin görev alması, çoğu kere valisiz kalan şehrin mütesellimler tarafından yönetilmesine, Karadeniz ve çevresindeki savaşlar nedeniyle sık sık âyân ve eşrâfın yardımına başvurulması ise şehirdeki âyân ve eşrâfın kuvvet bulmalarına neden olmuştur. Bu durum ise, bölgedeki iktidarın devletten, çoğu eşkıyalık hareketleri içerisinde yer alan şehir ileri gelenlerine doğru yön değiştirmesiyle sonuçlanmıştır.

XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin hemen hemen her bir bölgesinde olduğu gibi, Giresun kazası ve çevresinde Cepni eşkıyası ile Dizdaroğulları, Akçaabat nahiyesi dolaylarında Sakaoğulları ve Hacısalihoğulları, Trabzon'da Kalcızâdeler, yüzyılın sonlarına doğru Canikli sülalesi ile Rize kazasındaki Tuzcuoğulları ve bunların denetimindeki birçok eşkıya bölgeyi yaşanmaz hale getirmişlerdir. Eşkıya nitelikli âyân ve derebeyiler, Trabzon ve Giresun kalelerini aylarca kuşatma altına alıp hükümet gibi hareket edecek kadar güç ve servet kazanmışlar, bölgenin yönetiminde büyük bir rol oynayarak dikkat çekmişlerdir. Özellikle 1730-1770 yılları arasında yoğunlaşan eşkıyalık hareketleri esnasında Trabzon halkı, aylarca bir köyden diğer bir köye gidemeyecek şekilde malı ve canıyla muhasara altına alınmışlardı. Bölgedeki eşkıyalık hareketleri süresince, eşkıyaların baskınları sonucunda bölge halkından ve gelip geçen tüccarlardan binlerce kuruş zorla alınarak gasp edilmiştir. Bu nedenle, XVIII. yüzyıl Trabzon'unda eşkıyaların gerek halka ve gerekse devlete vermiş oldukları zararların maddi ve manevi boyutları toplumsal düzeni alt üst edecek kadar önemlidir.

XVIII. yüzyılın önemli bir kısmında Trabzon ve çevresindeki eşkıya ve âyân aileleri genellikle aralarında anlaşarak devleti temsil eden idarecilere karşı yoğun bir ittifak içerisinde yer almışlardır. Trabzon ve çevresinde uzun yıllar dönüşümlü olarak iktidar süren eşkıya grupları devletin içerisinde bulunduğu siyasî ve iktisadî zorlukları değerlendirerek halkı soymaktan ve kendilerine karşı gelenleri öldürmekten geri kalmamışlardır. Bölgede hakimiyetlerini bir şekilde yerleştiren tanınmış eşkıya

aileleri, şehir çevresinde kule ve palanga inşâ edecek ve defalarca Trabzon ve Giresun kalelerini ele geçirecek kadar kuvvet bulmuşlardır. Bu yüzyılda, eşkıyaların bölgedeki faaliyetleri sonucunda halk, ya isyan gruplarına katılarak ya da Çepni tayfası veya Gümüşhâne madenci reâyâsı gibi yerlerini terk edip başka mahallere göç ederek canlarını kurtarmaya çalışmışlardır. Köy ve kasabalarını terk etmeyenler ise eşkıyaların akla hayale gelmeyecek her türlü zorbalıklarıyla karşı karşıya kalmışlardır.

XVIII. yüzyılda karşımıza çıkan Doğu Karadeniz eşkıyası daha çok "devlet gelirlerinden nimetlenme" felsefesiyle hareket etmişlerdir. Kısa veya uzun süreli olsa da Trabzon ve çevresinde eşkıyalık hareketlerine başvuranların Gümüşhâne, Espiye, Tirebolu ve Şebinkarahisâr gibi bakır, gümüş ve şap madeni yataklarının bulunduğu bölgeler ile Trabzon ve çevresindeki en verimli tarım alanlarına sahip olan Akçaabat ve Yomra gibi Hatuniye vakfı köylerinin bulunduğu nahiyelerde yoğunlaşmaları, eşkıya gruplarının başkaldırmalarındaki etmenler içerisinde ekonomik beklentilerin diğer etmenlere göre daha ağırlıkta olduğunu göstermiştir. İlk iş olarak bölgenin iktisadî açıdan daha verimli olan kısımlarında hakim olan âyân ve eşkıya, devamında Trabzon ve Giresun kalelerini işgal ederek hakimiyetlerini siyasî olarak da pekiştirmeye ve uzun süreli hale getirmeye çalışmışlardır. 1730'lu yıllardan sonra bölgede giderek yoğunlaşan eşkıyalık hareketlerinin, önceki yıllara nazaran bölgede giderek canlanan ticarî ve sınaî faaliyetlerdeki gelişmelerle hemen hemen aynı yıllara denk gelmesi dikkat çekmiştir. Bu durum, Trabzon ve çevresinde eşkıyalık hareketlerinde bulunan âyân ve derebeylerin siyasî amaçlardan çok ekonomik amaç veya beklentilerle isyan ettikleri gerçeğini daha da kuvvetlendirmiştir. Bölgede hakimiyet tesis eden eşkıyalar, karadaki siyasî ve ekonomik hakimiyetlerini denizlerde de yaymaya gayret göstermişlerdir. Bu amaçla, bölgeden gelip geçen tüccar ve yolcu gemileri ile devlete ait olan menzil kayıkları eşkıya grupları taraflarından, öldürme hadisesi de dahil olmak üzere sürekli olarak rahatsız edilmişlerdir. Özellikle valilerin olmadığı, Trabzon'un mütesellimler yönetiminde olduğu zamanlarda şehir merkezinde bulunan birçok han ve depo, fırsattan istifade, eşkıyalar tarafından yağmalanarak uzak mesafelerden şehre gelen tüccar mallarına büyük zararlar verilmiştir.

Netice olarak, XVIII. yüzyılda ve özellikle de yüzyılın ortalarında bölgede giderek yoğunlaşan eşkıyalık hareketleri, Trabzon halkının sosyo-ekonomik yaşamına büyük darbeler indirdiği gibi, gerek karadan ve gerekse denizden

Trabzon'a gelip giden tüccar ve gemiciler tıpkı Trabzon ve çevresi halkı gibi malı ve canıyla büyük kayıplar vermek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle, XVIII. yüzyılda Trabzon ve çevresinde sosyo-ekonomik yaşama yapılan en önemli müdahalelerden biri mahallinden olan âyân ve eşrâfın eşkıyalık hareketlerinden kaynaklanmıştır.

Bununla birlikte, Trabzon'daki yol, liman, çarşı-pazar, bedesten ve han gibi ticarî alt yapı vasıtaları, bu yüzyılda Trabzon ve çevresinde eşkıyaların vermiş oldukları tahribatı örtebilecek bazı olumlu özelliklere sahip bulunmaktaydılar. Bedesten, kervansaray, han, çarşı-pazar, liman ve yol gibi alt yapı vasıtalarının varlığı bir şehirdeki ticaretin sağlam temellere oturması için gerekli olup, her bir Osmanlı şehrindeki han ve bedesten gibi ticarî yapıların fazlalığı o şehrin ticarî açıdan diğerlerine göre daha faal olduğunu göstermekteydi. Benzer şekilde, sanayi öncesi toplumlarda ulaşım ve konaklama gibi etkenler ticarî hayatın biçimlenmesinde önemli bir etkiye sahip bulunmaktaydı.

Trabzon ve çevresinde ulaşım, tarihi Trabzon-Erzurum kervan yolu hariç hemen hemen deniz yolu vasıtasıyla yapılmaktadır. Karadeniz'in beklenmedik fırtınaları ve bu nedenle ortaya çıkan gemi kazaları gemici ve yolcuları korkutsa da deniz yolunun kara yoluna göre daha kısa ve ucuz olması ulaşımda deniz yolunu avantajlı kılmıştır. Trabzon ve çevresinin coğrafi şartları kara ulaşımına pek müsaade etmediğinden, gerek sahildeki en küçük yerleşim birimlerinden Trabzon şehrine ve gerekse Trabzon'dan daha uzak bölgelere olan ulaşım deniz yoluyla sağlanmıştır. Bu nedenle kayıkçılık ve gemicilik Trabzon ve çevresi halkının en önemli uğraş alanlarından biri haline gelmiştir. Trabzon şehrinde, Faroz mahallesi ile Değirmenderesi arasında kalan sahil şeridinde birçok iskele bulunmakla birlikte, bu iskeleler deniz dibinin kum ile dolu olması gibi nedenlerle yükleme ve boşaltmaya pek elverişli olmadıkları gibi kuzey rüzgarlarına karşı da güvenli barınaklar değillerdir. Trabzon şehrinde Aşağıhisâr'a yakın konumda olan Moloz, Mumhâne ve Gümrükçü iskeleleri daha çok iç ve dış ticarete dönük olarak hizmet verirlerken, Trabzon şehrinin doğu varoşlarında, Trabzon-Erzurum yolunun başlangıcında yer alan Çömlekçi iskelesi ise daha çok askerî malzeme tedarikinde ve kayıkçılara kışlak olarak hizmet vermektedir. Bu nedenle, Trabzon şehrindeki çarşılar ve bu çarşılarda yer alan bedesten ve han gibi ticarî yapılar daha çok Aşağıhisâr'a yakın konumda olan Moloz, Mumhâne ve Gümrükçü iskeleleri ve çevresinde ortaya çıkmışlardır. Trabzon'un merkezinde yer alan iskeleler büyük gemilerin yanaşmalarına uygun olmamalarına rağmen, Trabzon'un batısında Akçaabat

nahiyesindeki Platana iskelesi ile Trabzon'un doğusunda Sürmene kazasındaki Sürmene iskelesi gerek askerî ve gerekse ticarî ulaşımın ana uğrak yerleri arasında yer almaktaydılar. Trabzon kalesine veya doğu seferleri için Erzurum, Çıldır, Van, Nahçıvan ve Erivan taraflarına büyük gemilerle İstanbul'dan gönderilen cephâne, genelde Sürmene iskelesine çıkarılarak daha sonra Trabzon'a ulaştırılırken, Trabzon'a gelen ticarî mallar ilk olarak Platana iskelesine çıkarılmakta, daha sonra ise bu iskeleden kiralanan kayıklar ile Trabzon'a ulaştırılmaktaydılar. Bu nedenle Platana iskelesi, XVIII. yüzyılda büyük gemilerin yükleme ve boşaltmasına uygun olan Trabzon'un en önemli ticarî iskelesidir.

Bu yüzyılda, Trabzon'un Anadolu şehir ve kasabaları ile olan bağlantısı eskiden olduğu gibi tarihi Trabzon-Erzurum kervan yoluyla sağlanmaktadır. Trabzon'dan başlayan bu yol, Maçka, Torul ve Gümüşhâne'ye ulaştıktan sonra Bayburt'tan Erzurum'a vararak ana kervan yolu olan Erzurum-Tebriz yoluyla birleşmektedir. Böylece Trabzon şehri, Trabzon-Erzurum yolu vasıtasıyla İran ile bağlantı kurduğu gibi, Orta ve Güneydoğu Anadolu'dan gelen tarihi kervan yollarıyla da bağlantı kurma imkânını elde etmiştir. XVIII. yüzyılda Trabzon'u iç kesimlere bağlayan Trabzon-Erzurum yolunun Trabzon ile Gümüşhâne arasında kalan 13 saatlik kısmının hem denizden oldukça yüksek, ve hem de yolun bazı kısımlarının kayalık, uçurum ve bataklık olması bu tarihi yolun en önemli yetersizliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle devlet, XVIII. yüzyılda Trabzon-Erzurum yolunu sık sık onarmak zorunda kalmıştır. Ancak, devlet tarafından yapılan onarım faaliyetleri coğrafi şartların elverişsizliği nedeniyle yeterli olmadığından dolayı, genellikle aynı güzergâhın birçok kez onarıldığı görülmüştür. Hal böyle olmakla birlikte, XVIII. yüzyılda Trabzon'un gerek merkez yerleşim birimleriyle ve gerekse uzak diyarlar ile olan bağlantısında adı geçen iskeleler ile Trabzon-Erzurum yolunun hayati önem taşımasına rağmen bu ulaşım vasıtalarının tamir ve bakımı için tüccar ve yolcuların genelde her hangi bir şikayette bulunmamaları, yapılan tüm inşâ ve onarım faaliyetlerinin genellikle "askerî" kaygılar nedeniyle devlet tarafından gerçekleştirilmesi dikkat çekmiştir. Bu yüzyılda, Trabzon'da ulaşım alanında yapılan bütün inşâ faaliyetleri XVIII. yüzyılın ilk yarısında İran ile gerçekleştirilen savaşlarda, savaş alanlarına cephânenin daha kolay ve güvenle ulaştırılmak istenmesinin sonucunda gerçekleştirilmiştir. Tüccarlar ile yolcular ulaşım şartlarından şikayetçi olmadıklarına göre, ticarî amaçlı olarak kullanılan yollar ile askerî amaçlı olarak kullanılan yolların aynı güzergâh olması ve bu güzergahın yeri geldiğince devlet

tarafından onarılması, anlaşılan o ki tüccarların ve yolcuların da işlerini kolaylaştırmıştır.

Deniz ve kara ulaşımı ile ilgili olan alt yapı vasıtalarındaki bakımsızlığın yaratmış olduğu yetersizliklere rağmen, XVIII. yüzyılda Trabzon ve çevresinde yer alan bedesten, han ve çarşı-pazar gibi ticarî faaliyet mekânları gerek iç ve gerekse dış ticarete rahatlıkla hizmet edecek kapasiteye sahip bulunmaktaydılar. Bu yüzyılda, gerek Trabzon merkezinde ve gerekse Trabzon'a bağlı olan Akçaabat, Vakfıkebir, İskefye, Sürmene, Of ve Rize gibi kaza ve nahiyelerde yer alan kadim alışveriş mekânları köylüsünden şehirlisine, muhtesibinden dellâlına, şehir subaşısından vakıf mütevelli başkanına ve gümrük eminine kadar pek çok farklı mertebedeki insanın ilgisini çekecek ticarî yoğunluğa sahip bulunan pazarlardır. Bu pazarlar içerisinde özellikle Akçaabat nahiyesinde yer alan Platana karyesindeki tarihi pazar, yerel ve bölgeler arası ticarete hizmet verecek kadar önemlidir.

Günümüzde, Aşağıhisâr'ın doğusunda ve Kemerkaya mahallesinin batısında yer alan Çarşı mahallesi ve çevresi, benzer şekilde XVIII. yüzyılda Trabzon ticaretinin kalbinin attığı yerdir. Trabzon bedesteni ile Trabzon'da ticarete hizmet eden han, mahzen, menzil, misafirhâne ve odaların büyük bir çoğunluğu "Sûk-i Sultânî" de denilen merkez çarşı ve çevresinde yer almaktaydılar. Bununla birlikte, Aşağıhisâr ile Çömlekçi iskelesi çevresinde de nadirde olsa han ve depo gibi ticarî yapılar bulunmaktadır. Trabzon ve çevresindeki taşımacılık ve ulaşım esasen deniz vasıtasıyla sağlandığından adı geçen bölgelerdeki ticarî yapıların oluşmasında Moloz, Mumhâne ve Gümrükçü iskelelerinin varlıkları önemlidir. XVIII yüzyılda, önceki yüzyıllara göre giderek canlanmakta olan Trabzon ticaretinin bir göstergesi olarak Trabzon'daki çarşı-pazar ile hanların sayısında olağanüstü bir artış söz konusudur. Bu yüzyılda, tütüncü çarşısı, abacılar çarşısı, arasta çarşısı, eski semerciler çarşısı, çıkrıkçılar çarşısı, kazancılar çarşısı, semerciler çarşısı, çilingirler çarşısı, halaçlar çarşısı, sipahiler çarşısı, debbağhâne çarşısı, uzun çarşı ve bu çarşılar içerisinde yer alan demirciler, kasaphâne, simciler ve sirkeciler gibi onlarca daha küçük çaptaki ticarî merkezler, çarşı-pazar görevi gören önemli mekânlar arasında yer almaktadırlar. XVIII. yüzyılda Trabzon'daki çarşı ve pazarlarda debbağından kazzazına, sarracından eskicisine, çörekçisinden aşçısına ve attarından kazancısına kadar yaklaşık seksen farklı işle meşgul olan zanaat mensubu üretim ve ticaretle meşgul olarak iç ve dış ticarete hizmet vermişlerdir.

Trabzon merkez çarşısının hemen hemen ortasında yer alan Trabzon bedesteni Trabzon'daki Hatuniye vakfına ait olup, XVIII. yüzyılda içerisinde yaklaşık olarak on dükkân bulunan, çoğu Trabzon'un gayrimüslimlerinden oluşan, ağırlıklı olarak kumaş ve bakır satılan ve bir de kethüdâsı/ağası olan kargir bir bina idi. Bu yüzyılda, Trabzon bedesteninde Mardin ve Manisa gibi Osmanlı kumaş üretim merkezlerinden gelen kumaşlar alınıp satıldığı gibi, bölgenin ihracata konu olan bakır ve keten gibi ürünleri de alınıp satılmaktaydı. Trabzon'a Osmanlı devletinin birçok şehir ve kasabasından gelen tüccarlar bedestendeki esnaf ve tüccarlar ile çeşitli kredi işlemlerine girerek ticarî ortaklıklar tesis etmişlerdir. Bu yüzyılda, Trabzon'da ticarete hizmet eden han ve mahzen gibi ticarî yapıların sayısındaki artış gerçekten dikkate değerdir. Trabzon bedestenin çevresinde ve Aşağıhisâr'da yer alan yaklaşık otuz bir han, mahzen, menzil, misafirhâne ve oda Trabzon'daki ticarî hayata hizmet verdikleri gibi, Trabzon'a uzak bölgelerden gelen tüccar ve yolculara da hizmet vermekteydiler. Trabzon'daki han ve diğer ticarî binalar, gerek yerli tüccar ile esnafa ve gerekse Osmanlı devletinin çeşitli bölgelerinden gelen tüccarlara konaklama, depolama ve alış-veriş gibi hizmetleri sunmaktaydılar. Yerli girişimciler ile dışardan gelen girişimciler arasındaki ithalat ve ihracat gibi iş akidleri ve ortaklıkların büyük bir çoğunluğu bu hanlarda gerçekleşmiştir. XVIII. yüzyılda, Trabzon'da yer alan pek çok han ve misafirhânenin genellikle kişi isimlerine göre anılmaları, sahiplerinin daha çok büyük tüccar ve toptancı olmasıyla alakalıdır. XVIII. yüzyılda, Trabzon'da hizmet veren hanlar içerisinde özellikle Semerciler çarşısında yer alan ve XVIII. yüzyılda en çok rağbet gören Yeni han ile İskenderpaşa vakfına ait olan Taş han, dışardan gelen tüccarların yaklaşık % 44'ünü ağırlamışlardır. Bu hanları sırasıyla Simcizâde hanı, Hüseyin Efendizâde hanı, İkizzâde hanı, Müftü Efendi hanı, Karaçengeloğlu hanı, İki Kapılı han ve tüccarlar tarafından kullanım oranları daha düşük olan Alaca han, Hacı Yahya hanı, Zincirli han ve Yalı han gibi birçok han, mahzen, misafirhâne, menzil ve oda takip etmiştir. Trabzon'da XVI. yüzyılda üç ve XVII. yüzyılda tek bir hanın varlığı bilinmesine rağmen XVIII. yüzyılda bu sayının on yediye çıkması, Trabzon ticaretinin XVIII. yüzyıldaki gelişiminin en büyük göstergeleri arasında yer almaktadır. Trabzon'un ticarî olduğu kadar fizikî gelişimine de hizmet eden iskele, çarşı-pazar ve han gibi ticarî yapıların sayısal yoğunlukları Trabzon'u Doğu Karadeniz'in önemli bir şehri haline getirdiği gibi, Trabzon'un Osmanlı şehirleri içerisinde de dikkate değer bir şehir haline gelmesine katkı sağlamıştır.

Gerek Trabzon'un coğrafi konumu ve gerekse bedesten, han ve çarşı-pazar gibi ticarî alt yapı vasıtalarının sağladığı geniş olanaklar neticesinde Trabzon, XVIII. yüzyılda Anadolu ticaretinin gerçekleştiği önemli merkezler arasında yer almıştır. Her ne kadar XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı devleti Karadeniz'i uluslararası ticarete kapayarak ticarî trafiği iaşe sistemi çerçevesinde İstanbul'a yönlendirmiş ise de, Anadolu ve Balkanlar ile Kafkaslar ve Kırım yarımadası açısından Trabzon XVIII. yüzyılda önemli bir ihracat ve ithalat merkezi olarak işlevini sürdürmeye devam etmiştir.

Karadeniz'in uluslararası ticarete kapanması Trabzon'a ulaşan veya Trabzon'dan başlayan eski ticarî yolların önem kaybetmesine neden olmuştur. Eskiden Anadolu, Karadeniz ve Ortadoğu üzerinden batıya aktarılan ticarî malların Coğrafi Keşifler nedeniyle bu yüzyılda, daha çok Güney Afrika yolu ile Ortadoğu'da Halep ve İskenderiye, Kafkaslarda ise Astrahan yolu üzerinden batıya aktarılması Karadeniz ve çevresinin kendi içine kapalı bir ekonomik bölge olmasını hızlandırmıştır. Bu nedenle, XVIII. yüzyıldaki Trabzon ticareti Karadeniz'in kapalılığı prensibi nedeniyle uluslararası boyutunu kaybetmiş ve başkent İstanbul'u merkez alan Karadeniz ekonomisiyle birleşmiştir.

XVIII. yüzyılda Trabzon, eski devirlerden beri üstlenmiş olduğu önemli bir liman ve pazar olma görevini bu yüzyılda da sürdürmüştür. Her ne kadar Trabzon, Tebriz'den gelen ipek yolu açısından yerini Erzurum-Tokat-İstanbul hattına bırakmış olsa da, artık eskiden olduğu gibi değerli mal akışı doğudan değil de daha çok batı pazarları vasıtasıyla olduğundan, XV. yüzyıl gibi erken bir tarihte Tokat'a yönelen doğu trafiğinin bu yüzyılda Trabzon pazarı açısından pek önemli bir kayıp olmadığı anlaşılmaktadır. Zira, XVIII. yüzyılda Acem'den gelmesi gereken tüccarların yerlerini Sivas taraflarından gelen Gürünlü tüccarlar alarak ortaya çıkan ticarî boşluk böylece doldurulmuştur. Trabzon bu yüzyılda, özellikle Gürün ve çevresi başta olmak üzere Anadolu'dan gelen ve çoğunluğunu gayrimüslim Ermenilerin oluşturduğu Anadolu tüccarlarının mal alım satımında bulunduğu önemli bir pazar konumundadır. XVIII. yüzyılda Trabzon'a uzak mesafelerden gelen tüccarların yaklaşık % 70 gibi büyük bir kısmı Anadolu yönünden karayoluyla gelmişlerdir. Bu nedenle, XVIII. yüzyılda Trabzon'u eski dönemlerde olduğu gibi Acem tüccarlarının Karadeniz'e çıkış kapısı olarak görmek yerine Anadolu tüccarlarının önemli bir ticaret merkezi ve Karadeniz'e çıkan önemli bir kapısı olarak görmek gerekmektedir. Trabzon'un önemli kara ve deniz yollarının birleştiği kavşak konumunda olması ve üretim açısından kendine

yeterli olmaması uzak bölge tüccarlarını Trabzon'da ticaret yapmaya iten önemli nedenler arasında yer almaktadır. Trabzon'un coğrafi konumu kadar Trabzon tüccarının İstanbul, Rumeli ve Tuna kıyılarıyla yakın ilişkiler içerisinde olmaları karayoluyla Trabzon'a gelen Anadolu tüccarını kendisine çekmiştir. Anadolu yönünden, meselâ Erzurum ve çevresinden Trabzon'a gelen tüccarlar, Trabzonlu girişimcilerin ticarî ve gemicilik deneyimlerinden yararlanarak sahtiyan ve tekstil gibi ürünlerden oluşan mallarını İstanbul, Rumeli ve çevresi gibi daha uzak pazarlara dağıtabilme imkânına sahip olmuşlardır. Trabzon'un bu eşsiz özelliklerinden dolayı Anadolu yönünden kara yollarını kullanarak gelen tüccarlar, gerek Burdur ve gerekse Erzurum ve Erzincan tüccarları örneğinde olduğu gibi, Trabzonlu girişimciler ile ortaklık tesis ederek mal alım satımında bulunmuşlardır. Özellikle, Erzurum ve Erzincanlı dericiler taraflarından üretilen sahtiyanlar, bu bölgeden Trabzon'a genellikle Trabzonlu tüccarlar tarafından taşındığı gibi, İstanbul ve Rumeli taraflarına da Trabzon tüccar ve gemicileri tarafından nakledilerek alıcı bulmuşlardır. Bu amaçla, Trabzon tüccarı Erzurum ve Erzincan debbağhânelerinde deri üretiminde bulunan esnafın işyerlerine kadar giderek mal almış ve bu mallar yine kendileri tarafından gerek Trabzon'a ve gerekse daha uzak diyarlara nakledilerek pazarlanmıştır. Erzurum ve Erzincanlı tüccarlar direkt olarak bizzat Trabzon'a gelerek veya Trabzon üzerinden İstanbul taraflarına giderek de ticaret yapmışlardır. XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelen tüccarların yaklaşık olarak % 23'ü Erzurum ve Erzincanlı tüccarlardan oluşmakta olup Trabzon'a gelen tüccarlar içerisinde Gürün ve çevresi tüccarlarından sonra ikinci sırada yer almışlardır. Bu yüzyılda, Erzurum ve Erzincanlı tüccarlar genellikle sahtiyan, ipek, çeşitli kumaşlar ve köle ticareti ile ilgilenmişlerdir. Trabzon'a birçok bölgeden gelen tüccarlar şehirde sadece mal alıp satmakla veya Trabzon tüccarıyla ortaklık kurarak ticaret yapmış olmakla kalmayıp aynı zamanda kendi aralarında ortaklık kurmuşlar ve birbirlerine kredi vermişlerdir. Bu durum, Trabzon ile uzak bölgelerden gelerek Trabzon'da ticarî faaliyetlerde bulunan girişimciler arasındaki ilişkilerin köklülüğünü göstermektedir. XVIII. yüzyılda Trabzon'a uzak mesafelerden gelen tüccarlar sayesinde Moskova alacasından İngiliz kalayına, Mısır süpürgesinden Rumeli tütününe, Kafkas kölelerinden Humus işi kuşağa ve Leh çukasından Musul bezlerine kadar pek çok cinsteki emtia Trabzon halkının kullanımına sunulma imkânı bulmuştur.

XVIII. yüzyılda Trabzon'da gerçekleşen ticarî faaliyetler ele alınırken sadece Trabzon ticareti değil, aynı zamanda Trabzon ile ticarî ilişkilerde bulunun başta

Gürün ve çevresi olmak üzere İstanbul, Rumeli ve Tuna kıyıları, Kefe, Abaza vilayetleri, Gönye ve çevresi, Acem, Erzurum ve çevresinde gerçekleşen ticaret ilişkilerini genel hatlarıyla anlama imkânı ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılda, 81 tüccar veya tüccar grubu Gürün, Divriği, Darende, Kayseri, Erzurum, Kars, Malazgirt, Kürtün, Bayburt, Gümüşhâne, Rize, Fındıklı, Hopa, Gönye, Ahısha, Acara, Isfahan, Kefe, Karasu (Kırım), Ruscuk, Karlova (Filibe), Karasu Yenicesi, İstanbul, Galata, Tokat, Şebinkarahisâr, Canik, Burdur, Manisa, Harput, Antep ve Bağdat'tan gelerek Trabzon'da ticaret yapmışlardır. Bu nedenle Trabzon'un, XVIII. yüzyılda gerek Anadolu ile Kafkaslar ve gerekse İstanbul ile Rumeli kıyılılarındaki şehir ve kasabalar ile büyük bir ekonomik bağlantı içerisinde bulunduğu anlaşılmıştır. XVIII. yüzyılda ticaret amacıyla Trabzon'a gelen tüccarların yaklaşık % 26'sı Gürün ve çevresinden gelen ve hemen hemen % 70'i Ermeni olan tüccarlardan oluşmaktadır. Gürün, Divriği, Darende ve Kayserili tüccarlardan oluşan Gürün ve çevresi tüccarlarının Osmanlı devletinin önemli dokuma ve ticaret merkezleri olan Halep, Şam, Mardin ve Harput'a bağlanan yollar üzerinde bulunmaları bu tüccarların daha çok kumaş ticareti ile ilgilenmelerine neden olmuştur. Gürün ve çevresi tüccarları Trabzon ve çevresinin her türlü kumaş ihtiyacını karşılayacak çeşitteki mallarını Trabzon'a getirmişlerdir. Trabzon'da yün ve pamuk ağırlıklı kumaşlarını satan Gürünlü tüccarlar memleketlerine dönerken, memleketlerinde bulunmayan Trabzon ve çevresi mamulleri olan ketenli dokumalar, çimşir kaşık ve bakırdan ev eşyaları alıp götürerek Gürün ve çevresindeki halkın ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Gürünlü tüccarlar, Trabzon'da sadece mal alıp satmakla kalmayıp gerek hemşehrileriyle ve gerekse Trabzonlu girişimcilerle ortaklık tesis ederek, birbirlerine kredi vererek ve hatta Gürünlü Ömer Beşe gibi para ticaretiyle ilgilenerek kâr elde etmek için tüm ticarî imkânları kullanmışlardır.

Trabzon'a XVIII. yüzyılda gelen tüccarların pek azı gruplar halinde gelirken çok büyük bir çoğunluğu ticaretlerini bireysel olarak yani her hangi bir ortak kullanmadan gerçekleştirmişlerdir. Oysa, Trabzon tüccarı için aynı durum söz konusu değildir. XVIII. yüzyılda âhar mahallere giderek ticaret yapan Trabzonlu tüccarların yarıdan biraz fazlası daha çok İslâmî ortaklıklar olan mudârebe ve inan ortaklıklarını kullanarak ticarî faaliyetlere katılmışlardır. Bu nedenle, ortaklık kurularak yapılan ticaret bireysel olarak yapılan ticarete göre, ticarete konu olacak sermaye açısından önemli bir farklılığı da beraberinde getirmiştir. Ortaklık kurularak yapılan ticarette, ticarete yatırılan sermaye bireysel olarak yapılan ticaretteki

sermeyenin hemen hemen on katı kadar bir seviyeye belki de daha fazlasına ulaşmaktaydı. Bundan dolayıdır ki, Trabzon'a Osmanlı devletinin birçok bölgesinden gelen tüccarlar genelde ortak kullanmadan ticaret yaptıklarından bu tüccar terekelerinin yaklaşık olarak 20 kuruş ile 2.000 kuruş arasında değişen düşük sayılabilecek bir miktara sahip oldukları görülmüştür. Dolayısıyla, Anadolu'dan Trabzon'a gelen tüccarların İslâmî ortaklıkları pek kullanmamaları Anadolu yönünden gelen tüccarların çok büyük bir bölümünün küçük girişimciler ve belki de seyyar satıcılar olarak kalmalarına zemin hazırlayan en önemli nedenlerden biri olmuştur. Oysa, Trabzonlu tüccarların çok büyük bir bölümü uzak bölgeler ile ticaretlerini gerçekleştirirlerken ortaklık kurarak ticaret yaptıklarından dolayı sermayelerinin yaklaşık olarak 100 kuruş ile 8.000 kuruş arasında değiştiği görülmüştür. Bu açıdan, ticarette önemli bir kredi mekanizması yerine geçen İslâmî ortaklıkların kredi ve bankacılık faaliyetlerinin Avrupa'ya nazaran yeterince gelişmediği bir ortamda Osmanlı tüccarı için ne derecede hayati bir önem taşıdığı anlaşılmıştır. Çok büyük bir çoğunluğu Müslüman tüccarlardan oluşan Trabzon tüccarı, bu yüzyılda ticarî faaliyetlerini gerçekleştirirlerken İslâmî ortaklıklar yanında poliçe ve havale gibi finansal sistemleri de kullanarak sadece Trabzon'da değil İstanbul, Rumeli ve Tuna yalıları ile Anapa'da da iş akidleri gerçekleştirerek Trabzon'a daha fazla mal taşımayı başarmışlardır. XVIII. yüzyıl Trabzon'unda, mudârebe ve inan gibi İslâmi ortaklık biçimleriyle kredi sağlama faaliyetleri sadece kentli nüfusta değil kırsal nüfusta da yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bu yüzyılda, Trabzon sahiline onlarca kilometre uzaklıkta, dağ köylerinde, yaşayan halk Trabzon'a gelerek gerek yerli girişimcilerden ve gerekse Gürünlü zengin tüccarlardan kredi temin etme yoluna gitmişlerdir.

XVIII. yüzyılda Trabzon tüccarı, İstanbul başta olmak üzere Rumeli ve Tuna kıyılarını diğer Osmanlı topraklarına nazaran daha çok kullanmıştır. Bu yüzyılda, Trabzon tüccarının yaklaşık olarak % 55'i İstanbul'a giderek ticaret yapmıştır. Trabzon tüccarının İstanbul ve Rumeli taraflarına yönelmesi büyük ölçüde Karadeniz ve Balkanlar ile Anadolu'nun önemli tarımsal ve sanayi üretim merkezlerinin Osmanlı devletinin iaşe politikası çerçevesinde başkent İstanbul'a yönlendirilmiş olmasından ve Rumeli topraklarının Avrupa'da giderek canlanan ticaret ilişkileriyle önemli derecede bağlantılı olmasından kaynaklanmıştır. Bu nedenle Trabzon tüccarının İstanbul ve Rumeli taraflarına yönelmeleri, Trabzonlu tüccar ve gemicilerin Burgaz ve Varna iskelesi işletmecileri tarafından aralarında

paylaşılamayan girişimciler olarak görülmelerine yol açmıştır. Zira, bu yüzyılda Trabzon bakırı ile fındığının en büyük alıcıları Rumeli şehir ve kasabalarındaki pazar ve panayırlar olmuştur. Gerek Avrupa'dan kara ve deniz yollarıyla ve gerekse Anadolu'nun önemli üretim merkezlerinden gönderilen yiyecek ve giyecek maddelerinin İstanbul'da toplanması Trabzon tüccarını İstanbul'a yönlendirmiştir. Bundan dolayı, Trabzonlu tüccarlar hırdavat gibi ihtiyaçlarını İstanbul ve Rumeli iskelelerinden, aba ve kebe ile zahire gibi ihtiyaçlarını da Rumeli ve Tuna yalısı iskelelerinden karşılama fırsatı elde etmişlerdir. Rumeli ve Tuna yalısı iskeleleri içerisinde Kili, İsakça/İsakçı, İbrail, İsmail, Tulçi/Tulça, Varna ve Burgaz gibi Rumeli ile Orta ve Doğu Avrupa topraklarına açılan iskeleler Trabzon tüccarının zahire ve hırdavat tedarikinde bulundukları ana iskelelerdir. Karadeniz'de Trabzon merkezli ticarî trafikte Trabzonlu tüccarlar, Trabzon'da gemilere yükledikleri mallarını ilk olarak İstanbul'a götürmekte, burada gerekli alım satım işlemlerini yaptıktan sonra genelde Varna, Burgaz ve Tuna iskelelerine giderek ticarî faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Tuna iskelelerinde gerekli olan alım satım işlemlerini tamamlayan Trabzon tüccarları ya direkt olarak Trabzon'a ya da tekrar İstanbul'a uğrayarak buradan Trabzon'a dönmekteydiler. XVIII. yüzyılda, Trabzon tüccarının yaklaşık % 55 gibi yüksek bir oranla İstanbul ile ticaret yaptığı göz önüne alınırsa, hem Trabzon'dan İstanbul yönüne giderken ve hem de Rumeli ve Tuna iskelelerinden tekrar Trabzon'a dönerken İstanbul'a uğramanın Trabzon tüccar ve gemicileri açısından klasikleşmiş bir gidiş dönüş hattı olduğu anlaşılır. XVIII. yüzyılda Trabzon'un ticarî yaşamında önemli yeri olan Rumelili tüccarlar, Rumeli'nin dünyaca meşhur aba ve kebe gibi yünlü dokumalarını Trabzon'a getirdikleri gibi bu dönemde Anadolu'da kullanımı moda haline gelen Kırcaali, Karlova ve Debre'de yetişen kaliteli Rumeli tütününü, demir ve hırdavat gibi madeni eşyalar yanında Trabzon'a getirmişlerdir. Bu yüzyılda Trabzon'a Ruscuk ve Karlu (Karlova) kasabaları ile Debre ve Karasu Yenicesinden getirilen Rumeli tütünü, yerel aracılar vasıtasıyla Trabzon'da satıldığı gibi Erzurum ve çevresine kadar götürülerek satılmıştır.

Osmanlı devletinin iaşe politikası çerçevesinde Karadeniz'deki ticari trafiğin İstanbul'a yönlendirilmesinden en çok Kırım ve çevresindeki limanlar etkilenmiş olmalıdır. Zira, XV ve XVI. yüzyıllarda Karadeniz ticaretinin merkez limanlarını teşkil eden Kırım ve çevresi limanlarının XVIII. yüzyıl Karadeniz ticaretinde çok az kullanılan limanlar oldukları görülmüştür. Karadeniz ticaretinde Kırım ve çevresinin Osmanlı yönetimine girdiği XV. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyıla kadar geçen

yaklaşık üç asırlık sürede ortaya çıkan bu köklü değişiklikte Rusya'nın Kuzey Karadeniz topraklarına doğru yapmış olduğu yayılma siyasetinin ve bu siyaset sonucunda XVIII. yüzyılda önemli iskele ve şehirlerin Rus yönetimine girmesinin de rol oynadığı unutulmamalıdır. Bu olumsuzlukların sonucunda, XVIII. yüzyılda Trabzon'a gelen tüccarların yaklaşık % 4 gibi çok küçük bir kısmı Kırım ve çevresinden gelirken, benzer şekilde Trabzonlu tüccarların ise yaklaşık % 6 gibi küçük bir kısmı Kırım taraflarına giderek ticaret yapmışlardır. Bununla birlikte, çoğunluğu Müslümanlardan oluşan sınırlı sayıdaki Kırımlı tüccarlar sayesinde Moskova alacasından Leh çukasına, sade yağdan keten dokumalara ve gönünden postuna kadar birçok çeşitteki Kuzey Karadeniz ve art bölgesi ürünleri Trabzon'a ulaşma imkânı bulmuştur.

Trabzon ve çevresinin iklim ve coğrafi şartlardan dolayı ziraî üretime müsait olmaması nedeniyle Trabzon tüccar ve girişimcisi özellikle Rumeli ve Tuna iskelelerinden nakledilen zahire ticaretinde yoğunlaşmışlardır. Gümüşhâne ve Espiye madenleri ise bölge ekonomisi için oldukça önemlidir. Gümüşhâne ve Espiye madenlerinden elde edilen bakır, kurşun, gümüş ve altın gibi değerli madenler hem madenci reâyâsı ve hem de Trabzon girişimcisi için önemli bir zenginlik kaynağı olup, gerek Trabzon'a gelen tüccarlar ve gerekse Trabzonlu tüccarlar bazen kaçak olarak bazen de yasal olarak ticaretlerinde bu bölge madenlerinden elde edilen ürünleri yeterince kullanmışlardır. Gümüşhâne ve Espiye'deki maden ocaklarından elde edilen bakır ağırlıklı madenlerin esas alıcısı Osmanlı askeriyesi ile Rumeli ve çevresindeki pazar ve panayırlardır. Zahire ve maden ticareti haricinde Trabzon tüccarı köle ticaretiyle de ilgilenmiştir. Batum, Abaza toprakları ve Erzurum yönünden Trabzon pazarına ulaşan köleler, gerek Trabzon halkına ve gerekse İstanbul, Rumeli ve Anadolu taraflarından Trabzon'a gelen tüccarlara satılmaktaydılar. Köle ticareti üzerinde Trabzonlu tüccarlar gibi Erzurum, Hopa ve Gönyeli tüccarlar da bir hayli yoğunlaşmışlardır.

Trabzon ve çevresi girişimcilerinin belli başlı geçim kaynaklarından biri ve belki de en önemlisi gemicilik mesleği olmuştur. Trabzon ve çevresinin doğa şartları gereği kara ulaşımına pek müsaade etmemesi deniz ulaşımını ve beraberinde de kısa ve uzun mesafeler arasında yapılan gemicilik mesleğini zorunlu kılmıştır. Bu dönemde olduğu gibi, eski dönemlerden beri İran savaşları nedeniyle Trabzon limanı vasıtasıyla İstanbul'dan doğudaki cephelere gönderilen askerî malzeme ve Doğu Karadeniz'in hububat ihtiyacının karşılanması nedeniyle Rumeli kıyılarından

Trabzon yönüne yapılan sevkıyat ile Gümüşhâne ve çevresinden elde edilen madenlerin Osmanlı askeriyesinin ihtiyaçlarını tamamlamak nedeniyle başkent İstanbul'a zorunlu olarak taşınması, Trabzon halkının gemicilik ve kayıkçılıkla ilgilenmelerini beraberinde getirmiştir. Bu nedenlerle çok eski bir denizcilik ve gemicilik deneyimine sahip olan Trabzon halkı, gerek birbirleriyle ortaklık kurarak ve gerekse bireysel olarak gemi sahibi olup Karadeniz'in yerel ve bölgeler arası ticaretinde söz sahibi olmuşlardır. Trabzonlu gemiciler, XVIII. yüzyılda sadece hemşehrileriyle ortaklık kurarak ticaret yapmakla kalmayıp aynı zamanda İstanbul'un meşhur un kapanı tüccarlarıyla ortaklık kurarak İstanbul ve Tuna ile Akkerman taraflarına giderek İstanbul'a mal nakledip, ticaret yapmışlardır. Trabzonlu gemiciler haricinde Şile, Bartın, İnebolu, Ünye, Giresun, Platana, Fındıklı, Arhavi, Pazar, Hopa, Makriyal, Kefe, Balıklava, Yalta ve İsakçalı gemiciler Karadeniz'deki taşımacılık sektörünü ellerinde tutmaktaydılar. Ancak unutmamak gerekir ki, Karadeniz'in genelinde uzak mesafeler arasındaki en önemli taşımacılar Şile, İnebolu, Bartın ve Ünyeli gemicilerden oluşmaktadır.

Gerek Trabzonlu tüccarlar ve gerekse âhardan Trabzon'a gelen tüccarlar Trabzon'un ihtiyacı olan her türlü emtiayı Trabzon'a getirerek halkın kullanımına sunmuşlardır. Anadolu yönünden, özellikle kara yollarını kullanarak gelen tüccarlar bez, kumaş ve sahtiyan gibi ürünler getirirlerken deniz yolunu kullanarak Trabzon'a gelen tüccarlar ise başta hububat olmak üzere tütün, madeni eşya, aba ve kebe gibi mallar getirmişlerdir. Trabzon'a gerek İstanbul yönünden ve gerekse Anadolu'nun dört bir yanından gelen tüccarlar ile Trabzonlu tüccarlar, Trabzon ve çevresinden daha başka bölgelere satmak üzere Trabzon ve Rize ketenleri (ham keten, kara keten, beyaz keten vs.), iplik, elvan Sürmene ipliği, ham bakır, kurşun, gümüş, ev eşyası kap kacak (muhtemel bakırdan), kaşık, bal mumu, fındık, çimşir, saçma ağ, çeşitli bıçak ve hançerler ile köle satın alıp gitmişlerdir. Gümüşhâne ve çevresinde çıkarılan altın ve gümüşün kaçak olarak ülke dışına çıkarılması Trabzon ve çevresinde gerçekleşen başka bir ticaret türüdür. Bu yüzyılda Trabzon ve çevresi bakır, gümüş ve altın üretimi ile ketenli dokumaları hariç tutarsak, üretimden çok bir tüketim merkezidir.

Hemen hemen her türlü emtianın alınıp satıldığı Trabzon piyasasına XVIII. yüzyılda karayolları vasıtasıyla Anadolu'dan gelen mallar sahtiyan, siyah barut, ham ipek, Diyarbakır bezi, pişmiş ipek, kırmızı sahtiyan, Acem ve Gürcü köleler, keşnek/kesnek, yerli tütün, tömbeki, enfiye, sandık, siyah tahta sandık, kurt postu,

keçe, kırmızı keçe kebe, yeşil dolama, garar (büyük kıl çuval),cezve ve şamdan, billur bardak, çimşir, üç kesim bez, üç kesim tabir olunur elvan bogasi, dağ bezi, ince sicim, Kilis bezi, çadır (bezi), peştamal, beyaz bez peştamal, siyah pamuk peştamal, çit, ham çit, yağlı çit, kefere kuşağı, kefere yağlığı, şap, alaca entari, mağnusa entari, entari, baş terlik, elvan bez, Erzurum bezi, kırmızı pabuç, iplik, beyaz iplik, bez astarı, gömlek, Acem gömleği, şalvar, kumaş astarı, kilim, peşkir, pamuk, hırdavat, boyalı Mardin, Tokat Çemberi, ham çember, mavi çember, beyaz saçaklı çember, Musul ve siyah Musul bezleri, Halep alacası, Erzincan kuşağı, Diyarbakır kuşağı, Diyarbakır mağnusası, Karacalı kuşağı, Humus işi kuşak, manusa betmi, çiçekli betmi, alaca betmi, çekevele betmi, celis betmi, surti betmi, germesut betmi, senari betmi, senari ve germi (betmi), al çuka, yeşil çuka, kaba çuka, çuka şalvar, alaca çarşaf, Manisa entari, mavi entari, Mardin bez entari, Mardin bez kürk, mavi gaytan, yağmurluk, siyah aba yağmurluk ve başlık, Kütahya fincanı, Ahıska şalı ve alaca zibundan oluşmaktadır. Görüldüğü gibi, bu yüzyılda Trabzon'a kara yoluyla Anadolu'dan gelen malların büyük bir çoğunluğu yün ve pamuk ağırlıklı dokumalardan oluşmaktadır. Bu görüntü, yani Anadolu'dan Trabzon'a gelen malların büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayalı ürünlerden oluşması Anadolu'daki üretim tarzının, bu yüzyılda, makine kullanımından daha çok el emeğine ve doğal şartlara bağlı olarak gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Trabzon'a XVIII. yüzyılda gerek Trabzon tüccarı ve gerekse diğer bölge tüccarlarının deniz yolları vasıtasıyla getirdikleri mallara bakıldığında Anadolu yönünden gelen mallardan, mal kompozisyonu açısından belirli bir farklılık olduğu gözükmektedir. Deniz yollarıyla Trabzon'a Kırım ve Kırım steplerinden ev eşyası bakır kap-kacak, balıklı çuka, post, ferak bezi, Moskova alacası, sade yağ, keten parçası, kaşık, mavi çuka;İstanbul, Rumeli ve Tuna taraflarından kına, çuka şalvar, mavi çuka, yeşil çuka, göz çuka, karagöz çuka, ineli kebe, elvan seccade, alaca sicim, Mısır süpürgesi, altı kat tüfek, altı kat tüfek demiri, at yuları ve şeridi, atlas, karagöz çuka, elvan çuka, entari, kuzu kürk, beyaz kürk, aba yağmurluk, Yenice, Yenice-i Vardar, Debre, Karlova ve Kırcaali tütünü, İzmir ve Trablus sabunları, palamut (dericilikte), Burgaz şalı kuşak, aba, aba gaytan, siyah aba, siyah gaytan aba, aba kaput, aba şalvar, İslimye işi tüfek, fişeklik, buğday, arpa, lazut, tuz, kuru üzüm, pirinç, kuru incir, Mısır pirinci, zeytin yağı, kahve, izmir, kalay, kırmızı pamuk, beyaz pamuk, mor pamuk, bekam/bakkam (boya maddesi), çember, peştamal, varil, saç ayak, Selanik peştamalı, beyaz havlu, fes, iç yağı, çelik, demir, demir çubuk, demir sac, Sofya

demiri ve maskadar tabir olunur demir;Kafkaslar ve Abaza vilayetlerinden başta köleler olmak üzere çimşir/şimşir, bal mumu, saf bal, zerdeva, yağ, peynir, tuzlu et, yün ve deri ile ipek gelmekteydi. Trabzon'a bu yüzyılda deniz yoluyla İstanbul ve Rumeli iskelelerinden gelen malların büyük çoğunluğunun Anadolu yönünden gelen mallar gibi tarım ve hayvancılıkla alakalı ürünler olduğu görülmekle birlikte tüfek demiri ve at yuları gibi hırdavat ürünlerinin varlığı da dikkat çekici boyutlardadır.

XVIII. yüzyılda, Trabzon'a çeşitli bölgelerden ulaşan kumaş ve hırdavat ağırlıklı malların bir kısmı Trabzon üzerinden daha başka bölgelere götürülerek yeniden satışa sunulmuşlardır. Trabzon'a başta Gürcü toprakları olmak üzere çeşitli köle merkezlerinden gelen kölelerin önemli bir kısmı İstanbul, Rumeli ve Burdur tüccarlarına yeniden satılmaktadır. Trabzon'a ulaşan ve Rumeli ürünleri olarak bilinen aba, kebe, Burgaz şalı kuşak, yağmurluk gibi yünlü ve pamuklu kumaşlar Anadolu'nun iç kısımlarına Gürünlü ve diğer Anadolu tüccarları tarafından götürülerek satılmaktadırlar. Trabzon'a Osmanlı devletinin uzak bölgelerinden gelen tuz, sahtiyan, zahire ve çeşitli kumaşlar ile bakır, kurşun, demir, harp aletleri, mıh, barut, tüfek ve kılıç gibi emtia başta Abaza vilayetleri olmak üzere Anapa ve çevresine ulaştırılmaktadır. Osmanlı devletinin bu yüzyılda savaş halinde olduğu Abaza memleketlerinde adı geçen mallar iyi para etmeliydi ki Osmanlı devletinin tüm yasaklamalarına rağmen bu malların kaçak olarak Abaza eşkıyasına Osmanlı tüccarı tarafından satılmasına devam edilmiştir. Bu yüzyılda, Trabzon üzerinden ticarî yaşama giren mal çeşitleri ile ilgili olarak dikkati çeken başka bir husus Hint/Uzakdoğu kökenli mallar ile ilgilidir. XVIII. yüzyılda Trabzon üzerinden İstanbul'a giden sınırlı sayıdaki Acemli tüccarlar dönüşte memleketlerine genelde Hint menşeli mallar götürmüşlerdir. Coğrafi keşiflerden önce Kızıldeniz, Ortadoğu ve Tebriz-Erzurum yollarından batıya aktarılan boncuk ve kehribar ile Karacalı şallar gibi Uzakdoğu ve özellikle de Hindistan menşeli malların bu yüzyılda genellikle İran'ın Isfahan şehrinde Çulha/Çulfa mahallesinde oturan Ermeniler vasıtasıyla İstanbul'dan satın alınarak İstanbul-Trabzon deniz yolu veya Tokat-Erzurum kara yolu üzerinden Acem taraflarına taşındığı görülmüştür. Bu gösterge, Coğrafi Keşifler nedeniyle Anadolu ve çevresinden geçen tarihi yolların XVIII. yüzyılda önemlerinin giderek azalmasına ve eski dönemlere oranla ticarî dengelerde ortaya çıkan değişimlere iyi bir örnektir.

XVIII. yüzyılda kara yoluyla Trabzon'a ulaşan mallar çeşit açısından zengin, kıymet açısından düşük seviyelerde iken deniz yolu ile ulaşan mallar çeşit açısından

sınırlı ancak kıymet bakımından çok daha yüksek meblağlardan oluşmaktadırlar. Bu durum, kara ve deniz taşımacılığının tipik özelliklerini yansıtması açısından dikkate değerdir. Zira, kara yoluyla taşınan mallar genelde yük hayvanlarıyla nakledildiğinden yük kapasitesi ister istemez sınırlı kalmakta, az mal nakledilmesinden ortaya çıkacak olan kâr azalması da mal çeşidinin arttırılmasıyla ortadan kaldırılmaktadır. Oysa, deniz taşımacılığında hem taşınan mal miktarı ve hem de taşıma maliyetleri, kara taşımacılığına göre oldukça kazançlıdır. İlave olarak, deniz yoluyla Trabzon'a mal getiren tüccarların mallarının nakledilmesi karşılığında gemi ücretlerini/navlunlarını ödediklerine dair pek çok gösterge bulunmakla birlikte, kara yoluyla gelen tüccarların mal varlıklarında (terekelerinde) hiçbir şekilde yük hayvanlarına veya taşıma ücreti ödediklerine rast gelinmemiştir. Bu durum, kara yoluyla gelen tüccarların genellikle yük hayvanları kiralayarak mallarını naklettiklerini akla getirmektedir. Anlaşılan o ki, uzak mesafeler arasında yük hayvanlarıyla yapılan kara taşımacılığı bir hayli pahalıya mal olduğundan tüccarlar kendi hayvanlarıyla yük taşımaktansa daha çok kiralama yöntemine başvurarak mallarını uzak pazarlara nakletmekteydiler. XVIII. yüzyılda Anadolu yönünden Trabzon'a gelip ticaret yaparken vefat eden onlarca tüccar terekesinde, tüccarların tespihinden tütün kesesine kadar pek çok bilgi yer almasına karşın ticarî mallarını naklettiği yük hayvanlarından bahsedilmemesi, uzak mesafeler arasındaki mal taşımacılığında "kiralama" yönteminin varlığını kuvvetlendirmektedir.

XVIII. yüzyıl sonlarına doğru Selanik, Halep, İzmir, İskenderiye ve Raşid gibi Osmanlı ticaret merkezlerinde Avrupa kapitalizminin yaygınlaşmaya başladığı bilinmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı devletinin XVI. yüzyıl başlarından itibaren Karadeniz'i yabancı tüccarların kullanımına kapatması nedeniyle, XVIII. yüzyıl sonlarına doğru gelişen Avrupa kapitalizmi bu yüzyılda ticarî vasıtalarıyla Osmanlı Karadeniz'ine sokulamamıştır. Bu nedenle, XVIII. yüzyılda Trabzon merkezli Karadeniz ticaretinde halen Osmanlı devletinin "klasik" iktisadî yapısı hakimdir. Osmanlı devletinde, sigorta ve bankacılık gibi ticareti destekleyen ve ticarî kapitalizme ivme kazandıran koruyucu sistemlerin yoksunluğu XVIII. yüzyılda Karadeniz'de ticaret yapan Trabzon tüccarının en önemli dezavantajıdır. XVIII. yüzyılda Karadeniz'in dört bir yanında ticaret ve taşımacılıkla ilgilenen Trabzon ve çevresi girişimcilerinin yanlarında taşıdıkları ticarî emtia ve binlerce kuruş nakit paraları ansızın çıkan fırtınalar nedeniyle denize gark olurken/batarken tüccarı destekleyecek veya ticarî hayata yeniden girmesini finanse edecek koruyucu bir

ekonomik yapı, yani sigortacılık veya banka destekli kredi sistemleri bulunmamaktaydı. Dolayısıyla, Karadeniz'de ticaret yapan tüccarların yıllarca uğraşarak elde ettikleri birikimlerinden oluşan aynî ve nakdî sermayeleri, Osmanlı klasik ekonomik yapısının çıkmazlarından dolayı bu yüzyılda da denize akıp gitmeye devam etmiştir.

XVIII. yüzyılda Trabzon ticaretinin uluslararası boyutunun hemen hemen hiç olmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Bu yüzyılda, yabancı tüccar kapsamında kabul edebileceğimiz sadece üç Acem tüccar grubu Trabzon'a uğramış, bunların ikisi İstanbul'a giderek Trabzon'u transit olarak kullanırken sadece biri ticaret amacıyla Trabzon'da bulunmuştur. Bu nedenle, XVIII. yüzyılda Trabzon ticaretinin uluslararası boyutu Trabzon'a gelen tüm tüccarlar içerisinde yaklaşık % 4 gibi çok düşük bir seviyede kalmıştır. Ayrıca, bu yüzyılda Trabzon tüccarının İslimye panayırı, Rumeli ve Tuna iskeleleri ile Erzurum ve Erzincan haricinde daha uzak mesafelere veyahut yabancı memleketlere giderek ticaret yaptıklarını gösteren her hangi bir belge ve bilgi de mevcut değildir. Trabzonlu tüccarların uzak mesafelere veya ülke dışına giderek ticaret yapmamaları sanayileşme öncesi devirlerin önemli bir özelliği olmalıdır. Zira, ele alınan bilgi ve belgelerden anlaşıldığı kadarıyla her hangi bir bölgede üretilen ticarî emtia genelde o bölge tüccarı veya gemicisi tarafından ticarî hayata sokulmaktaydı. Meselâ, Halep'ten Trabzon'a Anadolu'dan getirilen ürünlerin alınıp satılmasında Gürün ve çevresindeki Ermeni tüccarlar söz sahibi iken Karadeniz iskeleleri arasında taşınacak olan veya ticareti yapılacak olan mallar üzerinde Güney Karadeniz kıyılarındaki şehir ve kasabalardan olan Trabzonlu, Hopalı, Giresunlu, Ünyeli, Amasralı ve İneli (İnebolulu) tüccar ve gemiciler söz sahibi idiler. Benzer şekilde, bu yüzyılda ticaret amacıyla Rumeli ve Tuna iskelelerine oldukça yoğun bir şekilde giden Osmanlı tüccarlarının daha iç kesimlere giderek ticaret yaptıklarını gösteren pek fazla bilgi ve belge bulunmamaktadır. Bu nedenle, Osmanlı devletinde ticaretle ilgilenecek olan girişimcilerin daha çok kendi bölgelerinde söz sahibi oldukları, kendi bölgeleri dışında kalan yerlerde ise nadiren ticaret amacıyla bulundukları anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden hareketle, her ne kadar Müslüman-Türk insanının mütevekkil, kanaatkâr, sabırlı ve içe dönük bir hayat tarzı sürme isteğinden dolayı ticarî hayata ve özellikle de dış ticarete pek bulaşmadığı ve devletin uyguladığı gelenekçilik ilkesinin ticarî yaşamı donmuş kalıplar içerisine soktuğu bilinse de, Trabzon veya Osmanlı devletinin her hangi bir bölgesinde ticaret yapan tüccarların uzak mesafelere veya

ülke dışına giderek ticaret yapmamalarının nedenlerini, başka bir ifadeyle "Müslüman-Türk" insanının uzak mesafe ticareti ile neden ilgilenemediğini bu açıdan tekrar ele alarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Ancak unutmamak gerekir ki, XVIII. yüzyılda Trabzon merkezli ticarî yaşamda, gerek yerel ve gerekse bölgeler arası pazarlarda hakim olan tüccar sınıfı Müslüman Türk girişimcisidir. Her ne kadar XVIII. yüzyılda Trabzon ticaretinin uluslararası boyutu önemli değilse de, günümüz idari yapılanmasından hareket edildiğinde Trabzon'un, Anadolu toprakları haricinde Irak'tan Ukrayna'ya, Gürcistan'dan Bulgaristan ve Romanya'ya, Rusya Federasyonu'ndan İran'a kadar geniş bir alan içerisindeki ticareti içine alan canlı bir ticarî yaşama sahne olduğu görülür.

XVIII. yüzyılda Trabzon ticaretinin Karadeniz ve Anadolu ile bağlantısını sağlayan Trabzon iskele gümrüğü batıda Giresun'dan doğuda Batum'a kadar olan sahil şeridindeki birçok iskeleyi de içine alacak şekilde bir mukataa halinde örgütlenmiştir. Mukataalar, yapısal oluşumları gereği çevresindeki pek çok gelir kalemleriyle birlikte bir ünite oluşturduklarından, Trabzon iskelesi gümrük mukataası XVIII. yüzyılda şehir ihtisâblığı, dellâliye, şemhâne, Trabzon kalesinin beşlüyân ağalığı ve yıllık değerleri oldukça düşük olan ipek tartısı mukataası ile bazı köy ve yaylaların gelirleri gibi diğer birçok gelir birimleriyle birlikte bir mukataa oluşturmuştur. Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan iskele gümrükleri ile şehir ihtisâblığı, dellâliye ve şemhâne birimlerinden elde edilen gelirlerden, Trabzon kalesindeki beşlüyân askerinin aylıkları, Trabzon şehri ve Sohum kalesindeki birçok caminin mum, zeytinyağı ve hasır giderleriyle imam, hatip ve müezzin gibi birçok hizmetlinin aylıkları ödendikten sonra geri kalan miktar, taksitler halinde direkt olarak Osmanlı hazinesine gönderilmektedir.

XVIII. yüzyılda, İstanbul'un Anadolu yakasından Giresun'un batısına kadar olan iskeleler Sinop iskelesi gümrük mukataasına, Giresun'un hemen batısından Giresun'un doğusunda yer alan Espiye iskelesine kadar olan iskeleler Giresun zaimine, Espiye iskelesi yanı sıra Trabzon'un merkezinde yer alan iskeleler ile Trabzon'un doğusunda yer alan iskeleler, Gönye iskelesine kadar Trabzon iskelesi gümrük mukataasına bağlı bulunmuşlardır. XVII. yüzyılın sonlarından 1711 yılına kadar Trabzon iskelesine bağlı olan Gönye gümrüğü ile Abaza vilayetlerinde kalan Sohum ve Faş gümrüklerinin yıllık gelirleri bulundukları mahallerdeki askerî ve dinî hizmetlilere gitmekte olup Sohum ve Faş iskeleleri bu yüzyılda hiçbir şekilde Trabzon gümrük mukataasına bağlı olmamışlardır.

XVIII. yüzyılda, Giresun'un doğusunda yer alan Zefre burnundan Batum'a kadar olan sahil şeridinde yer alan Espiye, Görele, Büyükliman (Fol Deresi/Fol Ağzı/Vakfıkebir), İskefye/İskefiye (Çarşıbaşı), Platana (Akçaabat nahiyesinin merkezi), Kalanima (Söğütlü), Trabzon'un merkezindeki Moloz, Mumhâne, Gümrükçü, Kemerkaya ve Çömlekçi iskeleleri ile Trabzon'un doğusunda yer alan Sürmene, Of, Rize ve Gönye iskeleleri genelde Trabzon iskelesi gümrük mukataasına bağlı bulunmuş ve Trabzon gümrükçüleri taraflarından idare edilmişlerdir. Bu iskelelere gerek karadan ve gerekse denizden gelen emtia ve eşya Trabzon gümrükçüleri taraflarından Trabzon İskele Kanunnâmesi'ne göre vergilendirilmiş, elde edilen hasılat Trabzon iskelesi gümrük mukataasına gelir olarak kaydedilmiştir. Gümrük eminlerinden kâtiplerine, mühürcüsünden zâbitânına, hammalbaşısından kantarcısına kadar pek çok görevli Trabzon iskelesi gümrüğünün ayrılmaz çalışanları olup bunlar içerisinde gümrük eminleri, gümrüğün her türlü güvenlik işleri ile gelir gider işlerinden sorumlu olan en önemli görevliler arasında yer almaktaydılar.

XVIII. yüzyılda Trabzon iskelesi gümrük mukataası "serbest girişimciler" olarak ifade edilen, genelde askerî sınıftan olan mültezimlere ihale edilerek işletilmiştir. XVIII. yüzyılın başlarından 1704 yılına kadar genelde İstanbul gümrüğüne bağlı olarak İstanbul gümrükçüleri taraflarından görevlendirilen mültezimler tarafından idare edilen Trabzon iskelesi gümrük mukataası, bu yıllarda yıllık 700-800.000 akçe değere sahip bulunmaktaydı. XVIII. yüzyılın başlarında Trabzon iskelesi ve ona bağlı olan iskele gümrükleri pek fazla kâr getiren devlet gelirleri olmadıklarından gümrüğü işleten mültezimler bir hayli zor durumlarla karşılaşmışlardır. İltizam sisteminin, kabaca "muaccele" adı verilen bir peşin para ile "kaydıhayat" koşuluyla yani hayatta oldukları müddetçe mültezimlere ihale edilerek işletilmesi "malikâne" sistemi olarak adlandırılmaktaydı. Osmanlı maliyesinde 1695 yılından itibaren iltizam sistemi kademeli olarak terk edilerek malikâne sistemi uygulamaya girmiş olup, malikâne sisteminin Trabzon iskelesi gümrük mukataasında uygulamaya girmesi ise 1695 yılından yaklaşık 9 yıl sonra, 1704 yılında olmuştur. Trabzon gümrük mukataasının iltizam sisteminden alınarak malikâne sistemi kapsamına girmesi Trabzon gümrüğü üzerindeki İstanbul gümrükçülerinin denetimini de sona erdirmiştir. 1704 yılı sonlarında yapılan müzayede ile Trabzon gümrüğü ve ona bağlı olan gelir kalemleri 12.500 kuruş muaccele/peşin para karşılığında malikâne olarak ihale edilmiş ve Trabzon iskelesi

gümrük mukataası böylece ilk malikâne mutasarrıflarına kavuşmuştur. Trabzon iskelesi gümrük mukataası 1704 yılı sonlarından 1795 yılı başlarında İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne devredilmesine kadar geçen 90 yıl içerisinde, bazı yıllar hariç yaklaşık 87 yıl süreyle malikâne sistemiyle idare edilmiştir. Trabzon iskelesi gümrük mukataasına ait olan yıllık vergiler, malikâne sisteminin yapısal oluşumundan dolayı ani yükselme veya düşüşlere imkân vermediğinden, bu yüzyılda mukataa yüzyıl başlarında 700-800.000, ortalarında 848.000 ve yüzyıl sonlarında ise yaklaşık olarak 946.000 akçeden ihale edilmiştir. Malikâne mutasarrıfları zaten gümrüğün ihalesi esnasında yüklü miktarda muaccele denilen peşin parayı hazineye teslim etmek karşılığında mukataayı hayat boyunca işletme hakkına sahip olduklarından devlet, malikânecilerin hazineye ödedikleri mukataanın yıllık vergilerini pek artırma yoluna gitmemiştir. Bununla birlikte, Trabzon iskelesi gümrük mukataasının devlete ödediği yıllık verginin Sinop ve İstanbul gümrükleri hariç, 160.000 akçe yıllık değere sahip olan Terme ve Ünye iskelelerinin bağlı bulunduğu Samsun gümrüğünden, yıllık 188.360 akçe vergiye sahip olan Burgaz iskelesi gümrük mukataasından, 71.899 akçelik bir zeâmete bağlı olan Giresun ve Keşap iskelelerinden, 200.000 akçe yıllık vergiye sahip olan Gönye iskelesinden ve 202.860 akçe yıllık değere sahip olan Faş iskelesi gümrüğünden çok daha fazla olması, bu yüzyılda Trabzon iskele gümrüğü ve ona bağlı olan birçok iskele gümrüklerinin Karadeniz'in en önemli iskelelerinden olduklarına ve Doğu Karadeniz'deki ticarî yaşamın daha çok bu iskele gümrükleri etrafında gerçekleştiğine işaret etmektedir. 1795 yılında malikânelikten alınarak İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne devredilen Trabzon İskelesi gümrük mukataası, XIX. yüzyılın başlarında yine İrâd-ı Cedid Hazinesi tarafından idare edilmiştir.

Trabzon iskelesi gümrük mukataasını hayatta bulundukları müddetçe işletme hakkına sahip olan malikâne mutasarrıfları, mukataaya bağlı olan gümrük, ihtisâb, dellâliye, şemhâne ve keten bezi damgası gibi gelir kalemlerini genellikle işletmenin mahallinden olan yerel girişimcilere tekrar ihale ederek işletmişlerdir. Bazı istisnalar hariç, çoğunlukla askerî sınıftan olan ve genellikle İstanbul'da oturan malikâne mutasarrıfları sahip oldukları mukataaları mahallinde yaşayan ve çoğunlukla âyân ve eşrâf sınıfından olan müteşebbislere devrederek işletme müddetince karşılaşacakları riskleri daha aza indirgemekteydiler. Malikâne sistemi sayesinde Trabzon iskele gümrüğü ve ona bağlı olan gelir kalemleri, malikâne mutasarrıfları ile onların denetimindeki birçok yerel girişimcinin iktisadî mücadele alanı haline gelmiştir. Devlet, mukataalardan elde ettiği gelirleri, Trabzon gümrük mukataası

örneğinde olduğu gibi daha çok askerî ve dinî masraflar için kullandığından mukataa ihale sözleşmesine uymayan, hazineye ve mükelleflerine karşı olan sorumluluklarını yerine getirmeyen işletmecileri ilk olarak uyarmakta, gerekli olan sorumlulukların yerine getirilmemesinin devam etmesi halinde ise ilgili mukataa işletmecilerin ellerinden alınarak yeniden ihaleye çıkarılmakta ve gerektiğinde işletmecilerin malları zapt edilerek yeri geldiğinde hapsedilmekteydiler. Bu nedenle, özellikle XVIII. yüzyılın ilk yarısında hazineye ve mükelleflerine karşı olan sorumluluklarını yerine getiremeyen birçok malikâne mutasarrıfı ve onların denetimindeki mültezimler zor günler yaşamışlar ve hatta bunlardan bazıları Trabzon gümrük mukataasının işletmesini hazineye devretmek zorunda kalmışlardır. XVIII. yüzyılın başlarında Trabzon iskelesi ve ona bağlı olan iskelelerde ticarî yaşamın sönük geçmesinden dolayı yeterince gümrük geliri elde edilememesi, gümrük mukataasını işleten müteşebbislerin ihale sözleşmelerindeki şartları yerine getirememelerine neden olmuştur. Bununla birlikte, 1730'lu yıllardan itibaren Trabzon ve çevresinde ticarî yaşam giderek canlanmaya başladığından iskele gümrük mukataasını işleten girişimciler mükelleflerine karşı olan ödemelerinde yüzyılın sonuna kadar sorun yaşamamışlardır. Bu durum hiç şüphesiz, Trabzon'da 1730'larda başlayan ve yüzyılın ortalarında doruk noktasına ulaşan yerel ve bölgeler arası ticarî yaşamdaki hareketliliğin bir sonucudur.

Trabzon gümrük mukataasını işletmek üzere ihale ile alan müteşebbislerin XVIII. yüzyılda üstesinden gelemedikleri en önemli sorun ticarete konu olan mallardan alınması gereken gümrük vergilerinin kanunlara göre tahsil edilememesi meselesidir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda devlet ve toplumun giderek değişime uğraması devlet idarecileri ile reâyâ ve askerî sınıftan olan girişimcilerin kişisel menfaatlerini ön plana çıkardığından ehl-i örf tayfası dahi kendi menfaatleri gereği tüccar mallarından alınan vergilere müdahale etmekten, kanunları ihlal etmekten uzak durmamışlardır. Her ne kadar enflasyonist hareketler ehl-i örf tayfasının maaşlarının erimesine yol açmışsa da, ehl-i örfün devlet ile alakalı olan esas görevlerini bırakarak ticaret gibi sermaye hareketlerinin içerisinde yer almaları Trabzon tüccarının ekserisinin askerî olmasına ve bu vasıtayla gümrük vergilerine hariçten olan müdahalelerin hızlanmasına neden olmuştur.

Trabzon gümrük mukataası da dahil olmak üzere, Osmanlı devletinde yer alan mukataalar arasındaki idarî sınırların hazinede yer alan defterlerde kesin olarak belli olmaması ve ülke çapında geçerli olan ortak bir gümrük tarifesinin mevcut

bulunmaması gibi olumsuzluklar Trabzon iskele gümrüğü veya bu gümrükle alakalı olan diğer gümrükler arasında ortaya çıkan ticarî malların vergilendirilmesine dair problemlerin yaşanmasının esas nedenleri arasında yer almaktadır. XVIII. yüzyılda Trabzon iskelesi gümrük mukataasının iltizam ve malikâne sistemleri çerçevesinde mültezimlere verilerek işletilmesi tüccarlar ile gümrük mültezimleri arasında ticarî problemlerin yaşanmasını hızlandırmıştır. Zira, Trabzon gümrük mukataası XVIII. yüzyılda genellikle bir veya nadiren üç yıllık sürelerle ihaleye verilerek işletildiğinden, ihaleyi alan mültezimler hem malikâneciye ve hem de devlete karşı olan nakdî sorumluluklarını yerine getirebilmek için kısa sürede daha fazla kâr etmenin yollarını aradıklarından kanunlara aykırı hareketlerde bulunarak gümrüğe gelen tüccarlar ile çatışmak zorunda kalmışlardır. Bu sebeplerin baskısından olsa gerek, Trabzon gümrük eminleri sadece gümrükten mal geçiren tüccarlardan kanunlara aykırı olarak yüksek gümrük vergisi talep etmekle kalmayıp yasak olmasına rağmen devlete ait olan ve İstanbul'a nakledilmek amacıyla Gümüşhâne ve Espiye maden ocaklarından Trabzon iskelelerine nakledilen bakır madeninden dahi gümrük vergisi talep etme yoluna gitmişlerdir. XVIII. yüzyılda Trabzon iskele gümrüğüne gelen emtia ve eşyanın vergilendirilmesinde uygulanan ve XVI. yüzyılın başlarında uygulamaya giren Trabzon Kanunnâmeleri'nde gümrüğe giren veya çıkan her hangi bir mal üzerinden kimlerin hangi oranlarda gümrük vergisi alacağının tam olarak açık olmaması, gümrüklerde tüccarlar ile gümrük eminleri arasında yaşanan problemlerin artmasına zemin hazırlamıştır. Bu gibi durumlarda, arabulucu olarak kadı ve şehir ileri gelenlerinin devreye girmesi, yani malların kıymetlerinin piyasa fiyatına göre belirlenerek gümrük vergilerinin tahsil edilmesi yöntemi gümrük vergilendirmesindeki sorunları çözmek yerine daha da zorlaştırmış, tüccarların alternatif yollara yönelerek kaçakçılığa başvurmalarına neden olmuştur. Trabzon'daki yerleşim yerlerinin büyük bir çoğunluğunun sahildeki dar bir şeritte yer alması ve Trabzon tüccarının genelde sahil kenarında olan sancak, kaza ve nahiyelerde yaşayan halktan oluşması deniz yoluyla yapılan kaçakçılığı hızlandırmıştır. Birçok gemici ve tüccara ait olan ev ve depoların sahil kenarında denizle doğrudan bağlantılı olması tüccar ve gemicilerin gümrüğe uğramadan mal kaçırmalarına yol açmıştır. Bu nedenle, bazı tüccarların mallarını gümrük vermeden hanlarda saklayıp uzak bölgelere satmaya götürmeleri sürekli olarak Trabzon gümrükçülerinin şikayetlerine neden olmuştur. Özellikle, Trabzon'un batısında kalan Espiye, Görele, Büyükliman, İskefye ve Platana iskeleleri kaçakçılıkla uğraşan gemici ve tüccarların belli başlı uğrak yerleri arasında

yer almıştır. Bu iskelelerin Trabzon'daki gümrük merkezine uzak olmaları ve çoğunlukla vakıf köyleri sınırları içerisinde kalan iskeleler olmaları gümrük kaçakçılarının daha kolay mal kaçırmalarına imkân vermiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devletinin içinde bulunduğu iktisadî darlık nedeniyle yasak kapsamına alınan hububat ve bakır ticaretini yürüten kaçakçılar daha çok Trabzon'un batısında yer alan Espiye ve diğer adı geçen iskeleleri mekân edinmişlerdir. Gümüşhâne ve Espiye'den elde edilen bakırın Rumeli'deki pazar ve panayırlara, Rumeli ve Tuna iskelelerinden yüklenen hububatın ise Doğu Karadeniz'de yer alan irili ufaklı birçok iskeleye kaçak olarak nakledilmesi kaçakçıların başlıca uğraşları arasında yer almıştır. Bu yüzyılda sadece tüccarlar, ehl-i örf ve Trabzon gümrük eminleri değil Karadeniz'deki Varna ve Burgaz gibi çeşitli iskeleleri işleten mültezimler de devlete karşı olan nakdî sorumluluklarını kısa sürede yerine getirip kâra geçmek için tüccar ve gemicilerden kanuna aykırı düşük gümrük vergisi alarak tüccarları kendi iskelelerine yanaştırma gayreti içerisinde olmuşlardır.

Trabzon iskele gümrüğü ve ona bağlı olan gümrüklerde yaşanan problemlerin özellikle XVIII. yüzyılın ortalarına doğru yoğunlaşmaya başlamasını, Osmanlı devletinin adem-i merkezileşmesiyle yani taşrada yaşayan reâyâ ve ehl-i örf elitlerinin siyasî ve iktisadî alanlardaki etkinliklerinin artması ve devletin bir takım yetkilerini halka devretmesiyle açıklamak mümkün olabileceği gibi, Trabzon ve çevresinde XVIII. yüzyılın başlarından itibaren giderek hareketlenen ticarî yaşamın bir sonucu olarak da açıklamak mümkündür. Bununla birlikte, XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Trabzon iskele gümrüklerinde yaşanan ticarî problemlerin giderek yoğunlaşmasını, yüzyılın başlarından itibaren canlanmaya başlayan ve yüzyılın ortalarında en üst seviyesine varan Trabzon ve çevresi merkezli ticarî yaşamın bir göstergesi olarak kabul etmek gerekmektedir.

Trabzon gümrük mukataası ile ilgili olan malî verilerin XVIII. yüzyıl Trabzon ticaretinin gelişimi ile olan ilişkisi dikkate değerdir. Bilindiği gibi, XVIII. yüzyılda Trabzon'a ticaret amacıyla gelen 81 tüccar veya tüccar grubunun 31'i XVIII. yüzyılın ilk yarısında, geriye kalan 50'si ise yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'a gelerek ticaret yapmışlardır. Bu gösterge, Trabzon merkezli ticarî yaşamda XVIII. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir canlanmanın varlığına işaret etmektedir. Benzer şekilde, gerek Trabzon gümrüğü ve gerekse gümrüğe bağlı olan ihtisâb ve keten bezi damga mukataası ile ilgili olan malî veriler, Trabzon'un ticarî ve sınaî yaşamında hemen

hemen aynı yıllardaki bir büyümeye ve devamında da bir duraksamaya işaret etmektedirler. XVIII. yüzyılın ilk yıllarında gerek Trabzon gümrük mukataası ile ilgili olan veriler ve gerekse Trabzon'daki keten bezi üretimi ile ilgili olan verilerdeki büyüme hızı XVIII. yüzyılın daha sonraki yıllarıyla alakalı olan verilerin büyüme hızlarına oranla oldukça düşük kalmaktadırlar. Kısa bir süre de olsa, 1727-1734 yılları arasında yaklaşık yedi yıl Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan Trabzon keten bezi damga mukataası ile ilgili olan malî veriler Trabzon'daki üretim ve ticaret ilişkilerine ışık tutan bilgiler içermektedirler. 1727 yılında yılda 60.000 akçeyi hazineye ödemek şartıyla mültezimlere ihale edilen Trabzon keten bezi mukataası 1734 yılında, yani yedi yıl sonra % 233.3'lük bir artışla 200.000 akçeye ihale edilmiştir. Keten bezi mukataasındaki bu ani büyüme bununla da kalmayıp 1735 yılında yapılan başka bir müzayedede, 1727 yılına göre % 900'lük bir büyüme ortaya çıkmış ve yılda 600.000 akçeyi hazineye ödemek şartıyla keten bezi mukataası mültezimlere ihale edilmiştir. Böylece, XVIII. yüzyılda, Trabzon'daki en önemli üretim sektörü olan keten bezi üretimi 1735 yılında, 1727 yılına göre % 900'lük bir artış göstererek bu yıllarda yıllık 848.000 akçe değere sahip olan Trabzon gümrük mukataasını neredeyse yakalamıştır. Bu nedenle, 1730'lu yıllar Trabzon'daki üretim sektörüyle alakalı olan keten bezi üretiminde gelişme yılları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, 1730'lardaki bu canlılığa rağmen 1735 yılından yüzyılın sonuna kadar geçen sürede Trabzon keten bezi mukataası ile ilgili olan veriler donmaya başlamış ve 1794 yılında keten bezi üretimi 1735 yılına göre sadece % 1.18'lik bir artışa sahne olmuştur. Trabzon'daki keten bezi üretimi yüzyılın sonlarına doğru giderek önemini kaybetmiş olacak ki, 1801 yılında keten bezi mukataasını işletmek üzere hiçbir mültezimin talip olmamıştır. Trabzon'daki dokuma sektörüyle alakalı olan ve bir aralar (1727-34) Trabzon gümrük mukataasına ilhak olan Trabzon keten bezi damga mukataası ile ilgili olan veriler, 1727-1735 yılları arasında Trabzon ve çevresinde keten beziyle alakalı olan üretim sektöründe önemli bir canlanmanın ortaya çıktığını, ancak devam eden yıllarda keten dokuma sektörünün aynı canlılığı muhafaza etmesine rağmen belirli bir üretim kapasitesinin üstüne çıkamadığını ve giderek katılaşarak aynı seviyelerde kaldıklarını göstermektedirler.

Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan ve Trabzon'daki üretim ve ticaret ilişkilerine ışık tutan bir başka gösterge de şehirdeki çarşı-pazarlardan toplanan vergilerle alakalı olan ihtisâb ihale bedelleri ile ilgilidir. Trabzon şehir ihtisâblığı1703

yılında, yılda yaklaşık 41.6 kuruşu Trabzon gümrükçülerine ödemek üzere "alt mültezim" diye tanımlanan daha küçük çaplı girişimcilere verilerek işletilmiştir. Trabzon şehri ihtisâb ihale bedellerindeki gözle görünür büyüme 1735 yılında başlamış ve 1756 yılında, 1703 yılına nispeten yaklaşık % 1.005 seviyesinde olağan üstü bir artış görülerek XVIII. yüzyıldaki en üst seviyesi olan 460 kuruşa ulaşmıştır. Ancak, 1756 yılındaki dikkate değer büyümeye karşın Trabzon'daki ihtisâb ihale bedelleri yüzyılın ortalarından yüzyılın sonlarına kadar çok ağır bir büyüme seviyesi izlemiş ve hatta bazı yıllarda büyüme hızında (1768 ve 1777) 1756 yılına göre % 56.52 ve % 51.08 gibi önemli düşüşler dahi yaşanmıştır. Trabzon keten bezi mukataası ile ilgili olan malî verilerde olduğu gibi Trabzon şehir ihtisâblığı ile ilgili olan malî verilerde de, 1730'lu yıllar ilgili sektörlerde gelişmenin başladığı ve yüzyılın ortaları ise gelişmenin en üst noktaya ulaştığı yıllar olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Bilindiği gibi, XVIII. yüzyılda Trabzon gümrük mukataasını tüm gelir kalemleriyle birlikte işletmek isteyen malikâne mutasarrıfları "muaccele" adı verilen önemli bir peşin parayı ihalelerde gözden çıkararak mukataayı işletme hakkını elde etmekteydiler. Müzayedelerde gerçekleşen rekabet sonucunda belirlenen muaccele miktarlarının artması veya azalması ile ilgili olan malî veriler, mukataalardaki iktisadî gelişmeleri yansıtan göstergeler arasında yer almaktadırlar. Trabzon gümrük mukataası malikâne muacceleleriyle alakalı olan ihale bedellerinde ilk dikkate değer artış 1726 yılında gerçekleşmiştir. 1704 yılında 12.500 kuruş muaccele ile ihale edilen gümrük mukataası 1726 yılında, 1704 yılına göre % 44 artışla 18.000 kuruşa ihale edilmiştir. 1745 yılında yapılan ihalede ise, 1726 yılına göre % 228.8'lik bir artış ortaya çıkmış ve Trabzon gümrük mukataası 59.200 kuruş muaccele ile işletilmeye verilmiştir. Bununla birlikte, muaccele bedellerindeki artış 1765 yılında hız keserek mukataa 1745 yılına göre % 4.05'lik bir büyüme ile 61.600 kuruşa malikânecilere ihale edilmiştir. Trabzon gümrük mukataası muaccele bedelleriyle alakalı olan bu malî veriler, tıpkı Trabzon keten bezi ve Trabzon şehir ihtisâblığı verilerinde olduğu gibi, 1730'lu yıllarda belirli bir büyümenin başlamasına, yüzyılın ortalarından 1765 yılına doğru büyümenin en üst noktasına varmasına ancak, yüzyılın sonlarına doğru ise ilgili malî verilerin giderek duraksamaya başlamalarına işaret etmektedir.

Trabzon gümrük mukataasına yüklü miktarda muaccele vererek hayatta oldukları müddetçe işletme hakkına sahip olan malikâne mutasarrıfları, mukataayı kendileri bizzat işletmeyerek mahallinden olan yerel mültezimlere bir veya üç yıl süre ile ihale ederek iltizama vermekteydiler. Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale

bedelleri ile ilgili olan malî veriler, mukataa mahallindeki yerel mültezimlerin müzayedelerdeki rekabetleri sonucunda ortaya çıktıklarından dolayı, gümrük mukataasında ortaya çıkan gelişmeleri bir ölçüde direkt olarak yansıttıklarından Trabzon gümrük mukataasına ait olan en önemli göstergelerdirler. Trabzon iskelesi gümrük mukataası iltizam ihale bedelleri ile ilgili olan malî verilerle keten bezi, şehir ihtisâblığı ve gümrük mukataası muaccelesi ile ilgili olan malî veriler arasındaki benzerlikler hiç de az değildir. Trabzon iskelesi gümrük mukataası 1701 yılında 5.833,3 kuruşa iltizama verilmiştir. Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale bedellerinde gözle görülen ilk sıçrama 1755 yılında gerçekleşmiş, mukataa 1701 yılına göre yaklaşık % 354'lük bir büyüme ile 26.500 kuruşa mültezimlere ihale edilmiştir. Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale bedelleri 1780'li yıllarda bir yıllığına 25.000 kuruşa ihale edilerek belirli bir büyüme hızı yakalasalar da, 1755'teki büyüme hızını hiçbir zaman yakalayamamışlar, Karadeniz ve çevresinde iktisadî yaşamı bir hayli etkileyen savaşlar nedeniyle yüzyılın sonlarına kadar hemen hemen aynı seviyelerde kalmışlardır. Bununla birlikte, Trabzon gümrük mukataası iltizam ihale bedellerindeki en önemli sıçrama 1807 ve 1809 yıllarında gerçekleşmiş, Trabzon gümrük mukataası bu yıllarda yıllık 32.500 kuruşa ihale edilmiştir. XVIII. yüzyılın başlarından 1809 yılına kadar geçen 108 yılda iltizam ihale bedellerinde yaklaşık % 414 gibi önemli bir büyüme söz konusu olmuş, 1755 yılına oranla XVIII. yüzyılın sonlarında giderek durağanlaşan ve aynı seviyelerde kalan mukataa iltizam ihale bedelleri, XIX. yüzyılın başlarından itibaren, XVIII. yüzyılın ortalarında olduğu gibi yeniden hareketlenmeye başlamıştır.

Trabzon iskelesi gümrük mukataasına ait olan tüm bu malî verilerden hareketle, Trabzon ve çevresindeki yerel ve bölgeler arası ticarî yaşamı ve sınaî üretimi vergilendiren Trabzon gümrük mukataası ve ona tabi gelir kalemlerinin, XVIII. yüzyıl başlarında belirli bir büyüme göstermeseler de 1730'lu yıllardan itibaren giderek büyümeye başladıkları, 1730'lardan 1770'lere kadar olan 40 yılın ilgili sektörler açısından en hızlı büyüme dönemleri oldukları ancak, 1770/80'lerden sonraki yılların ise hem ticaret ve hem de üretim sektörü açısından büyüme hızının durma noktasına geldiği dönemler oldukları görülmüştür. Ayrıca, ticaret sektöründe XIX. yüzyılın başlarında yeniden bir canlanma ortaya çıkarken üretim sektöründe böyle bir canlanmanın varlığına işaret eden hiçbir belirti bulunmamaktadır. XVIII. yüzyılda, Osmanlı devletinin çeşitli bölgelerinde yer alan ticaret ve üretim ile ilgili birçok sektör üzerinde yapılan çalışmalarda, Trabzon gümrük mukataası ile ilgili olan

malî verilerde olduğu gibi, 1730'lu yıllar ile yüzyıl ortalarının ticaret ve üretimde büyüme dönemleri, devam eden yılların ise büyümenin katılaşmaya başladığı yıllar olduğu görülmüş, yüzyıl sonlarında üretim sektöründe düşüşler kendini açıkça göstermesine rağmen Avrupa kapitalizmi ile birebir temas halinde olan Selanik ve İzmir gibi dış ticaretle alakalı olan limanlarda büyümenin devam ettiği, iç ticaretle alakalı olan Kavala, İstanbul, Varna ve Tuna gibi liman gümrüklerinde ise durağanlaşmanın devam ettiği görülmüştür. Osmanlı devletinin üretim ve ticaret sektörleriyle ilgili olan birçok mukataasında görülen bu gelişmelerin Trabzon iskelesi gümrük mukataası ile olan büyük benzerliği, Osmanlı devletindeki ekonomik yaşamın, Selanik ve İzmir liman gümrükleri gibi bazı istisnalar hariç genelde aynı şartlar içerisinde gerçekleştiğini ve devletin birbirini tamamlayan iktisadî bir birliğinin var olduğunu göstermektedir. Netice olarak, yüzyıl gibi uzun bir zaman dilimi içerisinde, XVIII. yüzyılda, ticarî alt yapısından tüccarına, gümrüğünden keten bezi üretimine kadar ticarî ve sınaî birçok yönü ele alınan Trabzon ve çevresinin ekonomik yaşamında, 1730'lu yıllardan 1770'li yıllara kadar geçen yaklaşık 40 yılda, Trabzon'daki ekonomik faaliyetlerin tüm şubelerinde, Osmanlı devletinin birçok bölgesindeki ekonomik faaliyet şubelerinde olduğu gibi dikkate değer bir büyümenin ortaya çıktığı, yüzyılın sonlarında ise aynı faaliyet şubelerinde gözle görülür bir duraksamanın başladığı görülmüştür. Bununla birlikte, üretim sektöründe olmasa da ticaret sektöründe XIX. yüzyıl başlarında yeniden bir büyümenin başladığı anlaşılmıştır.

Neticede Trabzon, eski devirlerde olduğu gibi, sahip olduğu iktisadî şartlarının elverişliliği nedeniyle Kafkaslardan Balkanlara, Kırım yarımadasından Anadolu'nun birçok şehir ve kasabasına kadar geniş bir coğrafi bölgeyi içeren ticareti kendine çekerek bu yüzyılda da önemli bir pazar ve transit ticaret merkezi olmayı sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

I-Arşiv Belgeleri

a-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Maliyeden Müdevver Defterler/Maliye Defterleri (MM/MAD) No:6549, 9879, 10155, 10306, 10156, 10162, 10172, 10185, 10238, 2081, 10223, 10243, 10876.

Cevdet Tasnifleri

Cevdet Tasnifi-Darphâne (Cevd-Darphâne) No:2068, 2996, 190, 2015, 1788, 2328, 2345, 2303, 2304, 1963, 2083, 2404, 2410, 2299, 271, 1739, 2604, 1789, 3086.

Cevdet Tasnifi-İktisat (Cevd-İktisat) No:876.

Cevdet Tasnifi-Maliye (Cevd-Maliye) No:8305, 13229, 19991, 21567, 1610, 8336, 22123, 2872.

Trabzon Ahkâm Defterleri (TAD) No:2 sene H 1173-1211/M 1759-1796.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Trabzon Gümrüğü (D.BŞM.TZG) No: 17229, 17230, 17231.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi İrâd-ı Cedid Hazinesi (D.BŞM.İCH) No: 19364.

b-Trabzon Şer'iyye Sicilleri (TŞS), Milli Kütüphâne, Ankara

XVIII. yüzyıla tarihli olan kayıtları içeren ve defter tasnif numaralarına göre 1865 ile 1948 numaraları arasında yer alan 84 adet Trabzon Şer'iyye Sicili titizlikle incelenmiş, gerekli olan alıntıların defter ve sayfa numaraları dipnotlarda verilmiştir.

II-Başvuru Kaynakları

a-Hicrî tarihlerin milâdî tarihlere çevrilmesinde:

Dağlı, Yücel-Üçer, Cumhure, Tarih Çevirme Kılavuzu, (5 Cilt), Ankara 1997.

Unat, Faik Reşit, Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu, Ankara 1994.

b-Uzunluk, ağırlık ve benzeri ölçü birimlerinde:

İnalcık, Halil, The Customs Register of Caffa, 1487-1490, Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I, (Ed.Victor Ostapchuk), Cambridge 1996.

———, "Yük (Himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", Turcica, XVI,Paris 1984, 131-156.

———, An Economic and Social History of the Ottoman Empire I:1300-1600, (Ed.Halil İnalcık-Donalt Quataert), Cambridge University Press, 1994.

Hınz, Walter, "İslam'da Ölçü Sistemleri", (Çev.Acar Sevim), TAD, 5, İstanbul 1990, 1-82.

c-Osmanlı parasının tarihi gelişimi hakkında:

Pamuk, Şevket, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, İstanbul 1999.

d-Diğerleri:

Develioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara 1970.

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat, (Haz.Abdullah Yeğin ve diğerleri), İstanbul 1997.

Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1993.

Şemseddin Sami, Kâmûs-i Türkî, İstanbul 1317.

III- Seyahatnâme, Kitap, Makale ve Tezler

Acun, Fatma, "Ottoman Administrative Priorities:Two Case Studies of Karahisâr-ı Şarki (Şebinkarahisâr) and Giresun, Archivum Ottomanicium, 17, Weisbaden 1999, 212-232.

Ahmet Refik, Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri, İstanbul 1989.

Ak, Mahmut, "Âşık Mehmed'e Göre Memleketi Trabzon ve Havalisi", Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, 181-205.

———, "İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 23-34.

Akarlı, Engin, "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı", Çağdaş Kültürün Oluşumu, İstanbul 1986, 19-30.

Akbulut, Ömer, Trabzon Kitabeleri, İstanbul 1954.

Akdağ, Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celalî İsyanları, İstanbul 1995.

———, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 2, İstanbul 1995.

Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, İstanbul.

Akpınar, Mehmet, "Reji Uygulamasına Trabzon Örneği", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 541-552.

Aktepe, M. Münir, "Tuzcu Oğulları İsyanı", Tarih Dergisi, 5-6, İstanbul 1953, 21-52.

Altunbay, Mustafa, "1780'de Merkeze Gönderilen Bir Belgeye Göre Gümüşhâne Yöresi Madenlerinin Durumu ve Madencilerin Devletten Beklentileri", (Basılmamış Tebliğ) Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, Trabzon (3-5 Mayıs) 2001.

———, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhâne Ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 379-394.

An Economic and Social History of the Ottoman Empire, II, 1600-1914, (Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), Cambridge University Press 1994.

Anabolu, Mükerrem, Trabzon'daki Bizans Çağı Yapıları, İstanbul 1969.

Arıkan, Zeki, "Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar", İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi, Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, 279-303.

Ascherson, Neal, Karadeniz, (Çev.Kudret Emiroğlu), İstanbul 2001.

Aşan, Muhammet Beşir, "Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon İle Olan İlişkileri", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 123-129.

Atalar, Münir, "XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 131-135.

Atan, Turhan, Türk Gümrük Tarihi I, Ankara 1990.

Aydın, Dündar, Erzurum Beylerbeyiliği ve Teşkilatı, Ankara 1998.

Aydın, Mahir, "Faş Kalesi", OA / JOS, VI, 67-138.

Aydın, Mustafa, "Alman Seyyahı Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 407-422.

Aygün, Necmettin, Trabzon Gümrüğü 1750-1800, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1997.

———, "Trabzon Gümrüğü 1750-1800", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 311-325.

———, "Trabzon Gümrüğünde İktisadî Faaliyetler (1750-1800) I, OTAM, 11, Ankara 2000, 1-21.

Bağış, Ali İhsan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 543-547.

———, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler 1750-1839, Ankara 1998.

Baladouni, Vahé, "Armenian Trade with the English East India Company:an Aperçu", JEEH, 15 / 1, 1986, 153-162.

Ballance, Salina, "Trabzon'daki Erken Devir Türk Yapıları", (Çev.Solmaz Turunç), Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, 253-257.

Barkan, Ö. Lütfi, "Timar", İslam Ansiklopedisi, XII/I, İstanbul 1974, 286-333.

Barkey, Karen, Eşkıyalar ve Devlet, İstanbul 1999.

Başar, Fahameddin, Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730), Ankara 1997.

Bayatlı, Nilüfer, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, Ankara 1999.

Baykara, Tuncer, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Ankara 1988.

———, I. Gıyaseddin Keyhüsrev 1164-1211, Ankara 1997.

Bijişkyan, P. Minas, Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819, (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1969.

Bilgin, Mehmet, Doğu Karadeniz, Trabzon 2000.

Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997.

Bostan, Hanefi, "XV ve XVII. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskân Hareketleri", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 167-178.

———, XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, Marmara Üniversitesi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993.

———, "XV-XIX. Yüzyıllarda Giresun Kazasının İdârî Taksimatı ve Nüfusu", TTS, (Trabzon, 6-8 Kasım, 1998), Trabzon 1999, 119-136.

Bostan, İdris, "Gemi", DVİA, 14, İstanbul 1996, 8-15.

———, "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 303-309.

———, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması Ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", Belleten, Ankara 1995, 353-394.

———, Osmanlı Bahriye Teşkilâtı:XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire, Ankara 1992.

Bozkurt, Nurgül, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Avusturya Ticari Münasebetleri", TİD, XII, İzmir 1997, 183-196.

Bryer, Anthony, "Trabzon İmparatorluğu'nda Gemicilik", (Çev.Kudret Emiroğlu), Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, 97-105.

———, The Empire of Trebizond and the Pontos, London 1980.

Bryer, Anthony-Winfield, David, The Byzantine Monuments and Topograph of the Pontos, I, Washington 1985.

Bulut, Rukiye, "XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusunun Artmaması İçin Alınan Tedbirler", BTTD, 3, İstanbul 1967, 30-32.

Cahen, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, İstanbul 1984.

Cerasi, Maurice M., Osmanlı Kenti, (Çev.Aslı Ataöv), İstanbul 1999.

———, "18. Yüzyıl Osmanlı Kenti", (Çev.Kemal Atakay), Cogito Osmanlılar Özel Sayısı, İstanbul 1999, 201-215.

Cezar, Mustafa, "Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi", IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (Ankara 1981), Ankara 1989, 1402-1410.

———, Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classic Period and the Ottoman Construction System, İstanbul 1983.

Cezar, Yavuz, "Osmanlı Vergi Sistemindeki Darboğazlar ve Sistemi Yenileştirme Yönünde Ortaya Çıkan İlk Gelişmeler Üzerine", İktisat, 394, İstanbul 1999, 47-51.

———, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, İstanbul 1986.

Çelik, Kenan, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi ve Doğu Karadeniz Ekonomisi". Gümrük Birliği Karadeniz İşbirliği Bölgesi ve Doğu Karadeniz Ekonomisi, (Ed.Erdinç Tokgöz), Ankara 1996, 79-117.

Çizakça, Murat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla), Osmanlı, 3, Ankara 1999, 223-226.

———, "Tax-farming and Financal Decentralization in the Ottoman Economy 1520-1697", JEEH, 22 / 2, 1993, 219-250.

———, "XIV.-XIX. Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği", Bir Masaldı Bursa, İstanbul 1996, 69-81.

———, İslam Dünyasında Ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi, İstanbul 1999.

Dağlı, Yücel, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Trabzon", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 287-302.

Davis, Ralph, "English Imports from the Middle East, 1580-1780", Studies in the Economic History of the Middle East, (Ed.M. A. Cook), Oxford 1978, 193-206.

Deane, Phyllis, İlk Sanayi İnkılabı, (Çev.Tevfik Güran), Ankara 1994.

Deyrolle, Theophile, 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a, (Çev.R. Ekrem Koçu), İstanbul (tarihsiz).

Dündar, Abdülkadir, Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl), Ankara 2000.

Eldem, Edhem, "The Trade of Precious Metals and Bills of Exchange in Istanbul in the Second Half of the Eighteenth Century", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Ankara 1990, 579-589.

———, "XVIII. Yüzyılda İstanbul'da Poliçe Tedavülü Ve Kambiyo Kurları Hakkında", X. Türk Tarih Kongresi, IV, (22-26 Eylül, Ankara 1986), Ankara 1993, 1671-1684.

Elibol, Numan, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Hacettepe Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1996.

Emecen, Feridun, "Giresun Tarihinin Bazı Meseleleri", Giresun Kültür Sempozyumu, (Giresun 30-31 Mayıs 1998), İstanbul 1998, 19-24.

———, "Trabzon Eyaletinin Batı Sınırları", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 159-166.

Emiroğlu, Kudret, "Dünyadan Bakınca Trabzon", Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, 231-244.

———, "Trabzon Seyahatnâmeleri Bibliyografyası", Trabzon Kültür Sanat Yıllığı 1988-89, İstanbul 1989, 189-219.

Ercan, Yavuz, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Ankara 2001.

Ercüment, Sibel, XIX. Yüzyılda Batılı Seyyâhlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz, Hacettepe Üniversitesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1991.

Erdoğdu, M. Akif, "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler I", OTAM, 5, Ankara 1994, 49-129.

———, "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler II", OTAM, 7, Ankara 1996, 339-384.

Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920, Ankara 1980, 103-108.

———, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Malî Nitelikleri", JTS, 10, Harvard University Press 1986, 87-96.

———, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ticaret ve Sanayii Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", Belleten, LII, Ankara 1998, 501-533.

Erim, Neşe, "1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, (21-25 Ağustos, İstanbul 1989), Ankara 1990, 571-578.

———, "Erzurum Gümrüğü, as in International Transit Center, and some Problems of Administration", OA / JOS, XVI, İstanbul 1996, 189-197.

———, "Trade, Traders and the State in Eighteenth-Century Erzurum", NPT, 5-6, İstanbul 1991, 123-149.

———, XVIII. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1984.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, (Haz.Zekeriya Kurşun ve diğerleri), 2, İstanbul 1999.

Eyice, Semavi, "Bedesten", DVİA, 5, İstanbul 1992, 302-311.

Falkus, M. E., Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914, (Çev.Alaaddin Şenel), Ankara 1986.

Faroqhi, Suraiya, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı", Gelişme Dergisi, ODTÜ, 1979-80 özel sayısı, Ankara, 139-155.

———, "Migration into Eighteenth-Century 'Greater İstanbul' as a Reflected in the Kadı Registers of Eyüp", Turcica, 30, Paris 1998, 163-183.

———, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks", Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire, London 1986, 33-73.

———, "Textile Production in Rumeli and the Arap Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560-1650)", Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire, London 1986, 251-61-83.

———, "The Early History of Balkan Fairs", Peasant, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire, London 1986, 51-67.

———, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, İstanbul 1994.

———, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, İstanbul 1998.

———, Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir ?, İstanbul 2001.

Ferrier, R. W., "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", EHR, XXVI / 1, Oxfort 1973.

Firuzoğlu, Safarov Rafik, "Kırım ve Kafkasya'da Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", Osmanlı, 4, Ankara 1999, 687-696.

Frangakis-Syrett, Elena, "Greek Mercantile Activities in the Eastern Mediterranean, 1780-1820", Balkan Studies, 28, Thassaloniki 1987, 73-86.

———, "İzmir'de Pamuk Ve Kumaş Ticareti", Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarım, (Çev.Zeynep Altok), (Ed.Çağlar Keyder-Faruk Tabak), İstanbul 1998, 101-118.

Gallotta, Aldo, "Ceneviz", DVİA, 7, İstanbul 1997, 363-365.

Gedikli, Fethi, "Galata Şer'iyye Sicillerinde Gemiler Hakkında Üç Belge", Çerçeve, 3 / 11, İstanbul 1994, 45-47.

———, Osmanlı Şirket Kültürü, İstanbul 1998.

Genç, Mehmet, "17-19. Yüzyıllarda sanayi Ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", Türk Tarihinde Ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, (2-6 Temmuz 1986), Ankara 1987, 145-169.

———, "Esham:İç Borçlanma", Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000, 186-195.

———, "Esham", DVİA, XI, İstanbul 1995, 376-380.

———, "İltizam", DVİA, XXII, İstanbul 2000, 154-158.

———, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, III, İstanbul 1985, 786-790.

———, "Osmanlı Esnafı ve Devlet", Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000, 293-307.

———, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri", Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000, 43-52.

———, "Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, (İstanbul 1989), Ankara 1990, 13-25.

———, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", Türk İktisat Tarihi Semineri, Ankara 1975, 221-296.

———, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", Yapıt, 49, Ankara 1984, 53-61.

———, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", Toplum ve Ekonomi, 2, İstanbul 1991, 99-124.

———, "XVIII. Yüzyılda Türkiye'den Fransa'ya Yapılan Pamuklu İhracatı İle İlgili Bir Araştırma Hakkında Düşünceler", TDA, 57, İstanbul 1988, 152-156.

———, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000.

Gerber, Haim, "Osmanlı Mahkeme Kayıtlarında İslâm Ortaklık Hukuku", (Çev.Fethi Gedikli), Aylık Hukuk Dergisi, 1 / 11, İstanbul 1991, 161-168.

Ginio, Eyal, "Unutulmuş Bir Osmanlı Balkan Eliti:Mısır'daki Müslüman Tüccarlar", Osmanlı, Ankara 1999, 498-503.

Goloğlu, Mahmut, Trabzon Tarihi, Trabzon 2000.

Gökbilgin Tayyib, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", Belleten, XXVI, Ankara 1962, 293-337.

Griswold, William J., Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611, İstanbul 2000.

Güçer, Lütfi, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar", İFM, 13, İstanbul 1953, 79-98.

———, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", İFM, 11, İstanbul 1952, 396-416.

———, "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Yıllığı, I, İstanbul 1987, 6-101.

———, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", İFM, 23, İstanbul 1963, 81-143.

Güler, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Giresun'da Bazı Sosyal ve Ekonomik Meseleler", Giresun Kültür Sempozyumu, (30-31 Mayıs Giresun 1998), İstanbul 1998, 45-58.

———, "XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde Eşkıyalık Hareketleri", OA / JOS, XV, İstanbul 1995, 187-219.

———, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak 'İç Göçler' ", Tarih Dergisi, 1995-2000, İstanbul 2000, 155-212.

———, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair Tespitler", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 327-350.

———, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop, Marmara Üniversitesi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992.

Halaçoğlu, Yusuf, "Dellâl", DVİA, 9, İstanbul 1994, 145-146.

Herzig, Edmund, "The Iranian Raw Silk Trade and European Manufacture in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", JEEH, 19 / 1, 1990, 73-89.

Hobsbawm, E. J., Sanayi ve İmparatorluk, (Çev.Abdullah Ersoy), Ankara 1998.

Horuluoğlu, Şamil, Trabzon ve Çevresinin Tarihi Eserleri, Ankara (tarihsiz).

Islamic Society and the West, (Ed.Gibb,H.A.R. and Bowen,Harold), I, London 1950.

Issawi, Charles, "Ekonomik Miras", İmparatorluk Mirası, (Ed.L. Carl Brown), İstanbul 2000, 332-359.

———, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900:Rise and Decline of a Route", IJMES, I, Cambridge 1970, 18-27.

İlgürel, Mücteba, "Osmanlı-Ukrayna Münasebetlerinin Başlaması", Belleten, LX, Ankara 1996, 155-164.

İnalcık, Halil, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", Arkheion Pontu, 35, Athens 1979, 73-110.

———, "Capital Formation in the Ottoman Empire", JEH, XXIX / 1, 1969, 97-140.

———, The Ottoman Empire:The Classical Age 1300-1600, London 1973.

———, "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration", Studies in Eighteenth Century Islamic History, (Ed.Thomas Naff and Roger Owen), London and Amsterdam 1977, 27-52.

———, "Çiftliklerin Doğuşu:Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti Ve Ticarî Tarım, (Çev.Zeynep Altok), (Ed.Çağlar Keyder-Faruk Tabak), İstanbul 1998, 17-35.

———, "Giray", DVİA, 14, İstanbul 1996, 76-78.

———, "Harîr", The Encyclopedia of Islam, III, London 1972, 211-218.

———, "Havale", DVİA, 16, İstanbul 1997, 512-513.

———, "Imtiyâzât", The Anclopedia of Islam, III, London 1971, 1179-1189.

———, "Kırım", DVİA, 6, İstanbul 1967, 746-56.

———, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", Osmanlı İmparatorluğu Makaleler, İstanbul 1993, 1-14.

———, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", Archium Ottomanicum, VI, Leuen / Belgium 1980, 283-337.

———, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", Osmanlı İmparatorluğu Makaleler, İstanbul 1993, 139-186.

———, "Osmanlı İmparatorluğunda İslam", Osmanlı Ansiklopedisi, 4, İstanbul 1995, 262-270.

———, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", Osmanlı İmparatorluğu Makaleler, İstanbul 1993, 259-317.

———, "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi", (Çev.Mehmet Özden-Fahri Unan), Türkiye Günlüğü, 11, Ankara 1990, 30-41.

———, "The Hub of the City:The Bedestan of İstanbul", IJTS, I / I, Madison 1979-80, 1-17.

———, "The Ottoman Economic Mind and Aspect of the Ottoman Economy", Studies in the Economic History of the Middle East, London 1978, 207-218.

———, "Türkiye'nin Tekstil Tarihçesi Üzerine Notlar", (Çev.Doğan Şahiner), Bir Masaldı Bursa, 61-67.

———, "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar I Bursa", Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul 1993, 203-258.

———, Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Ankara 1987.

———, The Customs Register Of Caffa, 1487-1490, Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I, (Ed.Victor Ostapchuk), Cambridge 1996.

İnan, Kenan, "Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)", OA / JOS, VIII, İstanbul 1998, 161-186.

———, "Trabzon'un Fethi", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 141-151.

İstanbul Finans Tarihi I, (Haz.Ahmet Kal'a ve diğerleri), İstanbul 1998.

İstanbul Ticaret Tarihi I, (Haz.Ahmet Kal'a ve diğerleri), İstanbul 1997.

J. Pitton de Tournefort, A Voyage into the Levant, II, London 1718.

Jennings R. C., "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century:A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", IJMES, 7, Cambridge 1976, 21-57.

———, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon", JESHO, XXXIII, Lieden 1990, 271-336.

Kal'a, Ahmet, "Esnaf", DVİA, XI, İstanbul 1995, 423-430.

Kaleli, Hüseyin, XIX. Yüzyılda Trabzon'da Ulaştırma Ekonomisi, Marmara Üniversitesi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998.

Kallek, Cengiz, "Batman", DVİA, 5, İstanbul 1992, 199-200.

Karaçavuş, Ahmet, "XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 429-441.

Karadenizli, Kemal, Trabzon Tarihi, Ankara 1954.

Karaman, Oktay, "Seyahatnâmelerde Giresun", Giresun Tarihi Sempozyumu, (24-25 Mayıs 1996), İstanbul 1997, 163-171.

Karamursal, Ziya, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara 1989.

Karaörs, M. Metin, "Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 89-98.

Karpat, Kemal H., Ottoman Population 1830-1914, Wisconsin 1985.

Karpuz, Haşim, "Trabzon'da Türk Devri Yapıları", Türkiye İş Bankası Trabzon Özel Sayısı, 18, 15-18.

———, "Trabzon'daki Türk Devri Yapılarına Toplu Bakış", Trabzon İl Yıllığı, Ankara 1997, 79-84.

Kasaba, Reşat, "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği (1750-1850)", Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, (Ed.Çağlar Keyder-Faruk Tabak) İstanbul 1998, 119-127.

———, "İzmir", Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri, (1800-1914), (Çev.Gül Çağalı Güven), İstanbul 1994, 1-22.

Kaşıkçı, Nihat-Yılmaz, Hasan, Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası, (?) 2000.

Kazgan, Gülten, "Küreselleşen Kapitalizm ve Osmanlı Ekonomisinin Yarı Sömürgeleşmesi:XVIII. Yüzyıl Sonundan Birinci Dünya Savaşına", İktisat, 394, İstanbul 1999, 25-37.

Kazgan, Haydar, "Osmanlı'da İlk Banka Örneği", Finans Dünyası, 47, İstanbul 1993, 105-108.

———, "Yeni Banka Modeli Arayışları", Finans Dünyası, 48, İstanbul 1993, 109-112.

———, Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali, İstanbul 1995.

Kazıcı, Ziya, "Osmanlılarda İhtisâb", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 113-122.

———, Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi, İstanbul 1987.

Khoury, Dina Rizk, "Merchants and Trade in Early Modern Iraq", NPT, 5, İstanbul 1991, 53-85.

———, "Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi Ve Köylülük Üzerindeki Etkileri, (1750-1850)", Osmanlı'da Ticari Tarım Ve Toprak Mülkiyeti, (Çev.Zeynep Altok), (Ed.Çağlar Keyder-Faruk Tabak), İstanbul 1998, 160-179.

———, State and Provincial Society in the Ottoman Empire, Musul, 1540-1834, Cambridge University Press 1997.

Kılıç, Orhan, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaletinin İdarî Taksimatı Ve Tevcihatı", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 179-192.

Koca, Salim, Sultan I. İzzettin Keykavus (1211-1220), Ankara 1997.

Kodaman, Bayram, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", Ondokuzmayıs Üniversitesi Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Uluslararası) Bildirileri, (Samsun, 1-3 Haziran 1988), Samsun 1990, 92-97.

Kolodziejczyk, Dariusz, "The Export of Silver Coin Through the Polish-Ottoman Border and the Problem of the Balance of Trade", Turcica, 28, 1996, 105-115.

Ksenophon, On Binlerin Dönüşü, (Çev.Hayrullah Örs), İstanbul 1939.

Kuran, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, 1003-1009.

Kuran, Timur, "Osmanlı Lonca Teşkilatı Üzerinde İslâmî Etkiler", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 97-112.

Kurşun, Zekeriya, "Evliya Çelebi Trabzon'da", Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, 207-227.

Kütükoğlu Mübahat S., "Tütün 'Zer'iyye Resmi' ve Dış Tesirlerle Kaldırılması", VIII.Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II, Ankara 1981, 1429-1434.

———, "Osmanlı Gümrük Kayıtları", OA / JOS, İstanbul 1980, 219-227.

———, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun 1988, 97-131.

———, Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I (1580-1538), Ankara 1974.

———, Osmanlı Belgelerinin Dili, İstanbul 1994.

Lowry, Heath W., Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583, (Çev.Demet ve Heath Lowry), İstanbul 1981.

Lybyer, Albert Howe, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", (Çev.Necmi Ülker), TİD, II, İzmir 1987, 141-157.

M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", Belleten, XXVI, Ankara 1962, 293-337.

Mandaville, Jon E., "Fâizli Dindarlık:Osmanlı İmparatorluğu'nda Para Vakfı Tartışması", Türkiye Günlüğü, 51, Ankara 1998, 129-144.

Mantran, Robert, XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1995.

———, XVI. Ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, İstanbul 1991.

———, XVII. Yüzyılın II. Yarısında İstanbul, I, Ankara 1990.

McGowan, Bruce, Economic Life İn Ottoman Europe, 1600-1800", Cambridge 1981.

Merçil, Erdoğan, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991.

Mert, Özcan, "Âyân", DVİA, 4, İstanbul 1991, 195-198.

Miroğlu, İsmet, "Osmanlı Yol Sistemine Dair", TED, İstanbul 1997, 241-251.

Murphey, R., "Condition of Trade in the Eastern Mediterranean:An Apraisal of Eighteenth-Century Ottoman Documents from Aleppo", JESHO, XXXIII, Leiden 1990, 35-50.

———, "17. Yüzyılda Via Egnatia Boyunca Görülen Ticaret Örüntüleri", Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia, (1380-1699), (Ed.Elizabeth A. Zachariadou), İstanbul 1999, 191-214.

Müller-Wiener, Wolfgang. İstanbul Limanı, İstanbul 1998.

Okman İbrahim-Sümerkan M. Reşat, Kültür Varlıklarıyla Trabzon, I, Trabzon (tarihsiz).

Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı, İstanbul 1990.

Ortaylı, İlber, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", Osmanlı İmparatorluğunda İktisadî ve Sosyal Değişim Makaleler I, Ankara 2000, 95-104.

———, "II. Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim Makaleler I, Ankara 2000, 3-8.

———, "Osmanlı-Habsburg İlişkileri (1740-1770) Ve Osmanlı Dış ilişkilerinde Yapısal Değişmeler", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim Makaleler I, Ankara 2000, 431-440.

———, "XIX. Yüzyılda Trabzon Merkez Livası ve Giresun Üzerine Gözlemler", Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, 262-280.

———, "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim Makaleler I, Ankara 2000, 377-386.

———, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1995.

———, Osmanlı Devleti'nde Kadı, Ankara 1994.

Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, (Ed.Ekmelettin İhsanoğlu), İstanbul 1994.

Ostapchuk, Victor, "Five Documents From the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea Against the Cossack", JTS, 11, Harvard University Press 1987, 49-100.

Önsoy, Rıfat, "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, (Ankara 1989), Ankara 1994, 255-262.

———, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, Ankara 1988.

———, Osmanlı Borçları 1854-1914, Ankara 1999.

Öz, Mehmet, "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 66-73.

———, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", Vakıflar Dergisi, XXII, Ankara 1991, 429-439.

———, XV-XVI. Yüzyılda Canik Sancağı, Ankara 1999.

Özel, Sabahattin, Milli Mücadelede Trabzon, Ankara 1991.

Özer, Mustafa, "Trabzon'un Osmanlı Dönemi Ticaret Hayatı ve Ticaret Yapıları: Genel Bir Değerlendirme", Trabzon İl Yıllığı, Ankara 1997, 85-100.

———, Trabzon Hanları, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, (Basılmamış Lisans Tezi), Ankara 1989.

Özkaya, Yücel, "Canikli Ali Paşa", Belleten, 144, Ankara 1972, 503-517.

———, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", TAD, XIV / 25, Ankara 1981-82, 171-194.

———, "Rumeli'de Âyânlık İle İlgili Bazı Bilgiler", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II, Ankara 1981, 1407-1416.

———, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", Belleten, XXXVIII, Ankara 1974, 445-491.

———, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Sorunları", IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II, Ankara 1988, 1037-1048.

———, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu", Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi, Bildiriler, Samsun 1988, 133-145.

———, "XVIII. Yüzyılın II. Yarısında Anadolu'da Âyânlık İddiaları", DTCFD, XXIV / 3-4, Ankara 1969, 194-217.

———, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirişleri Ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", Belleten, XLII / 165-168, Ankara 1978, 669-715.

———, Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık, Ankara 1994.

———, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985.

Özönder, Hasan, "İpekyolu'nun Konya'daki İzlerine Dair Yeni Belgeler ve Bilgiler", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, (İstanbul 1989), Ankara 1990, 551-557.

Özsait, Mehmet, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 35-37.

Öztürk, Mustafa, "XIX. Yüzyılın Başlarında Trabzon'da Fiyatlar", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 369-377.

Öztürk, Said, İstanbul Tereke Defterleri, İstanbul 1995.

Öztürk, Temel, "Trabzon'da Fiyatlar 1700-1750", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 351-368.

Öztürk, Yücel, Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600, Ankara 2000.

Özyüksel, Murat, Trabzon'daki Türk-İslâm Eserleri ve Kitabeleri, I, Trabzon 2000.

Pamuk, Şevket, "Osmanlılarda Para ve Enflasyon", Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı, 19, Ankara 1999, 179-188.

———, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, İstanbul 1999.

———, Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, İstanbul 1993.

Panzac, Daniel, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18th Century", IJMES, 24, 1992, 189-206.

———, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Ticareti", (Çev.Serap Yılmaz), TİD, IV, İzmir 1989, 179-192.

Paskaleva, Virginia, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", İFM, 27, İstanbul 1969, 37-74.

Pınar, İlhan, "Alman Gezgini J. P. Fallmerayer'in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon", Tarih ve Toplum, 27 / 129, İstanbul 1997, 8-11.

Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, "Sanayileşme Sürecinde Balkan Tekstil Endüstrisi", Toplumsal Tarih, 10, İstanbul 1998, 17-23.

Quataert, Donald, Osmanlı İmalat Sektörü, İstanbul 1999.

———, The Ottoman Empire 1700-1922, Cambridge 2000.

Reimer, Michael J., "Ottoman Alexandria:The Paradox of Decline and the Reconfiguration on Power in Eighteenth-Centruy Arap Provinces", JESHO, XXXVII, Leiden 1994, 107-146.

Riedlmayer, Andras, "Ottoman-Safevid Relations and the Anatolian Trade Routes:1603-1618", TSAB, 5, Maryland 1981, 7-9.

Ruy Gonzales de Clavijo, Anadolu, Orta Asya ve Timur, (Terc.Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1993.

Sahillioğlu, Halil, "1763'te İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", BTTD, VIII, İstanbul 1968, 553-57.

———, "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin Ticarî İmkanları", BTTD, XIII, İstanbul 1968, 60-68.

———, "XVIII. Yüzyılın Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkanları", BTTD, 13, İstanbul 1968, 60-68.

———,"XVI. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphâne Mukataaları", İFM, 23, İstanbul 1963, 145-218.

Salzmann, Ariel, "İmparatorluğu Özelleştirmek:Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyânlar", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 227-235.

Saray, Mehmet, Türk-İran İlişkileri, Ankara 1999.

Sayar, Ahmed Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul 2000.

Saydam, Abdullah, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876), Osmanlı, 4, Ankara 1999, 677-685.

———, "Osmanlılarda Kefâlet Usûlü", Tarih ve Toplum, 164, İstanbul 1997, 68-76.

———, "Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya", Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet, Trabzon 1998, 337-380.

Shahr, Fariba Zarinebaf, "Caravan Trade between Iran and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", TSAB, 16 / 1, Maryland 1992, 81-82.

Shukurov, Rustam, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar", (Çev.Kemal Çiçek), TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 111-121.

Steinherr, Irene Beldicianu, "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Seyyid Ali Sultan: Heterodoks İslam'ın Trakya'ya Yerleşmesi", Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia 1380-1699, (Ed.Elizabet A. Zachariadou), İstanbul 1999, 50-72.

Stoianovich, Traian, "Osmanlı Hakimiyetinde Via Egnatia", Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699), (Ed.Elizabeth A. Zachariadou), İstanbul 1999, 225-240.

———, "The Conquering Balkan Ortodox Merchant", JEH, 20, Iowa 1960, 234-313.

Süleyman Sûdî, Defter-i Müktesid, (Haz.Mehmet Ali Ünal), Isparta 1996.

Sümer, Faruk, Oğuzlar, İstanbul 1992.

———, Tirebolu Tarihi, İstanbul 1992.

Şen, Ömer, Osmanlı Panayırları (18-19. Yüzyıl), İstanbul 1996.

Tabak, Faruk, "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü", Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarım, (Çev.Zeynep Altok), (Ed.Çağlar Keyder-Faruk Tabak), İstanbul 1998, 139-159.

Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 17-31.

———, Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, İstanbul 1985.

———, Türk İktisat Tarihi, İstanbul 1998.

Tekindağ, Şehabettin, "Trabzon", İA, XII / I, İstanbul 1974, 455-477.

Texier, Charles, Küçük Asya, (Çev.Ali Suat), I, İstanbul 1339.

The Book of Ser Marco Polo, London 1921.

The Economic History of Iran 1800-1914, (Ed.Charles Issawi), Chicago and London, 1971.

The Economic History of the Middle East 1800-1914, (Ed.Charles Issawi), Chicago and London 1966.

The Economic History of Turkey 1800-1914, (Ed.Charles Issawi), Chicago and London 1980.

Todorov, Nikolai, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri", İFM, 27, İstanbul 1969, 1-36.

———, The Balkan City, 1400-1900, Washington 1983.

Todorova, Elisaveta. "The Greeks in the Black Sea Trade During the Late Medieval Period", Etudes Balkaniques, Sofia 1992, 45-48.

Tozlu, Selahattin, Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu 1850-1900, Atatürk Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997.

Trabzon İl Yıllığı, Ankara 1997.

Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası 2000 Yılı Trabzon İhracat Raporu, (Basılmamış), Trabzon 2001.

Trabzon Vilayeti Salnâmesi (1871 Yılı), (Çev.Kudret Emiroğlu), Ankara 1993.

Tukin, Cemal, Boğazlar Meselesi, İstanbul 1999.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye , İstanbul 1971.

Turan, Şerafettin, "Fatih Mehmed-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik", (TAD, III, 1966'dan ayrıbasım) , Ankara 1967.

———, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", Belleten, XXXII, Ankara 1968, 247-275.

———, Osmanlı İmparatorluğu İle İki Sicilya Krallığı Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defterleri (Belgeler, IV / 7-8'den ayrıbasım), Ankara 1969, 79-85.

———, Türkiye-İtalya İlişkileri I, Ankara 2000.

———, "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildiriler, Samsun 1988, 147-158.

Turgay, A. Üner, "Ottoman-British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During the Nineteenth Century", Economie et Societes dans le'Empire Ottoman (fin du XVIIe-debut du XXe Siecle) içinde, (Der.J. Bacque ve P. Dumont. Paris, Centre Natioal de la Recherche Scientifique), 297-315.

———, "Trabzon", Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri, (1800-1914), (Çev.Gül Çağalı Güven), İstanbul 1994, 45-73.

Usta, Veysel, Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnâmelerde Trabzon, Trabzon 1999.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Âyân", İslam Ansiklopedisi, 2, İstanbul, 1944, 40-42.

———, Osmanlı Tarihi, II, Ankara 1988.

———, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1998.

———, Osmanlı Tarihi, 4 / 2, Ankara 1983.

Ülker, Necmi, "The Emergence of Izmir as a Mediterranean Commercial Center for the French and English Interest 1698-1740", IJTS, 4 / 1, Madison 1987, 1-38.

———, "XVII. Yüzyılın Son Döneminde İzmir'deki İngiliz Kolonisinin Ticari Problemleri", XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, IV, (5-9 Eylül Ankara 1990), Ankara 1994, 1701-1706.

———, İzmir Şehri Tarihi I, İzmir 1994.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya Da Türk Hayrât Sistemi", Osmanlı, 5, Ankara 1999, 17-33.

Yeniçeri, Celal, "Bâc", DVİA, 4, İstanbul 1991, 411-413.

Yıldırım, Onur, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm:1650-1826", Toplum ve Bilim, 83, Ankara 2000, 146-176.

Yılmaz, Serap, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu İle İlişkileri:XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti İle İlgili Bir Araştırma, Fransız Arşivlerinden I, Belleten, LVI, Ankara 1992, 31-69.

———, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci Hakkında Bir Araştırma", Toplum ve Ekonomi, 10, İstanbul 1997, 109-123.

———, "XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından:Hindistan Ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk İpek Karışımı Kumaşları Fransız Arşivlerinden II", Belleten, LVI, Ankara 1992, 775-796.

Yılmazçelik, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal Durumu", TTS, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, 253-266.

Yılmazçelik, İbrahim, XIX. Yüzyılın İlk Yıllarında Diyarbakır (1790-1840), Ankara 1995.

Yolalıcı, M.Emin, XIX. yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara 1998.

Yuvalı, Abdülkadir, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", Ondokuzmayıs Üniversitesi Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Uluslararası) Bildirileri, (Samsun 1-3 Haziran 1988), Samsun 1990, 233-240.

Yücel, Yaşar, Es'ar Defteri (1640 Tarihli), Ankara 1992.

Zaim, Sabahaddin, "Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadî Durumu", Osmanlı, 3, Ankara 1999, 32-44.

ÖZET

Bu araştırma, genelde Trabzon ve çevresinin Osmanlı ekonomisi içerisindeki yeri ve önemini, özelde ise Trabzon ticaretini ele almaktadır. XVIII. yüzyıl ile sınırlı olan bu araştırma, gümrüğünden tüccarına, ticarî alt yapısından keten bezi üretimine kadar Trabzon ve çevresinin ticarî ve sınaî yapısına ışık tutan birçok faaliyet şubesini ele almaktadır.

Araştırmanın giriş kısmında, Trabzon ve çevresinin tarihteki önemi üzerinde durulmuş, Trabzon ve çevresinin ekonomik işlevini ortaya koyan araştırmaların yetersizliği belirtilerek bölgenin ekonomik potansiyelinin araştırılmasının zorunluluğu vurgulanmıştır. Bu araştırmada, Trabzon ve çevresinin ekonomik yapısı ele alınırken ele alınan konuları sadece Trabzon bağlamında değil, aynı zamanda Osmanlı devletinin diğer bölgeleriyle de eşgüdümlü olarak ele alıp Osmanlı ekonomisinin ana hatlarının da vurgulanması amaçlanmıştır. Bu amaçla, Trabzon'daki ekonomik yapıya etkide bulunan iç ve dış etkenler araştırmamızın ilk üç bölümünde ele alınarak incelenmiştir.

Birinci bölümde, Trabzon ve çevresinin Osmanlı idaresine girmesiyle birlikte ortaya çıkan siyasî, askerî ve idarî teşkilatlanma ele alındıktan sonra XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin her bir bölgesinde hemen hemen aynı yoğunlukta görülen eşkıyalık hareketlerinin bölgedeki halka, gerek karadan ve gerekse denizden gelip geçen tüccarlara vermiş olduğu zararlar üzerinde durulmuş, eşkıyalık hareketlerinin bölgedeki ekonomik yaşamı olumsuz etkilediği kanaatine varılmıştır.

İkinci bölümde Osmanlı devletinin tarım, sanayi ve ticaret gibi ekonomik alanlarda takip ettiği ilkeler üzerinde durulmuş, iç ve dış ticaretin ana hatları vurgulanarak Osmanlı ekonomisi ile bu ekonomi içerisinde Trabzon ve çevresinin bağlantı halinde olduğu Karadeniz ekonomisi hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde, XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinde gerçekleşen ticaret ilişkilerinin gelişen Avrupa kapitalizmi sonucunda daha çok Avrupa limanlarıyla direkt bağlantılı olan Selanik, İzmir ve İskenderiye gibi liman ve liman kentlerinde yoğunlaştığına dikkat çekilmiş, Trabzon ve çevresinin bağlantı halinde olduğu Karadeniz ticaretinin ise, daha çok Osmanlı devletinin iaşe sistemi çerçevesinde dış ticarete kapalı bir ekonomik yapı içerisinde gerçekleştiği vurgulanmıştır.

Üçüncü bölümde, Trabzon ve çevresinin XVIII. yüzyıldaki ulaşım şartları ile bu bölgede yer alan liman, yol, bedesten, han ve çarşı-pazarların gerek bölge ve gerekse bölgeler arası ticaretteki rolleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde, gerek

kara ve gerekse deniz ulaşımında coğrafi şartlar neticesinde bazı olumsuzlukların varlığı görülmüşse de bedesten, han ve çarşı-pazar gibi ticarî mekânların Trabzon ve çevresinin iç ve dış ticaretinde önemli bir boşluğu başarılı bir şekilde doldurdukları görülmüştür.

Trabzon tüccarıyla, Trabzon'a Osmanlı devletinin diğer bölgeleri ile Acem'den gelen tüccarların faaliyetleri dördüncü bölümde ele alınmıştır. Bu bölümde, Trabzon girişimcisinin Karadeniz ticaretinde taşımacılıktan daha çok tüccar olarak yer aldığı, Trabzon tüccarının İslimye gibi tarihi panayırlar başta olmak üzere İstanbul, Kırım, Tuna ve Rumeli kıyılarına kadar giderek ticaret yaptıkları belirtilmiştir. Trabzon'a bu yüzyılda uzak mesafelerden gelen tüccarların daha çok kara yoluyla Anadolu yönünden geldikleri ve Trabzon ile çevresinin tekstil ihtiyacı başta olmak üzere her türlü ihtiyaçlarını temin ettikleri görülmüştür. XVIII. yüzyıl Trabzon ticaretinde Trabzon'a gerek kara yoluyla ve gerekse deniz yoluyla ulaşan birçok ticarî malın Trabzon'dan Osmanlı devletinin birçok bölgesine götürülerek yeniden satışa sunulduğu ifade edilmiş, bu haliyle Trabzon'un sadece bir pazar görevi görmekle kalmayıp aynı zamanda birçok malın depolanması ve yeniden dağıtıma girmesinde önemli bir antrepo görevi gördüğü vurgulanmıştır.

Trabzon'daki iskele ve gümrükler başta olmak üzere keten bezi ve mum üretimi ile ihtisâb ve dellâliye gibi çarşı-pazarlarla alakalı olan gelir kalemlerinin devlet tarafından bir mukataa halinde örgütlenerek işletilmek üzere özel girişimcilere ihale edilmesi ile ilgili faaliyetler beşinci bölümde ele alınmıştır. Bu bölümde, Trabzon iskelesi gümrük mukataasına bağlı olan ve gerek ticaret ve gerekse üretim ile alakalı olan gelir kalemlerinde, Osmanlı devletinin birçok sektöründe olduğu gibi 1730 ile 1770/1780'li yıllar arasında kalan dönemin önemli sayılabilecek bir büyüme hızına sahip olduğu, bu dönem haricinde kalan yıllarda ise ticaret ve üretim ile alakalı olan faaliyet şubelerinde bazen uzun süreli bir duraksama ve hatta bir gerileme hızının ortaya çıktığı görülmüştür.

Neticede, gümrüğü ve tüccarı ile sahip olduğu ticarî olanakları ve kadim ticaret kültürü sayesinde Trabzon şehrinin, Acem'den Balkanlara, Kırımdan Bağdat ve Batı Anadolu'ya kadar geniş bir saha içerisinde yer alan ticarî yaşamı kendine çekerek daha önceki dönemlerde olduğu gibi XVIII. yüzyılda da canlı bir ticarî yaşama sahne olduğu anlaşılmıştır.

ABSTRACT

This study discusses the position and significance of Trabzon and of the Trabzon-vicinity in the Ottoman's economy, in general;and the Trabzon customs and merchants, in particular. In this study, which is restricted to the XVIII. Century; many activity branches have been discussed and researched that vary among Trabzon's and among Trabzon-vicinities' customs to merchants, the commercial background to the linen cloth manufacture, and the commercial structure to the industrial structure, etc..

In the introduction of this study;the significance of Trabzon and of the Trabzon-vicinity is given attention and the necessity to research the economical potential of this region is emphasized by pointing out the inadequacy in researches that bring up the economical function of Trabzon and of the Trabzon-vicinity. While the economical structure of Trabzon and the vicinity has been discussed in this study, the subject matters have not only been restricted within the Trabzon context, but these matter have been discussed in conjunction with other regions of the Ottoman State and the main features of the Ottoman economy have been emphasized. Accordingly, domestic and foreign factors influencing the economical structure of Trabzon have been discussed and reviewed in the first three sections of this study.

In the first section;after the political, military, and administrative organizing-that appeared when Trabzon and the vicinity entered under the Ottoman's control-have been discussed, the harms that the banditry action, which was met almost at the same intensity in each of the Ottoman's regions during the XVIII. Century, imparted to the people at the relevant region and to merchants that either came from land or from sea have been considered and it is concluded that this banditry action had a negative influence on the economical life in that region.

In the second section;the principles that the Ottoman's followed in economical fields such as agriculture, industry, and trade have been considered, and by emphasizing the main issues of the domestic and foreign trade, information is given on the Ottoman's economy and on the economy of the Black Sea Region that directly related Trabzon and its vicinity to the main economy. In this section, attention has been drawn on the matter that the commercial relations that occurred in the Ottomans during the XVIII. Century were focused on harbors and harbor cities such as Selanik, Izmir, and Iskenderiye, which were more directly connected to the

European ports, as a result of the developing European capitalism and that the Black Sea Trade, where Trabzon and its vicinity were connected to, were materialized in an economical structure that was close to foreign trade under the frame of the victualling system of the Ottoman State.

In the third section; transportation conditions of Trabzon and the vicinity in the XVIII. Century have been discussed along with roles of harbors, roads, market-places, khans, and bazaars present at the relevant region in both the regional and interregional trade. In this section, it is stated that even some disadvantages were met in land and maritime transportation as a result of the geographical conditions, trade locations such as market-places, khans, and bazaars filled successfully a significant blank in Trabzon's and the vicinities' domestic and foreign trade.

The activities of the Trabzon merchants and of the merchants who came from other regions of the Ottoman State and from the Persians have been discussed in the fourth section. In this section;it is specified that the Trabzon entrepreneurs played more the role of a merchant as compared to transporters within the trade life of the Black Sea Region and that the Trabzon merchants involved in trade by reaching the shores of Istanbul, Crimea, Danube and Rumelia with historical fairs of which the İslimye Fair was the most famous one. It is seen that merchants who came from distances to Trabzon in that century came more from Anatolia by land and that they provided any kind of necessities including mostly the textile necessity that Trabzon and the vicinity required. It is explained that many commercial goods - which came to Trabzon both by land and sea- were dispatched to many regions of the Ottoman State and resold there within the XVIII. Century Trabzon Trade, and it is emphasized that Trabzon did not function as a market-place only, but also as an entrepôt where many goods were stored and redistributed.

In the fifth section;the State's activities such as awarding the income items such as linen cloth and candle manufacture and those related to market-places like "ihtisâb ve dellâliye", all among which the ports and customs took a primary place, to private entrepreneurs as a taxation have been discussed. In this section;it is pointed out that there was a significant growing rate in the income items connected to the Trabzon port and both to trade and manufacture, as it was the case for many of the sectors of the Ottoman State between 1730 and 1770/1780, and that there were a long-termed unproductive period and even regression periods in the activity branches related to trade and manufacture in the years except the former periods.

As a result, it is specified that during the XVIII. Century, Trabzon had a strong trade life and attracted the trade life covering the region between the Persian and the Balkans, the Crimea and Bagdat and the Western Anatolia, thanks to its customs and merchants as well as its ancient trade culture as it was the case in the former eras.